СРПСКА АКАДЕМИЈА НАУКА

ПОСЕБНА ИЗДАЊА
КЊИГА CCCXXVI

ОДЕЉЕЊЕ ДРУШТВЕНИХ НАУКА

НОВА СЕРИЈА
КЊИГА 33

ЗБОРНИК КОНСТАНТИНА ЈИРЕЧЕКА

I

Уредник
Академик *МИХАИЛО ДИНИЋ*

Примљено на VI скупу Одељења друштвених наука од 16 октобра 1954.

ИЗДАВАЧКА УСТАНОВА

Научно дело

БЕОГРАД
1959

Слог Издавачке установе „Научно дело“, Београд, Вука Караџића ул. 5
Штампа и повез Графичког предузећа „Академија“, Београд, Космајска ул. 28

СКЕНИРАО
Теодор Анагност

САДРЖАЈ

Страна

Д. Конст. Јос. Јиречек

ЈОСИФ КОНСТАНТИН ЈИРЕЧЕК

Историчари спадају међу научнике којима је најтеже освојити оно место у науци које им према њиховим напорима и успесима припада. У историчарима се веома често гледају неумитне судије свачије прошлости, па се, према томе, и њима немилосрдно суди. Обично су најоштрије судије историчара они који се суда историје с разлогом највише плаше. Али и историчари се сами између себе страсно боре за своје схватање прошлости, те нису издашни у признавању туђих способности и друкчијих погледа на свет од својих. И добро је што је тако, јер тај борбени дух и стални сукоби у колу историчара не допуштају им ни да задремају, а камоли да заспу на постигнутим успесима. Они морају бити вазда будни, непрестано изоштравати критички смисао и непрекидно се усавршавати у изграђивању својих погледа на свет, прошли и садашњи. Веома су ретки они историчари које је мимоишла општа судбина трудбеника око проучавања прошлости и који су са спуштеним једрима мирно упловили у луку признања и славе. Такав је био Ј. К. Јиречек. Он је као младић обасут таквим похвалама за своју Историју Бугара какве су ретко доживљавали седи историчари. И како су ти славопоји Јиречеку започели у његовој двадесетдругој години, они нису престајали до смрти му. У општу сагласност похвала упадале су веома ретко замерке, али то су биле очевидно тако празна сумњичења или толико пакосне погрде да је њима општи похвални суд само још већма утврђен.

Јосиф Константин Јиречек, рођен 24 јула 1854, у Бечу, изданак је старе занатлијске, ковачке, породице из Хотешина на Високомитску, у источној Чешкој. Два најстарија сина деда Јиречека, Јосифа Јиречека (1799—1874), Јосиф и Херменегилд, нису отишла на занат, него су се дали на науке и тамо постигли врло високе успехе. Отац Јиречеков, Јосиф, оженио се са ћерком Павла Јосифа Шафарика, рођеном Новосађанком. Јиречек је, дакле, по оцу Чех, а по матери Словак. Прво име добио је по Јиречецима — то српски значи Ђокица, Ђурица —, јер сви они носе као прво име Јосиф, а друго су му име дали по великом словенском учитељу, Константину, св. Ћирилу. Док је био мали, Јиречек се претежно писао Јосиф, по бечком начину Пепи, а касније, свечаније, Константин. Високе умне способности показале су се код њега веома рано. И он је био чудо од детета, с том разликом од многих других таквих што смеле наде, у њега полагане, није осра-

мотио. Јиречеков научни развитак, започет у његовој шеснаестој години, када је удостојен похвале Ђуре Даничића, трајао је, са сталним успоном, све до његове, нажалост преране, смрти, 10 јануара 1918, у Бечу.

Озбиљне и опширне расправе о животу и раду Ј. К. Јиречека започеле су с прославом педесетогодишњице његова живота, када је Вацлав Влчек, његов искрени пријатељ, написао новинарски свеж и ратоборан, али и научно довољно поуздан, чланак о Јиречеку (Osvěta, XXXIV, 1904, 677—89 и 786—96). Од тада се нанизало толико расправа, чланака и помена о Јиречеку, да би они, у целини скупљени, сачињавали једну овећу књигу. У њој би, наравно, било и понављања, али би ипак било веома занимљиво видети, како изгледа Јиречек посматран с различитих стајалишта. Међу свим озбиљним и стручним саставима о Јиречеку најуздржљивији су чешки у признању његове научничке величине. Овој чињеници треба тражити одгонетку у давнашњем научном — и не само уско научном — сукобу између бечке и прашке славистике. Чеси никада, разуме се, нису порицали да је Јиречек Чех, али никад нису ни заборављали да је Бечлија, те су били склони да и у свима похвалама Јиречекових научних успеха виде „бечко стајалиште", кога или уопште није било или, ако га је и било, због њега није искривљиван Јиречеков научнички лик. Овакав чешки став према њиховом великом научнику губи све више од своје оштрине што се временски више удаљавамо од почетака учене славистике.

Међу радовима о Јиречеку, изашлим после његове смрти, има и мој: Narodna starina, VI, 1923, 193—216. Ја нисам нипошто рад на овом месту понављати што сам тамо рекао, јер немам ништа важно исправити, чак ни много допунити, иако сам онда мислио да ће се резултати мога рада морати допунити, када буде објављен Јиречеков Дневник, вођен у Бугарској, и када буде издат бар већи део Јиречекове преписке. Веровао сам, да би нам Јиречек постао још ближи када бисмо се упознали с његовим научним апаратом и његовом библиотеком. Све је то несумњиво тачно, али ипак се сада види, да повучене главне линије Јиречекова научничког лика, и поред само делимичног остварења мојих тадашњих жеља, неће требати у битности измењивати.

За ових више од тридесет година, које нас растављају од објављивања пространих радова о Јиречеку, дознали смо и шта је с Јиречековим научним апаратом и његовом библиотеком, што онда није било сигурно познато. Добили смо и бугарски превод Јиречекова Дневника, а објављени су и важни делови његове преписке са, напр., стрицем Херменегилдом, Марином Дриновим и Стојаном Новаковићем.[1] Све је то драгоцена научна грађа, али без узбудљивих изненађења,

[1] *Páta J., Frinta A.*, Vzájemná korespondence J. Konstantina Jirečka a Hermenegilda Jirečka, Nákladem České akademie věd a umění, 1947. *Сисъ В.*, Кореспонденция на Дръ Константинъ Йос. Иречекъ съ Маринъ Дриновъ, Годишникъ на Народната библиотека, 1924, 121—281. *Новаковић М.*, Писма Константина Јиречека Стојану Новаковићу, Годишњица, XLIII, 1934, 254—309. Издање је преплављено штампарским погрешкама. Бугари су приступили објављивању целе Јиречекове преписке: Из архива на Константин Иречек, Преписка с Българи, Подбрал и подготовил за печат *Петър Миятев*, Българска академия на науките, 1953.

иако, разуме се, и у Дневнику и у писмима има појединости веома карактеристичних за упознавање Јиречека.

Иако би Јиречеков научни апарат и његова библиотека били најважнији за Србе и могли бити од нас најплодније искоришћени, ми у време још несвршеног Првог светског рата нисмо могли ништа учинити да их за нас осигурамо. За њих су се занимали, и отимали, и тадашњи савезници, Аустрија и Бугарска. Аустријски „Forschungsinstitut für Osten und Orient" купио је Јиречекову библиотеку, а његов — како су говорили — архив купила је Бугарска академија наука; Бугарима је било највише стало до Јиречекова Дневника, вођенога у Бугарској; дуго времена се није могло ништа поуздано дознати о судбини целе Јиречекове научне оставине; сада је, уздамо се, знамо и надамо се да је неокрњена, те да ће бити и приступачна.

Јиречеков Дневник објављен је преведен на бугарски с овим натписом: Конст. Иречекъ, Български дневникъ 30 октомврий 1879 — 26 октомврий 1884 г. Превелъ отъ чешкия ръкопись Ст. Аргировъ, I, 1930; II, 1932. Знало се да у Дневнику има веома неповољних судова о Бугарима, те се изражавала сумња, да ли ће Дневник бити онако издат како је написан. Тачан суд о томе могао би се дати само упоређивањем оригинала с преводом, али, ако је допуштено ослањати се на изјаву преводиоца и на утиске при читању, онда превод одговара оригиналу; у преводу има на претек поражавајућих мишљења о Бугарима; та су покаткад на страном језику написана; преводилац их је преносио на бугарски, али најтежи суд о Бугарима (I, 215) оставио је непреведен, на немачком. Преводилац нас увереава (I, II—III) и да ништа није ни скраћивао, али то је, по своме познијем признању, ипак чинио када је из Јиречекових описа његових путовања испуштао све што се баш не тиче саме Бугарске.

Испред самога Дневника штампан је Јичечеков Curriculum vitae, написан, како сам ја тачно слутио, за Вацлава Влчека, приликом Јиречекове педесетогодишњице (I, V—XXXII). Дневник је штампан у два пространа тома и пун је важних чињеница за упознавање Јиречека, Бугарске, Бугара и свих лица и места с којима је он долазио за то време у дотицај. Из те множине чињеница — Јиречек је вазда стваран — може бити овде споменуто само оно што је извесна новина за Јиречека као личност и за његов однос према српској историји.

Ја сам у својој радњи о Јиречеку довољно истакао његов тежак однос према Чесима, али нисам га смео толико загорчати као што он сам то чини на крају своје аутобиографије. Јиречеков однос према Бечу можемо и ми као и он свести у цигле две речи које се тичу Видена, краја Беча где се родио и одрастао, а то су Cara patria, мила отаџбина (I, 4). Разлике између Беча и Прага, с једне, и Бугарске, с друге стране, биле су толике да је Јиречек на првим странама Дневника записао као општи утисак: Impressions le plus défavorables; saleté и простотия (I, 20). Своју одлуку да пође у Бугарску сматрао је чак као самоубиствену (I, 109) и пребирао је у мислима Овидијева Tristia ex Ponto. Претеривао је говорећи о себи да је „изгубена кариера" (I, 112). Кад би падао у очајање, под ударцима камења, које Бугари за сваким бацају (I, 112),

он је налазио једино уточиште у науци. С искреним ентузиазмом сливао је све своје жеље у узвик: Наука! Наука! (I, 148); док чита Миклошича, он налази рај душе „Paradisus animae“ (I, 121). Када је хтео у себи створити празнично расположење, Јиречек се лаћао великих историчара, Иродота, Тукидида, Тацита и др. или великих песничких дела, међу овима и српских народних песама (II, 50—3). Поред великих класика свих народа и свих времена Јиречек је гутао историјске изворе као најмилију лектиру. Њему је најбоља историја онај цвет који се сам развија из брижљивог проучавања извора и литературе. Вазда усамљен, Јиречек пише пола у шали а пола у збиљи о свом „монашкодервишкоме темпераменту“ (II, 268). Овакав његов став у примитивној средини, с народом простим али добрим, а с интелигенцијом веома лошом и јако уображеном, није могао довести до искрених пријатељстава; Бугари су, мислио је Јиречек, велике рачунџије, али ни он није био без те особине. Став што га је он заузимао био је, по његову признању, држање гордог Европејца према заосталим Левантинцима (II, 312, 457—8). Последице, наравно, нису изостале — сумњичили су га да је аустријска ухода (I, 212—4) и чак да није сам написао Историју Бугара него његов отац (I, 172).

Из Дневника се лепо види како су се у Јиречеку развијале мисли о монографијама из српске прошлости и о целој српској историји Средњега века. Прва мисао о овој јасно се јавља почетком 1881 (I, 299), али с неверицом да ће је Јиречек икада остварити (I, 311); он се тада плашио да ће остати бедно пискарало. Но ово је била само краткотрајна малодушност, јер мисао о српској историји не излази из срца и памети Јиречекове (II, 83,236). Док на њу мисли, он у себи развија главне принципе историчкога метода, којих ће се држати у својим историчким истраживањима. Њих је поверавао своме Дневнику, у који је унео и сврху свога живота с познатим Салустијевим речима „memoriam nostram quam maxume longam efficere“ (II, 315—6), постићи да се успомена на нас што дуже сачува.

Сви Јиречекови планови о научном раду склапани су у сенци вазданшег питања — да ли да останем у Бугарској или да идем из ње, које је он енглески формулисао: To go or not to go? (I, 352). Научне намере које су се Јиречеку у мутним данима бављења у Бугарској чиниле неизводљиве, он не само да је остварио, већ их је и високо премашио.

Своје мишљење о свима Јиречековим радовима рекао сам у раније споменутој расправи. Неумесно би било овде га понављати. Из свега тадашњег разлагања ишчупаћу овде само крај и саопштити га ради лако разумљиве сврхе. Сви писци о Јиречекову научном раду осећали су као своју преку дужност да скрену пажњу на важност издавања Јиречекових списа, било свих, било бар тешко приступачних. Од Југословена су ту потребу нарочито истицали писци помена Јиречеку, Матија Мурко и Фердо Шишић. Ја сам се, са своје стране, највише залагао да се приступи што пре издавању Јиречекова Дневника, његових писама, заједно с његовим оценама и ситнијим прилозима, док не сазре питање о издавању скупљених дела. Дневник Јиречеков сада је штампан, истина у преводу, док сам ја имао на уму оригинал, и писма се

полако објављују, док је Јиречекова Историја Срба дочекала два, делимично три, издања у преводу Јована Радонића. Српска академија наука пристала је да њено Одељење друштвених наука приступи издању преведених оних Јиречекових радова који се тичу наше прошлости и који су тешко приступачни. Осим тога издаће се и преписка Јиречекова са српским историчарима, уколико је могуће до ње доћи. Тако ће се добрим делом испунити споменуте жеље, изражене пре више од тридесет година, те ће Српска академија наука на тај начин одати признање великом трудбенику око упознавања српске прошлости приликом сећања на стоту годишњицу његова рођења и на четрдесетогодишњицу његове смрти. Академија ће овим својим чином постићи и оно за чим је Јосиф Константин Јиречек тежио као за највишом племенитом сврхом свога живота, да успомену на њега што дужом учини „quam maxume longam efficere".

Никола Радојчић

КОНСТАНТИН ЈОС. ЈИРЕЧЕК

Младост и наставнички рад

Константин Јосиф Јиречек рођен је у Бечу 24 јула 1854, када је престоница Хабзбуршке Монархије имала још увек изглед вароши у времену Марије Терезије, Јосифа II, Франца I, Фердинанда V, па чак и Франца Јосифа I све до изложбе у Бечу, 1873, када Беч почиње нагло да се модернизује. Константинов отац Јосиф Јиречек, књижевник и политичар, био је у Бечу високи чиновник у Министарству просвете. Борба о првенство између многојезичне Хабзбуршке Монархије и Пруске свршила се 3 јула 1866 код Кенигреца поразом Аустрије. Хабзбуршка династија у невољи наслања се на Мађаре, односно на угарске феудалце, и формира 1867 с њима „Нагодбу", што изазива велико незадовољство код немачких либерала у Хабзбуршкој Монархији, али и код Пољака и Чеха. Централистично-дуалистичном систему ставља се насупрот федералистичко уређење државе. Франц Јосиф I, најзад, после разних покушаја, одлучује се да прихвати принцип федералистичког државног уређења, те је тако 5 фебруара 1871 формирана влада грофа Карла Хоенварта, у којој је Јосиф Јиречек преузео портфељ министарства просвете и вера.

Упркос енергичног противљења немачких либерала и угарских феудалаца, забринутих за судбу недавно склопљеног дуализма, гроф Хоенварт ишао је одлучно својим путем. Надлежност земаљских сабора била је проширена, пројект закона о народностима у Чешкој потпуно је изједначио Чехе и Немце у Чешкој и Моравској у администрацији и настави. Нажалост, одушевљење код Чеха није дуго трајало. Сплеткама и интригама на двору оборена је била влада грофа Хоенварта 27 октобра 1871. „Чешки народ, говорио је Ригер, један од чешких политичких вођа, доживео је тежак удар. Ми идемо на сусрет тешким данима и очајној борби". Услед пада Хоенвартове владе Јосиф Јиречек морао је напустити Беч, а са њиме и млади Константин Јиречек у својој 18 години, дубоко потресен овом наглом политичком променом. Зет славнога научника Павла Јосифа Шафарика, по кћери Божени, необично плодан књижевник, дошао је Јосиф Јиречек у Бечу у тешње везе са тадашњим виђеним словенским књижевницима и научницима.

Брат Јосифа Јиречека, Херменегилд, познат беше као правни историк са својих дела „Slovanské právo v Čechách a na Moravě" и „Svod

zákonův slovanských." По матери Божени, кћери Павла Јосифа Шафарика, дошао је Константин Јос. Јиречек у сродничке везе са Јанком Шафариком, чланом Српског ученог друштва у Београду, издавачем архивске грађе Млетачког архива, затим с Јанковим сином Павлом, потоњим српским генералом, с којим је Конст. Јиречек одржавао живе везе када је овај био питомац артиљериске школе у Бечу.

Као што се види, млади Константин Јиречек кретао се у кругу књижевника и учених људи, што је било од великог утицаја по његов потоњи научни рад. Кућа Јосифа Јиречека била је приступачна и гостољубива. Од Срба долазили су онамо Д-р Јован Суботић, Ђура Даничић, Д-р Валтазар Богишић, у младим Јиречековим годинама чиновник Дворске библиотеке у Бечу, а од 1869 професор словенских права на новооснованом универзитету у Одеси. Од Хрвата долазили су М. Месић и П. Матковић, од Словенаца чувени филолог Франц Миклошич, затим проф. Чишман, одличан зналац византиског црквеног права, од Пољака правни стручњак Ромуалд Хубе, почасни члан Петроградске академије наука. Од Немаца Фридрих Милер, професор упоредне лингвистике и санскрита, са којим ће Константин Јиречек од 1893 бити колега на Бечком универзитету. У кући свога оца упознао је млади Јиречек и француског геолога Ами Буеа, чувеног са свога дела „La Turquie d' Europe".

Константин Јиречек већ у седмој години научио је немачки, тако да је без муке напредовао у чувеној гимназији Терезијануму 1864—1871. Као гимназијалац интересовао се много за класичне језике, географију и историју. Споменуо сам да је Јиречеков отац као ватрени присталица федеративног уређења Хабзбуршке Монархије много био омрзнут код Немаца, због чега је Јиречек, заједно с оцем, морао напустити Беч и отићи у Праг.

На Прашком универзитету слушао је он аустриску и чешку историју код Вацлава Томека, писца опсежне монографије о Прагу, нову историју код Антона Гинделија, писца опсежног дела о Тридесетогодишњем рату, монографије о Рудолфу II, Историје протуреформације у Чешкој, издавача докумената за чешку и ердељску историју и т.д. Општу историју слушао је Јиречек код Хефлера, грчку и римску историју код Хиршфелда, а код Емлера латинску средњевековну палеографију. У Прагу се К. Јиречек упознао, сем са словенским археологом Котљаревским, још и са француским историком Е. Денисом који је у Прагу проучавао доба хуситске епохе. Одлазио је, катшто, старом Францу Палацком, писцу чешке историје у пет томова (до 1526), издавачу (заједно с П. Ј. Шафариком) најстаријих споменика чешкога језика и вођи чешке федералистичке партије на чешком земаљском сабору.

Од Јиречекових школских другова споменућу Антона Резека, историка и аустрискога министра, Фердинанда Менчика, доцента на Бечком универзитету и песника Јарослава Врхлицкога (псеудоним, а право му је презиме Фрида).

Прве своје радове објавио је Јиречек у Часопису Чешког Музеја, чији уредник беше горе споменути Емлер, професор помоћних историских наука. У том часопису објавио је он многе реферате с потписом

-č-, па је већ 1874 објавио у Српском ученоме друштву (књ. 40) Студенички типик од св. Саве.

Исте године пропутовао је Јиречек Србију и Хрватску, те је утиске с пута објавио у часопису Освета за год. 1875. Покрет у Херцеговини 1875, а затим и у Бугарској, успорио је његов рад на Историји Бугарске која је у издању Темпскога у Прагу изишла на чешком и немачком језику. На израду и излагање у овоме делу благотворно је утицао професор у Кенигсбергу Карло Хопф својим волуминозним делом „Geschichte Griechenlands vom Beginn des Mittelalters" у Ерш и Груберовој Енциклопедији.

Промовиран у Прагу за доктора филозофије на основу своје Бугарске историје, израдио је Јиречек највише на основу веома обилне путописне грађе своју хабилитациону радњу за доцента „Die Heerstrasse von Belgrad nach Constantinopel und die Balkanpässe", 1877, дакле тема веома интересантна за тадашње економисте и политичаре због везе средње Европе са Истоком. Изабран у Прагу за доцента географије и историје Југоисточне Европе, Јиречек је наставио своје студије у дотле веома тешко приступачном дубровачком архиву, благодарећи заузимању његова оца код генерала Родића, тада далматинскога намесника. Отада је он у неколико махова радио вредно у дубровачком архиву, па је пропутовао још и Боку Которску и посетио Црну Гору и Требиње. Резултат тих студија било је његово знаменито дело„ Die Handelsstrassen und Bergwerke von Serbien und Bosnien" (Prag 1879). У исто време Јиречек је стални сарадник берлинских „Jahresberichte für Geschichtswissenschaft". Али крај свих својих успеха и јако запажених радова за њ није било изгледа за успешну универзитетску каријеру. У факултету борили су се ванаустриски и аустриски Немци међусобно, али заједнички против Чеха у намери да потисну Чехе и постепено створе у Прагу чисто немачки универзитет. Јиречек је тачно прозрео немачке намере, па је стога прихватио позив бугарске владе новоформиране Бугарске за просветног генералног секретара с годишњом платом од 10.000 лева. Под тим условима начињен је с бугарском владом уговор на пет година дана. Додају одмах да је Јиречек, дошавши у Бугарску, почео вредно да учи новогрчки и турски језик.

1 октобра 1884 изабран је био Јиречек на новом Чешком универзитету за професора Опште историје с особитим обзиром на историју Словена. Углед му је још више порастао од како је постао дописни члан Бечке академије наука, те је 1891 изабран био за редовног члана нове Чешке академије наука.

Жељан да настави своје студије у далматинским и италијанским архивима, добио је од министарства отсуство за цело лето 1890. Али без обзира на то, факултетски савет изабрао га је за декана за год. 1889—1890. Јиречек даје оставку на деканство и с пристанком министра просвете одлази доле на југ ради архивских студија.

Наследник Франца Миклошича на катедри славистике Бечког универзитета, Ватрослав Јагић, дотле професор славистике на Петроградском универзитету, формирао је с планом Словенски семинар са великом библиотеком, радећи свом снагом на томе да Беч начини сре-

диштем славистике у Европи. У томе ишла му је на руку и бечка влада. Најзад, Јагићу је пошло за руком да се на катедру позове за „професора словенске филологије и старина“ Константин Јос. Јиречек с налогом да предаје историју Јужних Словена и њихових суседа. Јиречек је заузео своју катедру 1 априла 1893.

Прва три месеца његове наставе било нас је свега три слушаоца: ја, Станоје Станојевић и Бугарин Георгије Баласчев. У јесен те године повећао се знатно број слушалаца, и то не само јужних него и осталих Словена. Иако су Јиречекова предавања била темељита, израђена на основу разноврсне, понајвише архивске грађе, није ипак умео ни близу, особито на вежбањима у семинару, да изазове интересовање студената у ономикој мери као живахни Јагић. У његову, Јагићеву, семинару врило је као у кошници, те је сваки од слушалаца гледао да избије у прве редове. Јиречек пак био је велики научник, али доста индиферентан наставник.

1898 изабран је био Јиречек за правога члана Бечке академије наука, те је, као такав, претстављао Бечку академију на међународном конгресу академија у Паризу 1901 године. Сем тога, Јиречек је био и члан Архивског савета у Министарству унутрашњих дела. Као такав подносио је он у неколико махова извештаје о далматинским архивима и много утицао на уређење далматинских архива. Његова предавања зими 1895 о најстаријој историји Јужних Словена као и Византије са анализом многобројних и разноврсних извора била су врло занимљива. Из њих се види да је он већ тада радио на Историји Срба, коју ће да публикује тек пред крај живота, нажалост недовршену.

Веома су важна била његова предавања о пропасти балканских држава у XV веку. У њима је обухваћено не само Балканско Полуострво са остацима Византије, него је ту, на основу богатих и разноврсних извора, приказано врло живо снажење Турака, као и однос суседних хришћанских држава према њима. Све ће то Јиречек да прикаже доцније у својој Историји Срба, на којој је већ тада, како је речено, с планом радио. Али, несумњиво, најважнија су његова предавања о изворима и стручној литератури не само за историју Јужних Словена, него и суседних народа. Одмах на почетку Јиречек истиче да уопште у нас нема систематског прегледа историског материјала. Још понајбоље је стање у Далмацији и Хрватској. У Далмацији спомиње он на првом месту Lucius J., De regno Dalmatiae et Croatiae libri sex 1666 (Amstelodami), а у Хрватској истиче колико-толико систематски рад Југославенске академије у Загребу, подвлачећи заслуге Рачкога у оцењивању старих извора за јужнословенску повест.

У западној Европи, истиче Јиречек, добро се сачувала историска грађа, док у југоисточној слабо због турске инвазије у централној Угарској чак иза Будима. Међутим, у крајевима који нису пали Турцима у руке, сачувано је доста историских извора. Обиље грађе остало је у Млецима (Š. Ljubić, Mon. historica Slavorum meridionalium 1—5, 9, 12, 17, 21, 22). Исти, Commissiones et relationes venetae, vol. I (Загреб, 1875). J. Šafarik, Monumenta hist. serbica archivi veneti, Гласник Срп. уч. друштва, вол. 11—15 (Београд 1859—1869). Доста се сачувало

и у млетачкој Далмацији, док у Дубровачкој самосталној републици врло много, и то не само за историју Дубровника него и суседних земаља, особито за историју средњевековне Србије. Јиречек наводи збирку српских повеља у Миклошичевој збирци, Monumenta serbica (Беч 1858), и збирку Меда Пуцића „Споменици србски" у две књиге: I — 1858, II — 1862; допуна тој збирци К. Јиречека у XI Споменику Српске академије наука (1892).

Богата је грађа сачувана и у светогорским манастирима, особито у Хиландару, задужбини Стефана Немање. У Бугарској сачувано је мало повеља и друге историске грађе. Чак и манастир Рилски није сачувао непрекидну традицију. Међутим, обратан је случај у Србији, где је сачуван доста велики број биографија, почев од житија Немањиних од св. Саве и Стефана Првовенчанога па до житија цара Уроша од патријарха Пајсија у XVII веку. Најбоља је биографија Стефана Лазаревића од Констатина Философа. Сем тога, велики је број српских летописа који почињу да се пишу од краја XIV века.

У Босни је материјал ограничен на повеље и натписе. У Хрватској домаће латинске повеље (даровнице црквама) допиру у IX век, међутим летописа нема. Издао их је Иван Кукуљевић: Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae (Загреб 1875).

Значајни су византиски извори за упознавање југословенске прошлости. Сем византиских писаца налазимо грађе у писмима, беседама и пригодним песмама. Руски летописи пружају мало података за историју Јужних Словена, док су повеље из Влашке и Молдавске, које почињу веома доцкан, важне више за културну историју. За нас су важни извори за историју крсташких ратова (напр. Виљем Тирски) и, особито за четврту крсташку војну, Вилардуен својим делом Histoire de la conquête de Constantinople.

Државни архив у Ђенови није ни близу тако сачуван као у Млецима због несталних и несигурних прилика онде (В. Макушев, Mon. hist. Slavorum meridionalium, I Варшава 1874, II Београд 1882). Доста грађе има и у Напуљском архиву.

Не сме се губити из вида арапска географска литература. Тако Ibn-Cordadbeh из IX века, Massudi из XI века, Jahja из Антиохије (XI век), где су описани ратови византиског цара Василија II са царем Самуилом.

Едиције извора почињу са проналаском штампе. Византиске хронике почињу се објављивати у XVI и XVII веку. (О том Вас. Гр. Васиљевски у Журналу М. Пр. 1887 и 1889). Знаменита је Editio parisina (од 1645—1711) под руководством Charles Dufresne sieur Du Cange, чувеног са својих речника Glossarium ad scriptores mediae et infimae latinitatis и Glossarium mediae et infimae graecitatis; ново издање Фавра 1883.

Знаменита су Acta sanctorum трудом Боландиста, са накнадним допунама у 16 даљих томова. Важна је збирка L. Muratori, Rerum italicarum' scriptores у 25 томова (Milano 1723—1751). За француску историју ваља навести збирку Бенедиктинца Bouquet „Scriptores rerum gallicarum et francicarum" од 1738—1752 у осам томова, настављена

доцније од Француског института до 1894, свега 23 тома. За Јужне Словене важан је нарочито D. Farlati: Illyricum sacrum, I—VIII, Venetiis 1751—1819. Ту је важан материјал за црквену историју и географију. Многи документи који су у тој збирци публиковани нестали су.

Знаменита је збирка Monumenta Germaniae historica на којој се почело радити иницијативом немачкога државника Штајна. Јиречек о том упућује на W. Wattenbach „Deutschlands Geschichtsquellen im Mittelalter bis zur Mitte des XIII. Jahrhunderts, (6. Aufl. 1893—1894).

Настојањем немачког историка Нибура предузела је Берлинска академија ново издање византиских писаца „Corpus scriptorum historiae byzantinae", у Бону 1828 па даље. Међутим, оно је далеко испод париског издања византиских писаца. Пре свега, текстови су објављени без колационирања текста са рукописима и с непоузданим латинским преводом грчкога текста. Јиречек, даље, истиче огромну збирку Migne „Patrologiae cursus completus" (латинска серија 217 свезака (1844—1856) и грчка серија 166 томова (1857—1866).

Велике су заслуге чешког филолога Павла Јос. Шафарика који је, сем житија Ћирила и Методија, објавио житија Стефана Немање од Стефана Првовенчанога и св. Саве, затим неколико повеља и Законик цара Стефана Душана (Památky dřevního písemnictví Jihoslovanův (Праг 1853; 2 изд. 1873).

Читав је низ студија о Светој Гори и њеним старинама. Руски путник Успенски дао је списак повеља у Св. Гори, које је обрадио Müller у делу „Slavische Bibliothek". Поред В. Григоровића и Петковића студирао је руски научник Севастијанов у Св. Гори 1851, 1857, 1859—60 и фотографисао око 300 повеља. О тој његовој колекцији реферисао је проф. Т. Флорински у раду „Аѳонскіе акты" и Викторов „Опись рукописей" etc. Нарочита пажња обраћена је старинама рускога манастира Св. Пантелејмона. Код Срба је знаменита збирка Љуб. Стојановића штампана у III књ. Споменика.

У Бугарској се сачувао мали број бугарских повеља. Шафарик је у збирци Památky објавио 6 бугарских повеља: 1 од Јована Асена, 1 од Константина Асена, 2 од Јована Александра и 2 од Јована Шишмана.

Румунски историк Ј. Богдан публиковао је у Archiv für slav. Philologie, XVII, 544 повељу цара Јована Срацимира. Приручна књига за византиске старине је K. Krumbacher: Geschichte der byzant. Litteratur (München 1891) и часопис Byzantinische Zeitschrift (од 1892). Правне споменике објавио је Zachariä von Lingenthal „Jus graecoromanum" у 7 томова (Leipzig 1856—1877). Грчки историк Конст. Сатас почео је издавати „Bibliotheca graeca medii aevi" (Париз 1872 и даље).

Читава серија византиских старина публикована је у Лајпцигу код Тајбнера од 1849 (Bibliotheca scriptorum graecorum et romanorum). Фр. Миклошич и проф. Милер публиковали су у Бечу од 1860—1887 у 6 књига Acta et diplomata graeca medii aevi. Грађу из ватиканскога архива објавио је A. Theiner, Vetera monumenta Slavorum meridionalium historiam illustrantia (vol. I (1198—1549) Romae 1863, II у Загребу 1875). Исти Тајнер објавио је из Ватиканскога архива Monumenta vetera historica Hungariam sacram illustrantia, 2 vol., Romae 1859—1860.

Римски материјал публиковао је Е. Ферменджин Acta Bosnae ... ecclesiastica, Загреб 1892. Исти: „Acta Bulgariae ecclesiastica“ (1556—1799) Загреб 1889. За историју загребачке бискупије важна је Ткалчићева збирка „Monumenta historica episcopatus Zagrabiensis saec. XII et XIII“, 2 vol., Загреб 1873—1874. Јиречек, даље, нарочито наглашава да још нису објављени старословенски преводи византиских хроника који су важни због терминологије.

За познавање југословенске прошлости важне су и угарске збирке повеља. Тако Fejér, Codex diplomaticus Hungariae ecclesiaticus ac civilis, 42 vol., Budae 1829—1844. Затим Codex dipl. patrius, I—VIII, у Ђуру и Будимпешти 1865—1891. Важних података има у збирци „Codex dipl. domus senioris comitum Zichy“ (Будимпешта 1871 и даље). Florianus Matth., Fontes historiae Hungariae domestici, 4 vol. (Печуј 1881—1885) Fraknói V., Mátyás király levelei, 2 vol. Будимпешта 1893 —1895. Затим Швандтнер, Scriptores rerum hungaricarum veteres 3 vol. (Беч 1746—1748). Teleki J., Hunyadiak kora Magyarországon, Пешта 1852—1891. Wenzel G., Codex diplomaticus Arpadianus continuatus, (Будимпешта 1860—1874.) На крају овога увода у познавање извора и стручне литературе спомиње Јиречек збирку писама која су штампана у старијим издањима. Тако напр. писма охридског архиепископа Теофилакта, онда писма Димитрија Кидонеса, важна за историју турских освајања. Он, сем тога, нарочито наглашава да има још доста несређених и необјављених писама.

Огромно градиво за познавање извора (Quellenkunde) дели Јиречек на четири епохе. Прва: Римљани и источни Римљани (Ромеји) до почетка VI века. Друга: (врло тамна епоха) од VI—IX века (словенске провале на Балк. Полуострво, Ћирило и Методије). Трећа: (јаснија епоха) од IX века па до IV крсташке војне. И четврта, а наиме XIII, XIV и XV век, у којој је извора далеко више него у ранијим.

У првој епохи Балканско Полуострво доста добро нам је познато, јер за њу има довољно писаца и натписа. Трачани добро су нам познати из одличнога списа В. Томашека „Die alten Thraker“, објављеног у Извештајима Бечке академије наука (Sitzungsberichte св. 128, 130 и 131). О Илирима немамо тако изврсне монографије. Старији историци, који тада нису могли искористити још необјављене натписе, служили су се само Тацитом и Полибијем и због тога је њихово схватање нетачно. У четвртом тому Бекова зборника саопштени су натписи који се тичу Балканског Полуострва. Димонове Mélanges d'archéologie et d'épigraphie, где су натписи из Тракије, репродуковао је Th. Homolle у Паризу 1892, док је Рус Латишев своју збирку „Inscriptiones antiquae Ponti Euxini“ публиковао у Петрограду. За Босну имамо публикације Карла Пача, а за Србију Каница који, као сликар, није много поуздан.

За античку географију заслужан је Х. Киперт својим делом Atlas antiquus. Важни су још за познавање Балкана у то старо доба путописи у Јерусалим. За ту прву епоху упућује Јиречек на пети том Момсенове Римске историје у одељку „Donau-Provinzen“ и на Ј. Јунга „Römer und Romanen in den Donauländern“ (Инсбрук 1877).

У другој епохи извршена је Сеоба народа. Јиречек упућује на законе и едикте римских царева: Codex Theodosianus и на велики зборник цара Јустинијана (Codex Justinianeus) и Новеле. За администрацију ране византиске периоде важне су Notitiae dignitatum из прве половине V века. Важна је, даље, збирка натписа из доба владе цара Анастасија.

У тој другој епохи делао је у IV веку најбољи латински историк Ammianus Marcellinus, који је описао период од цара Нерве до смрти цара Валенса. Изгледа да је Амијан наставио Тацита. У том делу има важних географских података као и описа Хуна, Гота и Сармата. Издао га је Гардхаузен у две књиге у Лајпцигу 1875. У песника Клаудијана има података за Балканско Полуострво. Sextus Julius Africanus покушао је да доведе у склад библију са историјом (издао га Х. Гелцер 1880). Јевсевијева (Eusebius) црквена историја није само црквена историја него и табеларни преглед светске историје. Јевсевијеву Хронику (преведену на јерменски) наставио је св. Јероним, и она је послужила као основа свих потоњих светских хроника. Из Ускршњих таблица развили су се летописи (изд. Monumenta Germaniae, t. IX).

Серију историка отвара Јиречек са Дексипом у III веку који је писао историју до цара Клаудија II. Дексипа је наставио Еунапије поч. V века. Цариградски патријарх Фотије из IX века читао је ово дело.

Историк Олимпиодор ишао је као посланик Хунима. Писао је, управо наставио је, Еунапија до 425. Издао га у изводу патријарха Фотија Диндорф у збирци „Historici graeci minores“ I, (Лајпциг 1870). Зосимос, око 450, приказао је догађаје од Августа до 410. Дело није довршено. Угледао се на Полибија, али је употребио и Олимпиодора, Еуагрија и Дексипа. О Приску Јиречек не говори детаљније него упућује на Крумбахерову Историју византиске литературе. Малхос, настављач Приска, писао је пред крај V века. Патријарх Фотије хвали овај спис.

Од црквених историја Јиречек истиче Јевсевија из Цесареје, Созомена из Газе и Теодорета из Антиохије. Еуагрије наставио је пред крај VI века ова дела од 431—494 г. У хроници Јована из Антиохије спомињу се први пут Бугари с оне стране Дунава. Хроника Јована Малале, сачувана у изводу, писана око 600 год. а преведена на бугарски у доба цара Симеона (Arch. für slav. Phil. II, расправа од В. Јагића).

У другој епохи, од цара Јустинијана до Ћирила и Методија, истиче Јиречек спис Pseudocaesarius-а око 526. У њему се, као суседи Лангобарда и Гепида, спомињу Словени с оне стране Дунава.

Између писаца те епохе најзначајнији је Прокопије из Цесареје, који се 542 налазио у Цариграду. Као очевидац описао је ратове цара Јустинијана у 8 књига. Словене и Анте ставља он у Бесарабију и северно од Црнога Мора. Говорећи о Херулима он каже да су они морали да се пробијају кроз Словене на горњем Дунаву. Провале Словена на Балканско Полуострво Прокопије спомиње узгред, говорећи о рату с Готима. Важно је његово дело De aedificiis, али нажалост није се очувао опис Далмације, Италије и Сицилије. За нас је важна IV књига De aedificiis где говори о балканским земљама, спомињући Хуне, Готе и

Словене. Родни крај цара Јустинијана ставља Прокопије у Дарданију (горњи Вардар). Он спомиње Scupi (Скопље), Ulpiana (Липљан), Naissus (Ниш), Pautalia (Ћустендил) ит.д. Трећи спис Прокопија „Anecdota" (Historia arcana) нема толиког значаја за Балканско Полуострво. Агатије наставио је Прокопија који у свом делу о цару Јустинијану приказује доба од 552—558 (издан у Бонском корпусу). Јован Ефески, рођен 506, написао је око 594 црквену историју на сирском језику. Догађаје је довео до времена цара Маврикија. Од тога дела сачувано је само последњих шест глава. У њима је приказано време од 570—583. Дело је превео Шенфелдер 1862. Теофилакт Симоката описао је у осам књига историју цара Маврикија од 582—602 (издао га код Тајбнера De Boor 1887).

Споменутог Агатију наставио је Menandros Protector за време од 558—582. Није сачуван у целини него само у одломцима (изд. у Бонском корпусу). Ту се говори о односима Авара са Словенима и Францима, затим о спуштању Словена у Пелопонез. С краја VI века настала је Тактика Маврикијева, али не цара Маврикија, него неког западњака који је добро знао латински. У 11 глави говори се о начину ратовања Словена и Анта.

Важна су писма папе Гргура I (590—604). У преписци папиној са надбискупом Салоне Максимом говори се много о продирању Словена у Далмацију (његова писма у Mon. Germ., Epistolae I, II, издали Евалд и Хартман).

Влада цара Фоке (602—610) и Ираклија (610—641) означава крај античкога писања. VII век је почетак Средњега века. Ратови са Персијом отварају пут Словенима и Аварима. У то време утврдише се Словени на Балканском Полуострву. 626 г. долазе Словени и Авари под Цариград. Од 633 г. јављају се и Арапи. Георгије Пизид (из Пизидије у Малој Азији) у својим стиховима опева напад на Цариград од стране Авара и Словена. Напоменућемо да је Теофан у својој Хроници употребио стихове Пизида.

Јован, епископ од града Никиу, писао је светску хронику, важан извор за историју цара Фоке, Ираклија и њихових наследника. Сачувала се у етиопском преводу, а на француски ју је превео Зотенберг у Journal asiatique, т. 2—14. У хроници под годином 609 каже се да су западне провинције варвари много опустошили и да је једино Солун остао неповређен. (Монографија о овој Хроници од В. Златарскога у Зборнику, књ. XI, стр. 145).

Павле Ђакон у својој Историји Лангобарда (Mon. Germ. Scriptores rer. Langobardicarum, Хановер 1878) каже да су Словени на почетку VII века опустошили Истрију. 641 г. искрцали су се Словени код Сипонта у Апулији. Ајо, кнез Лангобарда, ставио им се насупрот и погинуо. После тога Радоалд и Гримоалд потиснуше оданде Словене, који беху по свој прилици из околине Епидавра. Хроника Томе презвитера на сирском језику прича под год. 633 да су Словени опљачкали Крит.

Легенда о св. Димитрију (Miracula S-ti Demetrii) у Солуну такође је важна за историју Словена. Међутим, Јиречек истиче да је

она састављена много доцније после догађаја о којима прича, због чега је потребно приликом употребе бити много обазрив.

Јасније вести, каже Јиречек, имамо из IX и X века. Византиска власт у Далмацији била је ограничена на неколико градова, а многе вароши биле су у рушевинама; неке опет, држали су Словени. Једино Задар и Трогир беху византиски. Неке вароши у то време подигнуте су из основе, као Сплит код Салоне; Ragusium (Дубровник) подигли су бегунци из Епидавра; Котор и Бар подигнути су такође у то доба. Константин Порфирогенит у делу De administrando imperio ставља словенско освојење Далмације у доба цара Ираклија. Међутим, његове су вести непоуздане. Интересантно је да он брка Аваре и Словене, али то је разумљиво, јер у његово доба већ није било Авара. Порфирогенит, говорећи о приликама у време цара Ираклија, спомиње Белоградон, али у то доба није био Белоградон него Singidunum. Порфирогенитово причање је тенденциозно кад каже да су Срби у VII веку добили своје крајеве као поклон Византије. Константин Порфирогенит писао је у време када су се Срби наслонили на Византију у борби с Бугарима. Јиречек, анализујући Порфирогенитове вести о Србима и Хрватима, каже да су њихова стара седишта била од Лабе на исток, али они нису непосредно из тих крајева дошли на Балканско Полуострво.

Јиречек се више задржава на Теофану Цариграђанину, који је наставио светску историју Ђорђа Синђела. Теофан је писао своје дело од 810—814. Употребио је Прокопија, Агатију, Теофилакта Симокату, Малалу, Пизида и друге. Раније епохе у његовој историји нису увек поуздане. Ипак за доба од 602—813 његове вести о Словенима, а нарочито Бугарима, важне су. Теофана је издао у Editio Parisina Goar; De Boor издао је Теофана код Тајбнера у 2 тома, 1883.

Хроника Ђорђа Хамартола, писана око 860, а која завршује са 842 годином, преведена је на словенски под насловом „Временик". Најстарији рукопис од 1371 налази се у Русији. Српски превод „Летовник" штампан је у Русији 1878. Јиречек истиче т. зв. Ајнхардове анале у којима се говори о ратовању Франака с Аварима. У њима се спомињу хрватски кнежеви Људевит и Борна, а говори се још и о Тимочанима, Србима, Бугарима и т. д.

У Бертинијанским аналима први пут спомињу се Руси, а има доста вести и о Бугарима. О Словенима на средњем Дунаву има доста вести у Annales Fuldenses (Mon. Germ. Scriptores II).

За Италију наводи Јиречек хронику Јована Ђакона доведену до 1008. У хроници Дандоловој из XIV века описују се борбе с Аварима и Словенима на Јадранском Мору.

Другу епоху завршава Јиречек грчким натписима старобугарских пограничких кнежева. За трећу епоху од 863—1204 констатује Јиречек да у IX веку нема ни једног савременог списа. Јиречек се нарочито зауставља на раду цариградског патријарха Фотија (858—867), по други пут (877—886). Умро 897 године. Једно од најважнијих његових дела је „Bibliotheca" византиских и хеленистичких списа (штампао ју је Бекер у Берлину 1824). Одатле сазнајемо о многим делима којих нема више. Фотијев суд о писцима је скоро увек тачан. Фотијева писма

значајна су за историју Балканског Полуострва, особито за историју Бугара, а нарочито Фотијево писмо бугарском архиепископу. Важне су, даље, две његове беседе (хомилије) приликом доласка Руса пред Цариград и њиховог отступања од Цариграда (Фотијева дела штампана у Migne, Patrologia graeca vol. 101—104).

За хрватску историју у овом периоду упућује Јиречек на Documenta Рачкога у издању Југославенске академије. Рачки је у својим Документима, према издању у Monumenta Germaniae XI, саопштио компилацију из црквених повеља „De conversione Bagoariorum et Carantanorum“, важан споменик за историју Словенаца у Корушкој. Ту се спомиње кнез Само.

При крају набраја Јиречек изворе за историју словенских апостола, као и стручну литературу о њима.

Велика је заслуга Константина (у монаштву Ћирила) и Методија за обраћање Словена у хришћанство. На захтев моравскога кнеза Растислава, који није желео немачке мисионаре, упутио је византиски цар Михаило III Константина и Методија, знаоце словенског језика, да обраћају Словене у хришћанство. По традицији, Константин је формирао ћирилицу и превео библију на словенски. Био је то неки нарочити, сада изумрли старински дијалекат. Зову га црквенословенским, старословенским или старобугарским. Копитар и Миклошич тражили су отаџбину овога језика у Панонији, Шафарик, Шлајхер, Лескин и руске слависте у Бугарској, Јагић у крају између Солуна и Цариграда. Јиречек је мислио тада на крајеве између Родопе и Пинда. Да би за тај рад на обраћању Словена у хришћанство добили одобрење од папе, кренули су Константин и Методије у Рим, где је Константин преминуо 869 године.

Литература о раду словенских апостола врло је велика и разноврсна. На том питању радили су и Словени (највише Руси), и Немци, и Французи. Још нема, каже Јиречек, збирке у којој би били објављени сви познати извори о раду словенских апостола. Бођански је у Чтенијама 1863—1867 покушао да то изврши. Затим Биљбасов у две књиге (I, 1868, II 1871) али је та збирка остала недовршена. Перволф је у збирци Fontes rerum bohemicarum 1873 публиковао само Панонске легенде, које је први објавио Август Шлецер (Schlötzer) 1759, али не особито тачно. Изводе из легенди објавио је П. J. Шафарик у Památky. Године 1870 објавили су Миклошич и Димлер Vita Cyrilli; Vita Methodii објављена је 1854 у Архиву за аустриску историју.

Vita Cyrilli сачувала се у 17 рукописа, али најстарији рукопис је тек из XV века. Два најстарија рукописа потичу од преписивача Владислава Граматика (први писан у Црној Гори код Скопља, описан од Ђ. Даничића у I књизи Старина Југосл. акад. у Загребу), а други из године 1479 писан је у Жеглиговском манастиру. Тај се рукопис налази у Рилском манастиру. Два рукописа у Русији из XV века публиковао је Бођански у Петрограду.

У писму Анастасија бискупу Гаудериху каже се да је Ћирил написао три дела. У Ћириловој легенди каже се даље да је он пред по-

лазак у мисију саставио словенску буквицу. О његовом мисионарском раду каже се да га је започео у Вишњој Морави. Константин је, како је речено, умро у Риму као монах Ћирило 869 год.

Легенда о Методију. Најстарији досада нађени рукопис легенде је из XV века. Сада се налази у Успенском Сабору. Издао га је Бођански. Можда је, каже Јиречек, у овом облику тај рукопис прерађен. Методије је био монах на Витинском Олимпу, а нигде се не спомиње да је на Тесалском Олимпу било монаха. Методије је био затворен у Швапској од 870—873 године. Ово се потврђује неким документима у Британском Музеју у Лондону. У легенди се, даље, прича да је Методије, као архиепископ, путовао у Цариград (К. Јиречек у Час. Чешк. Музеја 1881).

Раније се мислило да Панонске легенде потичу од два аутора. Руски научник Воронов је за једног аутора, али К. Јиречек то пориче. У сваком случају њихов писац био је Словен, и то духовник, јер теолошке моменте излаже с особитим интересом.

Не може се утврдити где су Легенде писане. Обично се мисли у Панонији, али не треба сметнути с ума да писац с великим интересом прича и о цариградским приликама, иако је Словен.

Воронов држи да су Легенде писане у Бугарској. Миклошич је, пак, мислио да су Легенде првобитно биле написане на грчком, па преведене на словенски. Шафарик и још неки други мучили су се да утврде ко је писац т. з. Панонских Легенди, али безуспешно.

Последње предавање о изворима за историју словенских апостола одржао је Јиречек 19 јуна 1895 год. После тога наступио је летњи одмор, а у јесен 1895 год., колико се ја сећам, није Јиречек наставио предавања о изворима. Тако су остале необрађене трећа епоха од IX века до четврте крсташке војне (1204) и четврта епоха од почетка XIII па до краја XV века која обилује многобројним изворима.

Јован Радонић

J. K. JIREČEK

Srbsko, země a lid (Osvěta, 1875, V—VIII, 321—38, 416—30, 498—505, a 586—94)

J. K. ЈИРЕЧЕК

СРБИЈА, ЗЕМЉА И НАРОД

Превела: Олга Шафарик, редиговао: Миодраг Грбић

I. БЕОГРАД

Било је прошло пет часова изјутра када сам се пробудио у висећој постељи, у кабини дунавског пароброда. Напољу је свитао ведар дан; таласи су гласно шумели под прозорима, а пароброд је неуморно бrujao своју једноличну успаванку. Мој сапутник на другој постељи већ је посматрао кроз прозорчић слике бледозелених дунавских шумарака које су брзо промицале. Овај младић дуге косе и дуге браде и бркова био је Словенац, одушевљени родољуб, Словен и соко; био је пропутовао цео Оријент, а сада је баш ишао на Крим и Кавказ, али не због старина, историских споменика и лепих предела, већ по прозаичном трговачком послу.

„Добро јутро! Где смо то?" узвикнуо сам. — „Код Сланкамена", одазвали су се са доњих постеља српски трговци.

Знате ли какво је обитавалиште паробродска кабина? То је собица дугачка и висока отприлике колико човек. Две постеље висе испод таванице, две су на поду: горњи гости, који ускачу у постељу, имају крај главе округло прозорче. Осим умиваоника нема другог намештаја. Под кабине лежи испод нивоа воде.

Попео сам се степеницама у празну салу, у чијим се многобројним огледалима још није огледала шарена гомила различитих источњачких и западњачких ношњи. Пожурио сам на палубу; током ноћи превалили смо велики део пута. При заласку сунца били смо у дивном пределу код ушћа Драве: свуда унаоколо мрачна прашума, и лево и десно широка на хиљаде корачаји, шумна река, нигде ни најмање светлости, а небо над нама препуно звезда, без и најмањег облачка. Сада имамо пред очима широку степу и слободан видик.

На десној обали, у Срему, видимо мало местанце *Сланкамен* са старом црквом; над њим се уздижу брежуљци обрасли виноградима. Овде је 1691 год. маркграф Лудвиг Баденски до ногу потукао Турке у славном боју. С леве стране је не много широко ушће Тисе. Мали пароброд, који је код Сланкамена преузео од нас путнике, баш је одмицао узводно према Сегедину. У даљини, на узвишици усред равне степе, светлуцао се бели *Тител*, главно место некадашњих граничарских шајкашких чета.

Дунав овде тече величанствено широк и на ветру се набира у шумне таласе. Десна (сремска) обала изгледа, као и свуда у Угарској,

као висок лесни усек светложуте боје; стрм је као да је ножем отсечен. Ту и тамо појављују се у њему тамне пукотине, станишта чавки и пећине у којима станују рибари. Подлокана водом, обала се често обрушава. Понегде је дубоко усечена, на местима где се сељаци спуштају на реку за воду. Лево се простире равна банатска низија без дрвећа, која се у бескрајној даљини слива са хоризонтом. У полуосушеној трави пасе по њој нешто стоке; над овом степом сунце се полако дизало растерујући јутарњу маглу. На широком Дунаву било је пусто и тихо, није се видео ни најмањи чамац; неколико воденица на чамцима са српским натписима који објављују име власника љуљало се крај десне обале. Журећи се уз ветар пароброд је ишао у њиховом правцу.

Ускоро се на јужном видику појављује двовրха купа, а за њом дуг ланац плавих брегова. То је *Авала* над Београдом, као неки светионик српског кнежевства. Пролазимо кроз виноградима опасано село *Бановце,* у коме се већ води жива трговина; оно остаје с десне стране, са својим белим, пријатним кућицама. А за тренутак касније, над дунавским таласима, у раној магли, указаће се тамни обриси Београда, тврђаве и места, — на тврђави стари конак (пашин двор) и џамија са минаретом, у месту витки звоник Саборне цркве. За неколико тренутака ишчезавају узвишице на десној обали и за њима се појављује звоник цркве у Земуну. На палуби је живо. Пуна је Срба и Српкиња у шеширима и фесовима. Сви гледају на југ и припремају се за силазак, сви сређују завежљаје и торбе; деца трчкарају тамо-амо.

Пристајемо пред *Земуном.* То је погранична аустриска станица, место пре важно него пријатно, са 10.000 становника, са црквом, пространим магацинима, царинарницама и канцеларијама. Уз обалу стоји брод до брода. Са обале се чује галама носача, чије главе већ покрива оријенталски фес.

Овде се Сава прикључује Дунаву својом огромном сивом водом, овде је мало море. На ставама ових двеју великих река шири своје травнате мочваре округло острво немачки звано Kriegsinsel. У мочварама и шумарцима дуж Саве и Дунава стоје аустриске пограничне стражаре, *чардаци,* или дрвене кућице на високом кољу или мале камене једноспратне зграде подигнуте на сводовима испод којих упролеће протичу разливене воде набујалих река.

Преко воде пред нашим погледом простирао се целом ширином *Београд,* са шареним крововима, звоницима и минаретима, у чаробној лепоти јутарњег осветљења. Млади Срби, са којима сам се упознао на броду, са љубазном предусретљивошћу која краси овај крепки народ објашњавали су ми где је која знаменита грађевина.

У Земуну смо били брзо готови. Мало потом пароброд је стајао на Сави, која је овде широка око 700 м., под београдским кућама. Било је 8 часова; сунце је већ пекло. Опростио сам се са Словенцем, који је затим продужио за Кавказ. Можда ћемо се ко зна кад изненада опет срести. У збијеној гомили српских путника напустио сам пловећу зграду у којој сам провео 50 часова, на далеком путу из „Беча, града бијелога“, како се ово место зове у старим јужнословенским песмама.

Ступио сам на тле Балканског Полуострва, на тле српске кнежевине, коју ће у њеном срећном развоју увек пратити искрене симпатије чешког народа.

На степеницама пристаништа у два реда стоје живописни пандури одевени у полуфранцуске униформе и траже пасоше. Без пасоша се не може ни у Србију ни из ње; али је доскора због незнања пандура могао сваки довитљивац и без пасоша комотно ући у Београд. У једном конзулату у Београду видео сам цео низ јеловника, поштанских признаница, сточних пасоша, протерница, признаница и сличних драгоцених хартија које су странци предавали пандурима; јадни пандури, не знајући да читају, примали су све што је имало печат или марку. Али сада је заведена већа строгост; београдска полиција предаје пасоше конзулатима и странци морају оданде или сами да их подигну или да некога пошаљу по њих.

После пандура на путника наваљују услужни *хамали* (носачи), Срби и Бошњаци, високи, крупни, опаљеног лица и одела у ритама, с великим брковима, у црвеним фесовима. Потребно је доста вике и енергије да их се човек ослободи.

Београд лежи на ставама Дунава и Саве. На узвишици, управо над местом где ове велике реке мешају своје разнобојне воде, диже се велика тврђава. Поред дунавске обале простире се пуста турска четврт, а поред Саве пространо српско насеље, прави Београд. Место је јако развучено, иако има свега 26.770 становника; од Врачара до краја Дорћола има добрих пола часа хода.

Странац који први пут ступа на београдске улице са чуђењем гледа лево и десно, напред и назад. Овде већ почиње Оријент; са њим те упознају очи, уши, нос и ноге. Дуж улица су свуда приземне, неправилне кућице, покривене олучастим ћерамидама; ту и тамо уздиже се лимени кров витког минарета; на сваком кораку невиђене физиономије и ношње, неслушани језици, необична роба. Предња страна кућица најчешће је само један велики прозор или боље речено капак, који се дању спушта и служи трговцу као излог, а ноћу затвара кућу. Унутра ради занатлија на очиглед свим људима. Овде ћеш видети становнике свих крајева Балканског Полуострва, па и целе Европе.

Највише се, наравно, види Срба у живописним народним оделима, у црвеним фесовима и црним шубарама. Овде има и Срба из Баната, који више не носе фес, већ филцане или сламне шешире. Босанци своју главу са дугом светлом косом обавијају црвеним или белим турбанима. Види се ту и Црногорац који се гордо креће у црној капи, фустанели, плавим чакширама и белим чарапама. После Срба највише има браће Бугара из свих крајева њихове простране отаџбине од Охрида до Варне, баштована, зидара, млекара, лончара итд.; они лети долазе издалека у Србију на рад, и они су за Србију оно што су за Хрватску Словенци, за Мађарску Словаци, за Беч Чеси. У Београду се чује и мелодичан румунски језик, и подунавски и македонски. Крупни Арбанас (Албанац) са дугим брковима, говори својим прајезиком, најстаријим на полуострву, који је за филолошко ухо прави магнет. Одрпани Цигани и

Циганке, препланулог лица и снежнобелих зуба, говоре међу собом језиком који потиче из далеке Индије. Црнокоси, бледолики трговци, са дугим брадама, брзо говоре међу собом јерменски и грчки и грозничаво и ужурбано трче за својим пословима. Ако ти је ухо исто тако пажљиво као око, нећеш моћи да не запазиш све различите језике. Улицама шета у дугом кафтану Османлија, снежнобела брада уоквирује му лице, а турбан покрива главу; под густим обрвама блистају са обе стране равног носа два сјајна ока, која презриво гледају на свет проклетих *ђаура*, „неверних паса“, који су насупрот праву збацили јарам падишахов и сада се слободно шире. Он са својим другом разговара турски. На улицама ће се човеку дотаћи уха и познати звуци немачког, француског, талијанског, па чак и шпанског језика; овај није, наравно, класични језик Кастилијанаца, већ наречје Јевреја изгнаних из Шпаније, који су се растурили по целом Оријенту; као у Бечу на Леополдову тако и у Београду имају они своју колонију.

На улицама самог града од јутра до мрака је жив промет. Сељаци долазе на малим коњима и примитивним колима; сељанке доносе своју робу на трг на леђима; трговци иду на далека путовања на коњима. Виде се и каравани мазги, који долазе из Турске. На главама школованих и по француској моди обучених Срба сијају се париски или бечки цилиндри. Дугокоси попови штите своја лица од летњег сунца жутим сунцобранима. Српске жене по старинском обичају носе црвен фес, око кога је обавијена и учвршћена плетеница. Њихова ношња је укусна и једноставна; али се често среће и лепотица обучена по најновијој париској моди, са модерним шеширом и неприродно бујном косом. Европске кочије престижу сеоска кола. Чете војника са бајонетима на пушкама, у једноставним униформама, одлазе на стражу.

Београдске улице поплочане су *калдрмом*. Ова реч изводи се из грчког καλὸς δρόμος, тј. добар пут. Већа иронија не постоји. Првих дана измучи човека калдрма одоздо, а афричко сунце одозго; али се човек на калдрму навикне, и ако иде за науком, за етнографским посматрањима, ходаће по Београду као по својој соби. Уосталом, неке улице, а нарочито њихови тротоари, већ су лепо уређене по европском начину; али многе у удаљенијим крајевима немају ни калдрме; кад је лепо време оне су пријатан одмор после тортуре са калдрмом, а кад су блатњаве, онда нога не стиже блату до дна.

По улицама су обично дрвореди, или витке тополе или гранати платани; њихов хлад је лети невероватно пријатан. Улице иду углавном у два правца, било паралелно са Савом, било управно према реци. Попречним улицама са врха види се ливада која се простире дуж Саве испод града и дивно се зелени, али је због мочварних испарења врло нездрава. Иза ње се блиста површина широке Саве, за којом су сремске равнице, а на самом хоризонту тамни обриси Фрушке Горе, чувене по њеним манастирима. На другој страни, преко Дунава, види се банатска равница и у њој бели звоници Панчева.

Са београдским жегама не могу се упоредити ни највеће прашке врућине. Промене времена су овде веома нагле. Поподне се често не може изаћи на улицу због немилосрдне сунчеве врелине, а

увече нагло почне да дува ветар из угарске равнице, сручи се пљусак, потоци лију по калдрми, и човек гледа како да се загреје под покривачем.

Занимљиво је погледати у дућане; они су потпуно отворени погледу пролазника. У једном ћеш видети диван избор пиштоља, у другом дуге арнаутске пушке за 3—6 дуката, старинске кубуре са кресивом, свакојако израђене и украшене пиштоље итд.; у неком даљем опет бодеже и ножеве, ханџаре и јатагане са раскошно украшеним балчацима, који су често цизеловани и у дивним корицама. Кујунџије и златари, најчешће Цинцари (македонски Румуни), праве разне филигранске радове по узорима наслеђеним из давнина; израђују такође и амулете којима каткад као узор служе стари српски новци. Видећеш онда фесове и шубаре, мало даље народну кухињу у којој се окреће печење на ражњу, затим пекару итд. Европска роба, нарочито аустриска, изложена је у лепим дућанима, нарочито у близини пристаништа. Тамо ћеш на своје чуђење поред српских натписа изнад радњи видети и немачке. На угловима, на високом постољу, стоје Бугари, продавци воћа, са великим корпама грожђа и другог воћа, које продају на кило; усто вичу: „Хеј, грожђе!“ Мало даље пролази њихов земљак носећи на рамену обрамицу са две ведрице; громким гласом нуди: „Млеко кисело!“ Један други Бугарин носи кроз град читаву изложбу турских шећерлема.

Највећа врева и гомила је на главној пијаци. Ту има читавих брда воћа и поврћа, ту се виде огромне тикве, лубенице, диње, грожђе разних врста, крупне крушке (караманке) итд. Од поврћа Београђани највише троше паприку. Нарочиту новост за нашег човека претстављају *паткиџани* (Solanum melongena), велики дугуљасти плодови налик на крушку или тикву тамноплаве боје. Једу се кувани или пржени. У једном углу пијаце седе продавачице из Земуна, које се, иако Српкиње, оделом које више личи на европско разликују од осталих. Маслац је на целом Балканском Полуострву од Саве до Спарте непозната ствар; у Србију се довози из Баната.

У Београду не само жене већ и мушкарци, често чиновници или трговци, иду на трг и погађају се за воће, месо или рибу (као у Италији или Грчкој). Мушка и женска послуга скоро је искључиво из Аустрије, из Срема и Баната; то су Срби, Немци, Мађари и Словаци. Домаћи Србин не иде у службу; за то је сувише горд.

У Београду има довољно гостионица, али је мали број уређених сасвим на европски начин, а живот је у њима сасвим друкчији него код нас; тамо ћеш наћи само неколико неожењених чиновника и официра, стране трговце и занатлије; то исто важи и за кафане. У Београду људи живот више проводе код куће; то не значи, међутим, да код њих нема друштвеног живота или да се не брину за општу ствар. Напротив, чак и најситнији трговчић свакодневно чита новине; чести преврати у Србији, спојени са необичним узбуђењем и врењем међу грађанством, пружају више него обилан материјал за страсно претресање политичких догађаја.

Скоро свака кућа има своју башту. Биљке у баштама изненађују својом бујношћу, која и нехотице потсећа да смо овде за 5° географске ширине ближе полутару него у Прагу. Под ведрим небом

расту овде велики жбунови смокве, високи до три хвата, затим дрвеће *бамије* са великим цветовима и плодовима који се једу (врста Hibiscus-a), циновски сунцокрети итд. У величанственој тишини ведрих звезданих ноћи по баштама одјекују концерти безбројних цврчкова и попаца.

Једна од мојих првих шетњи била је до тврђаве, у којој је до 1867 год. била турска посада; тврђава је од града одвојена парком широким 600 корачаји који се зове *Калимејдан*; то је стари glacis. У тврђаву се улази на три капије; преко ровова воде дрвени мостови. Унутра нема готово ничег знаменитог; мошеја с минаретом сасвим је модерна; осим тога ту су два источњачка маузолеја двојице паша. На капијама и зградама је пуно турских натписа. У бившем пашином конаку, једноставној двоспратној згради са прекрасним видиком на Београд, Србију и Аустрију, сада станује српски пуковник, командант тврђаве. Ту је затим и велика кула са сатом. Највећи број зграда потиче из времена аустриске владавине, из доба Карла VI; од тог доба Турци нису ништа ново сградили; слично је и у Турској, у Нишу и Видину, где и топови стоје непомерени још од времена принца Евгенија Савојског.

Падина узвишице на којој је изграђена тврђава стрма је и према Дунаву и према Сави. На омањем простору између њеног подножја и Дунава лежи доња тврђава; у њој се налазе простране касарне, хамам (турско купатило), рушевине турске џамије, а на самој води славна и стара кула Небојша.

Важност Београда лежи у његовој тврђави; историја Београда уствари је њена историја. Још пре наше ере келтско племе Скордисци имало је овде свој град Singidunum. У римско доба белео се горе на узвишици утврђен логор, седиште IV римске легије. У Средњем веку досељени Словени прекрстили су Singidunum у *Београд*; ово име преведено је на латински у Alba Graeca, на немачки у Griechisch Weissenburg, на мађарски у Nándor Fejérvár, тј. Фердинандов Београд. Византинци, наследници Римљана, бранили су Београд догод су могли; после њих су овде дуго владали Мађари. Српски владари пренели су своју престоницу на обале Дунава тек када су их Турци истерали из њихових славних престоница Приштине, Призрена, Скопља и др. Велику славу стекао је Београд за време кнеза Стефана (1389—1427), сина витешког Лазара који је погинуо на Косову; Стефан је овде сазидио многе цркве и даровао месту привилегије. Кроз цео век затим Београд је био главни бедем хришћанства против Турака. Позната је одбрана Београда 1456 год., у којој се прославио Јанко Хуњади (до данас опеван у јужнословенским народним песмама као Сибињанин Јанко) и одушевљени калуђер Јован Капистран. Када су 1521 год. Турци заузели Београд, његовим падом одлучена је судбина Угарске. Турци су читав век и по из Београда угрожавали цео западни свет. Тек у другој половини XVII века почела је да гасне сјајна звезда турског царства. Тада је аустриска војска 1688 год. заузела и Београд, али само на кратко време, јер је град био убрзо изгубљен због неопрезности и издаје. Принц Савојски освојио је Београд 1717 год., после чега су Аустријанци владали у Србији 22 године, све до несрећног Београдског мира (1739), када су Аустријанци изгубили све што је с оне стране

Дунава било њихово. Када је генерал Лаудон 1789 год. на јуриш освојио Београд, Аустријанци су се у њему опет учврстили на кратко време.

Године 1806 стигли су под Београд српски устаници. Свитао је дан 30 новембра; Турци су још били у дубоком јутарњем сну. Неки Конда, по једнима православни Арбанас, по другима Бугарин из подбалканског Сливена, са Узун-Мирком и пет јунака, у рану зору пребацио се преко бедема. Било је баш време Бајрама, турских празника. Конда је неке стражаре преварио својим знањем турског језика, а неке побио; његово пуцање турска посада држала је за уобичајени знак почетка Бајрама. Нато су Срби упали кроз отворене капије и после страшног покоља освојили цело место. Тврђава се држала још неко време. Гушанац Алија, некадашњи поглавица разбојничке дружине крџалија, отпловио је истина одмах за Видин, али је Сулејман-паша са четом од 200 јаничара тек почетком године 1807 био глађу принуђен да се преда. Срби су му обећали слободан одлазак у Турску, али је успут био из заседе нападнут, а његови војници сви посечени. Разгневљеним Србима то није било доста; гасили су жеђ за осветом тродневним убијањем Турака у Београду. После овог дивљег клања, прича Вук Караџић, толико је било турских удовица и сирочади по улицама да се од њих једва могло проћи. Глад их је натерала да просе. Најзад су били отправљени бродовима у Видин. Успут у Поречу војвода Миленко Стојковић зауставио је бродове и одабрао најлепше Туркиње. Срби су Турцима тада пуном мером враћали све што су они и њихови преци препатили од Турака. Исте године војвода Петар Добрњац у Параћину зауставио је цело турско посланство, заробио посланике и њихове слуге и пошто им је све узео, он их је „послао Алаху".

Срби су подлегли Турцима 1813 године. Букурешки мир, који су годину дана пре тога склопили Руси и Турци, оставио је Србе без заштите Турцима на милост и немилост; за даљи отпор није било довољно снаге. Карађорђе је пребегао у Аустрију, а Турци су поселили целу Србију. Али је већ после две године (1815) дигао главу Милош Обреновић и Турке коначно истерао из земље.

Из касније историје Београда нарочити помен заслужује бомбардовање 1862 године. За спорове између хришћана и Турака узрок се могао наћи свакога дана. Турци су себи насилно присвајали право на посаду и полицију не само у турској четврти већ и у самом српском месту, које је тада било опкољено бедемима. Турски војници у подераном оделу чували су полусрушене капије, турска полиција имала је своје седиште на „великој пијаци", неколико корачаји од српске. Турске ноћне страже по источњачком обичају тражиле су од сваког хришћанина да носи собом фењер. Ко би био ухваћен без фењера, преседео би ноћ код Турака у смрдљивом затвору.

Увече 16 јуна дошло је до свађе на чесми између српских дечака и турских војника; Турци су убили неколико дечака. Српска полиција затворила је убице. Вест се као муња разнела по граду. Турци и хришћани латили су се оружја. Почела је борба. Турци су се забарикадирали у џамијама и својим кафанама, а Срби су јуришали редом на све турске зграде; при месечини борба је трајала скоро до јутра. Најзад су Срби

ударили на турску полицију где се било затворило око 300 наоружаних Турака, војника и цивила. Енглески конзул Лангворт излажући свој живот опасности најзад је својим посредовањем довео до мира. Између два реда српских војника Турци су се из полиције повукли у тврђаву. На челу ове поворке ишао је министар Гарашанин и инострани конзули, пред којима су ношене њихове заставе.

Изгледало је да је све готово. Сутрадан радње су биле отворене, а деца ишла у школу. Погинулим српским чиновницима и војницима приређен је свечан погреб. Још није било 9 часова изјутра; тада је наједном са тврђаве осула страшна грмљавина. Противно свим уговорима и заклетвама, Турци из тврђаве бесно су бомбардовали град из свих топова. Тешка ђулад и бомбе падале су пет часова на несрећни Београд; много кућа је изгорело. Чак на самом Врачару показивали су ми на зиду једне куће турску ђулад која су тога јутра пала. Погребна поворка се разбегла, жене и деца бежали су на Врачар, у млинове и винограде у мокролушкој долини и у околне шуме. У Земуну су све куће биле препуне избеглица; бродови нису стизали да превезу преплашени свет. Људи и војска су затим све улице заградили снажним барикадама. Поподне је паљба престала; Савет је кнезу Михаилу дао диктаторску власт. Све се спремало за рат; уз 8.000 присутних војника придружило се 20.000 наоружаних људи из целе околине. Добровољци су навирали; створена је бугарска легија. У турским провинцијама, нарочито у Бугарској, хришћанска *раја* чекала је тада да плане општа револуција за ослобођење од турског јарма. Али је у септембру обновљен стари мир. Турци су Србима препустили целу своју четврт, као и поједине зграде и земљишта ван ње. Турско цивилно становништво се сасвим отселило из Србије; само је у тврђави остала посада, а њени су топови и даље претећи гледали на Београд, стално узнемираван страхом од нових вероломства. Кнезу Михаилу пошло је најзад за руком да 1867 год. целу кнежевину сасвим очисти од Турака.

По одласку Турака Београд се изменио из основа. Тек је онда било могуће слободно одахнути; стари бедеми су порушени, а са њима и све четири капије, од којих је најлепша била Стамбол-капија, саграђена за време Лаудона.

Раније је европски путник у београдској турској четврти, т. зв. *Дорћолу* (раскрсница), могао да упозна прави Оријент; видео је ту турске куће, покривене Туркиње, источњачке баште, џамије пуне света, свакојаке дервише, а ако је случајно стигао у прави час, и турске празнике и свечаности. Сада је све то ишчезло. Дорћол је пустиња; али ја сам хтео да видим његове рушевине. Пошао сам са два студента београдске Велике школе, једним Србином и једним Бугарином; прошли смо „велику пијацу", простран трг, на коме се налазе зграда лицеја и музеја; овде се баш сада врши нивелација и поплочавање, при чему се ископавају многе кости, јер је ту раније било велико турско гробље. Иза пијаце десно је џамија, једина у којој се Турци и данас моле; све остале турске богомоље у целом месту су запуштене, али по уговорима од 1862 год. Срби не смеју да их руше док саме од себе не пропадну. Хоџу издржава српска влада, чија толеранција није хтела да допусти

да мухамеданским трговцима који у Београд долазе из Босне и остале Турске буду ускраћени обреди њихове религије.

Кроз дрвени плот ступили смо у полудивљу башту која буја око џамије. Пред џамијом је трем са дрвеном таваницом, где Турци после молитве седе пушећи и разговарајући. Хоџа није био код куће. Пошто нема шта да ради, преседи он цео божји дан по кафанама, пије црну кафу и пуши чибук; он нема много брига са несталном групицом својих верних. Ушли смо унутра, а ту нас је дочекала једноставност и пустош. Није било ту осим нас ни живе душе. Зидови и купола су просто окречени; високо горе са сваке стране улази светлост кроз два прозора. Под је прекривен неугледним ћилимом. Над улазом је као неки хол или балкон, наместо олтара стоји некаква катедра на коју се пење степеницама, а крај ње на земљи две свеће, мало цвећа и неки записи. Лево у зиду је удубљење са натписима. Иначе нисам видео ту ничег значајног. Каква разлика у поређењу са разнобојним и раскошним храмовима православних хришћана! Како у овом тренутку није било верних, био сам лишен задовољства да упознам начин на који се моле Богу.

Ишли смо даље спуштајући се источно ка Дунаву. Стигли смо на Дорћол. Прошли смо између бедних колибица, у којима су се сместили хришћански продавци; то су остаци некадашњег турског базара. А даље затим само су гомиле рушевина, пропале колибе, бујан коров, и ту и тамо група нових кућица. Упутили смо се према једној великој џамији. Док је била у добром стању, била је диван споменик маварског стила; сада по њој расте коров, унутра се каткада склања стока, а зидови се из године у годину руше; на њима се могу разазнати трагови арапских натписа и грубим потезима изведене слике које претстављају некакво дрвеће. Уз џамију диже се к небу порушено минаре; његов мали кров још сија на сунцу, али камена галерија са које је некада хоџа развученим гласом сазивао верне на молитву већ је напола срушена. Хтели смо да утврдимо какав је изглед са минарета, али већ на уским вратима сачекао нас је одвратан смрад и велика хрпа разног птичијег перја — био је то главни стан куна и творова.

Недалеко одатле дижу се много жалосније рушевине палате принца Евгенија Савојског. Још пре двадесет година могло се видети да је ова дивна грађевина достојан пандан другим двема Евгенијевим палатама које су данас главни украси Беча, Белведеру и Министарству финансија у Himmelpfortgasse. Турци, непријатељи свих вишеспратних грађевина, оставили су ову дивну палату да опусти. Њени моћни зидови служили су као ослонац дрвеним колибама и дућанчићима. Унутра су падале таванице и високо се нагомилавали шут и ђубре које је овде остављала стока коју су ту склањали. Последњих година највећи део су порушили Срби, који разносе материјал за зидање; једва се познаје где је било прочеље и колико је било спратова; на шуту се зелени велико дрвеће и бујан коров. Штета је што српска влада није овој палати, док је још била у бољем стању, направила подове и таванице, подигла кров и споља је поправила: била би то дивна зграда за музеј или школе.

Што се тиче српског дела града, највећа живост и најмодерније зграде су на Сави, где се налази пуно трговачких канцеларија и великих магацина. Одатле се преко 140 степеница стиже на терасу где се уздиже велика Саборна црква, завршена 1844 године. Она је у западном стилу; од византиског се споља ништа не види. Прекопута цркве је конак (двор) српског митрополита, поглавара полунезависне српске цркве, која је само по имену подређена цариградском патријарху. Недалеко одатле налази се стари, делом од дрвета саграђени конак из доба кнеза Милоша, у турском стилу; неко време је у њему био смештен лицеј. У близини су ми показивали најстарију зграду „Велике школе“, у којој се ова налазила пре неких тридесетак година; то је дрвена барака са малим прозорима, упола укопана у земљу.

Неколико улица даље од Саборне цркве је протестантска црква и парохија. Овдашња протестантска општина броји скоро 500 душа, највише Немаца и Мађара. Црквицу је добила 1860 год. као поклон од старога кнеза Милоша. Пастора (садашњи је Прус) плаћа српска влада; његов духовни поглавар је евангелски црквени савет у Берлину, а и у самој општини углавном преовлађује пруски утицај. Београдски католици, чији је број доста велик, имају само малу капелу у аустриском конзулату; њихов свештеник потчињен је бискупу ђаковачком, сада племенитом Јурју Штросмајеру, који у Србији ужива неподељено поштовање. Поред протестантске капеле бели се турска џамија са минаретом, али у рушевинама. Ова трошна џамија, сада тако тиха, доживела је једну крваву ноћ. За време бомбардовања Београда затворили су се у њој Турци и до дубоко у ноћ очајнички се бранили од свих српских напада. Пун месец сијао је на небу, српски меци засипали су зидове, а турске пушке, уз сталне узвике „Алах!“, одговарале су из џамије и околних кућа. Пред зору је најзад један Црногорац скочио на кров суседне турске кафане, упао у њу кроз таваницу и извршио дивљачки покољ, на шта су Срби под командом храброг официра Влајковића, познатог родољуба, који је у Кримском рату изгубио ногу, освојили џамију на јуриш. У џамији је лежало пуно лешева, а међу њима и стари хоџа...

Главна београдска улица су *Теразије*; ту се виде модерне зграде, најчешће једноспратне. Ту су алеје платана и топола. На Теразијама је и кнежевски конак (двор), једноставна једноспратна зграда са петнаест прозора на прочељу; лети је скоро сасвим заклоњена баштом. Она оставља не величанствен већ пријатан утисак, углавном својом једноставношћу и скромношћу. У близини су министарства унутрашњих дела, финансија, рата итд., углавном у омањим зградама, затим Савет, приземна зграда са седам зелених прозора и друге зграде. Остављајући Теразије видећеш на њиховом горњем крају, тамо где скрећу према Топчидеру, велику болницу, простране касарне и војну академију, којој је до недавна био управник наш земљак, пуковник Зах, сада кнежев ађутант. На Врачару, на западном крају града, никла је за последњих година пријатна четврт у којој се налазе лепе куће, окружене и скоро скривене красним баштама.

Од свих београдских зграда најчешће сам посећивао *Велику школу*, која стоји на великој пијаци. Ову дивну зграду, у чијем се стилу ме-

шају византиски, романски и ренесансни елементи, извео је наш земљак Неволе; после петогодишњих радова, завршена је 1862 год. Натпис говори да је дом овај народу поклонио чувени родољуб Миша Анастасијевић, најбогатији човек у Србији. Грађевина је стајала око 100.000 дуката. У њој су смештени Гимназија, Велика школа (лицеј или мали универзитет), Музеј и Учено друштво.

У трему госта дочекује низ старосрпских надгробних споменика. У приземним дворанама смештена је *Народна библиотека*, која сада броји око 22.000 свезака, којима се придружује збирка од око 3.000 мапа и гравира. Словенска литература је у њој лепо заступљена. Ту се чува и око 200 српских и бугарских рукописа и старих штампаних књига; њихов број стално расте. Био сам пријатно изненађен када сам видео лепо уређене каталоге.

Учено друштво има красну дворану за седнице са лепим изгледом, богату архиву са документима, нарочито за новију српску историју, збирку рукописа и лепу књижницу, која испуњава целу једну просторију.

Прва помисао да се оснује српско књижевно друштво појавила се 1840 год. међу професорима српског лицеја, који се тада налазио у Крагујевцу. Али тадашња времена нису никако била склона литератури. Влада је истина потврдила правила 1841 год. и „Друштво србске словесности" свечано је отворено 7 јуна 1842 год.; али стални преврати нису допуштали да се ради са успехом. Тек по доласку кнеза Александра Карађорђевића настао је мир. За оснивање друштва главну заслугу имају Јован Ст. Поповић, драмски писац, тада министар просвете, (умро 1856), лекар др. Јован Стејић, др. Јанко Шафарик и професор Коста Бранковић (умро 1865), ђак Павла Јос. Шафарика, из Новог Сада. Године 1847 изашла је прва свеска *Гласника*. Свој рад друштво је отпочело сакупљањем материјала за новију српску историју, за историју борби за ослобођење, и припремањем научне терминологије. Када је у Србији отпочео познати рат за правопис, друштво је дошло у сукоб са владом, која је бранила стари а прогонила нови, сада већ свуда уведени правопис Вука Караџића и његову „јоту", која је правоверним Србима била трн у оку. Због ове батрахомиомахије друштво је 1864 године било распуштено, па је исте године обновљено на ширим основама под именом „Српског ученог друштва". Сада се дели на четири секције: филозофско-филолошку, историско-правничку, природно-математичку, и уметничку, које редовно одржавају седнице. Државна потпора износи 1.000 дуката годишње.

Часопис друштва Гласник излази у неодређеним размацима, обично двапут годишње, у свескама од 20—30 табака, у лепој и чистој опреми, често с прилозима, мапама и плановима. У њему су заступљене све науке. Од 1847 год. досада изашло је укупно 40 свезака.[1] За познавање Србије оне су веома важан извор исто као што и друштво има веома велике заслуге за уздизање научног рада у Србији.

[1] О свескама Гласника од 1864 до 1872 год. дао сам опширан реферат у Часопису Чешког Музеја за 1872 год., стр. 443 и даље.

Претседник друштва до 1869 год. био је *Јован Гавриловић*, познат и као државник и као научник. Од те године ову дужност врши државни саветник *д-р Јанко Шафарик*, синовац Павла Јос. Шафарика; он се доселио у Београд 1843 год. као лекар, затим је дуго година био професор историје на Лицеју, док није најзад наименован за библиотекара Народне библиотеке. Ревносно се бави археологијом, нарочито нумизматиком; београдски Музеј и друге установе су основане углавном његовим залагањем. Његовим старањем описан је и издан велики број старих споменика; издао је две свеске повеља из архиве Млетачке Републике, које се тичу историје јужних Словена.

Од осталих београдских научника треба на првом месту споменути *Ђуру Даничића*, ђака Караџићевог. Родом из Новог Сада, био је најпре професор у Лицеју и у исто време секретар друштва, док није напустио Београд после рата за правопис. Када је у Загребу (1867) била основана Југославенска академија, постао је њен секретар. Он је довео до победе дугу борбу за језик и правопис, коју је започео још Вук. Издао је читав низ старосрпских споменика, старосрпски речник, историју српског језика, граматику српскохрватског језика (која је пет пута штампана ћирилицом и латиницом), превод Старог Завета и много значајнијих књижевно-историских и филолошких расправа. У Даничићевој редакцији изаћи ће, ако бог да, за неколико година велики речник српског и хрватског језика, за који се у Југославенској академији већ одавно врше обимне припреме.

Даничићев ђак је *Стојан Новаковић*, раније професор Лицеја и управник Народне библиотеке, сада већ по други пут министар просвете. Од његових списа поменућемо историју и библиографију српске књижевности, физиологију гласова српског језика, општу историју литературе свих народа (по Шеру). Велики број његових оригиналних расправа и издања старих споменика налази се у Гласнику.

Међу истакнуте писце и научнике српске у кнежевини спадају такође *Чедомиљ Мијатовић*, сада министар финансија, који је дао лепе радове о народној привреди, о старој српској трговини, о финансијама и општој историји; *Милан Милићевић*, чиновник у Министарству просвете, редактор педагошког часописа „Школе", од чијих радова помињемо нарочито веома поучан „Живот Срба сељака"; професор *Милан Кујунџић*, који се бави филозофијом. Природне науке нашле су достојног поборника у *д-р Јосифу Панчићу*, професору Велике школе, чије је главно поље рада ботаника; овај неуморни старац издао је врло много радова из своје струке на српском, латинском и италијанском језику.

Али уђимо сада већ у Музеј, смештен у четири дворане „Велике школе". У првој дворани видимо изложбу старинских мачева, затим сабље српских јунака Јакшића и Бранковића, турске мачеве, једну сабљу грчког устаника итд. Овде је и глинена плоча донета са бугарске границе, исписана чудним, досад неразрешеним писмом, које неки држе за глагољицу.

У другој дворани распоређена је веома богата збирка келтских, грчких, римских и старословенских старина. Ту су античке наруквице,

фибуле, прстење, кашике, пехари, статуете, међу којима се истиче јако позлаћена Изис из Босне, тегови, вотивно посуђе, бронзана глава нађена у Дунаву, за коју се држи да је Трајанова, глинено посуђе, римске опеке, мозаик итд. Нарочиту пажњу привлачи римски шлем нађен у живом песку. Београд, који стоји на римским темељима, и сам је велико налазиште. У кућним двориштима леже капители античких стубова и римски саркофази. Дуж Дунава има пуно римских рушевина, а у неким селима куће су поплочане римским опекама; антички новац обична је ствар.

Нигде се не може видети толики број старих српских споменика и новијих етнографских занимљивости као у Београдском музеју. Ту су токе (украси за одело), копче (огромне споне), пуцета (јајаста дугмета за доламе), сребрни филигрански радови, наушнице итд. Овде се види и крсташки мач извађен из Дунава и прстен са провансалским натписом; Србија је, наиме, одувек била земља кроз коју су пролазили путеви између Истока и Запада.

У трећем одељењу постављене су нумизматичке збирке. Ту су грчки, македонски, сви римски царски и нарочито стари српски новци. Из године у годину доносе се из Турске све новији и новији прилози. Пре годину дана отприлике нађена је на Косовом Пољу велика остава новца, од које је око 3.000 комада донето у Београд. Ту има и босанских и бугарских новаца. Досада су били познати само сребрни српски новци; лањске године, у септембру, баш за време мог боравка у Београду, из Призрена су били послати у Београд, на велику радост др. Шафарика, први златни старосрпски новци из XIV века, из доба славног цара Стефана Душана. Велику збирку српских старина, а нарочито новаца, има и сам млади кнез Милан, коме је д-р Шафарик предавао српску историју.

Четврта и последња музејска дворана чува споменике из доба српске борбе за ослобођење. Ту су различите пушке, кубуре, српске заставе итд.

У музејским дворанама на зидовима налази се око 120 слика, све радови српских сликара. Њихова уметничка вредност је често незнатна, али је зато историска вредност велика. Врло је занимљива галерија вођа и јунака српског устанка, са радовима сликара Дим. Аврамовића, Ст. Тодоровића и Уроша Кнежевића. Ту су кнежеви Карађорђе и Милош Обреновић, њихове породице, Хајдук-Вељко, јуначки архимандрит Мелентије, четири паметна Ненадовића, Симић, Узун-Мирко, Цинцар-Јанко, Чолак-Антић и др. Прекопута њих висе слике научника, Вука Караџића, Милутиновића, Даничића, Доситеја Обрадовића, нашег П. Ј. Шафарика (од сликара Лакатарија из Новог Сада) итд.

Остале просторије ове народне зграде заузимају *Гимназија* и *Лицеј*. У Србији постоје две потпуне седморазредне гимназије, у Београду и Крагујевцу; нижих гимназија има пет: у Београду, Шапцу, Пожаревцу, Зајечару и Неготину. Лицеј или Велика школа има три факултета: правни, философски и технички; професора седамнаест, студената око двеста. Ову установу са пуно наде основао је кнез Милош

1838 год. по узору на старе аустриске филозофске школе. Али је Лицеј недавно потпуно преуређен; у њему се налази физикални кабинет и природњачке збирке, међу којима се истиче чувени хербаријум, плод дугогодишњег рада проф. Панчића; пуњених животиња има мало јер овде, наиме, нема никога ко би то знао да ради.

Поред гимназија у Србији има и 11 реалки. У Београду постоји и виша девојачка школа, основана 1863 год.; има четири разреда, а издржава је држава. Сва настава у државним школама у Србији је *бесплатна*.

Школе у Србији имају велику будућност. Пре 50 година у целој Србији није било ни једне једине; сада их има укупно око 600. Могло би им се штошта замерити, али се не сме заборавити да се ништа велико не ствара за један дан. Средњим школама потребна је чвршћа дисциплина и бољи, вреднији и одушевљенији професори, који би омладини били прави узор. Ово боље образовање професора захтева пре свега реформу Велике школе, за коју је у последње време заиста много учињено. Нарочити потстицај томе дало је оснивање Загребачког универзитета братског хрватског племена, које је са Србима спојено јединством књижевног језика.

Пошто смо проговорили о српским научницима и школама, не смемо ћутке да пређемо ни преко белетристике. Ова изгледа има више услова за развој код банатских Срба него на тлу кнежевине. Ове године је у Београду почео да излази белетристички часопис *Отаџбина* у редакцији младог лекара др. Владана Ђорђевића, који је познат и чешкој јавности по свом говору на Хусовој прослави у Хусињцу. На путу из Новог Сада за Осијек упознао сам се у септембру прошле године случајно на пароброду са два млада српска писца, Стефаном Ђурчићем и Теодором Стефановићем племенитим из Вилова. Са великим одушевљењем причали су ми да путују како би придобили све познате српске писце за нов величанствени подухват, за издавање илустрованог часописа; своју помоћ већ су им били обећали банатски, београдски и босански и далматински писци. Часопис је требало под називом *Србадија* да излази у Бечу (јер на југу не постоје за то штампарије), и то сваког месеца једна велика свеска са 6 до 7 слика. Нато је у октобру стварно издата прва свеска и отада Србадија редовно излази, у лепој опреми и са занимљивом и одабраном садржином.

У Београду је 1873 год. излазило осам политичких листова, међу којима три дневна; осим тога излазила су два сатирична листа.

Што се тиче српске политике, која је управо ових дана опет скренула на себе пажњу целе Европе, ограничићемо се овде само на неколико напомена. Када се ослободила од Турака (чему нема више од 60 година), Србија је била земља опустошена ратовима, осиромашена вековном експлоатацијом и лишена сваке просвећености. Човек који је умео да чита био је неуобичајена појава, а ако је умео и да пише, још неуобичајенија. Уздизање ослобођене државе морало је да почне из основа.

Енергија првих кнежева, несрећног Ђорђа Петровића, иначе званог *Карађорђе* (1804—1813) и снажног *Милоша Обреновића* (1815

—1839, 1859) често се претварала у деспотизам. Нећемо, међутим, порицати да је Милошев гвоздени поредак знатно помогао земљи и да је он дао Србији прве путеве, школе, гимназију, Лицеј, многе цркве, штампарије, почетке војске, политичку и црквену администрацију итд. Али је аустриско законодавство примљено без довољног обзира на специфичност и потребе земље. Тако је, например, старословенска породична заједница (*задруга*), која у Србији траје и до данас, сасвим изгубљена из вида при састављању закона. То је потом постало узроком многих незгода. Осим тога, храбри поглавари и војводе који су се борили за српску слободу нису били задовољни Милошевом самовладом. Њихова тежња за независношћу замало што није дошла главе младој кнежевини. Дошло је до великог превирања, које је довело до збацивања Обреновића и успостављања *Александра Карађорђевића* (1842—1858).

Постојање двеју династија, чији оснивачи имају подједнаке заслуге за ослобођење Србије, знатно је доприносило несређености прилика у земљи; оно је увек било добродошло средство свим личним интригама и туђим утицајима, који су подривали праве народне интересе.

За Балканско Полуострво млада Србија је од огромног значаја. Не зову је узалуд многи „југословенским Пијемонтом“. Очи све „раје“ словенског језика већ пола века управљене су на оно што се дешава у Београду и Крагујевцу, утолико више што је нада коју је она раније полагала у Русију знатно ослабила пошто је била изневерена после Кримског рата. Оно што се дешава у Београду, на Двору и у Скупштини, много је важније за решење Источног питања него оно што се дешава у Букурешту и Атини; између јуначке Црне Горе и Србије већ одавно постоји сагласност.

Није дакле чудо што европске велике силе од првих дана српске слободе раде на томе да дођу до одлучног утицаја на српску политику. Благодарећи борби странака лако су постизале овај свој циљ, истискујући једна другу. А то за младу кнежевину претставља нов извор опасности. Осим аустриског утицаја у Београду је активан и пруски, који је у суседној Румунији већ знатно ојачао. Посебну улогу играју блиски по својим циљевима интереси Мађарске, Турске и Енглеске. Руси овде развијају вештину своје дипломатије и познато је како је важну улогу за време Карађорђа имао генерал Родофиникин, а за време кнеза Милоша конзул Вашченко. Народним интересима најпогоднија је источна политика Француске.

Најлепше доба Србије била је владавина просвећеног кнеза *Михаила Обреновића* (1860—1868). Његова популарност је била огромна. О њему се и данас говори с поштовањем, а његова слика у Београду може да се види на сваком кораку у прозорима и излозима. Његова главна брига било је материјално уздизање земље, исељење непожељних турских насеља и гарнизона и уздизање одбранбене моћи. За његове владе организована је и увежбана народна војска, којој припадају сви Срби од 20 до 45 година. Цело Балканско Полуострво упирало је очи у њега. Он је Турке потпуно иселио из Србије. Изгледало је да се ближи

време када ће у кратком року доћи до ближег уједињења Срба у кнежевини са онима у турским провинцијама.

Нама свима је у свежој успомени жалостан догађај од 10 јуна 1868 год. Прави повод и циљ срамног убиства кнеза Михаила још су застрвени тамом; у историји српског народа оно ће остати неизбрисива тамна мрља, која се може упоредити само са убиством цара Уроша из династије Немањића; њега је 1367 год. убио његов саветник Вукашин, који је затим себи приграбио сву власт и прогласио се за краља.

Доба три намесника, Блазнавца, Ристића и Гавриловића, који су управљали обезглављеном земљом, није оставило за собом лепу успомену. Војног министра Блазнавца (+1873), који је у то време имао највећу власт, историја ће оценити нешто друкчије него његови савременици. Кнез *Милан Обреновић*, данашњи владар Срба, је младић снажног тела и духа. Добио је одлично образовање под руководством Француза Ије-а и Дубровчанина кнеза Меда Пуцића, познатог југословенског књижевника и песника.

Прошле године ујесен на београдском политичком хоризонту било је мирно. Кнез је пропутовао Европу и састао се са најистакнутијим владарима. Узиму се састала Скупштина, на којој су се одиграле невиђене и нечувене ствари, које су узбудиле не само Србију него и целу Европу. Смењено је брзо неколико министарстава. Најзад је на велико задовољство српског конзервативног грађанства 25 марта Скупштина распуштена.

Србији је пре свега потребна унутрашња консолидација. Најздравије земље нису оне где се много пише и говори о политици, већ оне у којима се много ради. Врло поучно било је поређење Србије са Грчком, о коме се пре неког времена расправљало у јужнословенским листовима. Обе државе стекле су слободу у исто време и обе имају скоро исти број становника. Србија је у погледу финансија и војске у много бољем положају него Грчка, али је у погледу унутрашњег развоја далеко заостала. Грци сада имају 87 фабрика на парни погон са 13.602 радника. У Србији постоји само 8 парних млинова и неколико пивара, а и они су у рукама туђинаца. Срби имају 507 народних школа са 22.756 ђака, Грци 1.175 са 66.066 ђака; у Србији постоји Лицеј са 17 професора и 208 ђака, у Грчкој универзитет са 85 професора и доцената и са 1.248 студената (1872 год.). У Грчкој се налази 95 штампарија, у Србији 6. Али је зато српска војска на вишем ступњу него грчка. Ипак ће Грчка, уза све своје недостатке, за дуго времена остати најнапреднија држава на целом полуострву.

Већ сам поменуо иностране конзуле у Београду; они спадају међу прве особе у граду, пред њиховим кућама вију се заставе њихових држава. Најбројније чиновништво и највише посла има аустриски конзулат, коме је поверено око 5.000 аустриских поданика, који се у граду баве занатом, трговином или другим занимањима. Свакој судској расправи са иностраним подаником мора да присуствује конзуларни чиновник оне државе којој тај странац припада. Осим аустриског велики углед уживају конзули енглески, немачки, француски и руски, као и стални румунски посланик; мање улоге играју италијански и

грчки конзул. Претставници великих сила приређују зими балове на којима се састају сви они који се у Београду истичу положајем, богатством и образовањем..

На крају ћемо проговорити још о разонодама Београђана, о позоришту и Топчидеру.

Позориште је смештено у новој, лепој и веома пространој згради. Крај њега стоји стара турска џамија; бивша богомоља сада се користи као плинара за позориште. Иначе град има засада само петролејско осветљење. У позоришту сам био само једанпут, у недељу; играли су „Јаничара" од Ф. Глогића, комад без велике вредности, изабран углавном за недељну публику. Публика је изгледала сасвим европски изузев многе дамске фесове; на вишим галеријама, наравно, преовлађивало је народно одело. Глумци су играли добро. Комад је био сасвим по укусу „највиших" гледалаца; садржина је била из доба српског устанка. На бини су се сваки час прогањале чете Турака и српских хајдука; Турке су варали, опијали, тукли и убијали; пуцало се из пушака и пиштоља; много људи је било посечено; усто и неколико самоубистава. Занимљиво је било српско и турско одело, мушко и женско. Кад год би Турци били тучени или када би седели пијани на поду механе и брбљали глупости, а нарочито када би се појавио хајдучки војвода са страшним брковима на челу својих јунака, на највишој галерији избијало би громогласно одушевљење, пљесак и клицање, које је достигло врхунац када су на крају Срби, уз грмљавину пушака, јуришали на београдску тврђаву...

У околини Београда најинтересантније место је *Топчидер*, скривен у пријатној долини западно од града. Пут до њега води прашњавим друмом осенченим великим тополама. Када су лепи дани, увече је друм пун кочија и јахача. Са десне стране види се равница покрај Саве, на којој су бугарски баштовани развили своје шаторе; они упролеће долазе да саде репу, лук, бели лук, патлиџане, мркву и друго поврће, а ујесен се са зарадом враћају кући. Нарочито су вешти у наводњавању помоћу великих точкова које покрећу волови. Њихова склоништа су врло примитивне надстрешнице. Овај миран и вредан народ спада међу најупорније вегетеријанце на свету.

Далеко пред собом видиш контуре далеких планина, на западу, на босанској граници, високи Цер код Лознице и Соколске и Ужичке планине. Иза тебе отвара се дивна панорама: Београд, у позадини тврђава, а лево Сава. Пролазимо покрај долине Мокролушког Потока, поред неколико каменолома и стижемо у топчидерски парк.

Лепа топчидерска долина (ова реч на турском значи „тобџиска одн. артиљериска долина") пресечена је на двоје равним друмом. У позадини се види шумовит брежуљак, где је био убијен кнез Михаило.

Десно је диван кнежевски парк. У њему се налази чувени летњиковац, омиљено боравиште кнеза Милоша. То је турска вила, какве се обично граде за паше; велики кров далеко наткриљује зидове једноспратне зграде, а из њега се дижу јако високи турски димњаци. Пред вратима стоји камен на који је ступао Милош када је узјахивао на коња

(бињекташ). Приземље заузима пространа дворана са црном таваницом, из које свуда унаоколо воде врата у собе за послугу. Слична дворана налази се и на првом спрату. Према врту је доксат, чија је таваница украшена безобличним творевинама неког „швапског" сликара. На том балкону је Милош, седећи на турским јастуцима, примао у аудијенцију; он је спочетка носио и турбан: видео сам га тако и насликаног, наравно на своје велико изненађење. По зидовима дворане обешено је неколико слика, највише копија од Арсе Теодоровића и Јована Стајића; најзанимљивији су Стајићев аутопортрет, а нарочито портрет Доситеја Обрадовића, који је радио Арса Теодоровић 1794 год. Моју пажњу је нарочито привлачила интересантна, већ доста оштећена слика која се налазила у једном углу; на њој је приказан босански бег, потурчени Србин, који седећи прима писмену поруку из руку гласоноше на коњу, а око њега су оружници и чибукџије и у позадини два бедна босанска сељака, хришћана.

Из дворане се улази у капелу, у којој је Милош импровизовао гласно своје молитве. Тамо је и тајна преграда, у коју је одлазећи у прогонство сакрио просфору (хостију), коју је по збацивању Карађорђевића и свом поновном ступању на престо опет нашао. Ту је затим и соба у којој је умро. Енергичан владар који је, иако никада ништа није учио, повео свој народ у нов победоносни устанак и који је толико година владао аутократски, живео је врло скромно. У овој соби се виде његове много пута крпљене ципеле, беле чарапе, мухобија коју је сам направио итд. Ту је и један његов одличан портрет и посмртна маска.

Недељом и празником парк је необично жив. У њему се налази споменик повратку Обреновића 1859 год. и мраморни киоск подигнут у спомен 50-годишњице трајања српске државе 1865 год.

Лево од топчидерског друма налазе се куће кнежевих чиновника, један турски алтан и црква. Иза Топчидера је забран (кошутњак), а још даље мали манастир Раковица.

Враћајући се из Топчидера видели смо десно у Мокролушкој долини парни млин и фабрику шпиритуса нашега земљака Вшетечке, једно од највећих предузећа у Србији. У Србији има око 400 Чеха. Многи су се пре двадесетак година доселили овамо из хруђимског, високомитског и литомишлског краја; али ненавикнути на овдашње поднебље и друкчији начин живота, доста су лоше пролазили. Чеси заузимају у Србији доста важних положаја. Има ту Чеха лекара, професора, чиновника, инжењера; у Београду се населило доста Чеха занатлија.

II. ШУМАДИЈА

Ко хоће да упозна прави српски живот не сме своје посматрање да ограничи само на Београд. Овај град оставља, наравно, на странца који првипут стигне у њега такав утисак да првога дана сав у чуду широм отворених очију гледа на све око себе; али ко се из унутрашњости враћа у српску престоницу тај у њој види само добро познату Европу.

Међутим, у унутрашњости Србије се радознали путник такорећи на сваком кораку среће са новим чудима. Он ту чује и види хиљаду дотле нечувених и невиђених ствари, тако да би скоро могао да изгуби уши и очи. Овде је свет друкчији од онога који смо ми навикли да гледамо, јер овде су и људи и предели сачували прастаро примитивно стање — стање које је у нашој земљи удаљено од нас низом узбурканих векова. Овде све расте, буја и мисли онако како му се свиђа.

Али странци долазе овамо веома ретко. Мало ко одлази у те крајеве вођен научним циљевима; из забаве — нико. Па чак и у самом Београду међу домаћом интелигенцијом има пуно њих који много више знају о земљама у иностранству, куда се може ићи удобно, железницом или пародбродом, него о многим деловима своје отаџбине, у које се, наравно, може стићи само на веома неудобан начин. У Србији, наиме, још увек нема железница, чак ни четврт миље. Странац би усто, уколико није у друштву домаћих или ако нема добре препоруке и пратњу, лако запао у приличне непријатности, нарочито ако би хтео да нешто запише и нацрта или макар само да погледа у своју мапу.

Прошле године, када сам боравио у Београду, указала ми се срећна прилика: могао сам да видим, и то у друштву од кога не бих могао да пожелим лепше, бар један део српске земље, и то из доба српског устанка прослављену *Шумадију*.

Свитао је диван септембарски дан када сам у рану зору на колима напуштао Београд да бих видео земљу о којој су ми моји београдски пријатељи толико причали да сам ретко кретао на пут са већом радозналошћу. Седели смо на колима, на сену покривеном поњавама. На овако еластичном и удобном седишту може се провести на колима више дана без већих напора; на европским седиштима би овде кошчат човек био сав изубијан.

Прво смо путовали у Крагујевац, друго главно место Србије. Од Београда до Крагујевца треба обично 24 коњаничка сата, што чини два дана вожње. Тамо може да се путује двама путевима. Дужи је прастари пут који води из Београда у Цариград и који је већ столећима главна сувоземна веза између Истока и Запада. Туда су пролазили Римљани, Словени и Турци, туда и дандањас једном недељно татар (гласоноша на коњу) носи пошту из Европе у Цариград и назад. Ко туда путује у Крагујевац, тај мора код Јагодине са старог друма да скрене десно, на запад. Од пре неколико година вози туда и један дилижанс, односно брза поштанска кола, која иду од једног до другог главног места.

Краћи пут, много лепши и пријатнији, иде преко планина које се од великог планинског чвора Рудника пружају право на север ка Беораду и испуњавају шумовиту Шумадију. Тим путем смо и ми кренули.

Брзо смо прошли покрај последњих београдских кућа и изашли на Врачар, широко поље које се простире изнад Београда на његовом западном крају. Ту стоји ерарно сено скупљено у огромне пластове. Баш је вежбала чета коњаника од око тридесетак људи; јер у Србији је, као што знамо, стална војска бројем веома скромна. На Врачару

су одвајкада логоровали сви који су долазили да освајају Београд; Турци, Аустријанци и Срби; ту су били и Срби 1806 када су освајали Београд.

Иза Врачара избили смо на крагујевачки друм. Он је саграђен одавно, за владе кнеза Михаила, из стратешких разлога, ради превоза топова. Српски друмови, којих нема много, добро су грађени. Успон није нигде сувише велики, али зато има пуно великих серпентина. Доста су уски. Одржавање друмова се, нажалост, препушта сељацима, а ови се за њих много не брину. Ако је лепо време, возиш се лепо; ако пада киша, и душа ти се на колима истресе. Дуж друма је постављен телеграф са само једном жицом, који је на отвореним местима везан за стубове, а у шуми за дрвеће.

Када се код нас човек приближује великом граду, он запажа његову близину по многим вртовима и разасутим кућицама и летњиковцима. На Истоку је друкчије. Најближа околина Београда, бар на западној страни, дочекује странца као права пустиња; у јутарњој тишини она оставља невероватно жалостан и меланхоличан утисак. Упочетку се види неколико винограда, нешто пшенице и кукуруза, а иза тога је нашироко и надугачко пусто тле на коме нема ни њива, ни ливада, ни винограда, већ свуда и на све стране коров и шипражје. Козе и овце пасу у стадима и брсте младе храстове. Пастирима за склоништа служе т.зв. *мандре*, тојест кровови сплетени од сувог прућа и издигнути на неколико грана; оне немају ни зидова, ни врата, ни прозора. Лево се виде једноличне узвишице из чијих шума ту и тамо провирује неко село; десно иза брежуљака, преко Саве, види се сремска равница, равна као длан. Друм се стално пење, и за леђима Београда постепено ишчезава у долини.

Није чудо што је овде тако тужно. Као код Београда, тако је и на целом Балканском Полуострву пусто у околини великих градова. Под Турима се, наиме, осиромашено сеоско становништво клонило градова да не би често долазило у додир са својим угњетачима. Код Београда, где су се овоме придружили и чести ратови — Београд је сваког столећа по неколико пута освајан, опседан и бомбардован — трагови прошлости нису се могли лако избрисати иако су се времена променила. Из описа „среза" Врачарског који је издао П. Богић у Гласнику српског ученог друштва јасно се види да је београдска околина тек недавно колонизована; дошљаци су из разних југословенских крајева; у неким селима људи и данас говоре мешавином бугарског и српског језика. Сељаци у околини главног града оставили су на мене утисак људи не лепих црта; одело им је нечисто, а спољашност сиромашна; када сам се враћао, пошто сам видео српски народ и у другим крајевима, њихово сиромаштво било ми је још упадљивије.

Путник који путује из Београда целог јутра има пред очима Авалу, високу купасту планину са два врха. Авала се види из велике даљине. Ко са севера Дунавом стиже у Србију, томе оштре тамноплаве контуре ове планине још издалека, у банатској равници, најављују близину Србије, много пре него што у јутарњој магли засветле на хоризонту

минарета у београдској трвђави. Некада је цела Авала била обрасла шумом, као што се пева у песми:

„Бијела је вила покликнула
Са Авале зелене планине...“

Временом је шума потпуно исечена и попаљена, и Авала је остала потпуно огољена. Тек пре неких петнаест година је поново пошумљена по наредби кнеза Милоша; од тог времена покрива је млада храстова шума, доста невесела и у подножју свуда ограђена плотом. На врху стоје развалине великог средњовековног града, бастиони и округле куле; према предању градила га је „проклета Јерина“. И за Краљевића Марка се прича да је живео у овом граду и да је једном од шале бацио одатле стену тешку неколико стотина кила на два сата далеко, у место звано Трешња, где овај камен и данас показују. Према предању и песмама, Краљевић Марко живео је у стотину разних градова, а његов гроб показују на сваком кораку, тако да је славни јунак био вероватно већ веома „извежбан“ у честом умирању . . . Историја Авалу мало помиње. Темељи града су наводно римски, а нађена су ту и два латинска натписа из III в.н.е., али су они донети као материјал вероватно са неког другог места. До врха води пут са остацима старе калдрме. Са града је величанствен поглед не само на Србију већ и преко Саве и Дунава на Аустрију. На Ђурђевдан се ту одржава велики народни скуп са певањем и играњем.

Прошавши поред две мале кафане, стигли смо после вожње од око три часа до самог подножја Авале. Овде у пустој шуми стоји „механа“, где смо се за часак зауставили. Осим поцепаног механџије, који може да послужи само кафу и ракију (шљивовицу), нема овде ничег вредног пажње.

После неколико минута кренули смо журно даље. Скоро цео сат пут обилази око Авале, тако да је човек може лепо разгледати са свих страна.

На падинама планине виде се као неки ровови. Рекли су ми да су ту у старо доба били рудници, што је морало бити пре више столећа. Србија је пуна оваквих средњовековних или римских рудника; последњих година многи су од њих обновљени.[2] Десно се види стари крагујевачки „друм“, уколико уопште смемо друмом да назовемо блатњав, дубоко изрсван пут који се тако нагло пење и силази преко стрмих падина да би путовање њим спадало вероватно у највеће муке. Кон-

[2] Државни рудник постоји, пре свега, у Крупњу, у Подринском округу, где се од 1870 са великим успехом вади олово; радници су углавном Чеси (са породицама 48 душа). Постоји затим рудник угља у Сењу, у Ћуприском округу, и у Добри у Пожаревачком. Рударско одељење Министарства финансија марљиво ради на испитивању старих рудника, на Руднику, Копаонику, Авали и код Рипња. Злато се испира на рекама Пеку и Тимоку. Велики рудници бакра и гвожђа у Мајданпеку од 1868 год. издати су под најам енглеском друштву; тамо ради око 500 особа. Браћа Брајт из Лондона ваде цинк, олово, сребро и злато у Кучајни. Енглеско-српско друштво добија олово, бакар и антимон из рудника у Ваљевском окр. где се добија и литографски камен. Наш земљак Вшетечка добија угаљ у Костолцу, у Пожаревачком округу.

туре Фрушке Горе, које су се досад појављивале с оне стране Саве, ишчезавају на хоризонту, а убрзо нам се и цела Посавина губи испред очију. Налазимо се у шумама, из којих нећемо изаћи скоро пуна два дана.

Српски пејсаж има сасвим особен карактер, онакав какав се не види нигде у целој Европи. Поглед на њ се урезује у сећање за дуго времена. Да не бих губио речи, рећи ћу укратко да је цела земља полудивља шума. То није наша европска, уређена шума, већ сасвим нарочита, српска. Нигде овде нисам видео четинаре, као ни у осталим југословенским крајевима, сем што се у Хрватском Приморју јавља нешто смрековине. Овде су свуда храстови, вечито храстови, понегде буква, ретко брест. Џиновски великани стоје не баш сувише близу један другоме; под њима буја густо и скоро непролазно ниско храстово шипражје. Сенке има сразмерно мало. Шумска привреда је на најпримитивнијем ступњу. За један час се може набројати на стотине, а за дан на хиљаде *ойаљених сшабала*, не малих и полуразвијених, већ дивова који парају небо. Пастир полудивљих свиња, коза или оваца запали под дрветом ватру и умртви стабло; сељак хоће дрва, потсече или потпали стабло, нешто од њега узме, а остатак пусти да труне све док га не покрију друге биљке — као у прашуми; ако неко хоће да искрчи шуму, он посече дрвеће али остави пањеве, а ако је лењ, он стабла умртви ватром и остави их усред кукуруза или лозе да шире своје опаљено грање. И тако је главна карактеристика српског пејзажа мртво дрвеће. Нарочито ноћу при месечини он пружа необичну слику; фантазија у овом дрвећу може да види уклете јунаке или монахе, који стојећи на земљи дижу руке к небу превијајући се у болу.

Друга главна карактеристика српског пејзажа су *врљике*, тј. масивни плотови око приватних шумарака и поља. Оне су грубо истесане од дрвених цепаница, а плот је потпуно без ексера. Поставља се увек по пет цепаница које се са следећих пет укршају као прсти на рукама. И тако се врљике протежу надалеко и нашироко у цик-цак шарама. Колико је ту упропашћено здравог и јаког дрвета! Један домаћи инжењер тврди да у целој кнежевини Србији у плотовима лежи 5 милиона хвати тврдог дрвета.

Ипак не смемо мислити да се српска влада ни најмање не обазире на уништавање великих шума. Напротив, за владе кнеза Михаила почело је марљиво да се ради на унапређењу шумске привреде, и то се наставља и даље. Шуме су или државне или општинске или „општенародне", али је досада мало урађено у погледу разграничења. Године 1874 било је 17 шумских надзорника, мали број према огромном пространству шума. Осим тога се по наређењу владе и сади доста шуме, нарочито у Књажевачком округу, на пешчаним теренима у околини Пожаревца итд. Можемо се надати да Србија неће неразумно изгубити своје шумско богатство.

Насеља дуж друма готово и нема. За два дана прошли смо свега кроз четири села. Села су овде разбијена по шумама и луговима, по прастаром обичају. Још пре тринаест столећа писао је Грк Прокопије да Словени бораве у малим колибама које су јако удаљене једна од

друге. Код нас црквени звоник издалека најављује насеље; у Србији је и најмања црквица велика реткост.

Уопште узевши, пејзаж је, ако га човек гледа неколико дана, врло мртав и жалостан. Људи је веома мало. Неколико пута стигли смо пред ограду са капијом. То је део шуме ограђен да не би стока у њ улазила. Кочијаш би отворио капију, прошао са колима и затворио је. Пада у очи како је мало птица певачица; шума је мртва и ћути као гроб, уколико ветрић на махове не разноси шум храстових грана. Али зато на стотине чавки, гаврана, орлова, крагуја и јастреба круже по ваздуху. Ту и тамо види се коњски костур како лежи у јарку крај пута; један сам видео под самом Авалом. Шипраг крај пута је невероватно разнолик; ту су трњина, шипак, глог, купина итд., све много бујније него код нас. Велике површине обрасле су зовом и дивизмом. На сеновитим местима расте жуто „ивањско цвеће", које наводно има мађиске особине.

У шумама бораве велика стада која чувају пастири, по чијим се лицима види да ретко долазе у додир са људским друштвом. Козе и краве често се равнодушно одмарају на сред друма и човек мора да их растерује. Свуда крај путева расте нека боца коју су донели Турци са камилама; она се хвата за одело, за овчје руно, и веома је штетна. По шумама се крећу цела крда полудивљих свиња, али не у оноликом броју колико смо очекивали; рекли су ми да њихов број наводно опада. И стварно, извоз се знатно смањио: године 1872 извезено је 471.000, године 1873 већ само 297.000 комада. Свиње које се одлично гоје у овим храстовим шумама јесу, као што је познато, најважнија роба коју Србија извози у иностранство.

Неколико пута дневно сретну се сеоска кола, каткад и цео низ. Она су потпуно дрвена; на њима нема ни комадића гвожђа. У кола се прежу само волови, и то и по четири; коњи су само за јахање. Волови су лепи, бели, дугороги, и пред колима се крећу полако и мајестетично као слонови. Коњи су невероватно ситни, мршави и дугогриви; јахач на коњу изгледа као џин. Често се срећу каравани мазги који долазе из непроходних крајева око Ужица, Ибра или чак из Турске; са њима иду пратиоци наоружани пиштољима и пушкама.

Народ је свуда одевен у живописну народну ношњу. Мушкарци носе црвен фес (наравно, често потпуно избледео), гуњ, јелек (јечерме), белу кошуљу која се носи одгоре као грчка фустанела, затим беле гаће и на ногама опанке. Брада се не виђа, али бркове носе сви. Око појаса имају пас, а за њим пиштоље и ножеве. Мало људи иде ненаоружано. Лов је потпуно слободан; зато се осим ретких зечева или препелица тешко нађе друга дивљач. Жене у северној Шумадији носе кошуљу дугу до земље, а преко ње напред и позади прегаче, вешто извезене разним народним шарама; уз то гуњ и опанке. Удате жене носе позади на глави шарену мараму, која виси низ леђа. Уосталом, сваки крај има своју посебну женску ношњу; у многим крајевима носе се, например, капе са нашивеним парама. Женски појасеви имају тешке коване украсе; дивни примерци могу се видети у етнографским збиркама Београдског музеја. У Србији се не виђа босо становништво, осим деце. Домаћи, а великим делом и пољски рад обављају углавном жене; зато се међу

њима ретко нађе нека која би била лепшега лица. Људи се овде рано жене. Срби су у селима већином плавокоси; физиономије су им најчешће чисто словенске.

Србин се одликује великим неповерењем према свакоме ко дође у земљу у страном оделу. Никад ми се није десило у Србији да ме сељак поздрави успут ма и једном речју; он гордим погледом одмери странца од главе до пете и иде даље својим путем. Сасвим је друкчије у Славонији и Хрватској, где сељаци непознатог човека који иде њиховим селом управо засипају својим љубазностима. Не треба, наравно, заборавити да Србин одмах губи неповерљивост чим се почне са њим говор на његовом језику; он се тада одмах покаже као најискренији човек, а његова говорљивост и гостопримство немају граница.

Оно што нарочито странца већ првих дана јако изненађује то је што жене јашу на коњима на исти начин као и мушкарци. Ако иду пешке, обично преду. Кад жена хоће да пређе преко пута и спази у даљини јахача или кола, одмах се заустави и стоји док они не прођу. Кад би прешла преко пута, кажу да би јој се десила несрећа. Ово сујеверје је дубоко укорењено; свакодневно сам га сретао.

Једна друга необична навика може свакога ко је не зна да доведе у велику забуну. Кад овде људи нешто поричу, они климају главом надоле, као ми кад нешто потврђујемо; каткад томе додају турску речицу „јок" (не). Ако о нечему говоре да је тако, онда врте главом као ми кад нешто одричемо. То је прастари обичај, раширен по целом полуострву, а изгледа и даље. Читаоцима „Илијаде" и „Одисеје" биће свакако добро познат (ἀνανεύω).

На извесним растојањима крај друма стоје механе, далеко од села чије име носе. Потсећају донекле на мале станичне зграде наших железница. Обично су доста лепе, чисто окречене, и остављају пријатан утисак. Од пре неколико година, наиме, влада је с оправданом строгошћу порушила старе варварске механе и наредила да се саграде нове према прописаном плану. Оне су све приземне; напред имају доксат (веранду) или покривен ходник. Унутра је велика, циглом поплочана дворана у којој је пећ и где сељаци седе уз ракију. За удобност путника свака нова механа има и неколико мањих соба.

Видео сам и старе механе, полусрушене ниске зграде, које су више личиле на штале; у њима су путници главом додиривали таваницу, седели на голој земљи и трпели од разне гамади. Пећи није било; ватра се палила на земљи, у главној и често јединој просторији. При погледу на ове ужасне страћаре путник са благодарношћу хвали енергију српске владе што је учинила крај овом нереду.

Механџија је ретко Србин, обично је *Цинцарин*, тојест Румун из Епира или Македоније. Бугари и Грци ове Цинцаре зову *Власима*, а они сами себе зову *Румунима*. Говоре језиком врло сличним румунском из Влашке, Молдавије, Ердеља и Баната. Само у области Пинда су цели крајеви насељени искључиво Цинцарима; иначе живе разасути по појединим планинским селима или по већим местима, и то не у великом броју. Баве се сточарством, неимарством, трговином, златарством. У Турској, нарочито у западним крајевима, механџије су

скоро искључиво Цинцари. Многи раде као *кирџије*, одржавајући својим коњима трговачке везе по овим беспутним крајевима. Врло су предузимљиви и изванредно вешти да лако зараде новац; у том погледу надмашују и Јевреје. Обично говоре више језика и премда су разасути и премда им се други народи подсмевају, држе се своје народности са дивљења достојном упорношћу. Својим језиком не пишу и немају литературе. Физиономија им је римска; сви су црнокоси. Уз многе латинске натписе, зграде и ситније старине Цинцари су најречитији споменик некада славне римске владавине у овим крајевима. У новије време многи од њих приближују се хеленизму. У бугарској црквеној борби свуда су били на страни Грка. Међу Словенима се појединци, међутим, често пословене. Сматрам за потребно да напоменем да сваки занатлија печалбар који долази из Турске у Србију није македонски Румун; многи од ових људи, који чак и не знају румунски а које Срби називају уопште Цинцарима, уствари су бугарски Словени. Слично томе се свако ко долази с оне стране Саве или Дунава зове *Швабом*. И мене су сељаци по оделу држали за Швабу.

Цинцари своје породице остављају код куће и често се тек после годину дана, а можда и после дужег времена, враћају кући са зарадом. У механама послуга је искључиво мушка — то су млади „момци". Само у Чумићу близу Крагујевца видео сам Цинцарку и малу црнокосу децу, који на наша српска питања нису умели да одговоре, а међу собом су говорили језиком македонских Румуна, који до данас није научно испитан.

Путника који би прошао поред механе а не би се зауставио сматрали би за особењака. Није потребно да се силази с коња или с кола. Чим путник стигне, истрчи један момак и донесе т.зв. *слатко*. То је воће густо укувано са шећером, трешње, орашчићи, лубенице, најчешће руже. Узима се кашичицом, а после тога се пије вода.

Храна је у механама свуда иста: сваки дан, увек и свуда пилићи, вечито пилићи. Каткад се цео обед састоји само од пилета, наравно спремљеног на разне начине. Упролеће наместо пилића долази јагње. Сада механџија справља сам пиле, али још пре двадесет година, како су ми причали, путници су морали да напуне своје пушке и по дворишту око механе да праве хајку да би имали чиме да утоле глад. Вино је по механама мало кад „некрштено". Уза све је неизоставна паприка. Ако уз ово додамо још сир, а да би га човек јео, често је потребно доста одважности, тиме је јеловник обичне механе исцрпен. Хлеб је црн и тврд. Али мало који путник путује без сопствених залиха, које носи у „бисагама".

Рачун механџија саставља напамет, при чему путника цени по оделу и лицу. Са новцем странац у Србији има доста тешкоћа. Пре свега треба напоменути да овде нема папирног новца и да стране банкноте нигде не примају. Све се рачуна на *грошеве* (турски пијастер), којих иде 12 на један аустриски златник. Грош се дели на 40 *пара*. У оптицају су стари и нови сребрни и златни новци свих држава, енглески, француски, турски, аустриски, амерички, али најчешће руски. Многи комад је већ толико излизан да се не може распознати. Овде

се срећу и новци који су у Аустрији већ пре 30 година изашли из оптицаја. Највећа пара је аустриски *дукаш*, који се цени на 60 гроша. Иначе се најчешће јавља руска *рубља*, која вреди 20 гроша. Од ситнијег новца највише се употребљавају руски, например од 20 копјејки (4 гроша), и др. Бакарни новац је срећом од пре неколико година већ домаћи, то су грошеви и полугрошеви. Ове године уводи се српски сребрн новац. Тиме ће се, богу хвала, учинити крај досадашњем бескрајном нереду, који је олакшавао многе преваре.

Извесно место, које у Европи не сме недостајати ни у једном стану, стоји мало даље од механе и западноевропског путника и у најбољим гостионицама испуњава крајњом непријатношћу. Обично стоји уздигнуто на кочевима. У многим крајевима пружа странцу трагикомичан призор. Чим се неко испење лествицама у ту кућицу, по дворишту настане ратни поклич, свиње се сјате под кућицу и тамане свој плен.

Земљорадња је на најпримитивнијем ступњу. На пољима се не види ни да ли су узорана, а плуг је преисториски — дрвени колац са две пречке које служе као ручице. Ђубрење овде не знају ни по имену. Највише се гаји кукуруз; огромни простори засејани овом високом биљком због њене нарочите бледозелене боје пружају чешком оку особен и необичан призор. Али због тога што је становништво немарно или малобројно — јер људи у овој земљи има мало — кукуруз се скоро гуши у бујном корову. Радови се овде обављају касно. У септембру овас или пшеница још стоје на њиви или леже у снопoвима; на тај начин жито посиви или поцрни, а зрно скоро сасвим испадне. Распитивао сам се за узрок овом чудном обичају и свак ми је рекао нешто друго. Један ми је казао да људи тачно почињу посао али их је мало; често су на великом имању само муж и жена, што је стварно тачно; други да је то остатак из турских времена, када су турски порезници ишли по земљи и прикупљали десетак, па су сељаци морали да чекају на њихов долазак да би могли да склоне жетву. Српски сељак сеје најчешће само онолико колико је њему самом потребно. Најамних радника у Србији нема. Сељаци један другоме помажу у пољским радовима; овај обичај зове се *моба*.

За житнице и стаје у Србији не знају. Жито лежи пожњевено у стоговима. Жање се само српом. Косе су мало уобичајене. Гумно се утабава на пољу колима у која су упрегнути волови и на којима седи цела породица, жене преду а деца вриште.Врше се као у Угарској, на гумну, коњима или воловима које терају у круг. Они гажењем омлате зрно. Жито се чува у „амбарима“, колибицама исплетеним од пруһа које су издигнуте на кочевима због мишева.

Са радошћу, међутим, могу да наведем да се последњих година рационалнија привреда невероватно брзо шири. Извоз жита се више него удвостручио од 1872—1873 године. Нарочито је порастао извоз јечма и овса, док се кукуруз извози мање него раније. У Пожаревцу имају Срби пољопривредно-шумарску школу, која је 1873 год. имала 52 ђака, највише са села. Лањског пролећа су професори тамошње школе по наредби министра финансија први пут обилазили земљу и свуда поучавали народ. Београдско пољопривредно друштво прима од

владе знатну материјалну помоћ; оно броји преко 600 чланова и издаје поучне књиге и часописе. Лањске године приредило је изложбу у Топчидеру, на којој је било изложено 1.450 предмета; 130 је добило награде. „Државна економија“ у Топчидеру се с великим успехом бави оплемењивањем воћних садница и гајењем разног семена. Много хиљада садница продаје у унутрашњости земље.

У самој Шумадији има мало винограда; више их је, наравно, у околини Београда и Крагујевца. Притки за подупирање лозе у њима нигде нема; лоза пузи по земљи. Наш човек би се зачудио ономе што се овде зове башта; то је дивљи коров у коме се крије нешто неуредно разбацаног цвећа или поврћа, лука, паприке, пасуља и тикве. Око села видео сам доста дивљих крушака и јабука. Кад би се на гајење воћа обраћало више пажње, цела Србија би за неколико година била као воћњак. Овде се по њивама нигде не види кромпир; има га само мало по баштама. Крај неких села има великих шљивара и сушара, које су баш када сам ја пролазио биле у пуном погону. Извоз сувих шљива из Србије се у току четири године скоро уседмостручио[3]. Просечна вредност годишњег извоза сувих шљива износи 5,5 милиона гроша. Последњих година нагло се шири у Србији гајење дувана. Влада је, наиме, подигла царину на инострани дуван и тиме је знатно потстакла домаћу производњу.

С времена на време путника који путује кроз сенку бескрајних храстових шума долазак до чесме буди из меланхолије на коју га наводи дубока тишина и бесконачна пустош. Под џиновским храстом између корења избија вода, која кроз дрвену цев тече у корито издубљено у стаблу. Ту пију воду и људи и коњи. На неколико места видео сам чесме лепо саграђене од тесаног камена; оне потичу из турског доба, јер мухамеданци верују да им се оваквим човекољубивим делима отварају врата раја и вечног блаженства.

У шуми путници себи крате време пуцањем из пиштоља или песмом. Ту се најлепше могу оценити јуначке српске песме.

Каткад се у шуми сретне наоружан пандур. У Србији и у највећој пустињи нема опасности од напада. Безбедност је овде несразмерно већа него у Мађарској, да не кажем у Турској.

Ако се сретну путници који нису сељаци, они се зауставе и распитају се узајамно откуда и куда путују, чега има новог итд., као да су у Сахари. Трговци путују највише коњима, у народном оделу, и обично су потпуно наоружани.

Могао бих да набројим све механе и да именујем сва села која леже лево и десно од крагујевачког друма, у шумама и долинама; најчешће се присутност људских насеља примећивала по стубу дима или по стадима стоке. Али било би несавесно досађивати читаоцу пуким именима.

Када смо обишли око Авале, место погледа на Посавину отворила се нова панорама. Пред нама се ширила широка, плодна долина, у даљини за шумама плавиле су се контуре шумадиских планина,

---

[3] Према извештају министра финансија за 1874 год. извезено је 1870 год. 674.389 ока сувих шљива, а 1873 год. 4,416.191 (ока=2,5 ливре).

од којих нам је најближи био голи Космај. Десно се на хоризонту назирала Островица, чији је такорећи неприступачан врх украшен рушевинама старог српског града. На Островици се родио Михајло Константиновић, кога су приликом пада Србије Турци заробили и уврстили у јаничаре. После тога је под Мухамедом II учествовао у свим великим турским походима, док није у Босни пао у угарско ропство и тако опет дошао међу хришћане. Касније се настанио у Пољској, где је стекао и племство. Тамо је између 1492 и 1501 год. на пољском написао или диктирао своје успомене (Pamiętniki jeńczara), које имамо и у старом чешком преводу (штампан 1565 и 1581).

Последња станица првог дана пута је у Раљи. Село Раља лежи у дивној плодној долини на потоку истог имена. Ту има три механе. Зауставили смо се код прве, која се зове „Код цара Душана"; слика овог славног владара са очима великим као голубије јаје висила је над вратима. Међу путницима који су се овде сакупили нарочито ми је пао у очи један човек у цилиндру. Неколико забленутих сељака са очигледним чуђењем гледало је овај „швапски лонац". Дознао сам да је то Србин, трговац из Београда, који је куповао суве шљиве; научивши се негде на Западу да носи цилиндар, понео га је и у шумадиске прашуме да би на своје нецивилизоване земљаке оставио одговарајући утисак.

Подне у механи се не одликује ничим нарочитим. Људи се брзо наједу, а затим највреније часове дана преспавају на клупама, на колима или напољу под дрвећем. Нисам био расположен да се држим овог примера и изашао сам напоље да погледам околину. Поглед се отвара само према истоку; на ту страну тече поток Раља и у том правцу могао се видети у даљини бео црквени звоник. Широка долина покривена је делом суморном храстовом шумом, делом свежим планинским ливадама; ту и тамо на њивама је помало кукуруза и дувана. Небо је било без облака, сунце је палило тако да се могло стајати само у сенци, а чист горски ваздух је од врелине треперио над ливадама. Над целим крајем владала је тишина осим што се од механе зачуло покаткад рзање коња. Само код потока могла се видети као нека група радника, људи који очигледно нису себи дозвољавали дугачку сијесту. Био сам радознао шта се тамо дешава. Ови људи радили су пуном паром у зноју лица свог; једни су правили лонце по облику доста сличне старим римским лонцима, други су спремали олучасте опеке за покривање кровова, т. зв. *ћерамиде*, а трећи су правили кола, све то под ведрим небом. Већ по оделу могло се видети да нису овдашњи. Били су то Бугари. У Србију сваке године долазе на рад хиљаде Бугара, преко лета ту раде, а узиму се с новцем враћају кући.

Отприлике два сата касније механа је оживела. Кренули смо даље. Пошто смо изашли из долине Раље, стигли смо после неког времена у село Иванчу. Док смо се возили крај плотова њених поља, поздрављало нас је вриштање полунаге Циганчади оба пола. Село је потпуно циганско. У Србији има две врсте Цигана, стално насељених и скитача. Стално насељени Цигани живе по селима било издвојени било заједно са Србима и баве се земљорадњом. Скитачи иду од места до места, оправљају лонце, праве корита и станују под шаторима. Они

су бар по имену мухамеданци. Српска влада од пре шест година чини све могуће да Цигане скитаче веже за земљу; Циганин који се настани две године ослобођен је од свих пореза. Скитачи плаћају цигански „харач", који је све мањи зато што се ови Цигани све више настањују: године 1870 износио је 33.338, 1873 већ свега 14.375 гроша. Српски Цигани, којих има 25.000 душа, говоре својим језиком који припада аријевским језицима индуских сељака. Овај чудан народ дошао је у Европу у XIV веку преко Персије и Јерменије. Он се најпре населио у Грчкој, а затим у јужнословенским и румунским земљама. Грчке, јужнословенске и румунске речи налазе се у језику свих европских Цигана чак и у Шпанији и Енглеској. У Србији се Циганин још издалека позна по начину говора. Он и српски говори невероватно брзо, док српски сељак увек говори полако. Међу младићима и девојкама настањених Цигана могу се видети дивна лица. Старије жене су одвратне, пуше дуван на лулу, и увек иду раздрљених груди. Одело сеоских Цигана је чисто и угледно. Скитачи су незамисливо прљави; они се умивају само кад на њих пада киша; тада им се бар донекле врати природна боја.

Даљи пут нас је водио лепом широком долином реке Ивањице, чија богата поља засејана кукурузом и пријатне шуме остају са десне стране. Иза ње се диже низ пошумљених брежуљака, који се на северу завршавају Космајем; на многим окукама друма ови се брежуљци појављују у разним профилима и групама. Пут за Крагујевац уопште је богат чувеним изгледима на све стране.

У околини села Влашке, где постоји мали парни млин, видео сам пред собом далеко од свих кућа неку чудну узвишицу која се дизала са леве стране непосредно изнад друма. Из даљине је изгледало као да је на том врху било постављено пуно застава или телеграфских стубова. Питао сам шта је то, и рекли су ми да је то гробље. Кад смо му се сасвим приближили, отишао сам да погледам како изгледа изблиза. Морао сам да прескочим високу живу ограду која расте свуда около. Унутра су крстови високи два хвата и више, сви дрвени и врло вешто и укусно украшени простим резбареним шарама. Сваки гроб је ограђен дрвеним даскама и украшен цвећем и везицама воћа, јабука, шљива и полудивљих бресква. На високим крстачама виси вуна и недовршени ручни радови умрлих жена; на некима се налази *чутура* (дрвена боца) вина. Усамљено гробље зарасло је у бујан разноврстан коров. На другим местима у Србији често сам виђао у пустим шумама слична гробља, али неограђена, са крстовима или простим споменицима од камена. Нигде нисам запазио ни најмањи траг натписа; вештина писања спада овде у најновије ствари. Суботом се мртвима на гробљу носи храна. У сиромашној колиби, где целе недеље влада беда и невоља, суботом се пече и пржи — *за задужбину*.

Ноћили смо у Белосавцима. Тамо су на друму две велике механе. Тек што смо стигли — било је око 6 сати — почели су да пристижу путници на коњима и колима, који су ишли за Београд или из Београда. Трговци јашу на врло малим коњима, који као мазге целога дана иду истим кораком. Однео сам своје ствари у собу и изашао на доксат пред

механом када је наишао диван делија са великим брковима и шубаром, са огромним јатаганом и пиштољима за појасом; уз њега је ишао пешице његов момак у плавим чакширама и један сељак у белим гаћама, обојица са великим моткама. Привезао је коња за алку какве се налазе уз доксате углавном за јахаче који се заустављају узгред на чашицу ракије или кашичицу слатка. Одмах је започео са мном опширан разговор; дознао сам да путује из Крагујевца и да је трговац. Ушли смо заједно у одају, где је механџија у међувремену почео пред свима да пече, кува и пржи. Али ма колико да гладан стомак радо гледа пилиће како се брзо окрећу на ражњу, врућина ме је ипак истерала напоље. Ту је у међувремену изникло читаво утврђење од кола. Ишли смо друмом горе-доле. Било је дивно вече, топло али не спарно; на тамноплавом небу без облачка блистале су стотине сјајних звезда; вечерњача се појавила у чаробном сјају. Овде је већ планински пејзаж. На западу се у небо уздиже низ великих пошумљених масива, Космај, Букуља, Венчац и друге планине, чије се силуете на светлом хоризонту оцртавају као леђа огромних животиња. У другој, суседној механи било је скоро пусто. Далека села оглашавала су се завијањем паса. Најзад је механџија завршио спремање јела и путници, који су се у међувремену били разместили по доксату и по собама и пушили чибуке, дали су се на посао. Механџија је изузетно био Србин, чини ми се из Баната. Његова жена и њена сестра биле су обучене у гуњеве опшивене кожом; и другде у Србији приметио сам да и најврелијих дана људи у кожусима иду или седе у својим дућанима.

После вечере у одаји је било живо. Било је пуно путника и сељака из околине. Вино и ракија стајали су на столовима. Један сељак извадио је *гусле* и почео да пева. Први пут сам ту чуо рецитацију јуначких песама, али нисам видео у томе ништа узвишено. Гусле звуче врло немелодично пошто имају само једну струну. Певање је једнолично, меланхолично казивање, са честим продужавањем појединих слогова. Певач је с времена на време склапао очи. Певао је о Југ-Богдану и о његових девет Југовића, о Страхињићу Бану, о Краљевић Марку. Сви су озбиљна лица ћутали, седели мирно и слушали. Ниједна црта на лицу им није мрднула, а поглед им је почивао на поду или на ватри. Народна епика у Србији је већ прилично ишчезла. Она се повлачи свуда пред школама. Добри певачи се ретко налазе. Али у Црној Гори, Херцеговини, у Босни и на Косову може се и данас чути права, неискварена јуначка песма.

После отприлике једнога сата забава је била завршена; Срби рано иду на спавање. Многи путници спавали су напољу на доксату јер и у септембру ноћи бивају овде врло топле. Са мном у истој соби сместио се један трговац из Београда са дугим црним брковима и у европском оделу. Обесио је пиштоље о вешалицу и пружио се на једну постељу, а ја на другу. Кроз два прозора имали смо поглед на ходник и на ноћни пејзаж. Сто, столице и две постеље били су сав намештај у соби. Овде сви спавају потпуно обучени. Многи чак не изувају ни ципеле. Постеље су већ велики напредак; раније се у механама спавало на поду, на поњавама или на прљавим даскама.

Трговац ми је причао да путује у Узунџову код Једрена на тамошњи чувени годишњи сајам. Имао је пред собом још деветнаест дана пута. При свећи смо разговарали до дуго у ноћ о српској политици, о земљорадњи, о турским железницама, о Србима и Бугарима, о Турцима и Черкезима. Судио је о стварима врло разумно и занимљиво. Поменуо сам у говору како у Србији путник нажалост скоро на сваком кораку примећује да су Турци отишли пре десет година, а да домаћа влада од тога доба није учинила онолико колико би странац а можда и домородац од ње очекивао. Давао ми је за право а кривицу за досадашњу заосталост српског народа приписивао је београдским великашима и бирократима, људима који су у Бечу, Паризу или Берлину проживели весело по неколико година, а затим код куће и не познајући потребе своје земље заводили реформе, врло често наопаке, а најчешће се бринули само за своје интересе. Турски је познавао врло добро. Вредноћу и вештину Бугара много је хвалио, што је код Срба ретко, јер су они из претераног патриотизма обично неправедни према својим суседима и потсмевају им се. Сутрадан смо заједно путовали до Крагујевца.

Устали смо у рано јутро. Трговац је механџију дочекао са грдњом јер целу ноћ није спавао од разних паразита који су боравили у његовој постељи. Ја сам ту незгоду срећно избегао. Спавао сам, наиме, умотан у свој плед на великом белом чаршаву којим сам био покрио целу постељу.

О тоалети морам да испричам нешто занимљиво. Путнику донесу празан лимени умиваоник. Механџија викне свом момку: „Хајде да полијеш господину!“ А момак из бокала полива путницима руке, а некима и главу. То је домаћи обичај.

За доручак се пије црна кафа. О овдашњој црној кафи треба странца потсетити на то да се шољица (филџан) никад не сме испити до дна. Кафа се туца у авану, кува се у лонцу и не цеди се. Делићи кафе сталоже се на дну.

Почело је седлање и презање. Вожња почиње у 6 сати изјутра, а у 6 увече се завршава. Каравани не иду више од 8 часова. По заласку сунца на друмовима је пусто. За четири сата приближили смо се Тополи.

Тойола је место врло важно и знаменито у најновијој српској историји. Ту се родио Карађорђе; одатле је почео устанак против Турака. У првим годинама нашег столећа најгори јаничарски олош седео је у Београду не слушајући ни султана нити кога другог, већ само себе. Вође ових пропалица, на броју четири, звале су се *дахије*. Њихове субаше и „каба-дахије“ вршили су такву тиранију по селима да је народ масовно бежао у шуму. Из Босне и из Далмације долазили су дахијама разни авантуристи. Слуге које су раније у ритама на Сави и Дунаву вукле лађе сада су гордо јахале на коњима у злату и сребру и аксамиту и вршиле разне неправде и насиља. Српски кнезови (поглавари села) састали су се у једном манастиру и написали султану како су их дахије скоро до гола свукле, како им више нису сигурни ни живот ни имање, ни жене ни вера, и како ће, ако им брзо не стигне помоћ, или сви утећи у шуме и у планине или ће у рекама насилно да окончају свој бедни

живот. Нато је султан Селим III послао дахијама ферман и запретио им ако не престану да плаше рају, да ће послати на њих војску, не муслиманску већ другог народа, друге вере, која ће с њима да се обрачуна како се још нико никад није с муслиманима обрачунао. Дахије су слутиле да ће против њих бити наоружана раја и хтеле су то да предупреде. Фебруара 1804 у целој земљи су изненада препаднути и поубијани сви поглавари и родољубиви калуђери. Тополског кнеза Карађорђа, чувеног већ од раније по храбрости и одлучности, опоменуо је Турчин Ибрахим, ханџија из Тополе, његов пријатељ и побратим, тако да је Карађорђе на време побегао у шуму. Шуме су се напуниле хајдуцима, из шумадиских шума одјекнуо је глас освете по целој земљи. Карађорђе је изабран за врховног вођу. Уз помоћ султанове војске уништена је дахиска власт у Србији. Турци су затим позвали Србе да се с миром разиђу кућама. Наоружани Срби, међутим, хтели су себи да извојују слободу. Започевши борбу против Порте, после сјајних победа, заиста су остварили ослобођење отаџбине.

Топола лежи у долини и састоји се уствари од једне улице. У средини се налази стари српски град, доста велики, са четири куле. У једној кули је „читаоница“, како означава велика плоча. Из друге расте доста дебело дрвеће, по чему се може закључити да је већ одавно порушена. У дворишту града расте трава; ту у малој кућици станује поп. Мало даље је црквица у византиском стилу и гробље. На њему под црвеном плочом почива први ослободилац Срба. Нешто даље стоји Карађорђев конак, оријенталска грађевина са баштом и стакларом. Он је овде становао уколико није био потребан у Београду или на бојишту.

Његово оружје видео сам у Матици српској у Новом Саду: француска пушка, два данска пиштоља, турски јатаган, позлаћене *фишеклије* (торбице за метке) и сабља чији латински натпис показује да потиче из доба принца Евгенија. Ову сабљу, кад и живот, изгубио је неки племић у несрећној борби с Турцима; Турцима ју је отео Карађорђе у славном боју на Мишару, којим је почео низ славних српских победа. Некада је било живо пред тополским конаком. Овде је одјекивао говор храбрих витезова и рзање оседланих коња. Сада су узвици и песма одавно умукли. У конаку је пусто; прозори су заковани.

Тополски конак видео је различите сцене у својим одајама. Јер Карађорђе није био дипломата васпитан у салонима, већ човек од дела, васпитан на пољским радовима и у крвавим бојевима. Вук Караџић прича како се он ту, у Тополи, објашњавао са својим старешинама. Једном је, каже, огорчен због нечега позвао себи Илију Марковића, министра (попечитеља) правде и Миљка Радојића, министра иностраних послова, одвео их у једну собу, дохватио столицу и поломио је на комаде о леђа ове господе. То је било 1811 године. И о старом кнезу Милошу путник може да чује неисцрпно богатство сличних анегдота.

Из Тополе се долази у дубоку и уску долину немирне Јасенице, која се улива у Мораву; друм серпентинама силази доле до воде, а затим се пење на брег. Крај моста стоји неколико џиновских ораха.

На падинама свуда расте бујно непроходно шибље, углавном купине. Овде сам првипут видео дивљу лозу, чије се вреже вију по високом густишу и обавијају око сваког жбуна. Нико не пружа руку за њеним ситнозрнастим гроздовима.

Затим настају велике шуме, које су се, уосталом, у Шумадији од доба устанка већ знатно смањиле. Према истоку терен све више пада, све до маглом покривене равнице дуж реке Мораве, иза које се појављују плавичасти гребени планина Источне Србије, које су непосредно везане с планином Балканом.

Последња станица другог дана пута била је у Чумићу, малој механи са које је био широк видик и у којој је најинтересантнија ствар била платном опшивена крлетка обешена о таваницу. У њој механџија чува месо од мува.

У Крагујевац смо стигли другог дана предвече. Место се не види све док му се човек сасвим не приближи. Лежи у дивном крају, усред пространих гајева и винограда, у широкој котлини коју наводњава река Лепеница. Тополивница се бели још издалека, а од самог града још дуго се не види ниједан кров.

Као што се види, путовање по Србији је још веома оригинално. А крагујевачки друм је најживљи од свих после цариградског. Кад у Србији буду постојале једном железнице, путници који ће за неколико часова стизати од Дунава до Крагујевца неће ни веровати каква је то била дводневна експедиција кроз шумадиске шуме. Примитивност ће се повући пред локомотивама и побећи у удаљене планине. У осталој Србији путовање има још много више дражи за онога ко воли оригиналан, европским удобностима неискварен живот. Јер тамо се може путовати само коњима, а механе су много горе.

Од Западноевропљана слушао сам да им је Србија, када су из Аустрије путовали у Турску, изгледала као пустиња; када су се, међутим, враћали из Турске, нарочито са Косова или из Босне, видели су у њој рај, јер би стигли поново међу људе који у гостионицама седе на столицама, једу из тањира и употребљавају виљушке.

III. КРАГУЈЕВАЦ

Крагујевац, далеко од граница, подигнут у самој средини земље, био је главно место српске кнежевине, док је Београд сваки дан стрепео од тога да ли ће турски топови са високе тврђаве, по ћефу падишаха или његових паша, почети своју дивљу, уништавајућу музику. Довде, у дубину шумадиских дубрава, не допире око радознале Европе. Ту се и дандванас с времена на време састаје Скупштина и, што је нарочито важно, овде постоји арсенал у коме се одавно врше припреме за ствари којима ће будући часови бити сведоци.

Крагујевац нема ни Кремља ни Вавела нити било каквог великолепног капитола који би се беласао над крововима зграда. Придошлицу овде не очекује ни шума звоника ни купола, нити шарена смеша разнобојних кровова и прочеља великих палата са многим прозорима. Напротив, путнику који се приближује од Београда звучи као невероватн

бајка тврђење да се ту у близини, у тим дубравама, скрива велико место. Не видиш га док ниси у њему. Ову неугледну спољашњост надокнађује прекрасна околина јер Крагујевац лежи на обема обалама Лепенице, притоке Мораве, у огромној котлини која је свуда унаоколо окружена шумовитим планинама. Са тих околних планина може се видети пола Србије.

Београд је Европа. Али ако хоћете да видите право српско место, идите да видите Крагујевац. Он је доста велики, али се за дан или два може потпуно прегледати све што је у њему значајно. Кућице су приземне, углавном дрвене, са баштама испред и позади; улице су чисте и угледне изузев, наравно, калдрму. Зато је први утисак на странца који овде стигне лети, лепог сунчаног дана изузетно пријатан; свуда је дрвеће и баште, цвеће и воће. Томе се придружује чистоћа, пријатност, и очигледно добро материјално стање сеоског становништва из околине; очигледна је разлика између здравих, свежих и чисто одевених људи из унутрашњости Србије и сиромашног народа из београдске околине.

Кроз средину места води *чаршија*, дуга, широка улица, или боље рећи трг, поплочана белим камењем. Она је потпуно источњачког карактера. Са обе стране ниже се дућан за дућаном испод такорећи непрекидне дрвене натстрешнице. Ови дућани су по источњачком начину скоро потпуно отворени према улици, немају такорећи ни врата ни прозора; ноћу се, наравно, чврсто затварају. У њима се виде или трговци у фесовима који нуде на продају најразличитије производе аустриске, енглеске, српске и турске, или разне занатлије: седлари, кројачи, обућари, ужари итд., који на очиглед свих обављају свој занат.

Први дан мога боравка у Крагујевцу био је баш празник Усековања (29 август). По чаршији и по околним улицама врвело је од разног света из ближе и даље околине. У шареној гомили спазио сам младића бледог, округлог лица и пријатног израза, чија је дуга плава коса била покривена белим турбаном. Питао сам одакле је, и рекли су ми да је Бошњак. Неколико корачаји даље срели смо жену из старе Србије, са Косова, у широким шалварама. Овде се уопште виђа много различитих народних ношњи. Из сгеновитих крајева над реком Ибром стизали су каравани ситних мазги; свака је носила по два камена крста за гробове од снежнобелог мрамора, који се вади недалеко од старог славног манастира Студенице. Сељаци и сељанке из околине преплавили су трг одличним воћем, које су доносили од јутра до мрака у корпама на раменима. Како скромну цену имају још увек намирнице у Србији, о томе ево још само једног примера: ока ($2^1/_4$ ливре) најкрупнијих тамножутих крушака стаје овде 2 аустриске крајцаре.

Из чаршије се долази у циганску *махалу* (четврт) која је и овде знаменита једино по младим црнооким циганкама и по уобичајеној нечистоћи.

У дрвеном Крагујевцу су једино државне зграде, установе и школе од камена, па и оне не све. То су углавном просте кућице, приземне или једноспратне.

Иако се Крагујевац у односу на Београд сматра као место старије и конзервативније, слично као Москва у односу према Петрограду, његова историја почиње уствари тек у нашем веку. Оно што Крагујевац јесте, он је то постао вољом кнеза Милоша Обреновића. Милош га је изабрао како због положаја у самом центру нове кнежевине тако и због близине Рудничких Планина, докле се Турци никада нису усудили да дођу и због удаљености од уобичајених великих путева и друмова, којима су обично пролазиле војске. У средњовековним српским споменицима помиње се, истина, жупа Лепеница, али о Крагујевцу нема ни помена.

Тесном уличицом се из чаршије долази на један широк простор, око кога су поређане најважније и најзнаменитије крагујевачке зграде. Средином, у сенци крошњатог дрвећа тече Лепеница, лети безначајан, упола исушен поток, а зими и упролеће неукроћена горска бујица, чији огромни и брзи таласи каткад поруше читаво место јер јој обале ни издалека нису довољно високе, па се преко њих развлива и лево и десно међу куће. На левој обали простире се јавни парк, који месту служи на част и украс. Ту има лепог цвећа, дрвећа, бујне високе траве и много клупа као и ма где на Западу.

Иза парка назире се крагујевачка резиденција. За њу се везују стотине занимљивих успомена и половина новије српске историје. Висок плот од коља ограђује ово знаменито место. Кроз капију коју чува стража ступа се у пространо, травом обрасло двориште, и тада се пред очима појављују три одвојене зграде. Лево стоји двор кнеза Милоша, десно двор његове жене кнегиње Љубице, а у средини његове деце, јер су они по источњачком начину становали одвојено.

Сваки странац ће свакако свој поглед најпре управити на дворац кнегиње Љубице. Он је надалеко и нашироко познат под именом „*шарени конак*". Саграђен је 1819 године, дакле убрзо по истеривању Турака из Србије, и то потпуно од дрвета које нигде није покривено малтером, тако да претставља образац турског стила. Над улазом нас дочекује украшен султански емблем, јер двор потиче из оног доба када је Милош себе сматрао више за турског вазала него за европског кнеза и када је носио турско раскошно одело а главу покривао турбаном. И у самом конаку је било све уређено на источњачки начин. Прочеље заузимају степенице и широк доксат; све је покривено резбареним украсима и арабескама. Али сада је овај двор још само рушевина, сенка онога што је некада био; у пуној мери сносио је и он преврате и промене који су се у Србији одигравали током унутрашњих борби. Дуго времена у дворанама кнегиње Љубице и њене пратње била је смештена војска, о чему сведоче огромне количине сламе растурене по свим просторијама. Пауни шетају по кућним верандама и оронулим степеницама, ширећи своје шарене репове и оживљавајући опустеле собе својим непријатним крицима. У пукотинама и угловима пауци мирно плету своје мреже.

По шкрипутавим, полупорушеним степеницама пењемо се горе. Свуда је пусто и празно. Једино се на зидовима види нешто нарочито: они су покривени сликама које је насликала четка неког примитивног

уметника. Ту су битке, турски јахачи, швапске армаде у цилиндрима и фраковима, главе које лете, тела погинулих Римљана у модерном оделу, бродови и ратна флота, градови, пејзажи, љупке љубавне сцене итд., све уоквирено чудним арабескама и орнаментима. Јахачи су, наравно, већи од коња, ловци виши од дрвећа. Фигуре војника у покрету и слике пејзажа лишене су сваке природности и перспективе. И тако ова чудна мешавина личи на дечје шкработине. Читалац ће вероватно мислити да је ово ремекдело потекло из четке неког самоука Србина, Бугарина, Грка или Цинцарина и свакако ће се не мало зачудити када му саопштим да је фреске „шареног конака" израдио безимени — Немац. Доказ за ово види се у једној соби, где се над руком која излази из облака и благосиља чита од речи до речи: „Die Gotteshand segnet den kleinen Milan". Ту је, наиме, стајала колевка кнеза Милана, који је 1839 године, после истеривања његовог оца Милоша, владао неколико месеци, а затим као двадесетогодишњи младић прерано умро.

„Шарени конак" из године у годину је све старији и оронулији, и за мало година ће путник за њега знати само по чувењу.

Кнегиња Љубица, жена ослободиоца Срба, била је особита жена. За време борби за ослобођење појављивала се у борбама на коњу, а умела је и да рукује оружјем. Када је једанпут Милош у рудничком крају морао да бежи пред Турцима и хтео пре свега да спасе жену и децу, Љубица га је постакла да храбро настави борбу речима: „Зар хоћеш да те ја својом кецељом браним од Турака?"

Немачки путник Пирх, који је Србију посетио 1829 године, пише: „Кнегиња Љубица још увек је лепа жена. Црте њеног лица изражавају велику одлучност, али без икакве суровости; њена фигура је племенита и природна, одело можда још једноставније него код осталих грађанских жена и од њиховог се разликује само лепим крзном и брилијантом у коси. Њена цела спољашност показује да је вредна и озбиљна домаћица, док се њен висок положај и необичан карактер не могу приметити. Она сама управља домаћим пословима, издајући наређења ткаљама и предиљама и у кухињи; она такође узима великог учешћа у васпитавању и подучавању својих синова, при чему не пропушта ниједну прилику да се и сама образује". А Француз Бланки, који јој је био претстављен 1841 године у Београду, дакле у време после протеривања њеног мужа, када су у Србији избили велики немири, пише о њој: „Замислите педесетогодишњу жену марцијалног, меланхоличног и строгог израза, оштрих црта, озбиљног и гордог погледа, непокривене главе око које је овијена плетеница седе косе — таква је била српска кнегиња. Њене снажне руке биле су откривене до лаката, а ту су као једини украс падале чипке црне као и остало њено одело, које би пре одговарало калуђерици него владајућој кнегињи".

За време кнеза Милоша „шарени конак" није називан друкчије до *харемом*. Тако сам бар прочитао у часопису Јоакима Вујића, књижевника авантуристе, који је 1826 године под заштитом кнежевом истраживао српске манастире и старине и о томе 1828 у Будиму издао велику књигу, која спада међу најчудније производе штампе. Писана је са невероватном наивношћу и уображеношћу, и украшена је не само

пишчевим портретом већ и сликама које га претстављају на путу и које су тако рађене као код нас сеоски молераји. Да су турски хареми били узор спољашњем и унутрашњем уређењу кнегињиног крагујевачког конака, о томе нема сумње.

„Шарени конак“ видео је штошта међу својим зидовима, о чему се сада још само причају легенде. Хоћу овде да испричам један познат случај. Кнез Милош, који се у свом начину живота каткад држао примера турских бегова и паша, поред законите супруге имао је и незаконите жене. Једанпут је бацио око на неку Петрију, која је служила у Љубичиној пратњи и која му се толико свидела да је, кажу, већ и са својим попом разговарао како би отерао Љубицу и узео Петрију за жену. Али је поп испричао Љубици о овим сплеткама. У Љубичиној души планула је освета. Једнога дана, када је већ падао мрак, оседлан коњ стајао је спреман иза „шаренога конака“. Кнегиња је мирно седела у својој соби. Петрија се попела на *миндерлук*, тојест диван какви се на Истоку налазе дуж свих зидова собе, да би навукла завесу на прозору. Тада наједном одјекну пуцањ из пиштоља: дрвени зидови конака затресоше се, а Петрија паде мртва на земљу. Пуцањ се чуо и на другој страни дворишта, у кнежевом конаку. Милош се одмах досетио шта се могло десити. Али је Љубица већ на свом коњу јахала својој породици у планину. Кнез је послао војводу Вучића са момцима да је одмах гоне; али се они нису ни трудили ни журили. После извесног времена дошло је до помирења.

При својој посети Цариграду 1835 године кнез Милош је купио две лепе девојке Черкескиње, које су касније биле покрштене и добиле имена Аница и Даница. Тиме је изазвао велико нерасположење и код Турака и код Срба, а највише наравно код кнегиње, која је од тога тренутка због те увреде почела да одржава тесне везе са странком незадовољника у земљи коју су подупирали Руси, док су Енглези потпомагали кнеза. Даница је једно време становала у „шареном конаку“, и то не као у харему, одвојена од целог света, већ сасвим слободно; странце који су јој били претстављани дочекивала је веома љубазно.

То су успомене „шареног конака“. Обратимо се сада другим двема зградама. Дечји конак, најновија од ове три овдашње зграде, је проста и најобичнија европска кућа.

Већу пажњу заслужује кнежев конак, највећи од сва три крагујевачка двора, саграђен такође у турском стилу, ако се не варам 1817 године; сада је већ прилично обновљен и измењен. И овде се пред кућом види турски *бињекташ* за узјахивање на коња. Пред улазом стоји антички лав на високом постољу, и веома оштећен римски надгробни споменик, који се овде налази већ од 1826 године, када је био донет издалека, чак од Ужичке Пожеге; то су најстарији споменици целог Крагујевца. Унутра у приземљу и на спрату је отворен трем са стубовима. И кнежев конак је првобитно био сав од дрвета и украшен сликама, теписима и оружјем. На доксату је обично седео кнез Милош и тамо је држао седнице, ручавао са својим старешинама или гледао војничке вежбе у пространом дворишту. Он је највише волео да рези-

денцију сасвим пренесе у Крагујевац, али му то није пошло за руком јер је Београд увек имао и имаће већи значај.

Пред кнежевским конаком стајала је велика крушка под којом су извршаване казне не само батинама већ, кажу, и оружјем. Једном је 1837 кнез Милош седео на доксату када се наједанпут подигла олуја и оборила крушку, која је с једне стране већ била потпуно трула. Како је тада баш међу српским поглаварима владало велико незадовољство, које је 1839 год. довело до истеривања кнеза Милоша, овај случај је сматран као знамење од Бога. О дрвећу које је расло пред конаком прича се уопште доста невероватних ствари.

Већ раније, при опису топчидерског летњиковца, поменуо сам како је Милошев живот био прост и патријархалан. Његова влада, доба сасвим необично у најновијој историји Европе, сада је украшена безбројним анегдотама и легендама, од којих су неке засноване на истини мада нама изгледају потпуно невероватне, док су друге било потпуно измишљене било толико промењене да се не могу познати. Брзо ће доћи време када уста савременика и сведока више неће моћи да потврде истинитост или неистинитост ових прича, као што су већ помрли они који памте историју Карађорђевог Првог устанка. Нетачним причама о Милошу допринели су доста они унутрашњи сукоби који у Србији владају још и данас. На Истоку се легенда, еп и сатира прихватају историске материје још истога дана када се неки догађај десио.

У крагујевачком конаку за владе Милошеве била је и кнежевска канцеларија, омања просторија са столовима за новине, писаћим столовима, са глобусима, мапама, сликама, заставама и са малом библиотеком у којој је, осим лексикона, било и неколико западноевропских законика. Кнезу, који сам није умео да чита, писма су читали секретари, који су становали у његовој кући и морали стално да му буду при руци. Он је њима диктирао своја писма. Године 1829 у кнежевску канцеларију стизале су четворе новине: Петроградске новине, Augsburger Zeitung, Oesterreichischer Beobachter и Constitutionnel. Из њих су прављени преводи и изводи за кнеза. Иако није прошао ни кроз какве школе, Милош је са свога становишта умео одлично да процењује политичке догађаје. Међу његовим секретарима истицао се познати српски писац *Димитрије Давидовић* († 1838) из Земуна, човек који је знао много језика и био образован. Он је од 1813 до 1822 у Бечу издавао прве српске новине, а затим је дошавши у Србију као први кнежев секретар обављао послове са иностранством.

Али време је да напустимо конак и погледамо на другу страну, преко Лепенице. Тамо стоји усамљени дрвени звоник и крај њега мала крагујевачка црква. Погледао сам унутра кроз отворена врата — био је празник — и видео сам скоро искључиво жене, чији су разнобојни фесови давали целом призору необично сликовит карактер. Овде у Крагујевцу сви иду у народном оделу, у фесу и у долами; „швапска“ мода је овде тако ретка ствар да се на улици свако за њом радознало окреће.

Недалеко од цркве стоји ниска дрвена зграда за коју нико не би веровао да је то једна од најважнијих зграда целе Србије. То је дворана за скупштину, коју је кнез Милош подигао на брзину по свом повратку на престо 1859 године.

Још даље, такође прекопута конака, лежи велики арсенал, најважнији део града, који му у нормалним временима даје скоро сав живот. На огромном простору ограђеном зидом пружају се дуге ониске грађевине одвојене пространим двориштима. Ту је фабрика металних чаура, велика ливница за топове са свим што је уз њу потребно, радионице разних мајстора, складишта пушака и муниције, касарне, канцеларије итд. Много стотина топова је размештено по двориштима, а крај њих леже гранате у гомилама. Видео сам овде многе историске предмете, турске топове освојене у борбама за ослобођење, старе венецијанске топове, аустриске мерзере ливене у Грацу у XVII веку, које су најпре освојили Турци а затим од њих Срби и донели их кући као трофеје из победоносних битака. Али су најзанимљивији стари српски топови из времена Устанка. Када су се Срби под Карађорђем дигли против Турака, имали су довољно пушака, сабаља, ханџара и пиштоља, али нису имали топова па им је зато било тешко ратовати са војском која је имала артилерију. Али им је и у томе дошла помоћ. Јован Петровић, прост ковач из Земуна, почео је да кује тако добре топове да су Срби њима протерали Турке из Србије. Један такав топ са датумом 1808 год. видео сам у Београдском музеју, друге (један из 1812) у Крагујевцу. Петровићев син је сада претседник највишег суда.

Крагујевачки арсенал постоји тек нешто више од 20 година. У султановом хатишерифу од 1830 год. Србима је између осталог дато и право да смеју да држе и потребан број војске ради угушивања немира и кажњавања злочинаца. На основу ове одредбе развила се српска војска. Кнез Милош установио је пет пукова народне одбране одевених по узору на руске, којима је командовао пуковник Данијеловић, родом Србин; осим тога имао је 500 људи и 100 Козака. У пуковима је требало да се честим смењивањем и допуњавањем увежбавају редом сви војни обвезници. У исто време је почело и слање младића у иностране војне школе.

До брзог напретка дошло је за владе кнеза Александра Карађорђевића (1842—1858). Основано је неколико војних школа и фабрика. Али стајаће војске није било више него 2.500 људи. Почетком педесетих година основана је тополивница у Београду. За њу су употребљене машине купљене у Белгији, али ниједан топ није ваљао. Влада је отпустила директора, машине пренела у Крагујевац и са дозволом Наполеона III узела је у службу као директора Француза Лубрија из Дуеа. После дугих припрема изливено је октобра 1853 шест топова калибра 6 либри и две хаубице. Срећан резултат овог подухвата изазвао је бескрајну радост целог народа; топовски пуцњи одјекивали су крагујевачком долином, по улицама је свирала музика, а директора је кнез обасуо сјајним поклонима. Али је Лубри после годину дана отишао и убрзо затим умро. Рад су наставили његови ученици, по рођењу Срби. За 10 година од првог покушаја израђено је 85 топова.

За владе кнеза Михаила радило се на усавршавању војске веома енергично, и арсенал је знатно напредовао. Кнез Милош је по повратку у Србију позвао француског пуковника Мондена, који је неко време био министар војни. Најзначајнији корак учинио је кнез Михаило тиме што је 1861 крагујевачкој скупштини предложио план за организовање народне одбране (народна војска). Већ 1862 при бомбардовању Београда постало је јасно каква снага почива у овој новој установи.

Ове године (1875) народна одбрана броји укупно 150.590 људи, а подељена је у две класе. Прва класа има 80 батаљона пешадије са 67.280 људи, 33 ескадрона коњице са 4.950 људи, 28 батерија, 19 чета пионира (2.182 човека), 18 санитетских чета, 760 понтоњера и велику комору од око 13.000 људи са 14.622 коња, све у свему са ковачима и радницима 98.930 људи. Друга класа има 80 батаљона пешадије са потребним возилима, 51.600 људи и 3.360 коња.

Стајаћа војска је бројем веома скромна; она је такорећи само језгро армије за случај рата: 8 чета пешадије, 2 чете стрелаца, 2 ескадрона коњице, 350 „жандара" у Београду, 7 батерија и инжењерски батаљон, укупно око 3.500 људи и нешто преко 200 официра. Официри су одлично образовани, добри стручњаци, и цео их народ веома цени. Садашња униформа је слична француској и врло је једноставна. Све су пушке острагуше. Осим војске, српска влада има и један ратни брод на Дунаву. Буџет Министарства рата 1873 године износио је укупно 11,849.208 гроша.

Друштвени живот у Крагујевцу веома је скроман, иако тамо има и образованих људи, чиновника, официра и професора више гимназије и учитељске препарандије. У целом месту постоји само један клавир. У Београду их је, наравно, више, али ни тамо до данас још нико не уме да их штимује; с времена на време дође из Панчева лађом један штимер који по скупе паре штимује клавире.

Унутрашњост крагујевачких кућа је каткад уређена сасвим по европском начину и укусно; али има и доста кућа намештених по старом турском начину. Усред зелених травњака стоје засебне дрвене зграде у које се улази степеницама подигнутим споља на кући. Собе су мале; у њима су свуда унаоколо миндерлуци, а намештај је домаћи или западњачки; видео сам и источњачке ћилиме, дивне примерке персиске израде, старе већ неколико стотина година. На зидовима се виде слике српских владара и хероја и њихових породица. Ту је кнез Милош у руској униформи или у турском оделу, српске војводе из времена Устанка и разни бакрорези са темама из старије и новије домаће историје.

На источном крају града је пивара, у којој наши земљаци справљају пиво за Србе. Многобројни официри који се овде сакупљају уверили су ме да посао иде добро. Пивара има башту на брежуљку са кога је диван поглед на цео Крагујевац и на високе планине чији се гребени уздижу на јужном делу хоризонта.

Увече је на чаршији живо. Људи седе на клупама пред дућанима, пуше и разговарају. За чешког читаоца биће занимљиво да сазна да на крагујевачкој чаршији међу кафанама постоји и једна „Код Златног

Прага“, наравно врло једноставно уређена, без великих излога од дебелог стакла, без мраморних столова, јер такав луксуз на истоку није уобичајен. У кафанама увече при слабом осветљењу свира музика, наравно сасвим оригинална; три или четири младића свирају на примитивним виолинама и притом певају љубавне и јуначке песме. Ту сам чуо не само српске већ и бугарске песме. Једанпут поподне, идући улицом, чуо сам из једне куће брујање као из кошнице. Пришавши ближе, разазнао сам да је унутра пуно сељака; међу људским гласовима распознавало се и неко бубњање као када се у великим аванима туца кафа. Пријатељи су ми објаснили да је то музика, наравно турска; грмљавина гоча далеко је надјачавала виолину и зурле.

IV. МАНАСТИР ДРАЧА, СТРАГАРИ, АРАНЂЕЛОВАЦ

У крагујевачкој околини најзнаменитије је место манастир Драча, сакривен у сликовитим стенама, удаљен од места отприлике километар и по.

Изашли смо поподне, у великом друштву, и кренули на југозапад друмом који води за Горњи Милановац. Иза Крагујевца налази се пољана обрасла сувом травом на којој се вежба војска и одржавају вашари. Ту има неколико дрвених бунара. Неколико породица скитачких Цигана било је ту разапело своје шаторе. До увече су већ били отишли. Иза нас град све дубље тоне у долину и на крају ишчезава.

Није потрајало дуго и већ смо били у шуми, тј. у високом непроходном храстовом густишу у коме живи безброј лисица. Западна околина Крагујевца са малим изузецима је сва засађена великим виноградима. Око милион ока доста доброг вина годишње се овде производи и све се код куће попије а ништа се не извози; ока вина (око један и по литар) продаје се у Крагујевцу за 10 крајцара!

У шуми смо срели пошту; поштар у фесу и са великом трубом седео је на чезама. Пошта на колима заведена је тек од недавна; раније су ишли само гласници на коњима. Српском поштару није потребно оружје јер је сигуран да му се ни дању ни ноћу неће ништа десити; права супротност овој сигурности је у Хрватској, а нарочито у Угарској.

Успут је говор дошао и на *задруге*. У многим српским покрајинама ове старословенске породичне заједнице већ су скоро потпуно ишчезле, чак се говори да у Србији за двадесет година уопште више неће постојати ова старинска установа ако ствари остану онакве какве су данас[4]. Узроци дељења и распадања задруга су различити; о њима је већ много писано и говорено. Неки тврде да су за то криве жене због своје свадљивости и нетрпељивости. Али задруга је у животу јужнословенском прастара, и жене су у њој од памтивека биле многобројније од мушкараца. Други наводе као разлог додир са германским народима, развој новог градског живота, опадање раније узајамне љубави међу задру-

[4] Упореди чланак Алексе С. Јовановића о задрузи у Гласнику Срб. уч. друштва, св. 36 (1872).

гарима, опадање старешинског ауторитета, осиромашење великих задруга, и једном речи — дух новог времена. Задруга је чувала патријархалност, чистоту и исправност морала, ограничавала било какво потуцање без рада, и одржавала чврсту везу у народу. Доста велику кривицу за њено пропадање сноси српски грађански законик, који је за време кнеза Милоша израдио *д-р Јован Хаџић*, познатији под песничким именом *Милош Светић*, велики противник Вука Караџића и његовог правописа. Хаџић је слабо познавао српски живот и његов законик, израђен према западним узорима, није водио рачуна о особеностима српског живота. У сливу Мораве данас се већ ретко где нађе задруга. Оне су се најбоље сачувале на Западу и у Посавини, где, например у Ваљевском срезу, постоји још 51, од којих највећа броји 37 глава. Задруге која би бројала преко 50 чланова и која би као заједничко имање имала велика стада од 1000 оваца у Србији више нема; пре ће се наћи у Босни, Црној Гори, Војној Граници, Славонији, или код Бугара.

Уз таква размишљања стигли смо до села Дивостина, чија је једина знаменитост стара црквица. Ту смо напустили друм и кренули лево, неравним колским путем. Од Дивостина почиње диван изглед који ће сваком ко га је видео остати сигурно у лепој успомени. Види се, пре свега, широка котлина Лепенице са дивним мрљама винограда и дубрава; иза њих, на истоку, уздижу се високе планине делом пошумљене делом голе, Кременац, Дуленска Планина, Црни Врх и цела она група планина која се простире између Крагујевца и Јагодине. Североисточно, на далеком хоризонту назиру се дугачки гребени који леже већ с оне стране Мораве, у пожаревачком крају и који су у непрекидној вези с Балканом. Али најлепши изглед пружа јужна страна. Тамо се на даљини од преко 10 километара виде високи ланци гора које одвајају Србију од Турске, диван тамноплави штит Жељина (4.200 стопа), двоглави врх Столови (3.000 стопа) и многи други гребени; у обрисима ових планина јасно се познаје пролом којим река Ибар са Косова Поља тече ка српској Морави. Великан Копаоник, највиши врх Кнежевине Србије (око 6.000 стопа), који лежи на самој граници, остаје скривен иза Жељина. Даље десно јављају се огранци Рудничких Планина, пре свега Котленик. Само на западу је овај широки изглед затворен брежуљцима, чијим падинама иде наш пут; на свим другим странама у полукругу око себе могли смо видети плавичаста била далеких планина.

Прошли смо кроз неколико села сакривених међу високим храстовима и великим плотовима, и стигли у уску долину чијим дном неки поток хита ка Лепеници. По њеним падинама расту светлозелени храстови, а доле крај воде манастирски кукуруз. Човек се пита где је манастир; од њега нигде ни трага, свуда све сами брегови и шума. Он је одиста одлично сакривен од очију целога света. Пут води крај сеновите шуме нагоре преко корита горских бујица, која су сада сасушена, пуна сипкавог песка и нанетог сивог камена; спролећа се туда ваљају водопади.

Најзад се лево иза потока отвара сеновит кланац, у чијем се најдубљем куту, као зачаран, наједном појављује манастир. Прелазимо преко полусивог корита потока. Долазимо до манастирске школе, а учтиви поздрави њене деце сведоче да су пристојно васпитана. Возимо се до краја кланца, поред узбурканог дивљег потока који тече из њега. Манастир је са три стране опкољен стрмим шумовитим падинама, а само према четвртој има отворен, не много широк видик. Пред манастиром стоји неизбежна кафана, намењена удобности побожних ходочасника. Одатле се долази у четворострано предње двориште у коме се виде *мандре* оплетене од прућа и висока огњишта где народ који се овде скупља о великим празницима припрема себи храну. Одатле се кроз капију улази у манастирско двориште: у средини је мала црква, лево зграда са великим ходником који се пружа целом њеном дужином, а иза цркве је опет зграда за госте и школску децу, која су баш по степеницама и ходницима изводила слободне телесне вежбе уз бучне скокове и превртање. Два калуђера су љубазно дочекала наше друштво, из кога су добро познавали неколико особа, па су нас најпре одвели у цркву. Али пре него што пређем на опис онога што смо у њој видели биће добро да кажем нешто и о прошлости Драче.

Драча спада у најмлађе српске манастире. Када су Аустријанци после славних победа принца Евгенија Савојског један део Србије ослободили на неко време од Турака (1718—1739) постао је у Крагујевцу *обер-капетан* храбри јунак *Станиша Млатишума*. Народ о њему прича да је био веома богат човек и да је имао, наводно, 11 бачава блага и три сина, који су били сва тројица луди. И онда је Млатишума овако рекао: „Ако оволико велико имање оставим лудим синовима, нећу им учинити никакво добро; они ће све да растуре и остаће без ичега. Знам шта ћу да учиним! Доћи ће, бојим се, зла времена; биће тешко да се граде цркве и манастири, а без њих ће народ заборавити на своју веру. Зато хоћу да подигнем манастир". Тако је подигнута Драча[5]. Одмах ћемо видети да ова прича почива на истини.

Црква је саграђена у византиском стилу, од тесаног камена, а од земље до под кров није виша од око 15 стопа. Има два звоника: један мали, осмоугаони византиски, други над улазом, велики и модеран. Напољу око цркве лежи неколико камених надгробних споменика са натписима уклесаним старословенским писменима. Улазимо унутра. У тесним просторијама је таква полутама да се очи морају привикавати да би могле нешто да разазнају; прозори су уски и високи, такорећи само као мазгале. У предњем делу, т. зв. „женској цркви", сахрањена су два јунака, Јован Добрачанин и Јова Вукомановић. Вукомановић је погинуо у крвавом боју код Пожаревца 1815 год. и пренет је овамо по наредби књегиње Љубице. Над вратима између „женске" и унутрашње, „мушке цркве" старословенски натпис говори да је овај храм св. Николе подигнут и довршен трошком „благородног господина обер-капетана ктитора[6] *Станише* и јеромонаха игумана Герасима при

[5] Види М. Милићевића опис српских манастира у Гласнику, св. 21.

[6] Тако се на истоку зову оснивачи и заштитници цркава (κτήτωρ).

државје августијејшаго Римскаго императора *Карола Шестаго* г. 1735". Зидови су покривени старим сликама светаца, којима су Турци, када су по истеривању Аустријанаца опет завладали целом земљом, изболи очи сабљама, што и до данас није поправљено за успомену на ова сурова времена. Пошто смо пред иконостасом, за који не сме да крочи женска нога, положили уобичајени дар манастиру, изишли смо из цркве и погледали овдашње две *чесме*. Једна је у дворишту, а друга ван њега, иза бистрог потока, који међу стрмим стенама оживљује манастирски кланац својим веселим жубором. Кристална вода обеју чесама спада међу најбоље воде на свету. Ову другу чесму саградио је војвода Тома Вучић-Перишић, велики добротвор овога манастира.

Пошто су нам показали све што је овде било знаменито, калуђери су нас одвели на свој доксат и угостили нас кафом, воћем и одличним вином из манастирских винограда. Један од њих, Србин из Срема, млад плавокос човек са дугим перчином, много је причао; други, црнокос Бугарин, једва је изговарао по коју реч. Сам игуман баш није био код куће. Чуо сам да је то образован човек, о чему су, уосталом, говориле руске мапе Азије, Америке итд. обешене по зидовима, а нарочито библиотека, крај које се чува и дивна манастирска застава. Док смо на доксату, на чијим су зидовима насликани слонови и сирене (раније су били медведи), седели при вину, питао сам калуђере колика је њихова нурија, и рекли су ми да броји 7 села са око 300 кућа. Манастир издржава и школу, која има учитеља лаика.

Драча сада има само игумана и два калуђера. За Србију то није необична појава; јер и величанствени стари манастири, које су основали цареви и краљеви, као што су Студеница или Манасија, немају сада више од 7 калуђера. У Србији стварно нико више не жели да постане *калуђер*; многе манастире влада је затворила зато што нису имали калуђера. Сасвим је друкчије у Турској, где у православним манастирима има и по 50 до 100 калуђера. У српској кнежевини 1864 године било је 42 манастира са око 120 калуђера; њихово имање у новцу није износило више од укупно око 70 000 зл.

Опростивши се од калуђера, вратили смо се у Крагујевац. Поглед код Дивостина био је увече још лепши него дању. Контуре врхова и била Жељина и његових суседа су се све јасније оцртавале спрам неба, плаветнило далеких планина је сваког тренутка бивало све тамније и изгледало је да нам се ови лепи плански венци све више приближују. Са огромним задовољством бих отишао да се одмарам на њиховим падинама и да са њихових врхова гледам земљу некада славне, а сада поробљене словенске раје; али овога пута требало је напустити такве планове јер ми је претстојао још далек пут, све до обала Јадранског Мора.

Убрзо потом прошао сам опет недалеко од Драче, али је нисам видео зато што је одасвуд опкољена бреговима. Било је то када сам се из Крагујевца враћао у Београд. Враћао сам се другим путем, који иде нешто западније, кроз много брдовитији крај, преко Страгара и Аранђеловца.

Овим путем смо првог дана кроз саме високе планине стигли до Аранђеловца. Али имали смо лоше време. При облачном времену кренули смо од механе код Кутлова, одакле се друм многим серпентинама пење и силази и видели смо пред собом, невероватно близу, три величанствена гребена Рудничких Планина како се уздижу један над другим. Али тек што сам их мало пажљивије погледао и пре него што сам могао ма и летимично да нацртам њихове контуре, почела је ситна киша и пала је магла, тако да је овог дана било свршено са лепим изгледима. Иначе, септембар на југу има устаљено време; ова непријатност која ме је стигла у Страгарској Долини није ми се десила више на целом путу од Србије до Љубљане.

Од Крагујевца до Страгара има 4 часа пута. Последњи сат иде се дивном *клисуром*, како се то српски каже, коју сам нажалост видео при најнеповољнијем времену и осветљењу. Дивља речица руши се преко огромних стена, међу којима пуштају корење густи храстови, брестови и јавори, џиновски ораси, дивље јабуке и крошњати ситнолисти глог. На дебелим стаблима ових великана ту и тамо развила се печурка огромних размера. Висока папрат у сенци храстова покрива стрме падине и обале. С времена на време из бочних кланаца пада бистра вода горских потока, сливајући се доле у речицу. Њене излокане обале сведоче о њеној бујности упролеће. На малим ливадама које се крај шумећих водопада простиру на местима где се падине помало размичу, зелени се дивна висока трава. Сено које овде покосе сељаци набацују на гране храстова да им не би било однето наглим бујицама. Сељаци околних планинских села имају овде и млинове сасвим необичног изгледа. Покривена колибица стоји на четири коца, а испод ње је мали точак који покреће вода што пада на њега из дугог издубљеног стабла. Висина обеју страна клисуре изгледа огромна јер је сакрива бледа магла и огромно дрвеће. Фина кишица падала је, а ми смо на свакој окуци друма имали поглед на нове панораме кривудаве клисуре. Мало кад смо у овој планинској самоћи срели човека.

Подне смо провели у Страгарима, у полупорушеној механи, у дубокој долини међу шумским великанима између којих се пела магла. Киша је почела да пљушти и напољу се направило блато без дна. Одрпани горштаци херкуловских, мишићавих фигура пили су на доксату кафане ракију, јели куван пасуљ и играли карте. Да имају ретко прилике да виде странца, о томе је сведочила њихова велика радозналост; стали су на врата и гледали нас као ретке звери. Био је постан дан, а строго поштовање поста, који код православних заузима трећину године, спада у најважније верске прописе простог хришћанина на Истоку. Таквих дана у механама нема ничег сем пасуља и паприке. Али се механџија сажалио на нас, јадне странце у прокислом „швапском" оделу, и наредио да нам се спреми пиле. У кухињи, где су се *фуруна* (пећ) и таваница такмичили у паклено црној боји, један од механџијиних момака дохватио је пиле за врат, други за ноге, па су му отсекли главу и бацили је напоље. Мислим да је то било сујеверје, да би кривицу због кршења поста са своје главе пребацили на пилећу.

У Страгарима, који броје око 150 кућа, постоји барутана. Ова фабрика налази се у шуми, у планини; официри и радници станују горе, крај својих радионица. Овде се барут прављао још у доба Устанка, али на старински начин. Тек када је у Крагујевцу основан арсенал, страгарску барутану уредио је један наш земљак именом Жак.

Поподне смо кренули из Страгара на северозапад. Пут води дивном широком долином која је дубоко усечена међу високим планинама. Куд год се човек окрене, наиђе на воду која жубори међу свежим зеленилом и тече према Јасеници, која средином долине жури на исток. Бујан шипраг измешан са разнобојним цвећем оивичава пут; из њега провирују љупки црвени плодови биљке Physalis Alkekengi и тамноплави цветови генцијане. Поглед у дубину шуме која се простире с обе стране по падинама све доле до ливада затворен је бујним пузавицама које се пењу по високом шипрагу и затим од земље чак до врхова стабала тако да их као завеса заклањају од погледа пролазника. Друм је разривен водом тако да често изгледа као осушено корито неког потока, а преко Јасенице мора се прећи скелом поред недовршеног моста.

Разасута сеоска имања сачињавају село Блазнаву. Пред једном кућицом стајао је сељак обучен у шарен везен *ћрслук*; на наша питања о путу и околини одговарао је са нарочитом грандецом, као какав шпански племић. У Блазнави се родио *Миливој Блазнавац*, министар војни за владе кнеза Михаила, а по његовом срамном убиству главна личност међу тројицом чланова привремене владе, човек храбар, лукав и енергичан, чији ће живот и влада бити невероватно занимљив предмет за будуће историчаре.

Пењући се по левој страни све више и више, стигли смо горе до села Шаторње, чија је механа постављена над обронком према дубокој долини. Из ове механе обично је диван поглед на све врхове великог чвора Рудничких Планина, на високи голи Штурац, на стеновити шиљак Островицу, — али данас смо једва могли јасно да видимо дно долине и супротну страну. На другој страни уздизала се висока пошумљена пирамида, за чије сам име заборавио да питам.

Из Шаторње се стално узбрдо иде до Венчаца, највишег од северних огранака Рудничких Планина (1900 стопа), који нам је већ на путу за Крагујевац дуже времена био стално пред очима. Дубоко под нама уске долине и шумовити кланци завили су се у белу маглу и сакрили се од нашег погледа. Горе око планинских врхова ковитлали су се густи облаци. Из удаљених шума магла се полако дизала и цепала; чим би се подигла, све би постало наједанпут тако јасно да би човек могао да броји стабла, али би затим опет све било обавијено сивим праменовима који су нас прелетали. С обе стране друма, ту и тамо белило се поље хељде у цвету, али су убрзо поља ишчезла и остале су само шуме. Људи нема; тишину оживљава само понека птица. Веома вешто саграђен друм прелази преко Венчаца, само неколико стотина корачаји испод врха. Са места где почиње на другој страни полако да силази, а нарочито са самог врха, када је сунчан дан, види се све до Саве, Ду-

нава и Мораве. Али ми смо једва могли да видимо на миљу далеко падине котлине на чијем се дну светлуцају куће места Аранђеловца.

Северна падина планине разривена је дубоким кланцима и провалијама чије су дубине обрасле џиновским стаблима. Друм силази нагло, оштрим серпентинама. У долини смо срели чудно друштво: три Србина, потпуно наоружана, са пиштољима и ханџарима, јахали су на коњима, а њихове жене су за њима, свака са теретом, пешке тапкале по блату.

Мало место *Аранђеловац* се старијим именом зове и Врбица; имена Кисела Вода и Буковик односе се уствари на оближње село. О историји овог места не знам да кажем ништа друго до да се уздигло тек за владе кнеза Михаила, током последњих десет година; пре тога је било обично село. Место се тако брзо развило захваљујући овдашњој бањи.

Пошто смо прошли кроз чаршију, где су трговци у гуњевима стајали пред дућанима, стигли смо разглављених удова до механе која се налази изван места, крај бањског дома. Било је још светло и зато смо пожурили да обиђемо овдашње зграде.

Бањски дом, који је саградио кнез Михаило, између села Буковика и самог Аранђеловца, је величанствена двоспратна зграда. Овако велике зграде нема у целом Крагујевцу, а вероватно ни у целој унутрашњости Србије. У центру се налази пространа сала за забаве и балове. У двама бочним крилима има пуно гостинских соба са уређењем које је за нашег човека наравно доста чудно: дрвене ногаре и пећ на којој породица справља за себе јело. Остале потребе мора свак сам да донесе. Зграда је окренута југу, према дивном планинском пејзажу; кроз прозор се види лево високи Венчац, а десно лепа, пошумљена, купаста Букуља. Од бањског дома према Букуљи простире се леп парк у коме се налази сама бања, затим два ограђена лековита извора и кнежевски павиљон. Ту је и некаква подугачка, ниска зграда коју чувају наоружани пандури. Изненадио сам се када сам чуо да је то казнени завод, чији су становници на принудном раду у парку! Лети је све препуно гостију, највише из Београда; али половином септембра, када сам ја био тамо, није било ни живе душе у целој згради, осим пандура који нас је водио кроз разне просторије и на крају, као у знак нарочитог поштовања, понудио нас крушкама.

Преноћиште у механи под Букуљом, на неколико корачаји од бањског дома, било је најгоре од свих које сам икада на путу имао. Тек што смо стигли, дочекала нас је страшна дрека крепких сељака аранђеловачке долине. Механџија нас је одвео у засебну собу. Легао сам потпуно одевен на дрвене ногаре са жељом да се увијен у плед испавам на кукурузној слами. Али узалуд сам се трудио све до јутра! На мене су падали неизбежни становници којих није поштеђена ниједна источњачка гостионица. Упалио сам свећу — и видео их на хиљаде! . . . Но човек и на то навикне. Али су нас чекале горе ствари. Наше сељачке делије седеле су у великој одаји све до зоре картајући се и притом су правиле чудо и покор. Тресак удараца — мислио сам најпре да ударају по столу, а уствари су се ударали по главама —, звекет разбијених

прозора, дивљи врисак оних који су добијали и љутита дрека њихових противника који су губили, то је била музика у којој смо хтели-нехтели, морали да уживамо целе ноћи, без и најмањег прекида. Јадни механџија са пиштољом у руци једва се одбранио од батина, сакривши се иза пећи. Један од поштених играча бежећи са добијеним рубљама најближим путем разбио је главом прозор и ишчезао у ноћној тами. После поноћи наишло је ново друштво у белим платненим гаћама, са пушкама, и хтело је да и оно са старим заигра, али је било гласно одбијено. Најзад су узору отишли ови јунаци са арене, остављајући за собом задах вина и ракије, и видео сам их пред механом како несигурним кораком тешко одлазе кући, држећи једну руку на пиштољу, а другом се подбочивши. Тек што су звезде почеле да бледе, напустили смо поприште ове авантуре да се на свежем планинском ваздуху освежимо после ноћних непријатности.

Настао је најлепши сунчани дан. Како бих волео да сам га имао јуче у Страгарима и Шаторњи! Росне и кишне капи су као брилијанти блистале на дрвећу и шипрагу, ваздух је био прозрачан и чист како се само могло пожелети, светлоплави праменови магле дизали су се из потока, а иза Аранђеловца, који нам је за леђима полако ишчезавао, зеленио се шумовити Венчац и Букуља. Брзо смо стигли на гребен узвисине која се зове Орашац. Одатле се на југу виде планински масиви средње Србије; на северу се отвара таласасто, брежуљкасто земљиште које се простире до Дунава и Мораве. Виши гребени и шуме личили су на острва која пливају у мору сиве магле која је испуњавала све долине; изгледало је као да пред нама лежи велики архипелаг.

Два часа пошто смо напустили Аранђеловац стигли смо код механе у Међулужју на познати нам већ друм који води од Крагујевца до Београда. Ускоро се појавио и врх Авале најављујући близину Београда иако је он удаљен још пола дана.

Сутрадан био је велики *вашар* у подножју Космаја. Идући од Раље ка Београду сретали смо дуге низове кола са разноврсном робом коју су пратили трговци. И агент енглеског библиског друштва ишао је да продаје сељацима библију у лепом српском преводу Вука Караџића и Ђуре Даничића.

Стижемо под Авалу. У шумама је владала тишина. Сунце је баш залазило над Посавином. Са овог места, са високог планинског друма, огроман је видик од босанских гора све до Панчева. На југу иза нас издизала се двовраха пирамида Авале са рушевинама на врху. На западу се отварала дивна панорама, у чијој је лепоти у оном тренутку требало уживати са зидова тврђаве на Авали: иза магловите равнице крај реке Колубаре плавили су се дуги зупчасти гребени и врхови, све оне стеновите планине западне Србије, које предводи високи Цер; кроз усеке између планина јављају се други гребени, а последњи бледи врхови изнад хоризонта су већ сигурно с оне стране Дрине, у Босни. Даље према северу простире се сремска равница, равна као длан, покривена тамним сенкама, оивичена на самом хоризонту ватреном пругом сунчеве вечерње светлости, а сунце је баш залазило на славонско-босанској граници. Сава је блистала, вијугава, као златна змија. На

северу, преко Саве, виделе су се контуре благих падина Фрушке Горе, у чијим се долинама скривају славни српски манастири. Још даље, као златан морски затон, пун острва, разливали су се измешани таласи Саве и Дунава и банатске воде. На истоку били су тамни, мрачни и непријатни брежуљци; тамо је већ била ноћ. Све воде су блистале и небо се сјајило; над Цером је пловио пурпуран облак, а над ушћем Саве у Дунав модри праменови речне паре. Али је постепено све бледело од истока према западу, над Цером се појавила вечерњача, хладан поветарац доносио је нездрава испарења посавских мочвара, а ноћ је својим црним плаштом обавила и најближа стабла.

Усред ове дивне сценерије блистао је над Дунавом Београд, горе тврђава, а под њом место, као да је саграђен од белог мрамора или снега. Ко је заситио своје очи погледом на места саграђена од дрвета, на полускривена шумска села и на бескрајно и суморно зеленило храстових прашума, томе се чини да је нашао одговор на питање одакле је *Београд* добио своје име.

Dr. CONSTANTIN JOS. JIREČEK

DIE HEERSTRASSE
von
BELGRAD NACH CONSTANTINOPEL
und
DIE BALKANPÄSSE

Eine historisch-geographische Studie

Prag 1877.
Verlag von F. Tempsky.

Др. КОНСТАНТИН JOC. JИРЕЧЕК

ВОJНА ЦЕСТА
од
БЕОГРАДА ЗА ЦАРИГРАД
и
БАЛКАНСКИ КЛАНЦИ

Историско-географска студиjа

Праг 1877
Наклада Ф. Темпски
Превео: Ђорђе Пеjановић; редиговао: Никола Радоjчић

ПРЕДГОВОР

Најважнија прометна жила Балканског Полуострва јесте цеста од Београда за Цариград. На њој леже градови Ниш, Софија, Пловдив и Једрене; њен посјед осигурава у стратешком и трговачком односу власт над највећим дијелом балканских земаља.

Важност овог пута не ограничава се нипошто на само полуострво него допире далеко преко његових граница. Он је дуго времена био једини копнени друм између Истока и Запада. Римске цесте и ратни походи, хунски и аварски пљачкашки походи, сеобе Гота и Словена, мирна и ратничка предузећа Византинаца и, пре свега, крсташки походи додијелили су му свјетско-историску улогу; у његовом правцу започели су Турци проширивати своја освајања у Европи, а баш ту били су присиљени прво од Аустријанаца и касније од Срба да се дјелимично одрекну своје власти над полуострвом. Сада је овај пут забатаљен и заборављен, али он ће изнова оживјети чим се Цариград, досада скоро само с мора приступачан, скопча са Западом путем жељезнице дуж старе римске и крсташке цесте.

Исто тако су занимљиви и многобројни огранци ове војне цесте према другој прометној жили југо(III)источне Европе, према Дунаву. Историја ових веза у исти мах је историја Балканских кланаца.

Ова расправа је покушај да се историски објасни исто толико копнени пут у Цариград колико и Балкански кланци. За античко доба пружали су довољну подлогу старији радови Веселинга (Wesseling), Марисиљија (Marsigli), Д'анвила (D'Anville), Манерта (Mannert) и Катанчића и новија истраживања Киперта (Kiepert), В. Томашека и Каница (Kanitz). Напротив, средњевјековну географију балканских земаља само су дјелимично његовали Шафарик (Safařik) и Тафел. За старије турско доба постоји богата путничка литература. Разумије се, да се свуда обазирало и на најновија научна путничка дјела као и на стручну српску, бугарску и новогрчку литературу.

Што се метода тиче, то сам се ја трудио да писмене изворе свих времена и језика не само међусобно упоредим него да их и разјасним помоћу сачуваних грађевинских споменика, са сталним обзиром на земљиште. Осим тога, ја сам се паштио да обрадим појединости из ратне, трговачке и културне историје, археологије и етнографије све од каменога доба па до модерне културне степенице, уколико су за то постојале природне копче. Много од тога може важити као додатак мојој „Историји Бугара".

У ономе размаку времена, које сам могао овој монографији посветити, није било могуће, што се тиче изворне грађе, постићи исцрпну потпуност; ја сам се морао тим задовољити да створим што је могуће критичнију и поузданију слику у главним контурама као подлогу за даља истраживања.

Из истога разлога изостао је и намјеравани прилог, скица једне историске карте. Она је могла тим прије бити испуштена што су свакоме приступачне постојеће научне карте као Кипертова Генерална карта Европске Турске (II. изд. 1871, 4л.) и недавно од Ц. кр. војно(IV)географског института издате карте балканских земаља, онда за пругу Ниш—Татар-Пазарџик детаљна Хохштетерова (Hochstetter) карта (Petermanns Mittheilungen 1872). Напротив неупотребљив је највећи дио ефемерних ратних карата наших дана, које редовно за 30 година шепају за науком и поред истраживања Лежана (Lejean), Хохштетера и Каница пуштају нпр. Вид да извире код Ихтимана и пробија Балкан или чак премјештају Трајанова Врата у Балкан.

По примјеру Миклошича, Јагића, Крека, Лескина (Leskien), Каница Артура Евенса (Evans) и др., који су о словенском писали у немачком или енглеском језику, и ја сам код домаћих имена и ријечи задржао словенску ортографију, пошто је само она подобна да гласове тачно претстави.

За топографска и археолошка обавјештења захвалан сам кнежевско српском генералу Ф. А. Заху и инжењерима Антону Пелцу (Pelz) и Ђорђу Прошеку, који су током свога дугогодишњег рада при градњи турских жељезница посвећивали разумну пажњу и остацима пропалих културних стања. Пријатељска помоћ управника и чиновника Ц. кр. Универзитетске библиотеке, као и Кр. Музеја у Прагу и права научничка предусретљивост ранијег српског министра просвјете, професора Стојана Новаковића у Београду, омогућиле су ми употребу веома богатог књижевног материјала. Нека је свима њима овдје исказана најтоплија захвалност.

Балканске земље су данас једно још загонетно, у научном погледу недовољно испитано подручје. Јамачно није више далеко вријеме када ће путник из Београда (V) у жељезничком вагону за 48 сати стићи у Цариград и с невјерицом вртјети главом над 32 конака Римљана или 26 дана путовања трговачких каравана, и када Вергилијево:

o qui me gelidis convallibus Haemi
sistat et ingenti ramorum protegat umbra!

неће више спадати међу жеље, чије је испуњење само ријеткима међу смртницима успјело.

Праг, јуни 1877. *Dr. Конст. Јос. Јиречек (VI)*

I

РИМСКА ЦЕСТА ОД СИНГИДУНУМА ЗА ВИЗАНТ

Једини спојни пут који везује Исток и Запад, на копну, међународна цеста у правом смислу ријечи, пресијеца унутрашње земље Балканског Полуострва попријеко од обале Боспора, гдје Европу од Азије раздваја једва 1/4 сата широк морски рукав, до јужне ивице угарског дунавског басена. Остављајући сунчану морску обалу Пропонтиде (Мраморнюг Мора), ова прастара саобраћајна жила води кроз целу плодну увалу Марице (Hebros) све до у близину њених извора, прелази ваздушасте висине такозване Трајанове Капије, улази у Софиска котлину, опкољену са свих страна снијегом покривеним брдима, држи се тока Нишаве и касније Мораве (Margus) све до њезинога утока у Дунав. Изузев путеве дуж морских обала и старе „Via Egnatia" од Византа преко Солуна до Драча, све су цесте у унутрашњости Полуострва само споредне гране ове главне жиле.

Почеци пута, чијој су историји посвећене идуће стране, губе се у тмини преисторије Тракије и Илирије. Можда се многи народни поход, о коме писана историја ништа не зна причати, држао још у преисториској доби овога од природе прописанога правца[1] (1).

У доцнијим познатијим вјековима дуго је трајало док се овдје развио редовни трговачки саобраћај. Пут је, наиме, водио кроз подручје многобројних великих и малих трачких племена, чије су међусобне племенске размирице ријетко уступале мјесто тако трајном примирју да би Јелине из приморских градова завело на походе у непознату унутрашњост. Уосталом, изгледа да први јелински трговци, који су продрли до подручја Мораве и до утока Саве, нису дошли са Пропонтиде него са Адрије. На земљишту, наиме, данашње Кнежевине Србије јављају се међу нађеним предримским новцима најчешће новци Дирахиона (Драча, Durazzo) и Аполоније (код Валоне), а ријетко новци Атине, Таса или насеобина на Пропонтиди и Понту[2]. Још у Средњем вијеку постојао је жив саобраћај између арбанашких приморских мјеста

---

[1] О прастарој доби Полуострва упор. најновију расправу: Dr Fligier, *Zur praehistorischen Ethnologie der Balkanhalbinsel,* Wien 1877 (из Mittheilungen der anthropol. Gesellschaft, Bd. VI).

[2] A. Dumont, *Note sur quelques objets antiques conservés au musée de Belgrade.* Revue archéologique1868 Dec. 406 sq.

и Подунавља; арапска географија Едрисија, састављена 1153 године на Сицилији, има један итинерар од Драча до Београда.

Тек је стварање једне домаће трачке државе омогућило једну безопасну трговачку везу с Пропонтидом. Да се трачка племена уједине у једну велику цјелину, покушали су, први и једини, у V вијеку пр. Хр. *Одризи*, који су становали у центру Тракије, око Једрена (Хадријанопоља). Нова се држава протезала под краљем Сеутом (424 пр. Хр. и д.) од Абдере до Дунава, од Византа до Стримона и Искра (Oescus). С оне стране Искра становала су многобројна слободна племена, међу којима су првенство држали *Трибали*. Из овога времена имамо прву вијест о великој Цести. Тукидид, савременик, пише у своме опису државе Одриза, да снажан путник треба 13 дана од Византа до задњег племена државе, до Лајаја (Λαιαῖοι), који становаху у предјелу Витоша, на изворима Стримона. Удаљеност између Сердике (Софије), смјештене на источном обронку Витоша, и Византа означују Ретор Приск, који је 448 пос. Хр. путовао на двор хунског краља, и турски географ Хаџи Калфа (2) († 1658), такођер с 13 дана хода: један нови доказ како је грчки историчар био добро обавијештен о приликама у Тракији[3].

Држава Сеута распала се одмах послије његове смрти. Повратак ранијих анархичних односа олакшао је успјехе македонског освајача. Филип II поче 342 пр. Хр. трогодишњи рат против трачких племена, који се завршио подјармљивањем цијеле земље јужно од Хема; његове војске продријеше до Дунава. У освојеним областима основан је, ради обезбеђења путева и рудника, читав низ македонских колонија; најугледнија од њих, саграђена на три изолована стјеновита брежуљка у средини простране равнице Хеброса (Марице), сачувала је кроз све вјекове, све до наших дана, име оснивача македонске моћи. За Македонце имале су свакако већи значај оне цесте које су ишле од југа према сјеверу, него управљене од истока према западу, поготово кад ове посљедње нису никада биле потпуно у њиховој власти[4].

Македонска власт била је кратког вијека, али је слобода домаћих племена, која је дошла послије протјеривања Македонаца, била краткотрајна.

Године 280-те провалише Келти на Полуострво и прођоше кроз Македонију све до Јеладе; од главне војске одвоји се у Дарданији 20.000 људи под Лонориосом и Лутариосом и продрије, вјероватно кроз Софиску котлину и каснију „Трајанову Капију", све до обале Пропонтиде коју, међутим, већ идуће године (279) напустише пошто је темељито опљачкаше, да би се пребацили у Азију. У пролеће 278 године упаде краљ Комонториос са остацима код (3) Делфија врло десеткованог

[3] Thukydides 2, 97. Priscus ed. Bonn. p. 171 (можда реминисценција из Тукидида). Hadschi Chalfa, *Rumeli und Bosna*. Aus dem Türk. von J. v. Hammer. Wien 1812, 51. Број римских манзија на овој удаљености свакако је већи, али Тукидид говори само о ἀνὴρ εὔζωνος.

[4] За историју македонских, келтских и римских освајања у Тракији упор. Müllenhof, *Die Geten* (Ersch-Grubers Encyclopaedie, Bd. 64).

ѓлавног роја, у Тракију, потуче Трачане, Трибале и Гете (између Хема и Дунава) и настани се у земљи. На јужном обронку Хема налазио се Тиле (Tyle), краљевски град нове државе. Али се већ послије 66 година, око 213, побунише покорени брђани и уништише државу освајача, ослабљену непрестаним пљачкашким ратовима.

У овом периоду паде под власт Келта не само источни дио велике цесте него и западни. Храбри и ратоборни *Скордисци* запосједоше велики дио данашње Кнежевине Србије с обје стране Мораве и одржаше се и послије пропасти Тилита, све до времена римског господства.

Године 168 постаде Македонија римска провинција. Године 73
потуче М. Лукул Бесе и Одризе и покори грчке приморске градове на Црном Мору све до ушћа Дунава. Одриски кнез морао је отсада да плаћа трибут и да у свим ратовима учествује са јаким одредом војске. У 29-ој години прије Хр. продрије М. Крас кроз Сердичку (Софиску) област у Подунавље и покори *Мезе* који су становали на Кебросу (сада Цибра) и који су послије опадања моћи Трибала постали главно племе западних племена. Земља између Хема и Дунава постаде римска провинција под именом *Мезија* (Moesia).

Тракија, којој је припадала и област око Сердике, задржа своју номиналну слободу још око два човјечија вијека под домаћим одриским краљевима, али су се Римљани стално мијешали у њихове ствари. И огорчене племенске свађе Беса и Одриза, као и свађе око пријестоља у краљевској породици, давале су римским намјесницима обију сусједних провинција, Мезије и Македоније, често повод за оружану интервенцију.

Цар Клаудије претвори 46 године Тракију у римску провинцију. Од тога времена налазимо у Тракији царског прокуратора (ἐπίτροπος), који је био потчињен легату Мезије. Тек Трајан даде провинцији самосталније уређење под легатом pro praetore (на грчким натписима πρεσβευτὴς Σεβαστοῦ ἀντιστράτηγος). Ипак је (4) брђанима остављен њихов стари начин управљања. Тракија се распаде, као и прије, на многобројне (почетком 50) „стратегије“ (жупе или кланови), врло различитог пространства. Још у II столећу наводи Птолемеј поименично неке од ових дистриката[5].

Подизање путева припадало је првим грађевинама које су Римљани предузимали послије заузимања неке провинције. Градили су их сами војници. Via Egnatia саграђена је, напр., одмах послије освојења Македоније[6]. Путеви од Салоне у унутрашњост Босне саграђени су од 16—20-те године по Хр. за вријеме цара Тиберија, као и Дунавска цеста која је усјечена у стијене на Гвозденим Вратима 33 или 34 године[7]. У то вријеме могао је бити довршен и западни дио наше Цесте, отприлике до Ниша, а одатле побочна цеста, за Стоби ради везе с Македонијом.

[5] Попис прокуратора и легата pro praetore наводи Albert Dumont, *Inscriptions et monuments figurés de la Thrace*. (Extrait des Archives des missions scientifiques et littéraires III. 7) Paris 1877, 72-76. Стратегије: Plinius 4, 11, 40; Ptol. 3, 11.

[6] Tafel *De via militari Romanarum Egnatia*. Tubingae 1842, Prolegg. IV, XC sq.

[7] Mommsen, *Corp. inscr. lat.* III p. 266, 406.

Први траг римских цести у Тракији јавља се 61 године, за вријеме Нерона. Тад су на војничким цестама у Тракији грађене гостионице и преноћишта, по чему се може закључити да цесте тада још нису биле сасвим уређене, па, према томе, да су грађене тек кратко вријеме раније[8]. Године 69 ступао је већ Муцијан против Вителија, с источним трупама, од Византа кроз Тракију и Мезију у сјеверну Италију[9].

Народно предање каснијег времена веже изградњу римске цесте од Београда за Цариград за име Трајана, за име оног цара који је множином својих грађевина бацио у засјенак све своје претходнике и посљедњике и чије се име могло читати на зидовима, споменицима и камењу у толикој множини (5) да су га, у шали, прозвали „зидним лишајем" (herba parietina)[10]. Учени надбискуп Веранциус (Вранчић), рођени Далматинац, чудио се кад је, путујући 1553 са царским посланством султану Сулејману I, чуо да се цијели пут од Београда до Цариграда (тада се још увијек дјелимично путовало по римској калдрми) назива Трајанова цеста: „miratus sum tanti imperatoris memoriam adhuc apud tam rudes barbaros superesse![11] Камена капија на граници Тракије и Илирије звала се Трајанова Капија.

То предање није било у извјесном погледу безразложно. Грађевине великога императора на Балканском Полуострву нису имале нимало мањи значај од његових чувених грађевина у Риму, Дакији и Шпанији. Он је, прије свега, основао велике градове Никопољ на Хему, Никопољ на Несту, Марцијанопољ, Плотинопољ, Трајанопољ, Улпијану, колоније Ulpia Ratiaria и Ulpia Oescus, водовод у Јадери (Задру), планинске цесте, мостове итд[12]. Па и „Трајанова цеста" могла је на многим мјестима бити од њега поправљена или уљепшана. Послије неколико вијекова приписивали су становници провинција све веће грађевине Трајану, а од њих су то примили касније досељени Словени. Мост на Неретви у Мостару зове се Трајанов мост. Има врло много Трајанових градова; тако се називају рушевине римског Бурнума у Далмацији, старе рушевине код Шапца у Србији, код Новог Пазара[13], код Татар-Пазарџика, сјеверно од Пловдива (Филипопоља); у Балкану лежи град Тројан, а кланац у близини њега звао се већ у VI вијеку, као и данас, Трајанова цеста. Бертрандон де ла Брокијер слушао је 1433 године код рушевина (6) Трајанопоља на ушћу Марице да је оснивач

[8] Мраморна плоча у селу Махале на јужном подножју Средње горе, 36 км. сјеверно од Пловдива (Филипопоља). Nero „tabernas et praetoria per vias militares fieri iussit per Ti. Iulium Iustum proc (uratorem) provinciae Thrac(iae)", Mommsen CIL. III nro 6122 и Dumont nro 13a.

[9] Tacitus *Hist.* 2, 83.

[10] Ammianus 27, 3, 7.

[11] Угарска академија публиковала је скупљена дјела Вранчића под редакцијом L. Szalay-а и G. Wenzel-а у 12 свезака, Будимпешта 1857-1875. Трајанова цеста 1, 305 sq.

[12] Aquaeduct: Mommsen CIL. III p. 374. Планински пут у Епиру код Byllis ib. p. 117. О Трајановим мостовима сравни Lampridius, Alex. Severus cap. 26 Види Cap. IV.

[13] Гильфердингъ А., *Боснія, Герцеговина и старая Сербія*, Петроград 1859, 145.

града један велики цар, који је био син оснивача Једрена (Хадријанопоља); Турци су још примјећивали да је он имао овчије уши, што се, зачудо, понавља и у данашњим српским причама о цару Трајану. Један бугарски принц у X вијеку звао се Тројан и још и данас је у обичају код Бугара и Влаха то име као крштено. На Словене је, усталом, освајач Дакије учинио толико снажан утисак, да су га уврстили међу бића своје митологије[14].

За градњу римске цесте (via militaris, via publica, agger publicus, strata) утрошено је врло много. Била је, по правилу, девет корака или 6 метара широка и поплочана великим полигоним камењем или посута пијеском. На стјеновитим мјестима усјечена је у стијену са напором који задивљује прије изума модерних средстава за распрскавање. Преко ријека, потока и провалија водили су камените мостови, ријеђе дрвени. Избјегавали су се заобиласци и држало се праве линије са толиком упорношћу, да је поплочани пут, често пута, ишао низбрдо и узбрдо са великим нагибом[15]. Цијела цеста била је измјерена; свака римска миља (mille passuum), од којих је 5 долазило на једну географску миљу, 3 на један турски час, 1 на 1482 метра, 1/8 на један стадион, имала је камени стуб с натписом (milliare, lapis, σημεῖον, μείλιον).

Велики је био број грађевина за осигурање пута и за удобност званичних путника. Преноћиште (mansio), сваког дана хода налазило се, по правилу, у некој већој насеобини; у њима су била уређена засебна преноћишта за званичне путнике (praetoria). За вријеме дана мијењани су на појединим смјеништима (mutatio) коњи или кола. Ове поштанске станице звале су се или по оближњем селу, или по броју миљоказа од посљедњег преноћишта (напр. ad sextum, ad nonum). Поред њих су биле гостионице (tabernae). Овдје-ондје било је на путу (7) и бунарева (ad putea, βρύσις)[16]. За надзирање цесте служила су многобројна утврђења, саграђена у облику четвороугла са округлим кулама (castella, praesidia), или појединачне куле (turres); прва су у доцније доба постала често византиски, бугарски и српски племићки градови, а друге живе још и данас као турске карауле. Кланци су били утврђени попријечним зидовима и читавим системом тврђавица.

Највеће јемство за одржавање цесте, како против домаћих племена, тако и у случају туђе инвазије, било је у многобројном насељавању римских ветерана и других колониста. За кратко вријеме подручје од Дунава до вододјелнице између њега и Егејског Мора било је веома јако романизирано. У VI-ом вијеку налазимо у унутрашњости множину мјеста са романским именима: Lupi fontana, Spelunca, Septem casas, Gemelli muntes, Vindemiola, Vico novo, Julio Valle, Mauro Valle, Ferraria, Aquas, један врх Хема Calvo munte[17] итд. На натписима се читају највише римска имена. Поред колониста био је доста велик

---

[14] Митолошки подаци сакупљени од Котљаревског и Дринова. Упореди „Geschichte der Bulgaren", 75.

[15] О томе Boué, La Turquie d'. Europe 2, 388.

[16] Mutatio *Urisio* код Bergule.

[17] Procopius de aedif. l. IV. Καλβομοῦντις Theophyl. Simokatta 98.

број домаћег елемента, старосједилаца који још нису били потпуно денационализовани. У III и IV вијеку колонизиране су масе варвара, ратних заробљеника, Сармата, Бастарна, Карпа. Јелина није било много у Подунављу, највише само као трговци по трговачким градовима[18]; али се већ у рушевинама Никопоља на Хему налазе грчки натписи, а Сердика је ковала новац с грчким натписом. Јелински је елеменат био у већини на југу, у подручју Егејског Мора.

Имамо три детаљна описа цијеле Војне цесте из доцнијег времена римских царева. Први помен многих станица налази се код Птолемеја, савременика цара Т. Антонија Пија[19] (138—161); али александриски географ употријебио је, изгледа, за овај пут (8) веома непотпун и неразумљив материјал. Најстарији попис мансија и њихову удаљеност једну од друге пружа карта римских путева позната под именом „Пајтингерова табла", чије првобитно састављање пада у доба владања Александра Севера (222—235). Важан прилог за њено објашњење даје *Географ из Равене* (VIII в.), који је имао пред собом сличне римске карте. Нешто млађи од Табуле је Itinerarium Antonini Augusti из друге половине III вијека; он је састављен за јавну употребу и био је неопходни приручник за чиновнике и официре[20]. Најпотпунији опис, с назначењем мансија и мутација, има Itinerarium Hierosolymitanum, који је саставио неки хришћанин који је за вријеме Константина Великог путовао 333 од Бурдигале (Бордоа) до Јерусалима[21].

Сва три итинерара наводе бројеве миља, који су, наравно, у сачуваним текстовима због поновног преписивања много трпјели. Ови наводи бројева почивају на стварним мјерењима, јединим која су од најстаријег времена па све до друге половине XIX вијека извршена у овим крајевима. Још их је у нашим данима могао Х. Киперт успјешно искористити при изради првих тачних и критичких земљописних карата.

Од Сингидуна до Византа бројало се 31 преноћиште (mansiones), 43 станице за измјену коња и кола (mutationes) и отприлике 670 римских миља. Данас се растојање између Београда и Цариграда процјењује на 172 или, код не особито брзог хода товарних коња, на 185 сати[22], и за то треба, већ према времену и журби, 20—31 дан. Ови временски подаци важе, разумије се, само за караване, који ријетко када путују дуже од 8 сати дневно, као и за марш трупа. Аустриски поштански татари (гласници) превањују цијели пут у непрекидном галопу и са измјеном коња за 5 дана (9).

Број и величина провинција које је пресјецала римска цеста нису увијек били исти. Спочетка се путовало само кроз *Горњу Мезију* (Moesia superior; са Дарданијом) и *Тракију*. Послије губитка Трајанове Дакије заснована је, крајем III вијека, на Полуострву нова Дакија,

[18] Н. пр. у Виминацијуму, Priscus 190.

[19] Према Mommsen CIL. III. p. 416.

[20] Cf. Vegetius, *de re militari* 3, 6.

[21] Види Прилоге.

[22] 172¼ сати: Boué, *La Turquie d' Europe IV*. 185¼ Δρομοδείχτης (Види Прилог V.).

која је обухватила један дио Горње Мезије и цијелу Дарданију; Горња Мезија ограничила се на подручје Мораве (Moesia superior Margensis). Пријашња мезиска половина нове провинције звала се сада Dacia ripensis, а дарданска дијелом Dardania, дијелом Dacia mediterranea; око 386. године расцијепила се посљедња провинција на праву Dacia mediterranea (са Сердиком) и Дарданију (на западу, са Улпијаном). Према Диоклецијановој подјели римске империје распала се Dioecesis Thraciae, која је обухватала трансхемске дунавске земље од Осме до Црнога Мора, на 6 провинција, од којих је Цеста пресијецала само праву *Тракију*, *Hemimontus* и *Европу;* обје Дакије, Дарданија и Горња Мезија, заједно са другим провинцијама, образовале су Dioecesis Moesiarum, названу под Константином Dioecesis Daciae. Кланац Succi (Трајанова Капија) био је отада граница између Истока и Запада; Тракија је била подређена praefectus praetorio Orientis, док је цијело остало Полуострво од Дунава до јужне обале Пелопонеза било подређено praefectus praetorio Illyrici[23].

Послије ових напомена можемо помоћу старих итинерара и сачуваних грађевинских споменика, уколико су досада откривени, прићи детаљнијем опису цијеле Цесте. Ради се о њеном стању у IV вијеку, које ћемо нарочито имати пред очима.

На мјесту, гдје се тамне воде Саве мијешају са бистрим валовима Дунава, диже се, отприлике 30 метара изнад водене површине, посљедни према сјеверу истурени огранак планинског ланца рудама богатог Рудника. Ово каменито предгорје од саме природе створено као одлични грудобран, било је одувијек (10) утврђено насеље. Хиљадама година проливало се много крви око посједа данашњег Београда, а о његовој историји, богатој разноврсним промјенама, могла би се написати читава књига, јер је он увијек био погранична тврђава[24]. Скордисци, први познати господари овога згодно положеног мјеста, сигурно су га затекли насељеним. Они засноваше овдје свој главни град Сингидунум[25] чија се тврђава могла састојати највише од једнога киклопског зида.

Послије освојења Мезије постало је главно мјесто Скордиска једно од најважнијих војних зборишта Римљана. На мјесту примитивног келтског града подиже се прави римски табор (castrum), али задржа старо име које је још и у VII вијеку живило као посљедни траг тада већ несталог келтског елемента. Око 400 год. био је овдје главни стан

---

[23] Th. Mommsen, Mémoire sur les provinces romaines jusqu'au V siècle. Revue archéol. 1866, 1867.

[24] М. П. Катанчић је написао „Memoria Belgradi olim Singiduni", једну сада свакојако недовољну историју Београда, 1789, кад су Аустријанци заузели град; послије губитка Београда остала је расправа као манускрипт. Отштампана је српски у 5-тој свесци Гласника Друштва србске словесности у Београду. О старинама Београда сравни Mommsen CIL. III nro 6302 sq; Kanitz, Serbien, Leipzig 1868, 423, 679; М. Ђ. Милићевић, *Кнежевина Србија*, Београд 1876 (8°. 1253 стране, исцрпан географски, статистички, археолошки и историски опис Кнежевине). p. 1. sq.

[25] О имену сравни дунавско острво Singa, 30 mpm. источно од Сингидунума, на ушћу Мораве. Theoph. Sim. 288.

легије IV Flavia[26]. У унутрашњости доње тврђаве, управо на саставу обију ријека, види се још и данас лучки басен ограђен каменом тесаником; тек прије неколико година засули су га Срби, да би терен нивелисали. Испод тврђаве на брегу крстарило је бродовље дунавсне и савске флоте. Тврђавске куле служиле су као сјајан „прозор" за посматрање прекодунавске земље Сармата, која је као баровита пустиња испуњавала североисточни изглед, док је Mons Alma (Фрушка Гора) са својим чокотима засађеним на висинама затварала сјеверни хоризонат. У углу што су га чинила ушћа Саве и Дунава, наспрам Сингидуна, лежао је градић (11) Таурун (Taurunum), Земун[27], одакле се за један дан могло стићи у царски град *Сирмиј* (рушевине код Митровице на Сави) који се са тврђаве добро види. Поред тврђаве била је колонија римских грађана. Њезина трговина није, по свој прилици, била незнатна, али је сусједство великих емпорија Сирмија и Виминација било сметња за знатнији развитак мјеста на тако повољном положају. Цар Јовијан, Јулијанов насљедник, који је владао једва седам мјесеци (364), родио се у области Сингидунаца. Хришћанство се рано из Сирмија одомаћило у граду, у коме је већ за Диоклецијана било неколико мученика. Јовијан је био ревностан католик, док је његов савременик Урсације, сингидунски епископ, ширио међу својим земљацима Аријеву науку; шта више, окупио се 366 године у Сингидуну мали Аријански сабор[28].

Натписи, капители стубова и цигле са ознаком легија налазе се у Београду при сваком копању, али, нажалост, дају слабо обавјештење о простору који је заузимао стари Сингидун, јер је град, све до најновијег доба, тако често потпуно демолиран па поново подизан, да је многи камен скоро у сваком стољећу мијењао своје мјесто. Врло многи споменици ишчезли су у темељима српско-турско-аустриских утврђења. Збирке Београдског музеја садрже налазе са градилишта кнежевог конака и катедрале, турских градских врата и џамија, из башта на Врачару итд., штавише, два вотивна камена одвучена су чак на врх Авале, удаљене 3 сата од Београда. Један подземни водовод ишао је из шума испод Авале до у тврђаву; он још и данас снабдијева град свјежом изворском водом. Грађански виногради и усјеви покривали су на далеко и широко[29] цијелу околину (12). На ове цвјетне пољане наслањала се на југу добро насељена рударска област са рудницима олова и бакра на Авали, на Космају, код Рипња, Губеревца итд.

Полазећи од Сингидуна према југоистоку ишла је Војна цеста за Визант два дана хода дуж десне обале Дунава (Danuvius)[30] па је тек

[26] Notitia dignitatum ed. Seeck (Берлин 1876), 93.

[27] О питању које је давно ријешио Данвил (D' Anville), да ли је Београд Taurunum или Singidunum, упореди Катанчић, Orbis antiquus (Budae 1824) 1, 343 и П. Ј. Шафарик у „Wiener Jahrbücher der Lit." 42 Bd., 1828, 29.

[28] 10 септембра 304 умријеше у Сингидунуму браћа Донатус и Венустус, ђакон Фортунатус и Хермогенес мученичком смрћу. Сравни Катанчић, Гласник 5, 141. — Ursatius и Аријански концил: Mansi, Sacr. conciliorum nova et amplissima collectio 3, 41, 124.

[29] Жетва: Theoph. Sim. 40.

[30] О имену Дунава види Миленхоф у Јагићевом „Archiv für slav. Phil." I. 290. Трачки и грчки Istros, келтски и латински Danuvius (од dânu fortis), готски Dunavi, византиски Danuvis, словенски Дунав, румунски Dunarea, турски Tuna.

код Виминација скретала ка унутрашњости земље; тога се заобиласка упорно држала миленij и по, све до у касни Средњи вијек. Непосредно пред градом пресијецала је Врачарски плато који се протеже од Авале до Дунава. Код села Миријева и Малог Мокрог Луга још се види, источно од новог друма, стара калдрма, уколико није покривена слојем земље из кога је изникла висока трава[31]. Пред Гроцком, код Ритопека, приближавала се Цеста дунавској обали. Ту је лежао Tricornium, предграђе племена *Трикорненза*[32], од IV—VI вијека једно од најзнатнијих мјеста Мезије са јаком посадом стријелаца на коњима и домаћих пјешака[33].

Са ове подневне станице стизало се увече првог дана хода у град (civitas) Aureus mons[34] који је лежао на планинском гребену истога имена. Griјеше новији писци кад га смјештају на мјесто данашњег Смедерева, које је подигнуто тек у XV вијеку. Он (13) је стојао на Дунаву, $1^1/_2$ час западно од Смедерева, гдје се, према извјештају господина Милићевића, налази широки предјел звани *Градиште* или *Југово*, посејан траговима зидова, старих цигала, цријепова и других рушевина[35]. Храстови, тополе и дивље крушке покривају брежуљке; виногради и њиве, с појединачним ораховим и храстовим гајевима, красе обалу Дунава. Тамошњи чувени виногради потичу, као и они на Фрушкој Гори, од винових садова које је, да би запослио војнике, дао подићи енергични цар Проб, па их предао провинцијалцима да их обрађују, што му је, међутим, донијело смрт у једном војничком устанку (у Сирмију 282).

Другог се дана долазило изјутра у *Винцеју*, удаљену од града Ауреомонтанаца само 6 миља. Она је стојала близу Смедерева, гдје се на такозваној Царини, у близини неколико старих рушевина, нашао недавно римски бунар, 32 метра дубок[36]. Пут је даље водио кроз често пута поплављене простране пашњаке и пропланке до 8 миља од Винцеје удаљеног ушћа Margus-а (или Bargus-а, Brongos-а код Херодота[37]), данашње Мораве (висина над морем 61 метар). На њеној лијевој обали налази се данас усамљена рушевина куле зване *Кулић* (српски кулица), која, кад вода надође, стрши као свјетионик из сједињених валова Мораве и Дунава;

---

[31] А. В. Богић, Топогр. лексикон Врачарског среза, Гласник 19, 249.

[32] О трачким наставцима — esii, гетским и дачким назалираним — ensii сравни Roesler, *Einiges über das Thrakische*. Oest. Gymnasialztschr. 24 Bd. 1873, 111.

[33] Трикорнензани код Птол. 3, 9 (његов Moschios је неком забуном премештена Морава). Посада: Not. dign. ed. Seeck p. 93. Између 5 градова Мезије код Хиерокла (између 527 и 535) ed. Parthey p. 17. — Њега смјешта у Ритопек Драгашевић у својим истраживањима, Гласник 45, 16 (рад који не треба потцењивати и поред свега непознавања оригиналних извора и непотребног етимологизирања).

[34] Види Mannert, *Geographie der Griechen und Römer* VII 76.

[35] Милићевић, Србија 132. Драгашевић 18 смјешта сасвим правилно овдје Aureus mons.

[36] Милићевић 132. Већ Boué, La Turquie 2, 389 и Kiepert (на карти у CIL. III. 2) смјештају Винцеју правилно у близину Смедерева.

[37] О трач. имену види Roesler op. cit. 114.

можда су темељи врло стари, али историја познаје Кулић тек од 1493 године, кад су га Турци обновили[38]. На десној обали виде се у селу Дубравици трагови већега насеља, које народ зове *Кусшар*. Већ га је Д-р Медовић препознао као рушевину римскогMargus-a, с реком истоименог града, где се око 400 године налазила велика станица за флоту и сједиште епископа (14).

Наспрам ушћа Мораве стојала је, с оне стране Дунава, за вријеме ратова с Хунима и Аварима често пута спомињана тврђава Constantia или Constantiola, раније називана „castra Augustoflaviensia contra Margum". Под именом Кубин (или Ковин, мађ. Keve) одржала се кроз цијели Средњи вијек[40]. Од Кубина се протеже римски шанац према сјеверу до Алибунарских баруштина.

Источно од ушћа шири се пространа равница која је, према једној напомени Буеа[41], као створена за бојиште. Овдје, на догледу у стратегиском погледу тако важнога прелаза Маргуса, Диоклецијан је 285 године побиједио Карина, кога су издале његове властите трупе.

Десет миља од Маргуса стизало се у главни град Горње Мезије, у *Виминациј* (Viminacium). Он је лежао на Дунаву, у близини данашњег села Костолца на објема странама ријеке која се данас зове Млава и овдје утиче у Дунав; несловенско име могло би настати од непознатог античког имена. Већи дио, стварни Municipium Aelium Viminacium, лежао је на десној обали Млаве; на једној нижој тераси још се виде трагови улица које су се редовно под правим углом укрштавале као и трагови квадратних тргова. На лијевој обали дизала се на већем брежуљку велика четвртаста тврђава са округлим кулама на угловима, главни стан legio VII Claudia. Камени мост, чији се стубови виде кад опадне вода, спајао је оба дијела. Према сјеверу град је био заштићен једним од највећих дунавских острва, које се некада такођер звало Виминациј; сада се просто зове Остров (острво). Рукавац између града и острва био је погодно мјесто за укотвљавање како ратне флоте (classis Histrica), тако и трговачких бродова. Темељни зидови великих грађевина, дијелови стубова, саркофази, цистерне, подови од мозаика, вотивни споменици, високе гомиле комада посуђа од глине, цигала и плоча за покривање крова, што све испуњава сада потпуно пуст простор, дају рјечити (15) доказ о некадашњем сјају Виминација. Све колибе Пожаревачког округа поплочане су циглама са ознакама римских легија, а све цркве тога округа саграђене од римског камења; копачи блага прекопавају из године у годину рушевине, да би се обогатили новцем, стварима од бронзе и сеченим камењем. Око града лежале су виле и некрополе, чији трагови допиру до $^1/_2$ сата удаљеног села Дрмна. Прије 40 година наишло се код Великог Црнића, 15 километара од ушћа Млаве, на почетак великог подземног водовода, који

[38] Српски летописи у Јагићевом Архиву II 99.

[39] Д-р Медовић, *Ойис Пожаревачког округа* (1852), Гласник 4, 189, Милићевић 139, 1030.

[40] Not. dign. ed. cit. 93. Priscus 167. Theoph. Sim. 288, 323.

[41] Boué. *Recueil d'itinéraires dans la Turquie d'Europe*. Vienne 1854, 1, 14.

је сва врела са брда Липоваче доводио у град. У близини се налази равна површина, велика више јутара, коју народ зове „Царево гумно". Многобројне тумуле (српски умка, могила) у околини сматра народ станицама чувара пространих њива.

Виминациј се јавља први пут код Птолемеја као стални логор римске легије. Хадријан га је подигао на муниципиј, а Гордијан на колонију; 240—268 године ковали су се овдје и новци[42].

Остављајући Виминациј, окретао се путник према југу и долазио, с оне стране гробља, до једног раскршћа. Лијево се одвајала Дунавска цеста, која је такођер водила за Цариград, ако се није зазирало од великог заобилажења, најприје до ушћа Дунава па затим дуж обале Понта; уосталом, могло се и с ове цесте кроз кланце на Балкану, на не мање него шест мјеста, избити на унутрашњи копнени пут. Десно је улазила наша Војна цеста у унутрашњост Мезије. Из Виминација је, поред ова два пута и поред горе описане сингидунумске трасе, ишао још и четврти огранак главног пута, према сјевероистоку, у *Ледерату*, која је лежала на копненом језичцу (преко пута Базијаша), што је дубоко залазио у дунавске луке, и штитила прелаз преко ријеке у Дакију; наспрам ње налазила се истоимена кула коју је Јустинијан дао изградити у тврђаву. У Средњем вијеку и још у XVII стољећу звале су се обје (16) тврђаве Chram (слов. храм.); сада стоји на српској страни рушевина Рама, а на аустриској градић Нова Паланка[43].

У јужном правцу, долазило се трећег дана пута у насеобину која се просто звала *Municipium*, а четвртог дана преко *Jovis pagus-a* и *Baus-a* у *Idimum*. Рута се још неда у појединостима утврдити куда је ишао наш пут. На сваки се начин знатно разликовала од садањег пута који иде доста близу Мораве; Пожаревац, удаљен 2½ сата од Виминација, јесте модерни град који је саграђен помоћу рушевина Виминација, а Свилајнац је, још прије два људска вијека, био мало сеоце. По свој прилици, ишла је Римска цеста планинским ланцем који романтичку долину Млаве раздваја од монотоних пропланака Поморавља. Ова претпоставка добива тим више на оправданости што се стара употребљавана караванска цеста још прије 50 година ту горе налазила. Њени поплочани остаци које народ, као и многе друге старе грађевине, држи дјелом Јерине (Ирене) жене деспота Ђурђа Бранковића, или, по најновијем миту, за Карађорђев пут,[44] воде на узвишицама поред села Добрује и Буровца у извориште Бусур-потока, који се

[42] Рушевине Виминација открио је гроф Marsigli, *Danubius* II. 10. О положају и историји Шафарик, Jahrb. der Lit. 42, 1828, 30—37. Опширан опис рушевина даје Kanitz, *Serbien* 406—421. Милићевић 1029. Mommsen CIL. III. p. 264.

[43] Kanitz (види картицу, Serbien 419) и Kiepert (карта у CIL. III), смјештају Ледерату на десну обалу Дунава, у Раму. Реслер је побијао мишљење Каница у Oest. Gymnasialztschr. 1868, 679. За рјешење овога питања упућујем на *Haram* и *Jeni Haram* код Хаџи Калфе (Rumeli und Bosna 153); овом пару одговарао је и пар старих тврђава које су се обје звале Ледерата.

[44] Ова кнегиња, која се у причама натјече са Марком Краљевићем и другим горостасима, који граде утврђења и распрскавају брда, историска је личност и умрла је 3 маја 1456 године у Руднику.

окреће према Млави, и у тврђаву Градац (слов. градић), која је дугачка 60 и широка 50 хвати и у чијим се рушевинама налазе цигле, новци и зарђали комади од гвожђа[45].

Неколико сати даље према југоистоку слази са поменутог планинског ланца траг неког вјештачког пута према Ресави, и стиже, на пушкомет од села Медвеђе (слов. медвед), до остатака (17) малог града Качана или Качера, који лежи на лијевој обали Ресаве, чије зидање приписује народно предање изван уобичајених граница југословенског круга бајака „Јелинима" (незнабошцима)[46]. Овдје, на важном прелазу преко ријеке, лежао је римски Idimum. Споменути траг пута (народ мисли да долази из рудника Кучаине) скреће јужно од тврђаве и нестаје га у шуми.

Моравску обалу додирнуо је путник (од Маргуса) по други и последњи пут петога дана путовања у муниципију *Horreum Margi*, који је кроз шест вијекова био највећи град у унутрашњости Горње Мезије. Око 400-те године налазила се овдје једна од четири ерарских фабрика оружја у Илирикуму, која је снабдјевала посаде и контингенте цијеле Горње Мезије[47]. Нема сумње да је Хореум био на мјесту данашњег окружног мјеста Ћуприје (т. мост, 134 м), гдје се, међутим, једва налазе темељи неког старог насеља. Још 1808 године видио је овдје руски мајор Грамберг рушевине римског града, званог „Трајан". Највећи је дио старог грађевног материјала употребљен у Средњем вијеку за градњу у оближњим шумским увалама сакривених српских манастира Раванице (1381) и Манасије (1407), као што су рушевине Улпиане (Липљана) на Косову Пољу, заједно са надгробним споменицима и натписима, узидане у зидове манастира Грачанице (1321).

Град ја лежао усред добро обрађене низије, у углу између ушћа Раванице и Мораве. Одавде су ишли путеви на све четири стране свијета. Везу са Дунавом одржавао је осим Војне цесте и још један други пут у строго источном правцу, достижући Дунав код ушћа Тимока. Ми ћемо се на тај (18) још вратити. Ово је мјесто захваљивало своју важност прелазу преко Мораве. Може се претпоставити, да су Римљани овдје имали мост ради везе са Рудничким рудницима. У Средњем вијеку био је само један прелаз преко ове каткада врло ћудљиве и бучне ријеке. Тек су Турци, око 1660 године, саградили мост (на римским остацима?) чијих 10 камених стубова strше још и сада из ријечног корита покрај новог српског дрвеног моста.

[45] Милићевић 1031. Драгашевић 27 премјешта почетак пута у долину Млаве и проглашава 1870 године демолирану рушевину града на утоку Витовнице у Млаву за Муниципиј.

[46] Милићевић 1101. Драгашевић 29 је нашао у селу Медвеђи (тврђаву не спомиње) римске новце и у једном гробу идол од бронзе, те због тога проглашава Медвеђу Идимумом. Већ је Киперт у карти CIL. III. правилно смјестио Idimum овдје. — Јелини су као „незнабошци" били народу познати утицајем цркве.

[47] Horreum Margi спомиње први Птол., а Хијерокле посљедни. Натпис на гробу једног војника „domo Horrei Margensis m(unicipii) Moesiae superioris". CIL. III nro 6224. Scutaria Horreomargensis, Not. dign. p. 33.

На даљем путовању прелазила се Раваница одмах испред градских зидова и стајало се на граници између Мезије и Даданије, а од краја III вијека између Мезије и Дакије Медитеранеје.[48] Послије двочасовног јахања престаје равница и долази се до шумовитих планинских ланаца, који између Параћина и Алексинца, допиру до обале Мораве; тако антички путник, пошто се стари пут држао само планина, није читава два дана излазио из планина. Идућа мутација (12 М.) била је *Sarmatae*, колонија Сармата, можда из доба Константина; Јустинијан је овдје саградио тврђаву[49]. Три миље даље лежао је град *Praesidium Dasmini*, који је чувао прелаз преко Шупељка (сада Јовановачка Река) код садањег Јовановца (до 1859 Шупељак, 183 м), гдје је Драгашевић нашао његове рушевине.[50] Јужно одатле лежала је *Arsena* (сада Ражањ), гдје је Јустинијан такође дао саградити тврђаву, а у њеној близини мутација *Cametae* или *Caminitae*. То је било у овом крају, гдје су се пред Вранчићем јавили први трагови „Трајановог пута". Пуно је лепоте у овоме крају. На западу се јављају високе планине унутрашње Србије, а на истоку се повремено појављује величанствена пирамида Ртња.

Садашњи пут силази пред Алексинцем поново ка Морави, али је стари Војни пут, који се употребљавао још и у XVI вијеку, (19) обилазио Алексиначку котлину (171 м). Он је код Делиграда, у наше дане често спомињаног логора Срба, скретао на исток и долазио до сутјеске коју је овдје Моравица, долазећи од римских терма код Бање, направила себи између огранака Ртња и Озрена. На јужној страни кланца налазила се тврђава *Praesidium Pompei*, средњевјековни *Болван*, сада рушевине града Бована са селом истога имена (213 м). Блиско поље гробља код Краљева са великим грубо отесаним надгробним споменицима и „гробовима вампира" на кланцу свједоче о великој старости овдашњег насеља[51].

Седмог дана хода долазило се, идући западним огранком Озрена, у околину манастира Св. Стефана, па одатле јужно у котлину Ниша. Традиција зна сасвим тачно за трасу пута који се још прије 300 година употребљавао[52]. Име подневне станице, искривљено у текстовима

---

[48] Код Птол. 3, 9 Horrea у Мезији, Naisson у Дарданији. Доцнија граница у Itin. Hier.

[49] Σάρματες, ''Αρσενα Proc. ed. Bonn. 3, 283, 37, у дистрикту Наиса, као што ћу доказати кад будем говорио о Јустинијановој периоди.

[50] Само Tab. Peut. (presidio Dasmini) и географ из Равене (Dasmiani). Драгашевић 32.

[51] О гробовима код Краљева: Kanitz, Reise in Süd-Serbien und Nord-Bulgarien im Jahre 1864 (Denkschr. der Wiener Akad. XVII) p. 33, 36; слика Таб. III. 3. Бôван: Милићевић 786. Драгашевић 34 вјерује да је нашао темеље кућа српских Помпеја код Нерић-Хана пред Алексинцем.

[52] Милићевић 786: град Бôван, брда Седи Врх, Дебели Врх, Обла Глава, Коњска Пољана и поред села Пруговац, Станци, Добрујевац и Катун (све у котлини Старе Реке) до каменог моста на граници. — На Озрену има мјесто звано *Калдрма* (καλὸς δρόμος) т.ј. *ќлочник* (Милићевић 778), на директној линији између Ниша и терми код Бање, по свој прилици турски коњски пут.

итинерара̂, гласило је вјероватно *Grampiana.* То је можда каснији средњевјековни град *Лийовац* код манастира Св. Стефана[53].

На саставу Бугарске Мораве, Нишаве и Топлице лежи једна мала троугла равница, старо морско дно са црним подом, затворена са запада Јастрепцем, са сјевера Озреном, са истока и југа Сухом Планином и њезиним огранцима; њезина садања запуштеност сигурно је права супротност античком благостању. У овој равници лежао је (20) *Naissus,* чије име од II вијека не исчезава с листова историје па још и сада живи у данашњем Нишу. Пред зидовима града потукао је цар Клаудије у жестокој бици Готе године 269. Константин Велики, који је овдје рођен и одрастао, испунио је своје родно мјесто величанственим грађевинама, а у вријеме Јулијана важио је Наис као неосвојив, јер се до тада побједоносно одупрео свим опсједачима.[54] Послије Сердике то је био први град Дакије Медитеранеје, чије су се трупе снабдјевале из овдашњег арсенала.

О положају старога Наиса не може сада бити никакве сумње. Један недавно откривени фрагменат Приска смјешта град изричито на сјеверну, десну обалу Нишаве, дакле на мјесто данашње твђаве[55]. Средњевјековни Ниш с кулама и зидинама стојао је по сведоџби Виљема Тирског († око 1188) и Бертрандона де ла Брокијера (1433), на истој страни ријеке, пред великим каменим мостом, који су сигурно саградили антички мајстори. Кад су Аустријанци 1689 заузели тврђаву, нашли су у њој, копајући шанчеве, римске подзиде[56]. Године 1553 видјели су Вранчић и Дорншвам[57] у граду (на лијевој обали) многобројно римско камење, које је употребљено за градњу каравансераја и џамија, и направили копије 11 натписа. На јужном улазу у град изненадио је тада путнике, у близини моста, 500 корака широк, врло добро очуван комад Римске цесте са мраморним миљоказом, (21) чији латински натпис нису више могли разрешити.[58]

Каниц је 1860 године узалуд трагао у тврђави и у самом граду за римским остацима, али је открио, $^3/_4$ сата југоисточо од Ниша код села Брзиброд, римске зидове, мозаике, цигле, темеље неке осмоугаоне грађевине, итд. Исцрпније истраживање овога мјеста омело је

[53] Grampiana је конјектура В. Томашека, Miscellen aus der alten Geographie, Oest. Gymnztschr. 1867, 711. Липовац: Милићевић 778. Јавља се већ 1413 год.

[54] Ammianus 21, 12, 1.

[55] Фрагмент Присков објавио је C. Wescher, Revue archéol. 1868. И у Fragmenta hist. graec. V. Parisiis 1870, 24. Види R. Roesler, Zur Bestimmung der Lage des alten Naissus. Oest. Gymnztschr. 1868, 843—846.

[56] Marsigli, Description du Danube. À la Haye 1744, 2, 50 (латинско оригинално издање 1726-те немам, нажалост, при руци)

[57] Hans Dornschwamm (Dorenswam, Durnswam, Ternschwamm etc.) је 1553 путовао са посланством Вранчића и Zay-а у Цариград, а вратио се 1555 натраг са Бусбеком. Његов веома опширни дневник сачуван је у два преписа, од којих један у Волфенбителу, а други у Прашком музеју. Наши цитати односе се на Прашки M S. Cf. CIL. III. praef.

[58] Verantius 306. Dornschwamm f. 9'. Augerii Gislenii Busbequii, Omnia quae exstant. Amsterodami (Elzevir) 1660, 35 (миљоказ).

1870 године подозрење гувернера Абдур Рахман-паше, који је археолога као опасног по државу одмах дао затворити.[59] Каниц ове рушевине сматра „првим до данас откривеним споменицима старог Наиса“. Али, с обзиром на јасне ријечи Приска, треба родно мјесто Константина Великог тражити само у данашњој тврђави. Рушевине Брзиброда припадају, по свој прилици, предграђу (suburbanum) *Mediana*, удаљеном од Наиса 3 миље, гдје се у IV стољећу налазио царски дворац, који је доцније Јустинијан снабдио новим утврђењима.[60]

Ниш (Naissus) је био један од најважнијих чворних тачака, јер се ту стицало шест путева. Поред „agger publicus-a“ за Виминациј и Цариград ишла је једна војничка цеста кроз Тимочку област у *Ratiaria* (Арчер) на Дунаву; један њен наставак био је пут који је ишао према западу и који се с оне стране Мораве гранао у три правца. Десно је водио ни у једном античком споменику описани пут кроз Босну за *Салону;* за вријеме готског рата употребљавали су га често пута Велизар и Нарзес. Средњом цестом долазило се преко *Ulpiana-е*, касније *Justiniana secunda* (сада Липљан)[61], *Therandu-е* (код Призрена), *Crevenum-a* (22) (код Спаша на Дриму испод Краби планине) и *Picaria-е* (сада форт Пука у Дукађину) деветог дана у Лис *(Lissus)* (сада Alessio, арб. и слов. Љеш) и до обале Адрије.[62] Лијево путем долазило се у *Stobi* у Македонији и одатле се могло стићи или на Јегејско Море код *Тесалонике* (Солуна) или на Јадранско Море код *Dyrrachium-a* (Драча).

Цариградска цеста остаје послије Ниша (207 м) само још два сата у равници па је поново продирала у шуме и брда. Између Ниша и Софије треба проћи не мање него три тешка кланца. Код једне мутације која је, као и многе друге слично смештене, носила име *Radices* или *Radicibus*, т. ј. на „корјену“, или према модерном начину изражавања на „подножју“ планине, напуштала се Нишка равница. Рута је затворена огранцима Сухе Планине; ти припадају алпинском планинском крају, који испуњава цио троугао између Мораве, Нишаве и Ћустендилског басена. Нишава остаје даље према сјеверу, стјешњена између високих стрмих стијена, које припадају с једне стране Сухој Планини, а с друге стране истуреним висовима садашњих српских пограничних брда. На врху се кланца (636 м) напуштала *regio*

---

[59] Kanitz, Donau-Bulgarien 1, 152—159.

[60] Ammianus 26, 5, 1. Proc. de aedif. 284, 15. Каниц премјешта Медиану на љековита врела Бање, гдје налази цигала и новца упућују на ексистенцију римске насеобине.

[61] Идентитет Улпијане и Липљана одредио је В. Томашек, Oest. Gymnasialztschr. 1874, 661. Независно од њега дошао је Драгашевић, op. cit. 76—79, до истога резултата. Значајно је, да у једном писму Атанасијоса пише Lypiana мјесто Ulpiana. Mansi 3, 49.

[62] Picaria и Crevenum код Hahn-a, Reise durch die Gebiete des Drin und Wardar. Wien 1869, 75. Creveni на Tab. Peut. је према П. Ј. Шафарику (Биљешка у његовом примерку Катанчићева Orbis antiquus 1, 403 у Прашком музеју) идентично са Caravantis Liv. 44, 30.

Naissatensis или *Naissitana*[63], чија је граница почињала код Horreum Margi, и улазило се у *regio Remesianensis*, која се простирала све до извора Нишаве. Наскоро се показивала врло мала котлина (275 м), кроз коју је Нишава протицала, и у њој град *Remesiana*. Од њених рушевина саградили су Турци утврђење *Ак Паланка*. На овдашњим натписима, од којих неки потичу из времена Септимија Севера и Филипа Арабса, спомиње се *Respublica Ulpianorum*, што, како изгледа, упућује на оснивање једне Трајанове колоније на овом мјесту[64]. У доцније је доба била овдје једна епископија, међу чијим се епископима нарочито истицао писац и (23) мисионар Никета (око 400 године) апостол Беса.[65]

Деветог се дана пута опет пело из басена узбрдо, пролазило кроз високи превој (697 м) и сагледало, с оне стране мутације *Latina-e*, један други већи басен у коме сада лежи град Пирот с тврђавом. У IV вијеку налазила се овдје само мала кула стражара *Turres*; она је међутим од садашњег града могла бити нешто мало удаљена, јер су је многи путници још у XVI вијеку само с лијеве стране видјели али је нису додиривали. Вјероватније је да је Пиротски град идентичан с градићем *Quimedava* који је Јустинија утврдио.[66] Више тврђаве наилази се на цигле и разнобојно мозаичко камење, а кроз сусједне винограде пролази сада сасвим распаднути поплочани пут.[67] Предање каже да је град некада био горе навише, а долина да је још била бара и мочвара; велики дио Нишавске долине је овдје стварно тресетно земљиште, остатак баровитих прашума које су, као што се може утврдити, још у средњем вијеку испуњавале овај крај.

Од Турес се ишло дуж Нишаве непрестано узбрдо. С лијеве стране видио се Хем (Haemus, Балкан), који одатле стално прати Цесту. Прва мутација *Translitae* стајала је на излазу голетне дивљине из које поток Сукobo доводи своју брдску воду Нишави. До друге мутације *Ballanstra* стизало се кроз све дивљију долину, пресјецало неколико пута корито Нишаве (код Цариброда) и долазило увече у *Meldia*, прво мјесто племена Мелдијеваца (код Драгомана). Стара се калдрма видјела још 1553 и 1577 свуда између Пирота и Софије, час десно, час лијево од тадашњег караванског пута; шта више употребљавана је дјеломично и сама „Via militaris". Идући дан (једанаести) пролазило се ујутро, недалеко од изворишта Нишаве (24) (726 м), кроз стрми кланац и на тамошњој вододјелници прелазило некадашњу границу између Мезије (или Мезији потчињене Дарданије) и Тракије. Сила-

[63] Адј. Naissatensis Not. dign., Naissitanus код Јордана. Границе према Proc. de aedif. 282 sq.

[64] CIL. III. nro 1685 sq. Kanitz, Donau-Bulgarien 1, 172.

[65] О Никети види Tafel. Const. Porph. de provinciis. Tüb. 1846, p. XXX, и особито W. Tomaschek, Brumalia und Rosalia, Sitzber. der Wien. Akad. LX, 1868, 396.

[66] Quimedava (πολίχνιον) Proc. de aedif. 268 између Кратискаре (Scretisca Итинерара) и Ремесиане; Кумудева ἐν χώρᾳ ῾Ρεμεσιανεσίᾳ 284, 42.

[67] Извјештај господина С. Христова из Пирота.

зећи све наниже, стизало се око подне до *Scretisca* (код Бêлице), и угледало пред собом Сердичку долину са сјајним градом. Између Бêлице и Софије примјетио је Дорншвам 1553 неколико миљоказа (milliaria), али је натписе варварска рука већ била уништила, свакако не из обијести него из празновјерице.[68]

Положај *Serdica-е* спада међу најљепше на цијелом Полуострву. Она лежи у овалној 6 географских миља дугој и 3 миље широкој алувијалној котлини, на старом морском дну од просјечно 520 метара висине над морем. Са свих страна дижу се висока брда. На истоку се протежу голи и кршевити обронци Балкана. На западу надвисује град величанствени Витош, који се, у облику вулканске купе, диже из скоро округла подножја до 2300 м. надморске висине; можда је то трачка Donuca (Δοῦναξ).[69] На југу се јавља снијегом покривени Рил (око 2750 м), са којим се, по висини и величанствености, могу мјерити само неколико врхова сјеверног дијела Полуострва, Тукидидов Σκόμβρος, испод кога би требале да извиру ријеке *Oskios* (Искер), *Strymon* (Струма), *Nestos* (Места) и *Hebros* (Марица). Равни пут за Тракију затварају с југа дијелови трачког средњег горја, који су у Старом вијеку приписивани дјелимично Родопи, а дјелимично Хему. Воде котлине отичу само кроз сатима дугачки кланац који је Искер (Oescus) себи прокрчио кроз Хем; то је једини ријечни продор кроз читави ланац Балкана од Тимока до Понта. Пред улаз у ова кршевита врата направиле су нагомилане водене масе широку бару (500 м). Многобројна топла врела извиру свуда на подножју Витоша и Балкана. Чести земљотреси су једина неугодна (25) особеност овога дивнога краја који је као створен да буде средиште континенталних земаља испод Хема.

У доба Тукидида био је Искер, који протиче кроз котлину, граница између државе Одриза и слободних племена запада. Крајњи гранични народи у трачкој држави на Искру звали су се Трери и Тилатеји. М. Крас, продирући према Дунаву, затекао је овдје *Серде* 29 године пр. Хр. Ови се, као ни њихови сусједи *Мелдији* на извoришту Нишаве, нису много обрадовали појави римских легија у њиховој земљици, па су упадаче узнемиривали на њиховом повлачењу у Македонију. Због тога су оба племена, за казну, оружјем покорена, њихово подручје опљачкано, а заробљеницима руке отсјечене[70]. Поред свега тога остављена им је ипак још слобода. Код Птолемеја (II вијек) се στρατηγία Σαρδική спомиње као један од многобројних трачких клана и у њему истоимени сердички град, који се још у IV вијеку

[68] Under weges im feldt weit von ainander zue runden stainen seulen khommen, darauff die buchstaben zerschlagen worden, ist unleslich. Dornschwamm f. 11'.

[69] Livius 40, 58. Strabo (из Полибија) IV. 6, 12. Томашек сматра Donuca за Рилу (Oest. Gimnasialztschr. 1867, 698).

[70] Dio Cassius 51, 23—27. О Мелдијима (edd. Μαίδους, codd. Μερδούς види код Томашека (ib. 705), који их је сматрао Келтима.

понекада јавља као Σαρδῶν πόλις.[71] Сердима и другим трачким племенима припадају многе надгробне хумке у равници.[72]

Једна римска насеобина, која је овдје поред тврђаве основана одмах пошто је Тракија постала провинцијом, задобила је већу важност тек када је образована нова провинција Дакија Медитеранеја, чији је главни град постала. Од овога времена ковани су у Сердици новци на којима се може читати Σερδικῆς Οὐλπίας, вјероватно зато што су становници дачког главног града Сармизегетузе пресељени овамо па заједно с њима пренесена и почасна титула Ulpia.[73] Године 344 сакупише се, с пристанком обају царева, Констанса и Констанција, око 280 западних и 76 источних епископа у овом „civitas ampla et no-
(26) bilis“,[74] да овдје, на граници оба царства, ријеше аријански црквени спор. Али источњаци, склони Арију, међу њима и сви Трачани, вијећали су одвојено у засебној палачи, и кад су пропали сви покушаји да се постигне споразум, побјегоше тајно кроз кланце у Филипопољ (Пловдив), да тамо одрже други концил, противан првоме.[75] По потписима сакупљених црквених отаца види се да тада на Полуострву није било ни једнога већега града без владичанства. На досада описаном дијелу Војне цесте била су тада владичанства у Сингидуну, Виминацију, Horeum Margi, Наису и Сердици.

Име града одржава се још и данас у словенизираноме облику *Срêдец;* од XIV вијека јавља се поред тога име *Софија*. Римска је насеобина било скоро на истом мјесту на којем и данашњи град. Остатке њених зидина открио је Каниц на сјеверној страни Софије, с оне стране Куршумли-Капу (Оловна Врата), на цести у Берковицу. То су темељи 4 метра дебелих 335 метара сачуваних зидова, са четири округле куле од 6—16 метара промјера. Она се подизала на крају платоа који се овдје уздиже више метара изнад равнице. И источни и западни фронт могу се пратити неколико стотина корака. Језгра тврђаве лежала је већ у унутрашњости садањег града, можда у близини рушевина старе цркве Св. Софије.[76]

У Сердици су се укрштавала два најважнија пута, један од Сингидуна у Визант и други, досада још недовољно испитани, од Дирахија (Драча) у Трајанову Дакију. Овим последњим долазило се за пет дана у Сердику, идући од македонског чвора Стоби на Аксиосу (Вардару) преко *Ulpia Pautalia,* римске колоније с ковницом и епископијом (средњевјековни Велбужд, сада Ћустендил), и

[71] Σαρδῶν πόλις Athanasius Apol. contra Arianos p. 154; ἐν Σάρδῃ τῇ μετροπόλει Mansi 3, 74. Назив Сердика који се налази на натписима и новцима свакако је старији него Сардика.

[72] Незграпно пресликавање гробних могила, које изгледају као „гомиле сијена“, у путопису Саломона Швајгера (1577). Nürnberg 1608, 45.

[73] Mannert, Geographie der Griechen und Römer. VII. 96. Roesler, Röm. Studien 52.

[74] Тако назива Сердику Ammianus 21, 10, 3.

[75] Mansi III. 1—74. Година ib. 90, 118.

[76] Kanitz, Donau-Bulgarien, 2, 310.

Aelea (Перник или Радомир);[77] одатле се држало тока цијелог Искра (27), прелазило преко Дунава и долазило дуж Алуте у Карпате. Од Сердике до Пауталије водила је ова цеста на подножју Витоша у подручје извориштa Стримона, која је прелазила пред садашњим Ћустендилом преко каменог моста на 8 стубова који још и сада постоји. Овим се путем послужио М. Крас на своме ратном походу против Бастарна, Меза и Серда; у Средњем вијеку спомиње се у бугарским ратовима цара Василија II (опсада Перника 1002 и 1016 године) и у српско-бугарском рату 1330 године. Шест сати источно од Пауталије стојала је у једној, између брдских горостаса Витоша и Риле, високој долини *Германија* (Γερμανεία Γερμανή), родно мјесто Велизара и посљедни од пет градова Дакије Медитеранеје. Она је преживјела све преврате и сеобе народа, па се спомиње 1020 године с непромјењеним именом међу седам мјеста бугарског владичанства Велбужд (Pautalia). Арапски географ Едризи позна је 1153 као лијеп град усред винограда и плодоносних њива. Њена ријека, која јури Стримону, зове се 1378 Германштица, 1469 Ђерман, данас Цермен. Сада је она спала на село и зове се Цермен. Поред ње настао је у новије доба градић *Дуйница*[78].

Вратимо се опет нашој Војној цести. Између Сердике и Филипопоља (Пловдива) прелази она најтежа развођа и кланце. Осам миља од града стизало се (28) до бучног Σκίος-а Херодота, Ὄσκιος-а Тукидида, *Oescus*-а Римљана, *Euscus*-а Јордана (VI в.); Словени су промијенили име у *Искер*, при чему им је можда лебдјела пред очима ријеч *искра*. На мосту се налазила мутација *Esco amne*, чије је рушевине Марсиљи нашао код села Грубљана.[79]

Увече дванаестог дана пута долазило се у градић *Bugaraca*, који треба тражити на подножју средогорја, које се овдје уздиже, у близини данашњег Јени Хана (580 м), одакле је лијеп поглед уназад на

---

[77] Pautalia је лежала у старој земљи Дантелета и припадала још у II вијеку (Птол. 3, 11), као и Сердика, провинцији Тракији. Област на горњем Стримону припадала је врло често Сердици и поред вододјелнице и кланаца који су лежали између њих, у византиско (Venet. Privilegium 1198) и турско доба (Ћустендил под софиским пашом). Данвил и Катанчић смјештају Пауталију у садашњи Ћустендил, што се слаже са гомилама и рушевинама. О тамошњим рушевинама Boué, Itinéraires 1, 298 и Hochstetter, Das Vitošgebiet, у Petermanns Mitth. 1872, 93. За име сравни натпис из 266 године нађен 1875 године на Есквилину: cives prov. Tracie reg. Serdicens. midne (sic) Potelense (Dumont, Inscriptions de la Thrace p. 60). — У Средњем вијеку звао се град *Велбужд*, у српским изворима XV и XVI вијека Беобушка Бања од (Велбушка), доцније по кнезу Константину († 1394) *Констанuца Бања* (Курипешић 1530), од чега су Турци направили свој Köstendil. Народ зове често град просто *Бања* т.ј. топло купатило. Сравни Gesch. der Bulg. 334.

[78] Родно мјесто Велизарово Proc. ed. Bonn. 1, 361. Код Едрисија, trad. par Amédée Jaubert (Paris 1840, 2, 290), погрешно Bermania. О ријеци сравни Gesch. der Bulg. 42 напомена 64. Име Дупница ib. 16, напомена 27.

[79] Esco amne намјесто Extuomne издања јесте оштроумни поправак Томашеков, Oest. Gymnztschr. 1867, 711. Marsigli ed. cit. 51 (Curiplan).

цијелу Софиску котлину. Овдашњи контингенат лаких трупа јавља се (око 400) у „Notitia dignitatum“ као Pseudocomitatenses Bugaracenses.[80]

Тринаестог дана пута стизало се испред данашњега Вакарела до географски најважнијег мјеста на читавом путу, до вододјелнице (840 м) између Софиске котлине, која још припада дунавском или понтском подручју, и Ихтиманске котлине, чије воде већ теку у Јегејско Море. То је, уједно, и највиша тачка између Цариграда и Београда. На овом је мјесту била врло стара насеобина *Teria* Птолемејева, *Sarto* Пајтингерове табле, *Sparthon* Географа из Равене, мутација *Sparata* у Itinerarium Hierosolymitanum. Све до у III вијек била је овдје ноћна станица првог дана марша од Сердике.

Сјеверни изглед с врха кланца обухвата цијелу Софиску котлину и околна брда; идући према југу, изненађује се човјек кад при излазу из котлине потока Режане угледа поља и пријатно зеленило ливада на дну старога Ихтиманског језера које је, судећи по баруштинама, којих још и сада има, сасвим нестало тек у историском добу.[81] Режана (29) ствара с многобројним другим потоцима Мътивир (бугар. Мутни вртлог) који према истоку отиче у Тополницу кроз уско завојито кршевито ждријело. На лијепим пашњацима, којима сунце не може отети свјеже зеленило, пасу велика стада коња; храстове шуме покривају падине природног амфитеатра. На мјесту данашњег градића Ихтимана (610 м) била је једна манзија, у старијим изворима звана *Egerica*, а у млађим грецизирано *Helice;* у Јустинијаново доба подизало се овдје утврђење *Skupion*, чије се име у нешто промијењеном облику задржало све до у XVI вијек.[82] И у Вакарелском кланцу као и у цијелој Ихтиманској котлини видио је Дорншвам 1553 године један широк великим камењем поплочан пут; он се још употребљавао, али како се није одржавао у реду, морао се послије краћих дијелова напустити, па се јахало лијево или десно покрај њега.

Четрнаестог дана пута пролазило се стратегиски најважније мјесто цијеле цесте, које се код Амијана Марцелина тако често помиње *Succorum claustra, Succorum angustiae* или једноставно *Succi*, чије је освајање или одржавање одлучивало врло често судбину пространих земаља у Старом, Средњем и Новом вијеку. Прелазило се преко Мътивира (мост 590 м) и пело уз брда која се овдје спуштају без знатнијег пада. Успут се прелазио један поток, који десно отиче према Хебросу (Марици), али се није ишло његовим током, иако би то дозвољавало лакши прелаз, него се ишло у правој линији узбрдо. Лијево се јављао, издижући се изнад нижих шумовитих планинских вијенаца Рил, ријетко без снијега, чија је достојанствена појава импоновала путницима свих времена.

[80] Not. dign. p. 29. О имену види Томашек l. c.

[81] Boué, Itin. I 67. До 1870 мислило се да је Мътивир извор прекобалканског Вида и преносило вододјелницу на Трајанова врата. Литература о томе у Gesch. der Bulg. 38.

[82] Egirca Tab. Peu., Egerica Rav. Helice Itin. Упореди Томашек l. c. Σκούπιον Proc. de aedif. 282, 4 међу градовима у сердичкој области. Види Погл. II.

Послије 2 сата (9 миља) стизало се у малу мутацију *Soneium*, која се у легенди Св. Александра († за вријеме Диоклецијана) зове *Clisura*;[83] село Клисура налазило се овдје још (30) 1530 и 1553 године. Неколико корака с оне стране мјеста налази се коритасти превој, улаз у прави кланац Succi (809 м). Лијево на стрмој узвишици изнад мутације, уздизала се четвртаста тврђава од 40 корака дужине и исто толике ширине са округлом према југу истуреном кулом, коју је штитило још једно мање четвртасто утврђење. Десно је такођер стојала тврђава. Од једне тврђаве до друге пружао се у правој линији преко превоја огроман од великог квадратног камења попријечни зид са капијом на којој је непрестано стајала стража.[84] Овдје, на овој каменој капији, била је граница између Дакије и Тракије, граница између Илирика и Истока, граница између обају елемената, латинскога и грчкога, који су се подјелили ради свјетског господства. Овдје је била и средина пута између Сингидуна и мора код Хераклеје, 14 дана удаљена од обадва мјеста.

Ово је била чувена „*Трајанова Капија*". Данас више не постоји; чак је постала мит, али има још живих стараца који су је гледали.

Ова се капија спомиње у Средњем вијеку само два пута. Кад је 1189 цар Фридрих I Барбароса хтио да са својом крсташком војском прође кроз византиске крајеве, идући у Обећану земљу, препадоше се много у Цариграду, страхујући као да Латини намјеравају да сруше Византиско царство, да не учине оно што су мало година доцније заиста и урадили. Тада даде цар Исак Анђел затворити све кланце засјекама, нарочито „quasdam *antiquas clausuras vetustate collapsas*, robur scilicet et munimentum totius Bulgariae, in berfredis (куле) et propugnaculis praecepit communiri". Комади стијена и стабала појачаше стару римску грађевину, али крсташи, стигавши од Сердике, запалише дрвље, камење се сручи и крсташка војска продрије у трачку равницу.[85] (31)

Други пут спомиње се ова капија у историји војног похода Хуњадија против Османлија 1443 године. Бонфиније, који је своје вијести црпио из причања старих ратника, говори о врло великој капији од тесаног камена и спомиње први пут предање по коме се градња ове капије приписује Трајану.[86]

Трајанова капија описивана је од XVI—XVIII вијека врло често. Од Марсиљија († 1730) имамо не само тачан опис, него и слику грађевине. Попријечни је зид у турско доба већ био срушен и ка-

---

[83] Acta S. Alexandri, Acta S. S. Boll. Mai 3, 197 (латински превод грч. оригинала).

[84] Стара скица плана код Марсиљија ed. cit. Tafel код 2, 152. Нови тачан план код Lejean, Voyage en Bulgarie, Le Tour du monde XIII, 1873, 159 (cf. 152).

[85] Наведене ријечи, које су узете из писма што га је у Пловдиву (Филипопољу) 26 новембра 1189 писао цар, не допуштају појаву сумње о томе да се овдје ради о зиданој клаусури, а не о једном природном кланцу. Ansbert (Fontes rer. austr. V) 29, 30.

[86] Antonii Bonfinii Rerum hungaricarum decades quatuor. Dec. III. cap. 5. p. 449 ed. Hanoviae 1606.

пија је стајала изолована. Била је 24 стопе висока и 15 стопа широка. Доњи дио био је саграђен од великог квадратног камења, а горњи дио заједно са сводом зараслим у траву и џбуње изнад њега, по свједочењу свих пажљивијих путника, од широких и чврстих цигала.[87] Ова последња околност показује довољно, да то није више била првобитна римска грађевина него од Византинаца или Бугара обновљена рушевина.

Могао би се саставити дуги низ свједочанстава о овој старини којој су се дивила сва западна посланства при своме пролазу. Дорншвам, најбољи посматрач старих рушевина и остатака путева прије Марсилија, видио је 1553 године „у темељу, који је вода излокала, квадратно камење човјечије висине са грчким натписом који се више није могао прочитати". Овај од кише испрани натпис на источној страни капије спомиње 1719 године и Cornelius von der Driesch који га је држао за латински. У то су вријеме примјећивали чиновници посланстава, који су често путовали тамо и овамо, да грађевина нагло пропада и да се јављају пукотине које се повећавају из године у годину, што су они приписивали бесним зимским бурама. Љубитељи старина одбијали су поједино камење, комаде цигала и односили за (32) успомену, те су их у својим собама за рад или у одјељењима за умјетничке ријеткости стављали високо као највећу ријеткост. Уосталом, свод је, примјећује Дриш, и онако већ сасвим испуцао и не би било никакво чудо кад би се ускоро срушио у гомилу рушевина.

Капија је видјела још и крџалије и трупе које су ишле против побуњених Срба; она је чак доживјела и Једренски мир. Године 1837 путовао је овуда Др Ами Буе, стварни научни откривач балканских земаља, и већ није видио капије. Софиски Усреф-паша порушио ју је 1835 на захтјев ферика (дивизиског генерала) Ахмед-паше, бившег посланика у Бечу и Паризу, који је био врло запрепашћен кад је од путника чуо какав је, у незнању, интересантан споменик порушио.[88] Од грађевног материјала направише Турци једну караулску кулу и два хана; остатак је употребљен за градњу путева. Лежан је 1867 године, послије темељног истраживања терена, нашао, неколико корака од стражаре, камен са разбијеним грчким нечитљивим натписом; то је сигурно био онај исти камен који је видио и Дорншвам. Нестало је капије, али је остало име; *Kapudžik* се зове оближње село које су 1864 населили Черкези, а *Kapulu-Derbend* (Капијски Кланац) сами кланац, бугарски *Тројанова врата*.

Али попријечни зид са тврђавама не би био довољан за одбрану. Најтежи дефиле налази се тек с оне стране капије. То је котлина промјера од око 1 миље; на њеном најдубљем мјесту, 180

---

[87] Марсиљијев цртеж репродуковао је Лежан (Lejean), l. c. Тачнији описи код Вранчића 1, 319, Dornschwamm 15', 240', Gerlach (Tagebuch der Ungnand'schen Gesandschaft 1573—1578, Frankfurt 1674) 520, Driesch (Нирнбершко издање 1723) 108.

[88] Boué, La Turquie d'Europe I, 357. Recueil d'itinéraires dans la Turquie d'Europe 1, 68.

метара испод висине кланца, састају се два брдска потока, која теку један према другоме, да послије заједно као *Ucasus* Римљана, *Јаворица* (Јаворов Поток) Бугара, *Harman Deré* (Гувански поток) Турака отичу источно према Тополници, између стрмих камених литица[89]. То су били прави *Succi*. Данашњи пут слази преко дрвља и камења, дуж потока испуњеног хридинама, стрмо доље до (33) карауле (630 м) у најдубљем дну котлине, па се затим, опет дуж другог корита, пење горе до другог превоја, који лежи скоро на истој висини на којој и први превој с капијом. Римски пут обилазио је котлину с лијева падином брда и ишао усјеком у литици 30—40 метара над провалијом. Отприлике 100 корака од велике капије затварала је цесту мања капија. Ова мала Трајанова Капија може се још и данас видјети; она, лежи у густој буковој шуми, тако да се са данашњег пута лако превиди[90]. Високо горе, изнад сједињених потока, налази се трећа тврђава, чије рушевине, зарасле у коров, пружају сликовити изглед. Ту, у близини, био је мост преко ждријела отичућег потока Укаса са мутацијом *Ponte Ucasi*.

Предјел је још и данас пун дивље љепоте. У римско се доба са уског умјетничког пута није видило на околним обронцима и у осамљеној котлини дубоко доље ништа друго до огромна прашума храстова, букова и грабова, чију су једноличност прекидале само појединачне голе литице.

За римске војсковође важили су од природе и вјештачки тако утврђени Succi као главна брана царства, која се може заобићи само са двије стране, двјема такођер добро брањеним путевима, македонском приморском цестом кроз кланац Филипи (Acontisma) и дунавском цестом кроз садању „Гвоздену Капију“[91]. Тек се у Средњем вијеку запазила слабост „Трајанове Капије“, и увидило, да само неколика сата десно или лијево воде у равнице Тракије много згоднији прелази.

На излазу из Succi ужива се у дивном видику. Дубоко доље види се под ногама пространа (34) трачка равница с Пловдивом (Филипопољем) у даљини; десно Родопа са многобројним врхунцима који стрше изнад подручја шума; лијево цијела Средња Гора и иза ове велики Балкан са његовим највећим врхом Марагедиком код Калофера. Превој, на ком се стоји (710 м), за 100 метара је нижи од седла Трајанове Капије. Одавде се нагло силази. Само 7 километара удаљено село Новосело (т. Јеникеј) лежи већ 300 метара ниже. За ту околност знали су Римљани добро. Амијан примјећује да би се уз илирску страну кланца Succi могло лако попети, али уз трачку мучно, па и кад се никакав непријатељ не би противио.

---

[89] Ucasus према Лежану l. c. Јаворица: Захариев 35.

[90] Детаљан опис цијелог краја између Татар-Пазарџика и Ихтимана, нарочито вијести о остацима тамошњих римских грађевина, захваљујем љубазности господина Ђорђа Прошека, који је као инжењер дуго година био запослен кодградње жељезница у Турској. Ову другу капију спомиње и Hochstetter, Pettermann's Mitth. 1872, 4.

[91] Ammianus 26, 7, 12.

Испод кланца стоји на објема обалама потока Сардака село Ветрен, турски Хисарџик, т. ј. замчић. На источној страни села налазе се доиста рушевине четвртасте тврђаве чија је свака страна дугачка 40 корака, а зидови широки 3 корака[92]. Пред овом рушевином нађен је једини миљоказ, који се досад очувао на цијелој 670 миља дугачкој Цести. Његов грчки натпис јавља да је град Филипопољ поставио овај камен за владе М. Антонија Гордијана, кад је Катије Целер управљао провинцијом Тракијом[93]. На бијелом мраморном стубу не спомиње се име тврђаве. Али то је била mansio *Lissae*, каткада звана једноставно, *Bona mansio*[94].

Врло је тешко утврдити дио Цесте даљи од кланаца до Пловдива (Филипопоља). Садашњи пут стиже у Татар-Пазарџик (202 м) у равници и иде лијевом обалом Марице до Пловдива (Филипопоља). Татар-Пазарџик је сасвим модеран град; основао га је Бајазит II. Сви антички споменици што се ту налазе, потичу из околине. Стари прикази овога дијела Цесте (35) разликују се међусобно толико много, да морамо претпоставити да су била два пута: један старији на Пајтингеровој табли, чији је текст уосталом ту искварен, и млађи, у доцнијим изворима.

Стари пут ишао је, углавном, у истом правцу којим иде и данас, равницом на лијевој обали Марице. 24 миље пред Пловдивом (Филипопољем) била је мансија *Zyrmae*, која се још за вријеме Јустинијана враћала под именом кастела *Ozorme*[95]. Његово име, заправо име ријеке, садржи много распрострањен корјен *sru* тећи (грчки ῥυ у ῥεῖν, латински rivus, старoњемачки stroum, словенски струја, струга, струмен итд.), који се налази и у основи имена: Истер, Стримон, Срêма, Сермиј (код Филипопоља), Сирмиј и других. Његове би рушевине требале, према горњим подацима о отстојању, да се налазе недалеко од Татар-Пазарџика. И доиста, бугарски локални географ Стефан Захариев описује рушевине старог великог античког насеља само један сат сјеверно од града, на ријеци Тополници, које зову Бугари *Тројанов град*, а Турци због многобројних цигала (κεραμίδες) *Кермид-йара*. Овдје се налазе новци, просторије поплочане са великим плавим квадрима, и, на бучној Тополници, остаци каменог моста са кулама стражарницама на обадвјема крајевима, *Тројанов мост*. Одавде се надгробно камење римских војника одвлачи у околину за градњу цркава[96].

Пут води даље кроз једну низију, потпуно без дрва, баровиту, зими и у прољеће сасвим непроходну, која је сада покривена пиринчаним пољима. Због тога се мора зими преко, на десну обалу, куда иде и нова жељезничка пруга.

---

[92] Verantius 1 319. Marsigli ed. cit. 2, 51. Захариев 76.

[93] У 1868 години у кући инжењера de Verny у Татар-Пазарџику. Dumont, Inscr. nro 3.

[94] Ова мансија нема у Tab. Peut. Lissas It. Ant. Bona mansio It. Hier. Castrum quoddam Bonamasium nomine, quod est supra Philippi urbem fere milliaribus quadraginta. A. S. Alexandri 197.

[95] Proc. de aedif. 305, 26 у близини Весупарона (Bessapara).

[96] Захариев, *Опис округа Татар-Пазарџик* (на бугарском језику), Беч, 1870, 77.

На десној обали Марице, на подножју Родопе, треба тражити другу римску цесту, такорећи зимску цесту. Она је отприлике 15 километара од Лисе прелазила преко Марице, у чијој се близини налазила мутација *Alusora*, и стизала у град *Bessapara*, који је од Пловдива (Филипопоља) и Лисе скоро подједнако удаљен (22 миље), чији се положај досада погрешно тражио у Татар-Пазарџику (36).

Дуж Марице, према западу, води (према саопштењу госп. инжењера Прошека) од садање жељезничке станице у Белову кроз „Дјевојачки кланац" (бугарски Момина клисура, турски *Kyz Derbend*, улазак 435 м, излазак 288 м) у извориште Марице траг поплочаног пута, који је сада, приликом грађења жељезничке пруге, највећим дијелом засут, пролази покрај Костенеца (средњевјековна *Констанција*, иде у Бању (600 м), и губи се у правцу Самокова. То би, дакле, била једна директна веза између Пловдива (Филипопоља) и Германије, Пауталије, Скупија; али ће тек поближе испитивање плочника показати, да он није можда средњевјековни пут. Констанција се јавља тек око 900 године. Од XIV вијека била је та цеста главни пут из Цариграда за Босну и Дубровник.

Бесапара је „град Беса", јер наставак *пара*, који је тако чест код имена трачких мјеста, означује, према тумачењу Роберта Реслера[97] град (санскр. *purî*, грчки πόλις). То је било прво мјесто ратничког горштачког народа и таква мјеста обично никада не леже у отвореним равницама, него на високим брдима. Постојало је и старо, велико утврђено насеље—још је Јустинијан обновио зидине *Весупарона*,— па су, према томе, морале од њега остати велике рушевине. Те тачке за ослонац могу нас довести до открића његових рушевина. У цијелом Татар-Пазарџичком округу нема тако обилатних и тако старих рушевина као што их има у *Баткуну*, отприлике 15 километара јужно од окружног града, на сјеверном рубу Родопа, на њеном предбрежју. Већина натписа и барељефа, који се сада налазе у Татар-Пазарџику, потичу из Баткуна.[98] Тамо, на самом мјесту, налазе се простране развалине које припадају дијелом Старом а дијелом Средњем вијеку. Из Баткуна потиче најстарији трачки камен са натписом, према Димону несумњиво македонског поријекла, из средине IV или из III вијека, који сада стоји у мухамеданском гробљу у Татар-Пазарџику; Турци (37) тврде да је тај камен чудотворан и да лијечи болести. У византиско доба био је Βατκούνιον утврђен град, а пут са кланаца у Филипопољ водио је још увијек покрај њега. У јануару 1190-те године затекао је овдје херцег Далмације, идући од Хадријанопоља пут кланаца, бискупа из Пасау-а који се борио са византиским четама. 1200 године кренули су Византинци преко Баткуна против Бугара у Цепини и још у јануару 1531 ишло је једно царско посланство мјесто преко Татар-Па-

[97] R. Roesler, Einiges über das Thrakische, Oester. Gztschr. 1873, 108.

[98] Од споменика код Димона пго 1—13 потичу сигурно 1, 2, 4, 5, 6, 7, 12 из Баткуна (уп. Захариев 57—60, 74). Види и Archaeologisch-epigraphische Mittheilungen aus Oesterreich, Wien, 1877, I, 1, 63.

зарцика, по огранцима Родопе.[99] Сада је Баткун једно бугарско село са 25 кућа и једним манастиром.

Има још једна важна околност која појачава наше наслућивање. Од Баткуна води преко Пештере, Батака и Деспотова један каравански пут кроз шуме и високе долине Родопе у Неврокоп на Мести *(Nicopolis ad Nestum)* па одатле преко Стримона у Македонију. То ће бити исти пут, којим су ишли Филип II и Александар Велики. На њему се налазе, $1^1/_2$ сат западно од села Наипли, на Гиоз Тепе, одакле се отвара диван поглед на врхове и ланце Родопе, рушевине палата, капители стубова, мозаички плочници, натписи и камени гробови, из којих се ископавају бронзане кациге, штитови, копља и македонски новци[100]. Овдје је стојао чувени Дионисов храм Беса, који још Херодот спомиње, а који је посјетио Александар на своме војном походу пут Дунава и чији је врховни свјештеник, Вологаисос, за вријеме цара Августа, предводио Бесе у рату против Одриза, њихових смртних непријатеља.

Има, додуше, још један други западнији прелаз у долину Неста, кроз област Цепине у котлину Разлог, гдје извире Нест, али је овај кланац зими потпуно непроходан због великог снијега. На његовом (38) сјеверном улазу, један сат од Баткуна, налазило се код села Елидере, судећи по многобројним барељефима који су ту нађени, античко насеље.

Племе Беса, чије се име први цут спомиње код Херодота, сачувало је своју храброст и ратоборност све до у V и VI вијек, као што се види из података које је В. Томашек сабрао.[101] Још за вријеме Јустинијана били су Беси, поред германских најамника и малоазиских Исаура, језгро византинске војске. Тада су већ били хришћани. Обратио их је око 400 године епископ Никета из Ремесијане.

Поред ратовања бавили су се Беси и рударством. Руде су се добивале дијелом из ријечног пијеска, дијелом из утробе земље. „Бесиски поткопи" (cuniculi more Bessorum) звала се једна врста мина у римској вјештини опсађивања. Трагови бесиских рудника виде се још и данас у Родопи, на Рили и у Средњој Гори, па их Бугари још и сада експлоатишу. Гвоздених ровова има код Неврокопа, код Белова, садање крајње тачке румелиске жељезнице, а бакрених ровова код Пештере. Пијесак магнетског гвожђа испира се у Елидере и код Самокова испод Рила; код посљедњег мјеста није никада престајала прастара индустрија гвожђа; шта више, у XVI вијеку била је још важнија него сада. Остаци рудника злата леже у дивљој пустињи код

[99] Ansbert 42, упореди 47. Niketas Choniates 128, 679. О Курипешићеву Дневнику сравни главу III.

[100] Захариев 72 (уп. 7). Неколика предмета који су ту ископани дошли су посредством франачких трговаца преко Солуна у европске музеуме, гдје се они гдје било чувају без ознаке мјеста гдје су нађени. Дриновъ, *Заселение балканскаго полуострова Славянами* (Москва 1873, 4) показао је да ове рушевине припадају Дионисовом храму.

[101] W. Tomaschek, *Ueber Brumalia und Rosalia nebst Bemerkungen über den bessischen Volksstamm.* Sitzungsber. der k. k. Akad. der Wiss. LX. 1869, 351—404.

Деспотова. Испиралишта злата постоје на Тополници, гдје се тиме баве номадски Неврокопци и Кратовци; на горњем току ријеке лежи Златица (буг. Златни Град); друга налазе се на Палагарији, на јужном подножју Витоша. Кад су Готи 376 упали у Тракију, придружише се радници у бесиским рудницима злата варварима пљачкашима, служећи им као путовође и одавајући сва склоништа и збјегове становништва[102] (39).

Међу многобројним бронзаним старинама земље Беса има их неколико од великог археолошког интереса. У једној рушевини код Батака нађене су мале птице од бронзе, дакле исте загонетне фигуре (лабудови) какве су ископане у Кампанији, у Чешкој, код Франкфурта на Одри, код Ландсберга у Пруској[103]. Вриједна је пажње и мала коњичка фигура од бронзе, коју је открио госп. инжењер Пелц у планинском крају између Пловдива (Филипопоља) и Једрена (Хадријанопоља). То ће бити исти онај коњаник, кога врло многи груби барељефи претстављају на сасвим малим, често пута само 15 см. високим и исто толико широким мермерним плочама које се налазе по цијелој Тракији. По тумачењу г. Димона је овај „cavalier thrace", који покаткад има и грчки натпис (κυρίῳ ἥρωϊ или τέκνοις Κότυος), или је нека митска личност, или, чешће, на хероја подигнут покојник. Многи од ових барељефа стоје сада по хришћанским црквама, гдје се обожава коњаника под именом сличних, на византиским иконама обично на коњу насликаних, светаца св. Ђорђа и св. Димитрија. У јерменској цркви у Пловдиву (Филипопољу), н.пр., горе дан и ноћ свијеће пред мраморном плочом са једним таквим трачким херојем[104].

Надгробни натписи трачких, у првом реду бесиских, војника по цијелом римском царству, које је Томашек анализирао, латински су. Натписи у самој Тракији, које је сакупио Димон, са малим изузетком, су грчки. Родопу, додуше, није заправо обишао још ни један археолог. Али, и грчки, као и латински, натписи имају скоро искључиво домаћа трачка имена. Јелински се натписи налазе само по великим градовима, прије свега у Пловдиву (Филипопољу), а коме ћемо сада, послије толиких дигресија, обратити пажњу. Од Бесапаре долазило се у њега за један дан хода, пролазећи покрај мутације *Tugugerum*[105] (40).

Мало има мјеста која су за подизање града тако згодна као положај Пловдива (Филипопоља, Philippopolis). На равној обали Марице (Хебра 162 м) стоје у средини простране равнице три изолована брежуљка од сијенита, један близу другог, са чијих се врхова отвара најдивнији поглед. На југу се издиже планински амфитеатар Родопе

[102] Ammianus 31, 6, 6 (sequendarum auri venarum periti non pauci); ово нема код Томашека. Данашњи рудници по Захариеву; cf. Boué, Viquesnel, Hochstetter и т. д. О рударству код трачко-фригиских народа уопће сравни Fligier, *Zur praehist. Etnologie der Balkanhalb.* 56.

[103] Захариев 70. Упореди Kemble, Horae ferales (Лондон 1863) 240, Wocel, *Pravěk země české* (Праг 1868), 47 sq. фиг. 42—44.

[104] Dumont, Revue archéol. 1869 Mars 180; *Inscr. de la Thrace* 71.

[105] Упор. келтска народна имена на *-geri:* Tomaschek, Oest. Gztschr. 1867, 706.

на којој се, кад је ведро вријеме, могу јасно разликовати различите зоне вегетације; њено подножје покривају виногради, виле, села и градићи, док излазе из долина чувају средњевјековни градови, чији темељи дјелимично припадају још Старом вијеку. На сјеверу се, с оне стране једнолике равнице без дрвећа и брежуљака, виде висови Средње Горе, која лежи испред Хема на југу. Може се разумјети одушевљена похвала што ју је Лукијан, на једном мјесту свога дијалога Δραπέται, одао Филиповом граду.

Сигурно је већ много прије Филипа на групи тих брежуљака стајала трачка тврђава. Најстарије име овога мјеста је, по Амијану, *Eumolpias*; оно се јавља још у Средњем вијеку као име најзападнијег од три брежуљка. Садашње име, које се непромењено спомиње одприлике од назад 2217 година, добио је град од свог правог оснивача, краља Филипа II Македонског. Он је у њему, као и у другим мјестима, населио поред колониста и робијаше, да би обрађивали земљу; због тога се ново насеље, свакако само из потсмјеха, називало *Poneropolis*, „град злочинаца". Послије пада македонске владавине, становали су у Филиповом граду повремено одриски краљеви. У 21 години пре Христа опсједали су овдје Одризи, Целалети и Диери пропретора Требелијена Руфа, римског старатеља Котисових синова, али су били потпуно разбијени од помоћне војске П. Велеуса, која је, по својој прилици, дошла из Мезије.

Римљани су звали овај град због његовог положаја и *Trimontium*, једно име, које се још код Ане Комнена јавља као Τριμοῦς. Византиски називи ова три брежуљка употребљавани су већ свакако у Старом вијеку: *Eumolpias* за западни (турски Таксим Тепе), *Musaios* за сјеверни (турски Небет Тепе, (41) Hissar) и *„Играч на конопцу"*, τῶν Σχοινοβάτων, јужни (турски Џамбас Тепе). Ова су три брежуљка била акрополе града који је лежао нешто ниже. Опасивао их је стари зид, озидан комадима великог камења. Нови градски зид дао је подићи намјесник C. Pantuleius Graptiacus по наређењу цара М. Аурелија 172 године. Једна од четири капије водила је Марици (Хебру), која је тада била пловна од ушћа па све довде. Остатке хиподрома видјела је Ана Комнена, а Врачић описује засвођене аркаде разрушеног водовода, који је доводио воду са Родопа у град на три брежуљка. У I—III вијеку ковали су се у Филипопољу новци. Од цара Септима Севера носио је град на новцима почасну титулу *Metropolis* а на другим натписима стајало је „врло славна метропола провинције Тракије" (ἡ λαμπροτάτη τῶν Θρᾳκῶν ἐπαρχείας μητρόπολις). Био је, наиме, по каснијој подјели царства, главни град праве Тракије у ужем смислу и сједиште једнога конзулара као намјесника. За владе цара Гала (251—253) задесила га је страшна катастрофа када прекодунавски Готи, Карпи, Борани, и Уругунди опустошише цијело полуострво, освојише град, сасјекоше велике масе сеоског становништва, које је потражило заштиту у градским зидовима, и одвукоше са собом многобројне угледне фамилије. То је била предигра страшних времена која се, почевши од V

вијека, сручише на полуострво[106]. У 344 години одржаван је овдје споменути сабор источних епископа. Тада су на трачком дијелу пута биле епископије у Пловдиву (Филипопољу), Једрену (Хадријанопољу), Аркадиопољу, Дрисипари, Хераклеји, Селимврији. (42)

Особитост Пловдиске (Филипопољске) равнице је велика множина изолованих или групних земљаних брежуљака од 1—12 метара висине. Ови су тумули (бугарски могила) последња четири вијека привлачили на себе пажњу свих путника; већина их је држала за гробове, а само мали дио да су подигнути да би зими показивали пут.[107] Кад се 1871 године градила жељезничка пруга отворио је Dr. M. Вајсер (Weiser) неколико тих брежуљака. У неким су биле гробнице од чврстих цигала одозго покривене плочама од шкриљца, дијелови скелета, комади земљаног и стакленог посуђа, животињске кости и зарђали комади металних предмета; велики дио раскопали су и опљачкали копачи блага још у пријашње доба.[108] Рико (Riccaut), који је 1665 године посјетио Пловдив (Филипопољ), прича да је неки „меланхолични Грк" наговорио чувара царских замкова и фонтана да отвори један велики тумул. У присуству царских чиновника, који су требали да очекивано благо однесу у Цариград, почели су бугарски сељаци рад, али како окно није било подупрто, сруши се и затрпа све раднике.

Тумула има не само код Пловдива (Филипопоља) него и по свим равницама полуострва, али, истина, нигдје у толикој множини као овдје. Интересантно је да се у XI вијеку један предјел у равници између Дунава и Балкана звао „стотину брежуљака".[109] Брежуљци припадају, по свој прилици, разним временима и народима. Без сумње, већина припада Трачанима, чије погребне церемоније вјешто описује Херодот. Кад би умро какав угледни Трачанин, (43) његов би се леш излагао три дана. При томе су приношене на жртву разноврсне животиње, које су се јеле послије тужбалица пуних суза. Тада се мртвац или спаљивао или једноставно закопавао у земљу

---

[106] Eumolpias: Ammianus 22, 2, 2; 27, 4, 12. Филип II као оснивач Steph. Byz., Tac. Ann. 3, 38 и други. Poneropolis: Plinius 4, 11, 18, Michael Apostolius код Тафела, Const. Porph. de prov. XXVI. Trimontium: Plinius ib. Ptol. 3, 11, Ана Комнена ed. Par. 450. Брежуљци према Georgios Tsukalas, ʽΙστοριογεωγραφικὴ περιγραφὴ τῆς ἐπαρχίας Φιλιππουπόλεως. Беч 1821. Пловност Марице (Hebros): Strabo 7 frag. 46 ed. Tafel. (ἀνάπλους). Натписи код Dumont, Inscr. de la Thrace nro. 29—58. Frusta fornicum aquaeductuum Verantius 1. 324. Катастрофа: Zosimus 1, 21; Ammianus 31, 5 17. План града код: Lejean, *Voyage en Bulgarie* (Le Tour du Monde XIII. 1873) 159.

[107] Брежуљке (тумуле) описују Verantius, Dornschwamm, Busbeck, Gerlach, Vratislav, Blunt, Riccaut и многи други. Viae collibus manufactis код Marsigli-a. Alcuni ben alti tumuli di terra fatti ad arte di tratto in tratto, per indicare ai passagieri la strada in tempo di neve. Путнички журнал дубровачких посланика 1792 код Engel, Geschichte von Ragusa (Wien 1807) 327.

[108] Dr. M. E. Weiser, Thracien und seine Tumuli, Mitth. der antropol. Ges. in Wien II 1872. Упореди расправе Хохштетера и Буе-а ib. I 1871.

[109] ʽΕκατὸν βουνοὺς τὸν τὸπον ὀνομάζουσιν οἱ ἐγχώριοι. Кедренос 2, 594. Буг. свакако *сто могили*.

(оба начина сахрањивања упоребљавала су се истовремено); над гробом се подизала надгробна хумка (χῶμα) и на њој је витешким играма прослављан покојник[110]. Римски царски новац, који је Dr. Вајсер нашао у једном гробу испод главе, показује да се обичај врло дуго одржавао[111]. Међутим, нису све надгробне хумке трачке; и Келти и Словени сахрањивали су своје мртве под таквим споменицима.

О дијелу цесте између Пловдива (Филипопоља) и Једрена (Хадријанопоља), шест дана хода, има из свих времена врло мало вијести. Овдје није никада било градова, него само тврђава и села. Један се дан путовало равницом дуж десне обале Марице и тада се напуштала ријека да би се прешло преко огранака Родопе, који се овдје протежу све до обале ријеке. Овај је планински предјел био у Старом и Средњем вијеку покривен густом храстовом шумом о чијој екситенцији, поред писмених споменика и народног предања, свједоче и поједина горостасна дрвјета[112]. Тек се два дана пред Једреном (Хадријанопољем) долази опет до Марице и један дан хода испред града прелази преко ње.

Syrnota, прва мутација седамнаестог дана хода, лежала је 10 миља од Пловдива (Филипопоља), на мосту преко бучне Станимачке ријеке која се у старо доба звала *Sermius*[113]. Друга, утврђење *Parembole* (παρεμβολή, логор), била је негдје код села Папазли[114]. С десне стране је стално диван (44) поглед на Родопу, из које још у мају стрши овдје ондје по који бијели врх; одавде се далеко на западу, у брдима, јасно види на хоризонту, седло Трајанове Капије и лијево уска пукотина Момине Клисуре (т. Kyz Derbend), гдје Марица из свог изворишта избија у равницу. У предјелу данашњег села Дервент Јени Махале долазило се увече у једну мутацију, која се на Пајтингеровој табли зове *Ranilum*, а у итинерарима *Cellae;* у њезиној близини био је на Марици прелаз за путнике, који су путовали за Berrhoea (Ески Загра).

Идућег се дана долазило до 9 миља удаљеног утврђења *Carasura*, које је доцније од Јустинијана обновљено[115]. Његово име, изгледа, очувало се кроз цијели Средњи вијек, све док нису Турци од њега направили њихов *Karasarly*. Источно од села овога имена диже се, око

[110] Херодот 5, 8, мјесто врло важно за историју тумула, на које се досада није обраћала пажња.

[111] Нажалост, не може се више дешифровати овај натпис. Mitth. der anthrop. Gesellschaft. II. 96.

[112] Велике шуме између Пловдива (Филипопоља) и Једрена (Хадријанопоља) Theoph. Sim. 100, који предјел ib. и 46 назива *Astike:* права Астике била је око Bizye.

[113] Syrnota It. Hier., var. Sernota; Sermius Acta S. Alexandri 198. За име сравнити горе стр. 99.

[114] Parembole It. Hier. *Castrametatio* у Acta S. Alexandri, преведеним са грчког од модерних научника. Грчки је натпис на камену у Герену на лијевој обали Марице (Dumont nro. 60) сигурно је пренесен из Папазли (на десној обали), гдје су нађени и неки трачки барељефи коњаника.

[115] Carasura It. Hier., *Acta S. Alexandri*, Καράσθυρα Proc. de aedif. 305, 30.

3 километра од обале Марице, група потпуно изолованих брежуљака од трахита. На највишем од њих, Hassar-у (т. тврђава), налазе се темељи неке не велике четвртасте грађевине. На његовом западном подножју нађени су трагови једног града, поплочана дворишта, новци и цигле[116]. Мора да је овај предјел био настањен још од најстаријих времена. За то говоре не само многобројни тумули, него, прије свега, од инжењера Пелца код Алмалија на источној страни Хасара за вријеме дизања пруге начињени налази из каменог доба, ножеви од кремена, млинско камење ручних млинова, примитивне урне, а особито многобројне углачане сјекирице од камена које Бугари, као и остали народи Европе, сматрају громовитим сјекирама (буг. гром, упореди новогрчки ἀστραποπελέκεια). Ови су налази у заједници са сличним каменим објектима које су прикупили Финле (Finlay) и Димон (Dumont) у Грчкој и Горсе (Gorceix) у Тесалији, важан принос за расвјетљавање најстарије периоде културе на Балканском Полуострву[117] (45).

Осамнаеста манзија, утврђење *Opizus* или *Pizus*, лежала је негдје у брдима између Алмалија и Хаскеја. Деветнаеста манзија, утврђење *Arzus*, спада у онај мали број мјеста на Цести, што их је споменуо већ Птолемеј. Његово трачко име, које се тако често понавља на читавом Полуострву, заправо је име ријеке[118] и припада, по свој прилици, ријеци Узунџи, која протиче кроз планинску долину пуну ливада, дрвећа и винограда па затим кроз стјеновите дефиле између гранитних и гнајсних висина, пробија себи пут ка Марици. Нашу претпоставку подупире и та околност што се у изворној области ове, не незнатне, ријеке налази село Хрсово; ово су име Словени, којима је пред очима лебдио њихов бог сунца Хрс (руски Хорс), направили исто онако од старога Arzus, као што су Хрсово на Дунаву направили од римског имена утврђења Carsum[119]. На брду између Малог-Иренџика и Узунџове налази се рушевина велике четвртасте тврђаве. То би могли бити остаци Арзуса[120].

---

[116] Према извјештајима госп. инжењера А. Пелца. Упор. Weiser 139.

[117] Госп. А. Пелц је у сједници археолошке секције Чешког музеја, одржаној 1 децем. 1876 г., показивао ове интересантне предмете; његова расправа објавиће се у Památky archaeologické за 1877 годину. — Расправа А. Димона о каменом добу у Грчкој: Revue arch. 1867 мај, август; његов извештај о Финле-овој новогрчкој расправи о преисториској археологији Грчке ib. 1869. окт. 296; неколике биљешке од Горсеа 1872, мај 352.

[118] Санскритски: ard тећи, грчки ἄρδω квасити. Roesler, *Ueber das Thrakische* 109. Примјерима тамо сабраним могу се још додати и ови: утврђења Arsena, Arsaza Proc. de aedif. 283 (regio Naissitana), Arsa ib. 281 (Dardania), садање ријеке Арда у Родопи, Арзен у Арбанији, Рзав у Србији (притока Дрине), средњевјековни град Раса (сада Нови-Пазар) са ријеком Рашком.

[119] Село (турцизирано као Хирсова) на карти Санџака Филибе, састављеној по наређењу Мехмед - Нусрет - Паше, издање Х. Киперта, Берлин 1876.

[120] Узгред напомињем да је у рушевини југозападно од Chasköi-а нађена римска плоча од бронзе са лијепим латинским писмом, по свој прилици војничка диплома. Она је дошла у руке неког Швајцарца, који је био запослен кодградње жељезнице, па ће се, без ознаке мјеста где је нађена, ваљда поново јавити тек послије неколико година.

Пролазећи кроз споменути дефиле, у коме се налазила мутација Palae, стизала је Цеста опет на Марицу код града Subzupara, касније названог *Castra Zarba*, који треба тражити код мјеста Харманли, (46) на ушћу Узунџе.[121] Даље је Цеста ишла, држећи се долине Марице, један дан хода (двадесет први) преко узвишица које се уздижу изнад садашњег пута и жељезнице који ниско леже. Код мутације *Rhamae* остављала се провинција Тракија, у коју се улазило у Succi, па долазило у провинцију Хемимонт *(Haemimontus)*, чије је главно мјесто било Једрене (Хадријанопољ).[122] Послије неколико сати угледа се стратегиски врло важан мост на Марици, који је штитило утврђење *Burdipta*;[123] римски и средњевјековни мост и модерна Мустафина ћуприја били су, ако не на истом мјесту, а оно ипак једно близу другога (52 м). Од прелаза преко ријеке до Једрена (Хадријанопоља) има да се прође још само један дан хода равницом лијевом обалом ријеке. Поплочану Римску цесту видио је овдје још Дорншвам 1553. Пред самим градом треба прећи преко великог каменог моста на Тунџи, који и поред свега реновирања, ипак може бити само римска грађевина.

Одличан положај Пловдива (Филипопоља) посљедица је груписања трију кршевитих брежуљака, а Једрена (Хадријанопоља) сједињења трију ријека (40 м). Са запада долази *Hebros* старога доба, садашња Марица, са југозапада из Родопе стари *Artiskos*, сада Арда, са сјевера *Tonzus*, који извире на подножју највећег врха планине Балкана Марагедика код Калофера и који је задржао своје име само са малом измјеном (Тунџа).[124] Предјел је сасвим отворен: равница, опкољена брежуљкастим земљиштем изнад кога, у плавој удаљености, стрше контуре брда. У лијевом углу ушћа Тунџе саградише Одризи *Ускудаму* једну од својих главних тврђава, чији је пад, 73 прије Хр., начинио ово племе римским поданицима. Из македонског доба потиче (47) име *Orestias*, које је код Византинаца тако често. Цар Хадријан, угледајући се на свога великог претходника у погледу воље за зидањем, уљепша град и даде му своје име. Доцније је постао главни град провинције *Хемимонта* која је допирала до Хема и до Црног Мора (Pontus Euxinus). У Хадријанопољу стицали су се путеви са три мора, Јегејског, Пропонтаде и Понта. У IV се вијеку налазио овдје велики арсенал, у коме је радило мноштво радника (fabricenses).[125]

---

[121] Subzupara It. Ant. ed. Parthey 64., али p. 108 Castra Jarba. Castris Rubris Tab. Peut. Castozobra It. Hier. Καστράζαβρα. Proc. de aedif. 305, 34.

[122] Castra Zarba била је у Тракији Proc. ib., Burdipta у Хаемимонту Proc. 306, 20.

[123] Burdenis Tab. Peut. Burdipta It. Ant. Burdista It. Hier. Βουρδέπτω Proc. l. c. Bortia A. S. Alexandri 199.

[124] Tonzus Ptol. 3. 11. Tontus (sic) Tab. Peut. Τοῦνζα Theophanes 674. Тунжа: Константин од Костенеца (око 1431), Живот деспота Стефана Погл. 65 изд. Јагић, Гласник 42.

[125] Uscudama: Eutropius 6, 10, Ammianus 27, 4. 12. Завршетак *-dama* уп. скр. damas, старобактр. dema, грчки δόμος, латински domus, словенски *домъ*. Roesler, *Ueber das Thrakische* 107. За име уп. Ускенон у Трајановој Дакији (ib. 116) — Orestias прво код Lampridius, Heliogabal cap. 7. Византиске потврде скоро све код Тафел, Const. Porph. XXV.

Од Једрена (Хадријанопоља) до мора рачунало се шест дана хода. Одатле се не виде више брда, него само бескрајна степа с равним таласастим земљиштем. Њену монотоност ублажавале су, у Старом вијеку, ту и тамо шуме са високим дрвећем, у којима су Трачани, до миле воље, ловили многобројне јелене, вепрове или лисице; сада је та равница, особито послије жетве: права пустиња. Десно, у извјесној удаљености, тече *Agrianes* Херодота, *Erigon*, *Erginus*, *Erginias*, каснијега Старога доба, *Rigina* Византинаца, *Erkene* Турака, једна од најважнијих притока Марице (Hebros)[126]. Множина скоро паралелних ријека и потока притиче јој са сјевера; љети су то, истина, само исушена корита, испуњена пијеском и камењем. До Кариштирана се броји 40 а до Цариграда 85 прелаза преко ријека, на којима су у римско доба били добри мостови. Нови се пут поклапа свуда са „Via militaris", чији се остаци још свуда налазе. Дорншвам је 1553 видио стари плочник одмах при излазу из Једрена (Хадријанопоља); између Лиле Бургаса и Кариштирана видјели су Бошковић 1762 и Валш (Walsh) 1826 године стари пут са великим равним камењем, које је дјелимично било покривено травом и маховином.

Римске станице ређале су се једна за другом скоро у правилним (48) размацима (18 миља). Прва је била *Ostudizus* код садање Хафсе; наставак-*dizus* долази у Тракији врло често, али до сада није још објашњено шта значи. Градић се, од времена Константина, зове *Нике*, за успомену на побједе над Лицинијем 315 „in campo Mardiensi" пред Једреном (Хадријанопољем) и 323 на домак истога града. Године 369 састадоше се овдје аријански епископи да саставе истоимени символ вјере противан никејском и да обману хришћанство именом „побједничког града".[127] Одавде је ишао један на Пајтингеровој табли означени пут према сјевероистоку за приморски град Анхијал на подножју Хема.

Слиједећа манзија *Burtudizus* с утврђењем чувала је прелаз преко највеће притоке Ергина, преко Херодотова *Kontadesdos*, данашње Теке Дереси, која је у касном римском добу била граница између провинције Хемимонта и Европе[128]. Трећа манзија, рачунајући од Једрена (Хадријанопоља), био је град *Bergule*, или, према позногрчком изговору, *Virgole*, од цара Аркадија 403 прозван *Аркадиопољ* сада Лиле Бургас (120 м)[129]. Он је лежао већ у провинцији Европи, која је обухватала најисточнији дио Тракије са Херзоном (Chersones). Кроз град протиче Карагач Дере. Његова притока Бејик Дере (т. Велики

---

[126] Исцрпан преглед о овоме имену даје Тафел, Const. Proph. de provin. XXVIII sq.

[127] Tab. Peut. и It. Ant. имају старо претконстантинско име, It. Hier. ново. Да је Константин промијенио име, Parthey у предговору Itin. p. VII. — Сабор Аријанаца: Mansi 3, 310.

[128] Burtudizo It. Ant. Burtizo Tab. Peut. Burtedexion A. S. Alex. Βουρτούδγιζι Proc. de aedif. 306, 44. Нема га у It. Hier., у коме се опет налази на овом мјесту Mutatio Arbodizus (види Прилог); испред Бергула је Mutatio Urisio (βρύσις врело).

[129] Bergule већ код Птол 3, 11. Virgolis Itin. Hier. Аркадије промијенио му је име: Кедренос 1, 368. Сравни остале доказе из Византинаца код Tafel, *Symbolae crit. geographiam Byz. spect.* 1. 79.

Поток), јесте Херодотов *Tearos*, једна од најчувенијих река Полуострва. На своме војном походу против Скита дошао је Дарије до њезиних тобожњих 38 врела, која су била дијелом хладна, а дијелом топла, и био је љупкоћом тих толико очаран, да је дао подићи стуб и на њему исписати своју хвалу на перзиском језику: Теаросова врела да имају најбољу и најљепшу воду и до њих да је дошао најбољи и најљепши од свих људи, Дарије (49) син Хистаспа, краљ Перзијанаца и цијелога копна. За вријеме Византинаца било је овдје утврђено мјесто *Vrysis* (βρύσις, врело), *Vérisse* код Виллардуена (Villehardouin). То је данашњи Бунар Хисар (замак на изворишту, 248 м), чију љепоту још турски географ Хаџи Калфа († 1658) хвали; један веома живописно смјештен град с огромним рушевинама кула и зидова и са дивним хладним врелима, која извиру у средини мјеста из као снијег бијелог и креди сличног кречњака[130].

Пролазећи поред мутације *Narcum*, долазило се у четврту манзију *Drusipara* (или *Drizipera*), једно прастаро врло често спомињано насеље на једној узвишици[131]. Лежала је у близини садашњег Кариштирана, гдје су стари султани имали један ловачки замак. Св. Александар, један римски војник, умро је за вријеме Максимијана мученичком смрћу у Друсипари; његово је тијело доцније сахрањено у једној величанственој цркви, која ужива велики углед код вјерника у цијелој Тракији. Одавде је водио један пут према сјеверу у Анхијал па даље у Дуросторум (данашња Силистрија), у VI вијеку главни пут од Цариграда према Дунаву. Име Друсипара не значи свакако ништа друго до „град Одриза". Пажњу путника изазивају многобројни купасти тумули који се налазе и на цести и у недалекој алувијалној котлини старотрачког краљевског града *Bizye* (сада Виза), као и на висоравни источно од Једрена (Хадријанопоља). У многој надгробној хумци, у чијој унутрашњости почивају остаци каквог одриског поглавице, сахрањен је одозго какав муслимански дервиш (50).

Код подневне станице *Tipsum* долазило се до Ергина, па се, преко моста са 7 лукова, прелазило његово дубоко, уско, љети пресушено корито. Послије тога се улазило у *Campus Serenus*, гдје је Лициније 30 априла 313 побиједио Максимина[132].

Пета манзија *Tzurullum* (сада Чорлу) је већ због тога знаменита што је, иако само мало мјесто, сачувала досада своје име, упркос

---

[130] Херодот 4, 89 sq. Hadži Chalfa, Rumeli und Bosna 20. Идентичност врелâ, које је Дарије величао са Бунар-Хисаром запазио је Hammer, *Gesch. der Osmanen* 1. 154. Теарос и Контадесдос на Кипертовим картама. „Град извора" описују Boué, Itinéraires 1, 131 и Hochstetter, Mitth. der Wiener geogr. Ges. 1870, 208. — Acta S. Alexandri спомињу, 199, још поближе непознату ријеку *Zioncellus* између Буртудизуса и Друсипаре.

[131] Старо име Друсипара код Птол.; новији облици Drysiporo Tab. Peut., Drizipara It. Ant., Drizupara It. Hier., Drusipera, Acta S. Alexandri, Drizipera Theof. Sim. Пут за Анхијал: Theof. Sim. 248, 251, 270, 297.

[132] Lactantius код Mannert 7, 258.

свим свјетским историским катастрофама. Лежи на брежуљку, опкољена вртовима и виноградима (162 м). Многобројни овдје нађени предмети из каменог доба говоре о великој старини насеља. У римско доба и у Средњем вијеку Цурулум је био врло јако утврђен; испред града води мост с 5 лукова преко садашњег Чорлу-Су (т. Чорлу-Вода), једне притоке Ергина[133].

С оне стране Чорлу-а почиње данас страшно пуст предјел, без икакве вегетације, љети, за вријеме врућих дана, ужасан и сличан афричкој пустињи. Римски је путник, који је можда још и путовао у храстовој и буковој сјенци, прелазио пред мутацијом *Beodizus* вододјелницу између Ергина и приморске области и 28-ог дана хода од Сингидуна најпослије угледао азурно-плаву морску површину и у даљини, с оне стране Пропониде, обалу Азије.

На морску обалу стизало се код *Perinthos*-а, доцније названог *Хераклеја*, гдје су се састајали путеви из Сингидуна и Драча (Via Egnatia).

Ова стара колонија Самијаца, основана око 600 прије Хр., лежала је на једном полуострву, чији се врат, широк само један стадион, пењао уз један камени брежуљак; она је имала, дакле, гледајући са копна, облик театра, у коме унутрашњи ред кућа стрши изнад оних пред њима. По моћи и сјају натјецала се са Византом, док није Константин, за сва времена, учинио крај томе такмичењу, прогласивши Визант главним градом. Чувено је опсједање Перинта од Филипа II (340 прије Хр.). За вријеме Римљана захваљивао је он свој (51) напредак цару Септимију Северу који је послије разарања Византа за вријеме грађанског рата против Песценија Нигера, поклонио Перинћанима област непослушног града на Боспору. Име градског хероја Херакла постајало је постепено сталан назив па је у IV вијеку скоро потпуно истиснуло старо име. Сада је Хераклеја биједно грчко рибарско село Ески Ерегли, опкољено рушевинама[134].

Преостају још само три дана хода до Цариграда. Пролази се кроз такозвано „Византиско Полуострво" које се протеже од копна између Понта и Пропонтиде све до Боспора. Његова Понту окренута страна покривена је шумовитим Странџа-горјем. На јужној страни улазе дубоко у земљу двије велике лагуне сланкасте воде у које се слијевају многобројни потоци. Лагуне затварају прав пут у Цариград и биле би, по мишљењу Молткеа, управо незаузимљиви положаји, кад се не би могли заобићи са сјеверне стране[135]. Овакав облик терена био је узрок да су овдје увијек постојала два пута, један приморски, преко ушћа лагуна, и један брдски, у унутрашњости земље[136].

---

[133] Име је у Итин. искварено од преписивача. Syrallum Tab. Peut., Zorolus Acta S. Alex.

[134] Види Mannert 7, 174. Dumont Inscr. 63 sq.

[135] Moltke, *Der russisch-türkische Feldzug in der Europäischen Türkei* 1828 *und* 1829., Berlin, 1845, 369.

[136] Терен приморске цесте са остацима пута описује Boué, Itinéraires 1, 45 sq., брдски пут Hochstetter, Reise durch Rumelien im Sommer 1869, Mitth. der

Старија римска цеста, Еутропијева strata vetus,[137] приказана је на Пајтингеровој табли и у Антонинском итинерару. Она је ишла од Хераклеје сјевероисточно у унутрашњост земље и стизала у околину данашње жељезничке станице Синекли, до утврђења *Caenophrurium*, Καινὸν φρούριον, „Нови замак". Овдје је, на путу, био цар Аурелијан убијен 275 године од свога секретара. У близини види данас путник из нове жељезнице, која на многобројним мјестима пресијеца „strata vetus", најприје море као свијетлу траку на крајњем јужном хоризонту. (52)

Неколико миља даље источно лежи сада мало мјесто Инџигис (Мала шпиља 74 м) у коме се добро очувани поплочани римски путеви укрштавају. Овдје се, наиме, састајала велика војна цеста са једним путем који с лијеве стране долази од Bizye (сада Виза), истим путем којим је некада кренуо Дарије против Скита. У Инџигису би можда требало тражити манзију *Ad statuas* Пајтингерове табле.

Одатле се стизало до сјеверне стране прве лагуне. Византиска ријека *Melas*, што долази од Инџигиса, названа данас по турском преводу *Karasu* (Црна ријека) прави, прије свога утока у лагуну, скоро један сат широку бару. Жељезница је морала да надалеко заобилази ово лијепом густом травом прекривено поље. Римљани су направили кроз средину баре солидан насип од тесаног кречњака који постоји и дандана и којим се још вози. То је чувено мјесто у историји Византинаца и крсташа. У барама се састајао Мелас са Атирасом *(Athyras)*. Од ријека до оближњег кречног платоа протеже се најплоднија затворено црна ораница. У овом је крају био царски дворац (villa Caesariana) *Melanthias*[138]. То је била посљедња манзија. До Цариграда је било још само 18 миља. Цеста је врло добро очувана у стрмим литицама овдашње кречњачке планине.

Манерт слути да је Константин, кад је Визант прогласио главним градом, саградио обалом млађу, највећим дијелом још очувану војну цесту. Обична приморска стаза постојала је овдје прије много стотина година; овуда је прошао Ксенофон са остацима од 10.000 војника, идући из Византа у Хераклеју, да ступи у службу трачког краља Сеута. Од Хераклеје стизао је путник у мутацију *Braunnae* и десет миља даље у чувену колонију Мегараца Селимврију (осн. 675 пр. Хр.), која се могла похвалити да је 17 година старија од Византа. Сви који (53) су је видјели, хвале њезин положај. Она лежи, као скоро сва старогрчка трговачка приморска мјеста на овим обалама, на једном стјеновитом полуострву. Врх стијене, 80 метара изнад морске обале, крунише акропола, стршећи високо изнад амфитеатра кућа. Уски пјесковити залив на западној страни био је довољна лука за старе трго-

Wiener geogr. Ges. 1870 — Да су била два пута један поред другога, увидио је већ Mannert 7, 177, али није имао топографских испомоћи да би могао поближе расвијетлити положај.

[137] Eutropius 9, 9.

[138] Ammianus 31, 11. Најбоље се види положај Мелас-а и Атирас-а из Кинама 70 и Никите Хониата 86. Melanthias је лежао на Атирасу: Agathias 308. Читав крај заслужује исцрпније археолошко испитивање.

вачке лађе. Име је трачко; *bria* значи град, а Selymbria „град Селиса"[139]. Цар Аркадије јој је надјенуо име *Eudoxiopolis*, у част своје жене, али је старо име убрзо опет превладало.

Од Селимврије стиже се за шест сати на ушће прве, мање, лагуне. На путу лежи мутација *Callum*. Овај око 600 корака широки прелаз Грци су у доба пелопонеског рата звали, као и сва слична мјеста, *Poros*.[140] Доцније настаде на источној страни канала утврђена лука која се у Старом и Средњем вијеку звала Атира (*Athyra*); исто се тако звала и цијела лагуна и једна њена већ прије споменута притока. Римљани су направили преко ушћа лагуне дивну камену ћуприју коју су Бугари 813 године порушили заједно са тврђавом Атиром[141]. Слиједећих стољећа доживило је мјесто још неколико сличних катастрофа. На његовом мјесту стоји сада градић *Böjük-Čekmedže* (т. Мали прилаз), чији чемпреси и вртови много одударају од неутешне околине. У Атири је почињао посљедни дан хода, 31 од Сингидуна, 47 од Аквилеје и 112 од Бурдигале (Бордоа), на далеком океану.

До друге лагуне има 3 сата. Стара војна цеста налази се на једном платоу, а нова (биједна пољска путања) иде поред његовог пропалог плочника. Са ове висине угледа се величанствена купола Св. Софије, опкољене са 500 цариградских минарета, која нису неслична шуми катарака (54) какве велике луке. Истина, антички путник није видио никаквих минарета, али царски град Константинов са његовим кулама, зидинама, црквама, палатама, обелисцима и водоводима није био мање величанствен него мухамедански Стамбул. Удесно, с оне стране морске површине, појављују се малоазиска брда са снијегом покривеним Олимпом код Брусе и пред њима љупка Принчевска Острва, запљускивана таласима азурно плавог мора. Ускоро се стиже до пусте долине Харамидере (т. разбојничка долина); стари плочник спушта се право доље, па опет стрмо горе, док нови пут описује неколико серпентина.

Друга лагуна је већа, око $1^1/_2$ сат дугачка. Њезине голе, без дрвета баровите обале оживљавају безбројне водене птице, нарочито роде. Од мора је дијели уска баровита пјешчана дина обрасла шипражјем и трском. Воде стоје у вези једна с другом само преко уског воденог пута који се у Старом вијеку називао *Myrmex*. Кад дува јак јужни вјетар надире морска вода у лагуну, а за сјеверног вјетра, вода из лагуне у море. Географи I и II вијека познају ово мјесто као ријеку *Bathynias*. Доцније се на источној страни подигла лука *Rhegion*, са пољским вилама и једним царским дворцем; а сада је ту село *Küčük-Čekmedže* (Мали прилаз). Све до у VI вијек била је овдје само дрвена ћуприја; тек је Јустинијан дао саградити камену.

---

[139] О *bria* опширно код Roesler, *Einiges über das Thrakische*, Oest. Gymnztschr. 1873, 107. О Селимврији сравни Mannert 7, 173.

[140] Diodoros 14, 12. Уп. Poros на Via Egnatia, с. Буру Кале, на старом Lacus Bistonis; село Порос на лагуни код Бургаса, већ у једном италијанском Периплусу 1318 (Tafel, Const. Porph. de prov. 38).

[141] Symeon Magister 614.

Исто тако био је остатак цесте (3 сата) до Цариграда до Јустинијана непоплочан, по свој прилици посут само пијеском и шљунком[142].

У Цариград се приспјевало или кроз *Porta Rhegii* или *Melandesia*, која лежи најближе мору, или кроз капију Селимврије.

Наш се топографски задатак завршава на зидинама и капијама Цариграда и почиње историски. Наш досадањи опис пушта Цесту и на њој (55) лежеће градове да се покажу у сјају, у коме се још у IV вијеку налазило римско свјетско царство. Тада су се провинције Полуострва могле по густоћи становништва и по цвјетању трговине, земљорадње и индустрије такмичити, ако не са Италијом и Галијом, а оно сигурно са многим другим земљама Истока и Запада. Али већ у посљедњој четврти тога вијека започеше сеобе народа, које за вријеме шест људских вијекова потпуно уништише стару моћ и културу.

Први ударац који је уздрмао римско господство у балканским земљама била је инвазија западних Гота (376 ид.). Римске посаде биле су свуда потучене и цијела Дијецеза Тракија, од Дунава до Родопе, опустошена; само се на зидинама градова разби дивљи бијес сјеверњака. Бесиски рудари и германске пребјеглице из римске најамничке војске служили су варварима као путовође. Тек се треће године подиже против њих војска из цијелог царства; цар се Валенс примицао из Антиохије, а цар Грацијан из Галије, комес Севастијан, кога је Валенс са 300 добровољаца послао пред собом у Хадријанопољ, стиже један рој Гота који се, идући преко моста на Хебросу код Бурдипте са богатим плијеном враћао из Родопа ка главнини војске која је логоровала на Хему. Једне тамне ноћи нападе Севастијан Готе, који су се били улогорили безбрижно на обали Хеброса, разби их и одузе им плијен. Овај ванредни успјех опсјени ратни савјет Валенсов. Кад се стигло у Хадријанопољ (Једрене), ријешише да се не чека долазак Грацијана, који је идући Дунавским путем већ био стигао у Dacia Ripensis (Дацијa при обали Дунава), већ да се одмах нападне, како се не би морало ни с ким дијелити ловорике побједе. Тако је дошло до Хадријанопољске (Једренске) битке 9-ог августа 378 године. Бојиште се, као што проистиче из јасног излагања Амијана, налазило 11 римских миља сјеверно од града, дакле код улаза у Тунџа-дефиле, кроз који су Готи стигли долазећи од Кабиле (Јамбола). Познат исход битке јесте: око 40.000 Римљана, и сам Валенс, нађоше ту смрт.

Послије ове побједе опустошише Готи све до Перинта и Цариграда, па се онда упутише према западу, гдје се, међутим, (56) Грацијан покренуо на повратак у Сирмиј, јер је осјећао да није дорастао непријатељској надмоћи. Комес Маурус, коме је он повјерио одбрану кланца Succi, напусти кланце из страха или због неспособноси, и лавина народа провали у Илирик. Тек је послије 4 године (382) пошло за руком цару Теодосију I да склони Готе да се мирно настане у за

[142] Bathynias код Страбона 7 фр. 54, Plin. 4, 11, Ptol. 3, 11. Оширан опис краја код Proc. de aedif. 295. — Rhegion се, упркос његовој малој удаљености од Цариграда, јавља у итинерарима као једна манзија, јер стари, као и модерни, путници нису волели да улазе у главни град увече или ноћу.

њих одређеним областима. Али, послије смрти овога цара, постаде готско име, за вријеме Алариха, поново страх и трепет. Но он, на срећу становника провинција, оде заједно са својим народом пут Италије.[143]

Много опасније од готског налета биле су инвазије Хуна које су започеле 441 године[144]. Једна чета Хуна поби сакупљене трговце, који нису ни слутили шта их чека, код пограничне тврђаве Констанције (стр. 84), наспрам ушћа Маргуса, а тврђаву разори. У исто вријеме затражише хунски краљеви Атила и Бледа да им се изда епископ Маргуса, под изговором да је крив за нека разбојништва на хунским обалама Дунава. Римљани одбише овај захтјев, па Хуни пређоше преко Дунава. Најприје нападоше Виминациј; освојише га без муке и потпуно разорише. У Маргусу онај исти епископ својеручно отвори градске капије у уговорени сат. Пошто је пао и Сингидунум, нагрну бујица Хуна цариградском војном цестом у унутрашњост према Нишу (Naissus). Мислило се да је Константинов добро насељени и јако утврђени град неосвојив, али за Атилу и његове Хуне нису никакве градске зидине биле довољно јаке, поготово кад су варвари већ много примили од Римљана у погледу вјештине опсједања. Један новопронађени фрагменат Приска, чије историско дјело на врло вјеродостојан начин описује вријеме 433—474, омогућује нам да бацимо летимичан поглед на пуне брига часове који (57) су претходили пропасти Нишлија. Не усуђујући се да направе испад из града, посматрали су они са страхом како Хуни опкољавају град, праве мост преко ријеке и постављају своје машине унаоколо. Огромни блокови стијена разрушили су многу направу за пробијање зидова и поубијали њихову послугу, али је број машина био толики, да им се није могло одољети. Ускоро су направљене рупе у зиду, браниоци читавим облаком стријела отјерани са кула и утврда, постављене су лествице и отпочело крвопролиће какво се у историји ријетко доживљује.

Слиједећих година опустошише Хуни цио Илирик и Тракију. Из шкртих извјештаја доцнијих љетописаца сазнајемо да су у свему 70 градова, међу њима Сердика, Филипопољ, Аркадијопољ, и колоније на Дунаву, опустошени огњем и мачем и њихови становници развучени. На Цести су, изгледа, поштеђени само Хераклеја и Хадријанопољ. За Цариград је била срећа што су се Хуни зауставили на Атирској лагуни, јер је управо тада земљотрес потресао утврђењима царског града у њиховим темељима. Присков извјештај о посланству конзулара Максимина на двор Атилин 448 омогућује дубоки поглед у пустош која је пратила ово страшно вријеме (441—447); међу члановима посланства био је и сам историчар. Путници нису на нашој Војној цести видјели ни манзија ни мутација, ниједан утврђени и на-

[143] Ammianus 31, 11 sq. Уп. Gibbon chap. XXVI. Succi: Ammianus 20, 4, 18; 31, 10, 21.

[144] За хунске ратове види фраг. Приска у бонској збирци Византинаца (ed. Niebuhr) или у Fragm. hist. graec. 4, 69, и у биљешци 55 споменути нови фрагмент, затим у Хроници Комеса Марцелина, савременика Јустинијана, код Roncalli, *Vetustiora lat. script. chronica* 2, 86 sq.

сељени град и тврђаву, него само безљудну пустош и тужне рушевине. Сердику су нашли као згариште, али им је ипак успјело да од становништва добију неколико волова и оваца. Ниш (Naissus) је пружао страшан призор. Град је био празан, и само је неколико беспомоћних болесника лежало у рушевинама цркава, наричући. Напољу поред ријеке, била су сва поља надалеко и нашироко покривена изблиједелим костурима погинулих или, боље речено, побијених Нишлија. Једва су нашли, у извјесној удаљености, слободно мјесто да би тамо могли подићи преноћиште. Ове сцене опомињу живо на опис што га је Mac Gahan тек прије неколико мјесеци дао о рушевинама бугарског града Батака у Родопи (58), који је у мају 1876 године снашла судбина о каквој се већ одавно није чуло на земљишту Европе[145]. Ондје гдје је Приск видио по пољима кости Нишлија стоји, усталом, данас „Кула лубања“ (Kele Kalessi), коју су Турци 1809-те године, за успомену на побједу над Србима, подигли пред Нишем на Цариградској цести од око 1024 лубање погинулих хришћана.

Сјеверно од Ниша нашло је посланство логор Агинтеуса, врховног заповједника илирских трупа. Даље, све до Дунава, видиле су се само шуме и рушевине. Атила је тражио да му се уступе све опустошене земље до Ниша и Нове (код Свиштова); требало је хунско-римски гранични трг преместити из Констанције у Ниш. Али се ипак успјело да се очува дунавска граница.

Послије Атилине смрти (453) могле су се балканске земље опет опоравити, да би након 20 година постале плијен треће велике инвазије. Источни Готи преплавише 473—488 цијело Полуострво. Од њихових пљачкашких похода страдали су исто тако Епир и Тесалија као и обала Понта и Подунавље. Сингидун и Ниш, спадају међу прва мјеста која су пала Готима у руке; Аркадиопољ, Стоби и многи други велики градови бише тада порушени. Одлазак цијелог народа у Италију ослободи најпослије много намучене провинције од петнаестогодишњих патњи.

У исто вријеме почеше Словени, који су били своја станишта протегли до доњег Дунава, да из данашње Влашке упадају на Полуострво. Поред њих се појавише и несловенски Бугари[146]. Од 493 године патила је од инвазија обију народа Тракија, под којом не треба толико разумјети стару Тракију, на југу Хема, колико Диецезу Тракију у ширем смислу која је обухватала и прекохемске провинције Доњу Мезију (Moesia inferior) и Скитију (Scythia, Добруџа), па јој је, према томе, Дунав (59) био сјеверна граница. У исто вријеме узнемиривао је долину Мораве неки Мундо с пљачкашима, састављеним од свих народа, и потукао страшно код Horreum Margi, Ћуприје, (505) с помоћу Источних Гота царског војсковођу Сабинијана, који је са 10.000 војника пошао против њега[147].

---

[145] Priscus ed. Bonn. 171. J. A. Mac Gahan, *The turkish atrocities in Bulgaria*, London 1876, 22 sq.

[146] Gesch. der Bulgaren 81 sq. (Према Дринову)

[147] Comes Marcellinus ed. cit. 308.

Почела се губити свака нада у побједу на отвореном пољу, па се вјеровало да се може заштитити само иза утврђења и кула. Године 512 сагради цар Анастасије, један Драчанин, чувени велики зид од Селимврије на Пропонтиди до Деркоса на Понту, дугачак 280 стадија или два дана хода. Он је пресијецао и приморски и брдски пут. Његовим се остацима диве путници још и данас; жељезница га пресијеца код Синекли-а. Нијесу зидови Анастасијеви само једино дјело ове врсте: не узимајући у обзир старе римске бедеме у Британији и Германији, заштићавале су сличне колосалне грађевине за вријеме својих народа и Коринтску Превлаку, и Термопиле и трачки Херзон, и Полуострво Палене. Још 1307 подигоше Византинци један велики зид од Пангеја до мора код Кавале, да би каталонским пљачкашима запријечили повратак из Македоније у Тракију[148]. Али је Анастасијев грудобран промашио своју сврху, јер су трупе, којима је располагао, једва дотицале да га чувају, а камоли да га одбране, и тако се догађало да су се, и послије подизања тога зида, доста често виђали варвари пред вратима Цариграда.

Године 527 попе се на царски пријесто *Јустинијан I*, рођен у центру Полуострва. Ниједан цар, послије Трајана, није толико градио колико он. Из његова времена имамо најопширније, али и најтамније, вијести о географији Балканског Полуострва. „Συνέκδημος" граматика Хијерокла, састављен између 527 и 535 године, набраја 150 главних градова по провинцијама и областима[149], а четврта књига (60) Прокопија из Цезареје „Περὶ τῶν τοῦ 'Ιουστινιανοῦ κτισμάτων", (de aedificiis), написана мало прије 558 године, садржи око 700 имена градова и утврђења, које захваљују цару своју способност за одбрану. Од ових утврђења био је, међутим, само врло мален број новоподигнутих; углавном дале су се оправити само старе трачке, илирске, јелинске, македонске и римске утврде. Само су неке од њих биле одређене да приме сталне посаде, како би чувале кланце, путеве и мостове; највећи је дио, исто онако као и келтски и словенски жупски градови, требао да послужи само за то да у случају туђих инвазија прими становништво са села међу своје зидове. Уосталом, многа имена пребројана код Прокопија означују само куле стражаре (μονοπύργια), каквих још и данас има у Турској по свим путевима (карауле). Не треба, такођер, сумњати да је много од ове плански организоване одбране земље остало на папиру; то се најбоље види из слабог успјеха што су га Јустинијанове дефанзивне установе имале у слиједећем времену. Са Прокопијевим описом можда је тачно само оно што се односи на врло важну дунавску границу, која је, од Сингидунума до ушћа Дунава била утврђена са 80 тврђава, кастела и кула. Узгред напомињем да

---

[148] Nikephoros Gregoras 1, 247. Kantakuzenos 2, 226. Српски архиепископ Данило († 1338) ed. Даничић 354.

[149] Веселинг (Wesseling) ставља Хијерокла у године 527—535. Најновије издање од Gustav-a Parthey, Hieroclis Synecdemus et Notitiae graecae episcopatuum, Berlin 1866. Да су код Хијерокла побројана провинциска мјеста била већином главна мјеста мањих дистриката (regiones, χῶραι), показује упоређење с Прокопијем, нпр. у Dacia mediterranea.

ових 80 римских утврђења на Дунаву игра велику улогу у словенским причама. Нестор, који је врло много црпио из народних прича и пјесама, пише о 80 градова на Дунаву, које је кнез Свјатослав 967 отео од Бугара, а бугарске и српске народне пјесме пјевају још и сада о 77 градова низ Дунав до мора.[150]

Прокопије не даје за унутрашње земље потпуну географију него само штури попис имена које је он, према једној напомени В. Томашека, по свој прилици пренио с какве званичне карте; на тај се начин објашњава што се толика погранична мјеста понављају у двијема провинцијама. Прокопије је о унутрашњости Полуострва (61) знао врло мало из властитог искуства; то је могао сазнати при пролазима у Велизаровој војсци преко Сердике, Ниша и Салоне у Италију. Томе се придружује још и та околност што текст свих досадашњих издања треба на многим мјестима измјенити и исправити. Већ 1828 године показао је П. Ј. Шафарик[151] да су имена провинција Тракије, Хемимонта, Мизије и Скитије, због незнања издавача, упала у списак тврђава, што и Диндорф није примјетио у Бонском издању (1838); на тај је начин изгубљен најважнији ослонац за оријентисање у овом хаосу од имена, тим више, што нису споменути ни већи градови, чије зидине није требало оправљати, нпр. Хадријанопољ (Једрене). Уз каталоге градова Илирика ја примјећујем да наслов списка 283, 31 sq. треба читати: Ὑπὸ πόλιν δὲ Ναϊσσόν. У рукописима нема овога имена, али може се лако уметнути из слиједеће листе у којој су Сармате, Арсена, Медиана, Херкула (код Прокупља) наведени, а чији је локалитет изван сваке сумње. Код одређивања положаја, не смије се дати завести искључиво према голој сличности с данашњим именима мјеста, него треба прије свега узети на ум провинције и њихове крајеве (χῶραι). Из тога разлога треба сматрати неуспјелим неколика одређивања локалилитета, која је покушао да изврши науци превремено отргнути француски путник Лежан, који је много заслужан за истраживање рушевина римских тврђава на Полуострву.[152]

Јустинијан је дао много градити на Војној цести од Цариграда до Сингидунума. Цеста од Цариграда до Региона поплочана је великим комадима камена; на лагуни код Региона замијењена је дрвена ћуприја са каменом; у Атири су обновљене градске зидине и саграђене цистерне; у близини је подигнута нова врло јака тврђава *Епископија* са нарочитим истуреним кулама, Селимврија је поново утврђена, а куле на Анастасијеву зиду тако снабдјевене (62), да се и кад би непријатељ провалио зид, могу изоловано бранити. У Хераклеји су обновљени водовод и царски дворац. Буртудизус и Нике су оправљени,

[150] Nestor ed. Miklosich, cap. 32 p. 37. Миладинов, *Бугарске народне пјесме* (Загреб 1861) 395. Милићевић, *Србија* 954.

[151] Jahrbücher der Lit. XLII. 1828, 47. Θράκης ed. Bonn. 305, 21; Αἱμιμόντου 306, 10; Μυσίας 307, 13; Σκυθίας 307, 45.

[152] Н. пр. Vratzista (284, 6) не може бити Враца, јер је она лежала у regio Naissitana, која је била ограничена на истоку с regio Aquensis (читава област Тимока) и regio Remesianensis.

исто тако и пет кастела између Хадријанопоља (Једрена) и Филипопоља (Пловдива): Burdipta, Castra Zarba, Arzon, Pizos, Carasura. Обновљени су грудобрани Филипопоља (Пловдива), заједно са 35 кастела у провинцији Тракији, међу њима Bessapara[153]. Прокопије не спомиње ни једном ријечи Succi, иако се на њима имало много шта поправљати; 552 морао је Нарзес, марширајући за Италију, у Филипопољу причекати док Словени напусте кланце и оду једним дијелом против Византа, а другим против Солуна. Можда се кланац Succi крије у ријечи *Stenes* (кланци), које је Прокопије са своје карте уписао међу грађевине Regio Serdicensis.

С оне стране кланца Succi утврђен је наново Skupion (ант. Helice, сада Ихтиман), а и зидови и куле Сердике поправљени. На даљем дијелу Цесте добила је нове зидове Scretisca (Кратискара), исто тако и Quimedava и епископски град Remesiana, у чијем су округу 29 утврђења и стражарница доведени у ред. Naissus, на коме су се још видили трагови хунских времена, поново је утврђен као снажан грудобран, а у његовом округу тобоже наново саграђена 32 утврђења и 7 старих поправљено. Код Прокопија нема спомена о Horreum Margi, али га има код Хијерокла, који је свакако узимао многе податке из старијих врела; он је био, по свој прилици, за вријеме Хуна разрушен као и Виминациј и Сингидун, које је Јустинијан из основа обновио. У рушевинама Сингидуна владали су и тако од 441 године Хуни, Сармати, Источни Готи и Гепиди, једни за другим; Јустинијан отјера Гепиде и „пошто је град сасвим обновио и опасао врло чврстим зидом, подигао га је опет до старе славе и значаја". Источно од њега саграђена је нова тврђава *Octavum* (sc. milliare) и за сигурност државне границе основана је у близини ушћа Саве колонија Херула (63).

Трајаново је име због самих грађевина, и без помоћи једног Прокопија, остало бесмртно у народном сјећању; успомене на цара Јустинијана нестало је ускоро након његове смрти. На Полуострву постоје и данас Филипови, Трајанови, Хадријанови и Константинови градови, али за многе пропале Јустинијанове градове једва знамо гдје су лежали. Међу рушевинама градова и тврђава није се досада нашао ни један једини натпис који би славу великог неимара Јустинијана овјековјечио. Сам Јустинијан наджививо је славу својих грађевина. Словени проваљиваху из године у годину појас утврђења на Дунаву и продираху до Јегејског и Јадранског Мора, док су Нарзес и Велизар у даљини односили побједу за побједом. Словенски пљачкаши употребише, што је и разумљиво, постојеће римске цесте. Изгледа да су они најприје негдје код данашњег Видина прешли Дунав, па кад су дошли до Ниша, употребили су једну од три већ напријед споменуте (89) војне цесте које су водиле према западу. Тако су, нпр., 548 године прошли поред Ниша, до Скадра и Драча; 552 године појавише се опет пред Нишем с намјером да преко Стобија дођу у

[153] Два пута споменути једно поред другог Βόσπαρα, Οὐεσούπαρον (305, 21); свакако је сам Прокопије крив тој дитографији.

у Солун, али због присутности једне римске војске у Сердици морадоше окренути према Далмацији, дакле, цестом од Ниша према Салони. Исте године пројурише, из Далмације, нашом Цестом кроз све провинције и крајеве све до Анастасијева зида, па се 558 појавише пред Sycae (Галата), с оне стране Златног рога. Друге су чете прелазиле обично преко доњег Дунава, продирале кроз источне кланце Балкана па допирале до приморја јужно од Родопа.[154]

Посљедњих Јустинијанових година настанише се Авари у мађарској низини да би преузели улогу Хуна. Словени почеше да прелазе преко Дунава у све већим масама и остадоше од 578 године мирно у земљи.

У августу 582 дође Маврикије на власт. Античка имена мјеста спомињу се посљедњи пут у историји његових ратова против Словена и Авара. Из причања (64) Теофилатка Симокате, посљедњег античког грчког историчара с којим се не може мјерити ни један аналиста сљедећа три вијека, видимо да се тада није више употребљавала Војна цеста од Цариграда у Сингидунум; у његовом се историском дјелу не спомиње Сердика, а Наис, који се посљедњи пут спомиње за вријеме Јустинијана, јавља се поново тек у X стољећу (осим једнога помена избјеглица из Наиса 678). Против Авара марширало се обично преко Анхијала на Дунав, па дуж њега узводно према Виминацију, а и сами Авари спуштали су се тим истим путем до Пропонтиде.[155]

Године 582 освојише Авари Сирмиј, који је за вријеме Јустинијана био опет постао грудобран државе, а 583 године насрнуше на Сингидун, чији су становници управо тада под ведрим небом светковали празник жетве, не слутећи ништа и вјерујући у чврстину мира; кад су угледали непријатеља, потрчаше сви ка капијама, гдје се разви тако огорчена борба да су Авари тек послије великих губитака завладали градом. Затим хорда Авара крену Дунавском цестом низводно и заузе Виминациј, Августу (на утоку Огуста) и остале градове све до Понта. Идуће године пустошили су Словени по Тракији, али их војсковођа Коментиол потуче на ријеци Ергину, па затим, по други пут, западно од Хадријанопоља, код дворца *Енсиноса*, који се иначе нигдје не спомиње.

Године 586 дођоше Авари, опет Дунавском цестом, освојише Бононију (сада Видин), Ратијарију (сада Арчер), Дуросторум (сада Силисистрија), продријеше кроз источне кланце Балкана и 587 године опљачкаше Тракију, гдје су, међутим, од зидова свих већих градова, између њих Филипопоља и Хадријанопоља, били храбро одбијени. Истовремено продријеше Словени у Јеладу и на Пелопонез, и ту се настанише.

Трећи аварски рат изби 592 године. Становници Сингидуна, који су се опет опоравили од посљедње катастрофе (65), узнемиравваху

---

[154] Procopius, De bello Gothico ed. Bonn. 2, 449 sq.

[155] За ратове под Маврикијем је, поред фрагмената Менандра, Теофилакт Симоката, један Египћанин, који је писао у доба Ираклијево, главни извор.

Словене, потчињене Аварима, и спалише им бродове, који су били одређени за аварске мостове преко Саве. Град је опкољен, али је опсада опет дигнута кад су грађани одобровољили кагана са 1000 златника и другим поклонима. Авари кренуше уобичајеним путем према кланцима Анхијала, извојеваше пролаз, избише код Дризипере на нашу Војну цесту, дођоше до Хераклеје, па ту склопише мир, пошто им је обећан годишњи данак.

У времену од 593—597 године настојаше Маврикије да побиједи Словене у данашњој Влашкој да би учинио крај њиховим инвазијама и усељавањима. Али је већ било прекасно, јер су се ратоборна словенска племена већ била стално настанила свуда у Мезији, Тракији, Македонији, Далмацији и Јелади. Док су легије тумарале по барама Влашке, пријетила је опасност Цариграду и Тесалоници да буду нападнути од Словена, који су се одомаћили на Полуострву.

Године 598 постао је предио на ушћу Мораве и Саве поприште новог аварског рата. Војсковођа Приск пође у пролеће са дунавском флотом узводно преко брзака код Гвоздених Врата, који римским и и византиским тријерама нису стављали на пут непремостиву препреку, и дође у околину Виминација. Ту стиже вијест да су варвари напали на Сингидунум, разрушили зидине и становништво одвукли. Приск похита у помоћ. Код кастела Константиоле, наспрам ушћа Мораве, који су Авари били изабрали за једно од својих главних мјеста, имао је Приск на обали нимало пријатељски разговор са аварским каганом који је ту логоровао. Помоћник војсковође, Гудуин, би послан да види шта се догађа код Сингидуна. Затекао је непријатељску тврђаву од кола постављену пред градским зидинама и примјетио да становништво није одведено. Кад су Авари видјели римску флотилу, која је хитно долазила, и кад су примјетили да грађани намјеравају да потпомогну нападај својих земљака, они побјегоше. Идућег дана радили су војници и грађани на брзој обнови развалених зидова (66).

Године 599 бјеснио је рат у Добруџи и по кланцима Балкана, а године 600 премјестио се у Тракију. Дризипера би заузета, црква Св. Александра би спаљена, а мошти светитеља избачене. Варвари смјестише свој логор у рушевине града и почеше пустошити цијелу Тракију. Тада изби међу њима страшна куга, која покоси седам синова старога кагана. Дубоко сломљен овим губитком, он склопи мир по коме је убудуће требао Дунав да буде граница.

Слабе прилике код Авара потакоше Маврикија да прекрши мир. Војсковође Коментијол и Приск сјединише код Сингидуна своје војске 601 године и упутише се у Виминациј. Ту Приск пређе преко Дунава, врати бродове натраг на другу обалу, да не би војска помишљала на бијег и продрије незадржљиво до Тисе; у барама Баната и у подручју Тисе паде око 60.000 Авара, Словена и Гепида, а 17.000 би заробљено у пет бојева. Од губитка Трајанове Дакије није се у овим крајевима видила никаква римска војска. Ове су побједе извојевали Римљани, потомци римских колониста и праоци Румуна (Влаха); Маврикијеве трупе говориле су један латински patois; своје заставе звали

су *banda* и један другом довикивали *fratre*[156]; њихове су војсковође носиле латинска имена: Priscus, Commentiolus, Castus, Martinus, Salvianus. То је било сјајно војничко дјело, али и посљедње: од тога времена не чујемо о Сингидунуму и Виминациуму ништа више.

Незадовољни са обнављањем староримске војничке дисциплине, збацише војници 23 новембра 602 године Маврикија и подигоше на пријесто центуриона Фоку, једног свирепог крвопију. Тада изби зло, које су Јустинијан и Маврикије узалуд настојали да спријече. Словени несметано преплавише Полуострво, Авари опљачкаше римске градове све до Босфора, а перзиске заставе лепршаху се, наспрам Цариграда, на зидовима Халкедона (Scutari). Цар се Хераклије 617 састаде (67) са каном Авара, али не у Сингидуну него између Хераклеје и Селимврије. Године 626 опсједали су Авари заједно са Словенима Цариград; то је био њихов посљедњи војни поход, јер откада је Само 627 године ујединио западне Словене за борбу против аварске насилничке владавине, пропада ова с изненађујућом брзином. Полуострво постаде словенско. И 85 година послије Прискових побједа на Тиси био је то један велики потхват, када је Јустинијан II 687 године пошао копном дуж морске обале у Тесалонику, која је тада у времену од 100 година била четири пута опсједана од Словена.

Судбина старог становништва земље била је различита. Илирски, трачки и романски сељаци и пастири, који су сачињавали проријеђено сеоско становништво, нису напустили своја сједишта, чак је вјероватно да су се и они сада, као некада Беси Готима, добровољно прикључили Словенима, да би избјегли страшни притисак пореза. Они нису остали без утицаја на нове насељенике, на њихов језик и њихов начин живота. Друкчије је било по градовима. Словени се нису јављали пред њиховим зидинама само са машинама за опсједање него и са својим породицама да се, послије освајања, одмах уселе у град. Заузимање није било тешко, јер су грађани већином благовремено побјегли у приморске градове. У Тесалоники, нпр., било је 678 године избјеглица из Ниша и Сердике, из подунавских градова, из Дакије, Дарданије и Панoније (Sirmium).

Овим су преватом погођене романске и романизиране земље *Илирицијана*. Тиме се тумачи темељна промјена која је тада настала у најдубљем бићу царевине. У VI-ом вијеку, нарочито под Јустинијаном, одржавао се на двору, у војсци и пред судом латински елеменат, ослоњен на блиско романизирано провинциско становништво. Од Маврикија превлада на обалама Јегејског Мора и у ближим областима други елеменат и отада царство постаде грчко. (58).

[156] Theoph. Sim. 99, 274. Theophanes 1, 397.

II

ВОЈНА ЦЕСТА ОД БЕОГРАДА ЗА ЦАРИГРАД У СРЕДЊЕМ ВИЈЕКУ

У историји Цесте од Боспора до ушћа Саве разликује се Средњи вијек од римског и турског времена по томе што се пут у то вријеме, изузев периоде од 176 година, није никада налазио под влашћу једне државе. У XIII и XIV вијеку путовало се овдје кроз подручја четири државе: кроз Угарску, Србију, Бугарску и Византиско царство.

На Балканском Полуострву почиње Средњи вијек тек послије смрти Маврикија (602), кад су Римљани изгубили сваку везу са средњим Дунавом.

Од тога времена, кроз више од 250 година, не спомиње се никакво име града или тврђаве с оне стране Сердике, која се одржавала, као изолована стража, у средини земље која је постала непријатељска. Не знамо много ни о крајевима ближим мору, јер се управо ови вјекови одликују чудним сиромаштвом историских извора; тадашња византиска литература није створила ниједнога Приска, Прокопија, Теофилакта Симокате, па ни једне Ане Комнене, ни једнога Никете Хонијата или Кантакузена, као што их може показати каснија ренесанса, која се угледала на античке узоре. Кад је, најпослије, нестало дубоке ноћи, која је као терет притискивала унутрашњост земље, није било више никаквих римских тврђава ни градова, него само нечувена нова имена или барем нови облици.

У VII и VIII вијек пада пропаст античке географске номенклатуре и настајање (69) модерних назива, који отада углавном живе до данашњег дана. То нису свуда била нова имена, него у много случајева само нове форме; ова се промјена вршила по одређеним филолошким законима. Често су пута Словени стављали намјесто старога имена једно словенско које слично звучи. Тако се завршетак πόλις (град) претворио у *йоље*, н. пр. Никопоље, Дренопоље. Обрнуто, Византинци су правили πόλις од *йоље*; македонски плато *Овчейоље* зове се код Акрополита *Eutzapolis*[1].

И у оним крајевима, који никада нису били царству отргнути пала су у заборав старојелинска имена градова, тврђава и ријека и настала су нова, исто тако грчка[2].

Досељени Словени нису образовали јединствену државу, него су и на Полуострву били подијељени на многобројна племена, исто онако као у Трајановој Дакији прије досељења, и још прије у транскарпатској равници. Тим су племенима владали насљедни кнезови. Године 679 запосједоше *Бугари*, једно несловенско племе, провинције Скитију (Добруџу) и Доњу Мезију у којима су становали Словени

[1] Akropolita ed. Bonn. 84 има Νευστάπολις, али Εὐτζάπολις, код Ефраима в. 8516, који је изводио Акрополиту. Уп. Εὐτζάπελος Kinnamos 587. О овим преображајима сравни Gesch. der Bulg. 106.

[2] Nikephoros Bryennios 134.

још под врховним господством Византије. Моћ ових освајача није се спочетка протезала далеко преко западне границе некадашње Диецезе Тракије; још су 818 године Словени на Тимоку водили, независно од њих, политику на своју руку, а Сердика је до 809 године била византиска. У VIII вијеку постојала је једна *Романија* (тако су Словени и Латини звали римску државу) у Тракији и у македонским, тесалским, ахајским и епиротским приморским појасевима, једна Бугарска (Bulgaria), између Хема и доњег Дунава, и једна *Славинија* (Slavinia) од Хема до Пелопонеза и Адрије, којој су се придружила српска и хрватска племена.

Бугарско је царство расло постепено припајањем словенског запада; да се ово проширење граница, које се особито (70) развијало у IX в., није нипошто остварило преко освајачких ратова него путем федерације, то је недавно Дринов опширно доказао. Старе кнежевске породице остадоше као бољари, војводе и кнезови у несметаном посједу својих племенских области. Под Симеоном (888-927) биле су већ све веће кнежевине Славиније у бугарској држави, чије су границе постигле тада најшире пространство. Од овога времена било је потиснуто старо народно име *Словени* од имена државе; отада се цио народ назива *Бугарима;* па и други су их тако звали. У оваквом саставу државе лежао је разлог зашто се запад до кланца Succi и отприлике Осме, дакле до старе границе између Илирика и Диецезе Тракије, око 963 опет отцијепио од државе. Дринов је показао да је Шишман, оснивач ове западне бугарске царевине, био првобитно један од тамошњих удионих кнезова. Из положаја приватних посједа царске породице, који се спомињу у ратовима са Василијем II, ја бих закључио да је Шишман био поглавица најмоћнијег словенског племена у Македонији, наиме *Берсјака* (Βερζῆται), који су 676 године нападали Тесалонику, а 774 борили се са Церигом, бугарским кнезом, и чије име живи још и данас на горњем Вардару, у Битољској котлини и на обалама Преспанског Језера. Старо је бугарско царство било, дакле, агломерат пола независних војводина, које су почивале на старој племенској подјели. То је био узрок његове пропасти (1018), исто онако као што је доцније слично стање довело до слома српског Душановог царства.[3] (71)

---

[3] *Дриновљеви* Јужни Словени и Визант у X вијеку (руски, Москва 1876) шире неочекивану свјетлост помоћу нових извора и комбинација особито на Симеонову политику и на хрватску и српску историју. Западнобугарске удионе кнежевине ib. 84—86. Листина Пинција, по којој би Шишман био поријеклом из Трнова, а која иначе има анахронизама, по Дринову је фабрикат XIII вијека, када се престоница бугарских царева налазила у Трнову (ib. 89 напомена 102); према томе треба поправити Gesch. der Bulg. 189 итд. — Дворци Шишманида у Охриду, Преспи, Битољу, Сетини и Прилепу; Скопље је Самуило дао принцу Роману. Не спомиње се никакав бољар као (71) заповједник или посједник кога дворца у границама ове области. *Берсиаци* или *Бързаци:* Григорович: Пут у Европској Турској (руски, Казањ 1848) 196, Веркович, Опис макед. Бугара (руски, Москва 1868) 17 sq., Шафарик у Časopis čes. musea 1847 (Скупљени списи 3, 76); упореди Gesch. der Bulg. 119, 575.

У Тракији су у VII-IX вијеку били под византиском влашћу сви већи градови до Хема, Анхијал на мору, Berrhoea (сада Ески Загора), Филипопољ и други. Једино је изврсност зидова заштићавала ова мјеста од непријатеља; због тога нису Византинци у њиховим грађанским ратовима никада употребљавали машине за опсједање, да не би варвари видили да се и градови Ромеја могу освојити — једна, као што историја показује, веома непотребна обазривост[4]. Ове тврђаве нису спријечиле ни продирање Бугара све до Пропонтиде (687, 705, 717, 755 итд.), ни усељавање Словена у провинције. Словенски *Драговичи* запосједоше стару земљу Беса. Још је у XIV вијеку митрополит филипопољски носио титулу ексарха *Драговитије*; по свој прилици овим је именом означавана некада цијела Западна Тракија. Инжењер Пелц нашао је недавно трагове Драговича на два мјеста у Родопи, једну рушевину града, *Драговет* на Кричми, и један врх, *Драговина* (772 м), југоисточно од Филипопоља[5]. У IX вијеку протезало се име Славинија и на Тракију: села су била словенска, градови грчки.

300-годишње ћутање географских извора прекида попис епископија у царству, састављен на заповијед цара Леона Филозофа (886 до 907)[6]. Митрополит филипопољски, који данас нема под својом влашћу ниједног суфрагана, имао је онда ништа мање него десет подређених (72) епископа. Они су резидирали по варошима и градовима: Agathonikia, Liotitza, Skutarion, Leuke, Blepton, Dramitza, Ioannitza, Konstantia, Velikia, Bukova. Узалуд би се тражила ова имена у античким изворима или код Прокопија; она су потпуно нова, три словенска, два са словенским свршетком (-ица). Положај се да само код мало њих сигурно утврдити. Пада у очи да је више њих лежало у близини Једрена, Хадријанопоља, (митрополије са 11 епископија): *Skutarion* (сада Јускјудар), 18 стадија од града, *Agathonike*, један дан хода даље према сјеверу, *Љутица*, или са прегласом *Литица*, код Didymotichos-а (сада Димотика). *Леуке* би могло бити бугарско село Левка са средњовјековним рушевинама, 4 сата западно од Хадријанопоља; али постоје и рушевине манастира Левка код Бѣлова. *Ioannica* је постојала још 1339 године у источној Родопи. *Konstantia* (сада Костенец, Костеница) је познато мјесто у термама богатом изворишту Марице, са стране трачке равнице, приступачно само кроз „Момину Клисуру“ (турски Kyz Derbend), велики насељени и културама опкољени град Constantiniah

[4] Опсједање Аркадиопоља 823. Genesios 43.

[5] Драговичи: Gesch. der Bulg. 120. Расправа А. Пелца изпази у Památky archaeologické за 1877.

[6] Tafel, Const. Porph. de provinciis 44—51. Hieroclis Synecdemus et Notitiae graecae episcopatuum, ed. G. Parthey, Berolini 1866, 122 и 218. У питању старине обију најстаријих пописа епископија слажем се са Тафелом. Листа која се приписује Епифанију с Кипра (Tafel 42, Parthey I, VII) биљежи римске провинције и римске градове који се више не спомињу (72) послије VII вијека (Transmarisca, Novae итд.). Каталог, који Тафел приписује цару Леону, именује мјеста (нпр. Черник у Албанији, Stagus у Тесалији) која је Симеон послије 914 године одузео византиском царству, па сљедствено и цариградском патријарху, и која је и Василије II 1020 оставио под влашћу бугарске охридске цркве; према томе не може каталог бити млађи од времена цара Леона Филозофа.

Арабљанина Едризија (1153), 1202 године освојен од цара Калојана. Констанција је штитила рашљање двају планинских стаза, од којих је једна водила поред данашњег Самокова за Германију (напријед, стр. 93), а друга у Ихтиманску котлину и била је у своје доба најосамљенија византиска тврђава у унутрашњости. Остали су градови лежали, по свој прилици, у Родопи, и можда су нам добро познати под њиховим доцнијим именима из историје XIII и XIV вијека, само што им се не може доказати индентитет[7] (73).

За одбрану и чување ових изолованих и непрестано угрожених мјеста нису нипошто биле довољне обичне посаде заједно са житељима градова. Због тога је образована у западној Тракији војничка граница од ратоборних Малоазијата. Први је почео Константин V („Kopronymos", 741—775) са насељавањем Сираца и Јермена из Мелитене на горњем Еуфрату.[8] Сви су ови колонисти били јеретици; они донесоше павликанство у Европу и посташе оснивачи бугарског богумилства, које је доцнијим правовјерним императорима задавало многу тешку бригу.

Друго насељавање извршило се за вријеме цара Никифора, који је 802 године хришћане из свих провинција дао преселити у „Славинију", особито у градове Анхијал, Berrhoea, Nikaia, Проватон (обадва код Хадријанопоља), Филипопољ и у област на доњем Стримону (Струми). Ова је друга колонизација спроведена на силу, због чега се колонисти 812, на саму вијест да је бугарски кнез Крум освојио Месемврију и Девелт, одмах разбјежаше у своју постојбину[9].

Мало прије тога пала је и *Сердика*. Њу је Крум о Ускрсу 809 године освојио лукавством и силом; 6000 византиских војника и мноштво грађана погибоше при том. Никифор похита одмах из Цариграда с намјером да порушене зидине опет подигне и град поново насели, али побуна трупа присили га на повратак.[10]

Никифорова погибија приликом лудо смјелог похода на Бугарску (811) донесе нечувено зло цијелој Тракији. Бугари, Словени, Арабљани и грчке пребјеглице у Крумовој војсци руковаху машинама за опсједање са истом вјештином са којом и византиски мајстори. (74) Године 813 освојен је Хадријанопољ, Цариград опсједнут и опустошена цијела обала Пропонтиде од Херзона до капија Царског града. У Атири пропаде тада римски мост преко лагуна и у Селимврији би

---

[7] Agathonike и Skutarion: Anna Komn. ed. Par. 281. Lititza: Kantakuzenos 2, 348. Село Левка: „Напрѣдък", Цариград 1874, 9. дец. бр. 20. Манастир Левка: Захариев 54. Епископије Joannitza поред Hyperpyrakion-a (види напомену 65): Acta patr. 1, 190. Konstantia: Edrisi, trad. par. A. Jaubert (Paris 1840) 2, 292 (погрешно преведено као Constantinople). Ansbert 47 (73) (Fontes rer. austr. V), Niketas Chon. 706. — Tsukalas проглашује Agathonike за Беластицу, Skutarion за Скутаре, Konstantia за Костантово у Цѣпини, Левка за Тополово — све села у околини Пловдива (Филипопоља). За нас су Византинци мјеродавни.

[8] Nikephoros Patr. 74.

[9] Theophanes 760, 772. Kedrenos 2, 37.

[10] Theophanes 753.

срушен дворац, а цркве и куће попаљене.[11] Из градова и села одвукоше становништво у бугарске области с оне стране Дунава; само са ријеке Ергин око 30.000.

Послије смрти страшног Крума (815) настаде периода мира која је трајала скоро 80 година са малим кратким прекидима. Путеви у унутрашњости отворише се опет трговини, Бугарска постаде главно стовариште робе за промет између Византиског царства, Русије и Велике Мораве; у бугарским су се градовима замјењивале сировине са сјевера за грчку мануфактурну робу и азиске и афричке производе.[12] Бугарски трговци и каравани оживише тргове Цариграда и Тесалонике (Солуна). Притисак на бугарску трговину преко на двору Леона Философа свемоћног евнуха Мусика био је повод да се 893 дугогодишњи мир прекине једним крвавим, за Бугаре побједоносним, ратом.

Саобраћај између Цариграда и Велике Мораве одвијао се тада староримском војном цестом од Византа до ушћа Саве. Зато се звао и *Моравски йуш*, словенски пѫть моравскыи. Под тим именом јавља се он у Панонској легенди[13]. Њиме су путовали Растислављеви посланици цару, да од њега измоле проповједника вјере, и истом цестом се повратили са браћом Константином и Методијем у своју отаџбину.

Симеон освоји 912—927 велики дио још (75) византиских провинција у Европи, на првом мјесту Филипопољ. Цариград је два пута опсједан. Хандријанопољ дође два пута (914, 923) пролазно у руке Бугара. Византиско царство би стварно ограничено на приморске појасеве. За вријеме 40-годишње владавине цара Петра (927—968) била је бугарска граница између Филипопоља и Хадријанопоља[14].

Из овога времена најсјајнијег развоја старобугарског царства имамо послије 400-годишњег прекида опет вијести о топографији крајева на западном дијелу Велике цесте. Оне се налазе у повељи, у којој је Василије II 1020 године потврдио бугарској цркви територијални опсег који је она имала за вријеме Самуила и Петра, па и још прије, за вријеме Симеона[15].

Прије свега, Сингидунум се јавља под својим новим именом *Београд* (Bêlgrad). Овај апелатив није необичан код Словена; других Београд званих мјеста било је и има још у Албанији (сада Берат), у Бесарабији (сада Акерман), у Ердељу (Alba Julia, Karlsburg), у Угарској (код Едризија Белграба, лат. Alba regalis, мађ. Székes

---

[11] Symeon Mag. 614.

[12] Rambaud, *L' empire grec au dixième siècle*. Paris 1870, 328. Дринов, *Јужни Словени и Византија у X* в. Москва 1876, 6. Nestor ed. Miklosich cap. 34.

[13] Пути сја јат моравскаго. Vita S. Methodii cap. V. Миклошич преводи „in viam se dedit moravicam". (Изд. Живота, Беч 1870, 13.)

[14] О овој граници види Дринов op. cit. 79.

[15] Ова се хрисовуља налази у једној повељи Михаила VIII 1272 (6780), штампана од Голубинског, Историја бугарске, српске и румунске цркве (рус. Москва 1871) 259—263, преведена на бугарски од Дринова, Периодическо списание буг. друштва у Браили VII Уп. Gesch. der Bulg. 202.

Fehérvár, њемачки Stuhlweissenburg, српски Столни Београд), у Далмацији, у Чешкој итд. „Бијели град" на Дунаву имали су Бугари од почетка IX вијека; они су отада држали и преко лежећи Сријем до усељавања Мађара. Кратко вријеме прије тога гледало се према Београду неколико година франачке заставе; *Francavilla* звао се дуго времена данашњи Манђелос; *Frankochorion* звао се још у XII вијеку читави Сријем, а *Фрушки Гора* (старословенски фрѧгъ, старосрпски Фруг: Франак) чува још и данас успомену на владавину Карла Великог у овој далекој земљи. Око 885 године столовао је у Београду Борита као намјесник кнеза (76) Бориса, можда и као насљедни удиони кнез. Овдашње владичанство спадало је међу највећа и најстарија у Бугарској (већ 878 године)[16]. Обухватало је градове *Градец* (Гроцка на Дунаву?), *Белу Цркву* (Ἄσπρη ἐκκλησία), сада (Хасан-пашина) Паланка, 6 сати јужно од Смедерева, *Omtzos* и *Glaventinos*, који нису поближе познати.

На мјесту римског Виминација јавља се словенски град *Браничево* (Βρανιτζ[όβ]α), са врло малом епископијом, али са много мјеста. *Моравишће* (Μορόβισκος) је свакако стари Маргус на утоку ријеке Маргус, која се од тада зове *Морава* (морав, бугарски плав). *Смедерево* (Σφεντορόμος) је било тада незнатан град. Непознат је положај Grontzos-a(?), Divisiskos-a, Istaaglanga-e(?) и Brodariskos-a (Бродариште, скела)[17].

Naissus је постојао још као велики град под именом *Ниш* (Νίσος). У његовој су епископији била 4 мјеста: *Мокро*, стара Ремесијана, поред чијих рушевина још и сада тече рјечица Мокра, *Komplos*, у XIV и XV вијеку Копријан, доцније град Св. Прокопија, сада Прокупље (турски Уркуп)[18], *Топлица*, по својој прилици доцнија Бела Црква, данашња Куршумлија, и скоро неприступачни град *Сврљиг* на Тимоку, чије упадљиво несловенско име значи на румунском бркица (Gobio fluviatilis); изгледа да је та ријеч остатак из трачког, из кога су позајмљена уопште тако многа имена животиња и биља у језицима Полуострва.

Име Сердика промијенили су Словени у *Срѣдец*, при чему су имали пред очима *срѣда* (средина); Грци су из ове словенске преинаке направили своју *Triaditza*[19]. У овој (77) су епископији лежали градови *Перник*, на горњем Стримону, и *Суково*, на истоименој ријеци[20]; Σβενέαπος (sic), сигурно погрешно читано, иначе је непознат.

---

[16] Vita S. Clementis ed. Miklosich cap. 16. Један биоградски епископ Сергије 878. Голубински држи овај Биоград за онај у Арбанији, сада Берат; већ је Дринов доказао да је то нетачно. l. c. 19.

[17]) Упада у очи, да се не спомиње ни Равно (Horreum Margi) ни Chram, (с. 85) два доцније у Средњем вијеку често спомињана стара кастела.

[18] Копријан врло често у српским изворима. Положај је јасан по *Константину од Костенеца* изд. Јагић (Гласник 42) cap. 75 с. 308. Реликвије св. Прокопија чувале су се раније у Нишу, доцније овдје. Град светаго Прокопија, повеља 1395, Гласник 24, 273.

[19] Triaditza изведено од Срѣдец, треба да се изговара као Среадец, Сриадец. Није дакле нипошто неко старотрачко име, као што се може читати у многим приручним књигама. Најприје код Леона Ђакона 171 као Tralitza.

[20] Σύκοβος Према исказу домородаца треба да буде *Суково* прави облик, (Сукава на картама).

Велики римски градови Singidunum, Viminacium, Naissus и Serdica постојали су, дакле, још у X вијеку, истина под промијењеним именима, и имали епископије исто онако као што су их имали у VI вијеку прије њихове пропасти; тешко је ипак вјеровати да су имали непрекидан ред владика.

Што се тиче народности становника ове четири епархије, оно је било *словенско* (бугарско). „Говор данашњих становника у области између Мораве и Тимока, који отступа од западног српског наријечја, упућује на стапање српског језика са мезословенским", пише Шафарик.[21] Овај је словенски елеменат знатно појачан бјегунцима из Панонске низије послије инвазије Маџара.[22] Србизирање Моравске долине извршило се у позном Средњем вијеку, а србизирање Тимочке долине, гдје сељаци још и данас говоре упола бугарски, тек у нашем стољећу. Све то говори о великој експанзивној снази српског елемента.

Кад се Бугарска око 963 године опет распала на своје првобитне саставне дијелове, на Булгарију и Славинију, остале су споменуте четири епархије у западној држави; шта више, Средец је спочетка био сједиште првог западнобугарског цара и патријарха. Доцније се духовна и свјетска резиденција помицала све даље на запад, док није најпослије стигла у Охрид. Руси (Варјази), који су још тада били незнабошци, освојише исток потпуно 969 године. У Пловдиву (Филипопољу) је (у прољеће 970 године) побијено до 20.000 становника; ова катастрофа, која је поткопала благостање града исто онако као и прије скоро 700 година навала Гота и доцније (78) инвазија Хуна, била је још у XII вијеку у свјежој успомени.[23]

Пропаст источнобугарске државе потакла је Византинце на Полуострву, на коме су они, одназад 400 година, били стално само у безуспјешној дефанзиви, да опет пређу у офанзиву. Године 970 држали су Византинци само јужну Тракију до Хадријанопоља, један појас приморја у Македонији, Јеладу (гдје су, уосталом, Мелинзи и друга словенска племена плаћала само данак) и неколико лука у Албанији. Током педесетогодишњих дуготрајних врло крвавих ратова успостављено је Царство у границама које је имало под Маврикијем и Јустинијаном; читаво Полуострво потпаде опет под ромејског цара. Овај ратни полет извео је не толико јелински елеменат колико јерменски. Цар Јован Цимиск, освајач источне Бугарске, био је Јерменин, исто тако и одличне војсковође и језгро војске Василија II. Ради утврђења наново освојеног Филипопоља населио је Цимиск, као некада Константин V, многобројне Јермене у околини.[24]

Када је, послије смрти цара Цимиска († 976), било Византиско царство заокупљено немирима у Малој Азији, заузе Самуило, цар западнобугарске државе, опет тек покорено источно царство, навали

[21] Jahrbücher der Lit. XLII 1838, 30.

[22] Const. Porph. de admin. imp. cap. 41,

[23] Leo Diaconus 105. Anna Komnena ed. Par. 450, једно мјесто на које се досада није обраћала пажња; Тауроскити значи овдје Руси, исто као и код Кинама.

[24] Anna Kommnena ed. Par.451.

на пограничне градове Серес и Ларису и узнемириваше Пелопонез. Тек послије 10 година подузе Василије II за историју наше Цесте важан војни поход против њега о чијем смо току сада добро обавјештени из грчких, јерменских и арапских извора; најпоузданији свједок је Византинац Лео Ђакон, који је сам учествовао у експедицији.[25] (79).

Од Филипопоља продрије цар уским и стрмим стазама кроз стари кланац Succi до Сердике, дакле у област која одназад 177 година није видила византиске војске. Почело се опсједањем града, али су машине радиле безуспјешно, из дана у дан нестајаше све више провијанта који су били понијели са собом, трупе су трпиле глад, а тамни гласови јављаху о доласку Самуила са четама читавог Запада. Послије 20 дана дигоше Византинци табор што хитније и наступише отступ. Након једног дана хода улогорише се на вододјелници између Дунава и Јегејског Мора (код Вакарела), у предјелу пуном жбуња. Тамна предосјећања застрашаваху војску. Слиједећег дана, 17 августа 986, марширало се кроз шумовиту Ихтиманску котлину, поред дворца *Стопониона*, старе Helice (Skupion код Прокопија), и пењало на висину кланца „Трајанове Капије", између клисура и прашума. Кад су хтјели да project пројуре кроз стари кланац Succi, оживи одједном иначе непријатна шумска тишина од убојне вике и звекета оружја. Бугарска војска изби с десна и лијева из шумске помрчине и баци се на престрављене Ромеје страшним пљуском стрелица. Читав пртљаг, машине за опсједање, царски шатори и на стотине најљепших коња падоше у руке побједилаца. „Стријеле Миза однесоше побједу над копљима Аузона". Највећи дио трупа, које су дан прије прошле алпским ливадама Ихтимана, паде од бугарских мачева и буздована. Једно одјељење јерменских пјешака узе благовремено цара у своју средину, и тада „agmine quadrato" проби се споредним путањама на чистину. Леон Ђакон откаса из (80) котлине кланца Succi уз последњу узвишицу испред Bêtрен; јамачно је ријетко икоји смртник с овога мјеста с тако радосним погледима поздравио трачку низину пред собом.

То је била чувена битка у *Бугарској Клисури* (ἐν τῇ βουλγαρικῇ κλείσει); тако су Византинци тада звали кланац Succi. Бугарски пљачкаши продријеше тада, без страха, до у близину Цариграда и доспјеше до моста код Атире.[26]

---

[25] Досада се знало о овој експедицији само по Leo. Diac. 171 и Kedrenos 2, 436. Проф. В. Васиљевски у Петрограду обогатио је прије мало мјесеци у својим „*Руско-византиским фрагментима*" (у Журналу руског министарства просвете, св. 184. II) досадашње знање о (79) тадашњим догађајима, узевши у обзир за хронологију неоцењивог Арабљанина Ал-Мекина, Јерменина Асохик-а и византиског пјесника Јована Геометра, једнога савременика. — Дворац *Телнаса* (код Ал-Мекина), који који су Бугари освојили, а који је 985 године повратио Лав Мелисен, не треба тражити (као што Васиљевски мисли) нипошто у Нишу, него негдје изван тадашњих граница бугарског царства; експедиција 986 била је први покушај да се продре кроз кланац Succi.

[26] Jo. Geometres код Васиљевског 171, 175. О почетку ратова Самуилових са Византијом сравни Дринов, Јужни Словени и Византија у X вијеку (руски) с. 110 sq.

Тек послије 10 година поче поново бугарски рат и тада трајаше непрестано до 1018 године. Срêдец се са 35 оближњих властелинских замкова на Витошу, Рили и Балкану одржа све до потпуног покорења Бугарске. Град *Перник*, високо изнад ждријела младеначки пјенушавог Стримона, стече глас неосвојивости за вријеме два безуспјешна опсједања, 1002 и 1016 године. Напротив, 1015 године паде дворац *Бојана* на источном подножју Витоша, чије се рушевине могу још и данас видјети с друма. Самуило нападе и опљачка Хадријанопољ 15 августа 1002, на Велику Госпојину, док Василије II заузе Bdyn (Видин) и по свој прилици и Ниш.

Византинци заузеше цијелу Војну цесту тек 1018 године, пошто је посљедњи цар, Јован Владислав, пао пред Драчем. Са појединим бољарима, или боље речено са удионим кнезовима Бугарске, Македоније и Арбаније, склопљени су уговори, њихове привилегије хрисовуљама потврђене и тако Бугарска анектирана на миран начин послије толиког пролијевања крви. Само су у градове послани управници и кланци осигурани са посадама у тамошњим утврђењима. Исто тако су учинили и Турци послије три и по вијека са тадашњим бугарским, српским, арбанским и грчким династама Македоније и Арбаније. Историја хришћанских удионих кнежева Македоније завршава се много касније са кнезом Димитријем, господарем кратовских рудника († 1566), а историја муслиманских велможа тек у нашем (81) стољећу са полунезависним скопским пашама, у чијим је, сада већ ишчезлим, дворовима још Гризебах (1838) уживао гостопримство које потсјећа на давно прохујале вјекове.

Послије покорења Бугарске нађе се цијела Војна цеста опет у једној руци, истина само за 176 година (1018—1194). Дунав постаде опет, као и за вријеме Јустинијана и Маврикија, сјеверна граница Римског царства и један нов низ утврђења и кула, који су највећим дијелом били саграђени на старим темељима, или су били сасвим антички, бдио је опет над кретањем прекодунавских племена.

У ово доба, у XI и XII вијеку, јављају се најпослије опет толико топографских детаља да је могућ поближи опис цијелога Војног пута. То нису никакве византиске карте путева и итинерари, који нас обавјештавају о градовима и тврђавама; Византинци нам нису ништа тако оставили као што ни њихова литература нема неког великог географа, иако су доста марљиво читали и ексцерпирали Страбона и Птолемеја. Основу за идући опис морамо узети од Латина и Арабљана. Историчари *крсташких ратова* имају непроцјењиви материјал за освјетљење цијеле земље; шта више, могла би се Цеста за оно вријеме назвати *Крсташка цеста*.[27] Арабљанин Едризи, рођен у Цеути

[27] Bongarsius, Gesta Dei per Francos sive Orientalium expeditionum et regni Francorum Hierosolymitani historia. Hanoviae 1611, 2 voll. Такозванога Ansbert-a Historia de expeditione Friderici imperatoris, издање Х. Таушинског и М. Пангерла Fontes rerum austr. V (1863). Одличан географски коментар уз Ансберта P. J. Šafařík, Jahrb. der Lit. XLII 1828, 26—64. Arnoldi Chronica Slavorum (ed. Pertz, Hannoverae 1868) l. IV. cap. 8 sq.

(1099), и питомац школа у Кордови, даје у својој географији, коју је написао 1153 године у Сицилији на двору Рогера II, један итинерар који показује празнину само између кланца Succi и Филипопоља. Из његових се података види да су узети из извјештаја норманских уходa и италијанских трговаца[28]. Овој латинско-арапској основи (82) ми ћемо додати обилне вијести византиских и словенских хроника и повеља.

Што се тиче саме Војне цесте, која је за свјетски саобраћај опет отворена, пошто су Угри примили хришћанство, био је тада још посвуда одржан стари римски плочник; још у XVI вијеку могао се у највећем дијелу употребити. Између Цариграда и Хадријанопоља били су дуж Цесте у правилном отстојању, од прилике $^{1}/_{4}$ сата на коњу, постављени миљокази, али нипошто римски *lapides*, него по пар брежуљака од земље, 1—2 метра висине, који су лежали један према другом. Буе, који их је посматрао, мисли да су на њима некада стајали путни каменови[29]. На неким путевима било је у Византиском царству још и станица за измјену коња по примјеру римских мутација ((виз. ἀλλαγή)[30]. Византинци и Словени, као и Турци доцније, угледали су се на римски примјер, па су такође калдрмисали своје путеве, свакако на мање спретан начин. Римски пут звао се словенски *царски пѫть* (српски пут); „царски пут" исто онако као што и Новогрци старе трагове плочника називају *vasiliki strada*. Крсташи су, по својим домаћим причама, приписивали *trita semita seu strata publica Bulgariae* Карлу Великом, као да је војска овога моћног краља у своје вријеме саградила тај пут до Цариграда[31]. Словенска прича означавала је, као што смо видјели, цара Трајана као оснивача; у томе су јој, по свој прилици, претходиле традиције римских провинцијалаца.

До полазне тачке Цесте могло се са сјевера доћи двјема путевима, или Дунавом, или поред рушевина старога Сирмијума, гдје је поред цркве Св. Димитрија настао град Dimitrovica (сада Митровица). На мјесту старога Тауруна, наспрам Београда, налазила се једна мала тврђава, названа землънь, византиски *Zeugminon* или *Zeugmi* (Ζεύγμη), данашњи Semlin, српски *Земун*. (83).

Београд (Βελεγράδα, *Griechisch Wizzenburch, Alba Graeca*, мађ. *Nándor Fejérvár*)[32] је у XI и XII вијеку био сједиште византиског стратега или дукса. Томе је била дужност да чува државну границу према Туркији (тако се још код Кедрина назива Угарска) или Унгрији, а осим тога, да држи на узди немирно словенско градско становништво, које је било врло склоно да се одметне. Едризи познаје „Belgradun" као добро насељен, у цвијету град, са великим црквама.

---

[28] Géographie d'Edrisi. Traduite par Amédée Jaubert. Paris 1840 (Recueil de voyages et de mémoires VI) 2, 291 sq., 379, 382 sq.

[29] Boué, Mitth. der antrop. Ges. 1871, 158.

[30] 'Αλλαγή, Mutatio equorum. Напом. уз Nik. Choniates ed. Bonn. 1181.

[31] Robertus Monachus. Bongars 1, 33,

[32] Nadurfeyrwar 1388, Fejér, Cod. dipl. 10, 414. По Врачићу 1, 298 од Nandor heggye, једног оближњег брежуљка обраслог виновом лозом.

Београдски зидови и куле имали су за вријеме угарских ратова у XII вијеку чудну судбину. Краљ Стефан II освоји Београд 1124 године, разруши његова одбранбена утврђења до темеља, даде пребацити све камење бродовима на лијеву обалу Саве и ту подићи Земпин. Исто тако је некада Атила, пошто у низији између Тисе и Дунава није могао наћи потребно камење, добављао грађевни материјал за своје куће из римских утврђења на десној обали; и турска тврђава Браила саграђена је помоћу рушевина римске Troesmis, која је лежала преко пута. Кад су послије, 1154, Византинци освојили Земпин, морало се, на заповјед цара Манојла, камење, од кога су многе још римски легионари обрадили, поново селити преко ријеке на бријег београдске тврђаве, гдје су сада византиски војници и угарски заробљеници од старог камења дизали нов кастел[33].

Од Београда се ишло старом Дунавском цестом два дана низводно. С десне стране биле су велике шуме у којима су се витлали чопори говеда и крда оваца становника. О ове чопоре огријешили су се, у прољеће 1096 године, први крсташи који су овуда пролазили под водством витеза Валтера Без имања, и то више од глади него од жеље за пљачком. Дотрчаше наоружани сељаци, па чету од 140 Латина, чији је читав потхват и иначе сматран само колосалним пљачкашким походом, стјераше у једну усамљену цркву и запалише је. Узгред напомињем да су и крсташки походи (84) допринијели повећању археолошког богатства српске земље. Београдски музеј чува многу успомену на крсташе, међу њима и један прстен са провансалском пословицом.

Пред ушћем Мораве пролазило се кроз плодно, у ратној историји XV вијека често спомињано, поље *Годомин;* име се чује још данас. Преко Мораве прелазило се на чамцима. Многи су путници[34] имали обичај да се тек овдје са угарске обале Дунава пребаце, из града *Кеве*, слов. *Ковин* или *Кубин* (ант. Constantiola).

Браничево, Βουρανιτζόβη или Βρανίτζοβα Византинаца, *Brandiz* Латина (треба га разликовати од Brandiz = Brindisi у Италији) било је такође сједиште једног византиског стратега; али често су нишка и браничевска стратегија биле сједињене у једној руци[35]. Едризи га, под именом *Agridiska* (слов. Градиште), описује као једно трговачко мјесто у житом богатој добро наводњеној равници, недалеко од ушћа Мораве, на врху брегова који прате дунавску обалу. По свим траговима је словенско и византиско Браничево идентично са старим кастелом Виминацијa, на лијевој обали Млаве (стр. 84); у народу се звао, као многи други градови, *Костол* (од castellum), од чега је настало име села Костолца, које од XIV вијека лежи код рушевина. Прави главни град Горње Мезије, на десној обали Млаве, био је, по свој прилици, стално само поље рушевина, откада су га Хуни разрушили. Угри су често пута опсједали Браничево за вријеме ратова у XII вијеку, шта

[33] Kinnamos 10, 214.

[34] Н. пр. папин легат Лео 1204. Cf. Gesch. der Bulg. 376, напомена 7.

[35] О историји Браничева опширно код Шафарика op. cit 29—37.

више освојили су га 1124 године два пута једно за другим, па други пут попалили. Од XII вијека није се више опоравило. Године 1380 припадало је село Костолац са својим цијелим подручјем, дакле и са рушевинама Виминацијум-Браничева, српском манастиру Горњаку у оближњој клисури Млаве[36]. (85) Име Браничево одржава се још и данас као име Пожаревачког округа.

У Браничеву је остављао средњевјековни путник Дунавом своју лађу да, као и онај што је долазио копном од Београда дуж обале, продре у унутрашњост земље. Овдје је почињала чувена *silva Bulgariae*, једнолика прашума, испрекидана само на мало мјеста ливадама и пријатним долинама. Букве и храстови суживали су стару Римску цесту, а високо шипражје са десна и с лијева затварало поглед у тамну унутрашњост шуме. У монотоним храстовим шумама Шумадије има још и данас много сатима дугих мјеста, гдје се човјек може мислима вратити у „ingentia et spatiosissima nemora" далеког Средњег вијека. Није се скоро видјело ниједно насеље, а људи врло мало. Византинци су намјерно одржавали ову пустињу. Виљем Тирски прича, да су „miseri Graeci" својим поданицима строго забрањивали да крче шуме поред путева, јер да су им тешкоће пута, неизмјерност прашума и непроходност цбуња поузданија заштита од непријатељских инвазија него њихове војске. Тако да се ради и послије покорења Бугара, који су некада били страх и трепет Царства. Уз то се, примјећује он, зове *Булгарија* читава земља од Јадрана до Цариграда, па одатле до Дунава, 30 дана хода дугачка и преко 10 дана хода широка; Грци да нису никако свјесни колико је срамно за њих проширење овог имена[37]. И други историчари крсташких ратова означују Београд и Браничево као бугарске градове; код њих и епирска и арбанашка обала лежи у Бугарској.

Послије дводневног путовања излазило се најпослије из шуме и угледала Морава и на њој дворац *Равно*, Rabna Едризија, Rabnel, Ravenelle код крсташа. То је Horreum Margi Римљана, данашња Ћуприја. Ријека што овдје утиче, сада Раваница, звала се раније *Раван* и под тим се старим именом спомиње још у српским народним пјесмама. (86) Једна скела преко Мораве посредовала је везу са вазда српском планинском земљом, Шумадијом.[38]

Лијево по страни, у шумовитој планини, лежао је град *Петрус*, чије се рушевине, зване Петруша, могу видјети источно од Параћина на рјечици Црници. Тај је град султан Муса разрушио 1413 године; још и данас постоји у народу нека тамна успомена на тадашњи покољ[39].

[36] Повеља. Miklosich, Mon. serb. 193.

[37] Wilhelmus Tyrensis lib. II cap. 4 (ed. Bongars 1, 653).

[38] Потврде за *Равно* у Даничићевом Старосрп. рјечнику (Београд 1868, 3 свеске), у једном одличном дјелу, у коме је сабран сав дотада познат топографски материјал из старосрпских споменика. Cf. Šafařík 27.

[39] Досада непознати положај Петруса разјашњава се из недавно код Јагића објављеног текста Анала (Archiv. f. slaw. Phil. 2, 86). Рушевине Петруша описује Милићевић, *Србија* 1105.

Од Равног до Ниша јахало се опет старом Римском цестом кроз шуме. Једино мјесто, покрај којега се пролазило, био је град *Болван*, стари Praesidium Pompei, источно од Алексинца. У XIV вијеку била је на оближњем кланцу (источно између Ртња и Озрена) бугарско-српска граница са једном царинарницом[40].

Од Болвана се стизало у *Ниш*, (виз. Νῆσος, Νῖσος врло ријетко Ναϊσσός; лат. Niz, Nissa). То је био, по Виљему Тирском, утврђени град са јаким зидинама и кулама, са ратоборним бугарским грађанством, који је штитио прилаз великом каменом мосту преко *Нишаве*. Грудобрани Ниша стојали су на римским темељима (с· 89); цар Манојло дао их је појачати и обновити[41]. Едризи хвали у „Nisu" изобиље и јевтиноћу животних намирница; на тамошњој пијаци да се може наћи меса, рибе, млијека и воћа. Трговина Ниша била је знатна, јер су се овдје растајали путеви за Угарску и Србију, за Београд и Расу (сада Нови-Пазар); трећи је пут водио ка југу, у Скопље. Био је стратегиски врло важна тачка, зато се и цар Манојло (1143—1180) на својим походима (87) против Угарске и Срба овдје врло често бавио. У епископској цркви Св. Прокопија почивало је тијело овога свеца. Кад су 1072 године Угри плијенећи продрли у Ниш, отворише кивот, узеше једну руку светитељеву и смјестише је у цркви Св. Димитрија (Митровица) код Сирмија. Тек 1162 године даде је цар Манојло, послије освојења Сријема, опет повратити у Ниш[42]. Кад су Турци заузели Ниш, пренесен је светац у оближњи Копријан, који се отада прозва *Прокойје*. (с. 126).

За нишки мост везане су крваве успомене из историје првог крсташког рата. У пролеће 1096 пролазио је витез Валтер кроз Ниш; он је био добро примљен и понашао се сасвим уљудно. Одмах иза њега ишао је Петар од Амиена (Amiens) са 40.000 крсташа. Он пређе преко моста и улогори се на лијевој обали, на пространој зеленој ливади, гдје лежи данашњи град Ниш. Од стратега Никите, који је из Београда дошао у Ниш прије њега, доби дозволу, да његови људи могу у граду (сада тврђава на десној обали) набавити намирнице; али је морао дати два витеза као таоце. Цијели се дан трговало и куповало, и доброћудне Нишлије поклањали су Латинима много, не тражећи новаца. Увече се повратише таоци кући и ноћ прође сасвим мирно. Кад је сљедећег јутра дигнут табор, потрчи 100 Нијемаца, расрђених због свађе, коју су дан прије имали са неким Бугарином на пијаци, к ријеци и запалише седам воденица. За час се у граду

---

[40] Константин од Костенеца, Гласник 42, 307. Српска повеља 1395. Ib. 24, 273.

[41] Wilhelmus Tyrensis l. I cap. 19. Kinnamos 212. Niketas Choniates 174.

[42] Јасан византиски извјештај о томе налази се код Кинама 227. Тиме отпадају сумње Рачког у „*Борби Јужних Словена за државну неодвисносш у XI виеку*." Загреб 1875, 184, 185 напомена. Уп. Thurocz код Schwandtner-a II. 50 sq. Св. Прокопија црква 1204, Theiner, Mon Slav. 1, 29 Cf. напомена 18. — Још се горе него са св. Прокопијем догодило са св. Климентом, и то још у нашем вијеку; грчки калуђери украли су његову главу у Охриду и однијели у манастир код Berrhoea (Карафериja). Григорович, *Пушовање* (Казањ 1848) 116.

све диже на ноге; повика се да Латини нису никакви хришћани него разбојници који добро (88) злим враћају. Грађанство се, на заповијед Никите, лати оружја у граду. Сакупљени кумански, печенешки и угарски стријелци појахаше коње, потрчаше за крсташима и направише у заштитници страшан покољ. Петар је био већ далеко измакао, кад му дотрча витез, сав задуван, са жалосном вијешћу. Он се поврати, али се крсташи нису могли држати на узди. Он је хтио да преговара, али се 1000 људи издвоји од војске и претрча са споменуте ливаде преко моста на градску капију. Грађани и посада излетише из капије па се на мосту завржe крвава борба. Множина Латина би стјерана у ријеку гдје се удави; друге срушише с моста; многи погинуше од бугарских мачева, копаља и стријела. Борба се сврши потпуним поразом крсташке војске, која се растури по шумама и брдима. Скоро се случајно састадоше вође на врху некога брда. Мало по мало сакупише знацима труба растурене; пропало је 10.000 људи и 2000 кола, међу њима кола са цјелокупним новцем што га је Петар с муком скупио на Западу. Кад је доцније пролазила главна војска под Готфридом Бул̂онским (Bouillon), налазила је свуда у околини крсташке жене, дјецу и старце који су заједно са пртљагом пали у руке Нишлија[43].

Од Ниша до Срѐдеца морало се по рђавим путевима прећи преко најтежих брда и најдивљије прашуме. Није висина дрвећа била најопаснија страна ових шума, него непроходна густоћа џбуња, ниске шикаре; њихово баровито тле није се скоро никада сушило[44]. Први кланац између Ниша и данашње Ак-Паланке била је у ратној историји XV вијека тако чувена *Куновица*[45], чије име носи још и сада једна караула (89) крај цесте; дрвеће, камење и странпутице створили су од њега у рату врло опасан дефиле. Па ипак, пролазило се преко њега у Средњем вијеку колима, што у најновије доба није више могуће. На мјесту старе Ремезијане (сада Бела-Паланка) стајао је градић, који је Петар од Амиена затекао сасвим напуштен; по празним кућама није се могло наћи никаквих животних намирница, па су најпослије (то је било у мјесецу јулу) јели сирово класје. Алберт Аквенски не спомиње никакво име. То ће бити раније споменуто *Мокро* (слов. влажно), у X вијеку мјесто у нишкој епархији, стара Ремезијана (с. 126). Брокијер је 1433 видио овдје рушевине једног потпуно разореног града, који он зове *Ysvourière;* заправо се звао *Извор* (слов. врело).

---

[43] Albertus Aquensis cap. 9—13. Wilhelmus Tyrensis I c. 19—22.

[44] Asperae et durae viae silvarum; viarum mira difficultas. Ansbert 26. Δυσχωρίαι, ὄρη ὑψηλὰ καὶ δεινῶς ἄβατα. Kinnamos 70. О шуми Bonfinius, Rerum hung. decades III 5 p. 453 ed. Hanoviae 1606.

[45] Куновица, Српски анали, изд. Шафарика (Památky dřevního písemnictví jihoslovanského) 78. Cunobizus Bonf. l. c. Saltus Cunovizza Враnчић 1, 311 Cunovith код Дорншвама. Упореди Gesch. der Bulg. 34, 365. Спомиње се и у Османиди (III, 53) дубровачког пјесника Гундулића, која је врло богата географским детаљима.

Послије прелаза другога кланца долазило се до града *Пирота*. Његово се име, додуше, спомиње тек у XIV вијеку, али је на сваки начин много старије. То је можда град Атруни или Атруби, који Едризи спомиње у средини између Ниша и Срêдеца; он је лежао на брду, чије је подножје запљускивала рјечица што се излијева у Мораву; дуж рјечице биле су воденице, виногради и баште[46].

Срêдец словенских повеља, легенада и љетописа, *Triaditza* Византинаца, Strâliz, Sternitz крсташа, познаје и Едризи као добро насељени град Атралса, у средини једне плодне равнице. Тек на крају XIV вијека јавља се сада по цијелом свијету познато име Софија,[47] које није код Бугара још ни данас истисло старо, свакако словенизирано, име (Serdica: Срêдец). У XII вијеку био је (90) то јако утврђен град, резиденција стратега и митрополита, са многобројним црквама још из старобугарског времена, прије 1018 године, од којих се двије поименице спомињу, св. Луке и св. Јована Рилског[48]. Обадвије су сада ишчезле, али црква св. Софије, која је дала граду његово модерно име, може се још видјети као рушевина једне мошеје; да ли она припада византиској (1018—1194), или познобугарској (1194—1382) периоди, неда се ријешити. У Софијској котлини насељавани су често ратни заробљеници; Печенези под Јованом Комненом, а Срби под Манојлом[49].

Од Срêдеца су ишли, као и у римско доба, многи путеви. Према западу ишао је, поред старог пута преко Перника за *Велбужд* (стара Pautalia, сада Ћустендил), још и један брдски пут, западно, за Врању на Морави[50]. Он је ишао преко Клисуре до градића Бресника, па одатле у једну долину која се, као и околна висока брда, зове *Снегпоље*, гдје се налазио замак *Зелени Град*, даље поред села Страшимироваца, преко високог брда *Чемерника* (1540 м) до села Сурдулице и онда доље ка Морави. Још 1530 године путовао је овим путем царски посланик гроф Ламберг у Цариград. У новије је вријеме био пао сасвим у заборав, и пошто је Буе њим прошао, док није Хохштетеровим описом пута (1869) постао опет познат.

Путујући даље од Срêдеца за Филипопољ видио се у котлини Ихтимана град *Stoponion*, који Едризи назива Стобуни а један словенски извор *Штипоње*. То је стара Helice, Прокопијев Skupion. Име се посљедњи пут јавља (91) код Вранчића (1553) као *pagus*

---

[46] За историју југословенске народне приче је интересантно да се град многоопјеваног Момчила, који је 1345 погинуо пред *Peritheorion*-ом у борби са Кантакузеном (Gesch. der Bulg. 304), спомиње свуда гдје име има неки призвук са именом правог локалитета, у Пирлитору (Херцеговина), у Пирдопу (Балкан), па и у Пироту.

[47] У једној повељи цара Шишмана III (1365—1393). Види Gesch. der Bulg. 399.

[48] Живот св. Јована Рилског, од бугарског патријарха Јевтимија. Изд. Новаковић, Гласник 22, 283.

[49] Срби: Kinnamos 103. Печенези и њихови трагови: Gesch. der Bulg. 222.

[50] Константин од Кестенеца ed. cit. 305. Курипешића Опис пута посланства 1530 (Види главу III). Зеленград у уговору о миру 1443.

Stippos[51]. Турци му промијенише име у Ихтиман, тобоже по једној цркви Св. Јевтимија. Стопонион је била велика тврђава, од које се још у почетку нашега вијека виђао по који остатак зидова; они су демолирани за вријеме крџалија, кад су се овдје населили становници околних села, па се због тога морало мјесто да прошири. Удесно одавде ишао је каравански пут у Драч, који Едризи описује; кроз велику планину (Ryl) стизало се у Германију (с. 93), па одатле преко Малешева (Malsuda), Кратова (Kortos) и Скопља у Охрид, гдје се ступало на стару Via Egnatia. Овај је пут до Скопља био права средњевјековна рубна стаза, која је ишла кроз најнепроходније крајеве.

Сада долазимо до античкога кланца Succi. Од напријед описане битке у *Бугарској Клисури* 986 остављају нас све до у XV вијек Византинци, Арапи и Словени на цједилу. Понешто сазнајемо само из извјештаја крсташа, који ове кланце описују под именом *claustra* (или *clausurae, clusae) sancti Basilii*. При томе не треба мислити ни на какав манастир, ни на какве испоснике. То упадљиво име настало је неспоразумом из грчког Βασιλικὴ κλεισούρα, *Василики Клисура*, „Царски Кланац". Истина, за ово име не можемо навести ниједно мјесто код византиских писаца, али се може реконструисати не само из латинске него и из словенске преинаке. Код Бугара се, наиме, цио предјел око кланца зове *Василица*. Ово име познају Халкокондил (1443), Петанчић (око 1500: excelsae montis Vasiglizae Alpes) и Вранчић. Сада се под *Веселица* разумијева планина западно од кланца заједно с тамошњим насеобинама, које се састоје од шест група бугарских бачија[52] (92).

Већ смо горе описали „Трајанову Капију" и њезине тврђаве и зидине. Још су ту стајала римска утврђења као рушевине, снабдјевене новим кулама и сталном посадом. У ратним временима затварани су тјеснаци великим у оближњој прашуми усјеченим деблима и огромним комадима камења који су ваљивани са оближњих узвисина. Из шуме су вребали непријатеља стријелци са отровним стријелама[53].

Поред кланца Succi употребљавао се већ тада у непосредној близини други знатно лакши пријелаз, коме је само недостајао пробијен и поплочан пут. Из котлине Ихтимана скретало се јужно надесно, долазило код растурених колиба садашњег села Васелице, отприлике 5 километара западно од „Трајанове Капије", до вододјелнице (683 м) која је лежала 126 метара ниже, па, идући током потока пуног шљунка, долазило у котлину изворишта Марице. Још и данас покривају околне висове велике шуме које се протежу миљама према западу, до Искера. С оне стране Марице долазило се до града *Констанције*,

[51] Не смије се замијенити са старим Стоби на Еригону, са Штипом на Брегалници или са Стобом на Рилу. Стопонион код Кинама. Константин од Костенеца има у изд. Јагића гл. 75 с. 308 на Стопони; код Григоровича, који је употребио други рукопис, Штипоње (Види Gesch. der Bulg. 193 напомена 12).

[52] Wilhelmus Tyrensis 1. II. cap. 4. Ansbert 28 — Chalkokondylas ed. Ven. 162. Petantius код Schwandtner-a 1, 868, 869. Verantius, 1, 321.

[53] Поред Ансберта упореди Niketas 562. Слов. засѣшти пѫть, српски засећи пут.

сада села Костаница или Костенец (с. 123). Римљани нису познавали овај дефиле; барем овдје нема трагова ни од путева, ни од каквих попречних зидова или кастела. Такођер никаква средњовјековна утврђења не штите кланац; била је само шумска путања. Кад је 1190 године цар Фридрих I послао Бертхолда херцега од Далмације на преговоре са српским великим жупаном Немањом „in introitu clasaurum Bulgariae", ишао је он, предвођен по свој прилици од домаћих водића, овим путем; дотле је чекао корпус крсташа у Констанцији, да га допрати натраг у Хадријанопољ.[54] За вријеме Турака доби овај *Sulu Derbend* (т. Водени Кланац) већи значај; сада се кроза њ гради жељезница од Пловдива (Филипопоља) за Софију. Он има само једну тешкоћу што се, наиме, да би се из Констанције стигло у трачку равницу, идући дуж Марице, мора проћи још кроз *Момину Клисуру* (т. *Kyz Derbend*). (93)

Од Констанције је водио један пут према западу преко Самокова за Велбужд (ант. Pautalia, с. Ћустендил) и одатле за Скопље (с. 99). Он се јавља тек у турским ратовима на крају XIV вијека; овуда је, н.пр., 1389 године прошао султан Мурад I из Пловдива (Филипопоља) у Косовску битку.

У кланцима се остављала Бугарска и ступало не у Тракију него *Македонију*. Тако су Византинци од VII вијека називали античку Тракију; име Тракије ограничено је тада само на Пропонтидско Приморје (стара „Европа" с. 107). Поред више стотина свједочанстава, што их је из византиских извора сакупио Тафел, могао би се додати још велики број из латинских и словенских врела[55]. Стара Македонија названа је *Thessalia I* (по главном граду Тесалоници), а стара Тесалија *Thessalia II*. Ово промјенљиво називање провинција, које је почело још у Старом вијеку (н.пр. Dacia), јесте једна од највећих потешкоћа старе географије.

С оне стране кланаца ступили су крсташи 1189 године у пријатну равницу с виноградима и ријекама, која се звала *Circuwiz Circuiz*. То се име више не спомиње. Шафарик је мислио, да је то рђаво схваћено име ријеке *Марице* (Mariso код Едризија); тим су именом Словени назвали ријеку коју су стари звали Хеброс, а Византинци Хеврос (Εὖρος)[56]. Из неколико већ прије споменутих вијести (с. 99) види се да се, поред пута дуж саме ријеке, даље до Филипопоља још увијек употребљавала римска брдска цеста.

Филипопољ је тада још увијек био град на три брежуљка, опкољен дебелим и високим зидовима и дубоким јарком. Још ни у XII вијеку није било заборављено латинско име Trimontium. Палате, цр-

---

[54] Ansbert 47.

[55] Tafel, Const. Porph. XIII—XXII. Словенски љетописци премјештају битку на Марици 1371 године у Македонију; Brocquière 1433 зове Филипопољ главним градом Македоније. Дорншвам пише 1553 (16'), да Македонија почиње код Ветрена (на излазу из кланаца) и т. д.

[56] Šafařik, Jahrbücher 1828, 46. Дјела II 235 — Едриси спомиње западно од Филипопоља градове Ligholgo и Karwi, који су иначе потпуно непознати.

кве и манастири красили су акрополе града, у коме су за вријеме Комнена цареви (94) често боравили. Ана Комнена назива Филипопољ у свом одушевљеном опису лијепим „Megalopolis“-ом, а и Кантакузен га зна као велики и чудесан град. Чудновато је да већ Евсевије из Цезареје († 338) сматра цара Филипа Арабљанина оснивачем града, а не Филипа II Македонца; сличну заблуду сретамо често пута у Средњем вијеку, особито код Ане Комнене и неких латинских писаца.[57]

Становници су били дијелом Грци, дијелом Јермени, дијелом Бугари из околине. Јермени су имали тако велики утицај, да је за вријеме Алексија Комнена (1081—1118) цио град, са незнатним изузецима, био јеретички. Кад су крсташи 1189 године дошли у Филипопољ, затекоше град без становништва; само су Јермени били остали, па су се братимили са Латинима. На почетку XIII вијека налазио се кварт Павликијанаца на путу у Стенимахос, дакле управо ондје гдје још и данас станују „Павликијани”, који су, међутим, постали католици (отприлике од 1660).[58]

Словенски се елеменат повећавао од времена до времена, чим би град дошао под бугарско господство, што се у X, XIII и XIV вијеку доста често догађало. У словенским врелима чита се име *Филипов град* само у преводима или у дјелима грчки образованих писаца. Народ је Филипопољ увијек звао *Пловдин;* садашњи облик у употреби *Пловдив*, новијег је датума. Таман је постанак имена. Венецијанац Доменико Негри 1567, Новогрк Georgios Tsukalas 1851 и бугарски историчар Дринов 1873 помишљали су, независно један од другога, на стари Плотинополис, који је лежао један дан хода јужно од Хадријанопоља. Име је врло слично, али удаљеност одвећ велика.[59] (95)

Нека нам је дозвољено да од Филипопоља начинимо једну малу дигресију у сусједну Родопу, чији средњовјековни градови и предјели још увијек пружају многу загонетку географском истраживању.

Прије свега, загонетно је словенско име Родопа *Славиевы Горы*, које се налази у неким споменицама XV и XVI вијека[60].

У унутрашњости планине разликовало се поред филипопољске провинције предјеле Morrha, Achridó, Merope и земља Смољана. Нај-

---

[57] Eusebius ad 250 код Roncalli; Anna Komnena ed. Par. 450. Anonymus o трећем крсташком походу код Bongars-a, I, 1159.

[58] Јермени: Niketas 527, Ansbert 34. Кварт Павликијанаца: Villehardouin ed. Wailly 239.

[59] Свједочанства за Пловдин из срп. извора у Даничићевом Старосрп. Рјечнику. Plaudin: Курипешић 1530. Ploudin: Вранчић (1553) 1, 323. „Philippopolis nennen die Bulgaren und Türckhen Plodin, etliche auch Philibbo“, Dornschwamm 17. — Dom. Negri Geographia, Basileae 1567, 270. Tsukalas, ‘Ιστοριογεωγραφικὴ περιγραφὴ τῆς ἐπαρχίας Φιλιππουπόλεως, Беч 1851, 55. Дриновъ, Заселеніе балканскаго полуострова Славянами. Москва 1873, 28. Било би вриједно потражити старо *јерменско* име за Филипопољ. Као куриозум спомињем, да је у мају 1876, послије крвопролића, бугарски писац Грујев у Филипопољу оптужен био као да је измислио име Пловдив.

[60] Константин од Костенеца (1431), Гласник 42, 299, 306. Verantius 1, 331.

познатија је од ових предјела, наравно, Филипопољска епархија, која се у XIV вијеку звала често просто *Rhodope*, супротно Морхи, другој епархији. Она је обухватала често пута у бугарским ратовима спомињане градове на сјеверној ивици планине, који су стражарили на излазима из планинских долина[61]. Још постоје њихова имена и још се и данас виде њихове сликовите рушевине, па није ни особито тешко да се одреди њихов положај. Најзападнији град био је Цêпина на прелазу у извориштни басен Нестоса (сада Месте). Сјеверно од њега, на мјесту старе Бесапаре, био је град *Batkun* (Васоп код Ансберта). На висовима десне обале Кричме виде се градови *Кричим*, *Перуштица* и *Св. Јустина* (сада Устина). Најважније мјесто послије Филипопоља било је утврђени *Stenimachos*, основан на античким темељима, три миље југоисточно од главног града епархије, сада један изоловани грчки градић у средини бугарске земље[62]. (96) Поред њега је лежао *Воден* (Μπέαδνος Кантакузена, Bandoucy Ансберта), сада једно село. Даље према истоку лежали су ближе непознати градови *Козник* и *Aetos* (Орао); ово се посљедње име града јавља у византиским крајевима исто онако често као у словенским земљама „Сокол". Пола сата јужно од Стенимахоса виде се рушевине града *Петрича* (Πετριτζός, Pernis Ансберта). Дубље у планини лежи чувени манастир Бачково. Некада се звао Παναγία τῆς Ποτριτσονιτίσσης и био је основан 1084 године од два угледна Иберца (Ђурђијанца), браће Пакуриан, од којих је један био Мегас Доместикос, а други Мегас Магистер цара Алексија Комнена. Типик, који и сада постоји, писан је у три језика грчки, ђурђијански и јерменски. Манастирска добра обухватала су простране шумске и планинске предјеле све до близу Јегејског Мора. То је, вјероватно, град и манастир „Scribention", који су крсташи 1189 године освојили и опљачкали; игумана манастира, „ex Hybernia (читај Iberia) ortum", доведоше у Филипопољ цару Фридриху, који га пријатељски прими[63]. Непознат је положај *Prusinon-a* и *Batrachokastron-a* („Жабљег Града")[64].

У неприступачним и још и данас мало испитаним брдским земљама унутрашње Родопе јављају се, у Средњем вијеку, два провинциска имена, у XI—XIII вијеку *Achridó*, у XIV вијеку *Morrha*. Успјели смо да, од шест градова који се ту спомињу, утврдимо четири; тако смо дошли до закључка, с једне стране, да су Achridó и Morrha идентични, а с друге стране, да су они обухватали долину и подручје Арде, дакле, цијелу централну Родопу. *Ефраим* (l'Efraim код Ville-

[61] Погл. Nicetas, Akropolita, Kantakuzenos и Шафариков коментар уз Ансберта (нап. 27).

[62] Константин од Костенеца 300 објашњава име као "тêсно бранство" (битка у тјеснацу). Што Tsukalas 50 пише о једној колонији Хистиејаца из Еубеје 440 пре Хр. то су неисториске фабуле.

[63] О Петричу види Шафарик 52. Бачково: Константин Ἐγχειρίδιον περὶ τῆς ἐπαρχίας Φιλ. Беч 1819, 14. Tsukalas 60. Добровски је у своме издању Ансберта читао као Sebention, што је Шафарик 51 прогласио као Сопот на Балкану.

[64] Prusinon Nic. 534, Batrachokastron id. 679.

hardouin-a) је садашњи Evremköi на десној обали Арде; *Perperakion* или *Hyperpyrakion* (са владичанством) је лежао на садашњој ријеци Перперек. *Mniak*, Μνείαχος Акрополите, Moniac Вилардуена, стојао је према изричитом свједочанству посљедњег, на ријеци Арди изнад (97) Ефраима. *Ustra* је можда данашња Истрице, јужно од Бачкова. Остали су непознати *Patmos* (ближе Хадријанопољу) и *Kryvus*. Тешко је објашњење провинциског имена. У питању Морхе упутио је Шафарик на бугарско племе *Мървaци*, између Сереза и Неврокопа; Ахридо потсјећа на бугарско хрид (стијена)[65].

Јужно од Морхе лежала је земљица *Меройе*, у којој су становали бугарски и румунски (влашки) пастири, којом су господарила два града, *Св. Ирина* и *Повисдос*; последњи ће бити *Подвис*, врло често име града у Бугарској, Србији и Босни. Епархија *Смољана* (θέμα τῶν Σμολένων) била је на Нестосу[66].

Од Филипопоља до Хадријанопоља била је, осим директнога пута, још једна брдска путања, згодна само за мале средњевјековне коњичке војске кроз Морху, преко Станимаха, Мниака и Ефраима. Њоме су се у јулу 1206 године послужили Латини, када су ишли да ослободе Renier de Trit-a, који је био опсједнут у Стенимаху.

Од мјеста на директном путу између оба главна мјеста Тракије, која се у Средњем вијеку спомињу, може се само једно са сигурношћу утврдити — село *Клокотница* (сада турски Semizče), гдје је цар Јован Асен II 1230 године потукао и заробио епирског деспота Теодора који је надирао од Хадријанопоља; плод ове побједе била је власт над Македонијом и Арбанијом[67]. Отприлике у средини између Филипопоља и Хадријанопоља лежао је град *Blisimos* и у његовој близини село *Makrolivada*. Мјесто *Neutzikon* лежало је на граници епархијâ обају главних градова, свакако између Харманлија и Чирмена, гдје је и за римског и турског времена била граница провинција Филипопоља и Хадријанопоља[68] (98).

У близини мјеста прастаре ћуприје стоје још и данас рушевине средњевјековног града *Чрномêна* (Τζερνομιάνος), сада Чирмена, који је требао штитити прелаз преко Марице. Шумовита околина (слов. чрномêнски лугови) пружала је повољан терен за герилу. Преко Марице је водио камени, свакако антички, мост који спомиње витез Мандевил (Mandeville), чувени мајстор у лагању; његово постојање је једна од ријетких истина које се могу наћи у његовом путопису. По

[65] Achrido и Morrha често код Акрополите и Кантакузена. Ср. Tafel Via Egnatia II 46, 51. Symb. crit. 1, 84. Важан је Villehardouin ed. Wailly 259 sq. Hyperpyrakion: Acta patr. 1, 190. Идентитет обеју области види се из Акр. 114 и Кант. 2, 246, 404. Мъrvaci: Шафарикова Дјела 3, 75.

[66] Merope: Kant. 2, 402. Смоленска епархија већ око 900, Notitia epp. ed. Parthey 577; cf. Gesch. der Bulg. 120 и горе напомена 6.

[67] Akropolita 45. Dornschwamm 237: ain bulgarisch Dorff mit Namen Klokodnitze und türkisch Semische.

[68] Blisimos: Anna Komn. 1, 326 (Βλίσνος), Ansbert 39, Villehardouin 267 (Blisme). Makrolivada: Akrop. 127, Константин од Костенеца 307. Neutzikon: Niketas 571.

једноме, истина позном, врелу звало се мјесто на мосту словенски *Мостар*, дакле исто онако као и на познатом мосту на Неретви у Херцеговини који се приписује Трајану[69].

На Марици, недалеко од Хадријанопоља, био је град *Топлица* (слов. топло врело), гдје су 1051 године потучени Печенези[70].

Хадријанопољ, код Византинаца често пута названи *Orestias*, био је послије Цариграда и Солуна, највећи град Царства у Европи. Бугари га зваху већ 1230[71] као и сада *Одрин*, из чега је постало турско *Едрене;* у српским споменицима и пјесмама зове се *Дренопоље* (тј. Дреново Поље). По богатству, трговачком промету и индустрији надмашивао је Хадријанопољ све остале градове Цесте; овдје је увијек била колонија италијанских трговаца, шта више, у XII вијеку била је овдје једна латинска опатија св. Марије[72]. На десној обали Тунџе простирале су се широке зелене ливаде са гајевима, „Царска ливада" (βασιλικὴ λιβάδα), „Гај Комнена" у XIV вијеку, „les plus beaux prés du monde", гдје су Франци Латинског Царства обично подизали своје логоре. На њиховом се мјесту налазе сада (99) вртови царског Сераја. На пољу сјеверозападно од града, гдје су некада Готи потукли војску Валенсову (с. 112), биле су се двије страшне битке. Овдје су 8 јуна 1050 године Печенези потукли царског војсковођу Константина Аријанита, а 15 априла 1205 године цар Калојан скрши са својим Бугарима и Куманима моћ Латина и зароби цара Балдуина.

Градови и тврђаве између Хадријанопоља и Цариграда јављају се скоро на свакој страници византиске историје[73].

На мјесту *Ostudizus*-а (сада Hafsa) лежала је, од времена Константина, *Мала Никеја*, или са словенским наставком *Никица*, једно врло утврђено мјесто[74]. Сљедећа станица *Burtudizus* (сада Eski Baba) звала се кроз цијели Средњи вијек *Bulgarofygon* (са епископијом), по некој, још прије Крума, недовољно познатој побједи над Бугарима; али овдје 893 претрпјеше и Византинци од Симеона један од најстрашнијих пораза што их бугарска историја може показати[75]. *Arkodiopolis* (сада Lüle Burgas) је био увијек велики и важан град с једном архиепископијом и сачувао је своје име пуних хиљаду година. Стару

---

[69] Прелаз код Чрномѣна Kant. 1, 191. Шуме и њихови разбојници: Конст. од Костенеца 275 и други. Мостар код Пајсија († 1646) Гласник 22, 224; уп. Dornschwamm 19' о Мустафину мосту: „Die Bulgaren nennen's Most, das ist ain brugkhen".

[70] Mich. Attaliota 36, Kedrenos 604.

[71] Натпис 1230 у Трнову (Gesch. der Bulg. 251). У словенским списима често пута као Андрианов град, уп. Ἀνδριανοῦ πόλις Pachymeres 1, 108.

[72] Hopf, *Geschichte Griechenlands im Mittelalter* (Ersch-Gruber Bd. 85) 156.

[73] Византиски подаци скупљени од Tafel-а, Symbolarum criticarum geographiam byzantinam spectantium partes duae. Abh. der kgl. bayerischen Akad. d. W. 1849; али му је ријетко полазило за руком да одреди положај.

[74] Nikiz Ansbert, Nequise Villehardouin. Νικίτζα Var. уз. Anna Komnena 1, 339.

[75] Положај се разјашњава из Вилардуена (Bulgarofle) ed. Wailly 205; нашто је Lognon упозорио (ib. praef.. XXII).

Drizipera (сада Кариштиран) звали су Византинци *Messine* (Μεσσήνη, архиепископија), што треба разликовати од Messine (XIV вијек), између Родопе и мора, римског Maximianopolis и Mosynopolis раног Средњег вијека (сада рушевине Messin-Kale код Ђумурџине).

Византинци су стари Ергинус звали *Rigina;* Едризи га зове, не зна се зашто, *Aklium.* Интересантна је картографска заблуда, која је кроз 18 вијекова била везана за ову ријеку, док је нису географска истраживања нашега вијека отјерала у царство бајки (100). Већ Помпоније Мела и Птолемеј не воде ову ријеку у Марицу него у Пропонтиду код Хераклеје, а Лелевел је упозорио да се ова стара грешка налази на свим модерним картама од Касталда 1570 до La Pie 1822 године.[76]

С оне стране Ергина прелазило се преко *Xerogypsos*-а и долазило у *Tzurullon* (с епископијом, Churlot код Вилардуена), утврђени град на једном брежуљку; овдје су 1090 године потучени Кумани, пошто су на њих пуштена тешка кола са градског брежуљка, сратегиско средство које се употребљавало и у Хуситским ратовима[77].

Хераклеја (са митрополијом), врло насељено трговачко мјесто са живом луком, звала се обично трачка Хераклеја (ἡ κατὰ Θράκην Ἡράκλεια) за разлику од понтиске Хераклеје у Малој Азији (Ποντηράκλεία). Старо име Перинтос јавља се само код неких учених писаца. Источно од града пролазило се кроз поља *Kidoktos-а,* првобитно *Akidoktos*-а, тако названог по римском водоводу, па у близини тврђаве *Kalovryi* (Лијепо Врело) прелазило преко ријеке *Halmyros.* Пролазећи поред утврђеног приморског града *Daonion*-а (са епископијом), који се спомиње још за владе цара Маврикија, и тврђаве *Dafnidion*-а, долазило се у *Селимврију, Силиврију* Византинаца (Σηλυβρία, Salembrie Франака), која је са својим многобројним црквама и манастирима, са својим кулама и зупчастим отворима на зидовима тврђава, увијек била један од најугледнијих градова Царства и пала под Турке само два мјесеца прије Цариграда (1453). Но обично се Хераклеја заобилазила па путовало у правој линији од Tzurullona у Селимврију[78].

Идући даље морском обалом видио се врло утврђен град *Epivatai* (Ἐπιβάται), сада рибарско село Пивадос, и царски замак *Damokrania,* из кога је 1201 године принц Алексије помоћу Пизанаца побјегао у Италију[79]. (101)

Преко ушћа лагуне код Атире (*Athyra;* Nature Франака) био је камени мост, чији је почетак и крај штитила по једна кула. Под именом Bathura познаје Едризи овај град (са владичанством) као мјесто вриједно

---

[76] Lelewel, Géographie du moyen âge 3, 141.

[77] Ana Komnena 1, 378.

[78] Καλοβρύη Nikeferos Bryennios 130, Καλαύρη Anna Komn. 1, 26 показује удаљеност срењевјековног изговора од писма. Dafnidion Kant. 2, 48.

[79] Damokrania: Nik. Bryennios 133, Kant. 2, 518 Уп. Dr. Ludwig Streit, *Venedig und die Wendung des vierten Kreuzzuges gegen Konstantinopel,* Anklam 1877, 30.

спомена због својих лијепих винограда и добро обрађених њива. И *Rhegion* на другој лагуни сачувао је своје античко име; Едризи га биљежи тачно према византиско-новогрчком изговору *Rio* ('Ρήγιον, 'Ρίγιον).

Читава околина са својим красним дворцима, љетниковцима и вртовима одаје близину најљепшег, највећег и најбогатијег града у Средњем вијеку. Овај цвјетни предјел допирао је сјеверно до шумовитих врхова садашње Странџа планине, чије је име изведено од имена града *Sergentzion* (са владичанством, сада Истранџа), у чијој се близини сјекла грађа за византиску флоту. У близини планине још се употребљавала стара висока цеста (с. 110); њом су се служили путници који су долазили преко Bizye (сада Виза) као и они преко Хераклеје из Хадријанопоља. На њој је лежао утврђени градић *Metrae* (с епископијом, сада Чаталџа на жељезничкој прузи, грчки још и сада Метрес)[80]. На саставу *Меласа* или *Μαυροποτamoc-а* (сада Карасу) и *Атираса* простирало се широко поље *Chirobakchen* (од Χοιροβάκχων πεδιάς) обрасло густом и високом травом, пасиште великих ергела. Љети су биле ријеке скоро без воде, али се цијело поље, кад би изненада настале провале облака, претварало у једно језеро. Таква поплава је изненадила у другом крсташком рату, 7 септембра 1147 године, овдје улогорене крсташе[81]. Кроз баровити дио низије ишао је још и данас очувани римски насип (с. 110). То је *Diabasis*, гдје је 823 цар Михаило II потукао протуцара Тому[82].

Што се тиче броја дана хода на нашој Цести у Средњем (102) вијеку, то Вилардуен даје бројна отстојања: Од Цариграда до Атире 12 миља (lieues), до Селимбрије 2 дана, до Tzurullon-a 3 дана, до Хадријанопоља 5 дана, до Филипопоља 9 дана. Ова се отстојања подударају скоро потпуно са подацима турског географа Хаџи Калфе (†1658). За Хуњадијева се времена рачунало 6 дана са Дунава до Софије, 3 дана од Софије до Филипопоља. Ти подаци вриједе, истина, само за коњаника који брзо јаше. Крсташи су 1189 године ишли полако, као каква сеоба народа од Дунава до Филипопоља шест недеља.

За вријеме византиске владавине у XI и XII вијеку развио се, на описаној Цести, жив међусобни промет између Истока и Запада. Грчки су трговци долазили тада чак до Чешке, и у Регенсбургу је било грађана који су окретно говорили грчки и добро познавали Византиско царство[83].

Али и поред тога не може се ово вријеме сматрати као периода дубоког мира. Од мира IX-ог вијека није више било ни трага. Угри, Печенези, Кумани, Бугари, Срби и крсташи натјецали су се у пустошењу читаве области. У Дељановом устанку 1040 године побуни се Ниш; 1048—1054 године бјеснио је Печенешки рат на Хему;

---

[80] Sergentzion: Kant. 1, 136; Metrai id. 3, 319.

[81] Kinnamos 73, Niketas 85.

[82] Genesios 42, Theoph. Cont. 66.

[83] Листина око 1057, Erben, *Regesta Bohemiae et Moraviae* I стр. 52. Ansbert 40.

1065 дођоше Кумани до Јегејског Мора и понављаху послије, заједно са Печенезима, своје посјете скоро сваке године; 1072 године продријеше Угри до Ниша; 1073 побуни се цијела Бугарска под Бодином; 1078 побуни се средачка област; 1087—1091 борило се опет са Печенезима од Дунава до ушћа Марице; 1096 стигоше први крсташи; претходница би преполовљена код Ниша, али главна војска прође сасвим мирно земљом. Кроз читави XII вијек борили су се Византинци и Угри код Београда и Браничева. Крсташи из другог крсташког похода дошли су 1147 године до Сердике мирно, али одатле даље, борећи се, као непријатељи. За вријеме тиранина Андроника Комнена (1180—1183) освоји (103) Бела III Београд, Браничево, Ниш и Софију, потпомогнут од српског великог жупана Немање. Године 1186 изби бугарски устанак Асенида.

Сасвим је, дакле, природно што је Фридрих I на трећем крсташком походу 1189 године нашао разрушено све до Кланаца; у Београду, Браничеву, Равном, Нишу и Срѣдецу видјеле су се само напуштене рушевине. У једној зими претворише крсташи Тракију, која је још била богата и напредна земља, у сличну безљудну пустињу као што су биле земље с оне стране кланца Succi.

Сљедеће године (1190) претрпјеше Византинци на једном походу против Бугара у кланцима Средње Горе страховит пораз, који је имао за посљедицу да је побједоносни непријатељ заузео све веће градове на Хему. Тада су Бугари освојили Срѣдец, који су мало раније крсташи нашли као „oppidum vacuum et omni solatio humanae indigentiae destitutum“, али га нису трајно задржали.

Још је једном успјело Византинцима да виде Дунав. Године 1194 продрије Исак Ангел преко Срѣдеца до Ниша, потуче Србе на Морави и састаде се на Сави са својим тастом Белом III[84]. Али су се тада посљедњи пут огледале византиске заставе у валовима Дунава и посљедњи пут византиске трупе видјеле на сјеверној страни Трајанове Капије. Сљедеће године (1195) разбише Бугари код Аркадиопоља војске источних и западних провинција и ускоро затим извршено збацивање с пријестола Исака од стране његова брата било је почетак краја.

Отада престаје јединство у историји земаља на Војној цести. Крајеви сјеверно од Трајанове Капије су позорница бугарске, српске и (на Дунаву) угарске историје, док се Византинци, Бугари и Латини боре за посјед јужног дијела. Није задаћа наше расправе да брижљиво (104) региструјемо непрестане промјене граница и посједа на Цести. Да споменемо само један примјер: Филипопољ је у времену од 1204—1363 био три пута византиски, пет пута бугарски, два пута латински, да најпосле постане турски.

О градовима између кланаца и Цариграда имамо много вијести из времена Латина (1204—1261). У уговору о диоби, 1204 године, доби цар цијелу земљу од Боспора до Агатопоља, Бизие и Цурулона; Хадријанопољ, заједно са градовима на Цести до Хераклеје и област до

---

[84] Niketas Choniates 569.

до Херсона припаде Венецији; између њих било је још доста градова „хацијa", н.пр. Селимврија. Ренијер де Трит био је изолован у Филипопољу.

Послије битке код Хадријанопоља задеси источну Тракију страшна катастрофа (с. 141). Цар Калојан освоји у јануару 1206 Аркадијопољ, Месине, Хераклеју, Даонион, Цурулон, Атиру (царско лено Payen-a d'Orléans), укратко све градове источне Тракије, осим Селимврије и Бизие, даде посјећи посаде, порушити зидове, куле и куће и становништво одвући у Бугарску; он је мало прије опустошио и Филипопољ, т.ј. оно што је остало послије пустошења крсташа 1189 године. Али још те исте године продрије цар Хенрик до Филипопоља, до Berrhoea испод Средње Горе и до подножја Хема код Анхијала и опљачка градове Бугара.

Цар Борил, Калојанов насљедник, склопи савез са Хенриком и предузе с њим против српског краља Стефана неуспио војни поход до Ниша. То није био посљедњи пут, да су се Латини видјели на Крсташком путу. Још у 1220 години прође цар Роберт Куртнејски са запада сасвим мирно кроз Бугарску, чији је владар Јован Асен II дозволио 20 година доцније, 1240, и посљедњем латинском цару Балдуину II слободан пролаз кроз своје земље[85].

Послије побједе код Клокотнице (с. 140) на нашој Цести постигла је Бугарска скоро своје старе границе које је имала под Симеоном и Самуилом. Поред свих настојања никејских царева, стајали су византијски погранични стубови, још око 1265 године, само неколико сати западно од (105) Хадријанопоља. Тек Михаилу VIII пође за руком да, послије протјеривања Латина из Цариграда, поново запосједне цијелу Тракију. Сљедећих 100 година трпила је Тракија врло много од бугарских ратова, византиских грађанских ратова, инвазија Монгола, каталонских пљачкашких компанија и малоазиских Турака. Кад су најпослије Бугари 1344 поново заузели Филипопољ заједно са западним родопским утврђењима, била је земља остала скоро сасвим без становника, па је већ и због тога лако пала у руке Турака.

Док је на југу старо благостање земље све више опадало, опоравише се земље у унутрашњости, па су, у погледу густоће становништва и добре обраде земље, биле сличне најбогатијим земљама Запада. Ово вриједи у првом реду за Софиску котлину, која је кроз пет покољења, изузев неколико мањих домаћих размирица, несметано уживала мир. Турци су је нашли као „слику раја". Сам град Софија био је центар унутрашње трговине, која је тада највећим дијелом била у рукама Дубровчана; они су у Срѣдецу имали своју главну факторију. На подножју Витоша и Балкана било је прѐко 14 манастира од којих су неки (н. пр. у Бојани) били врло стари, док су друге основали тек Јован Александар и Шишман III. Цеста је тада пред Софијом пресијецала подручје манастира Св. Николе од Орѣхова, коме су припадала још постојећа села Бѣлица и Костин Брод; с оне стране Искера додиривала је имање чувеног манастира Зографа на

[85] Упореди Gesch. der Bulg. 247, 249, 261.

Атосу (Горни Лозен, Долни Лозен итд.). Између њих било је двораца и пољских добара цара и бољара.[86]

Исто се тако земља у српској долини Мораве послије дугогодишњег мира попела до великог благостања. Повеља оснивања манастира Раванице 1381 године спомиње око 150 села у овој области[87].

На Дунаву су посједнички односи били подвргнути непрестаној промјени. Калојан запосједе Београд (106) и Браничево, али први узеше већ око 1202 године Угри. Асен II је држао оба ова града. Око половине XIII вијека потпаде под Угре цијела област од Гвоздених Врата до ушћа Дрине. *Браничево* доспије ускоро у руке Срба и остаде њима све до у XV вијек. *Београд* заједно са богатом *Мачвом*, то јест савском равницом од Београда до Дрине, бијаше у XIII, XIV и XV вијеку већином угарски. Срби су га држали само за вријеме краљевске браће Стефана Драгутина и Стефана Милутина (1281—1321), за вријеме цара Душана (1331—1355) и за вријеме кнеза Лазара († 1389). Цар Сигмунд отступи Београд деспоту Стефану Лазаревићу, али га поново узе послије његове смрти († 1427), нашто је тврђава остала угарска све до њезиног пада 1521 године[88].

Српско-бугарска граница налазила се у XIV вијеку на *Куновици*, између Ниша (који је, по свој прилици, постао српски тек послије битке код Велбужда 1330 године) и Пирота, затим је ишла према сјеверу до српских градова *Лийовца* на Озрену и *Болвана* код Алексинца; градови Соколница (сада Бања) и Сврљиг били су тада бугарски[89].

Турци, који су се 1353 били утврдили на трачком Херсонесу, запосједоше ускоро знатан дио Цесте. Султан Мурад I, који је у марту 1362 ступио на пријесто, крену одмах на *Tzurullon*. Град се презирући смрт бранио; послије освојења доведен је византиски војсковођа, коме је турска стрелица ископала једно око, пред султана и ту му је глава скинута. Затим пођоше Турци Цестом према западу. *Messine* (сада Кариштиран) паде и без замаха мача. *Аркадијойољ* (сада Лиле (107) Бургас) затечен је без становника. *Хадријанойољ* се није скоро ни бранио. Турци узеше одмах све цркве и митрополију; митрополит побјеже у Агатопољ на Црном Мору. Мурад премјести пријестоницу султана из Брусе у Хадријанопољ, гдје је остала од 1365—1453 године. Ускоро послије ових сјајних успјеха пређоше Турци бугарску границу и заузеше *Филийойољ*, разрушивши водовод. Османлијске чете потекоше све до „Трајанових Врата"[90].

---

[86] О имањима Зографа је Априлов, (Болг. Грамоты. Одесса 1845, 31—51) издао повељу, која је, отприлике у XVI вијеку, компилирана из старијих хрисовуља Асена II, Калимана I и других.

[87] Miklosich, Mon. serb. 196 (потпуније у Летопису Матице српске 1847, IV).

[88] Београд под Милутином спомиње Данило († 1338) изд. Даничић 97. О судбинама града у XIV вијеку види Rački *Pokret na slav. jugu*, Rad Jugosl. akadedemije 2, 131; 3, 88, 100. Стефан Лазаревић доби Београд „испрош от Угр", Константин од Костенеца, Гласник 42, 284, Повраћај 1427: Rački, *Odnosi srpskih despota prema ugarskoj kruni*, *Književnik* (часопис, Загреб 1865) 2, 478.

[89] Изгледа да је Ниш 1279 био још бугарски; упореди Gesch. der Bulg. 276 нап. 21. Остала граница по Константину од Костенеца 307.

[90] Hammer 1, 146. О Хадријанопољу Acta patr. 2, 130. Хронологија исправљена (ср. Gesch. der Bulg., 308 нап. 26).

У област наше историје Цесте спада и српски ратни поход 1371 године. Контингенти српских удионих кнежева дођоше у област Филипопоља дијелом преко Констанције, дијелом преко Родопе (из Сереза). Одатле се војска од 60.000 војника упути ка мосту на Марици код *Чрномена*. Ту се тукла *Маричка битка*, у којој су погинули краљ Вукашин и његова браћа заједно са највећим дијелом српске војске. Још су у XVII вијеку показивали гроб деспота Угљеше на брдима поврх Харманли[91].

Сада је био отворен пут за Дунав. *Срêдец* или *Софија* паде 1382, *Ниш* 1386, пошто је раније и Пирот освојен и разрушен. Отада је Војна цеста служила Турцима на њиховим пљачкашким походима у Србију и Угарску, исто онако као што је некада служила Хунима и Аварима, само у обрнутом смјеру.

Кнез Стефан Лазаревић (1389—1427) је био присиљен да своју пријестоницу премјести што је могуће даље од турске границе. Тада постаде Београд главним градом српске државе, док су пријашњи владари столовали у Крушевцу, Призрену, Скопљу, Расу (сада Нови-Пазар) или Скадру. Стефан преузе град као једну рушевину па га највећим дијелом изнова сагради. Град (сада горња тврђава) је имао двоструке зидове од камена тесаника, четвора врата, јаку артиљерију и простора за 5—6000 војника. У доњој тврђави, на обали, била је у једној кули деспотова ризница, а у другој (108) арсенал. Доље, на саставу Саве и Дунава, било је још увијек старо римско пристаниште (с. 82) са простором за око 20 ратних бродова; оно се могло затворити ланцем између двије куле. У граду (на Дунаву) подиже Стефан саборну цркву и болницу, обоје усред вртова. На копненој страни били су зидови од Саве до Дунава опкољени једним отвореним селом. Грађани добише велике трговачке привилегије; многобројни Дубровчани настанише се овдје. Други грудобран српске падајуће државе било је *Смедерево* (Semendria) 1430 године сграђено од деспота Ђурђа Бранковића на мјесто једног старијег замка; његове живописне рушевине са 24 куле изазивају још и данас чуђење путника Дунавом.

Први опис пута послије крсташких похода је путни дневник бургундског витеза Бертрандона де ла Брокијера (Brocquière) који се 1433 враћао кући из Свете Земље преко Цариграда и Београда[93]. У њему су непосредни утисци једног пажљивог и искусног посматрача. У Цариграду је још видио Блахерне и св. Софију, као хришћанску цркву, и византиски дворски и приватни живот, коме је био суђен још само кратак живот. Од Цариграда даље била је земља добро наводњена и плодна, али без шуме и без људи. У Региону (Rigory) је стајала разрушена кула с једним селом, град Атира (Thiras) био је демолиран заједно са кулама на лагунском мосту. Турци су опустошили све

[91] Поближе и врела: Gesch. der Bulg. 329.

[92] О тадашњем Београду код Брокијера и Константина од Костенеца Ч. Мијатовић, *Деспот Ђурађ Бранковић*, Отаџбина (Београд 1875) април 1875, 528.

[93] У новофранцуском преводу издао Legrand d'Aussy, Mém. de l'institut, Sciences morales et politiques. T. V. An XII (1804). Енглески Th. John, London 1807. „Directorium ad faciendum passagium transmarinum" од Брокарда (1330), који садржи неке податке о нашој Цести, није, нажалост, досада издан (уп. D'Avezac, Notice sur les anciens voyages de Tartarie, Recueil de voyages 4, 414),

унаоколо; тек се у Селимврији, коју су Византици још држали, видио настањен град. Tzurullon (Chourleu) је био једна рушевина. У тврђави Месине (Misterio) управљао је грчким становништвом један једини (109) Турчин, господар мјеста. У „Pirgasy" (πύργος), некада званом Аркадијопољу, становали су само Турци; његови зидови бјеху сравњени са земљом. Даље су се видјеле рушевине „*Zambry*" (Булгарофигон или Никеја). Тек се у Хадријанопољу могао путник опоравити од гледања превљене пустиње и њених свјежих рушевина. У овом је живом и цвјетном граду нашао многобројне венецијанске, ђеновске, флорентинске и каталонске трговце.

У Серезу се управо налазио султан (Мурад II), и пошто се Брокијер придружио миланском посланику Бенедикту де Фурлино, пође за султаном, али га сусрете на Нестосу и опет се поврати у главни град. Из његовог описа видимо, да је тада на османлиском двору владао сасвим други дух, врло различит од гордости и раскоши султана који су доцније столовали у Стамбулу.

Путујући од Хадријанопоља за Србију, прешли су путници првог дана хода Марицу скелом; мост је, дакле, био порушен. Идући кроз простране шуме, стигли су у Филипопољ, у коме су тада Бугари били у већини[94]; на једном од три брежуљка стајале су још рушевине једног великог кастела, а на једном другом мјесту показивали су им зидове палате краља Филипа Македонског. Преко Марице прешли су испод града, па јахали равницом све до Кланаца. Из Брокијерова описа (он овдје не спомиње никаква имена) јасно је, да је пролазећи кроз Момину Клисуру стигао у извориште Марице, а кроз Сулу-Дербенд у котлину Ихтимана; Трајанова Врата није, дакле, видио. За сигурност Цесте бринула су се два ново подигнута бугарска војничка села. Читава је планина била покривена густом шумом. Велики број хришћанских „outlaws" у овим скривалиштима био је узрок што су Турци у XV вијеку често пута потпуно заобилазили подручје Кланаца и ударали према западу до Самокова, па одатле дуж Искера за Софију[95] (110).

Зидови Софије били су до темеља срушени. У граду је било Турака мало, а Бугари нису ни најмање крили, да би жељели да збаце турско господство; бугарска је држава пропала тек прије 40 година, па је било још доста свједока старе независности. Остављајући густо насељену Софиску равницу, долазили су путници до врло маленог Турцима насељеног градића Пирота, са малом тврђавом изнад једне мочваре. Даље, видјели су у пространим шумским долинама рушевине града „Ysvourière" (Извор), који смо већ (с. 134) споменули, и стизали у Ниш. Град и тврђава били су разрушени, али околина је имала много села, била је добро обрађена и чинила је пријатан утисак.

Даљи Брокијеров пут разликује се знатно од дотадашњег пута. Код *Мрамора* пребацио се преко Мораве, прешао Јастребац, стигао у

[94] Philippopoli est peuplée en grande partie de Bulgares qui tiennent la loi grégoise. Brocquière 591.

[95] Н. пр. 1483, Hammer 1, 628.

Крушевац, па одатле путовао на сјевер кроз шумски предио Шумадије до Београда; стара Цеста, пут од Ниша за Браничево, источно од Мораве, била је, дакле, напуштена. Истог пута су се држали Хуњади 1443, султан Сулејман 1529[96] и енглески путник Браун (Brown) 1669.

Посљедњи хришћански поход Крсташком цестом била је експедиција краља Владислава и Јована Хуњадија 1443 године. Хришћанска војска, састављена од Угара, Пољака, Чеха и Срба, ишла је такођер преко Крушевца, послије краће борбе запосјела Ниш, Пирот и Софију, разрушила сва ова мјеста и у децембру 1443 стала пред Кланце, да би напала Мурата II који је код Филипопоља скупљао своју војску. Трајанова Капија показала се као неприступачна. Пут је био закрчен кољем и деблима. Осим тога, направили су Турци стару Римску цесту непроходном, посувши је водом на стрмим местима, тако да је настала поледица, по којој се нису могли кретати ни пјешаци ни коњаници. Кад за то сазнадоше преко ухода, покушаше да заобиђу Трајанову Капију. Српски деспот Ђурађ Бранковић, који је још од младости познавао цијело (111) Полуострво, преузе улогу вође. Из Софиске котлине пођоше источно, мјесто јужно, пређоше пријевој између Ихтиманске Средње Горе и Балкана, па дођоше у котлину *Злашице*, чије су воде већ припадале подручју Јегејског Мора. Сада туда иде једна модерна цеста између Средње Горе и Балкана до Карлова, најлакша веза између Софије и Филипопоља за оне који путују колима, али је свакако велико заобилажење. Хуњади је, по свој прилици, хтио да продре у равницу са западне ивице котлине Златице, право према југу, кроз око 6 миља дугачку уску долину Тополнице. Али су јаничари већ били запосјели шуме и кланце и обореним дрвећем закрчили пут. Глад, оскудица у храни за коње и страшна хладноћа присилише хришћане да се послије неуспјеле борбе (24 децембра) поврате натраг. За рушевине града Петрича, на сјеверном излазу из долине Тополнице, везана су још и данас предања о страшним биткама, које су се, тобоже, ту тукле за вријеме турског освајања земље. Мурат II ишао је за војском у извјесном отстојању и стигао је између Пирота и Ниша. Побједа хришћана на источном улазу у *Куновицу* (с. 134) начинила је име овога кланца славно на Истоку и на Западу[97].

Слиједеће године (1444) изабран је пут дуж Дунава којим је некада пошао и краљ Сигмунд да сруши Османово царство; али пораз код Варне показа да су се успјесима прошле године људи дали одвише заслијепити.

У г. 1453 паде Цариград, а у г. 1521 Београд у руке Турака. Тако дође Цеста, након прекида од 327 година, опет у посјед једне државе, и то за дуго времена.

---

[96] Писмо писано глагољицом о овоме походу dto. Ragusa 17 јула 1529 код Кукуљевића, Acta croatica (Загреб 1863) 233.

[97] Извори и подробније: Gesch. der Bulg. 364 sq. О Трајановим Вратима види Бонифиниуса, који је своје вијести црпио из причања очевидаца. Предање о Петричу: Захариев 79.

III

ВОЈНА ЦЕСТА ОД БЕОГРАДА ЗА ЦАРИГРАД У ДОБА ТУРАКА

Турци су за вријеме свога првог ступања у Европу добро упознали важност Цариградске војне цесте. Она им је већ од Хадријанопоља показивала пут за Бугарску, Србију, Угарску и у даљеке земље Запада. Једна од првих брига Мухамеда II, послије освојења Цариграда, била је да се обнови стара цеста у близини града; дао је обновити срушене мостове преко лагуна код Региона и Атире, непролазна мјеста поплочати новим плочама и камењем и саградити ханове за путнике[1]. Његови насљедници и њихови везири опремише на сличан начин цијелу Цесту до Београда за ратне и управне сврхе као и за подизање трговине.

О овим грађевинама пишу путници XVI вијека пуни дивљења; од пропасти римске државе није ни једна држава у Европи посвећивала толико његе својим путевима. Али је ипак велика разлика између римских и турских радова. Дјела Римљана пркосила су судбини више од хиљаду и по година и њихови остаци улијеваће поштовање и у будућим временима; грађевине старих Турака су скоро потпуно пропале још за (113) постојања Турског Царства. Римљани су сами градили. Турци су давали, према свједочењу Герлаха (1573), „камене грађевине градити од заробљених хришћана, особито Талијана"; један други савремени путник, Саломон Швајгер (Schweigger), примјећује да ни саму Селимову џамију у Хадријанопољу нису градили Турци, „јер они не знају да раде такве ствари", него Талијани, ратни заробљеници[2].

Кад је освајана земља, био је стари римски плочник (турски калдрма, од καλὸς δρόμος) још добро очуван и од Турака поправљан и одржаван у реду. Али је тако било само на путу између Хадријанопоља и Цариграда, куда су султани чешће пута пролазили тамо и амо. На другом дијелу био је плочник око средине XVI вијека на многим мјестима већ толико пропао да су на њему могли коњи да поломе ноге. Поред тога, давали су Турци у српским и босанским планинским земљама од раје градити многе уске путање поплочане неотесаним камењем. Одржавање такве *калдрме* спадало је међу работе хришћана. Слијепи Филип Вишњић, Тиртеј српских ослободилачких ратова, опјева у једној пјесми пропадање ових омрзнутих путева за јахаче[3].

У извјесним отстојањима стојали су *каравансераји*, према Швајгерову тумачењу „велике, простране и празне појате или сенаре без домаћина", по Герлаху „мрачне коњушнице", у погледу чистоће и удобности несравњено различите од римских мутација и манзија, или од тадашњих гостионица на Западу. То су биле велике од тесаника или од цигала саграђене зграде, обично покривене са више малих кубета од олова,

---

[1] Manuel Kritobulos, новооткривени посљедњи Византинац, али који сасвим на страни побједникâ стоји, 1. II cap. 10. Fragmenta hist. graec., ed. Car. Müller V (Parisiis 1870) 111.

[2] Gerlach 16. Schweigger 49.

[3] Милићевић, *Србија* 528.

дуж чија се четири зида, испод уског крова, који су носили стубови, протезала тераса, која је обично била један метар висока и неколико корака широка. На овој су тераси путници на отвореном огњишту кували, гријали се, јели, ћаскали, молили се и спавали на својим ћилимима и седлима, док су њихови (114) товарни коњи, мазге и камиле, испуњајући ниже непокривено двориште зграде, гледали у њих преко ивице терасе. Никакав зид, никакав застор није дијелио једно путничко друштво од другога, или од животиња. Због људског и животињског испаравања и због непрестане буке и тупкања животиња изгледало је западњацима пријатније да проведу ноћ у својим колима под ведрим небом.

Несравњено је пријатнији био боравак у великим *куршумли — хановима* (оловним хановима) по градовима. Ови су, покривени кубетима од олова, имали увијек велико стубиштима опкољено двориште с водоскоком у средини. Врата соба на првом спрату гледала су у ходник; доље су се налазиле стаје. По трговачким мјестима (н. пр. у Београду или Скопљу) служиле су ове, често пута величанствене зграде, слично талијанским fondacco-има, као факторије страних трговаца, који су у доњем спрату имали своје магазине, а у горњем своје станове.

Скоро сва ова свратишта била су задужбине побожних мухамеданаца. Свако је могао преноћити у њиховим просторијама, али је морао са собом донијети све што му треба. Многима су султани и везири поклањали добра, од чијих је прихода сваки странац, хришћанин, јеврej или мухамеданац, богат или сиромах, добивао за три дана бесплатно за себе хљеб, месо и пиринач, а за своје коње и товарне животиње пићу (н. пр. у Хафси или Бургасу).

Често се јахало поред укусно уређених извора, које су такође градили какви побожни и угледни муслимани. Они су се налазили у сјени лијепог дрвећа.

За заштиту пута од турских разбојника и хришћанских хајдука подизане су на кланцима и другим опасним мјестима *паланке*. Једна таква паланка[4] није нипошто (115) била каква зидана тврђава са округлим кулама и каменим зидинама, па ни средњовјековни замак, него четвороугаони плот од шиљастог коља, оплетен трњем и грањем па облијепљен блатом. У унутрашњости је стајало 8—15 турских кућа, једна мала војничка колонија, обично с једном дрвеном или каменом кулом у средини. На кољу су се често виђале главе побијених непријатеља. За такву тврђаву од дрвета и блата био је снажан пљусак[5] опаснији од свих хајдучких чета. Гдје су још постојала стара утврђења, поправљена су; у неколико, врло ријетких, случајева грађена су нова

[4] Старији путници изводе *паланка* од *palus*, колац. Много је боље изводити је од средњелатинског и талијанског *palanga*, *falanga*, мотка, полуга; отуда и српскохрватски — полуга. (Упореди Стули и Вук).

[5] Ambassade à la porte Ottomane, ordonée par S. M. imp. Leopold I, executé par Gualtier de Leslie 1665. Amsterdam 1672 (са Riccaut-ом) p. 43; чешки Litomyšl 1669, лат. Беч 1672. Српски путник Јеротеј Рачанин 1704 преводи паланка као „плот улепљен".

утврђења према узору старих (упор. модерне беклемех)[6]. Све су важније градове и села запосјели турске колонисте.

Султан Сулејман употребио је послије освојења Београда много оригиналније мјере против разбојника. На опасним мјестима Цесте подигнута су хришћанска села, чији су становници (војници) били обавезни да врше стражарску службу на овај начин: На узвишенијим мјестима поред пута, одакле се могао видјети његов већи дио, подигнуте су, у извјесним отстојањима, мале колибе од сламе у којима је сједио по један човјек. Чим би угледао на цести или у шуми људе, он би почео ударати у бубањ, да им даде знак да их је стража примјетила. Ако би то били разбојници, непрестано добовање узбунило би цијелу околину. Такве су страже биле код Јагодне, на Трајановим Вратима, итд.; још их је Бошковић 1762 године видио у источном Балкану.

Крајеви поред пута били су највише пусти и без људи. Ова се пустош није нипошто вјештачки одржавала, као под византиском влашћу у XI и XII вијеку, него је била посљедица притисака, којима су (116) хришћански сељаци били изложени од стране турских пролазника. При пролазу званичних личности или страних посланика морали су сељаци, наоружани дугачким батинама, да прате караване, јахати испред њих, показивати пут, на опасним мјестима подупирати кола, изнајмљивати коње и кола, бесплатно давати животне намирнице, итд. За путнике поштанским колима и курире (обично Татаре) нису државне власти на извјесним станицама држале у приправности коње, него су свуда реквирирани по селима или на цести, наравно, само од хришћана. „Чауши", пише Герлах, „имају власт, да првом кога сретну одузму коња и на њему јашу по неколико миља; јадни је човјек морао за њима да трчи и да тражи опет свога коња". Осим тога су турски путници напаствовали жене становника, а турски официри отимали српску и бугарску дјецу, па их продавали у Стамболу као Угре или Русе[7].

Било је природно, што се сеоско становништво повлачило с војних цести у крајеве који су, и ако мање плодни, пружали већу сигурност. За вријеме ратова бјежали су у брда испред трупа, које су пролазиле, као испред какве сеобе народа, и они који су били остали по селима.

За расвјетљење Војне цесте у турско доба налази се врло богат материјал у опсежној путописној литератури чији би библиографски опис обухватио више стотина бројева. У њој су заступљени скоро сви европски језици. Некада су ови путописи били највише читане књиге, често пута поново издаване и превођене; сада знају за њих само пријатељи оријенталне историје. Велику већину су написали посланици или чланови посланстава; људи који путују само из жеље за знањем

[6] Види н. пр. Kanitz, *Donau-Bulgarien* I. Taf. I (Профил кланца св. Николе).

[7] Riccaut, *Histoire de l'état présent de l'empire ottoman.* Traduit de l'anglois. Amsterdam 1672, 585.

нису имали приступ у унутрашњост турског царства. Њихов обим је врло различит, од опширних (117) дневника до голих спискова преноћишта или Тацитовских напомена, као „Je ne vis rien de considérable que l' extrême misère du pays".

Најстарији од ових путописа је хаџилук витеза *Arnold*-а *von Harff* из Келна 1499; у њему су само кратке биљешке о путу из Цариграда у Дубровник[8]. Отприлике из истог времена потиче и кратка „Dissertatio de itineribus aggrediendi Turcam", који је за Владислава II, краља Чешке и Угарске, написао Феликс Петанчић, cancellarius Segniensis[9]. Ред извјештаја царских посланстава отвара исцрпан и врло драгоцјен итинерар царског посланства 1530 године, који је написао тумач *Бенедикт Курипешић*, Словенац[10]. По времену за њим иде Далматинац *Anton Verantius* (Вранчић) 1553, кога смо често спомињали; од њега имамо поред дневника још и у географском погледу важнији итинерар[11]. Вранчића је замјенио 1554 *Auger Gislain Busbeck*, чија су путничка писма, један узор класичне латинштине, често пута прештампавана, много читана, више пута превођена и од доцнијих путника често преписивана[12]. Богатством материјала и унутрашњом вриједношћу надмашиле су све пријашне и доцније путописе биљешке (још необјављене) које је савјесно, из дана у дан, водио *Hans Dornschwamm*, који је са Вранчићем путовао у Цариград (118), а са Бусбеком се враћао натраг, и биљешке 20 година млађег евангелистичког пастора *Стефана Герлаха*, који се 1573—1578 заједно са царским послаником Данилом Унгнадом бавио у Турској[13]. Краћи је путопис *Саломона Швајгера* 1577[14]. Од многобројних путника XVII и XVIII вијека треба споменути *Герарда Корнелија од Дриша* (Gerard Cornelius von der Driesch), историографа великог посланства грофа Вирмонта (Virmondt) 1719[15].

Док су сва царска посланства путовала преко Београда, ишла су талијанска, француска и енглеска већином морским путем; па

[8] Die Pilgerfahrt des Ritters Arnold von Harff von Cöln 1496—1499. Herausg. von Dr. E. von Groote. Cöln 1860.

[9] Schwandtner, Scriptores rer. Hung. 1, 867 sq.

[10] Itinerarium, Wegrayss Kü. May. potschafft gen Constantinopel zu dem Türckischen Kayser Soleyman. Anno. 30. 1531. Von Benedict Curipeschitz von Obernburg. Имају два издања ове врло ријетке књиге из исте године, која се разликују само по форми слова. Недавно је професор Јагић упозорио на драгоцјене извјештаје Курипешића о словенским причама и пјесмама (Rad Jugoslav. akademije 37). Упореди Hammer, Osm. Geschichte 2, 82 и д. За изватке из Курипешића захваљујем госп. Ферд. Менчику, чиновнику Ц. к. дворске библиотеке у Бечу.

[11] Види стр. 78 и прилог IV.

[12] Из XVI и XVII вијека има око 15 издања. Чешки 1594, њемачки 1596, 1664, француски 1636, 1748.

[13] О Дорншваму види главу I нап. 57. (с. 88). Stephan Gerlach des Aelteren († 1612) Tagebuch der von zween glorwürdigen röm. Kaysern Maximilian und Rudolpho an die Ottomanische Pforte abgefertigten etc. Gesandschafft. Frankfurt 1674 fol.

[14] Salomon Schweigger, Ein newe Reyssbeschreibung auss Teutschland nach Constantinopel und Jerusalem. Nürnberg 1608. Друга издања (према Jäck-у): Frankf. 1609 fol., Nürnberg 1614, 1619, 1639, 1664, (извод) 1665.

[15] Drieschius G. C. Historia legationis Caesareae, quam Caroli VI auspiciis suscepit Damianus Hugo Virmondtius. Viennae 1721. Њемачки Augsb. 1722, Nürnb. 1723.

ипак је велик број и оних који се нису страшили да иду копненим путем преко Сплита или Дубровника. Талијани, особито Млечићи, истичу се живим интересовањем за трговачке и културне прилике: *Catarino Zen* 1550, *Pigafetta* 1568, *Jac. Soranzo* 1575, *Paolo Contarini* 1580, *Delfinato* 1587, *Benetti* 1680, *Benaglia* 1682 итд[16]. Француски су путописи, нарочито из доцнијег времена, многобројни; ми спомињемо *Chénau*-a 1547, и *Quiclet*-a 1657[17]. Од енглеских путника, који су увијек имали оштар дар (119) за посматрање, вриједи читати извјештаје витеза *Blunt-a* 1634[18], секретара посланства *Riccaut-a* 1665 и лијечника *Brown-a* 1669[19].

Најбољи познаваоци државе и њезиних прилика били су Дубровчани, у чијим се рукама налазила тада готово цијела унутрашња трговина на Полуострву. Чак њихова пјесничка дјела, особито Гундулићев († 1638) Осман, пуна су алузија на Скопље и Новипазар, на Витош и извор Марице, на Самоков и Провад, који су грађанима мале трговачке републике били исто тако добро познати као и тргови и палате њихова роднога мјеста. Талијански су писани извјештаји *Павла Ђорђића* 1595, *Матеја Гундулића* 1675, астронома *Бошковића* 1762, посланика *Ивана Кабоге* и његовог друга 1792 године[20]. Од великог су интереса два српска путничка журнала, патријарха *Арсенија Чернојевића* 1683 и калуђера *Јеротеја* из Раче 1704[21]. Од осталих словенских списа споменућемо чешке путничке извештаје витеза *Вратислава од Митровиц*-а 1591[22] и царског посланика грофа *Хермана Чернина* 1644—5[23]. Сви пољски посланици путовали су кроз Молдавију и преко Балкана.

Поред ових путничких журнала треба узети у обзир и једно драгоцјено оријентално врело, наиме дјело турског (120) географа *Мустафе Бен Абдале Хаџи Калфе* (1658) „Румелија и Босна"[24].

---

[16] О италијанским дневницима (дјелимично још неиздатим) уп. преглед проф. Матковића у Radu Jugoslav. akad. св. 15. Itinerario de M. A. Pigafetta, gentilhuomo Vicentino. London 1585. Giovanni Benaglia, Relatione del viaggio fatto a Constantinopoli dell' illustrissimo Sig. Conte Caprara, gentilhuomo della Camera dell' imperatore, Bologna 1685; друга издања: Roma 1684, Milano 1684, Venezia 1688, њемачки у Франкф. 1687.

[17] Chénau код Pouqueville 3, 133. Quiclet, Voyage à Cple par terre en 1657. Paris 1660, 1664.

[18] Henry Blunt, A voyage into the Levant, London (3 издање) 1638. Њемачки у Helmstädt-у 1687.

[19] Eduard Brown, Relation de plusieurs voyages, faits en Hongrie, Servie, Bulgarie, Macédoine, Thessalie, Austriche etc. Trad. de l'anglois. Paris 1684. И лат. и њемачки.

[20] О неизданом извјештају Ђорђића види Gesch. der Bulg. 470. Matteo Gondola код Banduri, Imp. orientale (Paris 1711) vol. II ad Const. Porph. 99—106. Ruggiero Giuseppe Boscovich, Giornale di un viaggio da Cpli in Polonia. Bassano 1784 (путовао са енглеским послаником Јаковом Портером). Путнички журнал дубровачких посланика 1792 у Engel, Geschichte von Ragusa (Wien 1807) 310—334.

[21] Гласник св. 31 (Јеротеј), 33 (Арсеније), издао Новаковић.

[22] Vratislav z Mitrovic чешки Праг 1777, 1855, 1874. Преведено на њемачки, Лајпциг 1786, на енглески, Лондон 1862.

[23] Први дио издао Јос. Јиречек у Miklosich, Slaw. Bibliothek II, други дио у рукопису.

Новијег је датума новогрчки итинерар, Δρομοδείχτης τῆς Ἑλλάδος, написан за употребу трговаца 1826 године, или мало прије. Садржи опис 72 пута на цијелом Полуострву и потсећа доста на римске итинераре. Непознати писац, по свој прилици из Епира, употребио је поред својих властитих и свих својих пријатеља искустава и Пуквилове (Pouqueville) босанске путеве (κατὰ τὸν κύριον Πουκουβίλ). Једна бугарска обрада налази се у збирци примјера трговачке кореспонденције, коју је 1835 године издао Христаки Павлович из Дупнице, учитељ у Свиштову[25].

Ови путописи садрже одличан материјал за упознавање унутрашњих прилика у Османлиском Царству у XVI—XVIII вијеку, драгоцјене вијести о стању Турака, Срба, Грка и других народа, о трговини, земљорадњи, индустрији, обичајима, ношњи, црквама, манастирима, о политичким тежњама, администрацији, војној опреми, приватним грађевинама итд:[26] Већ смо употребили њихове археолошке напомене, особито о римској војној цести. Од интереса би било навести понешто о многобројним антикварским заблудама путника; оне су карактеристичне за њихово доба.

За већину је путника била непобитна чињеница да се битка код Филипа била на филипопољским пољима и да су трачки тумули (121) гробови римских војника који су тамо пали. Блунт је допустио да га неки шпањолски Јеврејин насамари, како је кланац „Трајанова Врата“ старе Термопиле, а поток на дну кланца (сада Харман Дере́) да је Стримон; Вранчић је прогласио Нишаву Нестосом, Искер Киабросом, Марицу Стримоном. Дорншвам је изводио Пирот од Пира, Ахилова оца. Швајгеру није пало на памет да би стари плочник могао бити римски; он је савјесно забиљежио бајку, да је пут саградио или Атила или неки угарски краљ у друштву са својим тастом, цариградским царем; на сваки је начин то морало стати „нечувеног блага“. Чак и код Бусбека и Рико-а чита се да су Бугари заробили цара Балдуина на Трајановим Вратима. Италијански путници и географи много отскачу од осталих западњака (н. пр. Негри 1567). Код њих се налазе многобројна сасвим тачна одређења античких мјеста.

Наш даљи приказ оснива се на извјештајима из XVI вијека, из сјајне периоде Османлиског Царства. У ово вријеме пада и прijелаз из средњовјековне у модерну номенклатуру. Скоро сва мјеста, која су постојала тада, постоје и данас.

---

[24] Hadži Chalfa, Rumeli und Bosna. Uebers. von Jos. von Hammer, Wien 1812.

[25] Вида прилог V.

[26] „*Taschenbibliothek der wichtigsten und interessantesten Reisen in der Türkei*“, што је издао Joachim Heinr. Jäck, библиотекар у Бамбергу) (Nürnberg 1828—1831, 4 свеске у 24) садржи изводе из Бузбека, Герлаха, Швајгера, Венера (1616), Тафернера (1665), Лукаса (1714), Тота, Голуховског (1816), Walsh-а (1818) и многобројне извјештаје о морским путевима за Грчку и Цариград. Списак станица од Цариграда до Ниша има код Хамера, *Gesch. des osmanischen Reiches* (Pesth 1834), 2, 856—863. О путничким извјештајима кроз Србију (до Ниша) опширно Ч. Мијатовић, Пре триста година, Гласник 36 (1872).

Што се тиче времена путовања, требала су посланства од Београда до Цариграда са својим колима (н. пр. 1665 године 150 кола) и товарним коњима 26 до 30 дана; сами су Турци рачунали (по Хаџи Калфи) од Стамбула до Хадријанопоља 5—6 дана (зими 8—9; 95 миља), до Филипопоља 9—10 (или 165 миља), до Софије 13 (од Хадријанопоља и од Београда 7), до Ниша 16, до Београда 20 дана или 938 миља.

Из Земуна, једног биједног села са рушевинама четвороугаоног утврђења са четири куле, прелазило се у *Belgrad* (српски Београд, Биоград; у њемачким путописима још увијек Griechisch-Weissenburg). Тврђава се са својим двоструким зидовима од тесаног камена и својим високим оловом покривеним кулама није од 1521 године скоро нимало промијенула. Кула Небојша на обали Саве, која још и сад постоји, а у којој је раније (122) висило звоно за узбуну, удешена је у ово доба за затвор и снабдјевена справама за мучење. На бедемима је стајало 40—50 зарђалих топова, већином са грбом цара Фердинанда. Војници су логоровали по баракама. Прави град на Дунаву био је утврђен зидовима и кулама, али је са својим дашчарама и плетарама, са својим нечистим улицама давао исто онакав непријатан утисак као што га је отприлике давао 1862 године разрушени на истом мјесту турски кварт Дорћол. Пријатније је било отворено предграђе на југу, на Сави, чије су све куће стајале усред вртова. Поред многобројних џамија, купатила и дрвеним крововима покривених улица, у којима су занатлије радиле, изазивало је овдје пажњу путника који су долазили са сјевера особито четири или пет сјајних трговачких кућа (ханова), затим „безистан" чувеног Сулејмановог великог везира, Босанца Мехмеда Соколовића, првобитно хришћанска црква. Са чуђењем је хришћански путник на водоскоку једног од ових ханова читао натпис: „Qui crediderit et baptizatus fuerit, salvus erit. Anno 1538". То је била једна крстионица довучена из Угарске.[27] Сва је трговина била у рукама Дубровчана, који су овдје имали католичку капелу, а 1552 чак и штампарију за српске црквене књиге[28]. Тек послије опадања републике (земљотрес 1667) почели су да им конкуришу Срби, Јермени и Власи (Македо-Румуни или Цинцари). Поред Турака, Дубровчана, Срба (који су 1578 имали само једну једину цркву) и Јермена било је овдје и њемачких, шпањолских и италијанских Јевреја и много Цигана. Отада се град толико измијенио да се сада не може одредити ни мјесто оних лијепих трговина.

При изласку из града видио се према југозападу на једном високом изолованом купастом брду, које се издалека примјећивало у равницама Баната, град *Жрнов*, турски *Хавала*. Турци су ову уску и са оловом покривену „разбојничку кућу" (123) саградили 1442 године, узевши грађу са неког старијег замка; 1443 изгубили су је, па је 1458 поново узели, да би одавде кроз 63 године надзирали хришћане у Београду и читаву околину плански пустошили. Још 1550 године није

[27] Вратислав, изд. 1855, 25. — Небојша, слов. „Не бој се".

[28] Šafařík, Geschichte der südslaw. Lit. 3, 269. У то вријеме постојале су штампарије у Милешеву, Рујну и другим српским и херцеговачким манастирима.

било у околини Београда никаквог села. Сада је живописна рушевина Авале омиљено излетиште Београђана[29].

Почетак Војне цесте отступао је знатно од римског пута који се одржао око 1500 година (с. 83). Мјесто да се иде дуж Дунава до рушевина Виминација или Браничева код Пожаревца, па тек одатле скрене у унутрашњост земље, ишло се, скоро у правој линији, од Београда до прелаза преко Мораве код данашње Ћуприје (Horreum Margi). Узимајући у обзир биједно стање путева, није се тиме уштеђивало много времена.

Дунав се губио из очију већ 5 сати од Београда, код села *Гроцке*, турски Kücük-Palanka (Мала Паланка), Hissarlyk или Hissardžik (Замчић), које је 1550 године, ради одбране од инвазије Темишвараца, било утврђено плотом од палисада и дрвеним кулама. Од Гроцке се путовало кроз пусте храстове шуме између густог грмља, гдје су се скривале хајдучке чете, каткада по 80 људи, и угрожавале живот правовјерних. Станице на врло лошем путу (он није имао никакву римску подлогу) биле су: село *Коларе*; *Бела Црква*, турски названа Ak-klissi или Bojük—Palanka (Велика Паланка) или *Хасан Пашина Паланка*, по градитељу дрвених зидова, на Јасеници (сада градић Паланка); паланка *Баточина* и око 1700 године подигнута паланка *Деве-Багрдан* (т. деве камила)[30]. Најпослије се излазило из пустоши и (124) долазило, четвртог дана од Београда, у пријатну варошицу *Јагодину* (јагода) са 4 каравансераја, 2 џамије, мраморном чесмом и лијепим баштама[31]. Дорншвам је видио овдје 1553 године у кући Дервиш-бега једну узидану црвену плочу од мрамора са двије фигуре у средњовјековној ношњи и са натписом: „Magnificus dominus Ioannes de Alschan et uxoris nomen Clara. A. 1430". Овај надгробни камен донио је бег из Печуха, гдје је био „управник"; он је из тамошњег краја преселио овамо и многобројне Угре заједно са женама и дјецом и населио у три села, гдје их је још Герлах нашао.

Прелаз преко Мораве вршио се дијелом чамцима а дијелом скелом. Један дрвени мост спомиње се 1665 године; један камени мост јавља се тек за вријеме аустриских ратова. За његову заштиту подигнута је на рушевинама античкога Horreum-a Margi и средњовјековног Равна *Морава—Паланка* или *Морава Хисар* (сада Ћуприја). Многи су путници мислили да су на Морави прешли границу између Србије и Бугарске, док су је други премјештали на Нишаву. Још је 1669 године, према Брауну, пловило ријеком много лађа које су

[29] Досада непознати идентитет Жрнова и Авале јасан је из извјештаја о једном сукобу 1516: „Janusch Weyda" (Запоља) био је према Дорншваму f. 249 потучено „unter Zarno", према српским љетописима (Šafařík, Památky 83) „под Хавалом". Подаци о Жрнову: Даничић, Старосрп. Рјечник, Verantius 1,298 (Sarnow arx), Дорншвам f. 3,249.

[30] Вранчић и Дорншвам спомињу мјесто Хасан Пашине Паланке Ливаду, једно пусто давно ишчезло српско село на Јасеници. Насупрот томе постоје рушевине града у југословенским причама прослављеног Павла Бакића, за које је Вранчић сазнао ту на лицу мјеста, још и сада на брду Венчацу, у једном крају који сам и ја посјетио.

[31] Јагодна у једној повељи 1411 и у старим путописима. И данас народ у околини каже тако, а не Јагодина. Милићевић 202.

производе Србије и Бугарске одвозиле према Дунаву, а довозиле аустриску робу, у првом реду со.

Кроз даља шумска подручја пролазило се поред *Паракина* или *Параћина* настањеног 1575 само од Турака и Цигана, у *Ражањ Паланку*, чији су становници били директно потчињени султану и тиме ослобођени од „свих тимариота и крвопија" (Герлах); овдје су некада разбојници уплъачкали поклоне аустриског цара султану, али су их ражањски сељаци гонили и отели, те су тиме задобили султанову нарочиту наклоност. Од прелаза преко Мораве путовало се Римском цестом, обилазећи Алексиначку котлину, преко (125) *Болвана* (Praesidium Pompei), који је Вранчић посјетио још 1553; то је био град са чувеним тргом (сада село Бован са рушевинама замка)[32]. Биједно село *Spahiköi*, с једним новим каменим ханом, власништвом неког спахије, које спомињу Герлах и Швајгер, мучно да је идентично са Болваном. Тек се 1616 године спомиње *Алексина Паланка*, у дубини Моравске долине; од тога времена није пут од овога мјеста отступио.

Ниш је лежао управо на пола пута између Беча и Цариграда. Имао је, истина, по (Контаринију) 1500 кућа (сада 2500), али је иначе, осим својих римских и средњевјековних рушевина и јаке колоније дубровачких и далматинских трговаца (Дорншвам је нашао овдје занатлије из Шибеника), изгледао као једно велико село. Куће су стојале с једне и с друге стране Нишаве[33]. Малобројни хришћани (сада 3/5 становништва) имали су једну цркву од дрвета, а мухамеданци пет џамија од камена. Није било скоро ниједне куће а да није имала бар један римски камен са натписом или орнаментима. Градски зидови и тврђава били су потпуно разрушени. Плодна, брдима опкољена равница, била је пуста, али са многобројним траговима старог живота; само се на неколико мјеста гајио пиринач. Хамза-бег је два напуштена села населио (прије 1578) заробљеницима из околине Ђура. На запад од Ниша путовало се преко Прокупља и Новог Пазара за Дубровник или за Сплит, у који се из Цариграда (према Контаринију и Браун-у) стизало тек послије 52 дана хода.

Послије три сата јахало се преко Кутине[34], на којој се, пострани од пута, налазило једно топло врело, које је још 1665 стајало отворено, без ограде, па, идући кроз кланац *Куновицу*, долазило у најближе преноћиште. На мјесту старе Ремесијане, средњовјековног Мокрог и Извора налазило се бугарско село *Суха Клисура* (бугар. суви кланац) (126) или *Клисурица*, од 1573 названо *Куручешме* (т. Суви Бунар). Године 1637 саграђена је овдје, на заповјед цареву, под руководством Муса-паше (каснијег гувернера Будима), једна лијепа паланка, или правије тврђава са каменим зидовима и зупчастим отворима на зидовима, са 4 округле куле на угловима и са 2 четвртасте куле изнад врата; 13 сусједних кадилука (судских области) сно-

[32] Хаџи Калфа 147.

[33] Дорншвам је 1533 видио на ријеци један дрвени, а 1682 Benaglia један камени мост.

[34] Khutna код Дорншвама; Coitine 1665.

сило је трошак грађења, 30.000 пиастера, а грађевни материјал пружале су рушевине римске Ремесијане. Муса-паша је овдје саградио и један лијепи хан, *Муса-пашина Паланка*, највећа старотурска тврђава на цијелој Војној цести; послије је забуном прозвана *Мустафа-пашина Паланка*; сада је зову Турци *Ак-Паланка*, Бугари *Бела-Паланка*. Она је још у рату 1876 године играла једну улогу[35].

Сваки путник спомиње чудну ношњу овдашњих Бугара, нарочито жена и дјевојака. Исто су тако побуђивале општу пажњу и ношње око Трајанових Врата и у брдима између Филипопоља и Хадријанопоља.

Пирот, турски *Šarköi* (заправо Šeherköi, „градсело"), био је у XVI вијеку лијепо трговиште са „веселим вртовима" у баровитој, виноградима опкољеној котлини, испод једне рушевине са пет кула. Припадао је заједно са Куручешмом познатом Синан-паши († 1596). Становништво се састојало од отприлике 150 спахија; Бугара је било само мало, без иједне хришћанске цркве.

Код бугарских села *Цариброда* (сл. Царска скела), *Колатина* и *Драгомана*, који је некада био власништво Мехмеда Соколовића, долазило се до кланца *Јежевица*[36], на водомеђи између Нишаве и Искера. Остављајући сурову безљудну планину, путовало се већином старом римском цестом[37] поред *Сливнице*, турски *Halkali*, у (127) „Софиску ледину", како је Швајгер назива, у „*Софијско Поле*" Бугара, што је Курипешић вјерно превео као „Sofiafeld".

Софија, која је, гледана са даљине, потсјећала једног италијанског путника на Падову, њемачког на Вормс (Worms), била је, отприлике 400 година, сједиште румелиског беглербега, па према томе главно мјесто на цијелом Полуострву осим Стамбула и Босне. И поред свега тога, била је сасвим отворен град; Герлах је видио изван града остатке једног утврђења, а Вранчић неколико рушевина од зидова[38]. Из мора ониских са плавичастосивом шиндром покривених и баштама опкољених кућица од дрвета или непечене цигле стршила су многобројна минарета и сјајна оловна кубета тринаест великих џамија, каравансераја, ханова, купатила и трговачких кућа и опчињавала подједнако на сунчевој и мјесечевој свјетлости. Витош, изнад града, ријетко без

[35] Грађевину описује опширно Хаџи Калфа 157. Упореди с тиме Benaglia 1682 (издање болоњско p. 43.) и Kanitz, *Donau-Bulgarien* 1, 173. И Чернин 1645 (рукопис) зове пашу Муса.

[36] Јежевица: Јеротеј 1704, Гласник 31, 310. Jeschovitzfelsen код инжењерског капетана Oebschelwitz-a 1719, Hadži Chalfa н. д. 189.

[37] „Ein Meilsweg darfür hinaus (из Пирота) hat es ein Brunnen; bey (127) welcher Gegend Keyser M. Antonius, so vor 1400 Jahren regiert, die Gothen (ein teutsch Volk) geschlagen und erlegt haben soll. Deshalb ihm zu Ehren ein Trophaeum oder Siegseul auffgericht, die gleich am gemeldten Brunnen stehet. Und ist ein runder Stein, ungefährlich eins halben Manns hoch, mit einer griechischen Inscription, die uns nicht leicht zu lesen gewest, besonders in einem strengen Fürreysen". Melchior Besolt, Heinrichs von Lichtenstein Gesandschaftsreise 1584, у Löwenklau-s Musulmanische Historie, Frankfurt 1595, 526. То је сигурно био миљоказ (Треба допунити напомену 68 у првом отсјеку ове књиге).

[38] Gerlach 524 (код описа Ниша).

снијега, Рил на југу, и тамни ланац Балкана, на истоку, давали су лијепој слици још љепши рељеф. Странца је од грађевина особито задивљавао од тесаног и ломљеног камена у наизмјеничним слојевима ваљда још у Средњем вијеку саграђени „Чохаџијски хан" (упореди Sukiennice у Кракову), у чијим су галеријама са шиљатим луковима имали Дубровчани своје магазине чохе[39]. У Софији је, наиме, била њихова главна факторија са конзулом, кога је Дубровник увијек слао на једну годину. О малој тијесној цркви Св. Софије, тада џамији, причају скоро сви путници многобројне из тумачења имена изведене (128) приче. Хришћани, којих је било у граду врло много, имали су 1578 године још 12 цркава са двије бугарске богословије. У једној од цркава почивао је српски краљ Урош II Милутин (1281—1320), чије су мошти у средини XV вијека пренесене овдје из манастира Бањске, на Косовом Пољу. Уопште су послије инвазије Турака све реликвије на Полуострву биле на сељакању. Беглербег је становао у палати уређеној источњачким сјајем, која је на почетку нашега вијека изгорјела. Поред Бугара, Турака, Дубровчана и Јермена била је овдје, па постоји још и данас, врло јака колонија шпанских Јевреја; они су продавали Францима на пролазу у безистану, већ 1578, поред осталог и „незнабожачке пфениге".

Хитајући даље из Софиске котлине, прелазио се Искер преко дрвеног моста, који је скоро сваке године рушила надошла вода, и стизало на преноћиште у једно од бугарских села на подножју ихтиманске Средње Планине, обично у *Белу Цркву*, турски *Aladžaklisse*, у којој је била лијепа хришћанска црква; ту је 1670 године саграђен сјајан камени хан са водоскоком и отада се мјесто зове *Jeni Han* (Нови Хан).[40]

На водомеђи између Црног и Јегејског Мора лежало је село *Вакарел* (већ 1530), чији су становници били обавезни да врше напријед описану стражарску службу. Старо *Stoponion* или *Шшийоње*, настањено само од Турака, јавља се још само код Вранчића као *Stippos;* иначе се зове *Ихшиман*. Овдје је раскрсница путева.

У XVI вијеку пролазили су сви путници кроз стари кланац *Succi*, који је често пута био несигуран због великих пљачкашких банда. Пред Трајановим Вратима је стојало бугарско село *Клисура*, турски *Кайуџик* (Вратанца), на *Кайу Дербенду* (на Кланцу на Вратима). Сељаци су Римска Врата (с. 95) којима су се дивили сви путници, заједно са блиским рушевинама тврђава (129), приписивали у XVI вијеку дијелом Новаку Дебелићу, дијелом Марку Краљевићу, двојици горостаса јужнословенског народног предања, по коме су се обојица овдје

[39] О његовим остацима код Григоровича, Пут кроз Европску Турску (руски, Казањ 1848) 159 и Kanitz, Donau-Bulgarien 2, 305 (ib. 303 слика и опис цркве св. Софије),

[40] То је овдје било, гдје је Вранчић (1, 317) 1553 на својим штампаним картама нашао нацртано велико језеро, о чијем постојању урођеници нису хтјели ништа знати. Градња Јени Хана: Hammer, Osm. Geschichte 2, 862.

дуго времена опирали Турцима[41]. Новак је сада заборављен; о Марковом дворцу у пустињи Капуџика, или о *Марковим Враћима,* причали су ми још недавно српски путујући трговци. С оне стране Клананца долазило се у село *Вêтрен*, становници су изводили то име од бугарске ријечи вêтър (вјетар), због тога га преводи Вранчић са „Ventosus", а Герлах са „in der Luft" (у ваздуху). Турски се звало *Хисарџик,* (Замчић), по једној рушевини римске тврђаве, коју су становници Вêтрена такође приписивали Новаку.

У XVII и XVIII вијеку путовало се највише преко лакшег *Sulu Derbenda* (с. 137), прелазила Марица (т. Мериџе) неколико сати ниже од њеног врела, избијало на велики Босански пут код Костенеца (турски *Köstendže),* појахало тим путем, поред хана у Грабовици, кроз дефиле *Kyz Derbend* (буг. Момина Клисура), кроз Бêлово (сада крајња тачка жељезничког пута) и кроз Сарамбеј (средњев. Загорово), да се, послије другог прелаза преко Марице, опет мало пред Татар-Пазарџиком, избије на београдску Војну цесту.

Tatar-Pazardžik је ново насеље, основано 1485 године од Бајазида II на саставу Марице и Тополнице. Први су становници били бесарапски Татари из Акермана и турске спахије; Герлах је 1578 године нашао овдје једва 30 хришћана, без свештеника и без цркве (сада има од 3420 кућа само 1000 турских). Смјештен на рашљама обадва главна пута, једнога за Београд и Беч, а другога за Босну, Арбанију, Скадар и Дубровник, постао је Татар-Пазарџик (130) једно од најважнијих трговачких мјеста у Турској и дјелимично је такво и данас (годишњи сајам „Мараш Пазар" у јулу). Дубровчани, Јермени, Турци, Јевреји, па и Сирци (из Алепа) оживљавали су величанствени Куршумли хан, који је 1574 године саградио Ибрахим-паша; овдје је било стовариште гвожђа из Самокова. Од 1492—1657 управљали су градом, који уосталом сви путници описују као врло прљав, насљедници Шатираге (Šattyr-Aga), а од 1657—1840 Каваназоглу, малоазиско феудално племе[42].

До Пловдива (Филипопоља) јахало се равницом на лијевој обали Марице (покрај Говедарова), између миљама дугачких мочварних пиринчишта. Турци су у XV вијеку пренијели из Египта сијање пиринча. Спочетка је то била привилегија мухамеданаца и тек у новије доба дозвољено је из финансиских разлога и хришћанима. У Кара-Реизу, источно од Филипопоља, показује се гроб једнога спахије, који је био први одгајивач пиринча[43].

[41] Хамер 2, 861, вјерује да је та врата доиста саградио Марко Краљевић! Dornschwamm f. 16: „alda der Nowakh, ain Bulgarier, und Marcus Krayowith den Türckhen lange Zeit grossen Widerstandt gethan haben". Упор. Verantius 1, 320. Marek Karlovic код Vratislava z Mitrovic 87. „In derselben Clausen hat der letzte Despot oder Fürst und Herr Bulgariae oder Mysiae superioris, Marco Cralowitzo geheissen, von welchem und seiner ritterlichen Gesellschaft die Landleut noch auf Dato ein erblich Lied in crabatischer Spraach singen, sich lang vor der türckischen Macht und Gewalt aufgehalten und beschirmet". Besolt 527. О историскоме Марку вид. Gesch. der Bulg. 331

[42] Историја Татар-Пазарџика код Захариева, Географско-исторички опис Казе Т.П. (на бугарском) Беч 1870, 41 sq.

[43] Попа Константина Ἐγχειρίδιον περὶ τῆς ἐπαρχίας Φιλιππουπόλεως (Беч 1819) 57.

У *Филийойољ* (1674 имао је тобоже 40.000 становника) се стизало преко дугачке, дрвене, на каменим стубовима положене ћуприје; пред ћупријом су се налазиле велике стаје за отприлике хиљаду камила, које су употребљаване за пријевоз провијанта и муниције. Сами је град биједно изгледао. Зграде на трима акрополама и градски зидови били су скоро потпуно сравњени са земљом, а у градским прљавим улицама, осим камених, већином средњовјековних, богомоља, купатила и ханова, виђале су се само биједне дашчаре и плетаре без прозора. У XVI вијеку су били становници сами Турци; хришћана је 1578 било једва 250 (сада половина од око 30.000 становника). Осим тога, овдје се налазила једна мала колонија Дубровчана и једно велико насеље шпанских Јевреја. Међу овдашњим знаменитостима спомиње већина путника такозвану у камену уклесану столицу краља Филипа на једној од акропола.

Између Филипопоља и Хадријанопоља спомињу путници (131) многобројна већином чисто бугарска мјеста. Прва је станица био или *Konuš*, у унутрашњости, или *Papazli*, ближе на Марици, са великим ханом за 800 коња; даље су долазили: *Kajali* (т. стјеновит) и *Semizče* (т. мастан, још 1553 зван *Клокойница*), на Банској. *Вирово* се од XVI вијека више не спомиње; зато се јавља *Uzundža-ova* (т. Дугачка Раван), изоловани велики хан са џамијом и неколико колиба, сада село са чувеним годишњим сајмовима. *Harmanli* (т. пун житница) је имао 160 корака дугачак камени мост преко ријеке Узунџе и један чувени хан ванредне величине, који је за вријеме Бајазида II саградио Мустафа-паша († 1512), који је саградио и један дан хода даље величанствени мост преко Марице, који још и данас носи његово име. Он има 19 лукова, дугачак је неких 325 корака (740 стопа) и 9 корака широк; средина је виша него крајеви, да би вода лакше отицала[44]. С оне стране моста саградио је исти везир један велики хан, коме се прикључило мало насеље (сада градић Мустафа-паша),

Није наш задатак да набрајамо и описујемо чуда *Хадријанойоља* (т. *Edrené*), његове џамије, палате, купатила, ханове, мостове, капије, трговачке куће и баште. Спомињемо само да се девет султана натјецало у градњи што величанственијих џамија и да су Мохамед II и Селим I саградили сераје на византиској „Царској ливади“, који спадају међу најљепше споменике османлиског сјајног доба. У ове грађевине потпуно су уграђени остаци римског и византиског Хадријанопоља; досада се знаде за један једини антички натпис из великога града. Становништво је било највише турско (сада од отприлике 90.000 становника само 2/5); Грци су још 1578 имали 15 цркава. Једна италијанска колонија постојала је овдје од доба Комнена. Брокијер ју је затекао непромијењену (132) под Турцима, а у XVII вијеку становали су овдје поред Дубровчана, Грка, Бугара, Јермена и Јевреја

[44] Упоређењем извештаја о овом мосту може се просудити поузданост путника. Врачић је видио 21, Вратислав 22, Benaglia 17, Арсеније Чернојевић 18, секретар неког млетачког посланства 20 лукова; Врачић је избројао 325 корака. Швајгер 365, Вратислав 404, Таферер 442!

још и француски и италијански трговци (Paspati, Medini, Battista итд).[45] Имали су своје љетњиковце у *Карагачу* (т. Црно Дрво) с оне стране Марице, гдје је у своје доба становао и пољски посланик; ту су још и данас виле конзула и „франачке" колоније са око 25 породица.

Најдивније грађевине гледао је путник између Хадријанопоља и Цариграда; то је била доиста Царска цеста за везу обију пријестоница, али околна отворена равница била је истотако без дрвећа и пуста као и данас. По градовима су становали скоро искључиво Турци. Највише џамија, школа, купатила, базара, мостова, водовода, каравансераја на овом путу били су споменици славног Мехмеда Соколовића († 1579); али је то била слаба замјена за оне милионе које је колико мудри толико и лакоми државник исисао из државне касе за вријеме своје дуге владе[46]. У *Хафси* (ант. Nike) видео се његов каравансерај и његова џамија. У *Eski Babi* (средњовј. Bulgarofygon) су биле двије џамије, које је саградио Алија, претходник Мехмеда у великом везирату († 1565); Муслимани су долазили овамо на гроб њиховог светитеља Салтукеда, који је, уосталом, показиван још на седам разних мјеста. *Burgas* (од πύργος, сада Лиле Бургас, због фабрикације лула), гдје су се још налазиле капије и остаци зидова старога Аркадијопоља, припадао је такође Мехмеду Соколовићу, који је овдје саградио каравансерај и дивну џамију, опкољену високим чемпресима. Овдје су се састајали путеви из Пољске и Угарске. У трговишту *Каришширану* (т. мешљив, онај што мијеша, средњовј. Месине) је био хан (133) великог везира Рустема († 1561), претходника Алије, и ловачки дворац страсног ловца Мохамеда IV (1648—1687). *Čorlu* (Tzurullon) је имао преко 3000 кућа, већином Турака, али и Грка и Јермена, имао је и ханове и џамије, особито од Алипаше, који је овдје рођен. Из Киниклија се угледало море. Рушевине Хераклеје су остављене сасвим по страни па се преко моста са 33 лука (кроз једну мочвару на пристаништу) долазило у *Селимврију*, настањену од Грка, врло лијепо мјесто са византиским рушевинама, зидовима, зупчастим отворима на зидовима тврђава и кулама.

Султан Сулејман је почео 1563 године да преко ушћа лагуне код Атире гради нови мост намјесто старога римско-византиског моста, који се ни послије оправке Мохамеда II није могао да одржи а који је завршен под његовим насљедником, Селимом II. Материјал је узет из цркава и зидова византиске *Metrai* (сада Чаталџа). Овај *Ponte grande* Талијана броји 28 лукова, који су распоређени у 4 неједнака дијела, тако да се четири пута пело и исто толико пута силазило. На источном крају моста стоји **Bȍjük Čekmedže** (т. Мали Улаз), гдје се још и данас виде рушевине једног оловом покривеног хана, такођер

[45] Aricescu C. D., Revista istorica a archivelor Romaniei. Condica de venituri si cheltueli a vestieriei de la leatul 7202—7212 (1694—1704). Bucuresci 1873. Овдје објављене финансиске исправе спомињу многобројне трговце, који су позајмљивали новац влашким посланицима у Цариграду и Једрену.

[46] И у Алепу, Дамаску и осталим азиским градовима постојале су такве грађевине Соколовића. Види Zinkeisen, Geschichte des osm. Reiches 3, 107.

дјела Сулејманова. Даље, близу мјеста одакле се на хоризонту појављује шума цариградских минарета, видио се царски парк, у коме је Мохамед IV саградио палату (на *Harami Deré*, т. Разбојничка долина). И преко другог ушћа лагуне је била турска камена ћуприја, *Ponte piccolo*, са селом *Küčük Čekmedže*, које је у XVI вијеку имало лијеп хан, опкољен чемпресима, дудовима и гранатима.

За владе великог Сулејмана I (1520—1566), који је саградио већину баш споменутих дивних грађевина, достигло је Османлиско царство врхунац своје моћи и свога сјаја. Отада почиње опадање, што се убрзо показало и на грађевинама дуж Цесте.

Сјеверни дио Цесте био је 1686—1739 позорница аустриско-турских ратова. Старе тврђаве (особито Београд) пропадоше (134) и подигоше се опет у потпуно новом облику. Послије пада Београда (1687) продрије маркгроф Лудвиг Баденски 1689 године Цариградском војном цестом у унутрашњост земље и потуче Турке 30 августа код Баточине, 23 септембра пред Нишем. Пиколоминијеви коњаници прокрстарише све кланце до Софиске равнице, али бише при повратку сасјечени у кланцу Јежевици код Драгомана. Идуће су године Видин, Ниш, Приштина и Београд изгубљени исто онако брзо као што су брзо били освојени. Тек 1717 године заузе принц Еуген поново Београд.

Послије мира у „Passarowitz-у“ (Пожаревац) прелазио је путник на нашој Цести аустриско-турску границу на ријеци Шупељак између Параћина и Ражња (1718—1737). Београдска тврђава доби тада свој данашњи изглед; из овог времена потичу бастиони, врата, велика у стијени утесана барутана, какве нема равне у читавој Европи. Војна цеста је поправљена до на границу, али није достигла римску солидност. Кад је рат 1737 године опет избио, продрије њоме Секендорф до Ниша и заузе град без муке; један српски добровољачки кор продрије до Сливнице пред Софијом. Данашња утврђења Ниша (1690 само лош „пољски шанац“) заједно са великим дијелом артиљерије у њима потичу из двомјесечне аустриске окупације 1737 године[47]. Још је исте године слиједио пораз један за другим. Битка код Гроцке пред Београдом (23 јула 1739) имала је за посљедицу освојење цијеле Србије од стране Турака. Турски градски становници, који су се 1718 године морали селити из Србије у Лом Паланку, Цибру, Орѣхово и Никопољ[48], повратише се опет натраг; тек 1862 године напустише њихови потомци Србију, надајмо се заувијек.

Разарање грађевина на сјеверном дијелу Цесте догодило се у рату; али величанствене творевине (135) Сулејмана и његових везира на трачком дијелу започело је у доба потпуног мира. Већ је Бошковић видио 1762 године рушевине палате Мохамеда IV на Харами Дере. Сада служе каравансераји између Цариграда и Хадријанопоља и

[47] Kanitz, Donau-Bulgarien 1, 150, 160; 2, 299. Београдска барутана била је 1719 године управо довршена (Driesch - ова Gesandtschaftsreise).

[48] Војнички опис Мале Влашке (1721) од грофа Erasmus Stahremberg-a, сар. 17. Рукопис у Инсбрушкој универзитетској библиотеци.

стари базар у Софији као мајдани камена. Од старих куршумли ханова није ни један једини остао нетакнут; многе од тих ханова, који су још прије 150 година сваког дана примали путнике под гостољубиви кров, сматрали су новији путници остацима из византиског доба. И пусти сераји у Хадријанопољу пропадају мало по мало. У кнежевини Србији одржали су се (према саопштењу генерала Заха) остаци једног јединог каравансераја код Рама на Дунаву, гдје његови од чађи поцрњели зидови опкољавају сада једну хришћанску цркву.

Ова чудна појава стоји у вези са пропадањем турског становништва. Из путописа XVI вијека види се, да је већина великих градова, као Ниш, Пирот, Татар-Пазарџик и Филипопољ, била скоро сасвим турска; хришћанин је био тамо само трпљен. Болештинама и ратовима децимирани су Турци постепено; њихове празне градске четврти запосједоше хришћани из околине или из других градова који су остали хришћански. Нестаде и старих гостију каравансераја, Дубровчана, Млечана и Јермена, а домаћи Власи (Москополити), Грци, Срби и Бугари докопаше се читаве унутрашње трговине. У источној Тракији имају стотине села турска имена, али је њихово становништво хришћанско. Ове су земље особито опустошене у доба крџалија (1792—1804); опустошене крајеве окупираше Бугари чија се крајња изолована насеља сада налазе већ код Деркоса пред Цариградом и код Родоста[49] (136). Покушај да се тако смањени мухамедански елеменат појача, било је насељавање Татара и Черкеза (1864) на свима границама, кланцима и путевима.

У историји ратова нашега вијека играла је Цеста често пута важну улогу. Да бисмо то разјаснили, морали бисмо испричати историју читавог српског устанка. Од 1806 године штитио је прилаз Србији чувени шанац *Делиград*, који је са обје стране пута подигао капетан Жикић, рођени Далматинац, прије у служби Венеције или Аустрије. Одговарајући свим захтјевима тадашње вјештине утврђивања, изазивао је он још са својим остацима дивљење генерала Заха, који је на његовом мјесту саградио 1876 нова пространа утврђења. Руси су у рату 1829 године опсједали Хадријанопољ три мјесеца, док је њихова претходница, продирући према Цариграду, заузела Кариштиран, а козаци су тумарали око Чорлу-а и Родоста; на западу су се руске претстраже, пошто су заузеле Искерски дефиле, налазиле код Подјане, 1/2 сата од Софије[50].

Док се у римско доба, у Средњем вијеку и још под Сулејманом, могло од Београда у Цариград путовати колима, већ се 1837 године није то могло; кроз Капу Дербенд (Трајанова Врата) и Родопски

---

[49] Н. пр. села Џанакџа, Ташал, Дели Јунуз, Деркос (300 кућа, 4 цркве, 4 школе) насељена су под Селимом III, у доба крџалија, са Бугарима (Источно Време, Цариград II 1875 бр. 27). Старије је бугарско село Kyz-Derbend у Малој Азији, између Никомедије и Никеје, чији становници потичу по свој прилици из Kyz-Derbend-а код Бѣлова; већ је 1808 године нашао овдје Д. Салватори Бугаре као старосједиоце.

[50] Boué, Itinéraires 1, 89.

дефиле између Chasköi и Harmanli (између Филипопоља и Хадријанопоља) могло се проћи само на коњу[51]. Већ је српски устанак скренуо аустриско-турску трговину са старе Војне цесте на пут Брашово—Букурешт—Рушчук—Цариград; откада је отворен саобраћај паробродом на доњем Дунаву (1834) и аустриски Лојд увео редовну вожњу између Трста и Цариграда (1837) задан јој је смртни ударац. У новије доба дала је турска влада обновити цијелу Војну цесту са многобројним споредним путевима, при чему су употребљавани као грађевни материјал многи антички остаци. Последњи дио до Цариграда пропаде сасвим (137), чим се цио саобраћај окренуо на пут Хадријанопољ-Родосто, јер је из Цариграда у Родосто лакше доћи морем него копном.

Године 1869 почело је трасирање, а 1871 грађење жељезнице од Цариграда до Београда, и године 1873 предана је саобраћају пруга до Бѣлова на кланцу Киз Дербенд (560 км). Она се, идући од Цариграда, држи неко вријеме римског брдског пута, затим пресијеца Римску цесту код Чорлу-а, иде дуж Еркене до Марице, па се одатле држи десне обале Марице до Бѣлова. Док је овај дио пруге израдила Компанија Хирш, преузела је градњу од Бѣлова до Ниша (300 км) сама турска влада у својој режији, али није довршила чак ни пролаз кроз Киз Дербенд и Сулу Дербенд (са обилажењем Трајанових Врата) до Софије.

[51] Boué, Sur l' établissement de bonnes routes et surtout de chemins de fer dans la Turquie d' Europe. Vienne 1852, c. 4. Први пројекат жељезнице од Београда за Цариград ib. 18.

IV

КЛАНЦИ БАЛКАНА

Наш приказ Војне цесте од Београда за Цариград не би био потпун, кад не бисмо узели у обзир и њезине везе са другом великом саобраћајном артеријом југоисточне Европе, са Дунавом, и при томе, прије свега, пријелазе преко планине Балкана.

Балкан, Хем старих, јесте природни наставак Карпата. Раздвојен од њих дунавским тјеснацима, он се протеже до Црнога Мора у једном отприлике 85 географских миља дугачком луку од запада на исток. Странци и домаћи стављају обично његов почетак на источни руб Тимочке долине. Међутим, не могу се планине источне Србије, између Тимока и Мораве, у орографском погледу одијелити од њега, јер оне, осим са Балканом, не стоје у директној вези ни са каквим другим планинским системом; ту везу успоставља ниски планински ланац између Нишаве и изворишта Тимока, који је у најновијој ратној историји (борбе код Грамаде и Пандирала у јулу 1876) постао важан.

Тек на најновијим картама нашега вијека има Балкан овај лик. Раније се, скоро кроз 2000 година, одржавала у географији заблуда да Хем са својим огранцима просијеца цијело Полуострво од Понта (Црног Мора) до Адрије. У Старом вијеку налазимо то мишљење код Страбона и у једном старогрчком periplusu Црног Мора. У Средњем вијеку налази се код Ане Комнене и код Никифора Грегоре, који је мислио да је на своме путу као посланик на српском двору 1326 прешао у кланцу Качанику (на Шару) преко овога (139) планинског бедема. И у ново доба се сматрало то мишљење тачним. Вранчић је 1553 године мислио да се огромни планински ланац (catena mundi) протеже од Пиренеја непрекидно до Месемврије на Понту. Али су већ на почетку прошлог вијека два путника дошла до другог мишљења, а да нису могли картографе свога доба придобити за правилније мишљење. Марсиљи примјећује да Хем допире до извора Тимока, а Дриш ставља његов западни крај у предјел Ражња и Алексинца, дакле на Ртањ.[1] Тек су Буе и Гризебах избацили, око 1840 године, велики централни ланац са карата Турске. Најприје је неки пруски официр у руској служби рекогносцирао крајем прошлог вијека источни дио Балкана; тачније снимање извршили су 1828 до 1832 године капетани Врученко, Ортенберг и Д' Есен;[2] западни дио праве планине Балкана упознала је наука тек преко испитивања Лежана и Каница.

---

[1] Anonymi periplus Ponti Euxini у S. F. W. Hoffmann-а збирци перипла Црног Мора, Лајпциг 1842, 197. Strabo 7 p. 313 и fr. 10. Anna Komnena ed. Par. 451. Nikephoros Gregoras ed. Bonn. 1, 375. Verantius 1, 309. Marsigli, Description du Danube (A la Haye 1744) 2, 50. Driesch, њемачки пријевод, Нирнберг 1723, 107.

[2] Boué, La Turquie d' Europe,4, 477, 481.

Αἶμος, *Haemus* је најстарије познато име планине. Покушало се да то име објасне старобактриском ријечи aêsma (шума).[3] То се име задржало по књигама све до нашег времена; у самој се земљи одржао његов један једини траг у имену средњовјековног града *Емона* (Emmona), сада села *Еминé* на истоименом предбрђу (Αἵμου ὑπώρειαι у старогрчким периплусима, Cavo de l' Emano на средњовјековним поморским картама). По овоме се селу зове и најисточнији дио ланца *Емине Балкан*.[4] Садашње бугарско (140) име *Стара Планина*, које вриједи од Тимока до Црнога Мора, јавља се најприје у Осману, спјеву дубровачког пјесника Гундулића († 1638). Осим тога спомиње се у XVI—XVII вијеку име *Каменица* (од камен).[5] Турско име *Балкан* значи једноставно планина и оно је постало на Западу опште познато тек за вријеме руских ратова у нашем вијеку.

Данас знамо да Балкан не припада највишим планинама на Полуострву, пошто га по висини и дивљини далеко премашују Родопе, Рил, Шар, Олимп, и брда Црне Горе и Арбаније. У Старом вијеку имали су претјеране претставе о висини Хема. Краљ Филип III Македонски попео се 181 пр. Хр. на један врх Хема у нади да ће одатле моћи истовремено угледати Црно и Јадранско Море, Алпе и Дунав. Али се вратио разочаран. Па и поред свега тога, Полибије и Помпоније Мела нису налазили да су вијести о томе изгледу на два мора невјероватне. Страбон побија ово чудовишно схватање као и мишљење, да се са Пинда може видјети исто тако Егејско као и Јонско Море[6].

Средњовјековно народно схватање, да је ова планина неприступачна, најбоље карактерише изјава француског витеза Роберта de Clary-а (око 1215), који мисли, да је Бугарска веома чврста земља која је тако затворена једном планином да се само кроз један једини кланац може у њу ући и изићи.[7]

Изгледа да је врло раширено име за кланце на Полуострву, у раном Старом вијеку и можда већ из (141) македонске периоде, било грчко *Stena*; још се у Јустинијаново доба говори о **Στένες** (sic) код Ремесијане и Сердике.[8] Римљани су увели име *claustra* или *clausura*, које су провинцијалци промијенили у *клисура* (упореди итал. chiusa,

---

[3] Tomaschek, *Rosalia und Brumalia* 393. Fligier, *Zur praehist. Ethnologie der Balkanhalb.* 29.

[4] Ἔμμονα 1357. Acta patr. Cpol. 1, 367. Oppidulum Emona. Negri (1567), Geographiae comm. 1. XI, 257. Осам талијанских перипла 1318—1614 код Tafel, Const. Porph. de prov. 37—41.

[5] Schweiggers Reise (Nürnberg 1608) 47. Jac. Pejačević, Veteris et novae geographiae congeries (Zagrabiae 1714) код Швандтнера 3, 789.

[6] Livius 40, 21 sq. Strabo 7, 5, 1. Pomponius Mela 2, 2, 2. Сличне се бајке причају на Истоку још и данас о минаретима хадријанопољских џамија, као да се са њихових галерија види Егејско Море, Понт и Пропонтида.

[7] Robert de Clary cap. 64 код Hopf-а, Croniques gréco-romaines (Berlin 1874) 51.

[8] Једно село Стенско налази се на излазу из ждрела Струме у близини Ћустендила.

њемачки Clause). Ријеч *клисура* (κλεισούρα) била је у VI вијеку и Грцима сасвим обична, па су је прихватили и досељени Словени, тако да је скоро потиснула њихове народне изразе *ӣроход* (transitus), *сąѿѣска* (српски сутеска, у Босни сутиска, angustiae) и *ждрело* (fauces)[9]. Учени Византинци су знали туђе и плебејско поријекло ријечи па су је увијек употребљавали уз извјесно ограђивање, дајући предност класичним изразима, као διάβασις, στενωπός, τέμπη[10]. Западњачки облик римске ријечи донијели су на Полуострво латински „крсташи"; за вријеме франачке владавине у Грчкој звале су се Термопиле — *la closure*[11]. Турци кланац зову *derbend* или *boghaz*[12].

Од Црнога Мора до српске границе може се данас планина Балкан да пређе на 18 мјеста. Од ових прелаза имају историју само они кроз које могу војске да прођу. Ми смо их у идућем прегледу означили римским бројевима: I *Приморски кланац* (између Варне и Месемврије), II *Надир Дербенд* (између Провада и Аидоса), III *Кланац Чаликавак* (142) (између Шумена и Карнабада), IV *Кланац Кошелски* или *Казан* (између Османбазара и Сливена), V *Кланац Сливенски*, прелаз Тврдице, прелаз Трјавне, VI *Кланац Шийка* (између Трнова и Казанлика), *Росалиша кланац*, VII *Тројанов кланац* (између Тројана и Сопота), *Рабаница кланац* на извориштy Вида, *Злашичка рубна сшаза*, VIII *Кланац Ешройол* или *Орхание*, IX *Искер дефиле*, X *Кланац Берковице* или *Гинци*, рубна стаза преко *Берковица - Балкана* (за Пирот), рубна стаза преко *Чийровец - Балкана*, XI *Кланац Св. Николе*. Римљани су употребљавали шест кланаца (I, II, III, VI, VII, IX); два њихова пута преко Хема (VII, IX) пропали су сасвим и нису замијењени никаквим новим шосејама; с друге стране, пет прије неупотребљених кланаца оспособљено је за пријелаз.

Једна једина ријека пробија планину, *Искер*, који извире на Рилу; његов дивљи дефиле заостаје далеко иза осталих пријелаза Балкана који сви воде преко више или мање високих превоја (400—1900 м) и сада се скоро више никако и не употребљује. Један други ријечни пробој кроз Балкан, онај ријеке *Вид*, за који се мислило да извире код Ихтимана, испред Трајанових Врата на Цариградском друму, биљежен је на најбољим картама кроз отприлике сто година, док га није 1870 Лежан прогнао у царство картографских заблуда.[13]

---

[9] *Клисура* се спомиње најприје у једној бугарској повељи Асѣна II из 1230 до 1241 године (Miklosich, Monum. serb. 2). Сąтѣска (Σουνδιασκός 1020), Проход, Ждрело сада више као име појединих мјеста него као особина једнога уопште важећег имена,

[10] За κλεισούρα упореди Proc. 1, 290; 3, 271 (Thermopylai); Theophyl. Simokatta 296, Leo Diac. 130, Const. Porph. de them. 3, 50, Mich. Attaliota 37, Anna Komnena ed. Par. 272.

[11] Henri de Valenciennes у Wailly-евом издању Villehardouin-a p. 407.

[12] И у нетурским споменицима: Κατὰ τὸ τερβαίνη (дервени) у новогрч. Ἀκολουθία τοῦ ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Βλαδιμήρου (Москополис 1741, Млеци 1858).

[13] Gesch. der Bulg. 38. Осим тамо споменуте расправе Христа Пуљакова (1860) налази се предио око Златице са извориштем Вида правилно обиљежен и на Дановљевој карти Европске Турске (буг. Беч 1863, 4 листа)

Најлакши пролаз од Дунава преко Балкана у унутрашњост омогућују разуђеношћу својих долина порјечја двају ријека — Камчије, на истоку, и Тимока, на западу. Подручје Камчије било је у ратовима посљедњих сто година од великог значења. Ми ћемо с њиме почети нашу историско-географску скицу.

Од свих ријека које извиру у Балкану једина *Камчија* не тече вертикално према ланцу од југа на сјевер према Дунаву или, обрнуто, према Марици, него хоризонтално са запада према истоку у Црно Море. У Старом вијеку она се (143) звала *Pannyssos*; Словени су је звали све до у XVII вијек *Тича*[14]; новобугарско име настало је из турског *Камчик* (бична ријека). Обадвије њене изворне ријеке: *Голема Камчија* (велика, т. Böjük или Akylly (питома) Камчик) и *Малка* или *Луда Камчија* (т. Küčük или Дели Камчик, мала или дивља) цијепају Источни Балкан својим дубоко усјеченим долинама у три нижа ланца, од којих само један (најјужнији) стиже до мора. Кроз ову, 18 географских миља дугачку, област воде четири најважнија пута, два преко сједињене Камчије, два преко обих њених изворних ријека. Операциону базу за форсирање ових прелаза чини на сјеверу брежуљасто земљиште, које се протеже дуж велике и сједињене Камчије од Шумена (т. Шумла) до Варне, на југу плодна висораван, невелике надморске висине, која се протеже од залива Бургас до Тунџе[15]. Јужне полазне тачке путева што су пролазили кроз ове кланце, наиме Цариград и Хадријанопољ, остале су увијек исте, док се њихов сјеверни циљ мијењао. Према томе да ли је тај био смјештен више према истоку (Marcianopolis, Durostorum) или према западу (Прѣслав, Шумен, Рушчук), мијењала се и стратегиска и комерцијална важност појединих кланаца.

Први балкански кланац је *Приморски кланац*, кроз који су се Руси 1829 на силу пробили уз припомоћ флоте која је мало прије тога заузела Созопољ и Анхијал[16]. Кроз њега је ишла некада римска Црноморска цеста која је идући дуж морске обале, спајала Цариград са ушћем Дунава[17]. Остављајући милезиску колонију *Odessos* (144) (сада Варна), стизао је тада путник до овдје око 50 корака широког Pannyssos-а (Камчије), преко кога је у још сад постојећој баровитој дивљини са прастарим храстовим и бујним бршљаном прелазио, недалеко од његовог утока, у станицу *Ериѿе*. Даље се ишло кроз густе шуме високо изнад морске површине до једног Зевсова храма (Mansio Templum Jovis), поврх крајњег предгорја Хема, и долазило, са висова, до пространог блиставог Бургаског залива, у Месемврију. Прастари гра-

[14] О Тичи (јавља се већ 907) сравни Шафарик, Дјела 2,232 (Слав. старине § 30). „Bujuk Kangik ou Titza“ Marsigli ed. cit. 2, 52. *Laviza* талијанских приморских карата (и код Негрија 257) биће прије дубоко усјечена Козјак ријека него Камчија; између обију лежи предгорје Mauro cavo, турски Карабурун.

[15] Странџа, која прати обалу Црнога Мора до Воспора, нипошто се не наставља на Балкан непосредно.

[16] Moltke, Der rusisch-türkische Feldzug in der europäischen Türkei 1828 und 1829. Berlin 1845.

[17] На Tabula Peutingeriana.

дови *Месемврија* (старобугарски Несебр, новогрчки Мисиври), *Анхијал* (т. Achioli) и *Айолонија* (доцније Sozopolis, t. Sizebolü) леже сви на стјеновитом предгорју које улази у залив и приступачнији су са морске него са копнене стране; само је римски *Develtum* (код села Загоре) лежао дубље у унутрашњости. У доба Римљана био је *Анхијал* најзнатније мјесто читаве црноморске западне обале; из овога гнијезда на стијени полазило је пет путева, наиме, управо сада описани обалски пут преко Месемврије до ушћа Дунава, затим један пут у Марцијанопољ кроз други кланац Балкана, један пут према западу у *Cabyle* на Тонзу, једној старој македонској колонији која се у доба царева звала *Diospolis* а под Византинцима *Diampolis* (сада *Јамбол*); онда један пут према југозападу ка цариградској Војној цести која се рачвала у многобројне путеве за Хадријанопољ, за Дризиперу (с. 108) итд., а најпослије наставак црноморског обалског пута до Боспора. У Средњем вијеку градови на заливу били су кроз више од 600 година јабука раздора између Византинаца и Бугара. Сада их је потиснуо у позадину Бургас, модеран град који нагло напредује на најунутрашњијем мјесту залива, чија ће важност бити још већа кад се изгради жељезница од Јамбола до мора.

У X вијеку кроз овај кланац ишао је трговачки саобраћај између Русије и Цариграда[18]. У XIV вијеку штитиле су га тврђаве *Козјак* (слов. град коза, сада Kosak-köi) и *Emmona* (сада Еминé)[19]. Тада је на шумовитим височима Емонског рта живио (145) бугарски црквени учитељ, Теодосије Трновац, док га нису морски гусари истјерали из ове пријатне усамљености[20].

Други кланац, који сада спаја Провад и Аидос, најважнији је од свих кланаца Балкана. По његовој важности у римском, византиском и турском добу може се закључити да су кроза њ ишли и Дарије против Скита (око 513 пр. Хр.), Филип II против скитског краља Атеаса (339 пр. Хр.), Лисимах против побуњених грчких приморских градова Одесос (Варна), Калатис (Мангалија) и Истриа (313 пр. Хр.), и римски војсковођа Лукул послије освојења Ускудаме (Хадријанопоља) и Кабиле (Јамбола) против истих приморских градова (73 пр. Хр.).

Полазна тачка овдашње Римске цесте била је једна Трајанова творевина *Марцијанойољ*, који је кроз пет вјекова један од најотменијих градова Полуострва. Он је лежао 18 миља западно од Одесоса, што се слаже са растојањем између римских рушевина код Девна и данашње Варне.[21] Код града *Панисоса*, који су 586 Авари разорили,

[18] Константин Порфирогенит 3, 78.

[19] Acta patr. 1357, 1, 367 и D. M. Negri (1567) 257.

[20] Упореди: Gesch. der Bulg. 312.

[21] Рушевине код Девна нашао је Тепљаков за вријеме рата 1829 (Письма изъ Болгаріи, Москва 1833, 129—144); Бларамберг их је прогласио за рушевине Марцијанопоља. Удаљеност између Одесоса и Марцијанопоља означују антички споменици (Tab. Peut. и It. Ant.) сагласно са 18 миља. У новије вријеме сматрао се погрешно (на основу једнога мјеста код Ане Комнене, ed. Par. 139) Марцијанопољ идентичним са доцнијим бугарским Прѣславом (Уп. Mannert 7, 139).

прелазило се преко сједињене Камчије. У близини висине кланца налазила се тврђава *Scatrae*, од Јустинијана обновљена[22]. Даље се прелазила граница провинција Moesia inferior и Haemimontus, долазило до једнога мјеста чије је име по свој прилици било *Canales*, па се окретало правим путем у Анхијал[23] (146).

Овај се кланац јавља 478 године под именом „Хемска Врата" (πύλαι τοῦ Αἵμου) *Sondis*[24]. Под Маврикијем се звао *Sabuleti Canales*; Авари су га провалили 583, 586, 592, 600 године. Теофилакт Симоката је одушевљено хвалио његове прекрасне прашуме које ни до данас нису сасвим сасјечене[25]. У Средњем вијеку (за вријеме Комнена) звао се овај кланац *Chortarea*[26]. Тада су се измијенуле обадвије његове полазне тачке. Марцијанопољ пропаде у VII вијеку, и његову улогу преузе оближњи *Провад* (Πρόβατον), бугарски покаткад названи *Овеч* (адјектив од овца), што је само превод грчког имена[27]. На југу се напуштао Анхијал по страни, па се окретало преко „Орловграда", *Aetos* (Ἀετός 1330, сада Аидос) и још и данас постојећег *Росокастрона* (већ код Едризија 1153) за Цариград. Овим путем провалише Турци 1388 у Бугарску, изненада освојише Провад, па, пошто су заузели сусједне тврђаве Матару и Венчу, почеше освајати Бугарску[28]. Отада се овај кланац зове *Nadir Derbend* (од села Nadirköi) и кроза њ је ишао главни пут од Едрене или Стамбула за дунавску Бугарску, Румунију и Пољску. Већ 1467 године прође Мохамед II кроз кланац Аидоса у Бугарску, да би избјегао кугу која је харала по Цариграду; 1672 године промаршира Мохамед IV против Пољака преко Аидоса, кроз Копарани, који је лежао у средини великих шума, кроз сутјеску Кирк-гечид или 40 скела, јер овдје треба непрестано прелазити преко потока Делиџе Дерé, кроз Köpriköi („село на мосту" на Камчији) и Девно (дакле поред рушевина Марцијанопоља) за Бабадаг[29].

Од Nadirköi може се западно преко Boghazderé, Мале Камчије и села Ченге (или Ченгел) исто тако (147) стићи у Провад или лијево, уз Велику Камчију преко Лапушне сјеверозападно, у велику тврђаву Шумлу (буг. Шумен). Овим се правцем намјерава да гради жељезница која се завршава у Јамболу преко Балкана до Шумле, да би се прикључила прузи Варна — Рушчук.

---

[22] Pannasa: Theoph. Sim. 48. Skatrina: Proc. de aedif. 307,15.

[23] Cazales Tab. Peut.; Carsaleon Georg. Rav. ed. Pinder et Parthey 187. Обоје је свакако идентично са доцнијим *Sabuleti Canales:* тако чита Тафел (Const. Porph. de prov. XV) Σαβουλὲν δὲ Μανάλιον Theoph. Sim. 89 и Σαβουλέντι Κανάλιν ib. 248.

[24] Malchus ed. Niebuhr 264.

[25] Theoph. Simokatta 89.

[26] Anna Komnena ed. Par. 273.

[27] Овеч у Синодику 1211. Gesch. der Bulg. 395, 400.

[28] Leunclavius, Hist. Musulm. Frankfurt 1611, 269 sq.

[29] Мухамед II: Seadeddin, Chronica, tradotta da Bratutti (Madrid 1652) 2, 240. Мохамед IV: Прилог уз Хаџи Калфино дјело: Rumeli und Bosna 185.

Миљу и по западно од Анхијала, југоисточно од Аидоса, лежи на јужном подножју планине једно старо чувено топло врело (32⁰ R), *Aquae calidae* Римљана. Јустинијан дао је утврдити зидовима бању која је у његово вријеме много посјећивана. Кан Авара опсједао је године 583 Анхијал и дао је спалити сва околна села надалеко; само је поштедио купатила (θερμῶν ὑδάτων οἶκος) на молбу његова харема који је, за вријеме опсједања, прекраћивао вријеме у бањи. Ана Комнена познаје то мјесто као *Therma* (τὰ καλούμενα Θερμά), Едризи као *Migali Therme*, мали, зидовима опкољени градић, Виларлуен као град *la Ferme*, са најљепшим топлим изворима на свијету, недалеко од *Аквиле* (Анхиалос). Цар Хенрик је дао спалити то мјесто као и Анхијал приликом пљачкашког похода против Бугара у јесен 1206 године. Султан Сулејман I саградн изнад топлог врела велико кубе. Сада ту стоји биједно купатило са два басена, без просторија за госте, који се лијече логорујући у биједним баракама[30].

Док код оба прва прелаза треба прећи само преко једног ланца планина и једне ријеке (сједињена Камчија), морају се код III прелаза прећи обје Камчије и двије или три вододјелнице. Садашња сјеверна полазна тачка је Шумла. У Старом и у Средњем вијеку полазио је пут из *Прѣслава* на горњој Камчији, који је до 971 године био главни град Бугарске, сада село под именом Преслава, турски Ески Стамбул (Стари Константинопољ) са античким и средњовјековним рушевинама. Овдје је 1585 године француски научник Јаков (148) Бонгарс, путујући са посланством преко Букурешта у Цариград, видио дугачке зидове од бијелог тесаног камена; Марсиљи је чуо за знамените рушевине са натписима које би се морале овдје налазити; потпуно објашњење о овоме интересантном мјесту очекујемо од г. Каница, чија ће „Дунавска Бугарска и Балкан" у III тому свакако донијети и опис ових рушевина[31].

Од Прѣслава води пут преко једног планинског ланца у долину Чаликавака, гдје се, с лијеве стране, прикључује пут из Шумена; даље се прелази друга вододјелница од 402 метра висине да би се дошло у дубоку долину Дивље Камчије, одакле се преко Доброла и једне треће вододјелнице (300 м), долази у Карнабад, у трачкој равници.

Бошковић је 1762 године видио овдје на првој и другој вододјелници остатке неког римског пута, који су га потсјећали на Via Appia.[32] Никакав антички итинерар и никакав историски извор не го-

---

[30] Aquae calidae Tab. Peut и Rav. Justinian: Proc. de aedif. 263. Авари: Theoph. Sim. 40. Anna Komn. ed Par. 274. Edrisi, trad. par A. Jaubert 2, 388, 397. Villehardouin ed. Wailly p. 271, cap. 104. Hadži Chalfa, Rumeli und Bosna 26. Boué, Itinéraires 1, 143. Hochstetter, Mitth. der Wiener k.k. geogr. Ges. 1870, 586.

[31] О Прѣславу под Симеуном (888 — 923): Gesch. der Bulg. 165. Бонгарсов дневник код Dr. Herm. Hagen, *Jacob Bongarsius*. Ein Beitrag zur Geschichte der gelehrten Studien des 16—17 J. Bern 1874. 72: couché a Eskistambol, id est vieux Constantinople, bourg, près lequel y a encores un cerne de murailles de pierre quarrée blanche presque entier de grande estendue, sur le bord d'une petite rivière en une valée. — Marsigli, Le Danube (À la Haye 1744) 2, 53.

[32] Boscovich, Viaggio (види Глава III, напом. 20) 52, 56.

вори о овом путу. У Средњем вијеку постао је овај пут важнији, јер је водио директно у стари бугарски главни град. Можда на овоме прелазу треба тражити неколико пута у VII и VIII вијеку спомињани кланац *Верегава* (Βερέγαβα, κλεισούρα Βερεγάβων, ἐμβολὴ Βεριγάνων)[33]. Много (149) је вјероватније да у IX — XIII вијеку тако често спомињана *Гвоздена враша* треба овамо премјестити. Πύλαι Σιδηραῖ или просто Σιδηρᾶ је назив који се често пута понавља код кланаца; оба најближа прелаза зову се још и данас турски *Demir kapu*[34]. Између јужних излаза овога и сљедећег (IV) кланца стојала је важна византиска тврђава *Markellai*, која је можда идентична са Јустинијановом тврђавом *Markerota*, на граници Мезије и Хемимонта; у доба Комнена нестаје она из историје, али се њезин помен одржава још у имену *Marak - Boghaz*, једном тјеснацу 3 сата сјеверозападно од Карнабада, на путу за Котел (Казан)[35].

Маркеле, чије рушевине по својој прилици још постоје, биле су свједок многих побједа и пораза Грка и Бугара.

Године 811 кренуо је цар Никифор кроз овај кланац за Крумову пријестоницу, спалио је, али је при повратку пропао заједно са својом војском. Године 971 продро је цар Цимискес несметано до Прѣслава и освојио град. У XI и XII вијеку обично су Печенези и Кумани проваљивали у Тракију кроз „Сидера“, први су чак кроз неколико година имали у Прѣславу свој главни стан.

Кроз овај кланац ишао је за вријеме Турака саобраћај са Влашком. Бонгарс је 1585 за један дан стигао из Прѣслава у Босилково, бугарско село на десној обали Мале Камчије, кроз ненастањену шумску дивљину и одатле идућег дана до Росокастра. Овуда, преко Чаликаљака, марширао је 1595 године Синан - паша против румунског кнеза Михаила Витѣзула[36]. Прошлог су вијека преко овога кланца ишли курири западних посланстава у (150) Цариград, али су морали због биједног стања мостова, особито у прољеће, често данима чекати док нешто опадну валови Камчије, чиме је дипломатски саобраћај не ретко пута непријатно ометан. Руси су заузели Чаликавак с југа 1829 тек пошто су претходно прешли преко Балкана на обали. Прије познатог обилажења султана

[33] Veregava: Theophanes 549, 664, Nikephoros Patr. 82, Kedrenos 2, 11. Кад су Бугари 679 године запосјели Подунавље, премјестили су словенско племе Сѣверце, које је становало пред Верегавом, даље према истоку (Theophanes 549). На тај начин испражњена област постала је без сумње главно сједиште Бугара; у њој се налазио Прѣслав, пријестолница њихових кнезова. Та ме је околност навела да Верегаву, која се досада тражила у близини морске обале (помишљало се на руско берег (обала), али бугарски гласи ријеч брѣг), премјестим у овај предио. Уп. верига старослав., буг., срп., — ланац, од вера српски прстен (Даничић, Основе српскога или хрватскога језика, Београд 1876, 28).

[34] Sidera најприје 863, Theoph. Cont. 163. Често код Кедрена, Мих. Аталиоте, Ане Комнене, Никете Хониата и других.

[35] Markerota Proc. de aedif. 306, 40 (Haemimontus), 307, 32 (Moesia inf.). Markellae: Nikephoros 75, Theophanes 723, 761, Anna Komnena 1, 355 (ed. Bonn.). Marak Boghaz: Dromodeichthes p. 5

[36] Hammer, *Osm. Geschichte* 2, 603.

Махмуда II, направљен је 1837 године кроз кланац широки пут од Карнабада до Шумена.

Слиједећи (IV) кланац је *Котел* (624 м). Пут води (са сјевера) преко Велике Камчије недалеко од њезиних извора код Тиче (т. Читак), прелази високу и стрму вододјелницу, улази у једну котлину у којој лежи, око 1545 године основано, војничко село *Котел*, турски *Казан* (обоје значи котао), поново пролази кроз уска стјеновита врата, турски названа *Demirkapu* (Гвоздена Врата) и долази до изворишта Дивље Камчије. Лијево, кроз Matak Boghaz, стиже се у Карнабад, а десно, преко Матејске Планине, у Сливен. Не може се много рећи о историској улози овога кланца. Турци су се њиме служили на маршевима против Руса у прошлом вијеку (1768—1774) а без сумње и за вријеме старијих ратова[37]. Руси су га заузели 1829 године, као и претходне кланце, тек пошто је једна козачка регимента пробила приморски кланац са стране Сливена.

Први кланац (V) западно од изворишта Камчије у високом Балкану спаја Трново са Сливеном (1104 м). Бугари га зову *Вратник* (од врата), Турци *Demirkapu*. Неку улогу је играо само за вријеме Трновског бугарског царства (1186—1393). Утврђени град *Сливен* (већ код Едризија 1153 као Stlifanos), у који су утицала два прелаза преко Балкана, био је у то доба стално бугарски и служио као полазна тачка за ратне походе у Тракију. Сљедећи, 15 миља дугачки, дио Балкана јесте најдивљији у цијелом ланцу. Тврдичку ивичну стазу, која води кроз средину тога ланца, почели су прије мало година пољски инжењери у турској служби да израђују у стрм брдски пут с многим завојима; (151) требало би да пут почне од Јени Загре, на југу. Један други пут преко превоја *Трјавне*, који лежи даље на седлу према западу, остао је само побожна жеља Трјавноваца.

Један од најглавнијих кланаца Балкана (VI) налази се на изворима Јантре код села *Шипке* (буг. дивља ружа); турски зван и *Оазан* (према Барту 1444 м). Кроза њ се не долази са сјевера непосредно у трачку равницу; од Сливена и Јамбола до Софиске котлине иде с јужне стране паралелно са Балканом високи планински ланац, *Средна Гора* Бугара. Испевши се на врх кланца Шипке, види се свуда пред собом у дубини дивна високим брдима оивичена котлина Тунџе, која је на најширем мјесту широка отприлике $2^1/_2$ сата и већином сасвим равна. У средини лежи град Казанлик, опкољен са 38 села. Сусједна брда, прије свега стрма Мара Гедик, највећи врх Балкана (око 2350 м), још су у јуну покривена снијегом, док су доле ружичњаци — Казанлик је, наиме, главно мјесто производње ружиног уља — у пуном цвату.

Котлина Казанлика, један од најљепших предјела цијелог Полуострва, зове се бугарски *Туловско Поле*. Отприлике 10 км источно од Казанлика налази се једно бугарско село *Тулово* или *Тулево*. У његовом имену је изненадна успомена из најстарије историје Хемских земаља. Овдје је, на Туловском Пољу, испод јужног обронка Хема,

---

[37] Мемоари епископа Софронија; упореди Gesch. der Bulg. 521.

лежало, по свој прилици, келтско *Тиле* (Tyle), одакле су краљ Комонториос и његови насљедници кроз отприлике 66 година (279 до око 213 пр. Хр.) управљали трачким брђанима од Дунава до Јегејског Мора и грчким трговачким републикама на Понту и Пропонтиди. Нема у читавој Тракији ниједнога мјеста које би било подесније за главни стан једног ратничког племена као што је ова пространа, плодна и топла котлина, са свију страна заштићена високим брдима и са лако брањивим излазима на све стране. Сјеверно води најважнији кланац централног Балкана из котлине у Подунавље; јужно долази се преко (152) Средне Горе у Трачку равницу; источно се кроз веома кривудаву долину Тунџе стиже у отприлике 300 метара нижи басен Сливена, а западно се може ивичном стазом лако прећи у равни дио западне Тракије, у чијој се средини диже Филипопољ, град на три брежуљка.

За наше мишљење говоре осим само по себи упадљиве сличности имена још и друге околности. Стефан из Византа, једини стари свједок који нам може дати неко објашњење о положају престонице тилитских краљева смјешта Τύλις у Тракију, у близину Хема, дакле на трачку јужну страну Хема. Осим тога је Туловско Поље чувено по необично великој множини високих тумула. По причању домородаца, у овима се налазе озидане гробнице, у којима има скелета, лукова, стрелица и многобројних предмета од бронзе. Ова маса надгробних хумака потиче несумњиво од неког великог логора из прастарог доба. Као аналогија мора се узети на ум, да је и велика пљачкашка компанија крџалија (1792—1804) имала свој логор на јужном подножју Балкана, одакле је, као и Келти из Тиле, узнемиривала цијелу земљу до Боспора[38].

Прастарога је поријекла и култура ружа, која се његује у Туловском Пољу и у још неким другим долинама Тракије. Још су у старом вијеку биле чувене руже из едониске земље на Пангеју, столисне руже македонског Филипи на сјеверном подножју Пангеја и шездесетолисне руже у „Мидасовим вртовима" на слаповима Едесе сада (Воден)[39].

Кроз кланац Шипку је ишла римска цеста која се, иако је била директна веза између Нове *(Novae)* на (153) Дунаву (код Свиштова) и *Хадријанопоља*, ипак не спомиње у итинерарима. Од Нове, која је била једно од највећих војних мјеста са оружницом на доњем Дунаву (главни стан Legio I Italica), долазило се у *Nicopolis ad Haemum*, Трајанову творевину, чије је величанствене рушевине (код Никјупа на Русици) први испитивао Ф. Каниц[40]. Неколико сати даље према југу стизало се до подножја предбрежја Хема па прелазило преко границе

---

[38]) Види Sitzungsberichte der kgl. böhm. Gesellschaft der Wissenschaften 4 Dec. 1876 (на њемачком) и моју расправу Туловско Поле у Časopis českého musea 1876, 686-691. Mannert и други тражили су Тиле у близини Византа, Tomaschek (Oest. Gymnztschr. 1867, 706) у Астики код Бизије (сада Виза).

[39] Tomaschek, *Rosalia und Brumalia* 356, Herodot 8, 138.

[40] Kanitz, *Donau-Bulgarien* 2, 58-70, Остатке једне римске цесте, који се скоро у правој линији протежу од Никопоља до села Студене, нашао је Лежан (Revue archéologique 1868, 81); њен даљи наставак у истом правцу до Нове није видио, него је мислио да пут скреће на запад за Плевен.

између Доње Мезије и Тракије, која се овдје протезала према сјеверу далеко преко гребена планине; ова неправилност граничне линије стоји у вези са односом брђана према Римљанима и са доцнијом провинцијализацијом Тракије[41]. На даљем путу долазило се до горњег тока *Iatrus-а* (сада Јантра, Јетра), пролазило код данашњег индустриског мјеста Габрова кроз тврђаву, из које су велики попречни зидови затварали цио пут, па се пело на врх кланца заштићенога такођер тврђаваам[42]. На јужној страни планинског бедема пролазило се кроз „Туловско Поље", прелазило преко Средње Горе и долазило у град *Berrhoea* (Бероја), одакле се могло ићи или у Филипопољ, или у Хадријанопољ, или источно преко Cabyle (Јамбола) изаћи на море код Анхијала. Бероја је задржала своје име кроз цијели Средњи вијек (старобугарски *Боруј*). Када су је Турци освојили, пресељени су бугарски грађани у оближње Ново Село, одакле су се постепено враћали. Град се сада турски зове Ески Загра (154) (или Заара), бугарски *Сшара Загора*; име *Желѣзник* (бугарски град жељеза) је, изгледа, новијег датума[43].

У старој историји спомиње се ипак овај кланац Балкана. Године 250 прешло је Дунав 70.000 Гота под водством Книве, угрозили Нову, али их је отјерао војсковођа Гал и они су отишли у унутрашњост према Никопољу. Долазак цара Деција присили их да прекину опсједање. Али се не повратише, него продријеше у Тракију кроз кланац Шипку, или кроз више према западу положени кланац Тројан у Тракију и кренуше правим путем на Филипопољ. Деције појури за њима кроз Шипка кланац, али тек што је са својим усиљеним маршом измученим људима и коњима стигао у равницу пред Беројом да се ту одмори, појави се изненада Книва, са својим Готима, па силовитим нападом расу римску војску. Деције побјеже са неколицином преко „Алпа" и похита на Oescus (Искер), у логор Гала[44].

У кланцу Средње Горе пред Беројом претрпио је 1190 године цар Исак Ангел страшан пораз у борби против побуњених Бугара. За вријеме другог Бугарског царства (1186-1393) био је овај кланац врло жив, јер је водио право за пријестоницу. Под Асенидима Латини су обично путовали овуда у Цариград и натраг[45]. Године 1798 ишле су овим путем турске војске против Пазван Оглуа, видинског паше.

[41] Погранични камен, постављен 136 под Хадријаном, код Mommsen, Corpus inscr. lat. III. p. 992 (cf. p. 141; и у Български Книжици, Цариград 1859, 414). Он потиче из околине села Хотнице или Охотнице, 2 сата сјеверозападно од Трнова, гдје се налазе велики каменоломи (за Никопољ). Ptolemaeus 3, 11 смјешта погрешно Nicopolis ad Haemum у провинцију Тракија.

[42] План код Марсиљија ed. cit. 2, 52.

[43] (Соколов), Статистическо описание на кааза-та Ески Заара. Цариград 1858 (Статистички опис казе Ески Заара из „Цариградског Вѣсника"; велика ријеткост). Желѣзник сам нашао досад само у новијим књигама послије 1845 године. Натписи код Dumont н. д. 28 sq. Боруjска хора око 1230—1240, упореди Gesch. der Bulg. 378.

[44] Jordanes cap. 18.

[45] Albericus ed. Leibnitz, Hanoverae 1698, 439.

Руси су долазили у овај крај само 1810 године, кад је један корпус под кнезом Вјаземским запосјео Трново и Габрово. За вријеме султана Мурада II саграђен је 1837 године овдје нарочити 10 миља дугачки пут, али је тај пут ускоро сасвим пропао, тако да се 1855 године морао правити нов пут за султана Абдул Меџида (155), који је исто тако сада без трага нестао[46].

Послије кланца Росалите (1930 м) на Мара Гедику, који је описао Каниц, а који је највиши од свих балканских прелаза којим се само љети може проћи, долази VII главни кланац — *Тројан*. Кроза њ је водила једна од најстаријих римских цеста Тракије, можда прва која је изграђена за заштиту новозаузете провинције. Она спаја скоро у правој линији Филипопољ са дунавским градовима, Novae и Oescus. Пролазећи кроз равну, без дрвећа и без камења, равницу западне Тракије, долазила је, шест географских миља сјеверно од Филипопоља, на подножју Средње Горе, до великог јаком четвртастом каменом оградом опасаног града, са четвора врата и чувеним термама, чије рушевине *Лиџа Хисар* (т.ј. град терма) народ зове и *Тројанов град*, због љековитих врела посјећиван много од становника Филипопоља. Ни Tabula Peutingeriana, ни натписи нађени на лицу мјеста не дају неко објашњење о имену пропалог града; по начину градње зидова, види се да је и у византиско доба утврђиван и да је био настањен. Није немогуће да су то остаци античког Диоклецијанопоља, који је сигурно лежао сјеверно од Филипопоља и чији су се грађани 587 године, исто као и њихови сусједи у Бероји и Филипопољу, храбро бранили од Авара и помоћу катапулта, постављених на зидинама, присилили их на повратак. Можда је *Алексиуйољ* или *Неокасшрон* који је саградио Алексије Комнен за Павлићане, повраћене у вјеру, само обнова овога старога римског града[47].

У близини ових рушевина нађен је горе споменути натпис цара Нерона о градњи трачких војних цести (с. 78). Цеста је стизала на подножје Хема, (156) 41 миљу од Филипопоља, код манзије *Sub Radice*, гдје је око 400 године била стационирана једна кохорта[48]. Шест миља даље, долазило се на врху кланца до тврђаве *Montemno* т. ј. Monte Haemo, чије се рушевине могу још видјети. Силазећи у извориште Asemus-а (старобугарски и турски Осма, новобугарски Осем), долазило се до манзије *Ad Radices*, можда на ушћу потока Кнеже, у чијој се близини налазе остаци римског рудника сребра и бакра. Десно и лијево видиле су се многобројне тврђаве саграђене у долини ради заштите пута, у којима су у Средњем вијеку столовали бугарски

---

[46] Kanitz, Donau - Bulgarien 2, 95.

[47] Рушевине описује Dumont, Inscr. de la Thrace p. 68. Diocletianopolis: Hierocles ed. Parthey p. 5, Theophyl. Sim. 12. Alexiupolis, сјеверно од Хеброса и од Филипопоља: Anna Komn. ed Par. 455; у близини рушевина станују још и данас католички Павлићани.

[48] Tabula Peutingeriana: Philippopolis XLI (у оригиналу погрешно XII, што је за удаљеност града од Хема свакако премало), Sub Radice VI Montemno VIII (Emon Географа из Равене IV. 7). Ad Radices X Sostra XIII Melta. Кохорта: Not. dign. ed. Seeck 91.

бољари. Даље низводно, долазило се у град *Sostra;* овоме граду припадају обимне рушевине са два кастела које је Каниц видио код Ломеца испод Тројана, на лијевој обали Осме[49]. Одатле се долазило за неколико сати до важног раскршћа *Melta* (*Praesidium* код Птолемеја), чије рушевине са остацима стубова и јаким зидинама стоје још на Хисар—Баиру (т. Брежуљак са замком) код Ловеча. Одавде су ишла три пута, један према сјеверозападу у Oescus, други према сјевероистоку у Novae, трећи према истоку у Никополис. У Средњем вијеку *Ловеч* (т. ј. Ловчевград) био је сједиште епископа, једно од најважнијих мјеста између Хема и Дунава[50].

Римска цеста од Филипопоља за Novae носила је још у старо доба име Трајаново. Још и сада лежи на Осми (157) један град Тројан и прелаз преко Балкана носи име *Тројанска пътека*, Тројанова стаза. Ово се име јавља већ у 601 години. Тада је војсковођа Коментијол хтио да из Нове на Дунаву оде у зимске логоре у Филипопољу директно *Трајановим путем* (τρίβος Τραϊανοῦ), иако је тај пут био већ од 90 година запуштен и напуштен. С муком је нашао неког старог човјека, који му је могао послужити као водић. Али због страшне студени и ледених вјетрова пропадоше у кланцу многи војници и највећи дио теглеће марве тако да је самовољни војсковођа стигао у Филипопољ под најгорчијим проклињањима својих трупа. У Средњем вијеку се спомиње овај кланац само 1048 године, кад је једна хорда Печенега из околине Филипопоља марширала кроза њ у подручје Осме; византиски војсковођа Константин Аријанит прошао је истим путем за варварима и протјерао их из Ловеча. Сада је кланац сасвим напуштен; на путу леже двије турске стражаре (Beklemé's)[51].

Кад се узме у обзир важност овога пролаза у римско доба, изгледа вјероватно да Александар Велики, на своме походу против независних Трачана, 334 године пр. Хр., није прешао Хем ни преко кланца Succi, ни код Аидоса, него преко Тројанова кланца. У томе случају он је пошао из Амфипоља кроз Родопу покрај бесиског Дионисовог пророчишта и онда преко македонских колонија Бесапаре (с. 99) и Филипопоља право на сјевер[52].

Даље према западу, гдје се раније на картама обично уцртавао пробој Вида, остаје Балкан стрми стјеновити зид кроз који се ипак могло и на коњима проћи на неколико мјеста, н. пр. кроз кланац Рабаницу на извору Вида (1916 м), или код Златице (1496 м). У Софиску котлину воде три кланца, међу њима и пробој Искера.

---

[49] Kanitz, *Donau - Bulgarien 2*, 206.

[50] Да је Мелта данашњи Ловеч, што је, уосталом, већ Катанчић тврдио (Orbis antiquus 1, 365), види се из удаљености обиљежених на Tab. Peut. с једне стране од Никопоља, а с друге од Монтемна; на трећем путу (за Oescus) недостаје један број миља. Лежан (види напомсну 40) је премјестио овај пут Tab. Peut. на пут Никопољ — Студена — Плевен, па је, према томе, тражио Мелту источно од Плевена (Revue arch.) l. c., Le Tour du Monde XIII. 1873, 129.) План Ловеча код Kanitz, Donau-Bulgarien 2, 146, Praesidium ЈИ од Ескуса, ЈЈЗ од Никопоља код Ptol. 3, 11.

[51] Commentiolus: Theoph. Sim. 320. Поход Печенега Кедрен 2, 589. Сада се рачуна од Сопота до Тројана 8 сати.

[52] Cf. Arrian-ову Anabasis 1, 1.

Кланац Искер (IX) је много сати дугачки тамни тјеснац, гдје се голе као торањ високе стијене често пута тако приближују да кроз њих остаје простора само за бистро зелене таласе који зачудо (158) великим падовима стрјелимице јуре. Каниц је 1871 године нашао у овоме дефилеу рушевине од осам римских кастела; при ближем истраживању, њихов ће се број несумњиво повећати. Они су служили за заштиту врло важног војног пута који је преко Сердике спајао Трајанову Дакију са Драчем или Солуном. Већ смо прије говорили о његовом западном дијелу с оне стране Сердике (с. 92). Испод кланца Искера водио је пут дуж ријеке, на чијим се обалама све до *Colonia Ulpia Oescus* (рушевине код Гигена), на ушћу Искера, виде рушевине многобројних римских градова и тврђава. Ту се налазио други римски стабилни мост преко Дунава, чији камени стубови између Гигена и Челеи (на румунској обали), дакле између утока Искера с једне и утока Алуте с друге стране, strше још и данас, кад је водостај низак, 1—2 метра изнад површине воде[53]. Од моста је водио пут преко Romula, Acidava и Castra Trajani дуж Алуте узводно до кланца Rothenthurm, па кроз овај у Cedoniae (Брашов). Румуни зову његов траг *calea Trajanului*, „Трајанов пут“, сасвим право, јер је цијели пут служио само за заштиту Дакије, од Трајана ново заузете[54].

Прелаз код Oescus-а није изгубио свој значај ни послије губитка Дакије. Тврђава *Palatiolum* или *Palastolum*, која је штитила јужни крај моста, служила је још под Маврикијем (582—602) као стални гарнизон римских трупа, које су овдје чувале Дунав од Словена, па каткада прелазиле и преко Дунава, да непријатеља потраже у његовој сопственој земљи[55]. Пошто је лијева обала доњега (159) Дунава покривена пространим лукама и баруштинама и само се врло ријетко спушта до ријеке као нижа сува тераса, разумљиво је што су уопште прелазне тачке остале исте још од римског доба. Тако, н. пр., прелаз између Турн-Северина и Кладова, гдје је био Трајанов мост, није изгубио још ни данас своју стратегиску важност. Молтке примјећује да је на цијелом доњем Дунаву положај Тутракана (т. Turtokai) најзгоднији за пријелаз војске. И доиста, већ је Константин Велики у својим ратовима против Гота, да би заштитио споменути пријелаз, саградио *Transmarisca* (сада Тутракан) наспрам тврђаве *Daphne* (сада Олтеница); цар Валенс направи овдје 367 понтонски мост преко Дунава и потисну готску војску све до Карпата; још је Јустинијан дао Дафне оправити[56]. Године 369 прешао је истотако Валенс Дунав

---

[53] Marsigli ed. cit. 2, 37. Kanitz 2, 261. Ниједан антички извор не спомиње Искерски пут и овај мост.

[54] Остаци у стијену усјеченог римског пута у кланцу Rothenthurm нађени су за вријеме аустриске окупације Мале Влашке (1717—1739), када је фелдмаршал гроф Стенвил (Steinville) дао градити умјетни пут кроз кланац, дугачак 10 сати (Karolinerstrasse, по Карлу VI). Relation Stahrenberg-a (Кар. III, напомена 48). Римске градове и путеве у Малој Влашкој види на Кипертовој карти уз Corpus inscr. lat. III.

[55] Proc. de aedif. 291. Theoph. Sim. 322, 324.

[56] Moltke, *Der russisch-türk. Feldzug* 1829, 47. Ammianus Marcellinus 27, 5. Proc. de aedif. 292.

преко понтонског моста код *Noviodunum*-а (сада Исакча); године 1828 изабраше Руси за пријелаз то исто мјесто (код Satu nou, рум. Ново Село). Остале прелазне тачке познају се већином са по два града који леже један према другоме (на турској страни утврђења).

Повратимо се кланцу Искеру. Сада је он исто тако напуштен као и његова утврђења. Само су 1829 године Руси под генералом Гајсмаром (Geismar) продрли довде и код Серонина стјерали у Искер неколико стотина Арнаута. Још се и сада, кад ријека опадне, извлаче ту пушке и ханџари из воде. Кроз дефиле воде само опасне рубне стазе; па ипак Dr. Тула, који је на своме 1875 године, по налогу ц. и к. Академије наука, предузетом путу, посјетио кланац, мисли да би се кроз кланац Искер могла провести жељезница, упркос потешкоћама које нису незнатне[57].

У Средњем вијеку пуштао се пострани *Искер* па се употребљавао (160) источнији (VIII) кланац *Етропол* (1050 м) који још и данас веже Софију са Свиштовом и Рушчуком. Године 1059 прошао је кроза њ цар Исак I Комнен, идући од Срêдеца за Ловеч против Печенега, цар Исак Ангел II 1188 исто тако против Бугара[58]. Митхад-паша је (око 1864) основао у кланцу једну черкеско-турску колонију *Orchanié* и отклонио пут од *Етропола*, који је раније цвао.

Кроз IX кланац, *Гинци* или *Берковица* (1508 м), води жив трговачки пут из Софије за Лом на Дунаву. Античке рушевине тврђава показују да је и он био познат Римљанима.

Два пријелаза, који вежу Пирот са Берковицом (1919 м) и Чипровцем (1897 м), пролазна су само за товарне коње. Најновијег је датума (XI) *кланац Св. Никола* (1384 м), којим се иде тек од постанка кнежевине Србије, пошто је прекинута директна веза између Ниша и Видина кроз долину Тимока; овамошњи пут, који бране многобројне карауле и куле, саградио је Митхад-паша 1863 године. Кланац Св. Николе први је Каниц испитао, при чему се испоставило да не постоје градови *Иснебол* и *Пирсник*, који су биљежени на картама у овој околини, него да су то турцизирана имена града Бресника, који лежи 12 миља југозападно одатле и области Снегпоља (стр. 135). Каниц је пратио траг ове чудне грешке све до Водонкурове карте (1818), међутим, та се погрешка јавља још и прије на једној карти која је издата у Бечу у исто вријеме кад и Хамеров превод Хаџи Калфине књиге „Rumeli und Bosna" (1812). Својим самовољним искоришћавањем података старотурског географа унио је њен аутор велику пометњу у картографију[59].

Горе смо споменули да осим подручја Камчије (161) и подручје Тимока допушта најлакши прелаз са Дунава у унутрашњост. У римско

---

[57] Prof. Dr Fr. Toula, *Über den Berkovica-Balkan und durch die Iskerschluchten nach Sofia*. Mitth. der k. k. geogr. Gesellschaft 1876, 252.

[58] Anna Komn. 1, 166. Niketas Chon. 520.

[59] Пирсник и Иснебол код Хаџи Калфе 57. Хамер се у предговору (XIV) ограђује од сваке одговорности за тачност ове карте, јер је није он саставио.

су доба ову везу одржавала два пута, један од *Ratiaria*-е (Арчер на Дунаву) у *Naissus*, испитан од Каница, и други од *Aquae* (Праово на Дунаву) у *Horreum Margi* (Ћуприја), чије су трагове нашли Милићевић и Драгашевић. У римско доба припадало је цијело подручје Тимока провинцији Dacia ripensis и образовало *regio Aquensis*. За вријеме Јустинијана утврђено је овдје поново 27 градова и кастела, међу њима и *Timatochium*, пријашњи Timacum maius (код Књажевца), и *Timaciolum* (прије Timacum minus) у близини средњовјековног града *Сврљига* (с. 126). Цар Галерије био је родом из доње долине Тимока; у почаст своје матере Ромуле саградио је он тамо замак за уживање *Romulianum* и дао се у њему и сахранити[60]. За доцнију историју цесте од Дунава до Ниша важно је да се један дио Словена овим путем уселио из Влашке на Балкан.

Не може се Балкан упоредити са Алпама или са Кавказом. Његови кланци нису били никаква сметња за све непријатеље који су долазили са сјевера, за Готе, Хуне, Аваре, Словене VI и VII вијека, Печенеге, Кумане и Русе; бољу заштиту против непријатељских напада давао је Балкан с југа, јер планина на овој страни стрмо пада.

---

[60] Χώρα 'Αχυεσία Proc. de aedif. 285. Romulianum: Aurelius Victor, Caesares cap. 40; Proc. 285, 13 поред Florentiana (Флортин на Дунаву код Видина).

ПРИЛОЗИ.

I. TABULA PEUTINGERIANA.

La Table de Peutinger d'après l'original conservé à Vienne, précédée d'une introduction historique et critique etc. par Ernest Desjardins. Paris 1874.

Имена у заградама су узета из Ravennatis anonymi cosmographia et Guidonis geographia. Edd. M. Pinder et G. Parthey. Berolini 1860 p. 183, 191. (Погледај с. 80)

Singiduno XIIII
Tricornio XII
Monte aureo XIIII
Margum fl. X
5 Viminatio XVIII
Municipio X
Iouis pago XII (Pago)
Idimo XVI
Horrea Margi XVII (Orea Margi)
10 Presidio Dasmini XV (Dasmiani)
Presidio Pompei XII (Po Vpegis)
Gramrianis XIII (Crambianis)
Naisso XXIIII (Naison)
Rômesiana XXV (Romessiana)
15 Turribus XXIIII (Turribus)
Meldiis XXVIII (Meldis)
Sertica XX
Sarto XVIII (Sparthon)
Egirca XIIII (Egerica)
20 Zyrmis XXIIII (Zirmis)
Philipopolis XXVII
Ranilum XXV (Ranilum)
Pizo XII
Arzum XVIIII
25 Castris Rubris XVI
Burdenis XX
Hadrianopoli XVIII
Hostizo XVIII
Burtizo XVIII (Burtizon)
30 Bergule XII (Bergule)
Drysiporo XII (Drusipara)
Syrallo X (Surallon)
Perintus XVI
Ad statuas XVIIII (Statuas)
35 MelintianaXXIIII(Melantiada)
Regio XII
Constantinopolis. (163)

II. ITINERARIUM ANTONINI AUGUSTI.

Itinerarium Antonini Augusti et Hierosolymitanum. Edd. G. Parthey et M. Pinder. Berolini 1848. 8°. Са 2 карте од Х. Киперта с. 62—65. Последње се станице спомињу још три пута на путевима Anchialus — Визант, Dyrrachium — Визант и Aulona — Визант.

Singiduno castra
Aureo monte XXIIII
(Ab Aureo monte Vinceia VI
Margo VIII

et leg. VIII
inde Viminacio . . . X)
Viminacio XXIIII
Municipio XVIII
Idimo XXVII
Horreo Margi XVI
Pompeis XXXIII
Naisso XXIIII
Remisiana XXV
Turribus XVIII
Meldia XXX
Serdica XXIIII
Bagaraca XVIII
Helice XXI
Lissas XXI
Bessapara XXII
Philippopoli XXII
Cillis XXX
Opizo XX
Arso XVIII
Subzupara XVIII
Burdipta XXII
Hadrianopoli XXIIII
Ostudizo (Ostidizo p. 153) XVIII
Burtudizo(Burdidizo ib.)XVIII
Bergule XVIII (XVII p. 153)
Drizipara XIIII (Druziparo XVI p. 108)
Izirallo (Tirallo p. 153) XVI
Heraclia (Perintho Heraclia p. 153) XVIII
Cenofrurio XVIII (XXIIII p. 158)
Melantiada XXVIII
Byzantio (qui et Constantinopoli) XVIII (XVIIII p. 153, 159).

III. ITINERARIUM HIEROSOLYMITANUM.

(333 по Хр.)

Поред издања Пиндера и Партеја (стр. 267—270) од велике су вриједности Детлефсеново сравњивање са Веронеским кодексом (Revue archéologique. Nouv. série. V. 1864. 10. p. 99—108) и емендације В. Томашека (Miscellen aus der alten Geographie. Zeitschrift für die österr. Gymnasien 1867 p. 710—712.)

Civitas Singiduno
Finis Pannoniae et Misiae.
mutatio ad Sextum VI
mutatio Tricornia castri VI
mutatio ad Sextum miliare VII
civitas Aureo monte VI
mutatio Vingeio VI
civitas Margo VIIII
civitas Viminatio X, ubi Diocletianus occidit Carinum.
mutatio ad Nonum VIIII
mansio Municipio VIIII
mutatio Iouis pago X
mutatio Bao VII (164)
mansio Idomo VIIII
mutatio ad Octavum VIIII
mansio Oromago VIII
Finis Myssiae et Daciae.
mutatio Sarmatorum XII
mutatio Cametas (Caminitas Ver.) XI
mansio Ipompeis VIIII
mutatio Rappiana (Ver. Rampiana) XII
civitas Naisso XII
mutatio Redicibus XII
mutatio Ulmo VII
mansio Romansiana VIIII
mutatio Latina VIIII
mansio Turribus VIIII
mutatio Translitis XII
mutatio Ballanstra X
mansio Meldia VIIII
mutatio Scretisca XII

civitas Serdica XI
Fit a Syrmio Serdica usque milia CCCXVIIII, mutationes XXIIII, mansiones XIII
mutatio Esco amne VIII[1]
mansio Buragara VIIII
mutatio Sparata VIII
mansio Hilica X[2]
mutatio Soneio VIIII
Finis Daciae et Traciae.
mutatio ponte Ucasi VI
mansio Bona Mansio VI
mutatio Alusore VIIII
mansio Basapare XII
mutatio Tugugero VIIII
civitas Filipopuli XII
mutatio Syrnota (Sernota Ver.) X
mutatio Paramvole VIII
mansio Cillio XII
mutatio Carassura VIIII
mansio Opizo XI[3]
. . . .
mansio Arzo . . . . .
mutatio Palae VII
mansio Castozobra XI
mutatio Rhamis VII
mansio Burdista XI[4]
. . . .
civitas Hadrianopoli . . .
mutatio Dapabae X
mansio Nicae VIIII
mutatio Arbodizo[5] X
mutatio Burtudizo VIII
mutatio Urisio VII (?)
mansio Virgolis VII
mutatio Narco VIII
mansio Drizupara VIIII
mutatio Tipso VIII
mansio Tunorullo VIII[6]
mutatio Beodizo VIII (Ver. VIIII)
civitas Heraclia VIIII
mutatio Braunnae XII[7]
mansio Salambria X[8]
mutatio Callum X
mansio Atyra X
mansio Regio XII
civitas Constantinopoli XII
Fit a Serdica Constantinopolim milia CCCCXIII, mutationes [X] XII, mansiones XX.[9]

---

[1] Esco amne emend. Tomaschek. Extuomne ed. Parthey et Pindar, Extuome cod. Ver.

[2] Iliga Edd. Hilica Ver. Helice It. Ant.

[3] Између Карасуре и Арзума испала је у рукопису манзија Opizus (Tab. Peut.; It. Ant.) и једна мутација сљедећег дана пута (10 M. It. Ant.). Отстојање између Карасуре и Филипопоља (овде 39 mpm) биљеже и Acta S. Alexandri (Boll. Mai III. 198) са 40 миља. Број миља XI код Арзума метнуо сам код Opizus-a, пошто је Carasura 9 + Opizo 11 (It. Hier.) = Cellis Opizo 20 (It. Ant.).

[4] „Између Burdista и Dapabae је празнина која се мора попунити са једном мутацијом непознатог имена и са civitas Hadrianopoli". Tomaschek l. c. 711. Daphabae XI ed. cit., Dapabae X Ver.

[5] Arbodizo cod. Par., Arboditio Ver. Да је конјектура Tarpodizo нетачна, доказује Томашек на стр. 712. Недостаје Burtudizus, а и сљедећа су два броја миља премала.

[6] Оба посљедња отстојања према Веронеском кодексу, Ed. cit. има X и XI. Упор. Drizipara — Tzurullum 16 миља It. Ant. (три пута). (165)

[7] Baunne Ed., Braunnae Ver.

[8] Salamembria Ed., Salambria Ver.

[9] У тексту, према томе, нема између Филипопоља и Константинопоља 70 миља, 3 мутације и 2 манзије; празнине су између Карасуре, између Бурдиста и Нике и код Арбодизума.

IV. VERANTIUS (ВРАНЧИЋ).

(1553)

Monumenta Hungariae historica. Scriptores. XXXII — Verancsics Antal. Összes Munkái (Скупљена дјела). Közlik Szalay László és Wenzel Gusztáv. Budapest 1875. Свезак XII p. 57 sq.

Ratio itineris, quod est a Vienna ad Constantinopolim.

A Belgrado ad Grodzka mill.[1] 4.
A Grodzka ad Samandriam, veteribus Tricornium appellatum, mill. 4.
A Samandria ad Clenovaz mill. 4.
A Clenovacz ad Bathicznam mill. 8.
A Bathiczna ad Jagodnam, oppidum amplum et frequens, mill. 3.
A Jagodna ad Parathinum oppidum mill. 2.
A Parathino ad Bolivanum mill. 6.
A Bolivano ad oppidum Nys, Nessum olim, cum amne Nissava satis magno, mill. 5.
A Nys ad Cliszuricam mill. 5.
A Clissurica ad oppidum Pyroth, magnum et frequens, cum arce diruta, milliaria. 3.
A Pyroth ad Collatinum mill. 3.
A Collatino ad Bilicze[2] mill. 4.
A Bilicze ad oppidum Sophiam, olim Ulpianum appelatum, magnae amplitudinis et frequentiae, mill. 2.
A Sophia ad Bilam[2] Carquam, hoc est Albam Ecclesiam mill. 4.
A Bila Carqua ad campum Ictimanum sub Rodope monte et pagum Stippos, mill. 2.
A Stippos Rodope conscenditur, ubi pagus nominatus Vasiliza et Vetren, hoc est Regius et Ventosus, mill. 5.
Ex Rodope descendit in Thraciam ad oppidum Tatar Pazarczith, magnum et frequens, dictum Tartarorum emporiolum, mill. 2.
A Tatar-Pazarczith ad Philippopolim, olim Trimontium appelatam a tribus collibus, inter quos posita est, ad ripam Nesi sive Nesti fluminis, quod nunc Marizam indigenae vocant, mill. 4.
A Philippopoli ad Konyws[3] pagum, mill. 3.
A Konyws ad pagum Kaiali mill. 3.
A Kaiala ad pagum Hawrali mill. 3.
A Hawrali ad Muztaphae pontem supra Marizam positum, ubi est oppidum satis frequens, mill. 3.
A Mustaphae ponte ad Hadrianopolim civitatem antiquam, muratam, adhuc extantem et cum maximis et amplissimis suburbiis, quas tres amnes alluunt non exigui, Arda, Tunczia et Marica, amboque illi superiores in Marizam influentes simul cum Orbello monte in Aegaeo mari disinunt; mill. 3.

---

[1] То су (p. 59) „milliaria hungaricalia".

[2] Мјесто Бѣлице; бѣла; Сплиһанину Вранчиһу је према далматинском изговору обичније ѣ него i. (166)

[3] w = u.

Ab Hadrianopoli ad pagum Awza mill. 3.
Ab Awza ad pagum Ezkibaba mill. 4.
Ab Ezkibaba ad pagum Bergaz mill. 2.
A Bergaz ad Ciwrly oppidum mill. 6.

Ab Ciwrly ad civitatem muratam Selymbriam (intra quod spatium Hebrus fluvius, Graecis et Turcis Ergiene nuncupatus, fluit, alluens pagum Carizsteranum; compluresque amnes per totum cursum suum a monte Haemo in se recipiens, lacum efficit Bystonium; deinde ad Aegaeum effunditur) milliaria 5.

A Selymbria ad magnum pontem, Turcis Biwk Czekmegze vocatum, ubi magnum est oppidum, mill. 4.

A magno Ponte ad parwum pontem Turcis dictum Kwoczwk Czekmegze, milliaria 3.

A parvo ponte ad Constantinopolim mill. 2.

V. Δρομοδείχτης.

(1826)

Δρομοδείχτης τῆς ῾Ελλάδος. Sine l.et a. 8° 67 pp. — Бугарска обрада од Христаки Павлович Дупчанина, учитеља у Свиштову, Писменник общеполезен (Примјери за трговачка писма итд.). Београд 1835 с. 67—78. (Моја библиографија бр. 503).

'Απὸ Κωνσταντινούπολιν εἰς 'Ανδριανούπολιν:

'Απὸ	Κωνσταντινούπολιν εἰς Κιουτζοὺκ Τζεκμετζέ[1]	ὥρας	4
„	Κιουτζοὺκ Τζεκμετζὲ εἰς Μπουγιοὺκ Τζεκμετζέ[2]	„	3
„	Μπουγιοὺκ Τζεκμετζὲ εἰς Κοὺμ Μπουργάζ[3]	„	1
„	Κοὺμ Μπουργὰζ εἰς ταῖς Πιβάταις	„	2
„	Πιβάταις εἰς τὴν Σηλυβριάν	„	2
„	Σηλυβριὰν εἰς Κινικλί	„	8
„	Κινικλὶ εἰς τὴν Τζουρλοῦν[4]	„	4
„	Τζουρλοῦν εἰς Καριστιράν	„	6
„	Καριστιρὰν εἰς Τζατὰλ Μπουργάς	„	4
„	Τζατὰλ Μπουργὰς εἰς Μπαμπὰ'Εσκί[5]	“	4
„	Μπαμπὰ 'Εσκὶ εἰς Κουλελί	„	2½
„	Κουλελὶ εἰς Χαφσᾶ	„	2½
„	Χαφσᾶ εἰς 'Ανδριανούπολιν	„	5
		ὥρας	48.

[1] 'Επὶ τῶν βασιλέων τῆς Κωνσταντινουπόλεως ὠνομάζετο ῾Ρ γιον, ἡ δὲ λίμνη τοῦ Κιουτζοὺκ Τζεκμετζὲ Μύρμηξ.

[2] Μελαντιὰς ὠνομάζετο ἡ λίμνη, ὁ δέ ποταμὸς, ὁποῦ χύνεται εἰς τὴν θάλασσαν κοντὰ εἰς τὸ Μπουγιοὺκ Τζεκμετζὲ ὠνομάζετο 'Αθύρας, τώρα δὲ Γλυκονέρι. (167)

[3] Βεργόυλη.

[4] Θούρουλος.

[5] Καβύλη.

'Από 'Ανδριανούπολιν εἰς Φιλιππούπολιν, Σόφιαν, Νίσσαν καὶ Πελιγράτι:

'Από 'Ανδριανούπολιν εἰς Πασᾶ κιογιοῦ	ὥρας 4
„ Πασᾶ κιογιοῦ εἰς Μουσταφᾶ Πασᾶ κιοπρουσοῦ	„ 2
„ Μουσταρᾶ Πασᾶ κιοπρουσοῦ εἰς Χερπίπτζε	„ 3
„ Χερπίπτζε εἰς 'Ασσαρλὶ κιογιοῦ	„ $1^1/_2$
„ 'Ασσαρλὶ κιογιοῦ εἰς Χαρμανλί	„ $1^1/_2$
„ Χαρμανλὶ εἰς Κοτζενδίλ	„ 1
„ Κοτζενδὶλ εἰς Οὐζουντζόβαν[6]	„ $1^1/_2$
„ Οὐζουντζόβαν εἰς Σεμιζίτζαν	„ $1^1/_2$
„ Σεμιζίτζαν εἰς Σουγιάκ	„ 2
„ Σουγιὰκ εἰς Δεχὲρ Μαχαλέν	„ 1
„ Δεχὲρ Μαχαλὲν εἰς Κουροῦ τζεσμέ	„ 1
„ Κουροῦ τζεσμὲ εἰς Κοτζᾶ ἀλῆ	„ 1
„ Κοτζᾶ ἀλῆ εἰς Γενὶ Μαχαλέ	„ 1
„ Γενὶ Μαχαλὲ εἰς 'Αλλατζᾶ τζεκμελέκ	„ 2
„ 'Αλλατζᾶ τζεκμελὲκ εἰς Παππασλῆ	« 1
„ Παππασλῆ εἰς Δοναντζᾶ	„ 2
„ Δοναντζᾶ εἰς Κουρὰμ μπασί	„ 1
„ Κουρὰμ μπασὶ εἰς Φιλιππούπολιν	„ 3
„ Φιλιππούπολιν εἰς Γραδογιάν	„ 4
„ Γραδογιὰν εἰς Ταταρ Παζαρτζίκ	„ 3
„ Ταταρ Παζαρτζὶκ εἰς Σαρί μπεῖ	„ $3^1/_2$
„ Σαρί μπεῖ εἰς Κὶζ δερβέν	„ $1^1/_2$
„ Κὶζ δερβὲν εἰς Γιαμπροβίτζ	„ $1^1/_2$
„ Γιαμπροβίτζ εἰς τὸ γεφύρι τῆς Μαρίτζας	„ 2
„ τὸ γεφύρι τῆς Μαρίτζας εἰς ''Ιχτιμαν[7]	„ $2^1/_2$
„ ''Ιχτιμαν εἰς Βοχορέτ	„ 4
„ Βοχορὲτ εἰς Γενὶ χάν	„ $1^1/_2$
„ Γενὶ χὰν εἰς Γρουβλιάν[8]	„ $3^1/_2$
„ Γρουβλιὰν εἰς Σόφιαν	„ $2^1/_2$
„ Σόφιαν εἰς 'Οβηλόν	„ $1^1/_2$
„ 'Οβηλὸν εἰς Σλίβνικ	„ 6
„ Σλίβνικ εἰς Σαριβρότ	„ 6
„ Σαριβρὸτ εἰς Σαρκιογιοῦ	„ $4^1/_2$
„ Σαρκιογιοῦ εἰς Μουσταφᾶ Πασᾶ Παλάγκαν	„ 6
„ Μουσταφᾶ Πασᾶ Παλάγκαν εἰς Νίσσαν	„ 6
„ Νίσσαν εἰς 'Αλεξίνσκι	„ $4^1/_2$
„ 'Αλεξίνσκι εἰς 'Ράσκιαν	„ 6
„ 'Ράσκιαν εἰς Παρακίν	„ $3^1/_2$
„ Παρακὶν εἰς Μοράβα κιοπροῦ	„ 2
„ Μοράβα κιοπροῦ εἰς Γιαγοδίναν	„ 2
« Γιαγοδίναν εἰς Δεβὲ Μπαγαρδᾶν	„ 4

[6] 'Εδῶ γίνεται πανήγυρις εἰς τάς 14 σεπτεμβρίου. (168)

[7] Μεταξὺ τοῦ γεφυριοῦ τῆς Μαρίτζας καὶ ''Ιχτιμαν ἀπερνοῦν τὸν Αἶμον.

[8] 'Από ''Ιχτιμαν πηγαίνουν εἰς Βράτζαν καὶ ἐκεῖ ὁ δρόμος χωρίτζει: ὁ μὲν ἀριστερὸς πηγαίνει εἰς Βιδίνι, ὁ δὲ δεξιὸς εἰς Νικόπολιν καὶ Σιστόβι.

Ἀπὸ Δεβὲ Μπαγαρδᾶν εἰς Μπατουτζίναν	. . . .	ὥρας $4^1/_2$
„ Μπατουτζίναν εἰς Ῥακσιά	. . . .	„ 3
„ Ῥακσιὰ εἰς Χασᾶν Πασᾶ Παλάγκαν	. . . .	„ 3
„ Χασᾶν Πασᾶ Παλγάκαν εἰς Κολάρ	. . . .	„ 4
„ Κολὰρ εἰς Στολνάτζ	. . . , ...	„ 5
„ Στολνὰτζ εἰς Πελιγράτι[9]	. . . .	„ 6
		ὥρας $137^1/_4$.

[9] Κάστρον καὶ μητρόπολις τῆς Σερβίας κοντὰ εἰς τοὺς ποταμοὺς Δούναβιν καὶ Σάββαν, ἄντικρυς τῶν ἐπαρχιῶν τῆς αὐστριακῆς βασιλείας. (169)

САДРЖАЈ

DIE WLACHEN UND MAUROWLACHEN IN DEN DENKMÄLERN VON RAGUSA

Sitzungsberichte der Königl. böhmischen Gesellschaft der Wissenschaften in Prag

Vorgetragen von

D-r CONSTANTIN JIREČEK

am 27 Jänner 1879.

ВЛАСИ И МАВРОВЛАСИ У ДУБРОВАЧКИМ СПОМЕНИЦИМА

Предавање одржао

D-r КОНСТАНТИН ЈИРЕЧЕК

27 јануара 1879.

Превео: ИЛИЈА СИНДИК; редиговао: ЈОВАН РАДОНИЋ

Реч Влах позната је свим словенским језицима. Она означава свуда човека романског порекла, и то или Италијана или Румуна.

На Балканском Полуострву одржало се сада ово првобитно значење речи само код Бугара, који Власима означавају колико северне (дачке), толико јужне (македонске и епирске) Румуне.

Друкчије је код Срба и Хрвата. Тамо је израз делимично изменио своје значење од Средњег века, јер су од овога времена нестали његови најважнији етнографски носиоци, јужно-румунски номадски сточари. У унутрашњости данашњих српскохрватских земаља, изузев Румуна у источним окрузима Кнежевине Србије и неколико незнатних језичких острва у Истри, нема више тако осамљеног румунског становништва. Са Румунима стоје Срби у непосредној вези једино у Источној Србији и Банату и тамо је још данас живо значење ове речи.

У раном Средњем веку подразумевали су Срби под Влах: 1) Румуне Кнежевине Влашке, 2) румунске пастире Балканског Полуострва, 3) градске становнике на далматинској обали, пореклом Талијане; на првом месту Дубровчане. Прво значење јавља се нарочито у аналима; напр. кнез Мирча (—1419) назива се „господин Влахом" (Šafařík, Památky 76). Да је друго значење било основано на румунској народности пастира, доказују многобројна, несумњиво румунска имена ових пастира. У повељи о оснивању манастира Жиче (1222—1228) јављају се имена Бун (bonus), Сингур (singuru рум. singulus), Букор (pulcher). Повеља о оснивању цркве св. Аранђела (1) у Призрену (1348) наводи мноштво влашких имена са румунским суфиксом ul: Сурдул (surdus), Урсул (ursus), Драгул, Рајул итд.; у тој се повељи именује такође један Марко Фечор (fečor рум. filius), један Дражул Мрчина (мрьчина, рум. crataegus) и један Драгослав Дрочиња (мрум. [!] arbutus unedo). Упор. Hâjdeu, Archiva istorica a Românіеі, Bucuresci 1867, III, 85—196 (анализа призренске повеље). Треће значење је рано изашло из обичаја и од 1250 не налази се више; и Дубровчани су се у току Средњег века отресли своје романске народности и постали су Словени.

Румунски пастири били су постепено пословењени, реч је престала да означава одређену народност и добила је обично значење пастира. У овом смислу јавља се она, напр., код дубровачких песника XVI и XVII столећа. Али тако брзо није била избрисана разлика између

земљорадника Срба и сточара Влаха. Још Феликс Петанчић у својој „Dissertatio de itineribus aggrediendi Turcam“ описује (око 1500) становнике Србије на следећи начин: „Rasciani enim, primi huius prouinciae populi feroces ac bellicosi, eam partem incolunt, quae Drauum, Sauum et Istrum flumina spectat; Valachi montana, genus agreste hominum, hi gregibus tantum pollent et armentis“ (Schwandtner, Scriptores rerum hung. I, 868).

Сада реч Влах значи по Вуку Караџићу (Срп. Рјечник) 1) У северо-источним областима, Банату и Источној Србији, Дако-Румуне; јужни (македонски) Румуни називају се тамо „Цинцари“, 2) У Хрватској, Далмацији, Херцеговини и Босни називају Власима припаднике православне цркве њихови католички или муслимански сународници; овај израз у овом случају има очевидну подругљиву жаоку. 3) У северној, некадашњој млетачкој Далмацији становници града и острвљани сваког сељака са копна називају српскохрватски Влах, а италијански Morlacco.

Из нештампаних докумената архива некадашње Дубровачке Републике, који се сада чувају у Ц. Кр. уредима, сакупљене су у следећим редовима неколике вести о Власима у јадранској области Средњега века, а поред тога и неколико података о пореклу имена *Morlacco*. Упор. Даничић, Рјечник под *Влах* (из српских извора); Geschichte der Bulgaren 217 с.

Ради прегледности грађа је подељена у ова поглавља: I Влах = Latinus, Raguseus; II Станишта (2) Влаха; III Начин живота Влаха; IV Власи као каравански трговци; V Мавровласи: VI Власи у Влашкој и Молдавији.

I Влах = Latinus, Raguseus.

У једној недатираној повељи српског великог жупана Стефана (доцнијег краља Стефана Првовенчанога) из године 1215—1219, која је изашла у XLVII свесци „Гласника“ Српског ученог друштва у Београду, каже се (Дубров. арх. 1200—1300 fasc. I): „И да не емле *Срьблинь Влаха* безь суда“. У једном већ пре познатом, свакако истодобно преведеном документу (Рад Југославенске академије I, 128) ово је место овако преведено: Et ut *Sclauus* non apprehendat *Raguseum* sine iudicio“ На полеђини словенског оригинала стоји написано од средњевековне руке: “*Latini* et *Sclauonicj*. Vtilis.“

Овде, дакле, одговара српски назив *Срьблинь* латинском називу *Sclauus*, као што се у латинским или италијанским писаним дубровачким споменицима Србија не назива *Serbia*, него редовно *Sclauonia*, ређе *Rassia*. *Влахь* је преведен у *Latinus* или *Raguseus*.

Ово значење речи Влах јавља се још само у три повеље босанског бана Матеја Нинослава из год. 1234—1249 (Miklosich, Mon. serb. 24, 25, 29, 33), где се поданик банов назива *Срьблинь*, Дубровчанин *Влахь*. У свим доцнијим документима назива се становник Дубровника *Дубровчанин* ређе *Лашинин* (на пр. Mon. serb. 147, 162; „in presencia nostri cancellarii et testium Latinorum et Sclauorum“ у једном

дубров. документу од 14 августа 1372, Lettere e Commissioni di Levante 1359—1380 f. 75 b).

II Станишта Влаха.

Значајне податке о Власима пружа кодекс који садржи разне судске записнике из времена кнеза Марка Гено од октобра 1278 до августа 1280: „Liber securitatum, testificationum et aliarum scripturarum exceptis maleficiis et induciis, factus tempore nobilis viri domini Marci Geno comitis honorabilis Ragusii, scriptus per me Thomasium Saueri sacri palacij et communis Ragusii scribani et notarii"; затим следе „induciae" (3) и „Liber, in quo scripte sunt omnes possessiones vendite". Ово је најстарији рукопис оног најстаријег дела бившег републичког Државног архива, који се чува у среском начелству у Дубровнику.

У овом кодексу спомињу се на првом месту влашки пастири, поданици српских манастира у унутрашњости [Балканског Полуострва], чије је постојање иначе познато из српских хрисовуља. У белешци из г. 1278 (f. 44b) спомиње се „Petrus filius Peruosclaui, Blacus monasterij de la *Moraça*", наиме манастира *Мораче*, који је г. 1252 саградио Стеван, један од синова Вукана и унук Стевана Немање; он постоји још данас у источној Црној Гори (Никифор Дучић, Морача и Острог у Црној Гори, Гласник св. 43, стр. 55). На другом месту јавља се (f. 83 a) један Влах манастира *Милешеве*, чије се рушевине налазе у источној Херцеговини између Пријепоља и Сјенице. На другом месту спомињу се „homines monasterii Studeniça" (у Кнежевини Србији у области Ибра) а да нису изричито означени као Власи. (f. 58 b).

Сем ових Влаха у унутрашњости било је влашких жупа у непосредној близини Дубровника. За утврђивање станишта ових Влаха од великог је значаја уговор Дубровчана са српским царем Стеваном Урошем о трговини соли са српским земљама, потписан 19 маја 1357 (Libri Reformationum 1356): Die XVII madij. De mandato domini comitis et sui minoris consilii scripsi ordinem infrascriptum de sale, qui uendi debet tam in comercho communis, quam in comercho domini imperatoris, ut omnis discordia cesset, que nasci posset inter uenditores salis dictorum comerchorum. Hec sunt contrate, que accipere debent de sale comerchi communis: Illi de Draçeuiça. Illi de Canali. Illi de Tribigna. Illi de Vermo. Illi de Rudene. Illi de terra de Chelmo. Illi de Bossina. Item istud comerchum communis ponere debet in comercho domini imperatoris quartam partem tocius salis, qui uendetur in dicto comercho domini imperatoris. Item quarta pars omnium Blacorum ueniencium de Schlauonia, exceptis illis de locis nominatis supra, debet accipere de sale communis. Imprimis comerchum domini imperatoris uendere debet de sale infrascriptis contratis, videlicet omnibus Sclauis de Sclauonia exceptis scriptis superius, qui accipere debent salem in commercho communis; item tres partes omnium Blacorum domini imperatoris, exceptis

illis, qui habitant in locis superius nominatis, quibus comerchum communis uendere debet“ (4).

Из овог документа произлази, да је дубровачки „commerchium communis” снабдевао сољу поменуте седам области и Влахе који су тамо пребивали и сем тога четврти део „omnium Blacorum, veniencium de Sclauonia“. Под „Sclauonia“ треба овде, као што је напоменуто, подразумевати српско царство. Из „commerchium imperatoris“ примали су со сви Срби (Sclaui de Sclauonia), који су живели изван поменутих области, и преостале три четвртине Влаха српског царства.

Што се тиче поменутих области, то су Bossina, Tribigna (област око Требиња) и Canale [Конавли] (који су тек у XV стол. дошли у посед Дубровчана) још и данас добро познати. Chelmo (Хум) је део Херцеговине, који се пре 1399 простирао до мора на обали између града Дубровника и ушћа Неретве; овај део пре 1333 обухватао је и Стонско Полуострво, а у унутрашњости се простирао с оне стране Невесињске Котлине. Жупа Драчевица налазила се код Херцегновог. Vermo, τὸ ῝Ορμος Константина Порфирогенита (de adm. imperio стр. 34) и Врьмь у српским повељама (в. Даничић, Рјечник), простирао се код тврђаве Клобук и често се спомиње у дубровачким документима. Рудене је планинска област Рудине између Грахова и Никшића у Црној Гори или једна друга област истога имена између Билеће и превоја Дуга.

Други подаци пружају о Власима ових области још више појединости. Најближи суседи рудинских Влаха бејаху Vlachi Bagnani преци данашњег црногорског племена Бањани; ово племе живи између Билеће и Никшића. „Prima pars est de dando libertatem domino rectori et suo minori consilio affidandi Vlachos Bagnan voiuode Radossauj, quod venire possint Ragusium.“ Cons. Rog. 12 Mai 1430 (Libri Rogatorum 1427-1430). До Бањана даље према истоку налазили су се Власи Никшићи, који су пребивали око тврђаве Оногошта (сада назван Никшић), као што је познато из Пуцићевих Споменика српских (Београд 1858, стр. 23). — У областима повише Рисна, у земљи данашњих Кривошијана, становали су Vlachi Regiani или Rigiani (на пр. Cons. Rog. 5 маја 1430, Libri Rog. 1427—1432). Влашких пастира било је такође у малој жупи Врсиње која се простирала између Зубаца, Драчевице и Конавала и од 1451 (в. Miklosich, Monumenta serbica стр. 449) припадаше Дубровчанима а од (5) XVI ст. назива се Мрцине (по дубровачкој ортографији Marzine (сада село Мрцине у горњим Конавлима). Веће умољених дозволило је 11 фебруара 1429, да „Vlachi de Versigne“ до краја априла могу доводити стоку у Конавле на пашу (Libri Rog. 1427-32).

Власи, подељени у родове, живели су у селима или групама бачија. Ова села зову се катун. Упор. Даничић, Рјечник под Катун, а о романском пореклу речи Miklosich, Alb. Forschungen II стр. 10 Nro. 130 (под cantone). Катун је још у употреби у значењу села или бачије у Албанији и Црној Гори. Имена катуна јављају се понајвише у множини, јер су истодобно и родовска имена.

У ратним догађајима 1430 год., кад су се Дубровчани о посед Конавала борили са моћним војводом Радославом Павловићем, спомињу се неки од ових влашких родова: Mirilouichi, Bormasi, Podzergni, Plischa, Bobani, Pilatouzi, Crisoeuichi. Кад су 3 јуна Дубровчани били нападнути и потучени од људи Радослава Павловића, пролазио је влашки караван од 170 људи из поменутих катуна, са товаром од 300 врећа соли долазећи из Дубровника; када су Власи уочили пораз Дубровчана, побацаше вреће соли са коња, узјахаше они сами и придружише се гоњењу дубровачке чете и пљачкању товара. (Писма Бенедету Мар. де Гондола, посланику код Сандаља у Lett. e Comm. di Levante 1427 — 1430).

Од поменутих родова постоје још сада *Мириловићи*, село западно од Билеће, а Пилатовци као место источно од Билеће. Остали родови налазили су се свакако у истом крају. Иначе се спомиње и катун Bobani. Велико веће дозволило је 1 октобра 1414 да "Vlacchi cathonj Bobanj" извезу у Дубровник „XXX staria frumenti sive equos XXX ordej" (Lib. Ref. 1412—1414). У једном кодексу из доба кнеза Марина де Гено јавља се „Miroslauus Blacus de catone Ladonich (12 oct. 1278, f. 46a). — Катун Dobrilli спомиње се за време рата Дубровчана са српским кнезом Војиславом; 13 јануара 1362 закључена је размена Влаха Dubraueç „de catuno Dobrilli" за неког Дубровчанина зароблјеног од Војислава (Lib. Ref. 1361).

Власи су обичавали мењати своја станишта, нарочито у немирним временима, јер су ионако били навикли да са својим (6) стадима воде номадски живот, посећујући наизменично летња и зимска пасишта. Велико веће закључило је 4 марта 1430 да Планине, т. ј., брдски део Конавала насели Власима и другим колонистима (Libri Mai. Cons. 1428—1433). За ову колонизацију јавило се влашко племе Бјелице из Зете, у јачини 50—60 кућа. Влашке куће називане су кљетиште (уп. старосл. клѣть domus (v. Miklosich, Lex. paleoslov). Веће умољених овластило је кнеза Републике и његово Мало веће, quod istis Vlachis de Zenta Bielize, qui offerunt venire habitatum Planinas nostras Canalis, venientibus ipsis usque ad festum Ascensionis proximum a cletistis sexaginta usque in quinquaginta, promittere possint et dare medietatem ipsarum Planinarum, remanentibus tamen pascuis et pasturis communibus secundum ordines nostros . . . . et quod a die, quo venirent et appulerint, sint exempti pro tribus annis a soluendo ducatum communi nostro pro qualibet cletista, sed semper teneantur ad alia seruicia, onera et factiones nostri communis et dominij, quemadmodum homines nostri Canalis. (Lib. Rog. 1427—32).

Жупе и катуни о којима је досада говорено налазили су се готово сасвим источно и југоисточно од Дубровника у области Требиња, Конавала, Билеће, Рисна итд. Али се исто тако често спомињу Власи и у пределима даље према северу, у *Хуму*, области *Неретве* и *Босни*. 1344 спомињу се „homines seu Blachi", поданици бана босанског, који су долазили на ушће Неретве или у Дубровник, да купе соли (Cons. Rog. 13 Aug. 1344, Libri Ref. 1343). Год. 1361 у приморском месту Сланоме испоручена је со „hominibus et Vlachis bani

Bossine et Senchi", наиме људима племића Санка, који је владао Пополим (Пољем) и приморјем између Стона и Дубровника (5 aug. 1361, L. Ref. 1361).

Поменуто приморје служило је Власима за зимску пашу. Кад су, међутим, Дубровчани г. 1399 добили ово приморје од босанског краља и припојили га својој Републици под називом Нове Земље, нису хтели да се стари обичај даље одржава, иако је то за власнике земљишта било од разних непријатних последица; због тога је дуго долазило до сукоба. Исто тако је било забрањено даље примање Влаха и после добијања Конавала. (Ordines facti super contrata Canalis. Cons. maius 8 јануара 1423; Libri maioris cons. 1419).

Стонско Полуострво звало се у Средњем веку латински Puncta Stagni, словенски Стонски Рат, а сада (7) се означава словенски делимично истим именом, а делимично изразом Пељешац (по селу), док је [у страним језицима] највише познато под италијанским називом Sabioncello. До 1333 год. оно је припадало земљи хумској и служило је Власима у разним временима као склониште. Дубровчани су им оставили ово азилско право после добијања Полуострва. 3 октобра 1386 закључило је Велико Веће „quod recipiantur in Stagno familie, pastores, animalia et arsenia Vlacorum et circum uicinorum propter eorum saluamentum terrore Teucrorum, partes discurentium (L. Ref. 1384). Иста дозвола је дата 1390 Vlachis et Sclauis (Cons. Rog. 3 јули и 3 дец. 1390, L. Ref. 1388). Исто су тако Стон и „Puncta Stagni" следећих година били склониште за „omnes Vlachos aufugentes et volentes se salvare ibi cum eorum rebus, familiis et animalibus, non recipiendo homines armorum". (Cons. Rog. 5 марта 1391. L. Ref. 1390). И доцније се то чешће дешавало за време турских ратова.

И у северној Босни и Хрватској било је Влаха у Средњем веку. Дубровчани су 6 августа 1426 писали краљу Сигисмунду, да су Турци наводно упали у Босну. „Qui Teucrj bis Crohatie fines hostiliter inuaserunt, predatique fuerunt ibidem magnam predam Crohatorum videlicet et Vlacorum ibidem permanentium" (Lettere e Comm. di Lev. 1423—27), При томе се ипак не сме изгубити из вида, да се у ово време Хрватска простирала много јужније него сада.

Најзад било је Влаха и у самом Дубровнику. Поред многобројних Срба и Босанаца из разних градова и жупа у унутрашњости, који су се у току Средњег века досељавали у Дубровник и овде били примљени за грађане, досељавали су се у град и Власи. У седници Малог већа од 29 маја 1397 били су примљени као „cives Ragusini" „Milat, Radoychus, Brayan, Stiepan, Sultanich Vlachi" (L. Ref. 1395). 8 јула 1398 био је примљен за грађанина „Rogus Drusich dictus Vlach" (L. Ref. 1398).

Док се у српским манастирским повељама Власи јављају са чисто романским именима, у дубровачким документима нема ничега што би упућивало на њихово несловенско порекло. Споменут је један једини Данчул. Мало веће поделило је 10 перпера 20 фебруара 1403 bastardo Danzulli Vlachi orbo (L. Ref. 1403). Иначе сам нашао

још неког Шербана 1278 (Scerban) као сведока у споменутим записницима из времена кнеза Гено (f. 55a) и један једини пут име Radul (8).

На доцније идентификовање Влаха и Словена изгледа да упућује место, где се у тексту каже „equus illius Sclauj, qui captus fuit in vineis Ser Clementis Viti de Gocijs", док белешка на маргини гласи: „pro quodam equo ablato vnj Vlacho" (Cons. min. 17 јануара 1396, L. Ref. 1395).

III Начин живота Влаха

Из дубровачких докумената види се, да су Власи имали двоструко занимање. С једне стране били су номадски пастири, а с друге су стране са својим коњима и мазгама обављали каравански саобраћај између Дубровника и унутрашњости у служби дубровачких, српских и босанских предузимача, а понекад и за свој рачун.

У њиховим селима посећивали су их дубровачки трговци на мало и занатлије, који су ишли од катуна до катуна. Из краја XIII ст. имамо две забелешке од којих једна спомиње неког путујућег крзнара, а друга неког трговца накитима.

Пред судом дубровачким водила се 26 августа 1285 ова расправа: „Martinus filius condam Petri piliçarij iurauit de ueritate dicenda, qui conquestus fuit dicens: Ego steti cum *Blachis* et operabar artem piliçarie, et fueram tantum lucratus, quod habebam octo caseos, qui ualebant yperpyros IIIIor, et dum irem per Blachos ab uno *catone* ad alium, uenerunt duo Blachi, videlicet Tolisclauus et Moysclauus filii condam Iuanni Blachi et uerberauerunt me et acceperunt mihi per uim dictos caseos." (У књизи „Liber super securitatibus, testificationibus et aliis actibus (sic) omnibus", из времена кнеза Михајла Mauroceno. 1 Јула 1284 сс.; књига се чува као „Diversa Cancellariae 1275" у архиву Среског начелства дубровачког). 15 новембра 1285 Leonardus de Cessiguso iurauit de ueritate dicenda, qui conquestus fuit dicens „Ego iueram in *catonem Blacorum,* quorum est dominus Gruboie Bersouic, hodie sunt VIII dies, et uendideram unam zoiam sclauonicam de argento deauratam sorori dicti Gruboie pro yperpyris decem; et postea, quando peciui ei denarios, ipsa noluit mihi dare dictos denarios neque dictam zoiam." При томе се наводе као сведоци Dolmannus Gostaych Blacus, Dragoe Blacus. Сестра господара влашког катуна зове се даље: „soror dicti Gruboe Latiça (Уп. Латичић код Даничића, Рјечник). Затим се 3 децембра набрајају следећи Blachi: Batigna Dobrognano, Branisclauus (9) de Negomir, Dobrosclauus frater dicti Branisclaui, Radomirus frater presbyteri, Berciuoi filius Vidachi, Miloslaus Gleiauich, Vladus de Vper (?), Radomir Vidacouich. (Ibidem.)

Види се, да је поред кованог новца и сир служио као средство плаћања. Сир бејаше главни производ влашке бачиске привреде и увозио се у Дубровник. 5 октобра 1357 (Lib. Ref. 1356) Мало веће утврдило је цену једне фунте *влашког сира:* „*Casey ulacheschi* uendi debent foll(ariis) XII". У једној прибелешци од 4 новембра ов. г.,

у којој се наводи колико, за случај рата, поједини грађани имају „pecias“ или „scupinas casey“, јавља се овај caseus vlachescus под именом b r i n d z a, познатим у словачким и румунским Карпатима: „scupinas X brençe;“ „scupinas X de brença“ (Lib. Ref. 1357). Исто тако била је 1 новембра утврђена цена једне фунте caseus vlachiscus на 12 фолара, а једна фунте c a s e u s s o l l i t u s на 10 фолара (L. Ref. 1378-81).

Прехрањивање великих стада оваца захтевало је много соли. Како Балканско Полуострво изузев солана „С о л и“, турски Т у з л а (од „т у з“ со), у северној Босни, нема камене соли, те се мора сва со набављати са морске обале, Дубровчани су брижљиво пазили, да, према уговорима, трговина соли буде везана на четири обалска места. На ушћу Неретве („forum Narenti“ бејаше од давнина издаван под закуп Дубровчанима), у Дубровнику, у Котору и на ушћу Бојане. Увоз соли на другим местима (напр. на Суторини) и кријумчарење соли даваху повод за многе спорове. Бејаше увек тежак ударац за Дубровник, ако би неком словенском династи пало напамет, да својим Власима забрани извоз соли из Дубровника и монопол соли додели другој станици.

Како су Дубровчани извлачили велику добит из трговине сољу, то није ништа необично што су они често с Власима ступали у директан „дипломатски“ саобраћај. Мало веће закључило је 3 септембра 1363 да се два преговарача пошаљу Власима: Captum fuit de mittendo II bonos homines parlaputos *ad Vlacos* pro facto ipsos venire Ragusium“ (L. Ref. 1363).

На трговину соли односи се и ова белешка: „Radosclauus Brostei, Pribillus Brusa et Radullus becarius premiserunt communi ad eundum ad *Vlachos* ad taiandum mercancias et alia vitualia in sale, et commune predictum promittit eis dare tantum salis, quantum expedierit pro taiacione predicta in credencia temporis (10) trium mensium proximorum a die, quo incipient accipere dictum sal. Ser Petrus de Saracha constituit se plegium et pacatorem pro predictis de sale, quam ipsi acceperunt“ (Cons. Min. 3 maja 1385, L. Ref. 1384).

IV Власи као каравански трговци

Технички израз за влашке караване бејаше *шурма;* ова реч често долази у књигама од 1312. Она се јавља и у словенским документима (уп. Даничић, Рјечник), и до данас није заборављена. У Црној Гори вод, караван зове се *шурма*, а у Хрватској назива се превозилац робе *шурмар* (в. Вуков Рјечник). У значењу *чойор* овај је латински израз познат у Карпатима колико Румунима толико и Украјинцима. Поред турма бејаше се на Балканском Полуострву већ у XIV ст. одомаћио арапски израз *carauana, garauanus,* словенски преиначен у *карван* (у дубров. споменицама од 1359; уп. Даничић, Рјечник). Гониоци су се звали словенски *йоносници* (ponostnizi de panni 14 apr. 1451, Lett et Comm. 1448—1488; упор. Даничић под поносник).

У оном кодексу из времена кнеза Марина Гено регистрован је напр. 28 септ. 1278 (f. 44a) уговор о закупу између Дубровчанина

Pasqua de Pecorario (ова породица звала се на словенски Пикуларевић) и једног Влаха по имену Владимира Гостинића. Влах је давао 150 коња за пут у српски трговачки град Брсково (Brescoua), уз цену од 28 гроша по коњу за цео пут. Најамна цена имала је бити исплаћена половина у Дубровнику, а половина по доласку у Брсково. Најам се звао, изразом узетом из поморског саобраћаја, nauliçare. Други најамни уговор са неким Влахом манастира Милешеве гласи: „Die XV Julij (1278) coram domino comite et juratis judicibus Dimitrio de Mençe et Martholo de Zereua. *Vladimirus Gosamiri Blacus Milesceue* fuit in concordia cum Michaele Georgij de Disiça et cum Pancratio de Cresello, videlicet, quod ipse promisit portare vinum et mercationes eorum et accepit super se, quod saluabit eos et mercationes eorum a robatoribus et latronibus (Ib f. 83a).

И влашки попови бавили су се у XIII ст. у друштву са дубровачким каноницима караванском трговином и носили су вино у кожним мешинама из Дубровника у Брсково. (10) „Die VII nouembris (1278) coram domino Marco Geno comite Rag (usii) et iuratis iudicibus Palma Marini Steph(an)i, Lucaro Fuschi et Grubessia de Ragnana. *Crancus* (слов. Хранко) *presbyter Blaccus* productus per dompnum Petrum de Stilo jurauit de ueritate dicenda. Interrogatus per sacramentum, dixit: Ego scio, quod dictus presbyter Petrus nauliçauit mecum tredecim equos ad portandum vinum ad B(re)scoum, et cum Bogdano Morgassia nauliçauit undecim equos ad portandum vinum et unum equum ad equitandum. Et quando fuimus in Boboue liute, dompnus Petrus dixit: Duo equi defficiunt mihi de vino. Et dictus Bogdanus iuit cum dicto presbytero Petro et restituit ei duos equos vini predictos. Et dictus dompnus Petrus: Adhuc deficit mihi unus tercius equus vini. Et petebat illum dicto Bogdano. Et ipse Bogdan: Ego non habeo. Et postea fuerunt inuenti duo sachi in tenda dicti Bogdani, et ille qui portauerat vinum dicti dompni, dixit: Isti sunt sacchi, in quibus fuit vinum acceptum dicto dompno Petro" (f. 52a).

11 септембра 1384 жалио се *Gugna Dragosclauich Blacus*, да је донео у Дубровник „bestias et lanam" у вредности од 26 перпера и 8 гроша, да је за добивени новац купио свакојаку робу и да је на повратку „in Sclauoniam" још на дубровачком земљишту био нападнут и опљачкан од Милбрата, чувара винограда племића Трипуна де Јуда. Ту се јавља Влах „Tollisclauus gener Otmani", т.ј. Oltmani-Altomani (такозвана „Diversa Notarie 1275").

Многе *turmae* спомињу се за босанско-дубровачких спорова г. 1403: када је Веће умољених појединим турмама изнимно дозволило да могу доћи у Град и под сигурном пратњом опет изаћи. Товар каравана припадаше делимично дубровачким трговцима, делимично херцеговачкој властели; готово је свима требало босанско олово и сви су без изнимке на повратку узимали со. 3 августа донесен је закључак „de affidando *turmam Vlachorum* comitis Pauli", наиме Павла Раденовића, господара Требиња и Конавала. 16 августа била је обећана сигурна стража за три каравана Радославу Vladoeuich nepos Vgrinj са његовим Власима; затим 84 *equis Vlachorum* conducturis plumbum et alias

mercancias“, најзад „Permineç *Vlacho*“ са 100 коња који су носили товар босанског олова за Дубровчанина Martolo de Zrieua. Брајло Тезајловић, који се доцније јавља као један од најистакнутије властеле и дипломата јужне Херцеговине, добио је 20 августа дозволу да са својом (12) турмом, натовареном највише оловом, дође до градских врата и купи соли: „Procraeç Predoeuich, *Vlacus comitis Pauli*, смео је доћи у град са 25 коња: исто тако „Olliuerius Dermanouich, *Vlacus regis Bossine*.“ 24 августа дошла је из Босне турма од 300 коња, натоварених оловом; она је припадала дубровачком трговцу Хвалцу (Qualleçius). Истога дана спомиње се „fides *turme Vlachorum regis* (sc. Bosnae), cuius est caput Nenchus Craislaglich. 28 августа дошли су Власи војводе Сандаља, а 4 септембра турме „Vgarzich et Pillatouich, *Vlachorum regis Bossine*“.

Од многобројнијих доцнијих помињања влашке караванске трговине истакнућемо још само два. Год. 1406 дубровачки посланици Michael de Resti и Aluise de Gozze, који су ишли војводи Сандаљу, добили су налог да траже опозив једне наредбе, да дубровачке трговце воде у Србију не по горском путу преко Оногошта (Никшића), него по обичном путу преко Гацког и Пријепоља: „Item ve recorderemo, che ali *Vlachi, che portano le mercadarie de nostri Ragusei*, fo vedato passar la via de le Planine inuerso Anagasto, per le qual li mercadanti per paura de Turchi et de altre malle zente spesso se mette ad andar“ итд. (Commissio 16 јула 1406, Lettere e Commissioni di Levante 1403—1410).

У писму Junius-у Mat. de Gradi и Николи Петровом de Gondola, посланицима код војводе Стипана Вукчића, Сандаљевог наследника, пишу Дубровчани 8 марта 1447 о сличном наређењу у погледу влашких поносника: „Li merchadanti nostri se lamentano, che hauendo acordatj li *victurinj Vlachi* per portar le lor mercantie per fina Lymo, quando vengono a zonzer de Zrniza, non li dano a portar piu oltra“. (Lett. e Comm. di Lev. 1440—1448). Црница је важна тачка на путу од Билеће до Гацког.

V Мавровласи

Име *Morlacco*, које се употребљава у северној, некада млетачкој Далмацији као ознака словенских сељака и пастира доживело је већ различита филолошка и етнографска значења. Једно старије тумачење напр. видело је у томе словенске *Морљаке* (Морљаци), становнике мора, иако се из „*море*“ само *морјаци* може образовати, а уметање једног *л* остаје необјашњено. Miklosich (Die slaw. Elemente im (13) Rumunischen, Wien 1861, стр. 2) изводио је *Morlacco* из грчког Μαυρόβλαχος. Његова претпоставка помогнута је казивањем Попа Дукљанина. Дукљанин описује (Попа Дукљанина летопис, изд. Др. Иван Чрнчић, Краљевица 1874, 8°; стр. 8) провалу Бугара на Балканско Полуострво и тада каже: „Inde debellando ceperunt totam Macedoniam; post haec totam provinciam Latinorum, qui illo tempore Romani vocabantur, modo vero *Moroulachi*, hoc est *Nigri Latini vocantur*.“ Ово сведочанство је од велике вредности. „Presbyteri Diocleatis Regnum Slavorum“ било је састављено, према излагањима Рачкога, у Бару отприлике год. 1143—1153

(Рачки, Оцјена старијих извора за хрватску и српску повиест. Загреб 1865 стр. 47). Његова вест показује с једне стране да су му *Vlachus* и *Latinus* били истога значења, с друге стране, да су Власи Србије у XII ст. били још Романи и код обавештених тада су још сматрани као наследници Римљана.

У дубровачким књигама спомињу се *Moroulachi* или *Moroblachi* на три места, али који још не дозвољавају дефиницију разлике *Vlachus* и *Morovlachus:*

1) Закључак Малог већа од 3 октобра 1368: „Item in dicto consilio captum fuit et firmatum de mictendo unum plebeum ad Moroulachos. Item de dando eidem plebeo, qui ibit pro Moroulachis pro salario et expensis perperos X. Radoslauus Çimbich fuit electus ad eundum pro Moroulachis" (L. Ref. 1350). — Радило се о прикупљавању плаћеника, које је Република у случају рата добављала из Неретве, Хума, Крајине (код Омиша), Албаније итд. Морлаци нису вероватно становали много далеко од Дубровника, јер се Радославу дало само 10 перпера за издржавање. Н. пр. Blasius de Gradi добио је 1375 за посланство у Попово већ 25 перпера; али је Гради био властелин а не пучанин и није путовао Власима, него једном властелину.

2) Закључак Већа умољених 29 авг. 1378: „Prima pars est de scribendo Ser Michaeli de Babalio, nostro ambaxiatori, quod debeat stare et esse semper cum domino rege Bossine et Rassie (тада Стефан Твртко), ubicunque ipse dominus rex erit, et quod de III C (entis) hominibus armatis quod volebat mictere in Ragusium et de *Moroblachis,* quos volebat mictere in Stagnum, pro nunc non sunt necessarii, set sint parati ad veniendum, quando mictetur pro eis. Captum per omnes." — И ови *Moroblachi* (14) бејаху најамници, и нису живели далеко од Стона, у Хуму. Дубровчани су били тада уплетени у рат између Ђеновљана и Млечана и молили су краља босанског и властелу хумску за помоћну војску.

3) Закључак Малога већа од 20 септ. 1379: „Radessa Osrislauich Pleschich olim *Moroulachus* fuit factus ciuis Ragusi, qui iurauit fidelitatem consuetam sicut ceteri ciues Ragusii." (L. Ref. 1378—81).

У XV ст. јавља се скраћени облик *Morlachus*. 10 јануара 1451 писали су Дубровчани Марину Junii de Zorzi и Николи P. de Gondola, својим посланицима код херцега Стипана Вукчића: „Et che lamentation fata alli *Morlachi* cossi soi, come alli altri sia leuata, si che ognuno sia libero de poder andar a comprar el sale, doue li piaxe, secondo fo per lo passato." (Lett. e Comm. di Levante 1448—1488).

У XVI ст. јавља се назив *Morlacco* у истом значењу као турски *kiridži*, гонилац товарне животиње, према главном занимању Морлака. У упутству које је било састављено за Михајла de Bucignolo, посланика дубровачког Ахмеду санџакбегу херцеговачком, каже се да је једна каравана која се кући враћала из Смедерева била код Требиња опљачкана. Ради оправдане сумње дубровачка влада ухапсила је неколико „*Morlachi ouero chirisie*", који су приспели са остацима товара; требињски субаша обећао је да ће и остале ухватити (Lett. e Comm. di Levante 1526—1530).

У млетачким инвентарима из прве половине XVI ст. већ се називају *Murlacchi* сви становници копна колико на Кварнеру и у северној Далмацији, као и код Котора и Бара; *Murlachia* је назив за област према Рабу и Пагу, а Велебит се назива *le montagne della Murlacca* (Љубић. Monumenta spect, hist. Slavorum merid. VI, VII. Commissiones et relationes Venetae).

Молдавија се у византиским документима од друге половине XIV ст. даље назива Μαυροβλαχία од чега је постао турски назив *(Kara Iflak* (Црна Влашка = Молдавија) за разлику од *Ak Iflak* (Бела Влашка = Влашка). Епитет „црн" пренет је на молдавске Влахе вероватно по имену хорда *црних Татара*, који су још на почетку XIV ст. пребивали у степама Молдавије (Проф. Bruun, Учешћа Руса у (15) бугарским односима XIII и XIV ст., руски у Журналу руског Министарства просвете 1878, св. CC. одел. II стр. 237).

VI Власи Влашке

Прекодунавска Влашка, Οὐγγροβλαχία Византинаца, назива се у дубровачким споменицима *Vlachia*, а њени становници *Vlachi*. Први пут се спомиње 1375, кад су курири Републике предали једно писмо Дубровчанину Андрији Гундулићу „regal chaualier" у служби угарскога краља Лудвига *„in Bistriça Vlachie"* (Lett. e Comm. di Lev. 1359—1380 f. 90 a). Vlachi uoiuode Mirce" спомињу се у писму краљу Сигисмунду у октобру 1416 (Lett. e Comm. 1411—1417). У писму Млечанима од 31 јануара 1474 спомиње се Радул, војвода *„Vlachie Maioris"* (Lett. e Comm. 1401—1567); према томе, постојала је и Vlachia minor и то је свакако била сада позната „Мала Влашка", западно од Алуте. Молдавија се означује као *Moldouia*. (16)

DIE HANDELSSTRASSEN UND BERGWERKE VON SERBIEN UND BOSNIEN WÄHREND DES MITTELALTERS

Historisch-geographische Studien

von

D-r CONSTANTIN JOS. JIREČEK

Abhandlungen der königl. böhm. Gesellschaft
der Wissenschaften. VI. Folge, 10 Band
Classe für Philosophie, Geschichte und Philologie, Nr. 2.
Prag 1879

ТРГОВАЧКИ ПУТЕВИ И РУДНИЦИ СРБИЈЕ И БОСНЕ У СРЕДЊЕМ ВИЈЕКУ

Историско-географске студије

од

D-г КОНСТАНТИНА ЈОС. ЈИРЕЧЕКА

Праг 1879

Превео: ЂОРЂЕ ПЕЈАНОВИЋ; редиговао: МИХАИЛО ДИНИЋ

ПРЕДГОВОР

Прије двије године објавио је писац ове расправе студију под насловом: „Die Heerstrasse von Belgrad nach Constantinopel und die Balkanpässe“ (Војна цеста од Београда за Цариград и Балкански кланци) (Prag, Tempsky, 1877, 8°, 172 стр.). Сличну историско-географску расправу претставља и ова књига. Главни јој је задатак да прикаже трговачке путеве, који су у Средњем вијеку, преко Србије и Босне, одржавали саобраћај између далматинског приморја и великог Цариградског друма, и да освијетли тадашње рударство у овим земљама; узгред су расправљана друга питања средњовјековне географије.

Професору Ђури Даничићу (сада у Загребу) припада заслуга што је искористио штампане споменике и картографске радове најновијег времена за осветљење старије географије Србије и Босне. Његов „Рјечник из књижевних старина српских“ (Београд, 1863, 3 књиге) садржи сва имена мјеста која су забиљежена у дотада познатим српским споменицима; код сваког мјеста констатовано је како гласи облик имена и, по могућности, одређен и његов положај. Специјалније монографије изашле су тек у посљедње три године. Проф. Стојан Новаковић у Београду, ђак Даничићев (неко вријеме српски министар просвјете), објавио је 1876 расправу о положају Брскова, Дања и Светога Спаса с неким напоменама о путевима с Јадранског Приморја у старе српске земље,[1] а 1877 темељну студију о земљишту (III) радње српског великог жупана Немање[2] (1159—1196). Проф. Др. Петар Матковић у Загребу[3] објавио је 1878 исцрпан преглед итинерара по Балканском Полуострву у Средњем вијеку и два важна млетачка путописа из 16 вијека.[4]

Мало има штампаног материјала за утврђивање српске и босанске мреже путева у Средњем вијеку. Домаћи документи, највише

---

[1] Novaković, Brskovo, Danj, carina u Svetoga Spasa i putovi s jadranskoga primorja u stare srpske zemlje. Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, sv. 37, strana 1—29.

[2] Новаковић, „Земљиште радње Немањине“ у Годишњици Николе Чупића I (Београд, 1877), страна 163—243.

[3] Matković, Putovanja po Balkanskom Poluotoku za srednjega vieka. Rad Jugosl. akademije, sv. 42 str. 56—185.

[4] Matković, Dva talijanska putopisa po balkanskom poluotoku iz XVI vieka. Starine X. 201—257.

манастирске повеље, имају велику множину имена мјеста, али врло мало података о путевима како су били међусобно повезани. То исто вриједи и за византиске, угарске и папске изворе и листине. И сама акта млетачке архиве,[5] која су врло важна за познавање приморске области, од мале су користи за топографију и познавање путева по земљама унутрашњости. Рјешење главних и одлучних питања треба, дакле, тражити једино у дубровачким споменицима. Дубровчани су у Средњем вијеку руковали скоро цијелом средњовјековном трговином између Јадранског Приморја и српских и босанских тржишта. Њихови богати архиви сачували су се све до данас.

Досада су била слабо позната архивска блага Дубровника. Мали дио њихов пренесен је у Беч у K. K. geheime Hof — und Staatsarchiv. Одатле су Tafel и Thomas објавили византиске,[6] Миклошић славенске,[7] Љубић латинске повеље. Из главнине архиве, која је остала у Дубровнику, објавио је гроф Мело Пуцић (Conte Orsato Pozza di Zagorie), потомак старе чувене дубровачке племићке породице, једну од 108 свезака „Lettere e Comissioni di Levante" и изводе (IV) из других књига.[8] Хрватски историчар Кукуљевић издао је најстарије латинске листине, претсједник Југославенске академије Рачки извјештаје о турском освајању Босне 1463 године и Матковић доста листина о односу Дубровника према Угарској и сјеверним италијанским градовима.[9]

Сва остала грађа, која броји на хиљаде свезака и фасцикала, преписка са трговцима, конзулима и посланицима по балканским државама, одлуке већа, судске књиге итд. остала је неискоришћена и ово је расправа у којој је први пут употребљена за историско-географске сврхе. Ја сам у њој нашао изворе потребне за освјетљења старијих географских података о овим земљама (цара Константина Порфирогенита и др.); податке за утврђивање граница ових земаља у разним стољећима; податке за правац старих караванских путева,

[5] Dr. Ioannes Šafařík, Acta archivi veneti, spectantia ad historiam Serborum et reliquorum Slavorum meridionalium. Београд, (издање Друштва србске словесности), 1860, 2 свеске. Неупоредиво потпуније и боље издање издаје Југославенска академија у Загребу под редакцијом проф. Симе Љубића. У овим „Monumenta spectantia historiam Slavorum meridionalium" (Zagrabiae 1868 и даље) изашло је досада шест свезака млетачких аката из Средњег вијека (до 1412) и двије свеске „Commissiones et relationes venetae" из XVI стољећа.

[6] Tafel und Thomas у Sitzungsber. der Wiener K. K. Akademie der Wissenschaften 1851 Mai.

[7] Miklosich, Monumenta serbica, spectantia historiam Serbiae, Bosnae, Ragusii. Wien 1858 (по оригиналима и, гдје су ови изгубљени, по копиару из XV в. у Дубровачком архиву).

[8] Пуцић, Споменици србски из дубровачке архиве, Београд 1858, 2 свеске (главни дио је словенска кореспонденција из године 1395—1421).

[9] Kukuljević—Sakcinski, Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae. Vol. I. Zagrabiae 1874. Rački, Dubrovački spomenici o odnošaju dubrovačke općine naprama Bosni i Turskoj godine razsapa bosanske kraljevine. Starine VI (Загреб, 1874). Стр. 1—19. Matković, Prilozi k trgovačko-političkoj historiji republike dubrovačke, Rad, св. 7; листине уз то у Starinama св. I; Trgovinski odnosi između Dubrovnika i srednje Italije, Rad, св. 15.

а нарочито за средњовјековно рударство у Србији и Босни које је досада било врло мало познато, а има пресудан значај за историју трговине и трговачких путева у тим земљама.[10]

Захваљујући Његовој Екселенцији ц. и кр. државном (V) намјеснику краљевине Далмације министру финансија барону Гаврилу Родићу и пријатељској интервенцији ц. и кр. дворског савјетника Намјесништва и посланика на државном сабору госп. Dr. Jos. Antonietti-а имао сам прилику да прегледам дубровачке архиве које се налазе под управом ц. и кр. власти. Испуњујући своју угодну дужност, захваљујем обојици државника не само у своје име, него и у име историске науке. Надаље захваљујем ц. и кр. среском начелнику намјесничком савјетнику Николи Рендићу-Миочевићу и претсједнику суда госп. Јос. Валенчићу, који су ми у Дубровнику у свему љубазно излазили у сусрет.

За картографску подлогу служила ми је генерална карта Босне, Херцеговине, Србије и Црне Горе коју је у 12 листова израдио ц. и кр. војно-географски институт у Бечу 1876 године.

Праг, април 1879

Dr. Константин Јос. Јиречек (VI)

[10] У расправи су скраћено цитиране књиге из архиве. Codex Geno (1278—1280) в. прим. 21. Ordo duane или Liber statutorum doane (1277), в. прим. 89. — Libro Rosso (1362 и даље) в. прим. 11. (f. 47: scripto in lo presente libro rosso). — L. Ref. = Libri reformationum maioris, minoris et rogatorum consiliorum ciuitatis Ragusii, 1306—1415, 25 свезака. — Од 1415 вођени су засебно протоколи појединих консилија: L. Rog. = Libri Rogatorum; Libri Consilii Maioris; Libri Consilii Minoris. Пошто је врло мали број књига пагиниран цитирам стално дан сједнице и свезак. — Lett. = Lettere e Commissioni di Levante 1359 и даље (заправо „Libri Commissionum"; преписка са западним земљама завођена је тек од 1566 засебно у „Lettere e Commissioni di Ponente"); она садржи инструкције и писма (већином концепте) посланицима, конзулима, колонијама, страним владарима и њиховим чиновницима.

Све то налази се у главном дијелу архива (државном архиву некадашње републике) код ц. и к. среског начелства, у старој владиној палати. Код окружног суда чувају се Diversa Cancellarie, Libri Testamentorum, Diversa Notariae и. т. д.

§ 1. СТАРО ДОБА

Историја трговине илирских земаља почиње са појавом првих јелинских морепловаца у водама данашње Арбаније и Далмације. Становници Коркире су свакако били први Грци који су се усудили да уђу у непознату унутрашњост Јадранског Мора. Epidamnos, каснији Dyrrhachion (основан око 630 прије Хр.) и Apollonia, њихове колоније на арбанској обали, бијаху већ у петом вијеку прије наше ере доста напредне својом трговином са сусједним урођеницима. Даље према сјеверу сурови карактер бреговите морске обале и непријатељско држање илирских старосједилаца, предака данашњих Арбанаса, ометаху дуго времена врло много успостављање мирољубивих трговачких односа.

Тек у IV вијеку прије Хр. појавише се у далматинском архипелагу три грчка града: Issa на острву Вису, Pharos или Pharia на Хвару и Kerkyra Melaina на Корчули. Задатак колониста није био обрађивање неплодног земљишта ових некада дивно прашумом покривених острва, него трговина са племенима бліског копна. Ове најстарије трговачке везе развијаху се на извјесним пристаништима која су, као природне крајње тачке копнених саобраћајних путева, задржала своју важност кроз све вијекове до данашњих дана. У близини илирског града Salone, коју су доцније Римљани изабрали за главни град своје провинције Далмације, основаше Ишани своје главне трговачке факторије, Tragurion (Трогир) и Epetion (Стобреч). Жив саобраћај владаше од прастарих времена на ушћу Naron-а (Неретва). На дубровачкој обали имена града Epidaurum и групе острва Elaphites, иако се обоје тек у доба Римљана појавило, упућују на некадашње присуство грчких трговаца. Мање привлачан био је Которски Залив, око кога су становала ратничка племена и чија је унутрашњост дуго времена била тајна за Грке; још за времена Полибија сматрао се улаз у залив ушћем велике ријеке Rhizona (Рисан). Даље према југу вршила је пловна ријека Barbana (Бојана) саобраћај са илирским краљевским градом Skodra (Скадар). Lissos (Љеш) на улазу у Drilon (Дрим), који су основали Сиракужани, био је одлично мјесто за трговину са оближњим планинским крајем и са земљама с оне стране планина.

Гусарство Илира и молбе за помоћ грчких колониста изазвале су улазак Римљана у Илирик (229 прије Хр.). Најприје Римљани (1) заузеше јужну илирску државу са Skodrom и Rhizonom и са

земљиштем до Неретве (168 прије Хр.). Потпуно подјармљивање сјеверних племена, којима су управљали Dalmati, извршено је тек послије вијек и по под царем Августом. У исто вријеме освојише Римљани из провинције Македоније области од македонске границе до Дунава.

Римска провинција Dalmatia заузимала је много веће подручје него што се у наше доба подразумијева под тим именом; осим данашње Далмације обухватала је она цијелу Босну, Херцеговину, Црну Гору, дијелове Истре, Хрватску и Арбанију. На западу је ишла од ријеке Arsie (сада ит. Arsa, сл. Раша) у Истри до једне тачке између Љеша и Драча на Јадранском Мору. Сјеверна граница ишла је од Истре до Дрине, идући неколико сати јужно од Саве. О источној граници ове провинције знамо, нажалост, само толико да је она обухватала подручје Дрине и Лима. Јужна граница ишла је од Шар-Планине до оне тачке код Љеша. Цар Диоклецијан одијелио је најјужнији дио Далмације са градовима Доклејом, Скодром и Љешом и образовао нову провинцију, Praevalatanu или Praevalis, која је код доцније диобе државе припала источном царству, док је Далмација остала западном. Источно од Далмације простирала се провинција Moesia superior, а од ове јужно Dardania са главним градовима Ulpiana (Липљан на Косову Пољу) и Scupi (Скопље).

На обали Далмације налазио се за вријеме Римљана читав низ напредних и живих градова (Jader, Scardona, Tragurium, главни град Salona, Narona, Epidaurum, Risinium, Acrivium на мјесту Котора, Butua, Ulcinium, Lissus). У унутрашњости налазила се већина већих градских општина у данашњој сјеверној Херцеговини и у околини Скадарског Језера. Остали дистрикти у којима су задуго владали друштвено уређење, језик и обичаји домаћих илирских племена, имали су мало већих градова. Поред свега тога и ови брдски крајеви имали су за Римљане велику вриједност због својих богатих златних и сребрних рудника о чијем ћемо искоришћавању касније говорити кад будемо говорили о средњовјековном рударству (§ 7).

Многобројни путеви одржавали су везу између градова и рудника. Према натписима нађеним у Салони, изградња већине ових viae militares (војничких друмова) извршена је већ у вријеме цара Тиберија. Ипак непотпуност сачуваних старих итинерара, оскудица историског материјала из римског царског доба и нарочито околност да је археолошко истраживање у унутрашњости тек сада у свом заметку, отежавају много испитивање римске мреже путева у овим крајевима. И сам обалски пут који је везивао Аквилеју са Драчем, није сигурно утврђен (нарочито не на југу), а о правцу главног друма у унутрашњости земље Salona—Sirmium) постоје само комбинације. Од далматинске границе до Цариградског пута нема, изузевши мало случајева, скоро ни једног једином старог насеља чији би се стари назив могао сада са сигурнишћу утврдити, као што је случај са положајем многих безначајних мјеста у Галији и Шпанији. Будући налази и истраживања натписа,(2) миљоказа, остатака путева и рушевина градова на лицу мјеста објасниће многе од ових загонетака.

Praevalis, Dardania, Moesia superior и Сријем били су, упркос сеобе народа, све до VI-ог вијека стално у рукама Римљана. Далмација, напротив, била је на крају V-ог и на почетку VI-ог вијека у рукама Гота, који су тада владали у Италији, и тек ју је Јустинијан (527—565) поново освојио. Ипак је римско господство трајало још само кратко вријеме. Инвазије Словена биле су све жешће. Из писама папе Гргура I (590—604) види се да су у његово вријеме у Далмацији и Превалитани још увијек постојали градови: Salona, Epidaurum, Doclea и други са својим црквеним и политичким устројствима. Али, већ у јулу 600 пише папа бискупу у Салони да је врло забринут због управо стиглих вијести да је Далмација много угрожена од стране Словена: „de Sclavorum gente, quae vobis valde imminet, affigor vehementer et conturbor".

Послије смрти Маврикија († 602), посљедњег цара који се старао за одбрану границе на Дунаву, наступа неизбјежна катастрофа. Славени су несметано запосјели већи дио балканских земаља.

§ 2. ВИЗАНТИСКА ТЕМА ДАЛМАЦИЈА

Послије досељења Славена остале су источном Римском Царству на источној страни Јадранског Мора двије провинције (θέματα): тема Далмација и тема Dyrrhachion. Прва је захватала остатке римске Далмације, а друга остатке провинције Превалитане и Новог Епира (Epirus nova). Лијеп опис ове византиске Далмације налази се у дјелу које је око 949 године написао учени цар Константин VII Порфирогенит († 959) „о управљању царством".[1]

Тема Далмација обухватала је на почетку X вијека пет приморских градова: Задар, Трогир, Дубровник, Сплит и Котор, три острва: Осор, Крк, Раб, на којима су се у старо доба налазиле веће римске насеобине, и осим тога још мало острво Вргаду са тврђавом наспрам Вране.[2] Градови су били изолирани и њихова област протезала се једва неколико стотина корака од градске капије; осталу обалу заједно са пристаништима и тврђавама држали су Славени који су (3) окупирали и већину острва, уколико су била насељена. Поред свега тога, задуго су се памтиле границе старе римске Далмације. Константин пише да је Далмација некада допирала од Бара до Дунава и до Истре

---

[1] Constantin Porph. de administrando imperio, cap. 29—36 ed. Bonn. p. 125 и даље. И код Fr. Račkog, Documenta historiae chroaticae periodum antiquam illustrantia (Zagrabiae 1877), гдје су у биљешкама скупљена досадашња објашњења и додата нова. За критичку оцјену ових мјеста види Dümmler, Ueber die älteste Geschichte der Slawen in Dalmatien (Wien 1856, Sitzunsber. der phil. hist. Classe der k. k. Akademie Bd. XX). Rački, Ocjena starijih izvora za hrvatsku i srbsku poviest srednjega vieka, Zagreb 1865 (из Književnika I). Дринов, Византија и Јужни Славени у X вијеку (руски, Москва 1876).

[2] Rubricata у старо доба; сравни Tomaschek, Oesterr. Gymnasial-Zeitschrift 1874, 645. Λουμβρικάτον код Константина Порфир. l. c. — приликом набрајања насељених острва. Levigrada insula 997, castrum Lubricata 1096 (Rački, Documenta 175, 427). Сада, са испуштањем као члан схваћеног *le*, Vergada. Ср. Dümmler op. cit. 19.

и да је ова, у његово доба потпуно славенска земља, била некада насељена Римљанима. Чак је и у Превалитани била свјежа успомена на предиоклецианску подјелу државе. Славени и Византинци су област око ушћа Бојане, Дрима и Скадарског Језера још у XI, XII и XIII вијеку звали „Dalmatia" или „Dalmatia superior". Да наведемо два крунисана списатеља: Ана Комнена зове српске владаоце који су столовали у Скадру „владаоцима Далмата", а српски краљ Стефан Првовјенчани (1196—1228) мисли да Скадар лежи у „правој Далмацији". Због посједа те области унесено је касније име Далмације у краљевску титулу Немањића.[3]

Становници далматинских и драчких вароши били су остаци римског провинциског становништва које је говорило латински. За вријеме славенске инвазије повећало се старије приморско становништво избјеглицама из градова у унутрашњости, слично као што је на истоку у седмом вијеку Солун примио избеглице из подунавских градова, из Сердике, Ниша и Дарданије. Константин Порфирогенит назива ове грађане изричито Романима, за разлику од Ромеја (Византинаца) који грчки говоре. Исто тако назива Einhard († 844) становнике далматинских градова Romani за разлику од сусједних Славена („Sclavi"). И Виљем Тирски († око 1188) каже да становници у унутрашњости Далмације говоре славенски, а грађани приморских градова латински („latinum idioma"). Доиста, био је латински или италијански језик кроз цијели Средњи вијек званични језик у далматинским градовима, у Сплиту исто онако као и у Дубровнику или Бару, упркос свега доцнијег славенског досељавања; у Дубровнику су протоколи вијећа без прекида све до пада републике (1808) стално вођени на латинском језику. Још у касном Средњем вијеку Славени зову Дубровчане Латинима, исто онако како су Италију звали Латинском земљом, а италијански језик латинским језиком.[4]

Осим романског становништва по приморским градовима било је у земљи још остатака римског провинциског становништва, наиме романских или заправо староилирских и само романизованих пастира који су становали по планинама у унутрашњости међу Славенима и тек постепено се пославенили. Славени су у раном Средњем вијеку звали Власима и ове пастире као и становнике градова. Тим именом означавани су уопште(4) људи латинског поријекла. Код већине славенских

---

[3] Краљ Стефан, Живот Немање (изд. Шафарик, Památky) cap. 18. Ср. Новаковић, Земљиште радње Немањине, у Годишњици Николе Чупића I (1877) 207; Rački, Ocjena 56. — Dalmatia superior (Antivari etc.): Thomas archidiac. код Račkog Documenta 199 и Поп Дукљанин cap. 38.

[4] Const. Porph. de administrando imperio cap. 32, ed. Bonn. p. 153. Einhardi Annales ad a. 817. Виљем Тирски l. II, cap. 17. Латинин као Дубровчанин н. пр. код Миклошића, Monumenta serbica (Viennae 1858) 147 (1349), 162 (1357); Пуцић, Споменици србски (Београд 1858) I, 3. И у народним пјесмама особито у „Женидби Ђурђа Смедеревца" код Вука, Српске народне пјесме II, 469. Латински, латинешки као италијански и Латинска земља као Италија у комедији „Дундо Мароје" Дубровчанина Марина Држића (1550) у којој се Дубровчани, Новобрђани и Срби у Риму појављују на позорници издање Југосл. академије Stari pisci hrvatski VII 337, 345, 346).

народа још и данас ријеч Влах означује или Италијана или Румуна. Дубровчани се у босанским и српским споменицима називају „Власима" још у почетку XIII вијека. За романске пастире и сељаке у унутрашњости земље јавља се назив, по свој прилици у приморским градовима, Моровласи, „Црни Власи"; Nigri Latini преводи (у XII вијеку) поп Дукљанин, родом из Бара. Ово име долази у споменицима XII—XV вијека и чује се још и данас у градовима сјеверне Далмације у облику Morlacco, као назив за славенске сељаке на копну. Док романски путујући пастири у Епиру и Македонији још и данас говоре румунски (пиндски Власи, Куцовласи, Цинцари), њихови су се саплеменици у Србији, Босни и Херцеговини пославенили још у Средњем вијеку. На тај начин изгубило је име Влах на Јадранском Мору своје првобитно етнографско значење и отада је означавало пастира, гонича, сељака или чак (у новом добу) хришћанина грчке цркве.[5]

Главни град провинције византиске Далмације и сједиште проконзула или стратега није више била Salona него Jader (Zara, сл. Задар) који је лежао на чврстом, од нападаја са копна добро заштићеном полуострву. У сусједству налазила су се два главна мјеста Хрвата, Нин (Nona), сједиште бискупа, и Белград приморски, крунидбени град хрватских краљева (сада Zara vecchia). Најближи византиски град био је стара колонија Ишана Трогир (Tragurium), заштићен својим положајем на превлаци између копна и острва Чиово. Salona (сл. Солин) лежаше од VII вијека у рушевинама. Њени становници побјегли су пред славенском инвазијом у добро утврђену и пространу палату Диоклецијанову која се налазила у оближњем мјестанцету Сплиту (Spalatum). Ту настаде нови град који је као сједиште надбискупије остао црквена метропола Далмације и тиме одржао некадашње првенство Салоне.

И Епидавар (Epidaurum) је за вријеме сеобе народа до темеља разрушен: у његовој близини подиже се нови град Дубровник (Ragusium) о коме ћемо ускоро говорити.

Рисан (Risinium) је постојао и даље, али се налазио у посједу Славена. Међутим се у крајњем унутарњем углу друге увале Ризонског Залива под заштитом тврдога, на стрмој стијени саграђеног града (тврђаве), на мјесту римског Acruvium-а подигао нови град назван у Средњем вијеку Dekatera, Dacadarum доцније Catarum, Cattaro, слав. Котор. Богати извори слатке воде који су избијали на подножју стијене били су главно преимућство нове насеобине. Домаће народно предање каже да је стари Рисан приликом земљотреса пропао

[5] Tota provincia Latinorum, qui illo tempore Romani vocabantur, modo vero Morovlachi, hoc est Nigri Latini vocantur. Presbyter Diocleas, Regnum Slavorum cap. 5 (ed. Crnčić, Kraljevica 1874, 8). Moroulachi, Moroblachi у дубровачким изворима 1367, 1378, 1379 и даље (у Херцеговини); Murlachi 1412 код Задра: Ljubić, Monumenta spectantia hist. Slav. mer. (из млетачке архиве) IX (Загреб 1878) 239. Упореди моју расправу о „Власима и Мавровласима у дубровачким споменицима" (Sitzsber. der kgl. böhm. Gesellschaft der Wissenschaften 1879, 27 Jänner), гдје је сакупљен многобројни досада необјављени материјал о промењивом значењу ријечи Влах и о сједиштима и начину живота средњовјековних Влаха.

у море и да су избјеглице основале данашњи Котор. Константин(5) описује положај мјеста врло зорно. Море улази 15—20 миља у облику уског језика у брдовито копно; на крају канала лежи град (тврђава) опкољен унаоколо високим брдима која залив затварају, тако да се сунце само љети око подне може видјети, али зими никако. Доиста, за вријеме зиме уживају Которани око подне сунце само три сата, па и оно им је већим дијелом сакривено непрестаним облацима за вријеме зимског периода киша.[6]

Два друга византиска града Далмације, Р о с у (сада Porto Rose) на улазу у Которски Залив и Б у д в у (Butua римска, Budoa у Средњем вијеку, Butova) разрушише 840 афрички Сарацени. Њихове рушевине запосједоше Славени.[7]

§ 3. EPIDAURUM и RAGUSIUM

Епидавар (E p i d a u r u m),[8] који је лежао на мјесту данашњег градића Цавтата (Ragusa vecchia) спомиње се први пут у грађанском рату између Цезара и Помпеја. За вријеме римских царева јавља се он као најнапредније мјесто од Неретве до Которског Залива и доцније као сједиште бискупа.

По имену изгледа да је насеобина грчког поријекла. И положај мјеста потсјећа на положаје које су Грци обичавали да бирају за своје колоније на обалама Понтуса и Пропонтиса, као и на Сицилији. То је овално, отприлике километар дуго стјеновито полуострво које са копном веже нижа превлака, за вријеме бура преплављена водом. Изгледа да је та превлака настала тек у доцније доба, јер се терен на томе мјесту уопште знатно измијенио због земљотреса који су се периодично понављали. Кад су Дубровчани 1427 године купили земљиште од сусједних Славена, била је њихова прва брига да кроз споменуту превлаку направе 10 корака широк ров са покретним мостом, како би на тај начин нови посјед претворили у острво. С обје стране полуострва налазиле су се погодне луке. Полуострво је са западне стране заштићено од удара валова мањим ртом и острвима Мрканом и Бобаром (сл. бобара, Roggenkrebs). Према сјеверу и истоку обухватали су становници Епидавра погледом цијели Жрновнички Залив, у чијем се

---

[6] Acruium, oppidum civium Romanorum Plin. III 23, 144, 'Ασκρούιον Птол. II 16. Римски натпис из Котора Mommsen, CIL. III, 1, 283. Ср. албан. krúa-врело. Decadaron Georg. Rav., τὰ Δεκάτερα Const. Porph. (τὰ Δ. τὸ κάτω, град за разлику од акрополе), Decatarum Дукљанин, τῶν Δεκατέρων Никете Акомината ed. Bon. 206. var. (текст Καττάρων). За име сравни Kattaros, Kattarikos у Дарданији Proc. de aedif. 281, 12. Котор, Котарско којипут у Босни (срав. арбанашки kódrъ — брежуљак).

[7] Rosa и Butova: Const. Porph. de them. l. II p. 61 ed. Bonn., vita Bas. imp. cap. 53, de adm. imp. cap. 29 p. 129. Ad Rosam in culfo Cathari 1383 (Lett. 1419—22).

[8] Са завршним словом — s у старом вијеку само код Птолемеја. Иначе: Epidaurum Plin., натпис код Farlatija VI, 2, Epitaurum Georg. Rav. etc.

залеђу, у удаљености око 4 километра, виде код воденица (у Средњем вијеку лат. ad Molina или ad Molendina, сада италијански Molini, слав. Млини) у близини старе (6) хришћанске цркве посвећене св. Илариону, како из стрме обалске стијене извире снажан млаз воде и преко сребрнастих каскада хрли к мору кроз маслинове лугове.

Остаци старог града нису од особите важности и ограничују се скоро искључиво на извјестан број латинских натписа, на неколико примитивних скулптура, на разне објекте од бронзе и жељеза који су ископани приликом градња, на налазе гема и на мноштво глатко истесаних тесаника који се сада узиђују у безначајне куће или баштенске ограде. На копну, одмах изнад превлаке и источне луке, виде се црне развалине каменог зида са четвероуглим кулама; за његову старину може се само толико рећи, да се већ 1430 звао „muro vecchio". У самој источној луци (Прахљивац, у унутрашњости називана Тиха) виде се испод површине воде рудименти потопљених зграда, по свој прилици остаци римских бродоградилишта. У блиској области, која се још и данас зове Конавли (Canale), налазе се остаци конавоске „водовађе" (римског canalis-а или aquaeductus-а) која је становнике Епидавра снабдијевала свјежом пијаћом водом.

Име града (исто као ни име Салоне) није никада заборављено, ни послије пропасти. Константин познаје κάστρον Πίταυρα, а једна дубровачка листина спомиње, још 1253, „стари град Епитавр". И црква је допринијела да се његово име одржи, а хуманисти дубровачки XV вијека оживише га поново. У дубровачким службеним књигама Средњег вијека назива се међу рушевинама настало насеље, главна лука Конавала, Civitas vetus (итал. Cita vechia), ријеђе Urbs vetus; садање име Ragusa vecchia јавља се тек у XV вијеку. Славенско име града настало је у Средњем вијеку; и данас се још зове Цаптат или Цавтат. То име настало је очигледно из романске ријечи civitate.[9]

Најближа околина Епидавра богата је старим успоменама. Континуитет становништва и непрекидно трајање традиције очували су многобројна имена мјеста кроз цијели Средњи вијек, дјеломично и до наших дана, која, иако их изричито не потврђују никакви римски споменици, ипак својим обликом показују претсловенско поријекло.

Из старог доба потиче име једне луке у Конавлима која се у Средњем вијеку звала латински Maluntum, Malontum сл.

[9] Најисцрпнији опис остатка код Evansa, Through Bosnia and the Herzegovina (London 1876) 380 и даље. Ја сам у септембру 1878 летимице посјетио град. (Ср. прашки илустровани лист Světozor 1879 Nro. 2 и даље). Натписи: CIL. III 287 (ср. Farlati l. c.) Прокопавање превлаке: Ordo modus faciendi foueam in Zaptat, Consilium Rogatorum 22 новембра 1429 (Libri Rog. 1427—32). Већ у јануару 1431 говори се о „insula nostra Zaptat". Зид: uno muro vechio, che sta sopra lo stechato (палисаде на превлаци), il qual muro a de longeza chercha passi XXX". Cons. Rog. 6 октобра 1430 (ibidem). Стари град Епитавр: Miklosich, Mon. serb. 38. Ciuitas uetus у дубровачким архивалијама свуда у XIII и XIV вијеку. Urbs uetus 1419, cita vechia 1423, Цапьтать најприје 1253, Mon. serb. 42; касније и у латинским актима.

Молунат (још и данас Molonta).[10] Као јасни траг римског пута који је ишао из Епидавра према Нарони, види се (7) у позадини Жрновничког Залива, високо горе на брдској равни, усјек који се у правој линији постепено пење према сјеверу. У дубровачким катастрима XIV вијека спомиње се тај пут као „via vetus, quae vocatur via regis"; славенски се свакако звао „царски пут", како се уопште остаци римских државних друмова називају код средњовјековних Срба и Бугара (византиски ὁδὸς βασιλική).[11]

Романско име за плодну долину која се сада зове италијански Breno, слав. Жупа а у Средњем вијеку звала се латински Brennum, слав. жупа Жрновница (§ 5, II), потиче из старог доба. То су давно увидјели старији дубровачки историчари. На крају жупе Жрновнице лежи на морској обали село Сребрно; име му није изведено од ријечи сребро, него од средњовјековног Subbrennum. Поврх Жупе лежи на вису село Бргат, у Средњем вијеку Vergatum, Virgatum, несумњиво римско Virgetum[12]. С ове стране Бргата, на његовој сјеверној страни, налази се дивна, сјеновита долина, наводњена јаким врелима, која се у стародубровачким документима назива Junchetum, сада се зове италијански Zonchetto а слав. Шумет (шумица). Њезине воде теку у Омблу, у Ἀρίων ποταμός[13] старогрчких морепловаца, подземни крак Требишњице који избија испод једне стрме стијене као дубока и широка ријека по којој могу пловити и бродови, па се послије пола часа излијева у море. Њезино име, које се у Средњем вијеку писало Umbula, Umbola, Ombula, Umbla, Ombla, спада такође у претсловенски период. Славени зову Омблу просто Ријека, пошто од Неретве па све до Бојане нема на обали ни једне ријеке, већ само водене бујице. Баровито, широко тршћано поље простире се на десној страни ријеке која извире из утробе земље; на томе тлу лежи насеобина Рожат (Rogiatto), Raçatum у средњовјековним повељама, сигурно касно-латинско rosetum (тршћанско поље).[14] Друго мјесто у близини извора Омбле било је у Средњем вијеку познато под именом Bulentum

[10] A Malonto usque ad Vratenic 1190: Ljubić, Monumenta spect. hist. Slav. mer. I, 14. Maluntum напр. Cons. min. 1390, 16 јула (Libri Reformationum 1388—90). Malontum, Cons. Maius 1427, 24 окт. (Libri Cons. Mai. 1424-8). Молунат: Mon. serb. 42, 218,

[11] Usque ad uiam aliam ueterem regis. Supra uiam ueterem, que uocatur uia regis. Supra uiam uocatam uia regis. Повеља о земљишту у селу Bielen (сада Плат) од 14 нов. 1362, Liber Ref. 1363 и истовремена копија у „Libro Rosso", f. 1' (катастар 1362 и даље, 461 лист на пергам., folio, у Дубровачком архиву).

[12] „Brennum, Subbrennum, Molina" 3 нов. 1346 (Libri Reform. 1345). Момчад „de Brenno et Subbrenno" 1345. окт. (ib.). Uirgatum: Cons. Rog. 28 јуна 1403. (L. Ref. 1402—4). Иначе обично Uergatum. Једанпут Bergatum, септ. 1378 (L. Ref. 1378—81).

[13] Периплус из IV вијека прије Хр. приписан Scylax-у de Caryanda. Geographi graeci minores ed. Car. Mullerus I. (Parisiis 1855) 30.

[14] Locus Rogat (?) 1186, Ljubić, Monumenta I 11. Abbas de Raçata 1278 Cod. Geno f. 42. In Raçato et in Çoncheto, Lett. 1359—80 f. 4'. Magariso per Raçato, Cons. Min. 1387, 29 мај (L. Ref. 1386). Rosetum = arundinetum, junchetum: Du Cange, Glossarium ad scriptores med. latinitatis (ср. франц. roseau).

(свакако данашње Обуљено.)[15] Име села Делубје, на десној обали Омбле, изводи проф. Зоре у Дубровнику из латинске ријечи diluvies. Ни име залива јужно од ушћа Омбле, прије Grauossium, сада италијански Gravosa, славенски Груж, (8) није сигурно настало тек у Средњем вијеку. Предгорје између утока Омбле и Грушког Залива звало се у Средњем вијеку Caput fici, од чега је настало данашње Кантафиг.[16] Назив сусједног залива Malfi, Malfum у Средњем вијеку (слав. Затон), потсјећа на Мелфи и Амалфи у Јужној Италији.

И име групе острва Elaphites на дубровачкој обали, које знамо по Плинију, преживјело је вријеме римске владавине[17] Најважније од ових острва, које се налази у средини групе и носи трагове врло старих насеобина, звало се у XIII и XIV в. Dalafota тј. da Lafota (или d' Alafota).[18] Романско de је наиме у Средњем вијеку срасло уједно са многим именима мјеста на јадранској обали. Један примјер тога видјели смо горе на Decadarum (Cattaro); Конст. Порфирогенит спомиње Tragurium као Tetrangurion (sc. [civitas] de Tragurio), Jader као Diadora (de Jadera); исто тако и стари Ulcinium постао је Dulcigno. Тек од средине XIV в. јавља се за Dalafota ново име Insula de medio (средњи оток), сада Isola de Mezzo.[8]. У облику Лопуд, славенском имену за ово острво (од da Lafota) живи још и данас успомена на старе Елафите. Старијој језичној периоди треба приписати и имена мањих острва Calamotta (сл. Колочеп), Daxa (средњов. Dassa, Axa) и Croma или La Croma (сл. Локрум).[19]

Папа Гргур I (590—604) је посљедњи свједок који спомиње постојање старог Епидавра, а Географ из Равене (VIII вијек) је први који спомиње нови град Ragusium (Дубровник). Пропаст Епидавра

---

[15] A pede montis Liute usque ad Bulentam de Ombla 1366 (Libro Rosso f. 8'). Tutte le terre, che sono in tutto Çoncheto, cominçiando del aqua della Urela (врело) fin a l' aqua de Bulento 1366 (ib. f. 13). Земљиште цркве Omnium Sanctorum „in Bulento" 1283, 23 јануара (Lib. Testam. 1282 код Ц. К. окружног суда у Дубровнику — За Омблу ср. у Далмацији и Црној Гори тако често име села Убли (плур., првоб. ąbli). Рјека за Омблу већ у Mon. serb. 7.

[16] Забрана кнеза Јо. Дондола од 9 окт. 1228 за вријеме свађе са Славенима, „ut excepto incipiendo a Sancto Jocobo Uisnize usque ad Caput fici nemo Raguseus laboret nec ullam operationem faciat in uineam suam." Ор. у Rag. Arch. 1200—1300 fasc. II. Форма Канта-фиг упућује прије на италиј. canto (угао), него на caput (предгорје).

[17] „Inter quam (Corcyram Melaenam) et Illyricum Melite; XV (sc. millia passuum) ab ea VII Elaphites". Plinius III 30, 151. Ових 7 острва су можда: Олипа (стијена са свјетиоником), Јакљан (средњовј. Licnana, Litignana, Lagnana), Giuppana, највеће; средњовј. Juppana, слав. Шипан), Isola di Mezzo, Calamotta, Daxa (стијена, некада са бенедиктинским манастиром, сада са једном батеријом) и по страни положена Lacroma.

[18] У XIII в. Dalafota, у XIV v. Dalafota, Dalafodium, Calafota. Ysola de medio најприје 16 јуна 1345, L. Ref. 1345; доцније се писало повремено потпуно трговачки „isola de 1/2". Лопуд већ у XV в. Пуцић, Српски споменици II 129. — За образовање облика са de ср. облике са чланом: Lissa из Issa, средњ. Lauallona из Valona (Aulon) итд.

[19] У средњовј. споменицама само Calamota (Calafota је Isola de Mezzo). Axa једанпут: Cons. Rog. 11 маја 1422, L. Rog. 1420—6. Croma и Lacroma у XIV и XV в. promiscue.

догодила се, по својој прилици, на почетку VII вијека. Цар Конст. Порфирогенит, најстарији јемац за катастрофу, пише (949) да су Славени, (према традицији већ прије 500 година), пошто су освојили остале градове провинције Далмације, заузели оружјем и κάστρον Πίταυρα. Становништво је највећим дијелом заробљено или побијено; остатак побјеже и основа на неприступачној стијени на мору нови град Ῥαούσιον.[20] (9)

Ова нова насеобина лежи 10 км. сјеверозападно од старе, из које се може голим оком сасвим добро видјети. Спочетка је лежала на каменитом полуострву, или боље рећи на острву, чија се обала са морске стране спуштала стрмо, а са копнене стране било одјељено од копна лагуном преко које се на њеном сјеверном крају по својој прилици прелазило мостом преко пјешчаника и стијена. Сјеверна градска врата носе још и данас име које потсећа на врло далека времена: Пиле (од грчког Πύλαι, у Средњем вијеку porta Pillarum). Уосталом, прилаз граду није био лак прије пробијања путева, јер су се с оне стране лагуне издизале стрме стране 400 метара високог брда, на коме је прије била капела Св. Срђа са кулом стражарницом, а од француске окупације круните га утврђење Fort Imperial. Поред града (castellum), на каменом острву, настаде убрзо доле на лагуни и с оне стране лагуне насеобина (burgus); зидови су дограђивани и лагуна (palus) постепено засута, па је на тако добивеном земљишту, за вријеме цвјетања Дубровника, сазидан најљепши дио града.[21]

Име града не пише се у домаћим средњовјековним документима никад другачије него само као Ragusium. Ragusa га зову већ Виљем Тирски и Арабљанин Едризи (1153); послије се јавља облик Rausa од чега је у XV в. погрешном аналогијом настало Raugia.[22] Нема филолошког објашњења за ово име које би се могло уважити; на

[20] У једној повељи жупана Бѣлијака и војводе Радича од 1391 читамо о томе стару домаћу причу: Стари Дубровник стајаше „на Цаптатѣ“ и држаше читаву жупу Конавле; кад је град „пропао и опустио“ запосједоше „господа Хума и Рашке“ ову жупу; грађани се повукоше на „тврдо мѣсто“, гдје основаше нови Дубровник. Mon. serb. 217.

[21] Врло касни дубровачки аналисти и компилатори стављају затрпавање лагуне око 1100 године. Међутим се palus спомиње још у XIII вијеку: 7 јула 1279 продаја неке куће „positam in *palude* super platea communis, que est ante ecclesiam sancti Saluatoris“. (Liber securitatum, testificationum et aliarum scripturarum, factus tempore nobilus viri domini Marci Geno comitis Ragusii, са прибиљешкама од окт. 1278 до авг. 1280, f. 94'; ја ћу га убудуће цитирати краткоће ради само као Cod. Geno). Продаја хљеба „prope ecclesiam S. Marie de Palude in loco consueto“ у једној наредби 1286—7 (Ordo duane MS. Arch. Rag.).

[22] У дубровачким актима на почетку XIV в. којипут Ragusium. Raugia најприје у једном флорентинском акту Дубр. архива 1422 (Mai. cons., нов.). У млетачком, на Адрији уобичајном дијалекту, претвараіу се, како знамо, палатални сугласници у сибиланте. Кад се дијалекатским ријечима давао књижевни облик, протегла се коректура и на имена у којима су s, c, z примарни. Тако је од Rausa постала Raugia, од Venetia — Vinegia, од Zenta (или Zeta) — Genta, од Lesena (сада Lesina) — Legena (Viaggi fatti di Venezia etc. Venezia 1545, 111: Legena uecchia), од St. Anastasia — St. Nestagia (карта Andree Benincasa 1476) итд.

сваки начин спада и оно у стару номенклатуру. Гребен је у старо доба имао свакако своје име, јер није немогуће да су становници Епидавра побјегли у већ постојеће мање насеље. Старо, можда домаће тумачење које се налази и код Константина и код попа Дукљанина, изводило је име, које је првобитно требало да гласи Lausa, од ријечи laus, lau, што је тобоже означивало литицу или гребен на морској обали. Ово објашњење протеже се кроз све књиге све до наших времена, али није исправно. Литице с морске стране града звале су се додуше још у XIII и XIV в. labe, laue; али то је познато латинско labes (литица); име града нема никакве везе са том ријечи.[23a] Значајна аналогија налази се, међутим, (10) у југоисточној Сицилији. Тамо има ријека (стари Hyrminius) и на њој велики град; обоје се зове Ragusa; град се спомиње већ у византиском и арапском периоду историје овог острва, па је према томе исто онолико стар колико и његова далматинска сестра по имену.[23b]

Славени одавно зову Рагузу Дубровник; назив чије је право поријекло исто толико тамно.[24]

Бегунцима из Епидавра придружили су се и Салонићани који се у Сплиту нису осјећали сигурним. Још се за вријеме Константина Порфирогенита знало врло добро које породице потичу из Салоне. У каснијим вијековима примјећује се јак прилив из других приморских романских градова, особито из Котора и Бара. Уз то се почеше славенски трговци досељавати у све напреднији трговачки град; у књигама вијећа XIV в., када је Дубровник већ био сасвим славенизиран, чита се из године у годину да се примају у грађанство људи из Новог Брда, Кушлата, Рудника, Призрена, Сребрнице итд.

[23a] Const. op. cit. cap. 29 λαῦ значи ῥωμαϊστί (заправо ῥωμανιστί) „ὁ κρημνός". Дукљанин cap. 26: „laus" је код Епидаурана исто што и „ripa marina". Једна кућа у Кастелу „confinat a parte pelagi super laue et a parte orientis cum domo monasterii S. Marie de Castello" 1279. (Cod. Geno f. 93). Abbas ecclesie S. Michaelis de Labe 8 sept. 1282 (Тестаменти 1282). „Conduxi barcam ad lauem" у једном протоколу 8 септ. 1285 (Diversa cancellariae 1275). Утврђења „ex latere maris de labis", „labes S. Michaelis" 25 августа 1345 (L. Ref. 1345), Куће „ali laue in castello" 5 марта 1411 (L. Ref. 1411). И у околици: „sotto le ripe chiamate laue" у Uergato 1444 (Lib. Rosso f. 32).

[23b] По Амарију (Storia dei Musulmani di Sicilia, Firenze 1854, цит. код Račkog, Documenta 354) Арабљани су 864 отели Византинцима сицилијанску Рагузу. Арабљански географ Едризи (trad. par. Jaubert II 85) зна за Raghous на истоименој ријеци као стари утврђени град. Giacomo di Marzo, Dizionario topografico della Sicilia, 2 ed. (Palermo 1859) II, 401 мисли да је Regusa (по његовом писању) стара Hybla minor и да је „poi mutato il nome sotto i Saraceni." „Ne mancan di coloro, che l'appellano da' fondatori Ragusei (из Далмације), de' quali pero unquamai parlan le storie essere approdati in Sicilia". Нажалост, немам сада при руци других у Сицилији штампаних помоћних средстава за најстарију историју ове сицилијанске Рагузе.

[24] Већ код попа Дукљанина l. c. и у најстаријој српскоі повељи 1189 Mon. serb. 1. Код Дукљанина: Dubrouvnich „id est sylvester sive sylvestris, quoniam, quando eam aedificaverunt, de sylva venerunt". Из дубрава (nemus) могло би само настати Дубравник, облик који се никада не јавља.

Подручје града било је спочетка врло ограничено. На мору је имао он, већ у XIII вијеку, острва Мркан (са манастиром Св. Михаила) пред развалинама Епидавра[25] и Елафите; немамо употребљивих, критички провјерених вијести како их је добио. За посјед на копну извјештава цар Константин да се Дубровник налази управо на граници између двије славенске земље, између Захумља и Травуније; дубровачки виногради налазе се већ на земљишту ових сусједних земаља и грађани Дубровника плаћају за употребу земљишта кнезу захумском и травунском годишњи трибут од по 36 номисмата (златника).[26] Ову вијест историчара Порфирогенита потврдили су доцније у потпуности и дубровачки документи. Дубровчани су у сусједним славенским жупама садили винову лозу и плаћали одређену годишњу закупнину; непрестаним ширењем (11) ових култура проширивали су они своје подручје тако да су мало помало загосподарили читавим травунским и захумским жупама. То је трајало до XIV вијека. Виногради на травунском земљишту били су у жупи Жрновници (Brennum), а виногради на захумском земљишту на Ријеци (Ombla), код Затона (Malfum) и у Пољицама. Споменути трибут зове се латински margarisium, magarisium, слав. могориш; ријеч је (према Миклошићу) арапског поријекла и по свој прилици дошла је Јужним Славенима преко Византинаца као и Русима код којих могорыч још и данас значи продајну цијену. Могориш за захумско подручје износио је 1363 године 60 перпера и плаћан је на дан Св. Михаила изасланицима сусједног жупана. Та се сума у то вријеме прибирала разрезом међу виноградарима. Сваки патронат плаћао је 4 гроша (grossi); само је архиепископ дубровачки са каптолом као посједник Рожата на врелу Омбле плаћао 10 перпера. Као уздарје слали су Захумљани једну краву, према одредби статута од 1272 год. добивао је кнез дубровачки од ове „vacca de margarisio" један и по бут, а остатак је замјеник кнезов сјекао у комаде и давао да их поједу „boni homines Ragussii". Том приликом догађало се покаткад да су се Дубровчани тужили да је крава била мршава. У XV в. повећало се уздарје од једне на више крава.[27] Поред могориша био је још један посебни десетак на винограде који су Дубровчани Славенима плаћали у натури.[28]

[25] Domnus Michael de Mira, abbas monasterii sancti Michaelis de Mercana, et fratres eius Maurus, Petrus et Georgius, повеља 25 јуна 1254 (О неком застарјелом потраживању манастира из год. 1218). Arch. Rag. 1200—1300 fasc. I. У Cod. Geno и другдје спомиње се Mercana стално под дубровачком јурисдикцијом.

[26] De adm. imp. cap. 30 ed. Bonn. 147.

[27] Најприје око 1235: могорьше хльмьске Mon. serb. 19; могорише од Жрновнице ib. 27. Cf. Miklosich, Die Fremdwörter in den slaw. Sprachen (Wien 1867). Доходькь од магариша... шесть десеть перперь готовѣхь динари, у једној повељи жупана Санка 25 авг. 1363 (L. Ref. 1362). Попис посједника земље: Questi infrascripti de pagare lo margariso, i quali a vigna in Omba et in Malffo, Min. Cons. 29 маја 1387 (L. Ref. 1386). — 13 септ. 1379 закључило је Cons. Minus (L. Ref. 1378—81) „de non recipiendo istam vaccam macram pro margarisio (коју је послао краљ босански) set unam pinguem".

[28] Et ut vas antiquum de vineis tollatur, per quas antea acceptum fuit, уговор између Дубровчана и Немање 1186. Ljubić, Monumenta I, 11, За vasa = decimae ср. Du Cange, Glossarium. Порез на винограде Славенима и по другим далматинским мјестима: Const. Porph. l. c.

Стално проширивање подручја винограда било је главни узрок свих старијих свађа између Дубровчана и Славена. О старијој граници знамо само да је Жрновница још за вријеме попа Дукљанина (око 1150) припадала травунским жупама (§. 5, II) и да су Дубровчани око 1120 држали обје обале Омбле све до њеног извора[29]. У уговору о миру, склопљеном 1186 између Дубровника и српског великог жупана Немање предаје се забораву, прије свега, „свађа око винограда" (lis de vineis), потврђује се наслијеђени посјед Дубровчана, укида се десетак од вина, а оставља могориш непромијењен. Немањин син, краљ Стефан Првовјенчани, (12) потврдио је (око 1220—4) као господар Травуније и Захумља, па следствено и обију тих жупа, бенедиктинском манастиру на острву Мљету имање „у Ријеци и Жрновници пред Дубровником". Године 1234 опростио је Стефанов син краљ Стефан Радослав, истина као свргнути избјеглица, Дубровчанима сваки трибут; али у исто вријеме забранио је проширење засада винограда у Жрновници. Његов брат, краљ Стефан Владислав, поновио је, додуше, забрану да се проширује граница виноградског подручја, али је стварно укинуо травунски могориш за Жрновницу (око 1234—40). То је могао учинити тим прије, што су Дубровчани од овога доба давали српским краљевима ради заштите њиховог трговања по унутрашњости годишње по 1000 (касније 2000) перпера на дан св. Димитрија. Тиме се уједно одрекао свога владаочева права на жупу Жрновницу, која је отада остала у посједу Дубровчана. Захумски могориш узимали су још у XV в. босански краљеви или у њихово име властела Попова (већином Николићи)[30].

Знатно проширење своје територије очекивали су Дубровчани од рата који су водили у савезу са Бугарима и Захумљанима 1253 против српског краља Стефана Уроша I. У уговору о савезу са бугарским царем Михаилом Асêном (јуна 1253) потврђене су тобоже старе, али у ствари нове границе, укључивши у њих и рушевине Епидавра. Али је све остало по старом. Прва тачка уговора о миру са Урошем I (авг. 1254) одређује да виногради Дубровчана задрже и даље ону територију коју су заузимали у вријеме смрти краља Стефана Првовјенчаног; што је послије тога времена засађено, треба да испита једна комисија и изврши подјелу. При свем томе нису Дубровчани обуставили ширење територије винограда; ускоро их видимо чак око развалина Епидавра, у жупи Конавлима[31]. Нову по-

---

[29] Папа Александер III Petro abbati secularis ecclesiae Sancti Stephani de Vmbula Ragus(ii), Напуљ 20 јануара 1160. Arch. Rag. 743—1200 fasc. I.). Посједовање Рожата на врелу Омбле било је још у XII в. несигурно. Поклон манастира, који је тамо саградио неки Дубровчанин, опатији у Monte Cassino око 1120 (Farlati VI 62) свједочи да је Рожат тада био окупиран. 1186 године потврдили су Срби Дубровчанима посјед „excepto locum Rogat"; у години 1190 и даље било је мјесто ипак дубровачко (Farlati VI 69, 84; повеља из Monte Cassino, Кукуљевић у загреб. Arkivu IV 363).

[30] Повеље: 1186 Ljubić l. c., Miklosich, Mon. serb. 10, 20, (1234) 23, 27, 38 (1253), 46, 47 (1254), 55, 56 (1289).

[31] Виногради in Ciuitate Ueteri 1285, 28 августа (Diversa Canc. 1275), 18 августа 1379 (L. Ref. 1378—82).

тврду посједа издали су 1289 краљ Стефан Урош II Милутин и његова мајка Јелена.

Културе винове лозе налазиле су се само у долини: на обронцима приморских брда поврх Жрновнице и Ријеке бијаху насеља и посједи Славена. Дубровчани су тежили да своје подручје прошире све до планинског гребена. Краљу Стефану Урошу III Дечанском нудили су 1323 за земљиште „super Brennum, Junchetum et Umbolam usque summitatem montanearum" 2000 перпера или 200 потпуних војних опрема, али без успјеха. Када је цар Стефан Душан у новембру 1350 лично посјетио Дубровник, молили су га да им поклони „terrenum, quod est supra Brennum", али опет без успјеха; Душан је, управо годину дана прије тога (1349), тражио да се поврати натраг све оно земљиште што су засадили преко границе која је била за времена његова оца и дједа. Тек син Душанов, цар Урош, испуни жеље Дубровчана у априлу 1357, уступивши им све земљиште поврх дубровачких винограда, од потока Љуте у жупи Жрновници до села Курила (сада Петрово Село), сјеверно од Омбле. Земљиште су због немирних времена, заузели стварно тек послије неколико година. Предио Царине и Дријена, иако је лежао с ове стране планинског гребена, остао је (13) и послије овога поклона заувијек изван границе дубровачке; па се и до 1878 налазио у турском посједу[32].

Ово подручје винове лозе звало се Astaria или Astarea. Ријеч astaria (по свој прилици од старог aestuarium) употребљавала се у средњовјековној латинштини за ознаку појаса равне земље на морској обали; њезино значење у Дубровнику указује на вријеме када је градско подручје доиста било ограничено на уски појас дуж мора и када још није обухватало минијатурне жупе сусједства[33]. Ciuitas, insulae, Astarea, била су три дијела дубровачког територија све до у XIV вијек. Овим посједима управљала су три кнеза слата обично на једну годину: comes Brenni et Juncheti сједио је у Жупи; comes Malfi, Umble et Grauossii у Омбли; comes insularum на Шипану[34]. Подручја ових кнежева звала су се у Дубровнику славенски жупе; то су стварно и биле славенске жупе постепено анектиране. И споменути comites звали су се по свој прилици славенски жупани, као што се у касније доба, послије заузимања јужног дијела Конавала 1419, први провизорни

[32] Преговори са Урошем III Cons. Maius 28 марта 1323 (L. Ref.. 1322), са Душаном Cons. Maius 13 новембра 1350 (L. Ref.) 1348). Душанова повеља 1349 Mon. Serb. 147; дар Урошев ib. 164. Протоколи о преузимању и о новој граници L. Ref. 1363 и у Libro Rosso.

[33] Astaria = maritima, campus planus mari adjacens, напр. између Дамиете и Александрије. Du Cange, Glossarium mediae lat. везује је за из Тацита (Agricola) и Цезара добро познатим aestuarium. У Дубровнику се јавља израз (као astaria, lastarea) од XIII вијека и употребљава се све док је република трајала. Дефиниција: Cons. Min. 23 фебр. 1324 издаје наређења о заштити „nostri comitatus de Astaria, uidelicet Breni, Juncheti, Grauosi, Malfi et Umbole" (L. Ref. 1322).

[34] Тако према стању око 1280-90. Касније само vicecomites.

заповједник, кога су Дубровчани поставили, звао некада zupanus noster de Canali, некада vicecomes[35].

Дубровник није послије ових запосједања мировао. У средини XIII вијека покорио се оток Ластово драговољно Дубровнику.[36] У 1333 години откупљен је од Срба Стон заједно са полуострвом. Исто тако прешао је у средини XIV вијека оток Мљет у непосредни посјед републике. У 1399 г. купљене су од Босне Terre nove (од Астареје до Стона). Затим су запосједнути Конавли, што се дуго припремало и неколико пута покушавало, најприје у јулу 1419 јужни дио Конавала, затим у јануару 1427 сјеверни дио Конавала; обадвоје је откупљено; тиме су најпослије насљедници епидаварски опет запосјели рушевине Епидавра, колијевке дубровачке државе (14). Запосједање острва Корчуле, Хвара и Брача (1413-7), што су Дубровчани под заштитом Угарске извршили, било је само пролазно. Исто тако осташе без успјеха покушаји учињени 1430 и 1451 да се задобије Требиње, Клобук и Билеће; исто тако (1451) и покушај да се добије Нови и Рисан[37].

Посљедње фактично проширење извршено је узимањем Врсиња (сада Мрцине) поврх Конавала (1451). Отада је подручје Дубровника, од ушћа Неретве до Которског Залива, остало непромијењено све до пада републике (1808).

§ 4 ВИЗАНТИСКА ТЕМА ДИРАХИОН

Византиска тема Дирахион обухватала је остатке римских провинција Praevalis и Epirus nova. Она се није ограничила, као сусједна провинција на сјеверу, на неколико приморских градова и острва, него се простирала доста дубоко у унутрашњост земље. Њезина гранична линија остављала је морску обалу између Будве и Бара,[38] ишла преко Скадарског Језера до Дривоста (Drivasto), обухватала подручје да-

[35] Закључак „de faciendo priconiçari (sic) Ragusij et in nostris çopis, quod quilibet dampnificatus per homines domini regis Bosne et Rascie debeat ire ad sanctum Hylarum de Molendis (sic) ad stanicum ad utendum suis iuribus". Cons. Rog. 20 фебр. 1383 (L. Ref. 1382). Жупан у Конавлима: Prima pars est de reducendo Milath zupanum nostrum de Canalj (in marg. pro zubano de Canalj) 31 окт. 1419 (L. Rog. 1418-20); 14 авг. ib. као vicecomes.

[36] Ластово (ср. напом. 92) се спомиње у посједу Дубровника у статуту 1272, свуда у Codex Geno 1278 и даље, Testamenti 1282. Diversa Canc. 1275 итд. Да се добровољно покорило спомиње се у статуту и у једном писму млетачкој Signorii 1313, 7 јануара (L. Ref. 1312 f. 12): iam longo tempore ... homines de Lagosta se et insulam ipsam uoluntarie dederunt communi Ragusii" etc. Тврђење, које се налази у новијим дјелима, да се Ластово тек око 1310 придружило Дубровчанима, не одговара савременим изворима.

[37] D-r. Konst. Jireček, Nastojanje starijeh Dubrovčana oko raširenja granice, у дубровачком часопису „Slovinac" 1879, Nro. 4 и 5 (кратка, за вријеме бављења у Дубровнику написана скица ових покушаја анектирања према архивским врелима).

[38] Ἀπὸ τῶν συνόρων Δυρραχίου ἤγουν ἀπὸ Ἀντιβάρεως. Const. Porph. de adm. imp. cap. 30 ed. Bonn. p. 140.

наших племена Пулатија и Миредита, као и град Берат, па се између рта Glossa и луке Chimara враћала натраг на морску обалу. На сјеверу граничила се ова провинција са подручјем српске Диоклије или Зете, на истоку са земљама македонских Славена Дебра, Охрида и Горњег Дёвола. На југу је допирала до теме Nikopolis или Naupaktos, која је обухватала највећи дио негдашњег Старог Епира (Epirus vetus) па задирала такође дубоко у унутрашњост земље.

Становништво Драчке теме састојало се углавном од остатака старих становника земље, старосједилаца Илира и досељених римских колониста. Арбанаси су становали по равницама и брдским крајевима, Романи по приморским градовима. Овом првобитном становништву придружише се постепено славенски досељеници, чији је број све више растао, особито послије бугарског освајања земље у X вијеку. Још 1332 пише француски калуђер Брокар, да у овој земљи станују два народа, оба католичке вјере, наиме „Латини" у шест приморских градова (у Котору, Бару, Улцињу, Свачу, Скадру и Дривосту) и Арбанаси на копну и у унутрашњости земље.[39]

Романи су говорили једним италијанским говором (patois). Своје повеље, и за вријеме српске владавине (XI до XV вијека), писали су увијек на латинском језику; послије шизме били су увијек вјерни римској цркви; њихови посљедњи остаци исчезнуше тек пошто су Бар и Улцињ освојили Турци (1571). На њихово романско биће одавно је знатно утицало сусједство старосједилаца Арбанаса (15) и касније досељених Славена. У Драчу придружише се томе и грчки елементи који су владали даље на југу, на јонским острвима и на копну наспрам острва.

Арбанаси (виз. Ἀλβανοί, Ἀρβανῖται, славенски Арбанаси) раног Средњег вијека били су полуроманизовани старосједиоци, ратоборан брдски народ. Док се у осталим римским провинцијама домаће становништво у току времена мало помало потпуно романизирало, остали су становници арбанских планина на крају Старог вијека још увијек у стадију непотпуне романизације; о томе говори велика множина романских елемената у арбанском језику, које је Миклошић сакупио и који својим обликом упућују каткада на старију етапу изговора латинских ријечи.[40] У средњовјековним изворима нема нигдје говора о

[39] Brocardus код Матковића, Rad Jugosl. akademije 42, 161 — Романи као становници Далмације и Дирахиона. De adm. imp. cap. 32 p. 153. — Сва коресподенција Дубровчана са Баранима и другим је на латинском или италијанском језику, исто тако као са Которанима или са Сплићанима.

[40] Арбанаске ријечи kjutet civitas, kjiel coelum, kjiker cicer, kertuem certare etc., упућују на латинштину, у којој се *c* пред *i* и *e* још изговарало као *k* (cf. Miklosich, Alb. Forschungen II 86). Ова особеност јавља се у неким романским страним ријечима у слав. дијалекту Дубровчана: рекеса recessus (sc. maris, осека), дόкес, decessus, плакер placere, лукјернар lucernarius. Проф. Лука Зоре „Naš jezik tijekom naše književnosti u Dubrovniku у алманаху „Dubrovnik" III (Дубровник 1871) 195. Према томе је могуће да се овај архаички изговор управо у нарјечју романских становника градова у Далмацији и Превалитани задржао још у раном Средњем вијеку. Ср. и име града Ulcinium, слав. Улцин и Олгун, арб. Улкин.

покрштавању Арбанаса; оно је на сваки начин извршено још у старо доба, пошто се, напримјер, историја Драчке и Скадарске бискупије може непрекидно пратити од наших дана па унатраг све до првих вјекова нашег бројања година.[41] Доцније су се планинци сјеверне Арбаније, по примјеру романских становника по приморским градовима, придружили римској цркви. Као ратнике цијенила је Византија Арбанасе врло много, као и у новије вријеме Турци. Име племена Миредита потсјећа, по Томашеку,[42] на средњовјековни арбанаски најамнички живот под византиским заставама у ратовима против Арапа. Потицало би из времена арапско-византиских ратова и означавало извјесни нерегуларни род војске (виз. Μαρδαΐται арапски marid — множина marada, побуњеници).

Главни град и сједиште стратега био је Dyrrhachion (средњовј. Durachium, Duracium, арб. Durres, слав. Драч, итал. Durazzo), главна тврђава Византинаца на Адрији; византиски цареви дали су му многе привилегије које су се још и у XIII в. одржале. Те привилегије потврдио је краљ Карло I Анжујски када је заузео град 1272 г.[43] Често је ова провинција напросто називана именом главног града. Константин Порфирогенит зове Бар, Улцињ и Љеш једноставно „кастели (καστέλλια) Дирахиона“. Поп Дукљанин зове читаву област до Бара „terra Durracenorum“. (16)

Драгоцјена обавијештења о Драчкој провинцији у VII до XI в. даје попис епископија византиске државе, који је написан за владе цара Лава Мудрог (886-911).[44] Провинција се састојала, својом историском судбином, из два различита дијела. Сјеверни, некада превалитански дио, бројао је шест епископских сједишта. Кад је разрушена Доклеја, главни град провинције Превалитане, пренесена је епископија у приморски град Antivari (Ἀντίβαρις слав. Бар), који се у старо доба нигдје не спомиње[45], а у Средњем вијеку је имао првенство над свим сусједним мјестима. Ulcinium (арб. Ulkin слав. Улцин), Lissus (слав. и арб. Љеш), и Scodra су познати још у римско доба. У близини Скадра, у планини, лежао је Drivasto (сада рушевине). Сви ти градови захваљују своје постојање

[41] Farlati, Illyricum sacrum VII.

[42] Tomaschek, Oest. Gymnasialzeitschrift 1877, 681.

[43] „Antiquorum imperatorum Romanie privilegia“ у повељи Карла I 1272, 20 февр. код Макушева, Славени у Арбанији (руски, Варшава 1871) 22 напомена 2. Макушев тврди да овдје „Romania“ значи „Bulgaria“, па шта више мисли да је Карло I тиме „оснажио утицај славенске образованости у Арбанији“.

[44] Hieroclis Synecdemus et Notitiae graecae episcopatuum ed. G. Parthey (Berlin 1866) 125. О старости овога пописа сравни Heerstrasse 72, напомена 6. Бискупије превалитанских градова наводе се у томе попису као подложне митрополиту драчком. У XI в. налазимо ипак да су одвајкада потпадале под сплитског надбискупа (Thomas arichid. Spal. код Račkog, Documenta p. 199).

[45] Ако би се дозволила претпоставка да је Prokopios de aedif. 277 у Epirus nova убројао и Јустинијанове грађевине у сусједној Превалитани, могло би се Σκιδρέωγ πόλις 278, 27 као Скодра (Σκόδραι плур. код Hieroclesa и Not. episc.), и сљедеће Αντιπάργαι објаснити као Бар.

нарочито својим утврђеним акрополама.[46] Источно од Дривоста налази се, у сјеверно-арбанским Алпама, диецеза бискупа τῶν Πολάθων, episcopus Polatensis по каснијим латинским повељама. У славенским изворима Средњег вијека звала се Пилот. Према старосрпским документима простирала се од призренског поља и области Спаса (Горњи Пилот), с обје стране Дрима, до источне обале Скадарског Језера (Доњи Пилот). Данас су област и католичка бискупија Пулати сведени на долине неколико потока, које Дрим, продирући кроз сјеверноарбанске планине, прима са десне стране.[47]

У јужном дијелу провинције који је некада припадао Новом Епиру лежале су на обали осим Драча и вароши: Aulonia (садашња Валона) и Главьница (грчки Akrokeraunia). У унутрашњости била су сједишта бискупа: у граду Кроји, која је касније постала славна по Скендербегу, у области Chunavia (између Драча и ријеке Мат), у Pulcheriopolis-у (слав. у Средњем вијеку Бѣлград, сада арб. Берат). у Graditzion-у (стари Byllis, рушевине у долини Војуше, источно од Валоне), у Stefaniakai (код Валоне) и у непознатом Černiku.[48] (17)

Догађаји X вијека упропастише скоро сасвим византиско господство на источној обали Адрије. Хрватски владари настојали су већ дуже времена да запосједну сјеверне далматинске вароши. Сличну привлачну снагу имала је за Србе плодна област око Скадарског Језера и ушћа Бојане и Дрима. Али највећа опасност пријећаше од Бугара, који су у IX в. били припојили својој држави славенска племена у Македонији па сада из Охрида угрожаваху остатке епирских провинција. У X в. заузеше Бугари највећи дио Драчке теме и теме Никополис. Цар Симеон освоји од 914—927 г. чак Главьницу, Chimaru, и Buthroton (наспрам Крфу) на морској обали[49]; а цар Самуило узе (око 986—989) и сам Драч, али само за неколико година. Још су хроничари крсташких ратова спомињали Епир и Ар-

[46] Not. episc. спомиње и Доклеју, али ова је, по Конст. Порф. била одавно рушевина дубоко у славенској земљи. Λυκινίδων ib. je Ulcinium, Льцинь краља Стефана. Живот Немање, изд. Шафарик, cap. VII; арб. Ulkin. Const. Porph., De admin. imp. cap. 30 назива га Ἑλκύνιον; он спомиње осим тога и Ἐλισσός и Ἀντίβαρις које Not. episc. под истим облицима наводи.

[47] О Пилоту (особито по Призренској повељи 1348) Новаковић, Земљиште радње Немањине, Годишњица I (1877) 208—212. Kiri (Drinassi) који протиче поред Скадра долазио је из Пилота, Theiner, Mon. Slav. II 217 (1685). Опис граница данашњег Пулатија: Theiner ib. 218, Farlati VII 262, Hahn, Reise durch die Gebiete des Drin und Wardar 333.

[48] Not. episc. 1. c. Cp. Tafel, Via Egnatia p. 21. Положај у Средњем вијеку често спомињане Chunavia (ср. Theiner, Mon. Hung. 1 211; Šafařík, Werke II 734) види се јасно из Акрополите ed. Bonn. 149. Главьница, а не Главиница: Неакцентовано „ι" замењује у византиској транскрипцији славенских имена често слово ь: Κλοκοτινίτζα Клокотьница Τζερινίκος Черьник и др. Episcopus Cernicensis 1210, Tafel und Thomas, Urk. zur Handelsgesch. von Venedig II 120. За Главьницу сравни Tafel, Symbolae crit. II 95.

[49] Повеља 1020 (ср. Gesch. der Bulg. 202, Heerstrasse 76 и даље).

банију под именом Bulgaria. Село Булгари на ријеци Фанди, у области Миредита, са својом „Бугарском кулом" (kula Bulgjerit) је можда успомена на негдашњу грчко—бугарску границу у овим крајевима; јер се имена пропалих држава, провинција и народа обично одржавају врло дуго на њиховим границама, гдје супротност више пада у очи. Ове промјене на југу Драчке провинције утицале су наравно и на њезин сјеверни дио и на Далмацију гдје је у току X в. престала и онако још само номинална врховна власт Византије. Као господари Задра, Трогира и Сплита измјењиваху се отада међусобно Хрвати и Млечићи, чија се република уздизала под заштитом источноримских царева. Дубровник се отада налазио под млетачком, норманском и византиском врховном влашћу; 1205—1358 управљали су њиме млетачки кнежеви (comites) а од 1358—1526 налазио се под угарским протекторатом.

Послије пропасти старије бугарске државе, чија се историја завршава са неуспјелим опсједањем Драча (1018), обновио је цар Василије II и Драчку провинцију. Али су се прилике биле много измијениле. Заповједници провинције били су стално заузети експедицијама против Срба и нијесу се увијек враћали са лаворикама из брда данашње Црне Горе у Бар и Скадар. Ускоро су били Византинци присиљени да Србима потпуно препусте сјеверни дио провинције, тим прије што је сам Драч био угрожен од Нормана. У другој половини XI в. имали су већ пријестоницу у Скадру српски кнез Михаило, који је узео титулу „rex Sclauorum", и његов син Бодин. У исто вријеме одијелише се бискупије ових области од надбискупије у Сплиту и обнови се некадашња надбискупија Доклеје са сједиштем у Бару.

Тек цару Манојлу Комнену (1143—1180) пође за руком да негдашње теме Драч и Далмацију успостави у своме старом опсегу; Дубровник, Сплит и Задар постадоше опет неко вријеме византиске вароши. Послије смрти Манојлове велики жупан Стефан Немања освоји од Грка и припоји српској држави област око ушћа Бојане и Дрима са градовима Скадром, Улцињем и Баром (18) и многим малим тврђавама заједно са Пилотом и градом Котором; отада су сва та мјеста и области били непрестано у Немањићкој држави[50].

§ 5. СЛАВЕНСКА ПЛЕМЕНА У СРБИЈИ И БОСНИ У РАНИЈЕМ СРЕДЊЕМ ВИЈЕКУ

Славени заузеше цијелу унутрашњост Балканског Полуострва. Сву земљу од Црног до Јадранског Мора звали су отада Византинци Σκλαβινία, а Романи по јадранским приморским варошима S c l a v o n i a. Док је на истоку ово име већ послије неколико вјекова потиснуло име бугарске државе која се брзо ширила, на западу, на обалама Јадранског Мора према Италији, у млетачким и дубровачким повељама, на поморским картама и у путописима, у хроникама и географијама

[50] Краљ Стефан Првовјенчани, Живот Немање ed. Šafařík (Památky) cap. VII. Сравни Кинам, ed. Bonn. 249.

називана је ова земља све до турског времена врло често Sclavonia, а њени становници једноставно Sclavi[51].

Становници ове простране Славиније бијаху подијељени на многобројна племена независна једна од других. Прву јединствену државу основаше Бугари на истоку. На западу образовала се већа државна целина најприје код Хрвата чији су владари од почетка X вијека носили краљевску титулу. У истом стољећу настала је и прва јача државна заједница између племена која су се даље према југу и истоку била населила по непроходним планинским крајевима између Хрвата, византиских приморских градова и Бугара под хегемонијом правих Срба; истина, тада само за кратко вријеме.

Сједишта, границе и градове ових српских и босанских племена описује Константин Порфирогенит. Његов значајан извештај допуњују подаци попа Дукљанина, чији „Regnum Slavorum", написан (према Рачком) око 1143—1153 у Бару, има, поред свих доказаних историских неистина, још увијек за географију извјесну вриједност. Врло обилато објашњење података царског историчара пружају повеље XII—XV вијека[52].

I ДИОКЛИЈА или ЗЕТА

Кнежевство Диоклићана (Διοκλητιανοί), Константинова Διόκλητα, Διοκλήας χώρα, Диоклија, Диоклитија, доцнијих српских листина, била је најјужнија српска покрајина. Име носи од Доклеје, некадашњег главног града провинције Превалитане. Простране развалине Доклеје, које Црногорци још и данас зову Дукле (19), леже између Зете и Мораче у близини њиховог састава на јужном обронку црногорских брда, према басену Скадарског Језера. Масивни обухватни зидови у облику паралелограма, остаци моста преко Мораче и водовода, многобројни канелирани стубови, развалине неке палате или храма, које Црногорци називају „царски двор", многи саркофази са барељефима и множина надгробног камења са латинским натписима свједоче о негдашњем цвјетању Доклеје. Ту се често налазе новци (међу њима много златника), већином из II и III вијека. Каснија средњовјековна тумачења казују да је цар Диоклецијан, који је био Салонићанин, рођен у овом граду, или чак да га је он саградио и назвао га по свом имену; притом измијењено је име града у Dioclea, облик који стари споменици не познају[53].

---

[51] *Slavinia: Gesch. der Bulg. 93, Heerstrasse 70, 74.* У дубровачким повељама стално Sclauonia, ријетко Rassia, никада Serbia. Esclavonie код Ville-Hardouin-a (код Задра), Sklavonia код Едризија итд.

[52] Const. Porph. de admin. imp. cap. 30—36, Ср. Rački, Documenta 405 и даље, гдје се налазе сви досадањи покушаји објашњења.

[53] О римској Доклеи и облику имена сравни Mommsen, Corpus inscr. lat. III, 1, 283. Рушевине је посјетио и описао руски геолог Ковалевски, Четыре мѣсяца въ Черногорий, Петроград 1841, 81—85, који је по налогу владике у блиској Златици тражио злато, али у кречњаку није ништа нашао. Старији опис: Marino Bolizza (племић из Котора), „Relatione et descrittione del sangiacato di Scutari" из 1614 године (M. S. у Марцијани у Венецији).

У Средњем вијеку била је стално Доклеја напуштена. Константин је зове ἐρημοκάστρον. У години 1474 саградише Турци у близини тврђаву Подгорицу, (послуживши се при томе и овим рушевинама), гдје је у XII в. стајало мјесто Рибница, родно мјесто Немањино[54].

Име земље Диоклија потиче сигруно још из претславенског доба када је Доклеја још била главни град; можда је тада ово име употребљавано за цијелу провинцију Превалитану. Послије Константина јавља се ово име у српским повељама још на почетку XIII в.; у то вријеме звали су српски писци и Јадранско Море „море диоклитијско"[55]. Послије је име Диоклија потиснуто од израза Зета (лат. Zenta, Genta), узетог од имена једне Морачине притоке. Биле су двије Зете, Горња Зета у брдима, Доња Зета око Скадарског Језера и уз морску обалу.

С југа граничи Диоклија са Драчком провинцијом: на западу се простирала на мору од Бара до Котора. Јужна страна Которског Залива била је диоклитиска, сјеверна травунска. Ова подјела одржала се као посљедица црквене и политичке диобе (епархије Зете и Хума) све до Карловачког мира (1699), када су Млечићи први пут ујединили цијелу Боку. Сјеверна граница Диоклије ишла је од Котора пут истока преко вододјелнице на извору Зете према изворима Пиве која спада у поречје Дунава. За источну границу напоменуо је Константин само да се Диоклија „у планинама примиче (правој) Србији".

Константин спомиње у Диоклији три велика настањена града:

1. Τὸ Γράδεται. Кад ово и сљедеће име држимо на уму, видимо да је био у Диоклији један „стари" и један „нови" град, Градац или Стариград и Новиград. Под именом Стариград, Civitas antiqua, јавља се стварно у неким врелима (20) XIII—XV в. град Будва која се, откако су је разрушили Сарацени (840), налазила у посједу Славена. Константин је не спомиње ни међу славенским ни међу грчким градовима, иако је за његово доба заиста била настањена.[56]

---

[54] Грађење Подгорице „in medio Zente" 1474, Dr. Joannes Šafařík, Acta archivi Veneti (Београд 1860) II 547. Рибница је и данас име рјечице која код Подгорице утиче у Морачу.

[55] Сравни Даничић, Рјечник из књижевних старина српских, под Диоклија. Море диоклитијско, Доментијан ed. 1865 p. 298.

[56]) Да је Стариград — Будва, мислио је већ Даничић, op. cit. III 598 на основу преписке из 1398 године, гдје се у слав. писмима спомиње Стариград (Пуцић, Споменици србски I, 12, 13), док у латин. рјешењима вијећа (Ib. Приметбе p. II) стоји Budua. Да се овдје мисли на Будву, види се из рјешења Cons. Rog. 21 августа 1397 (L. Ref. 1397—9), гдје се Сандаљу шаље „una fusta pro conducendum uxorem suam de Buda"; Cons. Mai. одобрио је 4 децембра (ib.) жени Сандаљевој да жито извезе из Дубровника у Будву. Сандаљ као господар Будве: Ljubić, Monumenta IV 378, V 64, 78, 80, 108. — 7 јула 1389 ријешили су Cons. Min. и Cons. Rog. (L. Ref. 1388—90) да се пошаљу посланици „ad eundum usque ad Ciuitatem antiquam ad conuitandum dominum Jura de Balsa". У јуну 1430 путовао је дубровачки посланик Гојчину Црнојевићу „la via de Starigrad", Lett. 1427—30. — У Стариграду, у Диоклитији, укрцао се св. Сава приликом свог другог путовања у Јерусалем. Данило ed. Даничић 251.

2. Τὸ Νουγράδε, Новиград, је по свој прилици у старијој историји Зете врло важан град Превлака који лежи у Которском Заливу на једном полуострву, у најдубљем унутрашњем углу спољњег басена Которског Залива. Као „locus Trajectus (= Превлака) in culfo de Cattaro“, са castellum и curia, позната је попу Дукљанину. Да је Превлака доиста била једно од главних мјеста у земљи, види се отуда што је почетком XIII в. српски архиепископ св. Сава основао код овдашњег манастира св. Михаила епископију за читаву Зету; та епископија пренесена је тек доцније у манастир св. Николе на острво Врањину, на Скадарском Језеру, па одатле у XV в. на Цетиње. Још су владари из династије Балшића обичавали од 1360—1390 да често станују и у св. Михаилу на Превлаци и у Будви.[57]

3. Τὸ Λοντοδόκλα се не може данас позитивно утврдити.

Поп Дукљанин зна за двије области у старој Диоклији: „Zentae regio“ и област Submontana, слав. Podgoria која се иначе нигдје не јавља. У Зети спомиње он 10 жупа.[58]

1. Lusca (Lucca) juppania (Лушка, од луг) лежала је на сјеверној страни Скадарског Језера. Рачки је идентификује са данашњим Љешкопољем.

2. Podlugie (Подлужје) је крај око Жабљака. „У Жабљаку полужкоме граду“ пјевају Црногорци још у својим народним пјесмама.[59])

3. Кучево се звала околина Будве (Budua cum Cuceua, Cucceui in Budua). Још 1278 спомиње се у једној судској дубровачкој књизи неки човјек из „Кучева у Зети“.[60]

4. Gorsca juppa (Горска жупа). Спомиње се и у оснивачкој повељи манастира Жиче на Ибру (1222-1228); лежала је у црногорским брдима. (21)

5. Жупски град Kupêlnik, Cupelnich код Дукљанина, Copenico код Млечића у XV в., сада арнаутско село Коплик, лежао је на источној страни Скадарског Језера и био погранично мјесто према византиској провинцији. За вријеме цара Душана спомиње се само као село које је он (1348) поклонио манастиру св. Архангела у Призрену.[61]

---

[57] Дукљанин, ed. Crnčić 40. О судбини ове епископије сравни Дучић, Бока и Зета, Гласник 42 (1875) 168. У дубровачким књигама спомиње се чешће пута св. Михаило 1362—1383, напр. 10 фебр. 1362 ријешио је Cons. Rog. (L. Ref. 1361) „respondere metropolito S. Michaelis, non dando ei aliquid de blado“; авг. 1366 отпутовали су изасланици к Ђури Балшићу у Будву или евент. ad S. Michaelem, јуна 1371 посланици Радичу, кефалији Ђурином, „ad San Michel in lo golfo de Catharo“; 22 октобра и 1 новембра 1382 послато је изасланство, а касније и љекар, Балши ad S. Michaelem.

[58] Дукљанин, ed. Crnčić 39. 51. Осим тога Obliquus и 57, 58. Prapratna (у тој curia) 49., Чрмница 48, 58, Грбаљ 53. Ср. Rački, Ocjena 54.

[59] Народна пјесма у Србскодалматинском Магазину 1869, 112.

[60] „Bardogna de Coçoa de Genta“ 1278, 16 окт. Cod. Geno f. 57.'

[61] Купêлник у Доњем Пилоту 1348 ср. Новаковић, Годишњица I, 210. Copenico код Петра de St. Odorigo (1416): Макушев, Славени у Арбанији 154. — Cità de Balezo ib. и у повељама, напр. Dr. Joannes Šafařík, Acta archivi veneti II. 262 (1428), 547 (1474); Farlati VII, 206.

6. Barizi би могао бити често спомињани град Ballesio, Balezo, Baleç у XV в.; сада село Baliey на ријеци Риоли (rivulus, име римског поријекла), на источној страни Скадарског Језера.

7. Град Obliquus је по Рачком село Облићи у Црмници. Данашњи Облик код Скадра лежао је тада на византиском земљишту.

8. Prapratna (сл. папрат), један од главних градова Зете, сада једно село Папратница у долини Црмнице. Још су се владари из династије Балшића обично бавили у овом крају, у Годињу, на обали Скадарског Језера.[62a]

9. Crmnica (Cermeniza од старосл. čгъmьпъ, црвен), Чрмница у доцнијим српским листинама на истоименој рјечици између сјеверног краја Скадарског Језера и брда на обали, још и данас добро познати предио.

10. Исто тако позната је жупа Грбаљ (Grepoli, Gripuli), на обали мора између Будве и Превлаке; сада се зове обично само Жупа.[62b]

II ТРАВУНИЈА И КОНАВЛИ

Сјеверно од земље Диоклићана, између Диоклије и Захумља, лежала је Τερβουνία цара Константина, област гдје живе Τερβουνιάται, Травунија у краљевској српској титули XIII в., Tribunia, Tribigna код Дубровчана. На југу граничила се Которским Заливом и земљом Диоклићана, на западу морем од Котора до Дубровника, са сјевера границом која је ишла од Дубровника преко извора Омбле (Шумет је са Жупом био у прво вријеме травунски) на брда на морској обали и одатле (нешто сјеверније од села Зачуле) преко Попова Поља па између Љубомира и Љубиња право ка Гацку. Источна граница (према Србима) била је у планинама између Билећа и Пиве. Полусамосталан дио земље била је приморска област Конавли (Canale).[63]

Константин пише да земља Травуњана и Конављана има много утврђених мјеста од којих по имену спомиње пет градова:

1. ἡ Τερβουνία је данашње Требиње, Tribunia код Дукљанина и у старијим дубровачким актима, Tribigna у млађим. Облик Требиње јавља се у српским листинама већ у XIV в., а у дубровачким (22) тек у XVI в., када је у Дубровнику штокавски дијалекат (у коме *е* замјењује *и*) побиједио стари чакавски.[64]

[62a] Повеља 1408 dada in Godigne. Ljubić, Monumenta V 139.

[62b] У Podgoria спомиње Дукљанин p. 38 — 11 жупа: Onogoste (Оногошт или Никшић), Морача, Комарница (на изворима Пиве), Пива, Gerico (Gezico? = Гацко, дубров. Geçecha), Netusini (Neuisini?, Невесиње) Guisenio (?), Com, Debreca, Neret (извориште Неретве), Rama (притока горње Неретве).

[63] Zonchetto било је под Дубровчанима увијек сједињено са Бреном под једним кнезом. Брено је сигурно било травунско. Оно није плаћало могориш Хумљанима. Зачула је припадала Требињу: 1413 Пуцић, Споменици I 117.

[64] За име сравни брдо Тербуни код Пуке у Арбанији; село Трабоини на источној страни Скадарског Језера, села Требиње код Сјенице и на изворишту Лаба, брдо Трибањ код Ливна, село Требањ у Дубравама (западно од Стоца) итд.

2. Τὸ Ὅρμος, Urmo код Дукљанина, Verm, Verma, Vermo, Verno у дубровачким врелима, Врм (Врьмь) у српским повељама је старо, сада заборављено име жупе око Клобука.[65]

3. Τὰ Ῥίσενα је старо Risinium (сада Рисан), Resna, Resena у дубровачким актима XIV вијека.

4 Τὸ Λουκάβετε је непознато[66].

5. Τὸ Ζετλήβη (Зетливи) могло би бити Столиво, кад се овај не би налазио на јужној (диоклитиској) страни Которског Залива.

Попис травунских жупа даје Дукљанин. Све су, осим једне, познате[67].

1. Libomir, сада Љубомир између Требиња, Билећа и Попова.

2. Vetanica је нејасно. У јулу 1406 упућени су дубровачки посланици војводи Сандаљу „andar la via de Papaua in Viteoniça", али је ово мјесто већ сигурно, као и Попово, лежало у Захумљу[68].

3. Rudina је још и данас познати крај Рудине, источно од Билећа (Rudine 1280, Rudene 1357)[69].

4. Крушевица (Cruseuiça 1279) је „кнежина" (клан) између Зубаца, Конавала, Кривошија и Грахова; често се спомиње у Вукаловићевом устанку 1858 и даље[70].

5. Urmo и 6. Ressena, види горе.

7. Драчевица звала се област Новог до у XV в. Тамошњи жупани спомињу се често у дубровачким архивалијама. Један дио ове жупе зове се и звао се већ у Средњем вијеку Sutorina или Subtorina. Град Нови на морској обали (castrum novum Sutorine, Нови [град] у Драчевицѣ) основао је тек Стефан Твртко, краљ босански, у 1382 години. Пријашњи град жупе стајао је можда код данашњег села Драчевице, 4 километра од мора[71]. (23))

---

[65] Hormos се досада тражио у Кривошијама. У дубровачким актима често спомињан већ због сусједства. Најприје 23 фебр. 1280 „Radoannus Zuenich de Verma" јамчи за „Chertessiam hominem suum", да ће овај Cretessia (sic) због неке крађе доћи на станак, „ad lesnam proçam". Cod. Geno f. 71'. Касније се спомиње већином заједно са Клобуком. La contrada de Verum con lo castello de Clobuch, 13 септ. 1430 (Lett. et Comm. di Lev. 1427—1430). Verno che pertien a Clobuch, 18 авг. 1451; Verno con lo castello de Clobuch 2 септ. те године (Lett. et Comm. di Lev. 1448—1488). Врм 1427; Mon. serb. 347, 349.

[66] Лукавица 1399 (ср. § 11) није лежала у Травунији. Име би међутим могло гласити и Луковит; ср. Луковит село код Плевена у Бугарској.

[67] Дукљанин ed. Crnčić p. 39.

[68] 16 јула 1406 (Lett. e Comm. di Lev. 1403—1410). Ср. Viteoniza код Luccari, Annali di Rausa 1605 p. 58.

[69] Cod. Geno f. 84. Ср. моје Wlachen und Maurowlachen p. 4.

[70] Stanoe Ratillouich de Cruseuiça, Ratcus Bratosclauich de Plana pleçii pro Dragi Dragouanich de Clahuçi 13новемб. 1279. Cod. Geno f. 63.

[71] Писмо castellano et zupano Drazeuize, Cons. Rog. 5 март 1420 (L. Rog. 1418—1420); çuban de Drazeuiça 19 јули 1428 (Lett. e Comm. di Lev. 1427—30). Subtorina само једанпут, Cons. Maius 16 јуна 1414 (L. Ref. 1412—14). — Градња Новог: Cons. Rog. 27 маја 1382 ријешио је да се за пут у Угарску одређени посланик Петар Гондола „informare horetenus, quod dicat prefato domino nostro de castris, que construuntur per dominum regem Bossine in culfo Catarj et alibi" (L. Ref. 1382). У септембру исте године стајало је већ "castrum domini regis, quod est in culfo Cathari". Castrum nouum Sutorine 30 јула 1383 (ib.); „у Новом у Драчевицѣ" 1440 Mon. serb. 404. У XV в. опћенито Нови.

8. Canale лат., и итал., слав. Конавли или Конавле (множина), Καναλή код Порфирогенита, звала се плодна и топла четири географске миље дугачка приморска област, од Залива Жупе (Брено) до уласка у Которски Залив (о имену види § 3). Поједини дијелови ове жупе носили су своја посебна имена. Пространи пашњаци на планини према истоку звали су се Планине. У јужном дијелу Конавала биле су двије одвојене земљице, Доња Гора и обје Витаљине; у ове посљедње убрајало се и предгорје Punta d'Ostro и мала лука Молунат (стр. 216) заједно са малим стјеновитим острвом које лежи наспрам ње. Главна лука Конавала била је још увијек Цаптат, стари Епидавар; ту су се југославенски владари, као напр. цар Душан (1350) и краљ Стефан Твртко, кад су посјећивали пријатељске Дубровчане, обично укрцавали у сјајно опремљене галије, да би избјегли стрми пут преко брда св. Срђа. Четврт сата источно од Цаптата била је код истоименог села тврђава Обод; одатле је водио пут преко планине према Требињу. Најјача тврђава Конавала била је Сокол чије се рушевине (сјеверно од Мрцина) још и данас виде. Најплоднији дио конавоске жупе била је долина Љуте. Жупани су сједили, како изгледа, већином у Ободу или у долини Љуте; има повеља које су датиране једноставно „у Конавлах на Љутој". У XIV в. биле су жупаније Требиње и Конавли обично у једној руци. Први дубровачки кнезови становали су у Сан Мартину, у новосаграђеном граду (1427)[72].

9. Жупа Жрновница (Gernouiza код Дукљанина), Brennum Романа, окупирана је постепено од Дубровчана (§ 3) Њено име јавља се у српским листинама у XIII в.; у народним пјесмама XVI-ог вијека, које је открио Богишић, спомиње се „лепа жупа Жрновница" пред градом Дубровником, са својим хладним водама, која (бар према мојим обавјештењима) у самоме мјесту није још заборављена. Спочетка је ово име означавало врела воденичких потока на морској обали (жрнов, воденички камен). Јужна граница (према Конавлима) ове мале жупе, која је велика једва једну квадратну миљу и која сада може бројати нешто преко пет стотина кућа, налазила се у Средњем вијеку код села Бјелена (сада Плат), на највећој узини данашње Далмације. У XIV в. била је жупа подијељена у три области: Brennum, Subbrennum и Molini[73]. И Бргат и Шумет били су свакако потчињени њеним жупанима.

---

[72] Сада се каже Конавле или *-и*, генитив: Конавала, локатив: у Конавлима: увијек дакле у множини. За име: Нови водовод од 1435 зове се у Дубровнику обично конȏ (на коналу). Вук погрешно каже „Конављe" (у Српском рјечнику, као neutrum singulare). Ср. Даничић „Рјечник" — Жупа конавалска и з Дольном Го́ром и град Сокол; жупа конавалска и виталинска, 1391 Mon. serb. 217. Жупа Конавли з Доном Гором и с Виталином, 1419 ib. 284 — Доња Гора обухватала је села Nichulichi, Poglize, Corinichi, Radolcichi и друга (Cons. Rog. 16 јануара 1426, L. Rog. 1429—26). Витаљина са Молунатом: Mon. serb. 217. Vitania 1322, Vètalina 1369, Vitagnina 1420, due Vitagline 1426.

[73] Жрновница: Mon. serb. 10, 27, 38, 189. Повеља краља Стефана Твртка дана 10 априла 1378 „прѣд градом Дубровником у Жрновницах" (ib. 189) спомиње се у писму дубровачким посланицима на босанском двору 4 децембра 1404 (Lett.

Овим Дукљаниновим жупама треба додати:

10. Требиње (само мјесто), сједиште жупана. Његовој жупи припадаше мала област Луг на Требишњици испод Требиња, која је у 1430 години бројала око 60 кућа чији су се становници прехрањивали прављењем дрвеног угља (24) и уз то се „због сиромаштва" бавили друмским разбојништвом[74]. Осим тога спомињу се мале области:

Врсиње (Versigna), насељено ратоборним пастирима, лежало је на путу од Требиња у Нови; 1451 године запосједоше га Дубровчани. Од XVI-ог вијека зове се Мрцине. Сада је село у планинском дијелу јужних Конавала.

Зубци (једнина Зубац), још и данас познато племе између Конавала, Врсиња, Крушевице и Требиња; спомиње се често од 1379 године. И Зубци, као и становници Врсиња, стјеривали су обично своја стада на зимску пашу у топле Конавле, а у прољеће опет изгонили натраг у планине[75].

III. ЗАХУМЉЕ ИЛИ ХУМ

Обалу између Дубровника и ушћа Неретве и унутрашњост иза ње обитаваху Ζαχλοῦμοι (код Константина). Њихов кнез Михаило називао се у почетку X-ог вијека „dux Chulmorum". Још у XIII вијеку налазило се Захльмие у српској краљевској титули. Иначе се земља у касном Средњем вијеку обично звала Хльмь, хльмска землıа; према доцнијем развоју језика Chom, Chum; латински Chelmo (Halomfelde у угарским повељама). Име је славенско (хльмь collis; захльмие код Константина тачно протумачено „с оне стране брежуљка", ὀπίσω τοῦ βουνοῦ. Према истоку обухватао је Невесиње и допирао до најгорњег тока Неретве, гдје је Коњиц био погранично мјесто између Хума и Босне, исто онако као што је још и данас између Херцеговине и Босне. Према сјеверу простирао се Хум у доцнијем Средњем вијеку и преко десне стране обале Неретве[76].

---

e Comm. di Lev. 1403—1410) наведена као „la pouigla del re Teuertcho, facta in Breno". Богишић, Народне пјесме из старијих приморских записа I (Београд 1878) 221—224. Жупа Жрновица у једној старој сатири: Kurelac, Runje i pahuljice (Zagreb 1866) 101. Констатовање положаја у дубровачким актима често споменутог Bielen-a (Belen) у XIII, Bielen у XIV, Bielem у XV в. врх Белома 1253 Mon. serb. 38) захваљујем госп. проф. Будманију и старом дубровачком катастру (Libro Rosso); код становника Плата постоји још традиција да се њихово мјесто некада звало Бијела.

[74] Луг: писмо посланицима у Босни 7 јула 1430 (Lett. e Comm. di Lev. 1427—1430). Lugh бијаше „de Tribigna e in Tribigna (тј. у жупи Требиње).

[75] Врсиње у српским повељама, Versigna у дубровачким актима, због сусједства врло често спомињано. Слично Subçi, Zubzi, homines de Subzi. Једнина: Dobrouoy Xubeç, 1 фебр. 1395 (L. Ref. 1395—7), Sisman Subaç 21 септ. 1425 (Libri Mai. Cons. 1424—8) итд.

[76] Dux Chulmorum: Rački Documenta 189. Српски извори, сравни Даничић op. cit. Да ли је Завршје 1332 (Mon serb. 101) идентично са Захльмије, није сигурно. Halomfelde 1435 (Let. 1430—35) у преписци са царем Сигисмундом. Да је Невесиње припадало Хуму, види се из догађаја 1404 године (§ 6). Војвода Сандаљ, од 1404 господар Хума (§ 6), имао је царинарнице у Врапчу и у Коњицу

Константин спомиње у овој земљи шест настањених градова:

1. У земљи је било велико брдо на чијем су се врху налазиле двије тврђаве τὸ Βόνα καὶ τὸ Χλοῦμ. Ту је била и ријека звана Βόνα што значи толико колико и καλός.

Ријека Буна је још и данас добро позната у старој земљи Захумљана. Извире испод рушевина тврђаве Благаја, испод подножја стрме литице из једне пећине и послије кратког тока утиче у Неретву. Обје, по Константину на истом брду сазидане тврђаве, главне тврђаве Хума, су сигурно само два имена за један исти град, наиме за Благај, историски утврђено главно мјесто Хума. Једно је име било римско, а друго славенско. Bona је римско име и за град горе на брду а и за ријеку доле (cf. илирски град Βοῦννος код Стефана (25) Византинца). Као име ријеке остало је и данас старо име, само мало измијењено; а за град је преведено на славенски у Благај (благъ старославенски bonus). Друго име, које спомиње Константин, Хльм било је општи славенски апелатив који је могао означавати сваки брег и који је рано изашао из употребе.

Благај је у XIII—XV в. био не само главни град Хума, него и једно од првих мјеста цијеле унутрашњости. Испод брда са градом налазио се на ријеци у пријатном, дрвећем богатом крају замак Бишће, звано и „Бишће у Подграђу" (подграђе = suburbium), гдје су се краљеви босански обично много задржавали. Сада се још равница на ушћу Буне зове Бишће. Послије пада домаћих држава постао је Благај рушевина и 10 км. од њега сјеверозападно настао је нови „мостовни град" Мостар (§ 13).[77]

2. Τὸ Σταγνόν, сл. Стон, итал. Stagno, најприје код Географа из Равене (VIII в.) као Stamnes; још у повељама из XIII в. спомиње се као Stamnum, Stammum.[78] Лежао је на превлаци која веже с копном скоро 9 миља дуго полуострво Puncta Stagni,

(ср. Пуцић I 102). Commissio посланика код Сандаља 1405, 18 марта (Lett. 1403 — 10): „doue lo porete trouar in terre de Chelmo, non passando Chogniç, infin in Drinayeua (Дриналево Mon. serb. 447). Ego eram in Choniç et dicti Pauluscus et Neneç ueniebant de Bosna (Коњиц је био дакле изван Босне) pro ueniendo Ragusium: саслушање сведока 1382, 16 јула (пришивено у Lett. 1419—22).

[77] Бишће (Bisze, Bissiçe), Буна и Благај једно поред другога, скоро сваке године у дубровачким актима XIV—XV в. In Bisze sotto Blagaj, писмо посланицима код Сандаља 1 марта 1423 (Lett. 1420—22). Сандаљ се налазио у „Blagaj ouero Bistçe" 18 марта 1428 (ib. 1427—20). На Бисчи у Подгради, Mon. serb. 202. Стари град Хльм тражили су доцнији писци у рушевини Салом Паланка код Невесиња; већ српски аналист из Троноше, који је прошлог вијека писао уз припомоћ руског пријевода дјела „Regno degli Slavi" (Петроград 1722), од Мавра Орбинија, прогласио је Салом за Zachlum (Гласник 5, 37). — Мени није позната ни једна повеља из Средњег вијека у којој би се спомињала Салом-паланка. (Ср. напом. 291).

[78] Pardua (mansio између Нароне и Епидавра) id est Stamnes: Ravennatis anonymi cosmographia edd. Pinder et Parthey (Berolini 1860) 208, гдје аутор и друга античка мјеста објашњава према стању за његово доба. Ad Stammum 1238 Ljubić, Mon. I 56; de porta Stannu (читај Stamni) usque Ragusium 1245 ib. 67; ad Stammum 1257 ib. 88. In Stammo преговори између Дубровчана и Омишана, повеља од 15 маја 1239, Arch. Rag. 1200—1300 fasc. I.

итал. Ponta de Stagno, слав. Стонски Рат (сада итал. Sabioncello, слав. Пељешац по једном селу на јужној страни, иако старо име Стонски Рат још није заборављено). Преко Превлаке преношене су лаке барке на другу страну. Дубровчани су већ 1333, послије заузећа Стона, намјеравали да је прокопају; 1396 отпочели су са радовима, али плана нису извршили.[79] У почетку XIII в. основао је св. Сава у Стону епископију за Хум; ипак је сједиште епископа пренесено доста рано у унутрашњост земље; за турског времена налазило се сједиште епископије код Требиња у сусједним манастирима, најприје у Тврдошу (1693 разрушен), па послије у Дужима, а 1777 први фанариотски владика Антим пренио је сједиште епископије у Мостар.[80] Дубровачке књиге XIII в. спомињу неке „juppani de Stagno". Иако је мјесто (26) заједно са полуострвом 1333 продато Дубровчанима, тврдио је кнез Војислав Војновић 1359 год., да је „Punta Stagni" сједиште „comitum Chelmi" и на томе заснивао своја права.[81]

3. Τὸ Μοκρισκὶκ (мокрьски); иначе се не спомиње у овој области.

4. Τὸ Ἰοσλή је село Ошље, сјевероисточно од Стона, на путу из Дубровника за Метковић. Многобројни велики камени гробови свједоче о његовој некадашњој важности. У X в. било је још κάστρον, али у XIV в. само село.[82]

5. Τὸ Γαλουμαήνικ не спомиње се доцније никада.

6. Τὸ Δοβρισκὶκ (дьбьрски, адј. од дьбьр) је данашња област Дабар у планини источно од Стоца; у касном Средњем вијеку спомиње се доста често.[83]

---

[79] Барка у којој су дубровачки посланици путовали у Угарску код Стона „translata per terram". Cons. Min. 14 апр. 1395 (L. Ref. 1395—7) — Dom. Mar. Negri, Georg. Comm (Basel 1557) p. 101 о стонском полуострву: angusto collo continenti annexa, humili adeo, ut nauiculae transuehuntur. Прокопавање: прѣкопати Прѣвлаку од мора до мора 1333 Mon. serb. 106. Копање канала: Cons. Rog. и Cons. Mai. марта 1396 (L. Ref. 1395—7). Још учени Дубровчанин Стефан Гради († 1683), директор ватиканске библиотеке, препоручивао је својим суграђанима да прокопају превлаку стонску.

[80] О овој српској епископији сравни Дучић у Гласнику 42, 173. У дубров. актима нашао сам само једнога „episcopus de Chelmo" 1280, чији је чиновник имао муке in Tornoa (Трново у Terre nove) због неке стоке која је припадала неком дубровачком поданику (God. Geno f. 67). Код отступања Стона спомиње се само „поп србски", а никакав епископ. (Mon. serb. 108).

[81] У Cod. Geno спомињу се „Dobrosclauus Toplich juppanus Stagni" 1278 и 1280 (f. 55', 82) и „Radennus juppanus de Stagno 1279 (f. 66). Војиславов захтјев: „Et postea uobis accipiam Puntam Stagni, quia mea est; ego sum comes Chelmi et Punta Stagni est sedes comitorum (sic) Chelmj, itaque mea est". Commissio посланику у Угарску, авг. 1359. Lett. 1359—80, f. 4'.

[82] Peruien Clapouich de Oscle примљен за дубровачког грађанина 7 јан. 1351 (L. Ref. 1350). Ошле 1399, Mon. serb. 234.

[83] Неки трговац in Debre опљачкан 1285 (Diversa Cancellarie 1275). Sub Porin, Deber и Chobuch као мјеста иза којих посланик ка босанском краљу не треба да пређе (Mai. Cons. 30 септ. 1384, L. Ref. 1382). Опљачкана стока in Lubigne et in Daber 1404 септ. (Lett. e Comm. 1403—1410). Гласник за Дабар: Cons. Rog. 3 јуна 1421 (L. Rog. 1420—26).

Дукљанин спомиње 9 жупа земље „Chelmania“:

1. Stantania = Stagno = Стон.

2. Papaua, Papoa код Дубровчана, слав. Попово, је данашње Попово Поље на доњем току Требишњице. Област тамошњих жупана обухватала је и обалу од Стона до Затона са луком Слано, док није 1399 дошла у посјед Дубровчана.[84]

3. Yabsko је можда искварено име.

4. Lucca је у Средњем вијеку добро позната Лука са обје стране доње Неретве, у оном крају гдје се у њу улијевају Требижат, Брегава и Крупа.[85]

5. Vȩllica, 6. Gorymita, 7. Vecenike су непознате, свакако су у рукописима рђаво сачуване.

8. Dubraua, „juppa Dobraue“ 1285, су „Дубраве равне“ у старијим народним пјесмама, сада Дубраве, земља између Стоца и Мостара.[86]

9. Debre види горе Константин Порфирогенит 6.

IV. НЕРЕТЉАНИ

На обали наткриљеној високим стијенама, између Неретве и Цетине становали су Ἀρεντανοί или Παγανοί (сл. поганин: paganus, ἀβάπτιστος) код Константина, Narentani код млетачких хроничара. У каснијем Средњем вијеку звали су се славенски Крајињани, лат. Craynenses, а њихова земља Крајина (Cřayna).[87] То су били, као и староилирски (27) Ардијејци који су сједили на истој обали, најгори поморски разбојници читавог Јадранског Мора и задржали су своје старе обичаје још у XIII вијеку.

Према Константину имали су три жупе (ζουπανία):[88]

1. Ἡ Ῥαστώτζα, на морској обали, је била најјужнија од ових жупа и налазила се у сусједству ушћа Неретве. Језеро код Вргорца зове се још и данас Расток.

2. Τὸ Μόκρον (Muikuron, Muccuro у VI в.) на обали морској, данашња Макарска.

---

[84] Дукљанин ed. cit. p. 39. Нпр.: „Juppanus Tuerdicus de Papoa“ 1278—85 (често спомињан). Ср. Mon. serb. 53.

[85] Лука жупа с оби страни Неретве, Mon. serb. 386. У Луки наведена села Гнилишта и Лозица (Mon serb. 494) леже у близини утока Брегаве (Blau 197).

[86] Убиство неког дубровачког трговца „in Berde in juppa Dobraue“ споменуто 13 окт. 1285 (Diversa Canc. 1275).

[87] Крајина у пов. XIII—XV в. сасвим обично. И код Negrija, Geogr. Comment. l. X (Базел 1557) 101: „Caeterum ab Almissa usque huc (sc. Naronis ostia) ora ista, cui montium iugum a tergo imminet, Craina Dalmatiae appelatur“. Исцрпно о томе Црнчић у предговору своме издању Дукљанина. Новији писци је замјењују са Крајином код Бара. Ардијејци према Pharos: Strabo VII, 5.

[88] Детаљи код Шафарика и Рачког. Дљмно је од Негрија, Фарлатија и других а у новије доба од Томашека (Oest. Gymnztschr. 1874, 649 и даље) објашњено као стари Delminium који Kiepert и Mommsen стављају у област Цетине (Гардун код Триља).

3. Τὸ Δαλέν, удаљено од мора, са земљорадничким становништвом, је често спомињано Дльмно, Думно средњовјековно, сада поље Дувно код мјеста Жупањца које је добило име по старом сједишту жупана.

Константин спомиње осим тога и 4 града:

1. Τό Μόκρον = Макарска.

2. Τὰ Βερούλλια, Vrulla 1185, на граници сплитске и макарске дијецезе, Brollia у дубровачкој књизи „Liber statutorum doane" 1277; сада залив Вруља између Омиша и Макарске.[89]

3. Τὸ ''Οστρωκ је данашњи Заострог (са манастиром) на обали, јужно од Макарске, гдје се налазе и трагови римских насеобина.

4. 'Η Λαβίνετζα је данашњи Градац на обали између Бриста и Неретве, са римским старинама; прије се звао Лабчањ, а једно се врело ту зове Славињац.[90]

Неретљани су, према Константину, имали још четири лијепа, плодна и велика острва са много напуштених градова и великим стадима.

1. Τὰ Μέλετα, лат. Meleta (у старом в. Melite), итал. Meleda, слав. Мљет. Доцније је припадао Хуму и имао бенедиктински манастир који је, као и многи други латински манастири у Котору, Бару, Скадру итд., добивао од српских краљева поклоне и привилегије. У XIII в. је ово острво, које је скоро цијело било манастирско добро, стајало под млетачким кнежевима Корчуле; у XIV в. дошло је постепено под власт Дубровчана, иако су српски владари још увијек полагали право на врховну власт.[91]

2. Τὰ Κούρκουρα, Κούρκρα, Κίκερ, је Κερκύρα μέλαινα код старих Грка (стр. 210). У Средњем вијеку звала се лат. Corcera, Curçura, Curzula, слав. Кркар све до у XVI в. Сада се зове Curzola, слав. Корчула.

3. 'Η Βάρτζω, Βράτζης је римска Brattia сада Brazza, слав. Брач. (28)

4. 'Ο Φάρος, ἡ Φάρα је острво старих Фарана. У Средњем вијеку звало се Farra, Quarra. Од XIII вијека јавља се име Lesna, доцније Liesna (лѣсьна, сл. шумовита), одакле је настало данашње италијанско име Lesina. Славенски се зове острво још и данас Хвар.

---

[89] Farlati II 214, IV 185. Per mare a Brollia usque ad flumen Lesij vel ad insulas de Meleta, Curçula, Lesa, Farra sive Quaro et Braça. Liber statutorum doane 1277 cap. I (Истовремени рукопис на пергаменту у Дубров. архиву).

[90] Историја Макарског округа од фрањевца Petra Kadčića, Arkiv Zagrebačkog Istoriskog društva VII (1863) 100, 102, 112.

[91] Повеље даровнице краља Стефана Првовјенчаног, Mon. Serb. 10 и Стефана Уроша II Милутина ib. 71. Comites Curzole et Melete нпр. 1256, 1269: Ljubić, Mon. III 305, 306. Свађе Дубровчана са кнезом Корчуле око Мљета 1337, ib. II. 14. Meleda 1338 призната Дубровчанима од млетачке Signorie; при томе споменута „privilegia regum Raxie", ib II 26. Још 1357 и 1362 задржавао је цар Урош за себе суверена права над Мљетом (Mon. serb. 163, 170). Међутим регрутовали су Дубровчани 27 јануара 1358 за посаду Стона момчад са Мљета као и са Ластова (L. Ref. 1356); исто тако 1361 (Lett. e Comm. di Lev. 1359—80 f. 24'), Доцније су више пута протествовали разни славенски династи против ове окупације.

Константин спомиње још три сусједна острва, на којима су живјели аутономни Словени, али се нису налазила у посједу Неретљана.

1. Τὸ Χόαρα; Шафарик, Димлер и Рачки читају га као Χόαζα и мисле да је то мало (спомиње се већ 998) стјеновито острво Cazza код Ластова.

2. ''Ιης је некадашња грчка колонија Issa, сада итал. Lissa, слав. Вис.

3. Λάστοβον, Ластов је славенско име острва које се у Старом вијеку звало Ladesta. Романски се у Средњем вијеку звало Lagosta, Lagusta, Laugusta, одатле је настало изостављајући тобожњи члан insula Augusta. Славенски се звало у Средњем вијеку и Ласта (становник Ластовец).[92] Од XIII в. потпада под Дубровник (стр. 224).

Из напомене да ова острва за вријеме Константина (949) нису припадала Неретљанима закључује се да су припадала остацима византиске Далмације. Али то није тачно, јер се 998 јављају Ластовљани и Вишани као Славени и гусари који су се добро разликовали од романских грађана и који су се такмичили са Неретљанима у узнемиравању романских градова.

Са Неретљанима граничиле су се на сјеверу жупе хрватске државе, чије је тежиште било у данашњој сјеверној Далмацији. Хливно (сада Ливно), Цетина, Имота (сада Имотски) и Плева су биле крајње пограничне жупе Хрватске према југоистоку.

V БОСНА

Босна се јавља први пут код цара Константина, који „земљицу Босну", према стању у његово доба, спомиње једноставно као покрајину Србије. Ова првобитна Босна (χωρίον Βόσωνα код Константина, Βόσθνα код Кинама, слав. Босьна, лат. Bossina) ограничавала се на горњи ток ријеке Босне, римског Basante; њој се прикључивала Усора у доњем току Босне и можда још и долина горњег Врбаса (Urbanus у Старом вијеку). Све друго припојило се доцније, па се наводи засебно и у титули босанских банова и краљева у XIII, XIV и XV в. Још у XIV и XV вијеку значила је у дубровачкој канцеларији адреса „mercatoribus in Bossina" исто што и „mercatoribus in Subuisochi" (Високи) или „Choyniça" (Фојница); под Bossina се разумијевало заправо само горња долина ријеке Босне.

Константин наводи у Босни само два града који се иначе не спомињу у другим историским изворима:

---

[92] Ladesta Steph. Byz. (из Theopompos), Ladestris Tab. Peut., становник Ladestinus: натпис код Farlati VI 3, insula Ladaestina: Joannis chron. Venet. (Rački, Documenta 427). 1185 припадало је Ластово (Lasta) са Corcerom хварској бискупији, Farlati III 214. Johannes de Volcio, comes Lauguste 23 септ. 1278, Cod. Geno f. 43. Становници de Lasta ib. f. 86 и другдје; иначе претежно Lagosta, Lagusta. Lastoueç 1383, 14 febр. (Radoe de Lagosta, или Radoe Lastouiç; Lett. 1419—22). Augusta, comes Auguste 1350, Ljubić III 197, у дубровачким актима од 1388; и код Негрија (1557), Лукарија (1605) и код других.

1. Τὰ Κάτερα је по Рачком село Котор, 9 км. од Сарајева према југозападу, у (29) котлини око извора Босне. Према Јукићу, ту су се налазиле рушевине града које су служиле као материјал за градњу данашњег Сарајева.[93]

2. Τὸ Δεσνήκ, по Шафарику Тешањ на ријеци Усори; спомиње се 1461 год. и у старим мађарско-турским бојевима.[94]

Предио око Тузле и свакако цијела дринска долина припадали су за вријеме Константина Србији. У средини XII в. била је, према подударном свједочењу Кинама и попа Дукљанина, Дрина већ граница између Босне и Србије.[95] Западна граница Босне према Захумљу била је тада и остала кроз цијели Средњи вијек горња Неретва (код Коњица).

Остали крајеви потоње Босне, осим првобитне Босне, били су:

1. Усора је (Wozora по угарским листинама XIII в.) обухватала најприје само долину ријеке Усоре код Тешња, али доцније цијелу доњу област ријеке Босне, све до Саве, заједно са градовима Добојем, Добором и Сребрником[96].

2. Соли. Најприје се спомиње као Σαληνές (према Томашеку свакако римско „ad Salinas") код Константина, али у земљи Србији. Нема никакве сумње да је то данашња Соли или Тузла (слав. сол, турски туз, со), јер осим овога мјеста нема (барем сада не) на читавом подручју од Адрије до Црног Мора нити соног извора нити камене соли; све те земље добивају со или са морских обала или из Карпата. У позном Средњем вијеку писало се мјесто латински Sale, у угарским листинама XIII в. Sou, Sow, мађ. дакле So (изговарај schôû), што такође значи со.[97]

3. Подриње је област на лијевој обали доње Дрине; свакако босанска „Drina jupania juxta fluvium" попа Дукљанина.

4. Доњи Крај лежао је на сјеверо-западу према Хрватској (Котор на Врбањи, Јајце, Кључ на Сани итд).

5. Рама је обухватала басен истоимене ријеке која испод Коњица утиче у Неретву као њена десна притока. Име се налази једанпут код Дукљанина; понавља се од XII в. непрестано у угарској краљевској титули, али га нема у босанским титулама и, чудновато, не налази се нигдје ни у свим тако богатим дубровачким изворима из Средњег вијека.

---

[93] Rački Documenta 415, Jukić, Zemljopis i poviestnica Bosne (Zagreb 1851) 32 и напомена 16 ib.

[94] Theiner Mon. Hung. II 373 (Thesagn).

[95] Дукљанин p. 18; Кинам ed Bonn. p. 103.

[96] In castro Dobor vocato in districtu terrae Usura vocatae 1401, Fejér X, 4, 52. In Vxora subtus castrum Dobuy, писмо Дубровчана краљу Сигисмунду 28 јуна 1415 (Lett. e Comm. de Lev. 1411—16). Ad territoria (Радослава Павловића) confinantia cum territoriis castri Srebernich in Vsora, писмо Дубровчана Сигисмунду 30 априла 1430 (ib. 14[illegible]—30).

[97] Stepanus dominus Vsore, Bossine et de la Sale et aliorum plurimorum locorum. Cons. Maius. 27 марта 1324 (L. R. 1322). Спомен Соли, Подриња, Доњег Краја, cf. Даничић, Рјечник. Sou, Sow: ср. банске титуле код Ljubića, Opis jugosl. novaca (Zagreb 1875) 198.

Врло важан извор за старију босанску топографију даје повеља писана 1244 године у којој се наводи посјед босанске католичке бискупије под баном Нинославом.[98] Ту се спомињу ове жупе (supa): (30)

1. Жупа Врхбосна (supa Urhbozna, дословно „врело Босне", тачније извориште Босне, ср. Врх-Прача, Врх-Лаб итд.). Обухватала је басен око извора ријеке Босне. У њој је лежало Брдо (Burdo), сједиште бана и католичког бискупа, са саборном црквом св. Петра. Према Рачком то је данашње село Бан-Брдо, на путу од врела Босне до Лепенице. Јукић међутим смјешта стару бискупску цркву св. Петра у данашњи Блажуј, у околини самог извора Босне, гдје има и старих рушевина. О старини овога некадашњег насеља у Блажују говоре остаци римских скулптура које је енглески путописац Evans тамо нашао.[99] Врући (Vrudchy) са црквом св. Стефана лежао је испод брда Игмана. Поред тога листина спомиње у овој жупи још „Bulino" и „Knesepole". — Велики град Врхбосна (сада Сарајево) спомиње се први пут у XIV в. (§ 16).

2. Жупа Неретва обухватала је долину Неретвице и десну обалу горње Неретве Тамошње „Bulino" постоји још и данас као Буљине у долини Неретвице.

3. Жупа Лепеница обухватала је област Лепенице, која притоке из околине Крешева и Фојнице доводи ријеци Босни. Ротиљ, са црквом св. Михаила, постоји још и данас као село код Кисељака.

4. Жупа „Vidgossa" са мјестом „Lubinchi" је неодређена. Село Љубунци лежи у области Раме, а брдо Видуша на ушћу Лашве.

5. „Item in Mel (?) apud ecclesiam SS. Cosmae et Damiani"; ср. доцнији краљевски град Милодраж (§ 6) или рушевину Милетић код Гуче Горе.

6. Жупа Лашва (supa Losoua) обухватала је подручје истоимене ријеке која протиче поред Травника.

7. Жупа Ускопље (supa Vozcopla) обухватала је долину горњег Врбаса која се још и данас зове Скопље.

8. Жупа „Bored". По својој прилици између Босне и Дрине. Тамошње мјесто Бјелино Поље (Belinapola) јавља се у једној босанској повељи из 1203 год. „apud Bosnam iuxta flumen" као „Bolino poili". Иако опомиње на „Bellina planities" код Дукљанина (с ове стране Срijема), данашњу Бијељину испод Зворника, ипак то мјесто треба тражити у Бјелопољу код Сутиске или код истоименог мјеста у близини Бобовца испод брда Ред.[100]

9. Comitatus Berez је област града Борча (сада Власеница) о чијем ћемо положају још доцније говорити (§ 13). „Pracha

---

[98] Theiner, Mon. Slav. I 296 (папина потврда од године 1375). Текст је ту врло искривљен: supra мјесто supa неколико пута, Nerotna мјесто Neretua, Rocil мјесто Rotil итд. Жупе 1, 2, 3, 7 утврђене су од Račkog, Rad VII, 157 напомена, Врући и Прача од Blau-a 2, 83.

[99] Capitulum S. Petri in Bosna и 1239: Theiner, Mon. Hung. 172. Raški ib. 126, Jukić l. c.; Evans, Through Bosnia and the Hercegovina (London 1876) 237.

[100] Повеља 1203 Theiner, Mon. Slav. I 20, Дукљанин 35.

Byscupnia" (бискупска Прача) је у XIV в. напредно трговачко мјесто Прача (између Сарајева и Дрине, § 16) које је и доцније спадало под Борач (§ 6).

VI СРБИ

У унутрашњости планинске земље, далеко од мора и Дунава, простирала се област првобитних, правих Срба, колијевка доцније српске државе која је име овога малог племена дала цијелом околном подручју и тиме потиснула старе називе Дукљана, Травуњана итд.

О границама земље првобитних Срба (Σερβλία, Σέρβλοι) даје цар Константин само неколико крупних контура, говорећи да се она налази између бугарске и хрватске државе, да обухвата и „земљицу Босона", и да (31) се (с југозапада) наслања на унутрашње границе Диоклије, Травуније и Зете у планинама. Источну границу спомиње Константин на једном другом мјесту гдје он, приликом рата између бугарског кнеза Бориса и правих Срба, спомиње као погранични град Расу или Рас (ἡ 'Ράση) код данашњег Новог Пазара, на раскршћу путева из Солуна (преко Липљана) и Софије (преко Ниша).[101] Докле је бугарска држава у X в. допирала на сјеверозапад, види се из једне повеље 1020 год. која описује простирање бугарске цркве под царем Самуилом (977—1014) и царем Петром (927—969), па према томе и под Симеуном († 927), (пошто Петар није ни на једну страну проширио државу). Бугарска је обухватала тада епископије београдску, браничевску, нишку са долином Топлице, рашку (τοῦ 'Ράσου), липљанску на Косову Пољу и призренску заједно са Хвостном (код Пећи). Послије освајања Бугарске 1018 год. запосједоше Византинци све ове области. Рас (τὸ 'Ράσου φρουρίον) бијаше сада погранична тврђава Византинаца против Срба. Али већ крајем XI в. проширише Срби своје границе преко Раса и узнемириваху из града Звечана (код Митровице) византиски Липљан. Рас је тада неколико пута мијењао вјероватно своје господаре. Око 1120 пао је (према Кинаму) поново у руке Срба. Цар Манојло пође 1149 да поново освоји погранични град, па упаде и у саму земљу Срба, прође кроз њу до Дрине и Таре, али се задовољи само са признањем врховне византиске власти. Рас заједно са околином остаде српски, шта више, Манојло поклони великом жупану још Гльбочицу (долину Ветренице код Лесковца).[102]

Из ових се извештаја могу границе земље првобитних Срба дјелимично установити. Југозападна граница према сродним племенима на

---

[101] Конст. Порфирогенит de adm. imp. cap. 30. Диоклија, Травунија граничи са Србијом πρὸς τὰ ὀρεινά (ib.), а Србија лежи εἰς κεφαλήν (in fronte) осталих земаља. Борис се повратио кући из Србије μέχρι τῶν συνόρων ἕως τῆς 'Ράσης ibid. cap. 32. У старосрпским споменицима nom. Рас, masc.; cf. Даничић, Рјечник.

[102] О повељи 1020 сравни Heerstrasse 76 и даље. Расон: Кинам ed. Bonn. 12, 102 и даље.

приморју ишла је вјероватно дуж вододјелнице Адрије и притока ријеке Саве, дакле отприлике од извора Неретве преко извора Сутјеске, Пиве, Таре до извора Лима. Од извора Лима ишла је, обухватајући Плавско Језеро, косом сјеверних арбанских Алпа на чијој се јужној страни налазио византиски Пилот (стр. 227) Даље је ишла граница дуж вододјелнице између Лима и Бијелог Дрима, обухватајући долину горњег Ибра, па је скрећући западно од данашњег Новог Пазара ишла на сјевер. О даљној граници знамо само да је ишла преко Рудника до у близину Београда, који је тада био у бугарским рукама. Не зна се да ли је Србија у X в. допирала до Саве. На западу је ишла граница вододјелницом између Дрине и Босне до првобитне Босне.

Цар Константин спомиње у овој земљи шест утврђених градова чији је положај врло тешко одредити, пошто се они (сем једнога) никада доцније не спомињу, и тек из XV в. имамо тачније вијести о овим планинским крајевима, гдје се пак сасвим друга имена спомињу: (32)

1. Τὸ Δεστινίκον или ἡ Δοστινίκα лежао је у близини бугарске границе. Слав. свакако Д ь с(т)ь н и ц а или Д ь с(т)ь н и к. Треба га по свој прилици тражити у предјелу С е н и ц е гдје су се у XIII—XIV в. српски владаоци често задржавали.[103]

2. Τὸ Τζερναβουσκεή. То је адјектив: Чрьнавуски, што упућује на Чрьноврьшьски (Грци то тешко изговарају): име би било дакле у ном синг. Чрни Врх; Чрьна Стѣна се у XIII в. звала жупа у којој су лежали тврђава и манастир М и л е ш е в а (код Пропоља).[104]

3. Τὸ Μεγυρέτους. Апелатив који се у свим славенским земљама често налази, а значи „између ријека" (срп. međуречје, руски междурѣчје, чешки meziříčí). У земљи Срба долази ово име у познијем Средњем вијеку на два мјеста, и то у вези са великим градовима чија историја сигурно сеже до врло удаљених времена. Оба су града била на горњој Дрини.

Под великим градом С а м о б о р о м, једној од пријестоница војводе Сандаља и његовог синовца херцега Стипана Вукчића, чије се рушевине налазе на десној обали Дрине, пола сата испод Горажда, бијаше насеобина (suburbium, сл. подграђе) М е ђ у р е ч ј е. Једна повеља херцега Стефана од 1461 издана је „н а М е ђ у р ѣ ч ј у п о д С а м о б о р о м".

На саставу Пиве и Таре, које се састају испод тврђаве С о к о л а (који се у XV в. често спомиње) и одатле носе име Дрина, налазе се на малом пољу званом С т е ф а н - п о љ е, испод рушевина тврђаве, развалине неког мјеста. Једна повеља војводе Сандаља од 1419 датирана је „на Стипану-пољу под Соколом". У једној рукописној биљешци

[103] Конст. Порф. l. c. двапута, једанпут међу градовима Србије (ed. Bonn. 159), други пут (pag. 156) приликом говора о инвазији Клонимира из Бугарске у Србију. За ове српске градове постављене су многе аналогије (cf. Шафарик, Рачки итд.), које већином имају само филолошку вриједност, јер се наведена мјеста налазе или изван горе наведених граница, или ту нема никаквих трагова о старијим насељима.

[104] Mon. serb. 72, 561.

на крају кодекса из 1650 год. пише да је писар родом „от Стефана поља јеже јест междорѣчје тарскоје и пивскоје".

Није дакле немогуће да се у X в. Самобор или Сокол звао једноставно град Међуречје (inter flumina, μεσοποταμία)[105].

4. Τὸ Δρεσνεήκ. Данашње Плевље (турски Таслица), прастаро трговачко мјесто, на раскрсници важних путева, звало се у Средњем вијеку Брезница (§ 11). Римске рушевине и натписи свједоче о великој старини овога насеља. Врло је могуће да код Константина треба читати или барем подразумевати Βρεσνεήκ, Брезник.

5. Τὸ Λεσνήκ је по Шафарику данашња Љешница на доњој Дрини; али се у Средњем вијеку она нигдје не спомиње.

6. Τὸ Σαληνές = в. горе (стр. 241).

Загонетна су исто тако имена мјеста која Кинам спомиње приликом описивања ратног похода цара Манојла против Срба (1149 и даље).[106] Прве сигурне (33) домаће вијести имамо из времена великог жупана Стефана Немање, оснивача доцније српске државе (1159—1196). Темељну обраду и процјену тих података дао је проф. Стојан Новаковић у својој драгоцјеној расправи „Земљиште радње Немањине".[107]

Од четворице браће српске великожупанске породице је најстарији Завид сједио на доњем Лиму у Бјелопољу, Првослав на горњем Лиму у Будимљу (код Берана), Срацимир у Градцу на Српској Морави (сада Чачак). Најмлађи Немања сједио је у Расу

---

105 Повеља 1419 Mon. Serb. 291; повеља 1461 ib. 485. Биљешка 1650 на завршетку Врхобрезничког љетописног зборника (у Прашком музеју). Положај Самобора: Косановић у Гласнику 29 (1871) 159. Сокол: Piua et Tarra amnes ad oppidum Socho, in prerupta petra situm, coeuntes, unde uno simul profluentes alueo in Drinum cadunt, Negri p. 90 Cf. Хилфердинг, Боснія, Герцеговина, Старая Сербія (Петроград 1859) 349. Види напомену 122.

106 Кинам 102 спомиње две области које је Манојло 1149 заузео из Раса, Νίκαβα са неколико тврђава и Γάλιτζα са утврђеним замком. На висоравни Галич, сјеверно од Чачка, гдје је Шафарик тражио друго мјесто (Дјела II 280) (према подацима код Вуића, Путешествије по Србији, Будим 1828), не спомињу никакве рушевине двојица добрих познавалаца земље, Мишковић (Опис рудничког округа у Гласнику св. 34, 250) и Милићевић. Кинам је сигурно искривио име према његовом изговору. Ја помишљам на у српској историји познати град Јелеч (Данило ed. Даничић 24), чије се рушевине још и данас виде на сјеверозападу од Новог Пазара. или на жупу Јелци у натпису на Жичи. — Никава је по Шафарику (ib. 232) Нишава, која никако не одговара казивању, јер опис Кинама јасно говори о околини Раса. Она је можда на ријеци Македи код рушевина града Рожаја у околини извориштa Ибра. — Кинам спомиње ријеку Δρυνᾶς а даље τὸ Στρύμονος ῥεῦμα; последње је исправио Tafel (De Thessalonica eiusque agro 248, напом. 63) у Δρυμόνος, Дрим, који ипак лежи сувише далеко: Васиљевски (Из византиске историје XII вијека, руски у Славјанском зборнику III, 1877, 237) упозорава, с правом, да то може бити и Дрина, јер је војска одатле грунула према блиској Тари.

107 Биографије Немањине од његових синова Саве и краља Стефана и Немањина повеља о оснивању манастира Хиландара, Новаковић, Земљиште радње Немањине у Годишњици Чупићеве задужбине 1 (1877) 163—243; италијански у „Bolletino archeologico" (1878) који излази у Сплиту. О хронологији Немањине владавине сравни одличну расправу Ивана Павловића, Гласник св. 47 (1879).

и имао под својом управом долину Ибра од Митровице до ушћа Ибра, долине Расине (код Крушевца) и Топлице и Гльбочицу (или Дубочицу), коју му је поклонио цар Манојло, на Ветреници код Лесковца. Пошто је Немања цијелу земљу своје породице узео у своје руке, окупирао је три приморске области Хум, Травунију и Диоклију (Зету). Послије Манојлове смрти (1180) предузе Немања офанзиву против Византије и освоји Котор, приморске градове сјеверног дијела драчке провинције, арбанаску земљу Пилот, жупе Патково (код Ђакова), Хвостно (код Пећи), Кострьць (сјеверно од Пећи) и Дршковину (између Дрима и Ситнице) у подручју Бијелога Дрима, Лаб (код Приштине), Липљан на Косову Пољу и најпослије у подручју Мораве: Рјеке (код Алексинца), Ушке (вјероватно на саставу обију Морава), Загрлат (код Ђуниса), Левач, Белицу и Лепеницу (све троје на лијевој страни сједињене Мораве).

За ову новостворену државу основао је архиепископ Сава, син Немањин, у почетку XIII в. осам епископија. Сједишта епископија, за која је изабрао сигурно тада политички најважнија мјеста, била су:

1. Манастир Св. Михаила у Превлаци за Зету. Приморски градови Котор, Бар и остали, као и Скадар са својим околним утврђењима и Пилот припадали су одавно римској цркви.

2. Стон (Stagno) за Хум и Травунију. Ту се налазила прије латинска бискупија, потчињена надбискупији сплитској (доцније дубровачкој), која се спомиње у X и XI в. и која је касније пренесена на оближње острво Корчулу.[108a] (34)

3. Манастир Ђурђеви Ступови у Будимљу за горњу лимску долину.

4. Манастир Св. Николе у Дабру за доњи Лим. Иларион Руварац[108b] је недавно јасно доказао да је то данашњи манастир Св. Николе у Бањи, на десној обали Лима између Пријепоља и Прибоја. Изгледа да је Бања тада била знатно мјесто. Арапски географ Едризи (1153), који је живео на Сицилији, познаје је као мало, добро насељено и јако утврђено мјесто Bania на обали ријеке која се зове Lina и код Београда утиче у Дунав (тј. Саву). Епископи дабарски становали су у XV в. у оближњем манастиру Милешеву, а за вријеме Турака преселише се у Сарајево.

5. Црква Св. Архилија у Моравицама (сада Ариље у ужичком округу).

108a Ecclesia Stagnensis (у земљи Michael, dux Chulmorum), у актима сплитског концила 926—27: Rački Documenta 195. In Stagno nihilominus fuit episcopatus suaque parochia erat in comitatu Chulmiae, пише Тома, Hist. salon. cap. XV. (Rački ib. 200), говорећи о догађајима XI в. Сравни Farlati, Illyr. sacrum VI, 328 и даље.

108b Руварац у Годишњици II (1878) 247 и даље. Да је Сава основао 12 епископија, спомиње се тек у доцнијим врелима. Edrisi, trad. par Jaubert (Paris 1840) II 379; и Negri (p. 90) пише Linus. Мало се може искористити дјело арапског географа за опис ових области полуострва (изузев описа приморја). Даље према сјеверу за њега су нпр. Agria (Erlau) у Угарској и Егер у Чешкој један те исти град. Због тога у његовим подацима настаје страшна збрка.

6, Манастир Мала Студеница у Хвостну (код Пећи). Ова област припадала је прије Немањина освајања призренској епископији (повеља 1020).

7. Стара, већ 1020 спомињана, епископија у Расу (црква Св. Петра и Павла).

8. Црква Св. Николе (сада рушевина код Куршумлије) у Топлици (§ 17).

9. Тринаест жупа у доњој долини Ибра, у доњем подручју Српске Мораве и између брда Рудника и сједињене Мораве, потпадало је осим тога директно под архиепископа који је сједио у манастиру Жичи. Али већ крајем XIII в. пренесена је архиепископска столица у Пећ (турски Ипек), у Хвостну.

§ 6. ДРЖАВЕ И ГРАНИЦЕ У XII—XV ВИЈЕКУ

Сада ћемо укратко изложити најважније обласне промјене које су се у XIII, XIV и XV в. догодиле дуж главних путева у Србији и Босни, не улазећи при том ближе у овој расправи у историске или генеалошке појединости.

Српска држава, коју је Немања основао, окренула је своју експанзивну силу скоро искључиво према југу и ширила се незадрживо на тој страни на рачун Византиског Царства. Краљ Стефан Урош II Милутин (1282—1320) освојио је велики дио Македоније и Арбаније; његов унук Стефан Душан (1331—1355), који се (1346) крунисао за цара Срба и Грка, освоји остатак Македоније заједно са Тесалијом, Арбанијом и Епиром. Призрен и Скопље постадоше главне вароши српске државе. За ово вријеме Срби су на сјеверу мало проширили своје границе. Само је краљ Стефан Драгутин (1277—1282), пошто се захвалио на српском пријестолу, владао од 1282—1314 областима Браничевом, Мачвом са Београдом, Сријемом, Соли и Усором, које је добио женидбом. Те су земље послије његове смрти опет припале Угарској, која их је давала разним бановима. У западним земљама: у Дукљи, Травунији и Хуму, владали су у XIII и у XIV в. као удиони кнежеви чланови породице Немањића, удовице краљева или престолонасљедници. У Хуму је српској власти (35) пријетила опасност од стране босанских банова (под угарском врховном влашћу) који су тежили да на тој страни дођу до морске обале: послије полета босанске моћи под бановима Кулином (спомиње се од 1180—1204) и Нинославом (спомиње се од 1232—1249), настало је у Босни доба потпуне безначајности које се завршило тек ступањем на власт породице Котроманића. Други бан из ове породице, Стефан (1322—1353), успио је, управо у оно вријеме када је Душан освајао византиске провинције једну за другом, да посједне Хум до дубровачке границе. Дубровчани искористише ову ситуацију да (1333) у право вријеме брзо откупе од Срба Стон и сусједно полуострво и добију и од Босанаца потврду ове тековине.

Послије смрти Душанове (1355) распаде се велико српско царство у много државица којима су владали поједини великаши.

Већ четири године доцније (1360) спомиње његов син цар Урош у једној повељи изрично поред своје сопствене земље још и област Балшића и територију кнеза Војислава.[109]

Балшићи су владали Зетом. Њихова држава трајала је 60 година и простирала се у доба цвјетања ове породице до близу Призрена, па чак и до Драча и Валоне.

Војислав Војиновић, кнез хумски (conte de Chelmo) управљао је пространом земљом од Српске Мораве преко Сјенице и Гацка до Котора и Дубровника, заједно са приморјем између та два града. Он зарати са Дубровчанима и настојаше да им отме Стон.[110] После Војислављеве смрти († 1363) завлада овим земљама његов синовац жупан Никола (син Алтомана Војиновића) који је сједио у Руднику. Николи су били сви сусједи непријатељи. Отада почињу у овим земљама коалициони ратови великаша једних против других с циљем да подијеле између себе непријатељске земље. У пролеће 1371 године био је у Скадру српски краљ Вукашин, који је посљедњем Немањићу цару Урошу отео пријесто, са својим сином Марком и са Ђуром Балшићем, да би преко Оногошта (Никшића) упао у земљу Николину. Али Вукашин је морао убрзо кренути против Турака и погибе послије неколико мјесеци (септембра 1371) у бици на Марици. Но Никола се није тиме спасао. Удружише се против њега босански бан Стефан Твртко (владао од 1353) и српски кнез Лазар (сједио у Крушевцу); Ђуро Балшић пређе на страну Николину, кад му овај уступи Драчевицу, Конавле и Требиње, којим је владао 1373-6. Док је Лазар освојио Рудник, посједе Твртко цијелу област горње Дрине и протјера Ђуру Балшића из Травуније (1376). Тиме су границе босанске државе размакнуте до близу Сјенице, до Оногошта (Никшића) и до Котора.[111] Твртко се сада као господар српских земаља и сродник Немањића (36) круниса српском круном и отада се поче потписивати „краљ Срблєм, Босне и Приморја". Затим се обрну на запад па посједе цијелу горњу Далмацију, користећи се хрватским немирима и борбом између Сигисмунда Луксембуршког и напуљских Анжујаца око угарске круне.

[109] Mon. serb. 168.

[110] Гацко у посједу Војислава спомиње се 1359 августа (Lett. e Comm. di Lev. 1359—1380) f. 4'), 1361 августа и октобра (L. Ref. 1361), Сјеница 1361, 22 окт. (ib.). Рудник у посједу његовог синовца Николе: фрањевци су намјеравали да оснују манастир „in territorio fori de Roinich (sic), spectante ad nobilem virum Nicholaum de Altamanich sub dominio regis Rascie" 1372, Theiner, Mon, Hung. II 116.

[111] Намјеравани војни поход 1371: Lett. e Comm. di Lev. 1359—80. f. 71. 1372 маја, савез Балшин са Николом (ib., cf. Starine I 181). 1373, 30 новем. Ђуро Балшић у Дубровнику као „господар овојзи земли приморској, која је около Дубровника", Mon. serb. 183 (cf. ib., 185 Ђуро у Конавлима). У јануару 1375 приправљаше се Твртко против Ђуре Балшића (Lett. ib. f. 87'). У јулу и авг. 1375 преговарали су Дубровчани са Ђуровим кефалијом Конавала због изгреда Конављана и Требињаца (ib. f. 92' и фрагменат из 1375 г. у L. Ref. 1350) У октобру 1375 још је био жив Никола (ib.). У фебруару 1377 било је Требиње већ у посједу Босанаца (Lett. ib. f. 106'). У доба ових ратова спада и једно писмо краља Твртка из Спужа у Зети у коме се спомиње и његов протовестијар поп Ратко (доцније епископ Мркански), Mon. serb. 483 (тамо се приписује краљу Томашу и ставља у доба 1444—1460).

Послије Твртковe смрти (март 1391) настадоше у новој босанској држави сличне прилике какве су настале у Србији послије Душанове смрти. Босанске војводе и намјесници почеше да у новоосвојеним областима оснивају своје сопствене државе. Доцнији босански краљеви (1391—1463) били су сви слаби и незнатни. Њихова власт ограничавала се на средњи ток Босне, на област сребрних мајдана код Фојнице и Крешева и на неколико малих oближњих области. Ту су биле њихове пријестолнице (столна миста).[112] Главна тврђава у држави био је Бобовац гдје се чувала и краљевска круна. Његове рушевине леже један сат источно од Сутиске, на једном високом брду изнад састава потока Буковице и Боровице. Сутиска и оближња Трстивница биле су обично боравишта краљева. Трговачко главно мјесто Босне у XIV и XV в. био је пак Подвисоки на Босни, под краљевским градом Високим, сазиданом на једној стрмој стијени. Тек у XV в., кад су Турци много узнемиравали Босну, почеше краљеви да се задржавају више у Крешеву или у удаљеном Јајцу. Омиљено боравиште двора био је и Милодраж, сада село сјеверно од Кисељака.[113]

Најсилнији од све властеле послије смрти Твртковe био је Хрвоје († 1416), херцег сплитски, чија се област у најсјајније доба његове моћи простирала од мора и Неретве до Уне и Врбање заједно са Бихаћем, Јајцем, Котором на Врбањи, Ливном, сјевернодалматинским варошима, Омишем и острвима: Брачем; Хваром и Корчулом. Његови синовци (Војсалићи) одржали су се само на сјеверу ове области до пада Босне.[114]

У Хуму, Попову и на приморју између Дубровника и Стона владало је старо домаће племе које је било у пријатељству са Дубровчанима. Жупан Санко, син Милтена Драживојевића, био је старјешина тога племена око 1348—1367; послије њега дошли су његови синови Санковићи, Бјељак и Радич, који су последњих година владавине краља Твртка држали и Конавле. У метежима послије Твртковe смрти (у зиму 1391—2) они су били заробљени; њихову земљу освојише и подијелише Павле и Сандаљ.

---

[112] Castrum principale ipsius regis Ozthoye Babulch uocatum, ubi corona ipsius regni Bozne conseruatur, 1405, Fejér X, 4, 388. У босанским листинама и дубровачким актима спомиње се Бобовац као пријестоно мјесто од времена бана Твртка (1375 Mon. serb. 184) до пада Босне. Као град постојао је још и 1519 (в. прим. 123). Скоро од свију краљева имамо повеља датираних у Сутисци; Трстивница се спомиње 1392—1405 (в. Даничић, Рјечник). Високи од 1355 (повеља у Radu 1, 145); „славни двор краљевства ми у Под-Високи" 1399 Mon. serb. 235. Крешево тек од 1435 па даље. Милодраж: 1421 „на Милодражи", Mon. serb. 316; 1446 ult.mai (Millodraxe). Lett. 1440—1448.

[113] Краљеви су по средњовјековним обичајима стално путовали из мјеста у мјесто. Из преписке дубровачких посланика могу се неколико таквих итинерара саставити, напр.: 1430, 2 јуна Сутиска, 8 јуна Sotto Uisochi, 12 јуна ib., 15 јуна Auouinac (?), крај јуна Сутиска, 2 јула Sotto Crisgneuo (Крешево), 27 јула Souisochi, 31 јула Сутиска, 7 августа ib., 16 август Sotto Uranduch, 21 авг. Сутиска, 13 септ. Sotto Uisochi, 14 септ. Сутиска, 29 септ. Soto Uisochi (писма посланику Николи M. de Resti, Lett. 1427—30).

[114] Cf. Ljubić Povjestnička istraživanja o Hrvoji velikom bosanskom vojvodi i spljetskom hercegu, Rad. sv. 26.

Павле Раденовић († 1415), син Радина Јабланића, оснивач породице Павловића, имао је своју породичну земљу између Босне и Дрине. Ту је његово племе, докле је год трајало, држало некадашњи „comitatus Berez“ (стр. 242) тј. град Борач (код Власенице), оловне руднике у Олову и трговиште Прачу, гдје је Павле саградио град Павловац који још и сада постоји. На сјеверу граничила је ова област са Сребрником. Павле је, поред тога, држао још и Устиколину (између Фоче и Горажде), Добрун, а можда и Врхбосну (Сарајево); другу одијељену област добио је он послије побједе над Санковићима у Приморју: Требиње, Билеће са Бањанима, Клобук са жупом Врмом и Конавле.[115]

Час такмаци, час савезници Павловићима били су Хранићи (или дом Косача), чија се творевина најдуже одржала (Херцеговина). Сандаљ († 1435), „по милости божјој велики војвода босански“, био је у своје вријеме најсилнији човјек у цијелој држави, силнији од краља. Он је држао, поред других раскомаданих области, и територију горње Дрине на Лиму, Тари и Пиви и осим тога на мору Рисан и Драчевицу са Новим (Castelnuovo); неко вријеме и Будву.

Од осталих породица вриједно је споменути Дињичиће (касније Ковачевиће) код Сребрнице и Златоносовиће, у Усори код Сребрника и Зворника. Поред ових била је сва сила мањих породица које су давале војводе, жупане и дипломате моћнијих династа (напр. Николићи у Попову, Љубибратићи у Требињу и др.).

Радич Санковић пуштен је из заробљеништва 1398 и враћен у посјед Хума. Приморјем Хума завладаше сада Дубровчани (1399). Али већ за вријеме првих немира, када Хрвоје, Сандаљ и Павле збацише краља Остоју (1404), Сандаљ уништи потпуно власт Радичеву и освоји читав Хум са Благајем.[116]

Све се то догађало за вријеме непрестаних напада Турака и Мађара. Турци отворише себи пут у Србију битком на Марици (1371). Вукашинов (38) син краљ Марко и Константин, господар сјеверне Македоније, (обадва † 1394), бијаху већ тада обавезни да плаћају данак.

---

[115] Борач се увијек спомиње у посједу ове породице; о његовом положају види напомена 274. Олово: Citta di piombo 1415 под Павлом, Пуцић, Споменици I p. XVII; о тамошњим царинама има врло много преговора са Радославом Павловићем у дубров. актима 1421 и даље; у посједу Иваниша Павловића 1448, Пуцић II, 113. О сјеверној граници види прим. 96 — Врхбосна: Павле покопан in Vareboxanie: Пуцић, I. p. XVI (тако је у оригиналу, а у публикацији као „vuceboxane“). — Устиколина: Commissio посланика Петру Павловићу о новим царинама „nel so contrado in Osticolina“ 3 мај 1413 (Lett. e Comm. 1411—16). Посјед на приморју спомиње се непрестано 1392—1438 у дубровачким актима; нарочито је за вријеме догађаја 1430 тачно описан. — Итинерар посланика к Радославу и Сандаљу 1423: 13 јан. Sotto Samobor код Сандаља, 17 фебр. ib., 24 фебруара у Bisze sotto Blagaj; одлазак к Радославу; 3 априла Sotto Boraz код Радослава, 7 априла „у Борчју“ (Mon. serb. 325), 25 априла ib., 11 маја Sotto Noui in Praza, 3 јуна Sotto Boraç, 16 јуна Bistriça, јула Boraç; крајем јула спремао се Радослав за Добрун (Lett. 1420—22). 28 априла 1433 налазио се Радослав у „sotto Dobrun“ (ib. 1430—35).

[116] Честитке Дубровчана Сандаљу 1404 септ. (Lett. 1403—10).

Сјеверно од Шаре, у слободној Србији владао је кнез Лазар; велики дио земље држао је Вук Бранковић († 1398) коме су припадали Призрен, Приштина, Вучитрн и Трепче у рударској области Копаоника. Послије битке на Косову (1389) морао је и овај дио Србије да Турцима плаћа данак. Лазарев син, деспот Стефан Лазаревић (1389—1427), знао је међутим себи да створи чврст положај и да своју државу држи у строгом и корисном поретку, насупрот анархије у Босни; блиске сроднике Бранковиће одредио је за своје насљеднике, ако неби имао порода, и тиме их јаче везао за интересе свога дома. Иако се његова држава простирала до Шаре, сједио је у Београду који је добио од краља Сигисмунда доживотно. Тежиште српске државе пренесено је било већ на Дунав.

Краљ Сигисмунд, идући политиком својих претходника на угарском пријестољу, миједао се много у босанске страначке сваће и борбе око пријестоља. Год. 1405 заузе он тврђаву Сребрник у Усори која је отада скоро непрестано у угарским рукама. Год. 1410 продријеше војске Сигисмундове, потпомогнуте од једне домаће странке и од деспота Стефана, у долине Босне и Дрине и заузеше многе градове. Стефан доби том приликом (1411) од Сигисмунда богату рударску варош Сребрницу у долини Дрине.[117]

Мало доцније паде Павле Раденовић (у августу 1415) као жртва завјере непријатељске странке која је била бацила око на његове земље.[118] Сандаљ доби неке области на Дрини. Остатак задржаше, помоћу Турака, Павлови синови, Петар Павловић († 1420) и особито енергични Радослав Павловић († 1442). Дубровчани откупише тада Конавле од Сандаља и Радослава. Сваће које при томе настадоше, проузроковаше савез између Дубровника, босанског краља (Стефана Твртка Твртковића) и Сандаља. Савез је имао циљ да сасвим раскомада земље Павловића. Настојало се да се поклоном од 70.000 дуката за овај план задобије Порта. Али Радослав Павловић отклони ову опасност помоћу интрига и поклона на турском и босанском двору.[119]

Неколико година доцније удружише се Сандаљ и деспот Ђурађ Бранковић, који је наслиједио српски пријесто од свога ујака деспота Стефана (1427-1456), против босанског краља Стефана Твртка

[117] Операције у 1410-ој години описане у писму Дубровчана Сигисмунду од 30 маја (Lett. 1401—1567). Посједнути су градови: Vranduk, Sotto Uisochi, Bobouaç, Srebernich, Chuzlath, Brodarum (Бродар у земљи Павловића 1442, Mon. serb. 414), Sussieth cum mercato Srebernize. У прољеће 1411 биле су Сигисмундове трупе у Сребрници (Lett. 1411—16). Поклон деспоту Стефану: „Barones Bosne fuerunt ad uniuersale colloquium et deliberauerunt auferre Srebernizam quam Vestra Serenitas dedit magnifico despoto Rassie“ пишу Дубровчани Сигисмунду 18 авг. 1415 (Lett. ib.). „Il serenissimo re di Romanj, nostro signor, chel u'a dato el mercato di Srebeniza in uostra mano“, говор деспоту у инструкцији посланика Nic. de Gozze и Dobre de Binzola, 9 новембра 1417 (Lett. 1411—17).

[118] Сравни Пуцић, Спом. I p. XVII: tuta la lor (tj. Павла и његова сина Петра) contrata e partita, ma non so appunto, como e a chi.

[119] Опширно у „Slovincu“ 1879 (види напом. 37).

Твртковића и „купише његову државу" од султана, који је био врховни ленски господар свију хришћанских династа на Балканском Полуострву. Деспот Ђурађ доби том приликом Зворник и Усору (око 1433).[120] Српска се држава била у ово доба и на (39) југозападу знатно проширила. Тамо су Балшићи у посљедње доба били запали у тешку ситуацију; у арбанаским планинама, на састављеном Дриму, владале су независне породице Кастриота и Дукађина, а Млечићи, откада запосједоше Драч (1392) новцем и силом, заузеше приморје (1393 Љеш, 1396 Скадар, Дриваст и Дањ, 1408 Улцињ и Бар). Кад изумрије племе Балшића 1421, послије скоро 30-годишње борбе са Млечићима, јави се деспот Стефан са својим нећаком Ђурђем Бранковићем као насљедник Балшића и настави рат са Млечићима. Према склопљеном миру 1423 год. припало је приморје између ушћа Бојане и Котора (са Баром и Будвом) српском деспоту (под њим је било све до 1441); Млечићи задржаше Љеш и Скадар заједно са земљама између ушћа Дрима и Бојане, надаље Улцињ, Ластву са Паштровићима и Котор, који им се 1420 драговољно предаде.[121] На југоистоку простирала се област деспота Ђурђа до Шар-планине, обухватајући Призрен и Ново Брдо, а на истоку до Велике и Буг. Мораве; Ниш и Крушевац већ су били турски. Смедерево на Дунаву и рударска варош Рудник били су пријестонице Ђурђеве, пошто је Београд послије смрти Стефанове поново припао Мађарима.

Сандаљ је умро 1435 год. Његова кнежевина се простирала од ушћа Неретве до с оне стране Лима. Љети је живио у својим дворцима на Дрини, у Самобору код трговачког мјеста Горажде, у Козману између Фоче и ушћа Сутиске, у своме главном граду Соколу, на саставу Пиве и Таре, у Кукњу код Плеваља, у Кључу код Црнице (јужно од Гацка). Његов је био манастир Милешева са оближњом тврђавом, исто тако Оногошт (Никшић). Зими је слазио у топло Приморје на Неретви или у Которски Залив. Цио Хум са Коњицем, Врапцем, Невесињем и дивним градом Благајем припадао је великом војводи; у Боки Которској имао је Краљевски дворац Нови (Castelnuovo) и Рисан.[122] Цјелокупност овог

[120] E cossi fece altre volte esso Signor Despot e vayuoda Sandal, quando comprono el paese del re Tuertcho e per dicta caxon el Signor Despot se fexe signor de Suonich et de Vsora, Писмо посланицима у Србији, 2. септ. 1451 (Lett. 1451—2 концепт, Lett. 1448—88 препис начисто). Ово се догодило отприлике 1433; још у априлу те године био је краљ Твртко Твртковић у Зворнику у борби против Срба (Lett. 1430—35). — 1452, 28 авг. био је деспот у Sotto Teozach (Теочак, сјеверозападно од Зворника), 25 окт. у uilla Radaglie apresso Suonich (Радаљ према Зворнику на српској обали), Lett. 1451—2. и 1448—88.

[121] Млетачке повеље о томе код Ј. Шафарика, Acta archivi Veneti II.

[122] Итинерар посланика код Сандаља 1430: почетак маја Црница, 8 маја Сутиска (на кланцу Чемерно), 13 маја Сокол, 23 маја до 10 јуна Самобор, 19 јуна до 10 јула Кукањ (Chuchagn), 19 јула Самобор, 26—29 јула Косман, 30 јула Сокол, 17 августа Црница, 8 септембра Невесиње. 13 јануара 1431 године био је у Кључу, у јулу у Кукњу (Lett. 1427—30). Итинерар посланика код Стипана: 1450, 12 новем. Требиње, 1 децем. Косман, 19 дец. Хоча (сада Фоча), 4 јануара 1451 Sotto Sokol, 19 јануара Jurgeuaç (Lett. 1448—88). Један други итинерар: 1453, 13 јула Билеће, 19 јула „у Пивѣ на планинѣ на Пишчу" (Mon. serb. 460), 24 јула Језера (Lett. ib.).

подручја кварио је само изолирани посјед Павловића око Требиња. Сандаљев синовац и насљедник Стипан Вукчић (1435-1466) освоји 1438 Требиње са околним жупама, а Павловићима остаде само стара породична земља код Олова и Борча. Доцније је проширио Ст. Вукчић своја освајања према сјеверозападу до околине Сплита. Тако је постала Херцеговина, „земља Херцегова", названа тако стога што је Стипан од 1448 носио њемачку титулу „херцог".[123] (40).

Године 1440 освојише Турци државу деспота Ђурђа; Приморје заузе 1441 Стипан, али му га убрзо отеше Млечићи. У планинама између Котора и Скадарског Језера јавља се као самостална породица Црнојевића која ни Балшићима, као ни доцније српским деспотима, није била угодна; њихова област постаде колијевка данашње Црне Горе.

Послије побједоносног похода угарског краља Владислава против Турака 1443 године оживи опет српска држава. Ђурађ Бранковић владаше опет у старим границама, само без Приморја, које постаде млетачко, и без Сребрнице. Око сребрничких рудника сребра водиле су се отада годинама крваве борбе између Босанаца и Срба; варош је непрестано мијењала господара. Турском интервенцијом ометена је нова велика коалиција (1451-2) против херцега Стипана. У коалицији су учествовали Дубровчани, краљ босански, деспот и много мање господе, а циљ јој је био да, поред осталога, донесе Павловићима Требиње, а деспоту Милешеву и дринску област.

Године 1455 освојише Турци цијелу јужну Србију са Новим Брдом и Призреном. Идуће године умрије деспот Ђурађ, коме је био остао само сјевер са Рудником и Смедеревом. Посљедњи краљ босански Стефан Томашевић задоби женидбом са унуком деспотовом (1458) остатак деспотовине;[124] али већ идуће године заузеше Турци Смедерево (20 јуна 1459) и остале области. Године 1463 освоји Мухамед II босанску државу; породице Павловића, Дињичића, и др. погибоше у борби. Стари градови пропадоше, а Врхбосна (Босна Сераи, Сарајево) постаде главна варош турске Босне. Још се на југу држао херцег Стипан „по милости божјој и султана Мехмеда" († 1466). Под његовим синовима (Влатком и Владиславом) пропаде и његова држава (1479). Један од његових синова (Стефан) потурчи се и постаде шта више велики везир под именом Ахмед Херцеговић; велики број босанског племства пође његовим путем. На сјеверу држали су Угри неколико градова (Јајце са Звечајем и Језером, Тешањ у Усори, Сребрник, Шабац), али су неке од њих изгубили још прије пада Београда (1521). У Зети су држали Млечићи Скадар до 1479, Бар и Улцињ до 1571 год.

---

[123] Пространство „terrae ducis" описано је још у угарско-турским уговорима о миру 1503 (Hammer, Osm. Geschichte II 617) и 1519 (Theiner, Mon. Hung. II 626); у издањима су додуше имена грозно искривљена. Обухватала је градове: Проложац (код Имотског), Имошки, Kog (?), Вргорац (код Хамера Jerogwcza, код Тајнера Hadgoraez), Љубушки, Мостар, Почитељ, Благај, Нови, Рисан, Кључ, Самобор, Милешева.

[124] Види повељу од октобра 1458 у Radu 1, 156.

§ 7. РУДАРСТВО

Главно врело средњовјековног богатства босанских и српских земаља било је рударство. Рударска дјелатност настављала је римске традиције, исто онако као што су, без сумње, римска „metalla” била наставак примитивног испирања злата и магнетског гвожђа старосједилаца. (41)

Од великог значаја било је рударство у римској провинцији Далмацији (стр. 211); овдје су били првенствено златни рудници који су од времена цара Августа радили. Сједиште врховних рударских власти била је Салона. Најиздашнији златни рудници били су у подручју извора Врбаса. Инжењер Конрад који је овај крај испитивао 1866 био је изненађен када је овдје, на обронку брда Росиња, један сат сјевероисточно од Горњег Вакуфа, код села Крупе, нашао више стотина рупа (Pingen) различите дубине, а код Црвене Земље, Златних Гувана и на другим мјестима огромне перионице, од којих су неке биле 400′ дуге 150′ широке и 80′ високе. Овдје је био, без сумње, онај крај гдје се, по свједочењу Плинија Старијега († 79), за вријеме цара Нерона, налазило злато на површини земље (in summa tellure protinus) у толикој множини да се понекада дневно добивало по 50 фунти.[125] У околини су се налазили многобројни римски новци; детаљније испитивање дало би без сумње још многи археолошки допринос. Изгледа да су ови златни рудници радили и у Средњем вијеку, иако сигурно у незнатној мјери. Дубровачка архивска врела XIII—XV в., која за остале руднике имају тако богат материјал, не спомињу, колико је мени познато, овај рудник нигдје. Из двије босанске повеље од 1339 и 1422 сазнајемо да се тада доиста из земље извозило и злато.[126] Значајно је и то да млетачки географ Негри, који је писао на крају XV в., зна да Врбас носи „auri ramenta“, па и у најновије доба испирало се помало злато на овој ријеци. На Лашви код Травника, на чијој се изворној области, на брду Радовану, налазе златоносни прокопи од кварца, постојала су већ од XVI в. слична испиралишта; не зна се да ли су постојала у римско доба.[127]

Други рудници злата били су у области Пируста, најјужнијег племена Далмације чија су се насеља налазила на граници области

---

[125] Commentariensis aurariarum Delmatarum CIL. III p. 305. Florus IV 12: (Augustus) efferum genus (sc. Dalmatos) fodere terras coegit aurumque venis repurgare. Plinius XXXIII, 4: invenitur (aurum) aliquando in summa tellure protinus, rara felicitate, ut nuper in Dalmatia principatu Neronis, singulis diebus etiam quinquagenas libras fundens. О организацији римских рударских власти ср. Jung, Römer und Romanen in den Donauländern (Innsbruck 1877) 34.

[126] Бан Стефан јамчио је 1339 Трогиранима да ће њихови трговци у Босни бити „sicuri cum omnibus, auri, argenti, cupri et cujuslibet metalli“ (Lucius, Mem di Traù 224); краљ Твртко Твртковић дозволио је 1422 Млечанима да извозе из земље „oro, arzento“ etc. Acta archivi veneti II 118.

[127] A. Conrad, Bosnien im Bezug auf seine Mineralschätze, Wiener geogr. Mittheilungen 1870, 221. Cf. Blau 153. Jukić, Zemljopis i poviestnica Bosne (Zagreb 1851) 27. Negri p. 91. Испирање злата на Лашви: Курипешић 1530 и Catarino Zen 1550 (Starine X, 205).

Epirus nova у данашњој сјеверној Арбанији на спојеном Дриму. Послије освајања Дакије преселио је Трајан пирустанске рударе у златне руднике око данашње Абрудбање; Alburnus maior, једно од главних мјеста дакиског златног подручја, звао се шта више кратко „vicus Pirustarum". У Средњем вијеку није више било у сјеверној Арбанији никаквог трага од ове рударске дјелатности Пируста; данас изгледа да се у земљи потпуно заборавило на њу. Неочекивано обавјештење о положају пирустанских рудника даје најновији налаз проф. Љубића у млетачкој архиви. Документ је из 1595 год.; у њему се спомињу у сјеверној Арбанији три сребрна рудника, наиме у F a n d i, у земљи (42) Дукађина, у B u l g a r i (у области Миридита) и у брдима поврх Љеша; један од њих има и злата.[128]

Поред ових испиралишта злата имали су Римљани у провинцији Далмацији и сребрне руднике. Већ име Argentaria, коју наводи Tabula Peutingeriana у Босни, говори о њиховом постојању. И изван Далмације било је за вријеме Римљана рудника на сјеверозападном дијелу Полуострва; у провинцијама Мезији, Дакији и Македонији управљали су рудницима нарочити „procuratores metallorum", којима је управљао „comes metallorum per Illyricum".[129] Римски натписи у Руднику (на земљишту мезиском) и остаци римских терма код Јошанице, Новог Пазара и између Преполца и Куршумлије, у рударској области Копаоника, свједоче да су још у старом вијеку била позната тамошња сребрна лежишта.

Име Копаоника (првобитно Копалник, од копати), које се спомиње већ у једној српској повељи из XII вијека, доказује да су славенски досељеници још у раном Средњем вијеку копали руде, или да им је у најмању руку био добро познат положај римских рудника.[130] Обнављање рударства на Балканском Полуострву пада тек у XIII-ти, а његово сјајно доба у XIV-ти и почетак XV-ог вијека. У овом периоду били су српски и босански рудници познати у цијелом свијету. О њиховом богатству причале су се невјероватне ствари. Француски калуђер Брокар извјештава 1332 да краљ Србије има пет сребрних рудника и исто толико златних у којима су рудари без престанка запослени; осим тога има у његовој земљи и неколико мјешовитих рудника у којима има злата и сребра. Византинац Критовул (писао је већ послије 1453) напомиње, причајући о ратним походима султана Мехмеда II против Ђурђа Бранковића, да се у српској земљи злато и сребро налази скоро на површини земље и да извиру из земље као

---

[128] Пирусте спомињу: Livius XLV, 26. Caesar, Bell. gall. V, 1. Ptolemaeus II, 15. У Ердељу Jung op. cit. 89. Љубић у Radu, св. 34, 100, напомена.

[129] Notitia dignitatum ed. Lugdun. 1608 p. 50, ed. Seeck (Berolini 1876) 35.

[130] Повеља о оснивању манастира Студенице, Šafařík, Pam 2 ed. p. 92 (према копији из XVII в.). Виљем Тирски l. XX cap. 4 прича да су Срби, по некој старој традицији, потомци депортираних и протјераних који су послати у ове крајеве »ad secanda marmora et effodienda metalla«; он и њихово име изводи из s e r v i (робови); али описујући начин живота Срба у оно вријеме не спомиње ништа о рударству.

природна врела; свуда гдје се загребе, наилази се на богата лежишта злата и сребра која су богатија од чувених индиских рудника.[131]

Овом полету рударства у позном Средњем вијеку допринијели су много њемачки рудари које сви зову Сасима, а доселили су се на Балкан из Угарске у XIII в.[132] Тек у почетку владе краља Стефана Уроша II Милутина (1282—1320) документарно је утврђено њихово присуство у Србији;[133] ипак се први српски новац ковао (43) већ за владе краља Стефана Владислава (1234 и даље),[134], а 1253 год. трговало се већ у Дубровнику са некованим златом и сребром које је доношено из унутрашњости земље.

О почетку рударства у Босни налази се у аналима Дубровчанина Лукарија (1605) једна биљешка, да је бан Кулин (око 1180—1204) издао двојици Дубровчана под закуп босанске руднике. Они саградише градић Дубровник између Олова и брда Јагодине. Чудновато, средњовјековна преписка и протоколи дубровачких архива не спомињу нигдје овај градић па ни руднике који треба ту да се налазе; тек се у турско-угарском уговору од 1503 године спомиње први пут градић Дубровник. Први босански новци потичу из почетка XIV в.; 1339 спомиње се први пут извоз племенитих метала из Босне. Да су босански рудари Средњег вијека били такође Саси, види се из сачуваног имена једног предузетника и из неколико њемачких рударских израза који се и данас чују у Босни: орат (Ort), хутман (Hüttenmann), каран (Karren) итд.[135]

У Бугарску су дошли саски рудари из Ердеља преко Влашке. Први пут спомињу се тек за вријеме Турака у Кипровцу и Трнову, и то изричито као Saxones или Sassii.[136]

---

[131] Критовул II 7, 8 у Fragm. hist. graec. V 109.

[132] Novomontana civitas, Germanorum colonia; principio namque Saxones in Mysiae partibus metalla et argenti materiam reperere. Petantius (око 1500) код Schwandtnera, Script. rerum hung. I 869. На основу доцнијих analистичких компилација (нпр. Троношац, ср. нап. 77) приписивали су Енгел, Рајић и други довођење Саса час краљу Радославу, час краљу Владиславу, час краљу Урошу.

[133] Недатиране повеље број LI—LV код Миклошића, Mon. Serb. 51 и даље, нису Уроша I, него Уроша II (Милутина), и то у првим годинама његове владе, што закључујем по дубровачким посланицима који се спомињу у повељама, по упоређењу краљевских потписа на оригиналима, по облику краљ. титуле и по спомињању жупана Тврткa (cf. напом. 84). Број LI је усталом потврда повеље LVII, која је издана од краља Стефана Драгутина (1277—1282) (Cf. Јагићев Arch. f. slaw. Philol. II 220). О томе ипак опширније у једној хронолошкој расправи. Да је Урош II регулисао односе Саса према племству, сазнајемо из Законика цара Душана, изд. Новаковић, Београд 1870, p. 5.

[134] Ljubić, Opis jugoslavenskih novaca, Zagreb 1875. Повеља 1253 Monum. serb. 35.

[135] Luccari, Annali di Rausa (Venetia 1605) 16, 17. Дубровник у напомени 123 поменутим уговорима од 1503 и 1519; и Negri 91. У повељи 1244 (нап. 98) не спомињу се никакве рударске вароши, и ако су доцније католички манастири у Босни настали већином управо код рудника. Рударски изрази код Јукића, op. cit. 91.

[136] Farlati VIII 73, 245. Срав. Историја Бугара, руски превод, Одеса 1878 p. 516, 594.

Поред Саса бавили су се рударством у Босни и Србији највише Дубровчани, али не као рудари, него као банкари, златари и ковачи новца. Поред овога јављају се домаћи посједници рудника и радници.[137]

Све рударске вароши састојале су се од тврђаве, високо уздигнуте (cittade, castello, слав. град), гдје је било сједиште управних власти и гдје се за вријеме ратног метежа повлачило цјелокупно становништво подграђа и из трговишта испод њега (burgus, mercatum, слав. трг) чије су већином дрвене куће и дућани (botege) били обично поређани око главне пијаце (platea publica). За вријеме ратних похода спаљивано је често пута цијело ово подграђе (нпр. у Сребрници и Новом Брду) док су радници у јамама, трговци и занатлије са трупама господара земље бранили тврђаву.

Саско варошко становништво звало се или њемачким изразом пургари (Bürger), или италијанским borghesani.[138] Прави (44) рудари (laboratores fossarum, lavorenti) називани су у првој половини XV в. у Фојници, Сребрници, Зајачи и Трепчи у латинским и италијанским документима valturchi, valturzi, vaoturchi.[139] Славенски су их звали рупници (од ријечи рупа), или сребродѣлци (радници у сребрним мајданима).[140]

Поред Саса у рударским варошима било је највише Дубровчана. У Новом Брду нпр. било је у почетку XV в. чланова скоро свих дубровачких племићких породица, дијелом као трговаца на велико, дијелом као власника рудника (Babalio, Benessa, Binçola, Croce, Gisla, Martinussio, Menze, Mlascagna, Prodanello, Proculo, Ragnina, Resti, Volcio, Bona, Caboga, Gozze, Gondola, Pozza, Saracha итд.). Многе су трговачке куће имале своје факторе у разним мјестима, нпр. сребрнички трговци на велико у Плани. Трговина животним намирницама налазила се већим дијелом у рукама Дубровчана који су „valturche" снабдијевали месом, брашном и вином и продавали им робу за сирови метал, мјерен по тежини.[141] Осим Дубровчана било је у овим варо-

---

[137] Напр. „Stanoe e Nicola Doberchouich, purgari in Sreberniza" 27 авг. 1433 (Lett. 1430—5).

[138] Пургари у Новом Брду, у једном слав. документу 1388 (Пуцић II, 31, cf. Даничић, Историја облика српског или хрватског језика, Београд 1874, 92). Chonte de purgari vaoturchi in Srebrnica, 5 нов. 1417 (Lett. 1411—17). Burgisi 1411, borghesani 1444 in Srebrnica.

[139] Valturchi et laboratores fossarum argenti in Srebrnica, писмо краљу Сигисмунду 5 апр. 1411 (Lett. 1411—16). Valturchj in Trepze 20 фебр. 1414 (ib.). „Tuttj li valturzi e tuttj altrj del borgo", „purgari", „li lauorentj", „ogni vaoturcho", у преписци са Сребрницом 1417 (Lett. 1411—17). Valturci in Choyniza, 18 новем. 1441 (Lett. 1440—48). „Alguno vaoturcho" in Saezia, 20 јула 1446 (ib.). Vaoturchi, vauturchi in Srebrnica 24 авг. 1446 (ib.). Cf. нап. 138. Du Cange нема.

[140] В лѣто 6998 (1490) поби снѣг рупнике у Запланињу. В лѣто 7012 (1509) упали се цѣх запланински и помори рупнике јулија 19. Српски текстови љетописа код Григоровића, О Србији (Казан 1859), додатак. Сребродѣлци у Сребрници код Константина Филозофа (1431), Гласник, св. 42, 317.

[141] Продаја „grano, vino, carne et altre victouarie a li lauorentj" за сирово сребро. Отпор Дубровчана против присилног курса кованог новца. Писмо трговаца из Сребрнице 18 авг. 1417 дубровачкој влади (Lett. 1411—17).

шима и Которана (Котор је био под Немањићима српски краљевски град), Барана, Сплићана, Трогирана, Корчуланаца, Задрана, и других Далматинаца.[142] А било је још и трговаца и занатлија из Млетака и из других италијанских вароши. Домаће становништво чинило је само један дио. Рударске вароши имале су, према томе, изричито „латински" карактер; свака, па и најмања, имала је католичку цркву са свештеником или капеланом. Ове латинске цркве биле су у XIV в. у читавој српској држави под которским бискупом, доцније под барским надбискупом; у Босни су поред њих постали и први фрањевачки манастири (Сребрница, Зворник, Олово, Фојница итд.).

Врховна власт у мјесту био је војвода (у Сребрници и Новом Брду, кефалија, тј. управник града у Трепчи). То је био домаћи племић који је живио у тврђави. Поглавица Саса и осталих домаћих рудара био је „conte de purgari vaoturchi", каткада такође Дубровчанин.[143] Убирање свих пореза, пијачних такса, пролазних царина и вођење ковнице вршили су dohaneri или gabellotti, слав. цариници (gabella, dohana, данас dogana, слав. царина). (45) Скоро свуда то су били дубровачки или которски закупци; и сами министри финансија (протовестиари) српских и босанских владара били су често грађани Дубровника или Котора.

У прво вријеме власник рудника био је господар земље који је своје право уступао саским и дубровачким предузетницима. На пр. босански бан Твртко дао је руднике сребра у Остружници код Фојнице Сасу Хансу, сину Петрову (Chanussius Petri Saxinouich), под условима који нису поближе познати (conditio perpetualis doni), вјероватно да даде десети дио од добивене руде. Ханс је отпочео рад 1364 у друштву (societas) са двојицом Дубровчана, Јаковом Хелије и Павлом Куделиновићем (Jacobçe Helie и Pauluscus de Cudeleno). Доцније је он продао половину мајдана својим ортацима за 250 фунти сребра.[144]

И по другим рударским варошима видимо свуда како приватници купују, залажу и наслеђују рударске јаме. Многе рударске јаме имале су по више власника, од којих је понеки имао само четвртину (parte de fosse, слав. „дѣлове на рупах)".[145a] „Valturchi" су слободно продавали Дубровчанима руду. Тек у XV в. настоје владари, особито Стефан Лазаревић, да забране извоз племенитих метала и да продају

[142] Напр. Сплићани и Трогирани у Руднику, Cons. Min. 29 децем. 1322 (L. Ref. 1322). Сплићани у Трепчи 1415 (18 авг. 1415 године Сигисмунду, Lett. 1411—16). Задрани у Србији: Ljubić, Monumenta 1,103.

[143] Cf. напом. 138 (неки српски поданик). Писмо Дубровчанину Zugno de Zeglubin, conte de Saeza, 28 децем. 1445 (Lett. 1440—48).

[144] Medietas fossarum (даље „ad fodinam argenti"), quae fieri debent in Choyniça, in Ostruniça (даље правилно Ostrosniça, cf. напом. 157), qui locus de Choyniça fuit tibi (тј. Chanussius-u) et Nicle fratri tuo donatus perpetualiter a domino Bano de Bosna. Он их продаде обојици Дубровчана „cum illa condictione perpetualis doni, cum qua uobis ille locus de Choyniça fuit donatus a dicto Bano". Писмо Chanussius-u 28 септ. 1368 (L. Ref. 1364 острaг).

[145a] „Дѣлове на рупах", Пуцић I 130. Parte de le fosse (и „un quarto d'una fossa") у тестаментима и другим дубровачким актима.

добивене руде вежу за свој ковани новац. Због тога су избијали оштри сукоби са Дубровчанима.

У Босни је у XV в. све сребро које се извозило из земље, као и оно из Србије које је провожено кроз Босну, морало бити снабдјевено краљевским жигом (bulla, сребро болано). Поред тога бринули су се краљеви и о томе да Дубровчани не ударе одвећ велике цијене на сребро па да тиме не оштете краљеву ковницу новца, која је такође куповала сирови метал од рудара.[145b]

Саски насељеници уживали су знатна права и привилегије. Испочетка су Саси смјели да крче шуму и подижу насеобине свуда гдјегод се појави метал. Законик цара Душана (1349) забранио им је даљу сјечу шуме и подизање нових колонија; само су за потребе тргова (за високе пећи) смјели сјећи шуму, и то само онолико колико им је било потребно. Њихови односи према Дубровчанима, према властели итд., били су од времена краља Стефана Уроша II Милутина тачно регулисани. И привилегије дубровачких колонија биле су врло широке. Само су они Дубровчани који су имали своје куће били обавезни да бране акрополу трга; (46) они су плаћали у име пореза за своје куће један дукат годишње. У спорним стварима са Сасима или Србима, рјешавао је жири (порота) који се састојао од шест Дубровчана и шест Саса, евентуално од шест Срба. Дубровачки вјеровник имао је право да домаћег дужника држи затворена у својој кући. Унутрашње ствари рјешавао је конзул са двојицом судија („iudices"). Претставнике ове власти бирао је Дубровник увијек између присутних дубровачких племића; само у случају да у мјесту није становао ниједан племић, постављани су људи из грађанског сталежа (de populo, popolani). За одређене судске случајеве бирани су често специјални конзули.

Руда се добивала у поткопима и окнима (fossa, fossa de argentiera, слав. рупа). Њемачки израз Zeche спомиње се у српским аналима као „цех"; у њима се спомиње и рушење поткопа („ширине") и пожари у рудницима (можда експлозија подземних гасова, „праскавих гасова").[146] Добивена сирова руда (ruda d'argento у дубр. актима) мјерила се каблима (cabli de ruda, слав. кьбль) и прерађивала у високим пећима (argento facto). На мјестима гдје су некада били рудници, налазе се још увијек свуда масе шљаке, као и (особито код рудника гвожђа) остаци ковачница (слав. самокови, итал. molini),

---

[145b] Argentum, tam quam emptum et acceptum in Bosna, quam a partibus Sclauonie delatum... a quibusdam temporibus citra... nisi sub certa bulla et diligenti facta perquisitione deferri posse, quod non est sine magno incommodo et periculo mercatorum, tam eris, quam personarum eorum, maxime cum omnibus note fiant eorum mercancie et quas emunt et ferunt. Дубровчани Mateo comiti Couiniensi 16 авг. 1434 (Lett. 1430—5). Сребро болано и неболано 1461: Mon. serb. 487. Највећа цијена сребра одређена 28 перпера за једну литру 1442: Пуцић, Споменици II, 163.

[146] Cf. напом. 140. Љетопис 1459: попадаше „ширине" у горњем цеху и страдаше многи људи (Шафарик, Pam. 80). Пожар у цеху 1430 (ib. 76) и 1504. Ови подаци свједоче да су старији српски љетописи састављени у неком рударском мјесту или у њиховој близини, о чему говоре и многобројни тачни подаци о Новом Брду.

за чији се погон употребљавала водена снага планинских потока. Потпуно пречишћавање (affinatio, affinatura) метала, особито сребра и бакра, вршено је највећим дијелом тек у Дубровнику или чак у Млецима.[147]

Извоз злата из унутрашњости преко Дубровника спомиње се од 1253 године; долазило је највише из Новог Брда и из Босне.[148] Најважнији производ српских и босанских рудника било је сребро. Разликовале су се неколике врсте сребра, према мијешању (легурама, sorte de argento), нарочито „бијело сребро" (argento biancho) и „argento de glama", „гламско сребро", које се вадило у Новом Брду и које је било помијешано са нешто злата.[149] Олово је у масама доношено из Босне на ушће Неретве и у Дубровник, одакле је укрцавано за Млетке, Сицилију и друге земље. У Средњем вијеку служило је олово највише за прављење металних кровова на црквама, палатама и кулама. И цркве у Дубровнику биле су покривене оловом. Каткада су стизали у Дубровник каравани са 300 коња, сви (47) натоварени босанским оловом. Долазило је највише из Олова, мање из Сребрнице и Рудника. Разликовале су се двије врсте олова: „plumbum dulce de Olovo" и „plumbum durum Srebernize.[150] Босански бакар (cuprum, rame) извозио се у XIV и XV в. преко Дубровника, Трогира и других лука у Италију[151]. О индустрији гвожђа у Босни свједочи запослење босанских оружара по општинским службама у Дубровнику.[152] У инвентару магазина неког дубровачког трговца у Зворнику 1424 наводи се 372 фунте калаја (stagno) и извјесна количина живе (argentum vivum) која сигурно потиче из босанског рудника (Крешево).[153]

Уз руднике налазиле су се и ковнице новца (zeccha). Ковање новца вршили су помоћу гвоздених калупа, под управом и надзором домаћих војвода и латинских цариника (gabellotti), златари (aurifices, итал. oresi), Дубровчани, Которани, Млечићи и домаћи Славени.

---

[147] Molini поред јама и кућа спомињу се често као својина Дубровчана у трговачким факторијама; за значење cf. напом. 237. Affinatio (пречишћавање) дубровачког бакра у Млецима спомиње се напр. 1334, Ljubić, Monum. I, 435. Пречишћавао је сребро у Дубровнику од 1430 год. неки Menicocius Burellus из Напуља „per quello prexio, che si lauora, a Venexia", куда се прије обично слало сребро (Cons. Maius 8 apr. 1430. Libri Mai. Cons. 1428—33).

[148] Mon. Serb. 35, Ljubić, I 156, 162. Злато у Новом Брду спомињу и Константин Филозоф 1431, Brocquière 1433 и Михаило Константиновић. Из Босне ср. напом. 126.

[149] О глами cf. Мијатовић у Гласнику св. 37, 245; Новаковић у Архиву за слав. филологију III 523 доводи ријеч у везу са μάλαγμα (cf. ром. amalgamare, њемачки Galmei). У дубровачким споменицима 1428 и даље врло често спомињана ријеч, увијек у Новом Брду. Интересантно је рјешење Cons. Rog. 9 јула 1428 (L. Rog. 1427—32) „de non vetando, quin in Sclauoniam mitti possint salnitrium et alia necessaria pro diuidendo aurum ab argento."

[150] Ове се врсте спомињу у једном писму 30 авг. 1522 (Lett. 1504—26).

[151] Сравни напомене 126 и 147.

[152] Bogauez Budisalich de Bossina ferarius узет у службу, Cons Maius 15 мај 1397 (L. Ref. 1395—1397). Radassinus magister a scutis, Cons. Maius 12 окт. 1430 (Libri Mai. Cons. 1428—33).

[153] Писмо конзула in Sotto Suonich у Дубровник 10 апр. 1424 (Lett. 1423-27).

Новци југославенских владара имали су поред ћирилских натписа још и латинске, на пр. они из Новог Брда (за вријеме кнеза Лазара) „Nouomonte moneta argentea". Ковнице су се налазиле нарочито у Брскову, Новом Брду, Руднику и Сребрници.[154]

Пописе католичких парохија у унутрашњости Србије, па следствено и саских и дубровачких колонија, садрже неке папске повеље из XIV в. [155] Ове повеље не спомињу све парохије, а садрже поред имена рудника и имена других трговачких мјеста без рудника. Најбогатији материјал о средњовјековном рударству Србије и Босне сачуван је у архивама некадашње републике Дубровника. Рудници који се спомињу у тамошњим споменицима могу се подијелити у осам група.[156] (48)

I. Крешево и Фојница. Најзападнија рударска област Босне лежала је у подручју Лепенице, у долинама њених притока Крешевке и Фојнице. Код вароши Крешева (са фрањевачким манастиром), гдје се и данас понешто баве прерадом гвожђа, налазе се велика лежишта бакра и сребра са траговима старог уређаја. Исто тако налазе се на оближњем брду Иначу старе рупе за вађење тамошње живине руде (цинобера). У долини Фојнице налази се село Остружница. Даље узводно налази се варош Фојница са примитивном гвозденом индустријом (оружје, потковице, ексери, браве) и велики фрањевачки манастир, данас главни манастир у Босни. У бочној долини Жељезнице и њене притоке Дусине налази се комплекс ковница гвожђа, звани Дусина, и село Дежевица. Изнад Фојнице уздиже се Зец, један од највиших врхова Босне, на вододјелници Адрије и Понтуса, између изворишта Фојнице, Врбаса и Неретвице. На Зецу се, поред рудника бакра који још ради, виде и остаци старих сребрних

[154] Упор. Ljubić, Opis jugosl. novaca, увод. Littera citatoria 1367 Brayano de Nenada ad petitionem Milani Bogdanich, „quia fuit fideiussor pro te çuppano Nicole de Altomanno da ypperpyris VIICL grossorum de Rudnicho (L. Ref. 1364 остраг). „Noua zeccha" уведена у Сребрници 1417 (Lett. 1411—17; то је „нова цека господина деспота" на натписима новца Стефана Лазаревића.

[155] 1303 године, било је „in regno Servie" католичких парохиских цркава: „de Bristonia" (читај Briscouia), de Rudinico, de Rogosna et de Trepzo et de Grazaniza" (Theiner. Mon. Hung. I 408). Године 1346 полагао је которски бискуп (Theiner, Mon. Slav. I 215) право на читав низ цркава код Котора, Будве, Рисна и у Конавлима, затим на цркве „S. Marie de Prisren, S. Petri supra Prisren, S. Triphonis de Beruenich, S. Triphonis de Gergoniste (ч. Tergouiste)", а према једној другој листини на „Canal, Tribunia, Drazauiza, Resson, Budua, Lastua, Prisren, Nouaberda, Trepte, Janeua, Coporich, Plane, Ostacia, Berschoua, Rudnich, Lipnich, Chelminia, Saue, Mazouia, Golubezi et Albia dicta Belgard" (Theiner Mon. Hung. I, 701), од којих су три посљедње биле тада у посједу Угарске, три прије њих у посједу Босне (Theiner, Mon. Slav. I 216). О стварном вршењу бискупских права у Брскову свједочи листина которског бискупа Dominusa 1285 о капели св. Марије коју је „Dominus Heinz de Bibanis, ciuis Priscouiensis" саградио у „Priscoua" и дубровачким доминиканцима поклонио (Farlati VI, 442). Доцније је била нпр. црква у Новом Брду под надбискупом барским (Theiner, Mon. Hung. II 292, Mon. Slav. II 1 итд.).

[156] О садашњим остацима рудника види извјештаје: Boué, Herder (Bergmännische Reise in Serbien, Pest 1846), Blau, Roskiewicz, Conrad (види прим. 127), Милићевић (Србија, Београд 1876).

рупа, из времена кад се барут још није употребљавао за распрскавање. У Средњем вијеку вадило се у овоме крају поглавито сребро. Од именованих мјеста спомиње се најприје Остружница као „locus de Choyniça" у XIV в. са саском и дубровачком насеобином, са окнима сребра и царинарницом.[157a] Почетком XV в. спомињу се као средишта босанске трговине рудама 4 мјеста: Фојница (у латинским повељама Quoyniza, Choyniça Chuoiniza, Choyniza), „четинарски поток"[157b]) са сребрним рудницима, гдје су становали „valturchi" и Дубровчани, Дежевице (множина; Dexeuiçe, Deseuize), сједиште кнеза (comes) са сребрним рудницима; Дусина, исто тако са лежиштима сребра, и Крешево, краљевско сједиште са тврђавом и подграђем (под Крешевом, Sotto Cresceuo). Посљедњих деценија босанског краљевства јавља се Фојница послије опадања Високог, старијег трговачког центра, као главно трговачко мјесто у Босни[158]. На Зецу се виде још и данас рушевине краљевске тврђаве Козао.[159] (49)

II. Олово. У изворној области Криваје налази се, у запуштеном брдском крају, мала група кућа са много рушевина, звана Олово. Ово Олово (или Оловац), латински или италијански Plumbum, Piombo било је у XIV и XV в. чувено по својим оловним рудницима. Лежало је у области Павловића, који су, послије опадања краљевске моћи, почели да узимају приходе овдашње царинарнице. Рудник је у великој мјери радио још и у XVI в. Фрањевачки манастир у Олову, за турског времена чувен због своје чудотворне иконе св. Марије, пропао је тек за вријеме метежа 1687 године. Други оловни рудник и царинарница Каменица лежао је, по свој прилици, негдје у близини. Недалеко од данашњег гвозденог рудника у Варешу, три миље западно од Олова, показују још и данас разва-

---

[157a] Куће Pauli Nicole de Mentio in Ostrusniça, 2 dec. 1349 (L. Ref. 1348). Царинарница у Остружници 1354 Пуцић II, 22. 1368 упор. напом. 144. Streseniça, tresniça у позивима 1312 и 1313 (L. Ref. 1312) је свакако исто мјесто. Латинске књиге Дубровчана водили су већином у Италији унајмљени cancellarii, који нису знали славенски.

[157b] Имена на *-ица* су првобитно сва имена ријека и потока. Хвоја у Дубровнику грана; hoja, hojka словеначки јела; chvojí, chvoj чешки frondes abiegnae, piceae, и бор или шума црногорица, chvojka euphorbia или и juniperus; chojná код Лужичана оморика; choja, chojna, chojka пољски оморика, chojnka — juniperus; хвоя — руски јелова шишарика (strobilus). Првобитно је значење ријечи, по свој прилици „Coniferenast". Упоредити имена мјеста Chvojenec, Chvojence, Chvojnov у Чешкој.

[158] Дубровачки трговци у Dexeuiçe, Choyniça, Sotto Visochi 1408. Iacobus de Bona из Deseuiza путује са сребром у Sotto Visochi (20 маја 1412, Lett. 1411—16; из Дежевиц у Подвисоки, Пуцић I 112). Истрага против дубр. gabelloti in Bosna „videlicet Deseuice, Cuoyniza et Dusina" зато што су ометали продају сребра дубровачким трговцима, Cons. Rog. 14 март 1413 (L. Ref. 1412-4). Mercadi de Bosna per ruda: Soto Visochi, Deseuize, Choynize, Cresseuo (28 авг. 1435, Lett. 1430—35). Извоз сребра из Deseuizza, Chuoinizza, Cresceuo, Dusina у Дубровник, Cons. Maius 18 јан. 1442 (упор. Пуцић II 163.) Хвојница се врло често спомиње 1433—1460, већином у вези са трговином сребром и царином на сребро; од дубров. племићких породица ту се спомињу највише Bonda, Buchia и Gozze. Овдје још и 1481 године дубровачка колонија.

[159] Дубровачки посланици били су 22 јула 1444 код краља „apresso Chosao". Писмо за њих 4 авг. (Lett. 1440—48).

лине старе вароши Дубовштице, која је прије турског времена по причању била сједиштем тамошњег рударства; и доиста, спомиње се у једној дубровачкој повељи од 1425 год.[160]

III. Сребрница. Отприлике миљу и по од Дрине и 8 сати јужно од Зворника лежи, у долини стиснутој високим брдима, град и варош Сребрница (не смије се замијенити са тврђавом Сребрником која се налази на јужној ивици савске равнице између Тузле и Шамца).[161] Сребрница (Sreberniça, Streberniça у повељама) је била у позном Средњем вијеку највећа рударска и трговачка варош читаве области између Саве и Адрије. Није сигурно да је то римска Argentaria (сребро: argentum) коју спомиње Tabula Peutingeriana, на путу из Салоне за Sirmium, јер лежи пострани тога пута у забаченом планинском крају. Сребрница се спомиње први пут 1376 када је већ била живо трговачко мјесто и имала велику дубровачку насеобину. Године 1410 отеше је трупе краља Сигисмунда Босанцима па је 1411 Сигисмунд поклони српском деспоту Стефану Лазаревићу, што је међу Босанцима изазвало велико негодовање. Сребрница је остала у српским рукама од 1411—1440 и поред свих настојања босанских династа да је поврате. Од 1440—1443 била је турска. Послије срећног ратног похода угарског краља Владислава против Турака 1443 похиташе Босанци да запосједну варош. То је изазвало дуго ратовање између босанског краља Стефана Томаша и српског деспота Ђурђа Бранковића па је град много претрпио због честот мијењања господара. Сребрнички рудници давали су у првом реду сребро, уз то и понешто олова; од 1417 постојала је овдје ковница новца. Трговало се са унутрашњошћу Србије, са Угарском, Дубровником и осталим приморским мјестима на Јадрану. Саски пургари, дубровачки трговци и доморoци Славени били су становници вароши. Права дубровачке колоније ослањала су се на привилегије краља Твртка I, (50) краља Дабише, краља Сигисмунда и српских деспота Стефана и Ђурђа. Фрањевачки манастир у Сребрници (некада главни манастир), који се спомиње већ 1425 год., постојао је до 1686; по њему је босанска црквена провинција у списима XVI—XVIII в. добила име Bosna Argentina. Дубровчана је било овдје још и крајем XV вијека; рудници су радили и почетком идућег стољећа, али су ускоро сасвим престали.[162]

---

[160] Најприје као Plumbum 1382. Краљевска царинарница још 1398, Пуцић II 42. Питање посједовања упор. напом. 115. 1421 и даље врло често у преговорима са Радославом (gabella del Piombo, gabella Plumbj, gabella de Olouaç). Акта царинарнице 1444 код Пуцића II, 110, 113, 114. Оловљанин ib. I, 144. 1522: упор. напом. 150. Олово из Каменице: Cons. Min. 4 јула 1387 (L. Ref. 1386) Царина каменичка 1382, Пуцић II 33. Каменско, село на Криваји. — Дубовштица; Blau 209. Писмо Orso de Zamagno и Thomaso de Bona ради неког тестамента 25 јан. 1425; њихов одговор „fata in teupoustiza a di VII fevrar," Lett. 1423—7.

[161] Сребрница и Сребрник се замењују ипак већ у повељама око 1450 (придјев „сребрнички" је исти за оба мјеста). Сребрник није имао, колико се зна, никаквих рудника.

[162] Најприје 1376, Lett. 1359—80 f. 101'. У дубровачким књигама већа и у препискама 1410—1460 спомиње се сваког мјесеца. Fratres minores in Srebrniza 1425, 2 окт. (Lett. 1423—7). У околини су била ова села у којима су Дубровчани

IV. Зворник. На доњем току Дрине лежи велика тврђава Зворник о чијој се околини још и данас прича да је богата златом, сребром и оловом. У Средњем вијеку звало се мјесто Звоник и састојало се од тврђаве и подграђа (sub castro Suonichi, Subsuonich, Subtus Suonich, Sotto Suonich). Први је пут споменут 1412 год. И у Зворнику је била дубровачка колонија и фрањевачки манастир. Извоз сребра у Дубровник помиње се изрично 1428 год. Од 1433 до пропасти Деспотовине налазио се град са цијелом околином у посједу Срба; у другој половини XV в. водила се због њега борба између Турака и Угара. Облик Зворник јавља се први пут 1519.[163]

Миљу и по сјевероисточно од Зворника, дакле с оне стране Дрине, на садашњем земљишту Србије, лежи код манастира Троноше, задужбине краља Стефана Драгутина, село Зајача. По пријатељском извјештају госп. проф. Новаковића налази се јужно од села високо брдо Костајник, пуно трагова старих рударских рупа, у којима је нађен антимон; на брду се налазе развалине тврђаве, које такође зову Костајник. Ту се налазила 1445 и 1446 споменута рударска варош Зајеча (Saeza, Saezia, Siezia), тада настањена „valturchi"-ма, са дубровачком колонијом (међу њима племићи из породица Sorgo, Gozze, Cerva). Њом је управљао у име деспота Ђурђа кнез (comes). Из мајдана се вадило сребро.[164]

Двије миље југоисточно од Зајече лежи рудник Крупањ из кога се још и данас вади олово. Мјесто се спомиње 1422 као боравиште дубровачких трговаца.[165] (51)

V. Рудник. Богата је историја рударске области Рудника, која се налази управо у средини данашњег књажевства Србије. Римљани, Саси, Дубровчани, Турци, Аустријанци (1718—1735) и Срби оставили су трагове свога присуства у околини овдашњих рудника сребра и олова. Рудници су се налазили на подножју двоврхног Штурца (1104 м.), на знатној надморској висини. На сјеверној страни

становали: Slauiçna (Glauiçna?) 1375, 1376: Sasi или Sase 1421; Seoza 1426; Spaguz uilla 1438.

[163] Zwonyk у уговору 1503, Zwornyk у оном од 1519 год. (нап. 123). Claustrum Zonik, Georgius Sirmiensis, ed. G. Wenzel (Pest 1857, Scriptores угарске академије св. I) p. 48. Звоник у српским љетописима у Arch. f. slav. Phil. II 97. Suonich на карти Ubelina и Esslera 1513 (Атлас код Lelewel, Géogr. du moyen âge). У дубровачким актима 1412—1452 врло често, већином у вези са Сребрницом. Conuentus fratrum minorum in Sotsuonich 1423, 21 априла (Lett. 1420—2). Li argenti, che vien dj Suonich e dj Srebniza, инструкција посланицима у Босни, 1 јуна 1428 (Lett. 1427—30).

[164] Писмо Дубровчанину Zugno de G. Zeglubin, који је био comes за Signor Despotto in Saeza, због нових мјера против дубров. трговаца у „borgo" 28 децем. 1445. Истога дана писмо старјешинама дубров. колоније. Писмо трговаца из Saezia 1446, 20 јула, у Дубровник, да gabellotto Jacomo Mar. de Crieua „vol che tuti li argenti, che se fano in Saezia, vano per le soe mane, e se alguno vaoturcho portara arzento a lo mercadante e luy vol tuor lo detto arzento del merchadante." 27 јула одређени „officiali examinatori" против њега (Lett. 1440—48). Брегови Sacero, Chribernico, Crupno, Saeza десно од пута Шабац—Ваљево, Petantius (око 1500) код Schwandtnera I 870. Костајник: уп. Милићевић, Србија 524, 526.

[165] Litera citatoria неком трговцу „in Srebniza (sic) o sia in Crupan" 1422, 27 апр. (Lett. 1420—22). Korpina код Хаџи Калфе (превод Hammera, Wien 1812) 173.

Штурца леже на изворима Јасенице добро очуване развалине четвероугле тврђаве са округлим кулама на угловима. Тврђава опасује напуштену варошицу са калдрмисаним улицама и порушеним кућама. Још у почетку нашег вијека становали су у њој Турци. На југоисточној страни брда нашао је д-р Јанко Шафарик 1865 римске развалине (рудименте) и један натпис, који каже да је цар Септимије Север обновио овдашњи храм Матере Земље (templum Terrae Matris). На јужном подножју Штурца виде се на изворима Деспотовице трагови средњовјековне насеобине. Многобројни стари поткопи, из којих сада потоци избијају, порушена окна, рушевине православних и католичких цркава, велика шљакништа и остаци топионица свједоче о животу којим се живјело на овим сада сасвим запуштеним висинама.

Рудник је био од XIII в. до турског освајања земље значајно мјесто са дубровачком насеобином. У историји ове колоније била су два доба извјесног цвјетања: прво под краљем Стефаном Урошем II Милутином, друго кад је српска држава, притјешњена од Турака, пренијела своје тежиште на сјевер и кад се деспот Ђурађ Бранковић овдје чешће бавио. Од давнина постојала је овдје ковница новца. Године 1372, кад је Никола Алтомановић био господар Рудника, намјеравали су босански фрањевци да овдје саграде манастир.[166]

У близини Рудника налазио се малени дворац који се звао **Сребрница** као и велика рударска варош у долини Дрине; ту је боравио деспот Ђурађ. Положај тога дворца треба тражити у долини потока Сребрнице који извире на сјевероисточној страни Штурца и, оптичући лежиште олова које садржи сребра и садању барутану у Страгарима,[167] утиче у Јасеницу. Сјеверозападно од Рудника стоји на једној стрмој, скоро неприступачној стијени (765 м.) сликовита рушевина тврђаве **Островице**, која се још из далека види; у XIV и XV вијеку спомиње се она неколико пута; 1454 освојише је Турци.[168] (52)

---

[166] Опис Рудника (Rudnico, Rutnicho, Rudenico, Rudinico у латинским листинама) од др. Јанка Шафарика саопштио Новаковић у Раду 41, 209; Мишковића у Гласнику 34, 217—226; Милићевића, Србија, 311. У XIII в.: Mon serb. 52 (упор. нап. 133). 1312 и 1313 био је ту конзул; пословање са краљем Стефаном Драгутином и његовим сином Владиславом (L. Ref. 1312). У XV в. конзули већином popolani; nobiles су се повлачили више у Сребрницу и Ново Брдо. Овдје је био деспот нпр. у јулу 1435 (писмо посланицима авг. 1435, Lett. 1430—35). Католичка парохија 1303 упор. напом. 155; фрањевци, упор. напом. 110.

[167] Деспот је био у авг. 1430 „in Sreberniza de Rudnic" (писмо посланицима 30 авг. 1430, Lett. 1427—30), у јулу и августу 1433 „apresso Rudnich in Sreberniza"; „in Srebrniza apresso Rudnich" (посланицима 31 јула, 25 авг. 1433, Lett. 1430—35), одакле је у септембру отишао у Смедерево. Тамошња лежишта руде: Милићевић, Србија 229. Да ли се тамо налазе развалине каквог града, не знам нажалост ништа рећи, иако сам једанпут и сам прошао кроз Страгаре (1874).

[168] Опис и слика рушевина код Мишковића, Гласник, св. 34; упор. Милићевић 315. Turris seu fortalicia de Ostrauicha 1324 (L. Ref. 1322), при чему се спомињу имена Дубровчана из колоније у Руднику. Власт (жупа) островичка 1458, повеља у Radu I, 156. Устанак Николе Зоића против деспота Стефана у Островици, Константин у Гласнику 42, 266 (исти Зоић 1397 код Пуцића, I 10) Xerno castellum (Жрнов, сада Авала код Београда, упор. Heerstrasse 123) et Ostrouiza in praeruptis ambo petris, Negri 254.

VI. Копаоник. Највећа средњовјековна рударска област налазила се на извориштима Расине, Топлице и Лаба, на планини од сијенита и серпентина, из које се уздиже највећи вис данашње Србије, Копаоник (2106 м.). Захватала је у правцу сјевер-југ девет географских миља; сребро и гвожђе били су производи овдашњих рудника. Колосална шљакништа, пропала окна и поткопи, развалине ковачница и топионица гвожђа, темељи католичких цркава и остаци варошких насеља свједоче о животу којим се некада живјело у овој сада планинској пустињи са густим шумама и слабим насељем. У народу се шире чудне приче о „Латинима" који су некада експлоатисали унутрашњост брегова, о богатству пропалих вароши и о луксузу њихових становника.[169]

Насправ ушћа потока Студенице, на коме лежи чувени манастир Немањића, налази се недалеко од десне обале Ибра сеоце Плана. У његовој близини виде се остаци врло значајног рударства, шљакниште дугачко 50 хвати и 200 хвати широко, дубока окна и поткопи који су служили за одвођење воде из сусједне дубодолине. Овдје се из галенита добивало сребро. У близини (код Рудњака) леже остаци старих топионица гвожђа. Плана је била у Средњем вијеку знаменито мјесто и спомиње се 1346—1415. Ту је била дубровачка колонија која је имала трговачке везе са Рудником, Сребрницом, Крушевцем, Трговиштем (сада Нови Пазар) и Трепчом; имала је свога конзула и католичку цркву.[170]

Источно од Плане лежи село Ковачи, у коме су се понекада задржавали Дубровчани.[171] Сјевероисточно од врха Копаоника протеже се у долини Грашевачке Ријеке велико шљакниште, 6 сати дугачко, које свједочи о пријашњим топионицама сребра. Поред њега у близини трагова пропале рударске вароши, налази се село Ливађе, свакако mercatum Livada које се спомиње у једној повељи од 1405 године.[172] На јужној страни Копаоника, у горњем дијелу Топличке долине, налази се село Копорићи. Године 1346 и 1424 спомиње се као сједиште дубровачко-саске колоније са црквом.[173] Југозападно од Копаоника (53) налазило се на десној обали Ибра мјесто

---

[169] Упор Милићевић 710. Опис рудника код Herdera, op. cit. 84 и даље.

[170] Плана 1346, срав. нап. 155. Cons. Min. 12 јуна 1388 (L. Ref. 1386) именовао је Ser Marin-a de Benessa (племића) за конзула „in Plane"; 1412 године био је конзул само један грађанин. 1402 трговци „у Руднику и у Плану", Пуцић I 37. — 1413 „у Планој" ib. I 120, 121. — 1413 rude, case, argento, неког Дубровчанина, који је имао у Плани свога фактора а у Сребрници становао. — 1414 тестаменат Радише Петковића у Плани; ту се спомиње Tergouiste, Chruseuaz, Tripza, црква и поп („prete") у Плани (Lett. 1411—16).

[171] Курир, који је носио позив у Трепчу, нашао је адресата у „uilla Chouazi", 1426 (Lett. 1423—7).

[172] 24 авг. 1405 (Lett. 1401—1567) позвата су три Дубровчанина пред суд. Курир је нашао једнога у Руднику, другога „in quadam uilla uocata Liuada, in qua fit mercatum contrate Sclauonie", трећег у Плани.

[173] Католичка парохија у Coporich-у 1346; упор. напом. 155. Littera citatoria 19 јануара 1424 (Lett. 1423—7) „al dilecto nostro Dobruscho Lucoeuich in Schiauonia in loco detto Coporich o doue fosse", предата 11 марта „in loco dicto Coporich, ipso existente in domo sue habitationis." Положај: Милојевић, Путопис дела праве старе Србије (Београд 1871) 1, 109.

Остраци, такође са латинском колонијом.[174] Године 1395 поклонила је Евгенија (Милица), удовица кнеза Лазара, са својим синовима Стефаном и Вуком манастиру Св. Пантелејмона (Русикон) на Св. Гори приходе „трга Копорића" и „села Остракје".

Највеће мјесто цијелога овога краја било је Трепче или Трепча (Trepiçe, Tripçe, Trepça, Tripza, Trepza). Његове сасвим напуштене развалине леже отприлике једну миљу сјевероисточно од Вучитрна или источно од Митровице. На оближњој Шаљи (1660 м) виде се још и данас трагови старог рударства. Трепче се први пут спомиње 1303 год. Његово сјајно доба пада ипак у прву половину XV вијека када је, поред Новог Брда, Приштине и Рудника, било једно од најбољих трговачких мјеста Србије. Кефалија (capitaneus) заступао је господара земље. Саски "valturchi" радили су у мајданима сребра. У врло бројној дубровачкој општини било је много племићких породица (Menze, Sorgo, Babalio, Basiglio, Prodanello и др.). Трепчански конзул заступао је дубровачке интересе и у Вучитрну. Поред Дубровчана било је и неколико Сплићана. Присуство златара говори о ковању новца. За вријеме турских метежа пренесен је овамо око 1450 ковчег српског краља Стефана Уроша II Милутина, који је био сахрањен у манастиру Бањској (између Новог Пазара и Митровице) па послије однесен одавде у Софију гдје се још и данас налази. У турске руке пало је Трепче заједно са Новим Брдом 1455. Још 1685 били су овдје „lavoratori cristiani", па и руде се вадило понешто; убрзо иза тога престало је и то сасвим.[175]

Источно од Трепче, на саставу Брвенице и Лаба, на путу из Приштине за Куршумлију, лежала је варошица Брвеник (Breuenico, Beruenich), у којој се спомиње 1280 которска и дубровачка насеобина, а 1346 католичка црква св. Трифуна (патрона града Котора). Крајем XIV в. била су властела Мусићи господари ове области; њих српске народне пјесме о боју на Косову изричито славе као становнике „чисто сребрних мајдана". Положај посједа Мусића у овој рудом богатој области био је узрок пријатељских односа Дубровчана са овом породицом. Сјеверно од Брвеника, негдје на извориште Лаба, налазио се дворац Врхлаб у коме су се краљеви XIII в. чешће бавили[176] (54)

---

[174] Ostacia 1346: напом. 155. Castel dito Ostrati у једном млетачком диариуму 1550: Starine X 280. Село Остраци на карти Европске Турске руског пуковника Артамонова (Петроград 1877, 17 лист). „Копорики трг и село Остракие", оба са метохијама, пов. 1395 у Гласнику, св. 24, 272.

[175] Номинатив дакле Трепча или Трепче. Положај: Брдо Требша на аустриској генералштабној карти. Trepzo 1303: нап. 155. Позив једног Менчетића 1343. Од 1403—1450 спомиње се сваке године по неколико пута. Пренос краља Милутина: Шафарик, Pam. 61; упор. Heerstrasse 129, Gesch. der Bulg. 371. Освајање 1455: Hammer II 172. Рударство 1685: Theiner, Mon. Slav. I 221. „Tria magnifica templa quae nuncupantur de Trepcie, quorum proximus ager ob argenti fodinas admodum uberes magnam habet nominis celebritatem", пише аустриски конзул у Дубровнику Милешић у својој „Chorographia patriarchatus Ipekiensis" (око 1770), Farlati VIII 51.

[176] Nichiforus de Ragnana и Georgius de Petrana „consul mercatorum de Ragusio" (са сједиштем у Брскову) путовали су „in Sclauonia" и отсједоше „in Breuenico"

Цијела ова планина са сребрним рудницима била је позната италијанским путницима XVI и XVII в. који су на путу од Дубровника у Цариград морали прелазити преко јужног подножја Копаоника; звали су је la montagna dell' argento. Турски пратиоци Pouqueville-a 1806 показивали су му издалека на Копаоник, називајући га Gümisch-Dagh (сребрно брдо); један његов нижи, споредни врх зове се и данас Сребрнац. Ово име, које потсјећа на „Bosna-Argentina" (стр. 263), пренесено је доцније на централни ланац планина, који уствари не постоји, а који би по мишљењу неких требао да веже Балкан са Алпама. Под именом Monte Argentaro спомиње се тај тобожњи ланац у приручницима и школским књигама још на почетку нашег вијека.[177]

Рударски радови у области Копаоника трајали су до у XVI в. У XVII в. пропали су постепено; у прошлом вијеку било је овдје још само неколико биједних ковница гвожђа.[178]

VII Ново Брдо (Nouaberda, Nouabarda у латинским споменицима), Novus Mons, Noumonte Италијана, Nyeuberge саских рудара.[179], Νοβοπύργον, Νοβοπρόδον Византинаца, било је 1350–1450 највеће и најчувеније градско насеље читаве унутрашњости Полуострва. О његовом богатству причале су се у иностранству читаве бајке; Византинац Критовул пише да се овдје злато и сребро формално из земље изорава, а Француз Брокијер (1433) је слушао да овдашњи златни и сребрни мајдани дају годишње по 200.000 дуката чисте добити.

Ово сада потпуно пропало и заборављено трговачко мјесто лежало је у планинском предјелу између Косова Поља и Буг. Мораве, три миље источно од Приштине. Ту се, на врху једног врло високог брда

као гости у кући свога земљака Oserennus-a de Braia. Oserennus им се тужио на двојицу трговаца из Котора и тражио од обојице „ut associetis me in curia domini regis ad petendum ius meum"; краљ је морао, дакле, бити близу (можда у Врхлабу, Mon. serb. 52). Конзул позва најприје оба Которанина и изглади ствар на миран начин (исказ свједока 5 јула 1280, God. Geno 81'). Црква Св. Трифуна 1346: напом. 155. Брвеник у српским изворима и Мусићи: Руварац у Гласнику св. 47. Мусићи у народној пјесми и у историји: Новаковић, Годишњица II 121, 268. О односима Дубровчана према Мусићима и другој властели говорићу у једној другој расправи.

[177] Montagna dell' argento код Rambertija 1533; код Catarina Zena 1550, који наводи „Coparenich" као турско име; код Контаринија 1580. Mont d' Argent код Chénau-a 1547. Les montagnes de Coponi код Des Hayes-a 1621. Puqueville III 156. Ново Брдо лежи на „Monte reale d' Argentiera", опис Србије 1685 код Тајнера, Mon. Slav. II 220. Monte Argentato код Doglioni-a, Amfiteatro di Europa, Venetia 1623 p. 1038 — Путописац Schweigger 1577 каже, описујући Трајанова врата, да Италијани Haemus или Балкан зову „Monte Argentaro." Paul Lucas (Voyage dans la Turquie etc. Amsterdam 1720, 21) каже да Марица извире у Mt. Argentaro. Jacobus Pejačević пише у својој Географији 1714 (Schwandtner III 789), да је Haemus „Catena mundi", и да се зове такође Monte Argentaro. О тобожњем централном ланцу планина, види Heerstrasse 139.

[178] Ramberti 1533, Chénau 1547. Хаџи Калфа († 1658) каже о Куршумлији (p. 147): „Овдје су рудници Саплине."

[179] Nyeuberghe код Brocquière-a. Nouaberga једном у рјешењу Cons. Min. 28 новем. 1383 (L. Ref. 1382).

(1104 м), око 300 метара изнад дна сусједних долина, виде рушевине града Новог Брда. Подножје бријега са замком запљускује са сјевера Крива Ријека, некада звана Тополница,[180] а испод јужног подножја извире Пријепница; обадва потока теку у Мораву. „Mercatum" или „burgus" лежао је испод замка; шта више један дио кућа (55) био је, како се по развалинама може судити, раштркан около мајдана. Двије мале тврђаве, Призренац[181] и Пријепац,[182] служиле су за одбрану надалеко раштрканих топионица и насеља.

Први спомен о Новом Брду потиче из 1326 године,[183] када је већ било значајно трговачко мјесто. Цар Стефан Душан сбичавао је да се овдје чешће бави; највећи напредак постигао је град под кнезом Лазаром, Стефаном Лазаревићем и Ђурђем Бранковићем. Тада се овдје налазила главна колонија Дубровчана, одакле су наредбе матичног града слате осталим насеобинама. Саски „purgari", који су имали велику цркву св. Николе, такозвану „Саску цркву", бавили су се рударством. И Италијани су, особито Млечићи, становали овдје као трговци; исто тако становало је овдје много српских племића. Трговачке везе Новог Брда допиру у ово доба до Софије, Цариграда, Једрена, Сереза, Солуна а на западу до Италије; због живог саобраћаја на све стране сазнавале су се овдје најбоље и најбрже све новости Полуострва.

За вријеме метежа у XV в. претрпило је Ново Брдо многе незгоде. 1413 године бранили су Срби и Дубровчани врло храбро град од нападаја султана Мусе и обранили га. Од овога времена слиједило је једно опсједање за другим. Послије првог пада деспота Ђурђа (1440) опколише Турци Ново Брдо, које се држало до 21 јуна 1441 када се коначно предало. Дубровчани остадоше у вароши и за вријеме Турака (1441—1444). Варош је отада почела нагло да опада и није се могла више опоравити ни за друге владе Ђурђеве (1444—1455). Године 1455 догодила се судбоносна катастрофа која одједном потамни сјај Новог Брда. Султан Мухамед II опколи град па га, послије 40-дневног бомбардовања из својих огромних топова, присили да се преда 1 јуна. Тај догађај учинио је огроман утисак и у самој Угарској и у Италији, јер је Ново Брдо, без обзира на његов трговачки значај, сматрано одличним грудобраном хришћанства. Ради сигурности мјеста насељена је у освојеном граду турска колонија. Године 1466 претворена је „Саска црква" у џамију, а у априлу 1467 преселише Турци хришћанско становништво у Цариград, који је отомански освајач

---

[180] Monum. serb. 565 (Село Коретино у жупи Тополници: сада Тополница и Коретино села на Кривој).

[181] In castro Presereneç et in foro dicti loci 1412 позват неки трговац (Lett. 1411—17). Опсједање од Турака „partim in oppido Noui Montis, partim in vallo Priesrienaç", писмо краљу Сигисмунду 1427, 9 дец. (Lett. 1427—30). Призренац 1455 са Новим Брдом освојен од Турака. Шафарик, Pam. 78.

[182] Позив неког Дубровчанина „subtus castrum Prieliepaç prope Nouam Berdam" 1424 (Lett. 1423—7).

[183] Пуцић II 6. Из архива дубровачких може се саставити детаљна историја дубровачке колоније у Новом Брду.

хтио да поново оживи присилном колонизацијом из грчких и славенских земаља. Остатак старих Новобрђана помори куга идуће године; дубровачка се колонија исели одмах послије другог освајања. Рад рудника сребра пропао је међутим сасвим тек у XVII в. Године 1685 била је овдје посада од 40 јаничара; тврђава је била сасвим трошна, без прозора и врата, па су војници морали да станују изван ње. У околини (56) је било још увијек ту и тамо по која католичка породица. Сада је Ново Брдо напуштена рушевина пред чијим масивним зидинама стоји око 15 турских кућа.[184]

У Јањеву, западно од Новог Брда и јужно од Приштине, на ивици Косова Поља, има још и данас усамљена општина католика који говоре српски и који се баве лијевањем месинга. У близини се виде трагови старог рударства, шљакништа и напуштених рударских окана и поткопа. У Јањеву је у Средњем вијеку била стварно латинска колонија, која је већ 1328 имала католичку парохију; 1433 спомињу се овдје дубровачки трговци.[185]

VIII. Кучево. Средином XIV в. спомиње се мјесто „Жељезник у Кучеву", са мајданима олова и дубровачком насеобином. Године 1433 наводи се ово мјесто као пропало које трговци више не посјећују. Према извјештају г. проф. Новаковића, треба га тражити у Пожаревачком округу, у области на Пеку званој и данас као у Средњем вијеку Кучево, и то на потоку Жељезнику који, западно од великих бакрених и оловних рудника у Мајданпеку, утиче у Пек. Још се и данас вади олово у близини, код Кучајне.[186]

Ковница новца у Брскову (§ 10), гдје су се крајем XIII в. ковали „grossi de Bresscoa" и извоз сребра из овог трговачког мјеста говоре о рудницима на горњем Лиму, о којима ипак до данас немамо никаквих подробнијих вијести.[187] Чувена рударска област у XIV—XVI в. била је област око вароши Кратова, у сјевероисточној Македонији; још и данас се виде многи остаци старих сребрних и бакарних мајдана. Дубровчани су одржавали пријатељске везе са браћом Драгашем и Константином (†1394), господарима ове области. Они су

---

[184] Пад Новог Брда описује Михајло Константиновић као очевидац и ту заробљен (Гласник, св. 18); упор. Критовул (Fragm. his. graec. V 110) и Халкокондил, Дука, српски љетописи код Шафарика, Památky 78, 81. Саска црква ib. 81, ecclesia S. Nicolai de Novomonte in partibus Rascie 1457, Theiner, Mon. Hung. II 292. Стање 1685: Theiner Mon. Slav. II 220. Сребрне мајдане спомиње још Хаџи Калфа 144.

[185] MCCCXXVIII, die XIV iunii hoc opus fecit fieri pleiebanus Stephanus et Marci zupanus de Protasa. Натпис у Јањеву код Милојевића I 174. Janeua 1346: напом. 155. Дубровачки трговци у Јањеву (Jagneuo) споменути 1433. — Католичка парохија Grazaniza 1303 (Грачаница је оближња ријека са српским манастиром саграђеним око 1320) била је свакако такође у Јањеву.

[186] Писмо неког Дубровчанина „data in Selesnich in Chuçeua" 3 февр. (1358?) о товару олова који му је одузео conte Voyslau (позади пришивено уз L. Ref. 1356). Наређење посланицима у Србији, да са деспотом говоре о приликама у Јањеву и да му кажу: chome ben sa la Sua Signoria, che Prisrien, Berscouo e Seliesnich e molti altri, como sa la Sua Signoria, per non praticar e piu usar mercadanti in essi, sono quasi desfatti": то се могло догодити и у Јањеву (31 јула 1433, Lett. 1430—35).

[187] Vita de Crossio portauit argentum de Brescoa etc. 1280. Cod. Geno f. 81.

посјећивали много Кратово и у XV в. кад је било у турском посједу. У XVI в. било је најзначајније рударско мјесто читаве европске Турске; овдје су ковани сребрни и бакрени новпи. Назад 200 година и ти су рудници напуштени и заборављени.[188] (57)

Зашто је пропало средњовјековно рударство? Поред ратних догађаја XV в. и с тим скопчаних насилних мјера (нпр. одвођење грађанства из Новог Брда), пропасти рударства допринијела је највише забрана извоза метала коју су Турци одмах послије освајања издали.[189] Осим тога престало је рударство да буде занимање слободних саских, дубровачких и домаћих предузимача и постало кулучење. „Овакав рад у рудницима“, пише млетачки посланик Катарино Зено 1550, „је једна од турских тиранија“. Постављан је какав био богати првак, већином Грк, а да га нису ни много питали, за закупника рудника. Ако је рудник штогод доносио, то му је била зарада; а ако није ништа доносио, јамчио је он за приходе Порти читавом својом имовином. Рудари у сребрним мајданима нису више радили за своју добит, него за царску хазну. Најпослије су се одласком пријашњих искусних рудара заборавиле вјештине рударског посла. Дубровачки рударски предузимачи отишли су у Италију, где су се, нпр. 1473, налазила двојица Дубровчана као краљевски рударски мајстори у сребрним мајданима у Калабрији.[190]

§. 8. ДУБРОВАЧКА ТРГОВИНА

Владајуће трговачке и индустриске силе на Балканском Полуострву биле су у Средњем вијеку италијанске републике. Млеци су неоспорно владали Јадранским Морем. Али, иако су тргови у унутрашњости Босне и Србије били у млетачкој трговачкој сфери, ипак је у унутрашњости тих земаља било мало рођених Млечића или Италијана уопште. Посредну трговину између Италије и босанске и српске државе водиле су вароши на источној обали Адрије, међу којима је Дубровник долазио на прво мјесто. Поред Дубровника трговали су у Босни и Сплићани и Трогирани, који су били час под Угарском, час под Млецима, и на југу Которани и Барани, чије су вароши кроз вијекове биле под Србијом, па су се тек послије опадања домаће државе подвргле млетачкој влади (Котор 1420, Бар 1441).

[188] Инструкција посланика Драгашу и Константину 1377. (Lett. 1359—80 ad f. 106). Кратово у XV в.; сравни Mon. serb. 410, 525. Хаџи Калфа 93. Опис Кратова од Каранова, у бугарском Периодич. списание (Браила 1876) XI и XII.

[189] Извоз олова забранио је већ Мухамед II, Mon. serb. 474; забрана је остала на снази упркос свих настојања Дубровчана.

[190] Зенов Diarium, Starine X 209. Такви закупци бијаху у Кратову (упор. Gesch. der Bulg. 463) и у Јањеву (господар богоспаснаго мјеста Јањева Марко Артофилакт 1613, Mon. serb. 558). Краљ напуљско-сицилијански Фердинанд I, узео је 1473 у своју службу дубровачке рударе мајсторе Marina Giorgi и Franza Michaelis, који су стекли велике заслуге за уређење сребрених мајдана Калабрије, са годишњом платом од 200 дуката. Kukuljević у Arkivu Zagrebačkog historiskog društva IV (1857) 357.

Најглавнији артикли који су се извозили из Босне и Србије били су: стока, сир, сува риба (из Скадарског Језера), коже (од зечева, вукова, куна, лисица, јелена), вуна, мед, восак, јапија и непрерађени метали. На пијаце у Руднику, у Високом, на ушћу Неретве, у царинарницама на ушћу Бојане и Дрима и на дубровачкој пијаци износили су се стално од XIII—XV в. сребро и (58) восак као главни производи (осим стоке) из *„Sclauonia" и „Bossina"*. Главни увозни артикли били су: со и тканина. Со се према старим уговорима могла увозити само преко четири приморска мјеста: преко ушћа Неретве, Дубровника, Котора и Св. Срђа на Бојани; најближе солане, према југу, биле су код Драча. Дубровчани, који су све до пропасти републике (1808) имали главну добит од продаје соли, суревњиво су пазили да се ови уговори одржавају. Долазило је до жестоких сукоба кад су Славени покушавали да подигну солане код Суторине и Будве. Со се израђивала најприје код саме вароши, доцније код Стона, гдје се и данас налазе велике солане које, као и прошлих стољећа, снабдијевају унутрашњост без соли тим неопходно потребним артиклом. Чоха и друге материје за хаљине доношене су из Млетака, Вероне, Мантуе, Флоренце и из радионица самога Дубровника; поклони Дубровчана славенским владарима и властели састојали су се, по неком старом обичају, увијек од скупоцјених бојадисаних тканина. Златне брокате, свилу и кадифу увијек је радо куповало многобројно раскошно босанско и српско племство. И готове хаљине увожене су. Остали увозни артикли били су метална роба, као сребрни и златни накити сваке врсте, затим оружје, сјекире, коњске опреме и сваковрсно посуђе и покућство, даље стакло (посуде за пиће и огледала), сапун, мириси, зачини, јужно воће и свакојаки слаткиши, риба, уље и, напосљетку, вино које је из Дубровника, Котора и Бара у мјешинама ношено у оближње планинске крајеве. Трговина вином доносила је овима градовима велике приходе.[191]

У првим деценијама XV в. цвјетала је индустрија и у самом Дубровнику: чохара, фарбарница, ливница метала, радионица сапуна и стакла (ars vitrii од 1422, нарочито стакла за прозоре), итд. Ове радионице налазиле су се код Porta Pile, испод тврђаве св. Лоренца. Дубровник је управо у ово доба био достигао врхунац своје политичке и трговачке моћи. То се нарочито трајно манифестовало у стицању нових великих територија (Terre nove, Конавли) и у грађењу знатних грађевина.

Роба је, без изузетка, преношена на теглећој марви: на коњима, мазгама и магарцима (somerii); нигдје се не спомињу кола, која се на овом земљишту нису ни могла употребити, пошто су рано пропали римски друмови, а модерни путеви још нису били саграђени. То је била караванска трговина. Каравани су се звали латински turma.

[191] Упореди Мијатовић, Студије за историју српске трговине XIII и XIV в. (Гласник, св. 33, 37. 38), највише на подлози Mon. serb. и Пуцић, Споменици. Врло богат материјал за историју трговине на Балканском Полуострву садржи архиви Дубровника.

Та се ријеч није још ни данас заборавила у Црној Гори. Осим тога одомаћила се још у XIV в. арапска ријеч caraиana, garaиanus, слав. карван; ту су ријеч пренијели Италијани који су трговали по Леванту. Гониоци (сл. поносници) били су скоро једино Власи из планинских сточарских села по унутрашњости, поданици разне властеле или манастира. Старјешина Влаха спремао је за пут до 300 коња са оружаним пратиоцима и обавезивао се у немирним временима да ће чувати товар од разбојника. На путу коначио је караван под шаторима (tenda, по латинском tentorium), или код крчмара (59) (слав. стањанин). При крају Средњег вијека у Дубровнику је Влах, Моровлах или Морлак значио исто што италијански vetturino или турски кириџи (гонилац). Поред Дубровчана, Которана и становника других приморских градова бавили су се трговином и домаћи трговци, од којих су се многи настанили у Дубровнику или барем израдили грађанско право да би тамо плаћали мању царину и на другим пијацама уживали дубровачке привилегије. Каравански трговину са Дубровником водила је и сама босанска и српска властела са својим властитим Власима, па и краљеви су тражили тржиште за производе са својих великих добара.[192]

Цар Константин свједочи да се већ у X в. употребљавао ковани новац; по његовом казивању Дубровчани су већ у његово доба плаћали Славенима могориш (margarisium) златним новцем (§ 3). Али је новац дуго још био врло риједак. Иако су југославенски владари од XIII в. ковали своје новце, ипак се налазе трагови старе трговине размјеном све до краја Средњег вијека. У оснивачкој повељи манастира Жиче (1222—1228) и у трговачком уговору босанског бана Стефана са Дубровчанима 1332 помињу се волови као средство за исплату, а око 1280 видимо како један Дубровчанин плаћа свом суграђанину за коња 16 лаката тканине, и како неки дубровачки крзнар свој рад у влашким катунима наплаћује великом количином сира.[193]

Везу Дубровника са факторијама у унутрашњости одржавали су нарочито плаћени курири (cursores, итал. corieri, слав. књижници, листоноше, књигоноше). Ова се установа може пратити од почетка XIV в. до пропасти републике (1808). Они су преносили преписку дубровачке владе са посланицима на дворовима и конзулима у колонијама и предавали адресатима позиве пред судове у Дубровнику. Приватна писма смјели су узети само на повратку, јер су се иначе таква писма могла слати преко каравана, иако су ишла врло споро; велики трговци су имали своје сопствене гласнике. Колико је куриру требало да дође до кога мјеста, зависило је много од времена и од заобилажења које је курир морао да учини, или због предаје писама или због немира. Зими је требало каткада два пута више времена него љети. Обично се рачунало да треба до Благаја 2 дана, до Високог или Сутиске 4—5, до Борча (код Власенице) 5—6, до Праче

[192] Опширније у нашој расправи о Власима и Мавровласима. Sitzber. der kgl. böhm. Gesellschaft der Wiss. 1879, 27 Jänner.

[193] Mon. serb. 14, 102. Један коњ продан „pro cubitis XVI de terlisio" у Дубровнику 1280, Cod. Geno f. 46.

6—7, до Сребрнице 7—8, до Зворника 10, до Сријема 12. На другу страну: до Кључа 2, до градова на Дрини (Самобор, Сокол итд.) 3—4, до Пријепоља 4, до Вучитрна 6, до Рудника, Смедерева, Трепче и Новог Брда 7, (а кад су неповољне прилике и 12—15). У XVI в. требало је куририма из Дубровника до Цариграда просјечно по 15 дана.[194] (60)

Из претходних скица о промјенама области у XIII—XV в. и о рударству види се већ како су се брзо мијењали политички и трговачки центри Босне и Србије. Бан Брдо, које је још око 1244 било столица епископа и бана босанског (§ 5, V), не спомиње се више идућег стољећа; Високи се тада јавља као нови центар Босне, да у XV в. уступи првенство Фојници. И у Србији је било исто тако. У почетку XIII в. Брсково на горњем Лиму било је најважније трговачко мјесто; при крају тога вијека улазе у први ред рудни предио Копаоника и варош Рудник, и остају на тој висини док су радили тамошњи рудници. Истодобно добијају велику трговачку важност Мачва (код Шапца) и Сријем, којима је владао краљ Стефан Драгутин.[195] У XIV в. нестаје Брскова, мало помало, а развијају се Призрен (дубр. конзули од 1340) и Ново Брдо, које брзо баца у засјенак све остале вароши. Год. 1376 јавља се први пут Сребрница са својим рудницима сребра и такмичи се са Новим Брдом, ко ће од њих бити прва рударска и трговачка варош. На крају овога вијека и у првој половини сљедећег били су Ново Брдо, Приштина, Трепча и Рудник центри српске трговине; у исто доба помиче се саобраћај према сјеверу; Београд постаје под деспотом Стефаном Лазаревићем знатно трговачко мјесто, а јавља се и Зворник са оближњим рудницима и мјестима Зајачом, Крупњем и Ваљевом.

Послије настаје турско освајање. Од 1460 пропадају сва поменута трговачка мјеста са њиховим рудницима и факторијама, или постају сасвим незнатна троговачка мјеста; само се Београд и под Турцима опоравља и постаје трговачко мјесто првог реда. Врхбосна (Босна Сераи), Травник, Мостар, мјеста о којима средњовјековна историја не зна ништа или знаде врло мало, постају главне вароши и сједишта дубровачких колонија. На истоку дижу се Нови Пазар и Прокупље до великог значаја; Скопље и Софија постају за Дубровчане у XVI и XVII в. оно што су прије били Ново Брдо и Сребрница; а дубровачке се факторије јављају чак до ушћа Дунава. Али и ове нове колоније пропадоше постепено до 1700 године; тој пропасти криво је како опадање Турске тако и самог Дубровника.

---

[194] Рјешење Cons. minus од 25 фебр. 1397 (L. Ref. 1395—7), да курири приватна писма смију примати само при повратку. Слика једног дубровачког курира код Nikolas de Nicolay, Navigations et peregrinations orientales, Lyon 1568 (често пута репродукована). Курири су приликом позивања при повратку увијек изјављивали гдје су и кога дана предали писмо адресату. Ови подаци забиљежени су под сваки позив у „Lettere e Commissioni di Levante" и важан су географски материјал.

[195] Дубровачки конзул „in Maçoua et in partibus illis" именован 2 јуна 1313 (L. Ref. 1312. f. 20'). Geruasius de Stilo „in Seremo" позван 1312 (ib.).

Ова промјена трговачких мјеста знатно је утицала на правац трговачких друмова. Ми ћемо сада дати сажет преглед најважнијих, према њиховом стању у XIII, XIV и XV вијеку. Грађа је врло фрагментарна; највише је има у дубровачким архивима: инструкције и кореспонденција са посланицима на дворовима српских и босанских владара и властеле, преговори о мјестима гдје се царина наплаћује, истраге и тужбе због пљачкања каравана, позиви дубровачких поданика пред суд у Дубровник, итд. За ове крајеве немамо никаквих путописа из Средњег вијека. Драгоцјену (61) помоћ дају нам међутим дневници доцнијих путника у којима су описани путеви с Јадранског Мора у Цариград: путопис рајнског витеза од Harff-a (1499) (у Стон), Словенца Курипешића (1530 из Хрватске кроз Босну), Млечанина Ramberti-a (1543), Француза Шено-а (Chénau) 1547 (оба од Дубровника), Млечанина Zena 1550 год. (од Сплита), неког безименог млетачког секретара око 1559 (од Љеша), Француза Des Hayes de Courmemin (од Дубровника) и Енглеза Blunt-a 1634 (од Сплита) и Brown-a 1669 (из Београда у Ларису).[196] Осим тих путописа важни су географски списи Хрвата Петанчића и Млечанина Негрија, обадва при крају XV вијека; тако исто још неиздани опис Скадарског Санџака од которског племића Mariano de Bolizza 1614.[197]

Путеви се дијеле у двије групе: а) из приморских пристаништа према Сави или великом војном друму од Београда у Цариград; главни правац ове групе је од запада на исток; б) паралелно с приморјем, са главним правцем од сјеверозапада на југоисток. Полазне тачке првих путева биле су: ушће Дрима и Бојане, Котор, Дубровник, ушће Неретве и Сплит. У Средњем вијеку, кад се сва трговина концентрисала на Средоземном Мору, путеви прве групе имали су више трговачку, а они друге групе више стратегиску важност.

§ 9. ТРГОВАЧКИ ПУТ СА УШЋА БОЈАНЕ И ДРИМА ПРЕКО ПРИЗРЕНА И НОВОГ БРДА У СОФИЈУ

Везу између Јадрана и рударских и трговачких мјеста у унутрашњости Србије одржавала су поглавито два пута која су Дубровчани звали via de Bossina и via de Zenta[198]. Први је ишао из самог

[196] Ramberi: Viaggi fatti da Vinetia, alla Tana, in Persia, in India et in Constantinopoli etc. Vinegia, Aldus 1545 f. 109 и даље. Извјештај Зена и анонимног писца издао проф. Матковић у Starinama X (1878). Jean Chénau код Pouqueville, Voyage de la Grèce (1826) III 133. Des Hayes: Voyage de Levant, fait par le commandement du roy en l'année 1621 par le Sieur D. C. 2 изд. Paris 1632. О осталим дјелима и о овој старој путописној литератури упореди наше Heerstrasse 118—121.

[197] Domenici Marii Negri Veneti Geographiae commentariorum libri XI. Basileae 1557. Bolizza упореди напом. 53.

[198] Se non fusse el caso de Turchi per la via de Bossina et per la via de Genta le fortune del mare etc., извињавање што је задоцнило посланство Ђурђу Бранковићу приликом његове женидбе (инструкција посланицима 21 јануара 1415, Lett. 1411—16). Два пута у Угарску: „alteram per Bosnam, alteram per Zentam, in Antibarum videlicet et per terras magnifici domini despothi“ (Сигисмунду 20 септ. 1424, Lett. 1423—7). Via de Alexio у „Sclauonia“ и via de Scutari 1420 и даље, често се спомињу.

Дубровника или са ушћа Неретве, а други из лука и са ушћа ријека у Приморју између Котора и Драча.

„Via de Zenta" рачвала се у два правца. Путеви једног правца састајали су се на сјеверном крају Скадарског Језера па ишли долином горњег Лима у Пећ (§ 10), а путеви другог правца састајали су се под замком Дањем, одакле је велики трговачки друм ишао преко сјеверних арбанских планина у Призрен. Најпре ћемо говорити о овом другом путу. (62)

У унутрашњост Србије улазило се не само преко пристаништа приморских вароши, него и, нарочито, преко рјечних ушћа. Средњовјековни трговачки бродови посјећивали су не само и данас пловну Бојану и Дрим, него и Мат, Ишми, Врего (данашњу Шкумбу), Дêвол (Dieualo, сада Семени, а у горњем току и сада Дêвол) и Војушу. То су била fluminaria, flumare de l'Albano, на којима се, нарочито на Врегу и Дêволу, много трговало житом. Равно арбанаско приморје, које је сада сасвим пусто, било је тада покривено красним усјевима.[199] За право пловљења по овим „fiumare" много су се Дубровчани спорили са Драчанима, док су ови још били под напуљским Анжујцима, а доцније са Млечанима.

Приморје између Будве и Љеша припадало је у Старом вијеку провинцији Превалитани; под Византинцима бројало се у Драчку провинцију (§ 4); од XI до XIII в. звало се Далмација κατ' ἐξοχήν; од 1180—1440 било је најчешће у српском посједу. Тада је рачунато у Зету или у Приморје и звало се италијански Marina. Тек у XV в. проширио се назив Албанија преко цијеле Зете до Котора, па и у наше доба вегетира у изразу „Аустриска Албанија" (Которски округ).[200]

За владе Срба била је ова сада очајно пуста област у најнапреднијем стању; била је густо насељена и имала много напредних вароши и бројне градове на згодним положајима. Још у XVI в. италијански путници, који су пловили уз Бојану, сравњивали су зелена поља са многим селима са својом лијепом домовином. Велики православни и католички манастири стајали су мирно једни поред других. Говорило се српским, арбанаским и италијанским језиком. Вароши су имале знатне привилегије[201] од српских краљева, царева и деспота (касније и од Балшића), а њихови грађани заузимали су одлична мјеста у државној служби; и сами владари посјећивали су

[199] Fluminaria се непрестано спомињу 1350—1430. Vrego и Dieualo, најприје у посједу породице Matarango, доцније Topia и најпослије Балшића у дубровачким актима 1358—1385. Bolizza (1614) даје податке о дубинама улаза: Бојана (alla bocca) 5—7', Дрим 3—4', Мат 4', Исмо 5', Argenta 3', Bastovo (мјесто на Шкумби) 3', Pollona (Семени) 4', Војуша 5'.

[200] Нпр. краљ путује ad partes Marine, videlicet Antibarum et Dulcinium seu a la Mate, одлука 1322, 6 марта (L. Ref. 1322). In partibus Albanie seu Zenthe 1426, Acta arch. veneti II, 258.

[201] Бар је, нпр. имао привилегије од цара Душана и од деспота Стефана (Commissiones et relationes venetae, изд. Ljubić II, Zagrabiae 1877, 233). Једну привилегију за Будву од деспота Ђурђа 1440 издао је Ljubić у Starinama X, 5.

чешће ове крајеве. У пристаништима била је жива трговина, јер је одавде ишла роба у византиске области Македонију и Тракију, у Бугарску и на Mare majus (Mar maggiore), како су Талијани у Средњем вијеку назвали Црно Море.[202а] (63)

Главно мјесто ове области било је Antivari (Antibarum, сада арбански Тивари, слав. Бар).[202б] Лежао је на подножју високих приморских брда међу чијим се голим висовима уздиже Румија (1595 м), четири километра далеко од мора у једној пријатној равници покривеној виноградима и маслиновим гајевима. Састојао се од града на високој стијени и вароши. Пристаниште је било отворени залив при предгорју Воловици. У Средњем вијеку био је Бар поред Сплита, Дубровника и Котора једно од првих мјеста на источној обали Јадрана. Градска управа била је, као и у Дубровнику и Котору, у рукама многобројне властеле, породица Bazan, Boris, Churiaze, Cratech, Goya, Maruscho, Miros, Procle, Rugi (или Ruzi), Samoili, Tichoie, Zentivaglia и др. Њихови грбови виде се још и данас на развалинама старих кућа. Многи родови су, као нпр. Goliebo и Nale, били у исто вријеме и грађани Бара и Дубровника. „Judices, consiliarii et commune ciuitatis Antibari" били су називи општинских власти у XIV в.; оне су заснивале своју моћ на привилегијама српских владара који су Баранима, као и грађанима других приморских вароши (Котора, Улциња и др.), давали пуну аутономију, тако да су оне биле скоро независне републике. Господара земље претстављао је comes, махом домаћи Латин. Од 1427 имао је Бар свој сопствени статут; али у тежим случајевима апелација је ишла судовима присне пријатељице републике дубровачке.[203] Као сједиште надбискупа, чија је диецеза била цијела сјеверна Арбанија, а доцније и раштркане латинске парохије у унутрашњости, имао је Бар и црквено првенство над осталим сусједним варошима. О некадашњем богатству града свједочи и то што је Бар плаћао Ђури Балшићу, око 1380 године, трибут од 2000 дуката годишње.[204] Бар је нагло пао са негдашње своје висине за вријеме млетачко-српских ратова, а још више под млетачком управом 1441—1571, када је и он био један од остатака старих хришћанских држава са тешком муком брањен од Турака. Средином XVI в. бројао је једва 2500 душа;

[202а] Млетачки трговци путовали су 1309 год. преко Спаса и Призрена, transitum facientes per territorium domini regis (Ljubić, Monumenta I 299). Responsio facta ad ambaxatam regis Rassie et maxime ad factum strate pro eundo ad Mare Maius 1317—9 (ib. 156). Одговор српском краљу super facto strate dande per regnum suum 1325. (ib. 162). Transitus млетачких трговаца кроз Србију ad partes Romanie et ad partes Bulgarie 1330 (ib. 377). Пролаз млет. трговаца кроз Србију „versus Constantinopolim et imperium Romanie (ib. II 76). Додуше овај је транзит могао ићи и преко Дубровника.

[202б] Dulcigno et Tivari 1369 Ljubić Mon. IV 94. Бар помиње већ Стефан Првовјенчани (упор. напом. 209).

[203] Ordinj et statutj vestri fattj in 1427 a dj XXV aprille. Писмо Дубровчана Баранима 4 авг. 1432, Lett. 1430—5. Одлуке апелације 1414—1444 (већином у стварима наслеђа) у Lett. e Comm, di Levante.

[204] Барани Дубровчанима 1380, 1 марта. Lett. 1359—80 f. 129.

од некадашње 64 племићке породице било је тада још само 12. Барани су по народности били Романи; званични језик је био латински и италијански, али је свако знао и славенски, па и арбанаски. У селима пред градским вратима били су Срби. За вријеме турске владавине (1571—1878) пропаде Бар сасвим, иако је служио као пристаниште за Скадар; и тек ако сад поново оживи као пристаниште проширене кнежевине Црне Горе.

У атару барске општине био је богородичин манастир Ръ т а ц (S. Maria de Reteço, Rateç, Reteç, Reteçium, Rhotetium), опатија бенедиктинског реда, богато обдарен од српске краљице Јелене, католкиње. Њезине даровнице потврдио је и њезин син Стефан Урош II Милутин. Звање опата овога по цијелом далматинском приморју чувеног и врло богатог манастира задржавано је за барске племиће.[205] (64)

Незнатнији од Бара био је Улцињ (Ulcinium, Dulcinium, Dolcinium, Olcigno, Dolcigno, слав. Улцинь, доцније Олгун; арб. Ulkin), смјештен на једном предгорју које се лако могло претворити у острво. И овдје је било варошко племство, аутономна управа са „iudici et conselieri" и comes, заступник господара земље. Испод тврђаве био је поред латинских цркви и српски манастир Св. Михаила.[206] Овдје се већ више мијешао романски елеменат са арбанаским; у XVI в. био је арбанаски језик матерњи језик свих грађана. Послије првог турског освајања (1571) постао је Улцињ озлоглашено гусарско гнијездо; тек у нашем стољећу престало је гусарство кад је Аустрија запосјела Далмацију и засновала своју поморску силу.

Јужно од Улциња налази се golfo dello Drino како га зваху стари италијански поморци. У Средњем вијеку звали су често пута именом Drino обје ријеке које овдје утичу, и Бојану, и прави Дрим.[207] Лијево од уласка у Бојану била је бенедиктинска опатија San Nicolo de Drino или de Bojana.[208] Предио на сјеверној (десној) обали ријеке звао се Забојана. У њему, на обали малога језера које отиче у Бојану, лежала је варош Свач (Suacia, Soacia, Soaço), сједиште католичког бискупа; у XV в. напустише га становници

[205] Упореди Farlati, Illyr. sacrum VII 13. У дубровачким актима 1361 и даље врло често (опати као посланици Балшића). У једној у Бару издатој повељи 1247, која се тиче некаквог спора између надбискупа дубровачког и барског, јавља се међу свједоцима Gualterius abbas de S. Micaele (sic) de Reteza (Arch. Rag. 1200—1300 fasc. I). Theiner, Mon. slav. I 255, II 217. Повеља краља Милутина врло често штампана: Mon. serb. 67; Записки Петроградске академије III 1863, 265; Гласник 24, 214; Гласник 32, 164; стари италијански превод у Starinama X 1. По овој повељи закључивало се погрешно, насупрот свих осталих средњовјековних вијести, да је овај манастир припадао православној цркви. Међу свједоцима налази се на првом мјесту барски католички надбискуп. Упореди српске поклоне латинским манастирима на Мљету, у Котору итд.

[206] Acta archivi veneti II 265.

[207] Нпр. in Drinum super fluuium usque ad Sanctum Serçium 1313, 14 маја (L. Ref. 1312). Упор. нап. 208.

[208] Fin a San Nicola de Oldrin, 30 нов. 1364, Lett. 1359—80 f. 55. Monasterium S. Nicolai de Drino, ordinis S. Benedicti, Theiner, Mon. slav. I 237, 556, II 219. Acta archivi veneti II 248, 262. Ljubić, V 85. Опширно Farlati VII 254 и даље.

потпуно због непрестаних ратова. Сада је развалина именом Саш.[209] Послије пловидбе од 18 миља уз Бојану, долазило се, 6 миља пред Скадром, до бенедиктинског манастира св. Срђа и Бакха који је био опкољен магазинима, царинарницама и дућанима. Ово је било још у XVI в. опште познато стовариште робе, које су Италијани звали San Serzi, а Срби Св. Срђ. Овдје се истоваривала роба из лађа, товарила на коње и слала даље у унутрашњост земље. Из овдашњих депоа снабдијевана је сољу цијела сјеверна Арбанија. У доба када је краљица Јелена, удовица Стефана Уроша I, узимала дохотке са зетских тргова, био је овдје (1280) главни старјешина „baiulus regine ad portum Sancti Sergii". Сада је улогу старог пристаништа Св. Срђа преузело мјесто Оботи. У његовој близини виде се развалине старе опатије, са латинским натписима краљице Јелене (1290) и њезиног сина (65) краља Стефана Уроша II Милутина (1318). Већ је Дукљанин знао за манастир св. Срђа као за мјесто у коме су се сахрањивали српски владари из Скадра у XI вијеку.[210]

Лакше лађе ишле су све до Скадра (Scutarum, слав. Скадар, арб. Skodra). Варош је наткрила усамљена стијена са тврђавом, која се уздиже 117 м. изнад околне равнице (висина над морем 18 м.) Тврђаву су звали у XII в. Росаф. И сад је народ зове Росафа.[211] У народу се налазила саборна црква Св. Стефана коју су Турци, кад су освојили мјесто, претворили у џамију; још 1685 стајале су у муслиманској богомољи старе оргуље, које су побједници као трофеј оставили на своме мјесту. Са града се види цијело Скадарско Језеро из кога код саме вароши истиче Бојана, а даље, с оне стране блиставе водене површине, црногорска брда; на истоку уздижу се високе арбанаске планине; море с југа заклања дуги низ брежуљака. Доље ниже, поред вароши Скадра на обали Дримца (Млечићи га зваху Drinase, Негри Drynax, сада Drinassi или Kiri), био је дворац у коме су се бавили Душан, Урош и Ђуро Балшић, још 1416 познат под именом „la corte de lo imperador".[212]

Из Скадра ишли су, а иду још и данас, каравани на брод на Дриму, удаљен само 2 и по сата југоисточно од вароши. Овај је брод био под развалинама града који се уздизао на јужној обали Дрима на звонастом брежуљку који су Арбанаси звали Daino. То је средњовјековни град Дањ (итал. Dagno). Српски краљеви обичавали су да и овдје, на граници равнице и планина, уживају благу зимску климу на приморју. Балшићи подигоше овдје царинарницу која је постојала и у вријеме кад су Млечићи владали Скадром (1396—

[209] Свач: Краљ Стефан, Живот Немањин, cap. VII. O episcopi Soacineneses, Suacenses: Farlati VII 291 и даље. Зидови су већ 1406 били опали и мјесто почело пропадати, Ljubić Mon. V 77. Развалине у XVI в.: Commissiones et relationes ven. II 231.

[210] Baiulus: Cod. Geno f. 87. O S. Serzio види Acta archivi ven. I 125, 132, Comm. et relat. venet. II 239; Diarium у Starinama X 251. Натписи: Theiner, Mon. slav. II 218, (један и у Гласнику св. 42 р. 30) и Farlati VII 308.

[211] Росаф већ код краља Стефана 1. с.

[212] Душанов дворац: Данило 209. Урош: повеља у Radu I 146. Ђурђе „под Скадром" 1386, Mon. serb. 204. Petrus de St. Odorigo 1416 код Макушева, Славени у Арбанији (руски. Варшава 1871) 150.

1479).[213a] Овдје се састајао пут који је долазио с југа дуж Дрима из Љ е ш а (Lescium, Lessa, Alexium у Средњем вијеку, слав. и арб. Љеш) који је са својом акрополом лежао на ушћу Дрима.

Пут даље не иде уз Дрим, јер Дрим управо изнад Дања излази из величанственог каменитог кланца кроз који је 20 сати протицао. Пут скреће јужно у планину из које излази тек пред Призреном. То је један од најтежих планинских путева на Балканском Полуострву, иако су га још Римљани користили и учинили употребљивим. Рачуна се да има од Скадра до Призрена 33 сата. Ово земљиште кроз које иде пут припадало је у раном Средњем вијеку П и л о т у; у XIV в. било је једним дијелом у посједу К а с т р и о т а[213b] и доцније Д у к а ђ и н а, чије се име (66) и данас употребљава као назив овога предјела. Десно од пута сада је област Миридита, а лијево земља Дукађин. Прво важније мјесто је П у к а (Epikaria код Птолемеја, ad Picaria на Пајтингеровој табули). Даље пролази пут поред извора ријеке Фанди која протиче кроз Миридите и утиче у Јадранско Море, иде кроз кланац Čjafa Malit (1107 м.) и Краби-планину која је покривена дивном прастаром шумом, па силази уском стрмом долином Госке опет ка Дриму поред Han-i- Sakatit-a (Сакато 1348 у Горњем Пилоту).[214] Код С п а с а избија пут на Дрим. Овдје је била велика царинарница у XIV в., „царина у св. Спаса".[215] Прекопута, на десној обали Дрима, поред ушћа потока Груме (Крупа 1348), леже на црној стијени развалине града који Арбанаси зову Chalia Alexit Dukadžinit. Кроз долину Груме води један пут према сјевероистоку, у Ђаковицу и Пећ. Тај се пут нигдје не спомиње у трговачко-историском материјалу који имамо при руци, а нема никаквих трагова о старим градовима и насељима.

Главни пут иде од Спаса лијевом обалом Дрима поред неколико села које је цар Душан 1348 поклонио цркви Св. Архангела у Призрену (Сирић, сада Sridže, Шикља, сада Šike, Крујмада, сада Kremath). Предио је пуст и дивљи, долина уска и стрменита. Код Везировог Хана прелази се жутосиви и брзи Дрим преко дугачког каменог моста који је саграђен на стијени која се продужује и с оне стране ријеке. Темељи су сигурно врло стари, иако чудновата горња грађа припада тек турском времену. На даљем путу види се састав Црног и Бијелог Дрима, прелази се преко Бијелог Дрима и његове

[213a] Краљ Стефан Урош III 1326 „на Дани", Mon. serb. 85. Царинарница: Mon. serb. 177, 193, 203, 204. Трговци који минују у Србље на Дању 1385 ib. 203, Пут у Sclauonia преко Скадра и Дања 1397, Ljubić Mon. IV 411. Преко Дања „iter quo in Sclauoniam pergitur", писмо Дубровчана млетачком кнезу (comes) Скадра 18 јуна 1415 (Lett. 1411—16). У преговорима са Балшићима 1377 спомиње се ту брод (pareço) и скела (ladia) (Lett. 1359—80).

[213b] Године 1430 преговарали су Дубровчани са Турцима у интересу својих трговаца у Новом Брду и Приштини о слободном пролазу „per la contrada fo de Juan Castrioti ad Alexio". Упутство посланицима на Порти 13 септ. 1430 (Lett. 1427—30).

[214] О мјестима призренске повеље 1348 види Новаковић, Годишњица I 209.

[215] Повеља краља Стефана Уроша III, Mon. serb., 111 (упор. Новаковић у Radu jugosl. akadem. 37, 20). La porta de Spas, царинарница у земљи Балшића, фебр. 1377 (Lett. 1359—80). Contrata, que vocatur lo Spaiso на путу у Призрен 1318 (Ljubić, Mon. I 299).

притоке Луме преко сличних старих мостова и стиже најпослије у призренску равницу.

Призрѐн (Prisrien, Prisrenum, Presarin, Prisareno у латинским споменицима) лежи на сјеверном подножју Шар-планине. И данас је, као и прије, велика варош, јер се овдје укрштавају важни путеви, са Јадрана ка Косову и из Македоније (преко Шара) сјеверно у Пећ. Овдје се ставља и римска Theranda. Πριζδριάνα се јавља први пут 1020 као бугарска епископија. Немања га је додуше једном отео од Византинаца, али је задржао само један дио његова подручја.[216] Око 1204 држали су га Бугари. Тек у току XIII в. дође Призрен у посјед Срба и постаде убрзо једна од првих вароши у држави. Краљ Милутин, цар Душан и цар Урош често су се овдје бавили. У околини било је много замкова, нпр. Рибник „под Призреном". У XIV в. била је овде једна од главних факторија дубровачких и двије католичке цркве за стране трговце; већ 1433 г. спомиње се Призрен међу напуштеним трговачким мјестима.[217] Турци га освојише 1455, 20 дана послије заузећа Новог Брда.

Из Призрена ишао је пут кроз равницу која је тада била начичкана напредним селима и густо насељена, прелазио код Дуља (915 м) вододјелницу између Јадрана и Црног Мора и силазио на Косово. Ту се код Липљана укрштавао са великим путем који је везивао Босну преко Скопља са Солуном. Липљан (римска Ulpiana, доцније Justiniana Secunda) је и за вријеме Бугара и Византинаца био важно мјесто са епископијом; за вријеме Срба постао је село због развитка оближњих рударских мјеста и сусједства Приштине. Римске развалине (са много натписа) узидане су махом у оближњи манастир Грачаницу који је подигао краљ Милутин.

Из Липљана ишло се у Јањево па одатле у Ново Брдо, одакле се кроз жупу Мораву[218] стизало у Врању, мјесто које се спомиње од XI в.[219] Из Врање је водио брдски пут у Софију или Срѐдец, једно од главних мјеста бугарске државе, кроз предио који се у раном Средњем вијеку по свој прилици звао Звънѐполье, сада Знепоље.[220] Већ 1376 спомиње се у овом граду један дубро-

[216] Прокламовање српског кнеза Бодина за бугарског цара у Призрену (Πριζδριάνα) 1073 (не Приштини, како је штампано у Gesch. der Bulg. 208). Episcopus Prizriensis у једном попису бугарских владика, састављеном 1200—1214, A. J. Weidenbach, Calendarium historico-christianum, Regensburg 1855, 277.

[217] Упор. напом. 155 и 186. О призренским старинама види интересантне чланке руског конзула Јастребова у Гласнику св. 40, 42, 43.

[218] Душан 1342 у Морави, Mon. serb. 117. Предио Морава ib. 565.

[219] Ана Комнена ed. Bonn. I 439. Краљ Стефан, Живот Немањин, гл. VII. Mon. serb. 565. Константин Филозоф, изд. Јагића, Гласник 42, 382.

[220] Σβενέαπος у епископији софиској 1020 (види Heerstrasse 78) треба свакако читати: Σβενεάπολις упор. у истој повељи Vranitza мј. Vranitzova (ib. 77); сравни Εὐτζάπολις за Овчје Поље (ib. 70). Дакле слав. Звънѐполье; упор имена мјеста Звониград у Херцеговини, Хрватској, Бугарској (код Калофера) и Русији, лично име Звонимир у Хрватској, (Звънимир у натпису на Крку, Rački, Documenta 488) — Марш султана Мусе 1413 преко Софије и Врање на Ново Брдо, Гласник, 42, 305. (cf. Heerstrasse 91). Пут Курипешића 1530.

вачки трговац;[221] већа колонија јавља се ту тек за турског времена, крајем XV стољећа, када је Софија постала сједиште румелиског беглербега и кад је постала скоро најглавнија варош на цијелом Балканском Полуострву.

§ 10. ИЗ БАРА, БУДВЕ И КОТОРА У БРСКОВО И ПЕЋ

Други пут, права via de Zenta, ишао је нешто сјеверније. Полазио је из три пристаништа: Бара, Будве и Котора. Из Бара кроз Сутормански кланац и долину ријеке Црмнице; из Будве путањом за товарне коње којом се још и данас иде преко планина на Цетиње; из Котора познатим путем на Цетиње (манастир Цетиње подигнут 1485).[222] Горе у црногорским планинама сједињавала су се сва три пута у један главни друм. Овај предио који је сада сасвим оголио, изгледао је тада сасвим друкчије; величанственост букових, јасенових и јелових шума на Ловћену (68) (итал. Monte Sella), који се уздижу између Котора и Цетиња, хвали још Болица 1614 године; у удаљеним долинама Брда (у источној Црној Гори) виде се још и данас велике и лијепе шуме.

На прелазу преко Мораче, у близини развалина Доклеје и данашње Подгорице, састајао се са овим дубровачки пут који је долазио с лијева преко Требиња, Грахова и Оногошта (Никшића).[223] Од Котора до Подгорице рачунало се у XVI в. један и по дан, за курире један дан. Даље је пут ишао кроз долину ријеке Цијевње (арб. Zem) источно ка вододјелници између Јадранског и Црнога Мора. С оне стране вододјелнице извире Лим, притока Дрине и протиче већ после мало часова кроз округло Плавско Језеро (висина над морем, по Boué-u, око 800 м.). Ово језеро са бистром зеленом водом опкољено је дивним ливадама и импозантним високим планинским крајем; на југу уздижу се већином снијегом покривени врхови сјеверних арбанаских Алпа, а на сјеверу огромне црногорске планине са Виситорем и гигантским Комом (3000 м.), који Boué зове „roi des montagnes de la Turquie". На источној страни Плавског Језера налази се мјесто Плав у коме (по Хекару) има трагова старог насеља: комади стубова и склуптуре, темељи од кућа, итд. У Средњем вијеку и још за вријеме Болице звао се читав овај крај Плав.[224] Проф. Стојан

[221] Basilius de Basello „in Sophya" и његов брат у Новом Брду позвани на захтев Volchus-a de Resti 28 окт. 1376, Lett. 1359—80 f. 105.

[222] Mercatores nostri e territorio Antibarensi per tenutas domini Balse transiuerunt iter suum ad partes Sclauonie, soluendo pedagia et dacia contratarum illarum, quemadmodum faciunt Catharenses, Antibarenses et cetere huius contrate maritime nationes", а не преко Дања. Млетачком dohanerius-u Dagni 29 јан. 1416 (Lett. 1411—16). Дубровчани „descendentes Antibarj, eunt ad Balsam, qui eos per eius territorium cum bona comitiua ad loca secura traduxit", писмо за Albanus Contarenus, comes et capitaneus Scutari 18 јуна 1415 (Lett. 1411—16). Срав. напом. 198.

[223] Каравани из Дубровника у Брсково ишли су преко Бобовишта (пред Требињем) и Бобове улице код Грахова (Boboue liute 1278, Cod. Geno f. 52, уп. Wlachen und Maurowlachen стр. 12).

[224] Mon. serb. 59, 94, 95, 97. Код Болице равница Плава.

Новаковић тражи овдје Брсково, веома чувено српско тржиште у XIII и XIV в. које је од тога доба сасвим пропало. Против тога тврђења немам никаквог приговора; шта више, нови извори иду томе у прилог. Брсково је без сумње лежало у горњој долини Лима.[225]

„Mercatum" Брсково (Brescoa, Brescoua у дубров. и млетач. актима, ријеђе Briscoa, Priscoua), средиште жупе, било је у XIII в. главно трговачко мјесто у Србији; спомиње се још за вријеме краља Стефана Првовјенчаног (1196-1228). Од страних трговаца највише је било Которана и Дубровчана; поред њих било је овде и Млечића. Дубровчани и Которани, који су нарочитим уговорима регулисали међусобну конкуренцију,[226] доносили су нарочито на ову пијацу вино (у мјешинама) и чоху, а односили највише восак, коже и сребро. Осим трговине био је на овом мјесту врло жив транзит (69) за унутрашњост Србије.[227] Од брсковске царине, коју су већином закупљивали Дубровчани, имале су краљевске финансије знатан доходак. Овдје су се ковали и новци, крајем XIII в. нарочито налик на млетачке. То су у Млецима строго забрањени „grossi de Bresscoa", због којих се и српски краљ спомиње у Дантеовој „Comedia divina".[228] Латинске се цркве овдје спомињу 1285, 1303, 1346.[229] Ондашња дубровачка колонија састојала се, крајем XIII в., из првих породица града (Baysclaua, Bocignolo, Crossio, Gleda, Gataldi, Martinussio, Mençe, Pecorario, Ragnana и др.) које су се доцније преселиле у Призрен, Ново Брдо и друга нова напредна мјеста.[230] Овдје је био најстарији дубровачки конзулат (већ око 1280). Још год. 1348 било је Брсково једно од важнијих трговачких мјеста; 1399 спомиње се последњи пут као трговачко мјесто. Год. 1433 налазило се и оно међу напуштеним пијацама, које дубровачки трговци нису више посјећивали.[231]

---

[225] Novaković, Brskovo, Danj i carina u Sv. Spasa. Putovi s jadranskog primorja u stare srpske zemlje Rad 37 (1876) 1—18. Брсково није било у унутрашњости Србије, например у рударској области Копаоника; у дубр. статуту од 1272 l. II § 24 одређује се дневница посланика у Рашку „in Brescoam tantum uel Anagastum", па затим „a Brescoa in antea", даље у унутрашњост Србије. Оно је лежало у планинском предјелу без винограда, изван Зете (забрана увоза вина из Genta у Briscoa, Ljubić I 122) и изван праве Рашке (неки Дубровчанин убијен „ueniendo de Rassia in Brescouam", Cod. Geno f. 8'). Караване који су ишли из Брскова у Котор узнемиравали „Albanenses" (Cod. Geno f. 43). Одлучујући су подаци од 1399 (напом. 234). — Мало Брсково у Гласнику, св. 38,85 постало је само из неспоразума: мјеста Megali и Mikro Berislava, које спомиње Едризи, између Цариграда и ушћа Дунава, су Велики и Мали Преслав у Бугарској, једно код Шумена, а друго код Тулче (сада село Прислав) на ушћима Дунава.

[226] Повеља 1279, Ljubić Mon. 119—122.

[227] Транзит: Mon. serb. 52. Одлуке Cons. Min. против Andreas de Pesta, gabellotus mercati de Bresscoa; он није смио ништа захтијевати против „antiquas consuetudines", „mercatoribus Rag(usinis) transeuntibus uel stantibus in Bresscoa", 28 септ. и 24 дец. 1323 (L. Raf. 1322).

[228] Краљ „che male aggiustò in conio di Vinegia". Paradiso 19, 141. О томе опширно Ljubić, Opis jugoslav. novca 60.

[229] Упор. напом. 155.

[230] У Cod. Geno има много података о трговини с Брсковом. Упор. Mon. serb. 16—96.

[231] 1348, 14 маја Cons. Min. (L. Ref. 1347): трговци in Bosna, Narento, Drino, Brescoa, Prizren. 1399 упор. напом. 234. 1433 cf. нап. 186.

Из околине Плавског Језера водио је друм сјеверно долином Лима према Будимљу,[232] а одатле кроз предио Бихор у Сјеницу или у Рас. Тим друмом ишли су и дубровачки каравани. Али главни пут није ишао долином Лима, већ је скретао на исток и водио преко једног високог превоја у Пећ која лежи у области Бијелога Дрима на ивици једне велике равнице (Подримје или Метохија). Пећ (у латин. листинама Pech, турски Ipek), од краја XIII в. до 1766 сједиште српских архиепископа и доцније патријарха, водила је такође живу трговину; у XIV в. била је и ту добровачка колонија.[233] Из Пећи ишло се југоисточно у Призрен, а источно (долином Дренице) на Косово и у рударску област с оне стране Косова.

Особито жив саобраћај на овоме путу био је у оно вријеме када су Млечићи запосјели подручја ушћа Бојане и Дрима и у Љешу и Дању подигли своје царинарнице. Кад су Турци, послије битке на Косову, поставили на свим мјестима у трибутарној српској држави своје кадије и царинаре, кад су шта више привремено окупирали Скадар и кад је турски кадија сједио и у самој Лукавици (§ 11) под Дурмитором на српској граници, тада почеше Дубровчани (1399) да преговарају о слободном пролазу са Пашаитом, турским заповједником у Скопљу, и са Феризбегом, кефалијом града Звечана (код Митровице). Пашаит их позва да своје трговце шаљу, као и прије, преко Мораче и Лима у Брсково и у Србију. Он им је том приликом јамчио (70) за сигурност од Мораче која је, очито, била граница између Србије и земље Балшића. Даље на цијелом путу била је једна једина царинарница на Лиму, вјероватно код самог Брскова; још 1411 спомиње се ова турска царинарница на Лиму.[234]

Доцније, кад је, послије катастрофе код Ангоре (1402), нестало за неко вријеме турске власти у овим крајевима преговарали су много Дубровчани са Балшом III и властелином Гојчином Црнојевићем кроз чију је област (у западној Црној Гори) ишао пут. Гојчин је редовно добијао поклоне и имао од овога пролаза каравана знатан доходак. Али је стално било тужби. У 1406 год. опљачкан је у земљи Гојчиновој, „на Броду", један караван који се враћао кући из Србије; са караваном се враћао кући и дубровачки посланик на двору деспота Стефана. Године 1411 нападоше Бјелопавлићи, Озринићи и друга брдска племена, поданици Балшини, један дубровачки караван који

[232] Panni retenti a Budimglia у земљи деспота Ђурђа (писмо посланицима 25 окт. 1435, Lett. 1430—5). Podmila код Хаџи Калфе 146.

[233] Неки Дубровчанин позван на суд „in Piecho" 1363 (L. Ref. 1362). Каравани „in Nouam montem et Pech et Prisrenum" 14 апр. 1379 (L. Ref. 1378—81).

[234] 1398 Турци на Лиму у земљи деспотовој (на горњем Лиму; доњи Лим код Пријепоља био је босански), Пуцић I 17. „Да посилате своје трговце у Србље на Морачу и на Лим", пише Пашаит 1399; „вѣра до Мораче" (ib. 19). Он је обећавао „за трговце наше, који иду у Брсково, да им је једна царина на Брсково„ (ib. 27). Димитр Гонома, који се ту спомиње, то је и иначе познати Demetrius Yonima из сјеверо-арбанске племићке породице, која се често спомиње у XV в. О овим преговорима много у L. Ref. 1397—9. Дубровчани као „dohaneri dela dohana de Passait in Limo"; писмо њима 20 јуна 1411 (Lett. 1411—16).

је такође долазио из Србије.[235] Кад су послије изумирања Балшића (1421) ове земље до мора припале српским деспотима, завади се Гојчин са деспотом Стефаном и Ђурђем, који затворише Дубровчанима „la via de Zenta per Choicin", да би тако малог горског кнеза лишили његовог главног дохотка.[236] Дубровчани су због тога били присиљени да се служе старим путем преко Дања и Спаса, што је опет изазвало спорове са Млечићима због царина.

Још у XVI в. ишла је пошта из Млетака у Цариград преко Котора и Плава. Чим би бродови са депешама приспјели у Котор, појахали би коње курири, који су сви били из два црногорска села, и ишли преко Златице (код Подгорице), Плава, Пећи, Новог Села (на Бијелом Дриму) и поред брда Гољеша; јужно од Приштине избијали би на босански пут па преко Самокова и Филипопоља стизали у Цариград за 18 дана. Славенска и арбанаска племена поред пута била су годишњим поклонима обавезна да бране курире. Кад је због устанка Клеменћана и турско-црногорских ратова постао овај пут несигуран, па се њиме није више могло ићи, морали су курири да заобилазе преко области Таре, Бродарева на Лиму, Сјенице и Новог Пазара; овај пут био је око 4 дана (зими око 8) дужи.[237] (71)

§ 11 ИЗ КОТОРА У ПЛЕВЉЕ

Варош Котор имала је сличан положај као Бар и друге вароши. У Котору су владале многе домаће племићке породице међу којима су се нарочито истицале породице Buchia (доцније се преселила у Дубровник), Bolizza, (спочетка Bualiça, слав. Бивоничић) и Drago. Српски владари, а особито Ђорђе, син Вуканов (1215), краљ Стефан Радослав и његова браћа Владислав и Урош (1230), чак краљ Стефан Урош I и његова супруга Јелена, цар Стефан Душан (1351 и 1355), и цар Урош (1356)[238] дали су Котору многе привилегије и поклонили му неке предјеле. Кад су изумрли Немањићи, Котор је био стварно самостална република. Али како су га Босанци и Балшићи, погранични сусједи, много узнемиравали, нудио се више пута Млечићима у заштиту, који га најпослије 1420 и примише.

Из Котора водио је у унутрашњост, поред већ описаног пута „via de Zenta", још један други пут којим су се, по својој прилици, још Римљани служили и који је везивао њихов Risinium (сада Рисан) са Дунавом. Ишао је дуж обале у Рисан, затим се пео у планине

---

[235] Goycin (Choicin) Zernoeuich спомиње се у дубровачким актима често од 1398. О разбојничким нападајима: Пуцић I 75, 104.

[236] Многи преговори са деспотима од 1427 па даље.

[237] Опширно код Болице (1614). Станице на „strada vecchia": 1. Podgorizze, 2. Plava, 3. Pech, 4. Novo Sello, Golos Planina, 5. Cerniza. Strada nova: 1. Pliesiuzi (Пљешивци у Црној Гори), 2. Dobranci (Дробњаци), 3. Millocognichi, 4. Brodarevo, 5. Scenize, 6. Nouo Pasaro, 7. Dmitrouiza, 8. Pristina, 9. passando Cerniza a Priespiro, 10. Criva Reica, 11. Cosniza, 12. Samocou, doue 21 molin batte ferro, 13. Sarxano, 14. Ploudin cioè Filippopoli, 15. Svioviza, 16. Harmanlia, 17. Tecie, 18. Haps, 19. Bargas, 20. Chiorlia, 21. Chiembargas, 22. Constantinopoli.

[238] Повеље у Radu I, 140 и даље; Farlati, VI (латински и италијански пријеводи); повеља од 1351 у Mon. serb. 149.

средњовјековних Vlachi Rigiani, сада Кривошија, па долазио на Граховско Поље које је служило од XVI—XVIII в. Турцима за окупљање трупа против Црногораца и Млечића у Котору. Ту се састајао са путем који је с лијеве стране долазио из Дубровника (преко Требиња); то је „via dele planine inuerso Anagasto".[239] Нешто јужније, у планини, налазе се остаци римског пута са правцем од запада на исток; то је насип од великог камења који се може пратити у правој линији од Бијеле Горе, на западном крају Граховског Поља, преко брегова Чева до околине Острога на извору Зете. Народ зове овај споменик „зид (међа) Вука махнитога". Постоји прича о тројици браће, од којих је један презиђивао брда, други градио цркву у Дукљи, а трећи спајао ријеке Морачу и Цијевну. Француски путник Vialla каже да је то римски пут.[240] По остацима калдрме и мостова у долини доње Зете судећи то је био пут који је ишао из Скадра преко Доклеје и никшићког кастела у Граховско Поље, па одатле скретао према Нарони долином Требишњице и Попова Поља. И доиста се у старим итинерарима, поред приморског пута, спомиње и пут кроз унутрашњост од Нароне до Скодре.[241]

Са Грахова долазили су каравани у Никшићко Поље гдје је некад било језеро. Четвороугла тврђава на једном брежуљку усред поља звала се у Средњем вијеку Оногошт (Anagastum Дубровчана); још и данас је у народу под тим именом општепознат. Први пут га спомиње Дукљанин. Српски владари обичавали су да се и у овом граду (72) баве. У XV в. био је у посједу војводе Сандаља, доцније његовог синовца херцега Стипана; тада је била овдје царинарница. Име Никшићи (патронимик од Никша, деминутив од Никола) било је с почетка име једног сточарског племена које је у XV в. становало јужније у планинама па се доцније настанило код града. Град је од вајкада имао велику стратегиску важност, јер су се овдје укрштавали путеви из Рисна, Требиња, Гацка (кроз кланац Дугу), Плевља и Скадарског Поља.

Из котлине Никшића (630 м) ишао је пут даље према сјевероистоку преко високих планинских превоја (до 1520 м) на извориште Пиве. На овоме путу било је једно веће насеље у долини Лука-

---

[239] У једној инструкцији од 1406 у Lett. 1403—10; види Wlachen und Maurowlachen, страна 13.

[240] О трагу овог пута имају неколике биљешке, забиљежене по причању, у Вуковом Рјечнику под „Вукова међа", и код Lambla у Čas. čes. musea 1850, 530 (обоје по причању Црногораца). Vialla de Sommières, Voyage au Montenegro (Paris 1820) I 140.

[241] Juppania Onogosti код Дукљанина. Цар Урош био је овдіе 1362, Mon. serb. 171. 1406, 1411 изрично се спомиње у посједу Сандаљевом (Cf. Пуцић I 102), са царином. Сада има село Царине код Никшића. Херцеговачки паша прича дубровачком чиновнику Марину Бодиљи да су му Дубровчани послали дарове „po iednom starzu na Onogoscte"; писмо Бодиље из Гацка 17 јула 1643 (Arch. Rag. 1600—1700 Fasc. LII Nro. 1932). Име (првобитно Оногошть-град) указује на име лица Оногост; упор. војвода Anagastos 469 године (Gesch. der Bulg. 79). — Власи Никшићи први пут 1399 (Пуцић I 23). Nichsizi 1455, када је Оногошт припадао херцегу Стипану, спомињу се као поданици његовог јужног сусједа Стефана Црнојевића, Acta arch. ven. II 457.

вици где је 1396 год. сједио кадија кад је Србија потпала под турску врховну власт.[242] На Буковици, изворном потоку Пиве, налази се код села Шаника стара камена „латинска ћуприја".[243] Даље се ишло кроз дивљи брдски предио на сјевероисточном подножју гигантског Дурмитора (2606 м), кроз Дробњаке који се већ у XV в. спомињу.[244] На пољу Језера (1460 м), која су 6 мјесеци под снијегом, виде се горе високо изнад једне стијене порушени зидови градића Језера у коме је херцег Стипан обично љетовао, удишући свјежи ваздух и уживајући у дивном погледу на Дурмитор. Одатле је пут водио сјевероисточно у дубоки кланац Таре (639 м), гдје су нпр. 1399 Власи и Турци опљачкали дубровачки караван натоварен воском.[245] Даље сјеверно ишао је пут преко тешких високих до 1400 м. планинских пријелаза и најпослије избијао на велики трговачки пут из Дубровника за Ниш код мјеста Брезнице која се од XV в. зове Плевље (турски Таслица).[246] И данас се зове Брезница поток који протиче кроз варош, а оближњи манастир изван градског подручја, на извору овога потока Врхобрезница. (73) По једном тексту српских љетописа који је писан 1650 у овом манастиру, Турци су овдје на ријеци Брезници потукли херцега Стипана 1462 или 1463. Многобројни у куће и џамије пљеваљске узидани комади од стубова и скулптура и око 20 латинских написа свједоче да су још Римљани имали на овој важној тачци већу насеобину. Из натписа знамо досада само толико да је то била муниципија, чије је име почињало са S. Колико је био жив саобраћај грађана старог Рисна са овим крајем и колико је, према томе, стар овај пут, говори надгробни камен неког декуриона колоније Risiunum који је Блау нашао у Рогатици (између Сарајева и Вишеграда).[247]

---

[242] Лукавице Mon. serb. 12 (положај одредио Даничић, Рјечник). Одговор „literis receptis a chadio Turchorum, qui venit in Luchouiça". Cons. Rog. 28 марта 1396. L. Ref. 1395—8. Овај одговор код Пуцића I 4.

[243] Дучић, Црна Гора (Гласник, св. 40) 37.

[244] 1455, Akta arch. veneti II 457.

[245] Пуцић I 22. Језера, упореди напом. 122.

[246] Посланици султану Амурату II треба прво да се задрже код Сандаља, затим „in Bresnize ouer a Pripoglie" да дочекају турског субашу који је требао да дође од Радослава (из Борча), и онда да наставе пут преко Приштине. Инструкција 13 септ. 1430 (Lett. 1427—30). Манастир Врхобрезница зове се сада махом Тројица. Љетописни зборник писан „в мѣсте зовомѣ Връхобрезница близ мѣста Плѣвља у Херцеговини" 1650 (у Прашком музеуму) — В лѣто 6971 (1 септ. 1462 до 1 септ. 1463) прими цар Мехмед Трапезонт. И то лѣто ходи на Амореју. И то лѣто разбише Турци господина Херцега Стефана у Херцеговини на рѣцѣ Брѣзници и примише захльмьскују земљу. В лѣто 6972 (1. септ. 1463 до 1. септ. 64) иде цар Мехмед на Босну и ухити краља Стефана и прими Бобовац и Јајце и друге градове босанске. Зборник Врхобрезнички ф. 330. (Код Шафарика, Pam. 80. недостаје мјесто о херцегу Стефану; у наставку стоји тамо по једном другом зборнику Голубьц мјесто Бобовьц). — Pleuna већ код Harffa (Die Pilgerfahrt des Ritters Arnold von Harff 1496—9., ed. Groote, Cöln 1860, 212).

[247] Натписи сакупљени од Blau-a у CILat. III. p. 1026. Два се налазе већ у дневнику дубровачких посланика 1792 (то су били према дубров. архиву Giovanni Biagio di Sorgo и Giovanni Biagio di Caboga) код Engela, Geschichte des Freystaates Ragusa (Wien 1807) 332. Tomaschek. Oest. Gymnasialztschr. 1874, 657, мисли да је оно S за Sarminium или Scaladis Географа из Равене. Илирски град

Овај пут даље од Пљеваља к Дунаву нијесу у Средњем вијеку употребљавали већи каравани, колико се може закључити из познате грађе. Трагови римског пута на Мокрој Гори (источно од Вишеграда, на српској граници) показују да је ту био један стари пут који је из дринске области водио у извориште Српске Мораве. Тамо је он долазио до неког римског муниципија чије развалине леже источно од Ужица, код варошице Пожеге. Његово име почињало је са Ма; више се до сада не зна.[248] Из овога мјеста ишао је пут, који није ближе познат, у Sirmium (Митровицу) или у Singidunum (Београд).

§ 12. ИЗ ДУБРОВНИКА У НИШ

Овај пут, којим се обично стизало у Ниш за 15 дана, а у Цариград за 30 дана, и којим су у XVI и XVII в. нарочито ишли француски посланици на Порту, полазио је из Дубровника кроз јужну капију, Плоче. Чим изађе из града, пење се уз стрми обронак бријега Св. Срђа. Попевши се горе, губи море из вида и стиже у дубровачко погранично село Бргат (§ 3) које је удаљено 3/4 сата од вароши и као да лебди над земљоузом између долине Жупе (Breno) и Шумета (Zonchetto). (74) Према Бргату је била славенска царинарница код градића који се најприје свакако звао Леденице, а доцније (као и сада) једноставно Царина.[249] Даље је пут, прелазећи пусту и камениту планину, слазио у плодну долину Требишњице, у којој је лежао град Требиње, отприлике 5 сати од Дубровника.

Из Требиња се ишло кроз мјесто Јасен и улазило у „plaine de Ljubomir", како вели француски путник Des Hayes (1621). Десно, у горњој долини Требишњице, била је жупа Врм са малим градо-

---

Σαρνοῦς Стефана *Виз.*, „castellum regionis Canisae, quod Sarnunto dicitur" Comesa Marcellinusa (Roncalli II 313), лежао је у Дарданији код Скопља (Scupi) и заједно с њим задесио га је земљотрес 518; S је међутим свакако припадао Далмацији.

[248] CILat III. p. 266 и 1023, О римским старинама у ужичком округу: Kanitz, Serbien (Leipzig) 1868) 138 и даље. Милићевић, Србија (Београд 1876) 586, 590, 610. 616, 618; капетан Ник. Илић, Путеви у југозападној Србији, „Отаџбина" 1875, јули, авг. (са картом). D-r. J. Шафарик у Београду (упор. CIL. III 1023) држао је овај муниципиј за илирски град Μαγία Стеф. Виз. (ed. Meinecke p. 424) — У провинцији Дарданији, чије нам границе према сјеверозападу нису познате (према сјевероистоку до Horreum Margi, сада Ћуприја, упор. Heerstrasse 19, нап. 48), постојао је већи град Μηρίων код Hierocles-a, Μαριανά код Procop. de aedif. 281, 29; њен контингент Pseudocomitatenses Merenses, Notitia dignitatum, ed Seeck 29.

[249] Царина Павла Раденовића „на Леденицах" за Славене који иду у Дубровник, 1399 Пуцић I 23 (то нијесу Леденице код Рисна, које су биле у Сандаљевој области). Одлука 12 новем. 1382: посланици који су ишли да поздраве краља босанског „ad Brennum et usque Ledeniçam" (L. Ref. 1378—81). И сви остали многобројни помени показују да су ове Леденице лежале у близини Дубровника, на путу за Требиње. У Diversa Canc. 1275. се спомиње (1285) случај који се ту „heri" догодио неком трговцу који је путовао у Брсково; било је дакле сасвим близу града. — Zarina изнад Бргата спомиње се од 1419 године.

вима Клобуком и Мичевцем.[250] Клобук је био мален и узан град на тешко приступачној и врло високој стијени, у XIII—XIV в. често спомињан, највише због разбојништва својих становника. Из Љубомира се долазило у „plaine de Mirilouiqui", тј. у подручје Влаха Мириловића[251] (сада село Мириловић), па одатле у Билећко Поље (Billechia у латинским листинама) у чијем су се граду нпр. Павле Раденовић и херцег Стипан често бавили.

Из Билећа водио је пут кроз предио Рудине, и то кроз мале котлине Трновице и Корита. Овдје је још 1621 била велика шума, а у долинама су се гајили усјеви; на југу, с оне стране области Влаха Бањана, видјела су се снијегом покривена брда Црне Горе. Одмах затим долазило се у малу долину Црнице, у којој се налазила, од 1380 спомињана, царинарница са малом трговачком колонијом[252]; још у XVI в. налазиле су се овдје турске власти. Лијево на једном бријегу налазе се остаци градића Кључа, који се спомиње од 1426 год. и који је често служио као пријестоница Сандаљу, херцегу Стипану и његовим синовима; Кључ се спомиње још 1519 у угарско-турском мировном уговору. У Рамбертијево вријеме (1533) већ је једним дијелом био развалина.

Даље је ишао пут кроз Гатачко Поље[253] (Geçcha, Geçecha у дубровачким актима) и излазио на брдо Чемерно, вододјелницу између Јадранског и Црног Мора (1373 м).[254] Силазећи с источне стране тога бријега, пролазило се кроз једва 20 м. широки кланац потока Сутиске; с обје стране кланца уздижу се кречњаци 200—300 м у висину. Овај је кланац бранила тврђавица Вратар, звана Вратар у Сутисци, или једноставно Сутиска; за вријеме (75) херцега Стипана била је ту царинарница.[255] Његове развалине стоје у близини мјеста гдје је, по свој прилици, у врло старо доба, на малој дужини усјечен пут у стијени у виду упола сведеног ходника. Ramberti је

[250] Tribigne con Pouers e Lugh, con lo castello de Mizeuaç e de Clobuch e Verno che pertien a Clobuch, 18 авг. 1451 (Lett. 1451—2). Verno con lo castello de Clobuch e Mizeuaç, 2 септ. ib. Gabella sotto Miceuaz 1445 февр. (Lett. 1440—48).

[251] О овим (спомињу се 1430) и о другим влашким племенима упор. Wlachen und Maurowlachen, стр. 6.

[252] Царина in Zerniça 18 дец. 1378 (L. Ref. 1378—81). Трговци in Çernıça 10 дец. 1381 (ib.) У XV в. спомиње се врло често.

[253] Гацко код Данила, ed Даничић 18, Људи из Geçeca de casali Graçaniça 1278 (Cod. Geno, прилог код f. 44, f. 69). Geçecha 1285 (Div. Canc. 1275). Geçcha 1359, 1361 у Војислављевој земљи. Kezka још код Лукарија, Annali di Rausa (ed. 1605) 11.

[254] Zemerno се спомиње од 1431, увијек као главна граница.

[255] Сутиска у Сандаљевој земљи, напом. 122. Vladislav, fiolo de conte Raicho, valioso (намјесник) Стипана Вукчића у Сутисци, опљачкао је караван који је долазио из Сребрнице и носио сребро, инструкција за посланике Стипану 28 марта 1435 (Lett. 1430—35). Жалбе Стипану ради нових царина in Tribigna, in Sutischa et appresso Podrinaç, dto. 12 јуна 1436 (Lett. 1335—40). Вратар у Сутисци 1452, упор. напом. 269. Uratar, Togleuacz, Giurgeuacz (упор. напом. 122), између Дубровника и Дрине на карти Ubelina и Esslera, 1513 (Атлас код Lelewel, Géogr, du moyen âge). Овај Тољевац спомиње се 1452 поред Вратара (напом. 269), carauanus sub castro de Tolyauez, Cons. Min. 12 јуна 1398 (L. Ref. 1397—9).

1533 видио овдје на обје стране кланца два „castelleti“. Један је тада већ био срушен; други, још доста добро очуван, звао се како му је речено Vratac: Херцег Стефан имао је овде своју стражу како не би нико прошао а да не плати одређену царину. Оба града била су начињена од самих стијена и прилазило им се стазом којом је могла угодно проћи само једна особа; 20 људи наоружаних само камењем могло је лако да ове градиће брани од читаве војске. Des Hayes (1621) је слушао да се за вријеме хришћана прилаз обично затварао гвозденим ланцем.

На излазу из кланца пролазило се поред станице Тиентиште (од tenta=tentorium; царина 1450) гдје се и данас налази хан истога имена. Даље стизало се на Дрину, чија тамнозелена вода, која се никад не замрзава, јури као стријела кроз узани канал између високих стијена. Читав низ градова, познат из историје Сандаља и херцега Стипана, огледа се у њезиној води. На њеном горњем току била су три трговачка мјеста која су наизменице имала главни значај. Најјужније је било Хотча (Choza, Chozza у латинским споменицима; Gotzei код Harffa) на десној обали Дрине, на ушћу Чехотине; од XVI в. зове се Фоча. Јавља се први пут под херцегом Стипаном и била је, иако није имала града него само дрвене куће, дуго времена сједиште санџак-бега херцеговачког. Развалине велике насеобине налазе се 8 км. низводно код сеоца Устиколине; 1399 помиње се овдје дубровачка колонија, а 1413 царинарница.[256] Дан хода низ воду лежи Горажда у близини тврђаве Самобора, још одавно знатно мјесто (§ 16).

Пут је прелазио Дрину поврх Фоче (дрвена ћуприја 1621), свраћао и у саму Фочу, чије се растојање од Дубровника рачунало са 5 дана хода, и скретао према истоку ка Брезници, која се доцније прозвала Плевље (§ 11). Из Брезнице се долазило на Лим код Пребоља (mercatum Prepollie, Prepoyle, Pripoglie) гдје су се у XIV в. задржавали многи Дубровчани и одакле су полазили многи каравани.[257] С оне стране Лима (дрвена ћуприја 1550), на чијој десној обали лежи Препоље, ишло се долином Милешевке ка граду Милешеви (сада Хисарџик) и пролазило крај чувеног манастира истог имена, задужбине краља Стефана Владислава. Овај дивни град са својим кулама и попречним зидовима доминирао је читавим путем; (76) сада је рушевина; још у XVI в. био је читав. У манастиру је лежало тијело св. Саве. У XVI в. било је овдје око 50 калуђера који су добивали знатну милостињу не само од путника хришћана него и од Турака.[258] Од 1544—1557 била је у манастиру Милешеви штампарија за ћирилске црквене књиге као и у Горажди од 1529—1531. 1595 год. однијели су Турци тијело св. Саве и спалили га на брду Врачару код Београда. Сам манастир опустио је тек крајем прошлог вијека. С оне стране манастира прелази путник вододјелницу између

---

[256] Micholo Juroeuich именован специјалним конзулом in Husticoligne, Cons. Min. 23 јуни 1399 (L. Ref. 1397—9). Царинарница Osticolina 1413. упор. нап. 115.

[257] Спомиње се од 1345.

[258] Упор. Ramberti, Zeno, Des Hayes, Chénau и други.

Лима и Увца; још се за вријеме проласка Rambertija и Des Hayes-a знало да је на овом планинском превоју некад била источна граница области херцега Стефана.

Одатле се долазило у овалну и хладну висораван кроз коју протиче Увац; зове се Сеница или Сенице (множина од сијено или сено). Српски владари из Немањића лозе имали су обичај да у замку „на Сѣницах" каткада сједе; тада је у „Жупи Сеничкој" била жива трговина, тим више што се овдје, с лијеве стране, дубровачком путу придруживао и велики босански пут.[259]

Кад се пређе вододјелница на Дугој Пољани (1297 м.), силази се у долину Рашке, у Рашку Жупу, у којој су се сједињени дубровачки и босански пут опет раздвајали у двоје: десно ка Солуну, а лијево ка Нишу. У средини ове важне долине лежало је Трговиште, са једном дубровачком колонијом.[260] Трговиште се често помиње од 1346—1459 год. Одавде је остајала још трећина пута из Дубровника у Ниш. Од краја XV в. јавља се ово мјесто као Нови-пазар, турски Jeni Bazar (већ код Harffa око 1499 као Nuewe-marschet), и постаје доцније највеће насеље на цијелом путу из Дубровника у Ниш. Цијела је околина пуна развалина и успомена на времена Немањића. Пет километра сјевероисточно од вароши налази се на саставу Дежевке и Рашке, у близини једне римске терме, стара црква св. Петра и Павла (§ 5). Ту у близини треба тражити стари Рас (Ῥάσον) X—XII стољећа, јер је тешко вјеровати да је жупски град и сједиште епископалне цркве било далеко једно од другог. У долини Дежевке лежи Дежево гдје се краљ Стефан Драгутин одрекао круне у корист свога брата Стефана Уроша II Милутина. У близини се налазе рушевине цркве Ђурђеви Ступови. Западно од Новог Пазара виде се развалине манастира Сопоћана, задужбине краља Стефана Уроша I; јужно одатле налазе се развалине тврђаве Јелеча.

У најновије вријеме обично се иде из Новог Пазара у Ниш заобилазним путем преко Митровице; то је највише због нових прилика на граници Србије и Турске. Стари, још у XVII в. употребљавани, пут водио је право преко топличке (87) долине.[261] Из Трговишта стизало се до Ибра за 5 сати. Ибар се прелазио код села Ибра (на лијевој обали према Јарињу) чамцима или бродом и улазило на дру-

[259] Mon. serb. 41, 163. Locus dictus Çerestina in çoba de Seniçe 1323 (Lit. citatoria L. Ref. 1322). 1531 спомиње се Vuyaz (Vuvaz) као на „principio", Dubliza као на „fine di Scieniz", инструкције посланику код босанског паше (Bassa Bossine) окт. 1531 (Lett. 1526—30).

[260] Неки popolano Велојевић именован је за конзула у Трговишту (Tergouiste). Cons. Min. 4 јула 1412 (L. Ref. 1412—4). Упор. нап. 155 и 170. Сада се Трговиште зове једно мјесто југозападно од Новог Пазара.

[261] Опширно су га описали Ramberti, Zeno, (и при повратку), Contarini 1580 (у Radu 15, 219) и Des Hayes. Већина мјеста која они спомињу налазе се на руској карти Турске од Артамонова. У доњој долини Топлице ишао је један пут сјеверно од ријеке, кроз планине (преко Гргура) право у Ниш не додирујући Прокупље (Zeno). Прокопје: сравни Heerstrasse 77, 88, Добрич код Данила 80 и код Константина Философа, Гласник 42, 308.

гој обали у рударску област Monte Argentaro. Пут се затим пењао високо уз брдо до превоја који се налази управо на јужном подножју Копаоника и долазио до изворишта Топлице. Зими је овај пријелаз био врло тежак због узине пута и огромне масе снијега. С оне стране ишло се најприје кроз Toplicu tiesnu (Topliza stretta), уску шумовиту долину у којој су се налазиле мање рударске колоније; у селима Геракарима (геракар, грчки соколар) и Страторији обично су путници коначили. Овдје се могло стићи из долине Ибра још и другим путем који је прелазио преко Ибра код града и латинске колоније Ostraci (види § 7 VI), па преко Костимпоља (casal de Constantino 1550) долазило се на Топлицу.

Пут је даље ишао, не свраћајући у данашњу Куршумлију, пролазећи кроз село Suanza или Spanza у Toplicu ravnu (Toplica larga) гдје је путник (по Рамбертију) могао први пут да одахне душом послије одласка из Дубровника; брегови остају иза леђа, а поред ријеке леже бујне ливаде, воћњаци и виногради који се нијесу виђали откада је Приморје остављено. Пошто се пређе мала равница Добрич и превезе код Мрамора преко Бугарске Мораве, долазило се у Ниш и на велики војни друм. Дубровчани су путовали одавде још даље у Бугарску гдје су већ у XIV в. имали у Бдину (Видин) своју повећу колонију.

§ 13. СА УШЋА НЕРЕТВЕ КРОЗ БОСНУ У УГАРСКУ

Из Дубровника водио је важан пут преко Царине, Попова Поља, Љубиња, Стоца и предјела Дубраве у околину Мостара и даље преко босанских планина (oltra lo monte) у сјеверну Србију и Угарску.[262] Међутим се овај пут у Средњем вијеку мало употребљавао. Тадањи саобраћај ишао је морем или преко Стона на ушће Неретве које је тада имало за босанско-херцеговачке земље исти онакав трговачки значај какав на југу ушћа Дрима и Бојане за Арбанију и Србију.

На ушћу Неретве налазило се много малих факторија и пристаништа која су посјећивали бродари цијеле Далмације и супротне италијанске обале. Прво пристаниште било је усамљено камено острво Осињ (scolium Ossini, Usin, scopulum Vssigni) у мору пред главним ушћем[263]. Једна дубровачка (78) факторија, која се састојала од дашчара, била је на острву Посредници (scollium Posterniça, Posriniça,) око кога су текли рукавци Неретвине делте; Дубровчани су стално настојали да то острво придруже својој држави, али узалуд; име се употребљавало још у XVII в.[264] Јужно од овог острва налазило се

[262] Саобраћај Дубровчана кроз Босну „oltra lo monte per andar in Sclauonia o Hungaria et altro". Инструкција посланицима краљу Босне 25 новем. 1431 (Lett. 1430—5).

[263] Спомиње се 1403, 1414 итд. За историју трговине на ушћу Неретве налази се у архивама Дубровника и Венеције толико материјала, да би се могла читава књига написати.

[264] Године 1333 (Mon. serb. 104) уступљено је од Душана Дубровчанима, али га они не узеше упркос свим преговорима са Босанцима (нпр. 1344), новим господарима тих области.

на копну живо насеље Сливно. Али центар цијеле неретљанске трговине била су Дрива (или Дриева) — mercatum или forum Narenti, неутврђен, насипом од поплаве заштићен „burgus“, са великом царинарницом, магазинима за со, дубровачком колонијом итд. На његовом мјесту сазидан је доцнијих стољећа млетачки castello Gabella, који је и данас добро познат.[265] Западно од овога емпоријума на потоку Норину, налазе се развалине римске Нароне.[266] Краљ Стефан Твртко сазидао је 1383 град Брштаник код Почитеља (сада село истог имена) и у њ пренио царинарницу; али ипак његова творевина пропаде убрзо, и послије 1395 ријетко се спомиње.[267] И херцег Стипан кушао је да неретљанско пристаниште пренесе на које друго мјесто (у Орман), али исто тако узалуд.

Жупа с обје стране ушћа Неретве звала се Лука. Од осталих мјеста ваља споменути: Десну (сјеверно од Fort Opus), 1361—1385 сједиште кнеза или кастелана, оближњу тврђаву Вратар, царинарнице Нереси (на лијевој обали) и Нехрањ (Necragne, није поближе познат). Један сат сјеверно од Дрива била је Горица, на важном пријелазу преко ријеке, а изнад ње град Нови и тврђава Крушевац (према манастиру Житомислићу), сва три на десној обали.[268]

Трговачки пут из ових мјеста ишао је лијевом обалом Неретве до Бишћа под градом Благајем, гдје је на Буни била путарина касније и царинарница. Данашњи Мостар није постојао у Средњем вијеку. Први траг насеља на његовом мјесту јавља се 1452 године када су Дубровчани писали неким својим земљацима у служби деспота Ђурђа да се Владислав Херцеговић побунио против свога оца и заузео неколика његова града; међу њима се, поред Благаја, спомињу и „do castelli al ponte de Neretua.“[269] На крају XV в. јавља се овдје мјесто које се назива Мост, Мостићи или Мостар (заправо Мостари, множина) као сједиште турског војводе. Насеље се груписало

---

[265] Идентитет Дрива и Габеле констатује се из повеље 1399 код Пуцића I 20. Сва ту побројана мјеста, у којима трговци Дривљани сијеку дрво итд. (Струга, Јасеница и остала), леже око Габеле. Stara Driva: Luccari, Annali di Rausa (1605) 24, 65.

[266] „Alo pareço de Norin“ (превучено па поврх тога написано Necragne) у концепту једне комисије послате босанском протовестијару Zore de Bochsa 1397, 26 априла (лежи у L. Ref. 1350).

[267] Berstanich као merchado, депо соли etc. са краљевим бродоградилиштем, често се спомиње од 1385—1395. Cons. Rog. 17 нов. 1395: Наређење Дубровчанима да поруше куће in Berstanicho и Posriniça. Као развалине 1499 код Сануда, Arkiv Zagrebačkog istoriskog društva V (1859) 55, 60.

[268] Крушевац (упор. Mon. serb. 377), Нови и Вратар често се спомињу у ратним догађајима 1452—3.

[269] Ha preso quello de Togeuaç, Vratar in Sutischa, Blagay et do castelli al ponte de Neretua et poi... prese Vinazaz in Neuesigne, Ymoçchi Cruseuaç et Noui in Lucha: 1452, 3 априла (Lett. 1451—2; у концепту су многа од ових имена превучена). Most, Mostichj, Mostar 1499: Sanudo, Arkiv V 32, 61, 74 итд. Mosth код Негрија, Pont на карти Ubelin und Essler 1513. Hadži Chalfa, Rumeli und Bosna (превод Hammera, Wien 1812) 175. Упореди Мостар у Бугарској, Heerstrasse 99.

око дрвеног моста. (79) Откако је запустио Благај, који је био главно мјесто Хума, Мостар је нагло процвјетао. Турски географ Хаџи Калфа († 1648) прича, описујући Мостар, да је овдје некада била велика дрвена ћуприја на ланцима, која се тако љуљала, да се само са страхом прелазило преко ње; под султаном Сулејманом II сазидао је затим неки домородац мајстор, 974 год. по Хеџри, познати камени мост који је на један једини лук сведен преко ријеке.

Из околине Благаја долазило се на брдо Порим (1246 м) које је опште сматрано границом између Хума и Босне, иако се права политичка граница налазила с оне стране тешког планинског пролаза код Коњица.[270] Горе код Врабца била је царинарница која је, као и она друга горе у Коњицу (Coniçium, Chogniç), у почетку XV стољећа припадала Сандаљу.[271]

Кроз Босну водио је пут преко већ напријед описаног рудног предјела (§ 7) и то преко Иван Планине кроз долину Лепенице, преко Високог, Сутиске до Олова.[272] У Високом, на лијевој обали Босне, био је на стрмој каменој стијени краљевски град, сада гомила камења, до кога се тешко пело за цио сат хода. Под градом лежало је, на ријеци, подграђе Подвисоки. У Босни су сва трговачка мјеста и сва рударска насеља била само подграђа (suburbium) градова и имала су махом имена градова са метањем ријечи под испред имена града, или талијанско sotto, или латинско sub. Подвисоки (Poduixochi, Pcdisochium, Sub Uisochi, Souisochi, Sotuisochi, Sotto

[270] Порим у дубр. Commissiones као граница коју нису требали да прекораче посланици који су ишли к босанском краљу (ако је двор био у Благају) Cons. Rog. 17. нов. 1382 (L. Ref. 1382); требало је да посланик прати краља „usque in Porimum". Cons. Maius 30 септ. 1384 (ib.) посланство „cum istis confinibus: a Sub Porino (сада хан Под-Порим) et a Deber citra et a de Chobuch (Клобук) citra usque ad parigium Cathari et usque Catharum." Cons. Rog. 24 окт. 1385. (L. Ref. 1384): „si dominus rex rediret in Bosnam, quod comitetur ipsum usque subtus Porinum". Cons. Rog. 4 апр. 1403 (L. Ref. 1402—4); „non vadat ultra Porinum", у упутствима истоме посланику (Lett. 1403—10) „a la uia de Bisiço, non passando Porino".

[271] Преговори са Сандаљем 1410, 1411, 1425, 1428, 1429, 1430 etc. ради царине код Врабча (Vrabaç). Једном се тужио Сандаљ да Дубровчани „passano per Poglia, schiuando di pagar la dohana de Vrabaç" (посланику код Сандаља 16 авг. 1430, Lett. 1427—30). Упор. Пуцић I 102 (1411): Сандаљеве царинарнице „на Врабцу и на Коницѣ". Не смије се замјенити са Choyniça Quoniça (Фојница). Коњиц као коњић (у старијим народним пјесмама) је мушког рода. И мјесто се звало и зове Коњиц, а не Коњица (турски Konidža).

[272] О правцу пута: 1360, 11 дец. (L. Ref. 1361), писма посланицима у Угарској, у двије копије послате преко курира, per uiam S. Demetrii et per uiam Sagabrie. Један караван ишао је 1382 од Plumbum преко Podisochium и Coniçium у Дубровник (протокол од 16 јуна 1382, пришивен уз Lett. 1419—22). — Дубровачки трговци ишли су 1396 преко Подкулчата у Србију. (Пуцић I 7). 1411 прелазак in Hungariam uel regnum Rassie in Srebrnica (5 апр. те године, Lett. 1411—16). Palladinus de Gondola, на повратку из Suonich, in Boraç затворен од војводе Радослава. (Инструкције посланику 13 јула 1423, Lett. 1423—7). 1425 и 1429 каравани из Sotto Uisochi преко Врабча (Vrabaç) и Буне на Неретву. 1428 (1 јуна инстр. посланицима у Босну, Lett. 1427—30) провоз сребра из Сребрнице и Зворника преко краљевских царинарница (не Сандаљевих). Писмо Gabellotto-u оловском 1432, 9 дец. због тужби зворничких трговаца Lett. 1430—5).

Uisochi) јавља се од 1349—1430 као центар босанске трговине. Краљеви су се овдје често задржавали, и то у „славном двору" у самом Подвисоком.[273] (80)

Из Олова долазило се у град Борач (Boraç, Borazio у латинским листинама), са подграђем Subtus Boraz или Sotto Boraz у коме се налазила царинарница. Налазио се код данашње Власенице која се заједно са својим управним срезом све до најновијег доба звала турски Berče, Birče; малу равницу око Власенице зову и хришћани још увијек Бирач. Име Власеница, апелатив који се често понавља у славенским земљама, било је спочетка свакако име потока који ту протиче. Под именом „„Berez" спомиње се овај град већ 1244 као главно мјесто једнога „comitatus-a". У XIV и XV в. он је био својина породице (principal cità) Павловића, који су већину својих повеља датирали у „славном двору (или граду) Борчу". Кад се Сребрница налазила у посједу Срба, Борач је био погранични град босанске државе. Кад су Турци освојили Босну и кад су Павловићи пропали, град је изгледа опустио. Не смије се замијенити са другим Борчем у Србији (§ 17.)[274]

У Борчу су се дијелили путеви. Источно се ишло у Сребрницу и даље преко Дрине[275] у Рудник. Сјеверно је ишао пут у Соли (§ 5, V). Главни друм је ишао према сјевероистоку и на саставу ријеке Јадра и Дрињаче стизао у високо уздигнуто утврђење Кучлат (Cuçolatta, Chuçulath, Chuzlath) чије је подграђе Подкучлат (Sub Chuçulath, Suchuzlat) у XIV в. било надалеко чувено као знатно трговачко мјесто са дубровачком колонијом; сада се виде овдје само сликовите рушевине које се зову Кушлат.[276] Даље се долазило до Дрине; овдје се код Костирева (сада Косиерово Поље) или Дивања

---

[273] Mon. serb. 235.

[274] О положају његовом сравни (осим имена Бирче) и горње податке (напом. 115) о области Павловића и тамо наведени итинерар. Први пут 1405 као мјесто гдје се задржавао протовестиар Nicola de Zore de Bochsa, Дубровчанин (Lit. citatoria у Lett. 1401—1567). 1415 град Павлов, Пуцић I p. XVII. Врло често као мјесто гдје су се задржавали посланици код Радослава Павловића. 1421 цитира се један трговац у Subtus Boras (Lett. 1420—22); sotto Boraz и у писмима посланицима. Заповијест Дубровчана својим трговцима, да сву робу одређену за Сребрницу или Зворник растоваре у Борчу на граници Србије и да ту чекају док се не смире спорови са Србима око царине (21 фебр. и 2 април 1435 трговцима у Сребрници, Lett. 1430—35). Још 1447 био је Борач пријестоница Павловића (Пуцић II 111). У угарско-турским уговорима 1503 и 1519 (напом. 123) не спомиње се више. Хаџи Калфа 172: Серберенице (Сребрница) лежи између Зворника, Осада (сада Соко у Србији, јужно од Крупња) и Берче. Власеница, турски Бирче, и на Кипертовој Генералној карти Европске Турске; упор. нарочито конзул C. Sax, Beiträge zur Synonymik der geogr. Nomenclatur von Bosnien, Wiener Geogr. Mitth. 1871, 183.

[275] Parezo de la Drina код Сребрнице 1414.

[276] Bene de Benuenuta цитира се in Cuçollatto 1345 (L. Ref. 1345). 1396 Подкучлат, Пуцић I 7. Jurchus Matullinouich habitator Sub Chuçullath и Marcus Matulinouich de Suchuzlat facti ciues Rag. „prout alii Sclauj", Cons. Min. 12 фебр. и 9 марта 1396. (L. Ref. 1395—7). Stiepcho Paulouich consul in Sochuçullato, Marinus de Bisanti, Nouachus Lupsalich iudices, Cons. Min. 26 јуна 1396 (ib.). 1410 упор. напом. 117.

прелазило пријеко у Србију.[277] Главни пут ишао је лијевом обалом Дрине до Звоника. Одатле се долазило до рудника Зајече и Крупња, од којих је један пут водио у Београд преко Ваљева[278] које се већ у позном Средњем вијеку јавља као живо (81) трговачко мјесто. На другој страни ишли су каравани из Звоника у Сријем, гдје је било велико трговачко мјесто код манастира Св. Димитрија, звано San Dimitri или Дмитровица (сада Митровица) на развалинама римског Sirmium-a. Дубровчани су имали овдје у XIV в. напредну колонију, коју су угарски краљеви даривали привилегијама. Она је пропала тек кад су Турци спалили ово мјесто (1396) и кад је процвјетао Београд под Стефаном Лазаревићем.[279] Из Дмитровице ишли су дубровачки трговци даље у Угарску гдје их под краљем Сигисмундом налазимо у Илоку, Ковину (код Панчева), Темишвару и Будиму.

§ 14. ИЗ СПЛИТА У БОСНУ

Средњовјековни трговачки пут из Сплита у Босну ишао је преко градова Клиса (Κλεῖσα код Порфирогенита) и Сиња и преко брда Пролога на „Ливањско Поље". На Ливањском Пољу виде се трагови пространих античких насеља, темељи, натписи, скулптуре; и у Средњем вијеку било је Хливно стално једно од најважнијих трговачких мјеста у овим крајевима.[280] Одатле се ишло преко Купреса у долину горњег Врбаса, у предио Ускопје[281] гдје су се укрштавала четири важна пута: из Сплита, из Хрватске (§ 16), из долине Лашве и из подручја ријеке Босне (преко Фојнице). Раскршће је лежало, по свој прилици, на лијевој обали Врбаса код града Биограда који путници у турско вријеме зову Castel Bianco или Акхисар; сада се град зове Прусац.[282] Преко Врбаса се прелазило код малог градића на коме је још у XVI в. ноћу горило свјетло да покаже пут задоцњелим каравaнима.[283]

---

[277] Chostireuo и Diuagne 1417 (Lett. 1411—17)).

[278] 1398, Пуцић I 17, 108. У дубр. актима 1420, 1421, 1422 итд. Позиви. Vicus famosus Vagleua код Petantius-a.

[279] Вријеме цвјетања ове колоније 1356—1396. Privilegia et poueyas (слав. повеља) quas habent nostri mercatores in Sancto Dymitrio a Regno Vngarie: Cons. Min. 11 јула 1396 (L. Ref. 1395—7). Разорење 1396: Повеља Fejér X 4, 255; Константин Филозоф (писао 1431) у Гласнику 42, 271; упореди Hammer I 245.

[280] Χλεβένα Const. Porph. (у Хрватској). Хливно у српским изворима, сравни Даничић, Рјечник. Soto Cliuanschi (хливањски sc. град), Cliuno у дубр. актима. Climno код Зена. Hlewna у уговорима 1503 и 1519 (напом. 123). Турски Ihlewne.

[281] Жупа Ускопје, упор. стр. 242. Турци дођоше 1414 кроз Сандаљеву и краљеву земљу до Vscopie; један одред отишао је даље „a la uia de Sagrebe". Дубровчани својим посланицима код краља Сигисмунда 10 јула 1414 (Lett. 1414—16). Scopia regiuncula код Негрија 91.

[282] Белград између Ливна и Венчаца (на средњем Врбасу) у угарско-турским уговорима 1503 и 1519. Castel bianco код Зена. Тврђава и градић Prussen код Курипешића. Akhissar и Прусац нпр. Pouqueville III 126.

[283] Овај мали град зове Зено Fermelich; Fewarlak 1503, Feuerlyk 1519 поред Прозора у уговорима. Тешко да је облик имена исправан.

Отприлике једну миљу јужно од Прусца, на западном крају врбаске долине, на потоку Весеочици, налазе се рушевине тврђаве Веселе Страже. Овај је град у XV в. припадао босанским краљевима.[284] Тада је ишао преко њега саобраћај између Сплита и босанских рудника. Каравани који су долазили преко Хливна, ишли су тада уз Врбас (82) до његова изворишта гдје су се налазили стари римски златни рудници, па, пошто су прешли рђавим и стрмим путем преко превоја Вратнице (1896 м.), стизали су у Фојницу.[285]

Други пут водио је из Сплита нешто јужније преко сјеверног краја Дувањског Поља у град Прозор у долини Раме; одатле је ишаопреко Вратње Горе и изворишта Неретвице у фојничке и крешевске руднике.[286]

§ 15. ПРИМОРСКИ ПУТ И ЊЕГОВЕ ПАРАЛЕЛЕ

Пошто смо прегледали друмове који су ишли са Јадранског Мора у унутрашњост, да кажемо још нешто и о оним путевима који су ишли паралелно са обалом.

У Средњем вијеку мало се ишло старим римским путем поред обале, јер су далматинске приморске вароши одржавале међусобни саобраћај искључиво морем. Али је употребљаван један пут који је био дубље у земљи и ишао паралелно са обалом. Тај пут ишао је из Ливна преко Дувањског Поља и мјеста Кочерина према Блату (сада Мостарско Блато), које се периодично пуни, у Блатној Жупи. Одатле је ишао преко Благаја у Невесињско Поље.[287] У близини Невесиња,[288] које се у Средњем вијеку често спомиње и које је још припадало Хуму, спомиње се у XV в. град Виеначац.[289] Из Невесиња се ишло, и у турско доба, живим још и данас употребљаваним караванским путем преко царинарнице „Конацпоља Невесињског", па се кроз предио на извору Неретве

[284] Vexila straxa, Negri 91. Писмо краља Стефана Томаша 1450 Млечићима из Веселе Страже, Acta arch. ven. II 430.

[285] Један караван дубр. трговаца ишао је натоварен сребром из Choyniza у Cliuno, са препоруком тамошњег conte Pauao на његову браћу у Ливну; „ma siando essi mercadanti zonti sotto Vesela Straxa, conte Pauao Modrinich et Stiepan Miloseuich, diach della Maiesta Vestra, tolseno e leuorno li ditti argenti". Инструкција посланику краљу босанском 1456, 17 маја (Lett. 1454—60).

[286] 31 јан. 1433 били су посланици код босанског краља у Сутисци, 13 фебр. у Прозору, 4 марта опет у Сутисци (Lett. 1430—5). Prosorium на путу из Varbosania у Klissa код Петанчића (Schwandtner I 841). Град Прозор који је основао Хрвоје у предјелу Врхнице (повеља 1406, Arkiv za jugosl. povjestnicu VII 58) лежао је код Книна у Далмацији (упор. о томе Rački у Radu IV 90).

[287] Chozarin, Blato итд. спомињу се у рату 1452 (Lett. 1451—2). Блатна Жупа, Mon serb. 386. Loco Blato код Сануда, Arkiv za jugosl. pov. VI 209.

[288] Латински се пише Nouesigna, Neuisina, Neuissigne, Neuesigne. Често од 1347.

[289] Повеља 1435 датирана под градом Веначцем на Невесињу, Mon. serb. 383. Vinazaz in Neuesigne 1452 (упор. нап. 269). Херцег Стипан био је 28 авг. 1453 in Vixeua, 31-ог sotto Vinazaç (посланицима, 4 септ. 1453, Lett. 1448—88). Visseua у Хуму и Luccari p. 14. без поближих података за мјесто.

који се већ тада звао Загорје стизало на Дрину.[290] Али главни пут ишао је из Невесиња источно к прастаром граду чије се рушевине сада зову Залом Паланка, и гдје има римских натписа. О судбини овог мјеста у Средњем вијеку ми досада не знамо ништа поближе.[291] (83) Одатле се стизало, пошто се прође 5 сати дугачак кланац, на мало Гатачко Поље, па идући кроз два пута дужи безводни кланац, из посљедњих ратова добро познату Дугу, долазило се у град Оногошт (Никшић). Даљи пут који је из Оногошта водио кроз долину Зете преко Спужа у Скадар и на коме се налазе трагови некадашње римске „via militaris" (§ 11), имао је од вајкада велики стратегиски значај.[292]

Године 1096 ишао је један дио крсташа под Рајмондом, грофом од Тулузе, путем из Аквилеје кроз „Sclavonia", па преко Скадра и Драча и преко Македоније у Цариград. По причању хроничара види се да ови крсташи нису ишли дуж морске обале, него кроз шумовиту унутрашњост па, борећи се непрестано са теренским тешкоћама, прелазили преко планина, блата и ријека. Поред тога нису их становници врло љубазно дочекивали. Можда су ишли горе описаним путем или једним другим који је ишао нешто ближе мору, па кроз долину Требижата преко Попова Поља и Требиња водио у Оногошт.[293]

§ 16. ИЗ ХРВАТСКЕ КРОЗ БОСНУ НА КОСОВО

Велики пут који је ишао из Хрватске кроз Босну у Цариград добио је тек за турског времена већу важност кад су се османлиски освајачи њиме служили при својим војним походима против Босанаца и Хрвата. Његов стари правац описује Курипешић у своме дневнику. Он је пошао 1530 из Метлике у Крањској па преко градова Рибника, Белаја на Корани, Горње и Доње Кладуше и Крупе на Уни стигао у долину Сане. Одатле је ишао преко града Камен-града и тврђаве Кључа (не смије се помијешати са херцеговачким Кључем) који је стекао жалостан глас капитулацијом посљедњег босанског краља Стефана Томашевића (1463). Из Кључа се пело на брда између Сане и Врбаса. Ту на врху брда дијелио се пут у двоје.

Један је ишао преко града Језера (турски Gölhissar) у краљевски град Јајце који лежи на величанственом водопаду Пливе

---

[290] Тужбе Дубровчана 1406 због нових царина, које је увео Сандаљ пошто је заузео земље Радичеве „in Conazpoye de Neuissigne", и на „altra via de Xagorie in Visseua". 31 јула 1421 био је Сандаљ у Chonazpogli; ту је говорио с њиме посланик који је путовао у Босну (посл. 5 авг. 1421, Lett. 1420—2). Пут неког дубровачког чиновника: Neuesigne, u Ulozjech (сада Улог у близини извора Неретве), Прача, Фоча, Плевље (Писмо dto. 22 дец. 1653 из Новог Пазара, Arch. Rag. 1600—1700 fasc. LII, Nro. 1927).

[291] Гроб неког Maximus-а из Massilia (Косановић у Гласнику 29, 185). Сравни Blau 79 и нашу нап. 77.

[292] Војни походи 1371 и даље, (cf. нап. 111).

[293] Raimund von Agiles код Bongarsa I 139. Виљем Тирски 1. II c. 17 (ib. 660). Из Суторине два пута, у Papaua или у Biliechia (посланику код Сандаља 15 септ. 1404, Lett. 1403—10).

и има изванредно диван изглед. Ту пада Плива са 90 стопа високе стијене у Врбас који долази са југа; у историји добио је овај град тек у XV в. важност. Из Јајца се ишло у мјеста у унутрашњости Босне преко Травника који се спомиње први пут 1503.

Али Курипешић је ишао другим, јужнијим правцем. Он је отпутовао из Кључа на извор Пливе, прошао поред тврђаве Сокола, затим преко једне високе планине дошао на Врбас, преко кога је прешао у близини пустих градова Горњег и (84) Доњег Новога, код града и варошице Prussen. Затим је прешао преко брда Радована и сишао к Лашви гдје су се на објема њеним обалама видјела испиралишта злата. Одатле је, не додирујући Травник, ишао кроз шумовити предио па, прошавши поред кисела врела Кисељака у долини Лепенице, дошао у басен Сарајева, у жупу Врхбосну. Сам град Врхбосну не треба тражити никако на извору Босне, него у цитадели данашњег Сарајева, које је још у XVI в. било опште познато као „Varbossania". Ријетко се спомиње у хришћанско доба; тек се 1379 спомиње као мјесто гдје су се задржавали дубровачки трговци, а 1415 као мјесто гдје је закопан војвода Павле Раденовић. Турци су видјели одличан положај мјеста, па га одабрали за главно војничко мјесто у Босни; већ 1436 и 1439 налазио се овдје турски војвода који је био постављен да мотри на трибутарне хришћанске династе.[294] Пошто су Турци освојили Босну, сједио је турски намјесник за Босну у Врхбосни. Петанчић, Курипешић и дубровачка преписка из почетка XVI в. називају овај град још увијек само Varbossania, Werchbossen, Verchbossania. Али се већ око средине тога вијека јавља израз Bosna Serai (дворац Босне), слав. Сарајево, италијански Serraglio или Saraio.

Из Врхбосне ишла су два пута на исток. Јужнијим се послије $2^1/_2$ сата хода од данашњег Сарајева долазило до развалине именом Стариград за који су везане приче о великим борбама између Турака и Босанаца. Године 1435—1460 спомиње се као Chodidieth, Chodidied, Chodidich; тада је поред Врхбосне био упориште Турака за упад у Босну; код Зена се 1550 још спомиње као град Codidel[295] у коме се у његово доба налазило 50 људи посаде. Најближе знатно мјесто била је Прача, сада сеоце са 15 кућа окољено многим надгробним споменицима украшеним скулптурама. То је

---

[294] Дозвола неком Дубровчанину (за вријеме тадашњих ратних прилика) да оде на два мјесеца у Verbosenie, 26 апр. 1379 (L. Ref. 1378—81). Павле: Пуцић I р. XVI (в. напом. 115). Посланства турским војводама 1436 и 1439, Lett. 1435—40. Il castello di Varch-Bosna, da cui crebbe la città di Saraio, Luccari (ed. 1605) 17.

[295] Baruch voiuoda Teucer пљачкаше по Хуму, па се онда повуче versus ciuitatem Chodidich (Дубровчани Mateo de Talloueç, бану Славоније 1435, 30 нов. Lett. 1435—40). Војвода је био „in Verbosanie o in Chodidieth, o li cercha per una zornata intorno" (инструкције посланику, марта 1439, Lett. ib.). Писмо Дубровчана 26 априла 1459 краљу угарском, да је босански краљ напао „locum, per quem Turcis aditus patebat in Bosnam, Chodidied nuncupatum", да је попалио велики „burgus" у коме има много становника и да сада опсједа „castrum" (Lett. 1454—60). Codidel: Zeno у Starinama X 206.

била у XIII в. „Прача Бискупња", истакнуто мјесто а у другој половини XIV в. једно од главних трговачких мјеста у Босни и сједиште дубровачке колоније. У XIII — XV в. лежала је Прача у „comitatus" Борач, у земљи Павловића.[296] У близини мјеста налазе се развалине града који се зове Павловац, чије име указује на Павла Раденовића као оснивача. И доиста под Павловим сином Радославом јавља се као Noui in Praza.[297] Зено га је 1550 видио већ као опао и напуштен. Из Праче се долазило (85) на Дрину код живог трговачког мјеста Горажде у чијој се близини налазио Самобор, чувена тврђава Сандаљева. Још 1555 прелазило се преко Дрине барком; камена ћуприја чијих пет ступова још и данас вире изнад водене површине, саграђена је тек 1568 године. Саградио је будимски паша Мустафа. Уопште, већина камених мостова у Босни, за које и данас многи често мисле да су римски, саграђени су у турско доба; градили су их дубровачки и италијански мајстори.[298] Даље код Плевља избијао је пут на већ описани дубровачки каравански друм (§ 12).

Други пут водио је из Врхбосне преко Гласинца (царинарница 1429, 1430), и Вишеграда[299] у Добрун на Рзаву. О знаменитој прошлости овога мјеста говоре развалине града и цркве, темељи вароши и множина надгробног камења. У првој половини XV в. припадао је Добрун Радославу Павловићу; у вароши испод тврђаве (in Sotto Dobrun) била је дубровачка колонија.[300] Даље, пошто се пређе манастир Бања, долазило се у предио данашње Нове Вароши (Курипешићева Скендерпашина Варош) и у близини Сенице излазило на велики дубровачки пут и њиме долазило у Нови Пазар.

Из Новог Пазара ишло се преко Рогозне, гдје се 1303 год. спомиње католичка парохија. То нам казује да је ту била саска или

---

[296] 1244, упореди стр. 242. Трговци позвани из Праче 1367, 1378. Narento, Sreberniça, Bossina, Zenta, Nouaberda, Praça, Sclauonia као најважнија мјеста гдје су се задржавали дубровачки трговци, спомињу се у рјешењу од 12 авг. 1380 (L. Ref. 1378—81).

[297] Sotto Noui in Praza, упор. напом. 115,

[298] Douete sapere, che nelli mesi passati fummo ricercati dall Ill. Signor Mustaffa Bassa di Buda, parente dell Ill. Signor M. B. (Mehmed Bassa), che li douessemo mandare marangoni, muratori, fabri et molte altre cose necessarie, perche Sua Signoria douea fabricare per fare elemosina un ponte in Ghorasda, al quale habbiamo seruito uolentieri. Влада дубровачка посланицима у Цариграду 19 септ. 1568 (Lett. 1401—1567). Mustafa Bassa, Sanzacho de Verbossania, путује да види своју нову ћуприју преко ријеке Vidoustiza (сада Брегава?) у близини Почитеља и Дубрава (инструкције посланику Lett. 10 септ. 1517, Lett. 150—1526). Мост код Вишеграда саградио је 1577 Мехмед Соколовић, онај у Коњицу Ахмед Соколовић итд.; о мосту у Мостару види § 13.

[299] 12 марта 1449 (Lett. 1448—88) писали су Дубровчани своме земљаку Pasqual de Sorgo, челнику деспота Ђурђа, о стварима „conte et merchadanti de Visegrad," који су се жалили због извјесних "gabelle pasatiue". Могао је ипак постојати и који други град са овим именом.

[300] Курир је затекао једног трговца настањеног у Олову, „in loco dicto Dobrun" (Позив 9 фебр. 1421, Lett. 1420—22). Радослав је био у Sotto Dobrun 1423, 1433, види напом. 115.

дубровачка колонија. Затим се ишло поред сада сасвим запуштеног манастира Бањске, који је основао краљ Милутин, и долазило до града Звечана (Σφεντζάνιον код Византинаца), који је лежао на саставу Ибра и Ситнице, на стрменитој стијени. Звечан се често спомиње у српској историји XI—XV в. Преко Вльчитрна (Volziterna, сад Вучитрн „Вучји трн“), који је крајем XIV в. и у почетку XV в. био врло значајно и живо трговачко мјесто,[301] долазило се на састав Ситнице и Лаба и у исто вријеме и на почетак Косова. Овдје су се састајала два важна пута: сада описани од сјеверозапада и други са сјевероистока преко Куршумлије кроз долину Лаба. Овдје су се одиграле и неколике одлучне битке (1389, 1448). Нешто даље према југу лежи Приштина у којој су се често бавили краљ Стефан Урош III, цар Душан, цар Урош и кнез Вук Бранковић. Овдје је у првој половини XV в. постојала једна од прве четири колоније дубровачке у Србији. Пут је даље водио преко Липљана и јужног дијела Косова гдје су се налазили у историји Немањића (86) много спомињани замкови Сврчин, Паун и Неродимља (или Родимља, Породимља), затим, пролазећи поред подножја највећег досада измјереног врха цијелог Балканског Полуострва, поред Љуботрна (3050 м), ишао је кроз кланац Качаник пут Скопља које већ припада области Јегејског Мора.

§ 17. СА САВЕ НА ЈУГ

Између путева, који су са Саве водили на југ у унутрашњост Босне и Србије, имао је одавно велику стратегиску важност онај пут који је ишао уз ријеку Босну. Њиме су продирали Мађари у Средњем вијеку у Босну и у унутрашњост земље кад су ратовали са Босанцима; и у новије вријеме ишле су тим путем аустриске војсковође за вријеме турских ратова (нпр. Принц Еуген 1697). Градови Добор и Добој, у предјелу Усоре, спомињу се често у средњовјековној ратној историји ових крајева. Маглај се у угарско-турском уговору 1503 спомиње као једна од важнијих тврђава. У Жепчу и Врандуку (са подграђом Sotto Vranduch) бавили су се каткада босански краљеви.[302] Мета овога друма био је у Средњем вијеку Високи, тада главно мјесто у Босни, у близини дивних краљевских градова Сутиске и Бобовца.

---

[301] Поред Вучитрна јавља се 1403—1441 мјесто Добрјево на главном путу; у мјесту је била царинарница, коју су увијек држали под закуп стално исти закупници који су држали и царинарницу у Вучитрну.

[302] Добор и Добој, упор. нап. 96. Повеља краља Стефана Томаша, издана у Жепчу 1458, у Radu I 156. Краљеви у Врандуку: 1430 (sotto Vranduch) упор. нап. 113; 1446 Mon. serb. 440. Нова црква Св. Томе sub Vranducho 1447, Theiner, Mon. Hung. II 233. — Врандук се никад није звао Вратник; Wrathnyk у уговору 1503 (Hammer II 617) је погрешно написано мјесто Thrawnyk; упореди уговор од 1519 (Theiner op. cit. 626).

И долина Дрина јавља се у Средњем вијеку, иако ријеђе, у историји мађарских ратних похода на Босну.[303]

Из Заслона (доцније назван Шабац) на Сави водио је пут, који спомиње Петанчић, кроз предио Мачву и преко трговачког мјеста Ваљева у извориште Српске Мораве.

Важан пут полазио је из Београда на југ преко рударске вароши Рудника, долазио у град Борачу долини Груже (не смије се замијенити са Борчем код Власенице у Босни), у омиљено боравиште деспота Стефана Лазаревића.[304] Овога српског владара налазимо једном и у Бјелопољу, селу око 12 км. сјеверно од Борча, гдје је по свој прилици, био какав мали љетниковац.[305] Отприлике 2-3 сата источно од живописних развалина града Борча налазе се рушевине града Честина.[306] Из долине Груже могло се узаним кланцима, кроз које је Ибар продро, (87) доћи у долину Рашке, пошто се прође поред манастира Жиче и Студенице и поред тврђаве Маглича.[307] Из долине Рашке ишао је пут преко Брњака,[308] замка краљице Јелене, у горњу долину Ибра, па преко Пећи, сједишта патријарха, у Призрен.

Посљедни пут полазио је са Дунава, са онога мјеста између Ковина и Смедерева, гдје се прелазило преко Дунава и гдје су нпр. краљ Владислав 1443 и Хуњади 1448 прешли Дунав. Пут је ишао западним дијелом долине Велике Мораве у Некудим, у замак Ђурђа Бранковића, који је, према истраживањима госп. Милићевића, лежао на саставу Јасенице и Кубршнице у близини Паланке;[309] затим у Крушевац, пријестолницу Лазареву, гдје је био повећи град са омањом дубровачком колонијом.[310] Одатле се долазило у долину Топлице кроз кланац Јанкову Клисуру, назване тако тобоже послије пролаза „Сибињанин Јанка“, 1448 године. На лијевој обали Топлице, наспрам ушћа потока Бањске, основао је Немања манастир Св. Николе чије се рушевине виде још и данас. У близини настало је градско насеље, које се звало славенски Бела Црква, а доцније турски Куршумли. Под посљедним именом је и данас добро познато. Прво име стоји несумњиво у вези са манастиром, друго потиче, по

---

[303] Нпр. војни поход Сигисмунда 1410. Упор. нап. 117.

[304] Један рукопис писан у овоме Борчу 1346, Starina IV 29. Стефан је овдје био нпр. 1405, Mon. serb. 269. Упореди Милићевић, Србија 230.

[305] Дубровачки посланици били су 8 јуна 1427 године код деспота Стефана (дакле око пет недеља прије његове смрти) у „Bielopogle apresso Boraz“ (посланицима 16 јуна 1427. Lett, 1427—30).

[306] Освајање „castra Chesnek et Borych“ у regnum Rascie приликом једног Сигисмундовог ратног похода на Србију. Повеља 1401, Fejér X, 4, 51. Упореди Rački у Radu III 100. Сравни Константин Филозоф у Гласнику 42, 271. Развалине код села Честина: Милићевић, Србија 230.

[307] Данило, издање Даничића, 373.

[308] Id. 87, 88. Упор. Новаковић у Годишњици I 175.

[309] Милићевић, Србија 164.

[310] Овдје се спомињу Дубровчани 1415, 1424.

причању Куршумљана, од оловног крова цркве (турски куршум — олово) који су у новије доба Арнаути претопили у куршуме.[311]

Од манастира Св. Николе ишло се у долину Лаба, у Брвеник, па одатле у Приштину гдје је пут избијао на прије описани босанско-македонски пут. (88)

---

[311] О манастиру Св. Николе упор. Новаковић ib. 187. Basilica alba код Петанчића (Schwandtner I 868). Bellacherqua ou Coursoumné, са манастиром и старом црквом са два врло лијепа торња (Brown, Relation des plusieurs voyages, faits en Hongrie, Servie, Bulgarie etc. Paris 1684, 74).

NASTOJANJE STARIJEH DUBROVČANA OKO RAŠIRENJA GRANICE

Napisao dr. KONST. JOZ. JIREČEK

Slovinac II, 1879, 58—59; 75—76.

Област града Дубровника у најстарије доба није се простирала даље него на њеколико сто корака пред градска врата. Први љетописац који помиње Дубровник, грчки цар Константин Порфирогенита[1] (у 10 стољећу) пише да град лежи при мору на самој граници између Травуњана (Требињаца) и Захумјана (Захум град, садашња Залом паланка код Невесиња), тако да Дубровчани своје винограде имају већ на земљишту овијех двају славенскијех племена и да им за то и данак плаћају. Тако је било и након цара Константина њеколико сто година. Јоште у вријеме првијех Немањића давали су Дубровчани краљевима српским годишњу плаћу за Ријеку (Омбла), Жрновницу (садашњу Жупу) и за „винограде затонске и пољичке," и још се је сачувала повеља краља Стефана Владислава (1234—1240), којом је Дубровчанима дигô данак, што су давали „од Жрновнице".[2]

Мало по мало расла је власт и богаство града, и због тога до скора почме се ширити и његова земља. Њеки отоци, особито Ластово, сами се подчинише под заштиту Дубровника, а с друге стране Дубровчани почеше употребљавати своје новце, да прикупе новијех земаља од сусједних српских владалаца. Ово куповање сретно се је почело г. 1333 набављањем Пељешца и Стона од краља, посље цара Стефана Душана, за годишњи данак од 500 перпера. У 14 стољећу Дубровчани највише су настојали око тога, да поправе своје границе у самој најближој околици града, јер међе Жупе, Шумета и Ријеке нијесу онда досизале до самијех врхова планинскијех, као сада, него изнад винограда дубровачкијех било је јоште тијесно и слабо насељено земљиште српско с ове стране брда. Г. 1323 Дубровчани нудише краљу Стефану Урошу III (Дечанском) 2000 перпера за ове планинске пустиње, а када цар Стефан Душан г. 1350 мјесеца новембра с царицом Јеленом и са сином својим Урошем дође у Дубровник, а овде славно би дочекан, тражише од њега опета барем „terrenum, quod est supra Brenum", али све узалуду. Напокон им син Душанов цар Урош повељом, даном у Призрену г. 1357, уступи сву земљу што је била по планинама изнад винограда дубровачкијех, од Љуте у Жупи до Курила код Затона. Али док није било могуће сухијем путем доћи из Дубровника у Стон, а докле су у Сланоме владала властела херцеговачка, земљиште дубровачко није имало праве основе и свезе; ову свезу је

---

[1] Costantini Porph. de administrando imperio cap. 30.

[2] Miklošić, Monumenta serbica 27.

добило г. 1399, кад је босански краљ Стефан Остоја Дубровнику дао све приморје од Затона до Стона.

Ново вријеме почело је Дубровнику кад је г. 1358 пропао млетачки замах на источној страни Мора Јадранског. Дубровник, ступивши под заштиту краљева угарскијех, све је тражио да њиховом помоћу власт своју рашири по отоцима далматинскијем. Већ г. 1358 молио је краља Лудвика I, да му се даду отоци што су од Корчуле на запад, а на копну Омиш, а познато је да касније у вријеме краља Сигмунда Дубровчани збиља завладаху Корчулом, Брачем и Хваром. Али на овој страни нијесу се могли на дуго одржати. Зато доскора оставише тежње за освојењем отока и обратише своју пажњу на југ. У 15 вијеку сва политика дубровачка била је обраћена на завладање не само обале морске од Млина до Боке Которске, него и планинскијех земаља што су изнад овога приморја. Навластито су тражили да посједу Конавле, уз које је била колијевка Дубровника — Цавтат, стари Епидаур. Али нијесу јих добили, него након 30-годишњих преговора.

Конавле у почетку 15 вијека нијесу биле у једној руци. Источну половину „жупе конавалске" са Соколом држао је босански војвода Сандаљ Хранић, западну с Цавтатом и Ободом војвода Радосав Павловић. Дубровчани најприје купише источни дио (1419), даровавши Сандаљу „полачу" у Дубровнику и велике баштине у жупи дубровачкој, а обећавши осим тога годишњи данак од 500 перпера њему и његову роду док га буде. Теже је било са Радосавом. Његов дио посјели су тек након великијех трошака, исплативши Радосаву 13000 дуката, даровавши му и палачу и баштине и обезавши се платити му годишњи данак од 600 перпера; све своје трошкове с даровима цијенили су сами на 21000 дуката. А нетом су земљу заузели, почеле су препирке и буне, које све су биле подупиране од самог Радосава из Требиња и Зубаца, а до скора дође до рата.

Г. 1430 на премаљеће почеше Дубровчани утврђивати Цаптат широким пријекопом, да постане оток, на који би се у вријеме рата могли спасити становници цијелих Конавала са својим породицама, својим покућством и скотом.[3]

Радосав протестовао је проти тому под приједлогом да им је дао земљу, али да им није дозволио зидати на њој градове. Његови поклисари, који су овај протест донијели у Дубровник и тамо га доста неуљудно доручили, из града изненада око подне, кад их нико није видио без опроштаја отидоше пут Требиња и одмах тамо почеше скупљати војску.

[3] О том је први пут говорено било у Вијећу умољених, 8 марта 1429. Кад је Велико вијеће 15 новембра закључило да се ова радња има подузети, Вијеће умољених 22 нов. установи опширан „Ordo modus faciendi foveam in Zaptat." Пријекоп имао је бити широк десет корака и тако дубок, да у њему буде на два лакта воде; преко њега има се учинити мост. За ову радњу, која се почела у јануару 1430, цијеле Конавле биле су дигнуте, сви мушки од 16 до 60 година, јер се је радило зање; свагда је 50 људи работало три дана, па би дошло других 50. И у вријеме рата радња је напредовала, и већ 2 јануара 1431 говори се о „insula nostra Zaptat" (Libri Rogatorum 1427—1432). На Цаптату спомиње се онда и „uno muro vechio che sta sopra lo stechato, il qual muro a de longeza chercha passi 30" (у истој књизи, 6 отобра 1430).

Прије него су се Дубровчани могли приправити за рат, покријепивши се војницима „латинскијем" из Пуље, и Арбанасима, чете Радосавове почеше пљачкати све од Конавала до Затона.

Мали Дубровник није био проти силном Радосаву без савезника. Стефан Твртко Твртковић, краљ босански и војвода Сандаљ, који је имао готово већу власт од самога краља, одавна су били непријатељи Радосава, а сада пријатељи Дубровника. С њима су Дубровчани почели уговарати савез. Први нацрт овог савеза налази се у писму[4] владе дубровачке од 13 маја 1430, писаноме Бенедикту Мар. Гундулићу, поклисару код Сандаља, за накнаду штета, учињених од Радосава на земљишту дубровачкоме, које су цијенили до 15000 перпера, и за накнаду 4000 дуката, потрошених на војску и војене приправе, тражили су, нека Сандаљ и краљ босански послије побједе над Радосавом Дубровнику даду Требиње и Луг с цијелом околицом. Уједно је и други поклисар Никола Михов Рестић код краља босанскога радио о савезу под истим увјетом. Краљ босански није знао шта је Луг. За то су господа дубровачка своме поклисару писала[5] нека краљу каже, да је Луг једна земљица код Требиња у куту међу земљом дубровачком с јужне стране и земљом Сандаљевом са сјевера, и да у њему нема него 60 кућа најсиромашнијих људи, који „per grande lor povertà sono grandi ladri e robatori".

Али није било лако почети штогод проти Радосаву, јер он је имао заштиту код цара турскога, који, сједећ у Дријенопољу, већ онда је све кршћанске владаоце Балканског Полуотока сматрао за своје вазале. Рат проти Радосаву није се могао почети без дозвољења Порте и ово дозвољење није се могло добити без новаца. За то су се савезници наводом Дубровчана одлучили земљу Радосавову просто купити од Турака. Дубровчани сами хтјели су у ту сврху потрошити 20.000 дуката, краљ босански 40.000, а Сандаљ 10.000.

У септембру 1430 отидоше дубровачки поклисари Петар Лукарић и Ђорђе Гучетић пут Дријенопоља с великим даровима за султана Амурата II. Од своје владе добили су налог не само да разложе пред царом и везирима, којим правом Дубровник прими и држи Конавле, него да у накнаду за штете, учињене од Радосава, стеку и њеке друге земље његове изван Конавала.[6] А овијех земаља није било мало. Нудећи 20.000 имали су од цара тражити повељу за жупу Врм[7] с градом Клобуком, за Билеће с његовом жупом, и за Требиње с Лугом, изложивши Турцима, да су то све земље хридасте, неплодне, пусте, мало корисне и уопће без велике цијене, осим тога њеке од њих да су већ један пут биле под области Дубровника, а да још и сада бискупи дубровачки имају наслов бискупа од њеких овијех жупа. Ако

[4] У књизи Lettere e Commissioni di Levante 1427—1430 аркива дуб.

[5] Писмо 7 јулија 1438 у истој књизи.

[6] Напутак Петру Лукарићу и Ђорђу Гучетићу 13 септ. 1430 у књизи Lett. e Commis. di Lev. 1427—1430.

[7] Врьмь в. Даничић, рјечник, и код Порфирог. в. ὅρμος у земљи Требињана, а не Урмо у Кривошијама како ко други мисли, јер су у Кривошијама Унирине.

неби Турци хтјели да даду све, онда су поклисари имали пустити Билеће и говорити о осталоме; и ако би и онда било запријека, имали су оставити Врм с Клобуком и радити само за Требиње с Лугом, које су Дубровчани највише жељели имати у својијем рукама.

Цар Амурат II је поклисаре лијепо примио и дао им је повељу којом је Дубровчанима допустио слободно трговати по цијелој држави турској. Ова повеља писана је била српски, ћирилскијем словима, руком Ђурђа писара султанова пријатеља Дубровчана, јер се је онда код Порте уопће више писало грчки и славенски него турски.[8]

Теже је било поклисарима кад су почели говорити о распри с Радосавом, јер нађоше код Порте и поклисара Радосавова, Остоју Пастровића.. Остоја пред везире изније повељу, у којој се читало да Радосав свој дио Конавала није продао, него само дао у залог. Но сами везири сравњењем писама и печата познадоше, да је повеља Остојина подметнута.

На почетку г. 1431 дође у Дубровник један субаша као особити комесар царски, прегледа праве повеље, развиди штете, учињене од Радосава (у Жупи је било попаљено до 250 кућа), дође у Конавле, чини тамо дозвати људи из сваког села, пита јих јели земља продана или само дана у залог, а када су сви одговорили да је била јавно продана, заповједио је свијем нека буду вијерни и послушни господи дубровачкој. Из Требиња дођоше тада у Дубровник поклисари Радосавови, Остоја Пастровић и Будислав Богавчић. У присутности субаше и поклисара краља Сигмунда угарскога и поклисара Сандаљева Прибисава Похвалића прочитане су им јавно све повеље, тичуће се Конавала, и они изјавише, да је Радосав готов помирити се опета с Дубровником. Но Дубровчани немогоше склопити мир без накнаде својијех штета, које су цијенили до 40.000 дуката. Поклисари одговорише да Радосаву није могуће дати ову накнаду у новцу. Дубровчани искаху земљу. Но поклисари одвратише да о томе немају напутка од свога господара, и не свршивши преговоре, отидоше пут Требиња.

Ту писаху Дубровчани 22 фебруара 1431[9] својијем поклисарима у Дријенопоље, нека сада што највише настоје око даровања онијех жупа; Билеће да могу, ако је треба, пустити, али никако Клобук, јер „siando fuora de nostri mani Clobuch, sempre seria recetto e spelunda di latroni e mai in pacifico godere non potressimo le altre contrade." Ако га немогу добити, нека цар барем заповиједи да се сруши и Радосаву забрани градити тамо нову тврђавицу. Главна ствар да је Требиње с Лугом. За оне земље нека буде харач годишњи од 500 дуката. Ако би сасвијем било немогуће добити њешто од овијех страна, нека уз цијену 5000 дуката траже барем седам села, Главску, Бијелу, Сополштицу, Гребене, Бобовишта, Ускопље и Сазулу.

Поклисарима је збиља сретно пошло за руком добити повељу, којом су жеље Дубровчана биле испуњене. Амурат II је у њој Ду-

[8] Миклошић, Monumenta serbica стр. 362. Најстарији уговори Млетака с Портом писани су грчки.

[9] Lettere e Commissioni di Levante 1430—1435.

бровнику не само потврдио држање Конавала, но осим тога им је за харач од 500 дуката даровао Требиње, Врм и Клобук.[10]

Но Радосав никако није мислио испунити заповијест султанову, коју му је донио један казнадар из Дријенопоља. Дубровчани бјеху принуђени да Лукарићу, који је на повратку с Гучетићем већ био дошао к војводи Сандаљу, писмом од 23 јулија 1431 заповиједе, нека сам одмах се поврати к Порти и тамо испослује ексекуцију проти Радосаву. Но и Радосав није оклијевао. Јави краљу босанскому, да су си Дубровчани дали од Порте уступити земље које спадају под круну босанску и сасвијем га добије на своју страну. Уједно шаље Остоју Пастровића с 15000 дуката, нека ствар тамо окрене, колико буде могуће.

Лукарић стиже у Дријенопоље болан и нађе Турке у сасвим промијењеном расположењу. Остоја је Турцима казао да је Клобук јако знаменита тврђава, и да га Дубровчани неће за себе, него за свога суграђанина Матију Таловца, онда великога жупана Ковинскога, кашње бана Хрватскога, храброга заповједника војске краља угарскога и великога непријатеља Порте.

За то писаху Дубровчани Лукарићу,[11] ако цар или везири штогод успомињу о томе, нека им каже, да је Клобук „cosa da nulla“, да није него „quardia e redutto dele zupe, a noj concedutte, perche e fuori de via e non e ad algun passo.“ А осим тога, да код Дубровчана није обичај ствари дане опћини даривати икому другому а најмање Матији, а сувише, гроф Матија да није Дубровчанин него Корчуланин, да од 10 година није био у Дубровнику и да се већ од 15 година налази у службама туђијем, најприје деспота српскога Стефана Лазаревића, послије краља угарскога Сигмунда.

Но Лукаревићу није било суђено да изврши свој налог. Већ 3 новембра стиже у Дубровник вијест, да је од тешке болести умро у Дријенопољу.

Међу тијем отидоше поклисари Иван Гундулић и Никола Журковић к двору краља босанскога, да његовом помоћу склопе мир с Радосавом, од њега добивши жупе, дароване од цара турскога. Али нијесу имали среће. За то Дубровчани 1 марта 1432 наложише поклисарима, нека краљу јаве да они остављају Клобук и Врм Радосаву, желећи имати само Требиње; ако би краљ хтио да се и Требиње остави Радосаву, нека се Дубровчанима уступи барем земља од садање границе дубровачке до ријеке Требишњице. Али Гундулићу и Гучетићу тешко је било радити проти поклисарима Радосавовим; 7 априла јавише у Дубровник, да краљ неће ни најмањи комадић земље босанске предати у туђе руке.

Напокон помирили су се Радосав и Дубровчани сами, јер је за обе двије странке требало одмора и мира. У миру који је био утана-

[10] Писма од 8 јулија, 13 авг. 12 септ. 1431 у књизи Lettere e Commissioni di Levante 1451—1452.

[11] 1431. 9 окт. Lett. e C. di Lev. 1430—1435.

чен у Дубровнику 25 октобра 1432, ништа се није више спомињало о одступљеним земљама; остао је и „status quo", како је било прије.[12]

Двадесет година кашње опет се је покренуло оно питање. Онда у Требињу и у свој земљи до Суторине и Котора није више владао Радосав Павловић ни његови синови, него Стипан Вукчић, син Вукчев а синовац Сандаљев, познати „херцег", од којега Херцеговина још и данас држи своје име.

И војвода Стипан је хтио као Радосав Конавле опет силом изнијети из рука дубровачкијех. И он је проглашивао, да Дубровчани Конавле нијесу купили, него да их држе само као залог и почео је мир рушити пљачкањем трговачких каравана и непријатељским насртајима у земљиште дубровачко управо у вријеме жетве и бербе, и радио је проти Дубровнику код Турака и Млечића. Напокон мјесеца јунија 1451 с војском удари преко границе, заузме цијеле Конавле осим Сокола, опљачка Жупу и разбије војску дубровачку на Бргату. Дубровник опет је морао тражити помоћ код краља босанскога, онда Стефана Томаша, а осим тога велике потпоре се надао од свог пријатеља Ђурђа Бранковића, деспота српскога. Али краљ управо се био заратио с деспотом, а ту је требало најприје посредовати, да се међу собом помире, што је поклисарима дубровачким сретно пошло за руком. Највише су се могли надати опет од Турака, а то помоћу деспота Ђурђа, који је онда имао не малу моћ код Порте. Дубровачке поклисаре Влаха Рањину и Јакова Мар. Гундулића подупирали су код српског двора у том послу дубровачка властела која су била у служби Ђурђа Бранковића, Паскоје Соркочевић, Дамјан Журковић и Алоис Рестић. Молећи деспота за посредовање код Порте, послала је влада дубровачка деспоту и ону повељу, којом је цар Амурат II даровао Дубровнику Требиње, Врм и Клобук, да њу он својијем поклисарима предложи садањему цару Мохамеду II за потврђење; а осим тога је хтјела, да цар турски у повељи дода још и жупу Драчевицу с градом Новим. А још више: 2 септембра послаше Дубровчани деспоту нову основу, нека се деспот, краљ босански и Дубровник здруже и од цара турскога цијелу земљу Стипанову, која није била малена, за 200.000 дуката купе и међу собом раздијеле, обећавши Порти онај исти данак што га је плаћао Стипан. По овој основи имао је деспот добити источне земље с манастиром Милешевом, у којему је био сахрањен св. Сава; Дубровчани су хтјели зе себе жупу Драчевицу с Новим, Врм с градовима Клобуком и Мичевцем и Требиње са својом жупом и Лугом; највећи дио био би дошао краљу босанскому.[13] При тому напомињаху деспоту да је он сличним путем, њекада заједно с војводом Сандаљем, купио земље краља Тврдка Тврдковића и добио Зворник и Усору

У исто вријеме је поклисар Алоис Гучетић радио код краља босанскога за савез проти Стипану, нудећи му зато помоћ у новцу. За ове обећане потпоре искали су Дубровчани од краља повељу за

[12] Повеља код Миклошића, Monumenta serbica 366.

[13] Писмо поклисарима у Србији 2 сепг. 1451 у књизи Lettere e Comm. di Levante 1448—1488, концепт у књизи 1451—1452.

Драчевицу с Новим и за Рисан. И збиља је краљ босански 18 декембрија 1451 у граду Бобову учинио с Дубровчанима савез проти Стипану и у повељи, која је овом приликом од њега била издана, даровао је „кнезу и властелем и свој опћини владуштаго града Дубровника и њих останку у вике викома сву жупу Драчевицу по Котар (са) Врсињем[14], Суторином и с Моринем и градом Новим и с Рисним, са свим Котаром до међе которске."

Но деспот, дознавши за ону поменуту основу, није се хтио пустити у дјело тако тешко и чинио је Дубровчанима одговорити да му се извршење њихове накане чини немогуће. Слиједеће године 1452 дође до великога рата. Проти херцегу Стипану подиже се сам његов син Владислав с мајком си Јеленом, ступи у савез с Босном и с Дубровником, узе град Благај (код Мостара) и овлада свом земљом на сјеверу од Неретве. Код овога савеза није било ни спомена о Требињу и онијем жупама што их је Амурат II поклонио Дубровнику, пошто је Владислав све земље очеве желио имати за себе, а краљ босански опет није хтио Требиње дати у туђе руке, јер га је мислио поклонити властели Павловићима, својим савезницима. Али премда су савезници били јачи од херцега, нијесу прешли преко Неретве и дапаче се међу краљем, Владиславом и оном многом полунезависимом властелом која су онда у Босни и Херцеговини имала сву власт у својијем рукама, појави неслога и краљ отиде опет кући неучинивши ништа од тога што је био обећао.

У овоме положају добише Дубровчани, који су се јако трудили, да севезнике потакну ка каквому год напредовању проти херцегу, 14 јунија 1452 изненада извјешће од својијех поклисара код деспота српскога, да је деспотов поклисар Вукосав предложио везирима ону лањску основу о купљењу земаља херцегових, и да су везири ову ствар подастрли цару Мохамеду II, али он да није хтио сагласити се с тијем. Дубровчани одмах одговоре поклисарима и другим пријатељима својим код српског двора, да је хвала Богу и св. Влаху што се ствар тако свршила; јер кад би се султан био сагласио, велике би од тога постале свађе с краљем босанским и Владиславом, и још би се овај кукавни савез с њима разбио.

Помоћ коју је Стипан од Порте добио проти своjему сину, и неслога савезника принудили су Владислава да се, непитајући Дубровчане, сам помири с оцем. Дубровчани остадоше проти херцега сами. Још г. 1453 хтио је или по Конавала или 1000 дуката годишњега данка. Напокон се 10 априла 1454 у Новоме обнови мир међу Дубровником и херцегом, на основи старога „status quo."[15]

Кратко вријеме иза тога Турци заузеше Босну и Херцеговину, укинуше домаће владаоце, а поставише своје санџакбеге. Стефан, један од синова херцеговијех, потурчи се и као Ахмед Херцеговић постане зетом султана и беглербегом Натолије. Он с браћом својом све још је примао сваке године данак за Конавле, који су се Дубровчани

[14] Врсиње, данашње Мрцине у Конавлима.

[15] Миклошић, Monumenta serbica стр. 465.

г. 1419 обавезали плаћати Сандаљу и његову роду док га буде. А још и послије смрти Ахмедове (†1517) и синови његови све су добивали свој дио данка конавоскога, 48 дуката сваке године.

На извршење онијех старих повеља Амурата II и Стефана Томаша, на присвојење Требиња, Клобука, Новога и Рисна није се могло више помишљати. Републици је дапаче требало бранити своја права за Конавле и проти Турцима, кад је Мехмед - бег Алибеговић г. 1523 у Мостару за то говорио с поклисарима дубровачким, а по Херцеговини чинио је старце испитивати шта знаду о томе како Дубровчани држе Конавле.[16]

[16] Писмо поклисарима у Цариград 8 дец. 1523. Lettere e Commissioni di Lev. 1504—1526.

D-r CONST. JIREČEK

CONVENTIONELLE GEHEIMSPRACHEN AUF DER BALKANHALBINSEL

Archiv für slavische Philologie, VIII Band, 99—102.

КОНВЕНЦИОНАЛНИ ТАЈНИ ЈЕЗИЦИ НА БАЛКАНСКОМ ПОЛУОСТРВУ

Превео: МИЛОШ ЂОРЂЕВИЋ

Редиговао: ИЛИЈА СИНДИК

Сваки језик има на свом подручју какав конвенционални жаргон, познат само упућенима, који је везан за извесне занате или за какво одређено занимање, понекад и за недостатак занимања (лоповски језик).

На Балканском Полуострву мени су у словенском делу његовом досад позната три места где се јављају такви тајни локални жаргони, наравно не узимајући никако у обзир остатке стварно живих језика, као што је напр. покварени епирски-новогрчки Арбанаса код Трнова, или цигански, влашки, арбанашки у изолованим језичким острвима која мање или више нестају, острвима где ти језици у исквареном стању добијају карактер тешко приступачног породичног жаргона. На сва три места жаргон је везан за један занат, већином зидарски, и што је најчудније, њихови „termini technici" нису, као што би се очекивало, грчког или романског порекла, већ арбанашког, и то најчешће припадају тоскиском, јужном дијалекту. То је у вези са занатом који није везан за место, а чија је постојбина баш арбанашка, или полуарбанашка језичка област, она романска (влашка) и бугарска планинска села Пинда и планинских крајева западне Македоније, која су окружена Арбанасима или су у свакодневном додиру с њима.

На западној Родопи опште је познато да постоји „брациговски" или „ђулгерски језик" (ђулгерин-зидар). Његова постојбина је село или паланчица *Брацигово*, у долини северне падине Родопе, $1^1/_4$ часа источно од вароши Пештере, која лежи на путу од Татар-Пазарџика за Неврокоп и Серез, у једном живописном пределу богатом водом. 539 већином двоспратних кућа (са 2829 становника, по источнорумелиској статистици од 1880) тесно су прибијене једна уз другу, без дворишта и врта, као у средњевековном граду са уским и кривим уличицама на неравном тлу. Становници се деле на два дела, који се по дијалекту и одевању (нарочито женској ношњи) јасно разликују, на родопске староседеоце и македонске досељенике. Ови последњи дошли су пре непуних 100 година, неки раније, неки касније, делом тек у време чувеног Алипаше Јањинског. Њихова стара постојбина је област Касторије (слов. Костур, покрајина Костурско) и то села Слимница, Омутско и Орешец. Главно занимање Брациговаца је зидарски занат; њихови „мајстори" са помоћницима преко лета зидају куће по целој западној Родопи, а зими се враћају кући. Сем тога Брацигово производи ружино уље, индустрија која је тек пре 60 година пренета овамо са јужног подножја Хема.

Суседи се исмевају Брациговцима због њихових разних дијалектичких особености. Између осталог ту спадају и остаци ринезма (назалног говора) каквих и данас има у прапостојбини Брациговаца, у околини Костурског Језера, у селима Команичево, Загоричени, Олишча[1], Бобишча, Котори, Бомбоки, Фотиничишча (уп. Дринов, у Пер. Списание XI, XII 1876, стр. 164). На ту брациговску специјалност недавно је упозорио А. Тодоров у Периодическом Списаниу 1882, III, 142.

Али највећа особеност је ипак онај тајни језик зидарског еснафа. Он је доста добро познат и у оближњој Пештери. Ја сам забележио (1883) известан број тих речи. Већина је арбанашког порекла, поред тога има неколико грчких речи и пуно чисто конвенционалних израза, где се обичан смисао речи замењује, понекад не без извесног хумора, пренесеним значењем. Арбанашког порекла су на пр. *къмба* нога (тоск. kъmbea), *кóка* глава (kokea), *гоа* уста (gojea), *мéкора* брада (mjekrea), *ýја* вода (ujea) *гурец* камен (guri), *бáља* блато (baljtea), *мишајко* месо (miši) *ше са вéтам* ићи ћу (vete ићи). Грчки је напр. *шпита* кућа (σπίτι). У конвенционалне изразе спадају *шкјау* човек од арб. Шкјау (од Sclavus), што значи Бугарин, или *чóчо* ракија од арб. čoč „нешто". Турчин се зове *Аламáнчо*, што је исто тако преиначавање имена народа. 'Αλαμανοί звали су се код Византинаца Немци уопште, напр. у доба Крсташких ратова: *Аламанци* називали су Бугари још крајем XVII века Аустријанце који су онда заузели Видин, Ниш и Пирот (уп. запис из онога времена који је објавио Дринов, Пер. Списание 1882, III, 10).[2] Други конвенционални изрази неарбанашког порекла јесу *пилáвки-те* новац (од *пилав*, куван пиринач), *лáднаша* крчма („хладна"), *крѝваша* црква („крива"), *буфéлаша* господин или „чорбаџи" (од buffone, новогрч. μπουφοῦνος?), *гóлчо* вино (наводно што човек кад много пије најзад постаје *гол*, го, наг, без средстава). Сем овога вреди споменути *џáјко* поп, *парџýца*, *јордáна* вода, *мѝнго* угао, *шоропојка* цреп итд.

Други један такав жаргон помиње Милићевић у своме опису Србије (Кнежевина Србија, Београд 1876, стр. 566). Становници покрајине *Осаш* у крајњем североисточном углу Босне према ушћу Дрине, такозвани *Осаћани*, све сами зидари и градитељи, имају између себе нарочит језик, „осаћански" или „мајсторски језик", од кога Милићевић саопштава 23 речи, Међу њима их је врло много чисто арбанашких: *чкојиши* ићи, *чкојка* нога од арб. škoig проћи (passer), *волиџаши* говорити (арб. fljas говорити, folji изрека, fljaj реч) *миша* месо (miši), *вајза* девојка (vajzea), *калац* коњ (kalji). Неке су истог порекла, али са измењеним значењем: *букурија* црква (арб. bukure леп, bukurija лепота), *шрем* човек мушкарац (арб. trim храбар), *шумни* добар (арб. šume много, ma šume сасвим одлично), *шуља* ракија (тоск. šulj правце). Други изрази су преиначења из словенских извора, на пр.

[1] У дијалектима западне Македоније није нимало ретко *шч* уместо *шш*.

[2] У Софиском округу јавља се име *Аламанчов*.

жареник дукат („ужарени"). Многи су међутим нејасног порекла: *чарљ*[3] поп *кечаш* дуван итд.

На истом месту спомиње Милићевић сасвим укратко постојање таквог језика и код заната „мутафа, мутафџија", који праве грубе покриваче и џакове од козије длаке. У недавно објављеном драгоценом додатку горњем делу, који садржи опис нових округа који су последњим ратом припали Србији (Краљевина Србија. Нови крајеви. Београд 1884, стр, 317), спомиње се исти језик у Врањском срезу. Милићевић примећује да није могао добро да уђе у траг том „мутавском језику", али је ипак дознао за 21 реч. Од њих су неке такође арбанашке: *вољаши* обећати, *фољаши* говорити (в. горе), *вáјза* девојка, *пљака* жена (арб. стара жена), *ћеларче* дете (тоск. đaljei дете, đalljeria омладина на пр. једног села), *досанка* свиња (арб. dosea), *букар* хлеб (арб. bukea). Неке имају измењено значење: *дзура* вода (šurrea мокраћа), *нерен* Турчин (njeri човек). Друге речи су бугарске: *големаш* господар (голем велик, големец велики), *ижа* кућа (старослов. хижа, још у употреби у Пироту, Трну итд.). Многе речи остају нејасне, као *калџан* поп, *круша* Арбанас, *шонар* трговац, *чкавац* човек, *ордуј* вино. Треба међутим напоменути да у Врањском срезу има арбанашких села и да према томе тамо ни арбанашки језик није непознат.

[3] Вероватно од глагола чатити (стари црквени облик: он чати — чита) читати, немарно читање могло би бити чатрљати отуд чатрљ. *В. Ј.(агић)*

MONUMENTA SPECTANTIA HISTORIAM
SLAVORUM MERIDIONALIUM

Volumen X et XIII

MONUMENTA RAGUSINA

Libri Reformationum

Tomus I A. 1306—1347. Zagrabiae 1879, 315 pp.
Tomus II A. 1347—1360.
Additamentum a 1301—1305, 1318, 1325—1336.
Zagrabiae 1882, 409 pp. 8°

Критика на чешком језику, објављена у:
Časopis Musea královstvì českého. 1885, Ročnik LXX,
v Praze, 572—589.

Превела: БОЖЕНА КОНЕЧНИ

Редиговао: МИОДРАГ ГРБИЋ

Дубровчани, чију су општину основали на тешко приступачном приморском стењу грађани суседног римског Епидавра несумњиво почетком седмога века, и чија се самостална политичка егзистенција свршава тек 1808 г. укинућем Дубровачке Републике од стране Наполеона I, у току Средњег века у свом уређењу су се брижљиво држали узора сличних трговачких градских општина у недалекој Италији, посебно Млечана, под чијом су се влашћу налазили 1205-1358. Између осталог, под руководством италијанских писара, рано су почели пазити на брижљиво чување својих јавних нотарских и канцелариских књига као и привилегија и исправа, дакако из побуда не само политичких него и трговачких. Зато архиви некадашње Дубровачке Републике, иако се нису сачували у првобитној потпуности, садрже веома бројне историске податке не само за историју самог града него и за расветљавање судбине суседних словенских крајева, а посебно за историју морске и сувоземне трговине на Балканском Полуострву.

Имамо додуше досада већ четири кратка описа старог државног Дубровачког архива са набрајањем свих важнијих споменика, које су све написали загребачки научници, али још нико није покушао (573) да да критички опис историске судбине старе Дубровачке канцеларије и њених списа, а нажалост и ова едиција „Monumenta Ragusina", о којој имам намеру опширније да говорим, уопште нема неки увод о прошлости ове занимљиве ризнице драгоцених споменика. Зато мислим да неће бити неумесно ако овде будем дао бар кратке податке о историји овога архива, уколико сам је могао упознати наравно у току сопствених студија од неколико месеци у његовим књигама и исправама.

Из ранијег Средњег века се у овом архиву сачувало врло мало. Особито из времена византиске власти није се сачувао никакав царски грчки привилегиј нити неки други јавни спис политичке садржине који би се односио на везе са Византијом. Међутим κάστρον Ῥαουσίου на тврдој стени са својим романским становницима усред словенских суседа и са својом уском територијом која се простирала једва неколико стотина корачаја од градских капија, био је добро познат цару Константину Порфирогенету и војсковођи Кекавмену, писцу скоро објављених стратегиских савета из 11 века. Исто тако није ништа сачувано о најстаријим везама Дубровчана са Млечанима у 10-12 веку. Документи Дубровачког архива, оригинални и који не подлежу сумњи, почињу тек са 12 веком, и то црквеним исправама о правима градске архиепископије и разних манастира, као и уговорима са италијанским

градовима и са суседним Словенима; њихов број почев од првог сачуваног акта са Пизом из 1169 г. стално расте. Да архив Дубровчана тада није био у великом реду, јасно се види из уговора с градом Молфетом на супротној апулској обали из г. 1208 (Љубић, Monumenta I 26), кад Дубровчани при обнављању старог уговора, који је закључен шездесет година пре тога, дакле око 1148 г., нису могли да нађу свој примерак, па су морали да пишу Молфећанима за њихов „exemplar privilegii".

Писари Дубровачке општине (notarii iurati) у ово старије време били су све рођени Дубровчани свештеничког сталежа: Marcus diaconus 1168, diaconus Marinus de Camas или Marinus Camasii 1188-1199, clericus Blasius 1206-1219, presbyter Gataldus 1220 след., presbyter (canonicus) Pascalis filius Petri da Capulu 1228—1262, presbyter Petrus 1265-1275. Од њих је најзнаменитији presbyter Pascalis, који се за свога 34-годишњег службовања очевидно добро старао о својој канцеларији, јер списи из његовог времена су сачувани у великом броју, несразмерно боље него из времена његових наследника. Сачувало се чак његово „capitularium" за заклетву при ступању у нотарску службу у јануару 1228 (Arch. Rag. 1200-1300, fasc. II, Nro. 127), у коме се обавезује „cartas tabelij fideliter scribere nec amicum iuvare nec inimicum ledere", да ће поверену тајну чувати и уз то марљиво и поштено писати „cartas sententiarum iudicum iuratorum", „cartas mutuationis vel venditionis", списе о дуговима итд. О уписивању у *књиге*, ни у овој заклетви, ни у другим списима тог времена нема помена; штогод је сачувано, јавне и приватне исправе, закључци већа, уговори с другим општинама, пуномоћја, (574) облигације, судска акта, све се писало на посебним пергаментним тракама разне величине. Из једне исправе од 11 октобра 1251 (у Дубр. арх.) дознајемо да су се најглавнији документи тада чували заједно са реликвијама светих „in castello Ragusii", несумњиво у некој цркви, и да су се о њима старала три „procuratores sanctarum reliquiarum et dictorum breuilegiorum et dictarum cartarum, Grubessa Gundule, Michael Pezane et presbyter Pascalis de Capalu". Али трулеж којом је захваћен велики део листова из 12 и 13 века сведочи да је ово прво спремиште Дубровачког архива било на врло влажном месту.

У осмој деценији 13 века изведене су у Дубровнику важне реформе, међу њима особито 1272 г. састављање статута, који је основ каснијег писаног градског права, као и састављање других специјалних закона (liber statutorum doane 1277). При томе је измењена и дотадашња канцеларија. Главни нотар или писар уместо дотадашњих домаћих свештеника био је после увек неки учени зналац из Италије. Као први од ових италијанских писара наступа magister Thomasinus de Sauere изРеђа 1278-1286, чијом су угледном калиграфском руком писане најстарије сачуване четири *књиге* Дубровачког архива из поменутих година (на памучној хартији), са насловима „Liber de omnibus sentenciis, maleficiis et rationibus", „Liber securitatum, testificationum et aliarum scripturarum, exceptis maleficiis et iudiciis", „Liber in quo scripte sunt omnes possessiones vendite", све заједно у једном кодексу из г. 1278-1280, „Liber de sentenciis et testamentis" 1282-1284, „Liber super

securitatibus, testificationibus et aliis actibus omnibus exceptis maleficiis" 1284-1285 (прва књига у низу такозваних „Diversa Cancellarie") и „Liber de introitibus stacionum et territorii communis Ragusii" 1286 sq. Да ли је mr Thomasin заиста био први италијански писар и да ли је ступио у службу 1278 г. или већ неколико година раније, свакако је неизвесно. Исто тако нији утврђено да ли су ове књиге прве које су уопште написане, јер баш изгледа да њихов редослед почиње нешто раније. Дубровачки племић Јаков Лукарић, који је крајем 16 века написао преглед историје своје отаџбине (Giacomo Luccari, Annali di Rausa, Venezia 1605 p. 40), читао је у архиву и књигу „Libro de' Diuersi di Notaria dell'anno 1268", која није сачувана. Његово сведочанство је доста уверљиво, јер поједини пергаментни листови са записима о одлукама, облигацијама, судским споровима итд. који се чувају у Дубровачком архиву до данас престају баш пред г. 1268 а осим тога онај Граде, син кнеза Јуде, о коме је Лукарић читао у тој књизи, помиње се на другом месту 1226 као дубровачки талац у Млецима (Љубић I, 38), свакако као младић, тако да је 1268 сасвим могао бити још у животу.

Томазинове књиге су неполитичког садржаја, судског или нотарског. Први трагови записа о одлукама Дубровачког већа воде у г. 1301. Још је учени Дубровчанин Ђан Марија Матеи (575) († 1788) читао и преписивао за себе најстарије дневнике о заседањима „maioris" и „minoris consilii" и „consilii rogatorum" из два рукописа који су обухватали г. 1301-1302 и 1303-1305. Ови дневници су пропали вероватно за време преврата у вези са укидањем Дубровачке Републике. Књига из г. 1306, најстарија од „Libri Reformationum" које постоје и данас, садржи не текуће белешке о заседањима, него збирку старијих одлука (reformationes consiliorum) о стварима полициским, пијачним и финансиским. Низ сачуваних протокола већа почиње тек 1312 г. Изгледа да је она књига из 1301 била заиста најстарији дневник заседања. Њен наслов, како га је преписао Матеи, гласио је: „Anno millesimo trecentesimo primo. Tempore honorabilis domini *Marci Danduli, comitis Ragusii*, filii preclare memorie domini *Johannis Danduli*, dei gratia *ducis Venetiarum*, factus fuit quaternus iste de consiliis captis tempore sui comitatus". Вредно је помена да је отац овога „кнеза" Марка Дандола, млетачки дужд Јован Дандоло (владао 1279-1289) био први који је увео строг ред у протоколе млетачких већа. Г. 1283 на његову наредбу нарочита комисија је написала зборник свих важнијих одлука у последњих 50 година пошто бејаху „in decem libris dispersa et inordinate descripta, propter quod ex ipsorum confusione generabatur obscuritas" (Љубић, Mon. I praef. p. XI)[1]. Усто је пак под њим г. 1282 почело редовно записивање свих одлука Великог већа, затим г. 1293

[1] Старији од овог Дандоловог зборника јесте у Венецији једино „Liber Plegiorum" са списима 1223—1228, али и то нису протоколи заседања, него зборник старијих одлука, не потпуно хронолошки уређен. Поред тога има у Венецији из 13 и 14 века и зборника на пергаменту преписа уговора и других исправа (Libri Pactorum, Liber Albus итд.), наравно сасвим различитих од протокола заседања.

правилно записивање одлука млетачког Сената, а од 1301 одлука Већа десеторице. Дубровчани су се с обзиром на њихову зависност од Млечана свакако углавном управљали по њиховом узору или можда и наредби и не сумњам да је Марко Дандоло први увео правилно писање протокола у књиге по примеру своје домовине и свога оца[2].

После Томазина следио је све до краја Средњег века цео низ италијанских *писара* (cancellarius communis, слов. канжилер), рођених највише у Кремони, осим тога и из Пистоје, Пјаћенце, Парме, Равене (особито славни Joannes de Ravenna, ђак Петраркин, 1384—1386), Бриндизија, Бергама, Болоње, Падове итд. Већ половином 14 века један писар није био довољан па му је додат „socius". У рукама рођених Дубровчана, и то духовних лица, (576) остављено је само *нотарство* (presbyter Johannes око 1285—1289, diaconus Andreas de Benessa, iuratus notarius 1294—1322), али је убрзо и то предано Италијанима, несумњиво зато што су Дубровчани били сувише заузети својом трговином која се јако повећавала, а писарски посао остављали радије плаћеним италијанским стручњацима. Као први италијански нотар помиње се Joannes de Finis (1322 још бродски scribanus, Mon. Rag. I 67, 1329 већ нотар ib. 196), а ускоро и нотару је придодат један „socius". После је само *словенска канцеларија* за преписку са суседним Словенима, владарима и велможама као и за писање других словенских списа (ћирилским писмом) била попуњавана домороцима. „Cancellarius" или „notarius communis in sclauonesco" или „scribanus sclavicus", у словенским списима звани „граматик", „дијак" или „логофет", испочетка је био дубровачки властелин као Стеван Бенчулић (Binçola) 1313—1332 или Јаков Крусић (de Crosio) око 1342—1346; касније су вршили ову службу грађани „de populo" који су се у словенском писању извежбали боравећи дуго у трговачким или рударским градовима по Босни и Србији, а међу којима је понекад било и пословењених потомака досељених Италијана, као Giue de Parmesano 1348—1362, очевидно син некаквог Италијана из Парме, и Руско Христофоровић 1391—1430, син лекара из Беневента.

У 15 веку у Дубровачкој канцеларији, по одлуци „consilii maioris" од 20 марта 1428, била су запослена два италијанска *secretarii*, који су писали поверљиве ствари, протоколе, писма страним општинама и владарима, инструкције и писма посланицима итд. и два италијанска *cancellarii* или *notarii*, који су радили код суда и писали ствари мање поверљиве, између осталог и протоколе „consilii maioris", у коме су учествовали сви одрасли дубровачки племићи. Архива или „acta cancellarie" (libri de consigli, registri de carte, lettere, commisioni итд.) били су под кључем секретара, осим латинских привилегија (privilegia et pouiglas 1403), које су чуване заједно са новцем и рели-

[2] Пергаментни кодекс „Liber statutorum doane" из 1277 г. у Дубровачком архиву садржи додатке с краја 13 века (делом *in margine*) о финансиским одлукама донетим „in parvo consilio" или „cum voluntante minoris et maioris consilii", али су они могли бити пренети у њега из одлука које су биле забележене на разним местима на појединачним листовима, јер не морамо да претпостављамо да су већ тада (1277—1300) протоколи правилно записивани у књиге одређене за то.

квијама „in thesauraria". Пети службеник је био „rationatus", рачуновођа, такође Италијан. Осим тога важно место је заузимао поменути словенски писар, који је имао посебну канцеларију, а поред тога био заузет и мањим судским и нотарским стварима, већ и због свакодневног додира са суседним Словенима. И у дубровачким comites у Конавлима и у Стону у 15 веку био је по један писар који је писао „in lingua sclaua". Тек су турска освајања суседних држава и њихов пад умањили некадању важност словенске канцеларије; па ипак све до краја републике (1808) дописивање са турским пашама у Босни, у Албанији, са Бокељима, са Црногорцима итд. вођено је словенским ћирилским писмом.

У 16 веку, као што видимо из описа дубровачких власти у поменутој књизи Јакова Лукарића, канцеларија се променила само утолико што оба секретара више нису били Италијани него Дубровчани „de populo"; такође су и за три судска писара узимани домороци. „Највећи део архива чуван је у „сегретарији"; ректор (претседник републике биран месечно) (577) са вицеректором старао се о чувању привилегија писаних словенски, које су дали владари српски, босански и турски; главне привилегије и уговори чувани су пак још увек са реликвијама и са новцем под кључем „тезориера".[3] Због чувања књига које су се држале у канцеларијама г. 1576 бесумње као последица неког нарочитог случаја издат је строг закон: „Qui libros cancellarie furatur, suspendatur" (Liber sententiarum curiae Ragusinae" из 17 века у Бечкој дворској библиотеци, f. 30).

У то време почело је и научно истраживање старијих архивских споменика. Лукарић их је добро познавао, позива се на њих, али очевидно није се много њима бавио. Цела хроника Јунија Рестића († 1735) углавном је конструисана на основу збирке исписа из повеља и из књига Дубровачког архива, дакако уколико су их тада умели читати и тумачити. У прошлом веку су се њима марљиво бавили и Серафин Цријевић (Cerva, † 1759) и поменути Матеи († 1788). Из изјава самих Дубровчана, као и из помена у њиховим списима, већ се тада ширила прича о великој старости и о необичном обиљу историског материјала који лежи у овим збиркама. Француски конзул Ле Мер (Le Maire) 1766 г. пише у свом опису Дубровника: „Les archives de la ville sont peut-être celles de toute l'Europe, qui se sont le mieux conservés et qui remontent le plus haut" (Starine XIII, 41). А када је цар Јосиф помишљао на ширење граница према Турској, дубровачки посланик Франо Сав. Рањина, на повратку из Петрограда док се задржавао у Бечу, био је изненађен питањем барона Биндера, да ли у Дубровачком архиву, како се прича, има исправа које се

[3] У Дубр. арх. чува се index privilegii папских, угарских, арагонских, шпанских, француских, српских, босанских, византиских, египатских и турских, „che si trouano in *thesoreria di Raguxa* nel *armare grande*, del quale sono *tre chiavi*, i due stano in mano di Signori Tesorieri et uno in mano di procuratori di Santa Maria". У овај списак су стављене две потврде фра Серафина Цриевића из 1758 г. о позајмици неких папских повеља, које су му биле потребне за писање његове „Sacra Ragusina Metropolis".

односе на угарску краљевину: „Che avevano notizie trovarsi nell' archivio di Ragusa molti instrumenti, che attengono al Loro Regno d'Ungheria". Рањина је био овим питањем запањен и рекао је да му ништа није познато о таквим документима, а ако је некад и било тамо нечег сличног да је то ваљда пропало, јер је архив делом страдао од земљотреса 1667 г. а остатак није уопште уређен: „Fui sorpreso da un tal discorso e li risposi, che io non aveva mai sentito, che ci siano simili instromenti nel nostro archivio, e che non mi pareva nemmeno possibile, che ci possano esserre... Li dissi ancora che il nostro archivio ha patito assai nel gran terremoto del 1667 e che una porzione se ne è brugiata, e con rossore li confessai, che per anco non si era ben ordinato quel resto, che ancor esiste." (Рањина Сенату 3 децембра 1774 у Дубр. архиву). (578) Затим је сама царица Марија Терезија на аудијенцији Рањине нарочито поменула те документе указујући да „questo ini serve per i confini con i Turchi". Дубровачки изасланик је „con grandissimo calore" обећао да ће о томе писати Сенату, дакако чувајући најстрожије тајну о целој тој ствари. И цар Јосиф II се распитивао у аудијенцији о тим документима. Рањина се због целог тог неочекиваног питања чудио и у свом писму (5 дец.) Сенату каже: „Quali siano questi istromenti, che si cercano, io non lo sò e mi stupisco, come mai li sia venuto questa immaginazione in mente, perche io sono persuaso, che non si trovarà niente"; ипак је саветовао сенаторима нека учине „le possibili ricerche." Узрок овог питања била је посланица коју су Дубровчани 1688 г. послали цару Леополду I: „Scrittura, in cui si sostiene con argomenti, che il regno di Bossina è adjacenza del regno d'Ungheria, e Herzegovina adjacenza di Bossina". Тада су наиме Млечићи за време рата с Турцима узели Нови (Castelnuovo) и ушће Неретве и почели запоседати цело Попово и Требињски крај, затварајући Дубровчанима сваку директну трговачку везу с унутрашњошћу. Дубровчани, пошто нису могли да им пруже оружани отпор, обратили су се за посредништво Бечком двору шаљући му поред других ствари и оно писмено о Босни. У Дубровнику је очевидно тај спис брзо заборављен, али су га у Бечу и касније чешће читали.

Са укидањем дубровачког Сената, а тиме и Републике, за време француске окупације кратком наредбом маршала Мармонта од 31 јануара 1808, за стари архив наступила су зла времена. Његова катастрофа у тим бурним годинама потекла је очевидно делом и из нереда који помиње Рањина; књиге и списи без обзира на хронологију и на садржај немарно су били сложени у орманима без сигурног катанца и без икаквог пристојног инвентара. У Дубровнику се прича да је у та тешка времена много списа упропашћено као стара хартија за завијање трговачке робе. Први службени аустриски извештај из 1817 г. каже да је архив „in massimo disordine". Уз то је 5 маја 1817 изгорео дворац „consilii maioris" и пожар је био угрозио и дивну зграду суседног старог „palatium regiminis" из 15 века у чијем је приземљу био смештен архив. Тада је много штошта на брзину избачено и ра-

знето, при чему су неке драгоцене ствари дошле у приватне руке.[4] После првог овлашног сређивања уређење архива је поверено двојици стараца, некадашњих службеника републике, Петру Стулићу (Stulli) и Николи Шодрњи (Sodargna), који су радили 9 година 1821—1829. Читање старих латинских исправа било им је врло тешко, јер су били без икаквог искуства у палеографском раду, а писма и књиге писане ћирилицом уопште нису умели да читају, (579) јер је словенско писмо тада у Дубровнику већ било заборављено. Што нису разумели турска писма, свакако је мање чудно. Под њиховим руководством исправе су подељене по столећима и садржају и снабдевене бројевима, а наново су уређене и фасцикуле са новијом кореспонденцијом. Када су пак обојица убрзо један за другим умрли, рад је наставио (1832) стари дубровачки племић Biagio Filippe Conte di Caboga (Кабужић), уз помоћ судског чиновника Луке Ђурлице (Ciurliza), чијом су руком писани опширни инвентари које не смемо наравно мерити научним мерилом. Ћирилске повеље (290 на броју), које су уређивачима биле тако загонетне, на крају (1832) је на позив далматинског губернија преписао „in caratteri italiani" православни свештеник Ђорђе Николајевић, после чега су их оценили као тако драгоцене и важне да су их све одвезли у Беч.[5] Уређивачима архива је наложено да избаце све „carte superflue a conservarsi", особито да припазе на „libri consumati dall' umidità", али у томе вероватно да није било тежње за хотимичним вандализмом, јер сам ја нашао у архиву пристојно увезане свежње полутрулих, једва читљивих пергамената из 13 века, као и водом расквашене фасцикуле 16 и 17 века из дубровачких надлештава на острвима. 1836 г. сређивање је сасвим завршено. Главни део, 1012 књига и много стотина свежњева, смештен је у двема засвођеним дворанама некадашње "segretarie" у старом дворцу, који је сада седиште царских политичких и финансиских надлештава, и то делом у орманима старе канцеларије, украшеним споља на вратима рококо сликама, развалинама, аморетима, пустињацима, астрономима итд. и са натписима: Catasthicum, Diversa Notarie, Pacta matrimonialia, Testamenta Notarie итд. Судске и нотарске књиге (и најстарије) великим делом међутим су већ 1820 г. предате суду код кога се чувају до данас. Старе буле и привилегије као и сви грчки и словенски пергаменти, а с њима и 957 турских исправа, одвезени су у Беч, у Царски дворски архив, први део 1818 г., други (1194 комада словенских и турских) пак 1833 г.

[4] Напр. уговор са Кулином баном босанским из г. 1189 и Јованом Асеном, бугарским царем (отприлике 1230—1240) тада су доспели у руке руског конзула Јеремије Гагића, пореклом Србина из крагујевачког краја и бившег учесника Карађорђевог устанка; из његовог поседа прешли су после у петроградску цар. библиотеку.

[5] Николајевић је при томе направио и ћирилске преписе за себе, које је онда послао брату кнеза Милоша, Јеврему Обреновићу, о чијем је трошку изишла прва збирка српских повеља, „Србскiи Споменицы" (Београд 1840, 336 стр.) под псеудонимом „Павла Карано-Твртковића свештеника, рођеног на Твртკову Брду, Бањалучке нахије у Босни близу града Јајце". Упореди о тој збирци и њеном пореклу Вука Караџића у „Скоретечи" 1842 и Српску Библиографију Стојана Новаковића (Београд 1869), стр. 222,

Ако погледамо све што сада постоји у Бечу и у Дубровнику, у старом архиву и у суду, врло брзо ћемо приметити велике празнине у редоследу књига и у току политичке преписке. Тако су напр. изгубљени још пре 18 века протоколи свих већа из г. 1336—1343, 1352—1356, 1368—1378, 1392—1395, 1400—1401 итд., па и касније књиге „consilii maioris“ 1446—1449, „consilii rogatorum“ и consilii maioris 1479—1480 итд. (580). Копије писама писаних из дубровачке канцеларије у иностранство, заједно са инструкцијама за посланике (Lettere e Commissioni), почињу тек 1359 г., али и у 15 веку, особито у његовој другој половини, има у њима много празнина, несумњиво зато што кватерниони са првобитним предлозима или преписима писама нису били на време спајани у целину. Али ова „Lettere e Commissioni“ садрже само послата писма а не и примљена писма, која су очевидно брзо уништавали пошто нису била писана ни калиграфски, ни на доброј хартији, нити су била истог формата. Нарочито треба веома жалити губитак писама из преписке са посланицима, који су слати у Србију, Албанију, Босну, Угарску итд. а која су, како се може закључити из сачуваних одломака (нарочито у одговорима) била врло опширна и занимљива. Преписку посланика нису марљиво чували ни у 16 веку; тек од почетка 17 века брижљивије је остављана и чувана.

Драгоцености овога архива у нашем веку биле су дуго неприступачне за научна истраживања, пошто су биле чуване као неки магацин уз новију службену регистратуру, а поред тога један од узрока његове неприступачности је било несумњиво и то што поред свег сређивања у њима није било никаквог научног реда и што нису биле под управом неког одговорног архивара. Прво извешће о дубровачком архиву објавио је Иван Кукуљевић Сакцински 1857 г. у свом „Arkivu za povjestnicu jugoslavensku“, sv. IV. Тафел и Томас (Tafel und Thomas) 1851 г. у извештајима заседања Бечке академије објавили су византиске повеље пренесене из Дубровника у Беч, са важним коментаром.

Словенске повеље према оригиналима пренесеним у Беч и према једној збирци словенских привилегија преписаних на пергаменту (из 15 века) која се досад чува у Дубровачком архиву објавио је Миклошић 1858 г. у својим „Monumenta serbica“. Другу пак збирку преписа која садржи целокупну словенску преписку из година 1395—1421, тај једини остатак књига „словенске канцеларије“, заједно са многобројним исписима из других архивских књига и са снимцима издао је истовремено кнез Медо Пуцић у Београду (Споменици србски из дубровачке архиве, Београд 1858, 1862; 2 св.) Потом су преузели интензивно рад у Дубровачком архиву научници Загребачке академије. У „Radu Jugoslavenske akademije“ налазимо три кратка описа тога архива: од проф. Матковића (св. XII, 1870), који је уз то написао и важну студију о Дубровнику под угарском влашћу и о његовим трговачким везама са Италијом, од претседника академије дра Ф. Рачког (св. XXVI, 1874) и од Ивана Ткалчића (св. XXXV, 1876). Најпосле је академија одлучила да се обавеже да систематски издаје овај историски материјал, као наставак оних седам књига млетачких исправа

из г. 960—1420 (међу њих су увршћене и оне дубровачке које су биле пренете у Беч) и три књиге комисија и релација млетачких из 15 и 16 века, које је објавила у редакцији проф. С. Љубића.

Прва два дела ових „Monumenta Ragusina" већ су изишла и она садрже „Libri Reformationum", тојест све одлуке дубровачких већа које су се сачувале из г. 1301—1360. (581). Први део припремио је за штампу Ткалчић, осим последњег дела из 1347 г. који је преписао проф. П. Будман; други пак део приредило је неколико радника, Ткалчић, проф. Вучетић и Ј. Гелчић.

Што се тиче плана целе едиције, допуштам себи да приметим да је можда било боље да се издавање „Monumenta Ragusina" почне збирком свих још нештампаних исправа из времена пре 1300 г. јер их у Дубровнику има још доста велики број, и поред оних које су пренете у Беч и које је Љубић већ сместио међу млетачке списе. Томе су се могле припојити оне најстарије нотарске и судске књиге писане руком магистра Томазина 1278—1286, у којима се, како сам већ на другом месту показао[6], налази драгоцен историски материјал, особито за савремену културну историју приморских Словена око Дубровника. Првом делу Љубићевог зборника дата је као увод интересантна скица историје млетачког архива, и мислимо да не би шкодило да се следовало том узору и при издавању дубровачких споменика, и то дакако једном опширнијом и детаљнијом скицом него што су примедбе које сам ја ради основне оријентације дао на претходним страницама.

Правила о начину издавања старих споменика у наше време, захваљујући монументалним подухватима разних научних друштава, доста су устаљена. Да би их се човек могао придржавати, наравно увек се претпоставља да је не само искусан палеограф него и да је споменике које издаје добро проучио и да их добро познаје. Колико се два издана дела „Libri Reformationum" слажу са оригиналом до извесне мере могу да судим према бројним исписима из истих књига, које сам направио за себе 1878—1879 г. у Дубровачком архиву, углавном због студија историске географије Балканског Полуострва у Средњем веку. Како хоћу да говорим подробније о целом издању то ћу учинити о сваком од два дела посебно, јер њихова критичка вредност није једнака, и прелазим најпре на први део чије је издавање припремио г. Ткалчић.

Ако гледамо на потпуност, у оба дела је много шта важно при преписивању или можда и при штампању испуштено. На стр. 37 I дела читамо да 10 новембра 1313 „Gregorius de Monachi factus fuit consul mercatorum et hominum de Ragusio", али није речено где. У оригиналу стоји даље: „hominum de Ragusio *in Rudenico*" (Рудник у Србији). У II делу недостаје важно писмо ушивено у Libr. Ref. 1356 на крају, датирано „in Selesnich in Chuçeua" 3 febr. (1358?), о *plombo*, које

[6] Види моју расправу „Die Wlachen und Maurowlachen in den Denkmälern von Ragusa" (седница кр. друштва наука 27 јануара 1879) и „Die Handelsstrassen und Bergwerke von Serbien und Bosnien während des Mittelalters (Prag 1879).

„tolse Uoyslau lo conte" (упор. моје Handelsstrassen und Bergwerke стр. 57, прим. 186), то једино сведочанство о средњовековном рударству у српском Кучеву. (582) Тамо у II, 285 потпуно је испуштена кратка комисија Qualislaua Guranovich-a, послатог у Конавле (Chanal) к „Milman çefalia" датирана 30 јула 1359 (Lettere e Comissione 1359—1380 f. 10 verso).

Правопис оригинала у првом делу је без потребе промењен. Где год се у изворнику чита ç, стављено је само *c* или највише *z*. Стари писар је писао *nauliçare, nouiça, çuppanus, çera, pacteçare* (I, 80), у особним именима *Çamblacus, Çereua, Çorçi, Bodaça, Çelipa, Binçola, Volçi, Scoçiliça, Mençe, Poça, Mançina, Çauernico*, у месним *Çoncheto, Cuçolatta, Streseniça, Dulçinum, ad sanctum Serçium* итд. а г. Ткалчић је штампао: naulicare, nouiza, zuppanus, zera (I, 17), pactizare, Zamblacus, Zereua, Zorzi, Bodaza, Zelipa, Binzola, Volzi, Scoziliza, Menze, Poza, Manzina, Zauernico, Zoncheto, Cuzolatta, Streseniza, Dulcinum, Sergium итд. Ова промена некад сасвим квари првобитни облик и смисао. У речнику, додатом на крају, читамо I, 314: „*Cafaranum*, caryophion, brocce di garafolo", али овде се очевидно ради не о каранфилу него о *çafaranum*, итал. zafferano-шафран. Которанин Petrus Zima (I, 86) у оригиналу је записан као *Çima*, што долази од Симеона а не од зиме. А ко би у Canmagno (I, 270, 271, 273) или Cammagno (II, 62) могао познати породицу *Çammagno, Çamagno*, која до данас постоји у Дубровнику и сада се потписује италијански Zamagna, словенски Жамањић! Слично је *u* оригинала често замењено са *v*, чиме је лик старога правописа без потребе брисан.

Скраћења су често читана нетачно, напр. I, 80 где су Дубровчани од српског краља хтели да добију omnes terras, vineas, terrena et porciones (ориг. *possessiones)*, que sunt a vineis seu portionibus (ориг. *possessionibus)* hominum de Raugusio" etc.; I, 83 „pro couiatore (coiuatore?)" читај *coaiutore* (упор. стр. 110); I 257 „dicere verba ingnuiriosa (ориг. *ingnominiosa)* alicui persone"; I, 145 „frinchari et dare frinchigiam" читај *franchari, franchigiam* (fc̄hari). *Et* и *de* негде су побркани: dictis Stephano de (читај *et*) Sauino 101, или испуштени: cum uxore Posnani Purchia 164 м. *de Purchia*. Погрешног читања у појединим речима има прилично: I, 16 доле „turma, que fuit descenuta (ор. *destenuta)* per doanarium" (ор. *doanerium);* I, 59 pascuare, I, 62 pascinasset, I, 70 pascinando — у ор. свуда вербум *pastinare;* I, 60 „magister Johannes de Scilo orologus" је *J. de Stilo cirologus* (chirurgus). I, 93 „gubbellotus (gabellotus?) mercati de Broscoa" је у ор. несумњиво *gabbellotus* de *Brescoa* (Брсково). I, 226, где се говори о изасланству новом српском цару Стефану Душану, штампано је „unam ambassiatam ad honorandum eius fuctivam (sic) coronationem" али издавачево „sic" је непотребно — у оригиналу стоји јасно *futturam*, где *tt* јако личи на *ct*, као да је написано fucturam (упореди познато тобожње писање Cactaro м. Cattaro, promictere, dimictere, condictio итд.); I, 267 „quilibet Vlacus slavus et quelibet alia persona" читај *quilibet Vlacus, Slavus* et quelibet alia persona". На стр. I, 264 „spectabilis domine Felicis memorie uxoris Dalfini" (383) велико F је непотребно, јер „felicis memorie" није лично име. Много шта је изостављено као нечитљиво: I 223 „vinea posita in

Brenno... Matosceuich (у ориг. *alli*), 250 „Die.. Ex parte nobilis et potentis" etc., док у оригиналу стоји датум 14 дец. 1346. На стр. 128 читамо да је „preco communis" на заповед кнежеву „ad petitionem *magistri Dionisii*" објављивао да нико не прима побеглу служавку „dicti magistri Thomasii". Никакво „sic" издавачево не показује да ли овај lapsus calami постоји већ у оригиналу, или се десио тек при преписивању.

Али то су ситнице. Друкчије стоји са многим termini technici, које г. издавач није разумео. На стр. 15 читамо да је 12 октобра 1312 consilium minus одлучио „quod reficiatur carta Perchinii Zenobie uxoris Tolisclaui Zuparii. Et si alia carta dicti Perchinii, quod sit nulius valoris", а у азбучном регистру читамо личност „Perchinii fil. Zenobia". Даље на стр. 23. дознајемо о 250 перпера које Димитрије de Mascana „habuit de Perchuna Sclave condam matris sue" а у регистру опет налазимо особу звану „Perchuna Sclava" То пак није никаква особа, него дубровачки терминус *perchivium* — dos, мираз, употребљаван на латинском у месним судовима још у прошлом веку (parchivium на пр. у „Sentenze de Consoli", дубр. рукопис цар. дворске библиотеке у Бечу, No 12701) данас српски *пpħuja*. Ова забуна је утолико чуднија што на 47 стр. читамо тачно да Марин син Паске калигариуса „petit *perchium* Dessi matris sue" а у речнику на крају књиге (I, 315) налазимо објашњење „perchium, slav. perčija, dos nuptialis", — На стр. I, 114 читамо да је за писање инструкција за изасланике у Млетке била изабрана комисија 6-8 чланова, „unus videlicet pro sclacata (sclatata)", а II, 212 дознајемо да у комисији изабраној за писање инструкција изасланицима у Угарску „non possint esse nisi duo pro solata". Ова реч није пак ни sclacata, ни sclatata, ни solata, него *sclata* — progenies, gens nobilis, садашње италијанско schiatta, којом су у 14 и 15 веку стално означавали породице дубровачких нобила: duodecim iudices de duodecim sclatis de Ragusio, cons. maius 19 apr. 1399; sex iudices de sex progeniebus siue sclatis, cons. maius dec. 1416; quinque officiales de quinque sclatis siue progeniebus, cons. rog. 11 aug. 1435; 6 nobili de 6 schiatte 1440 итд. Ова реч, пошто је германског порекла, у Италији свакако готског или лангобардског (од ње потиче и чешка и пољска *šlechta, szlachta)*, у Дубровнику је тек касније замењена модернијим италијанским *casa, casata*. — Издавач очевидно у почетку није знао шта значи plegius, plezius (јамац) и ту је реч остављао скраћену: I 15 plez pro eo, 27 plez Stoianus, pleze pro eo, 61 est plazz et proprius pagator, 88 est plaz et pagator pro eo итд. — „Ponere vinum nec battas (sic) alicuius persone" на стр. 15 није, како каже речник на стр. 314 „batta, genus oleris, asparagus", него итал. *botte*, дакле никакво поврће, шпаргла, него буре за вино. — Quadam apponilia sigillo Dabisci sclauonesca" (584) на стр. 156 чита се у оригиналу *quadam apouillia sigillio Dabisei;* то је *йовеља* словенског великаша Дабижива (упор. Миклошић, Monumenta serbica 117) чији је издавач уместо Dabiseus свугде ставио Dabiscus. — На стр. 8 „rucas nec lacrucas neque erbas" тешко да је само штампарска грешка м. *rutas nec lactucas*.

Слично погрешно читање види се и у италијанским списима, уопште узев рђаво изданим, као напр. у преводу писма цара Душана 1346 на стр. 212: „Alparente dilecto dello imperio misso (у ориг. *Misser)* Leonardo Mocenigo (ор. *Moçenigo)*, conte de Ragusio, et judizi *(judiçi)* et consiliarii *(consillieri)*. Vui scive (ориг. *saue)* come etc. Ниже „alme al termine“ м. *almen* а при крају: Esse *(E se)* alguno altro ducesse C...lettere“ читај *C lettere*, наиме кад би вам неко писао сто писама, не верујте.

Међу географским именима, чије читање и издавање треба обављати увек са нарочитом брижљивошћу само мали број је беспрекоран, а нека су чак тако изобличена да се не могу познати. Тако читамо напр. I, 207 „presentasse dictas litteras eidem Pasche in *Renouanda*“, што се понавља у регистру као „Renouanda, locus“, а у оригиналу стоји јасно *Noua berda* (са цртом преко *b*=ber) — познати славни рударски и трговачки град Ново Брдо (итал. Novomonte) у Србији! Пређимо међутим на детаље, при чему ћемо, наравно, моћи да дамо само неколико примера, а никако потпуно поређење текста. I 5 „omnes vie de Brenno, Vergato, Zoncheto, Lelem de Molina“ читај *Beleni, de Molina* (Beleni, Bieleni, старо име садашњег села Плат, упор. моје Handelsstrassen und Bergwerke 24 прим. 73). — I, 6 „de capo de Comaro usque Maloncum“ читај *Comano* (и сада C. Gomena, крајњи рт полуострва Пељешца према западу) и *Malontum* (до данас Malonto, слов. Молунат, у Конавлима). — I, 8 „ut vadat ultra Lessinam, Plozam ad mercatum“ је једно име *Lessinam ploçam*, слов. Жељезна Плоча локалитет код Бргата изнад Дубровника. Опет тамо „Urgatum“ читај *Uergatum* (сад. Бргат). — I, 10 „per lastarcam“ читај *per Lastaream* или *L'astaream* — Astarea територија Дубровника око града (Handelsstrassen стр. 14). — I, 15 галије „de Zepro et da Romania“, у ориг. без сумње *Çipro*. — I, 28 дубровачки конзул „in Mazona“ (и у регистру) био је *in Maçoua*, у српској Мачви. — Место Streseniza I, 47, Tresniza (cresnica)“ 49, Treseniza 50, Ostrusnica II, 89, у ориг. увек писано — iça, то је босанска Остружница код Фојнице (упор. Handelsstrassen стр. 49). — I, 79 српски краљ ће доћи у „Dulcinium seu Alamate“, у регистру такође „Alamate locus“, читај *a la Mate* то јест на албанску познату реку Мату чије ушће лежи у приморју између Улциња и Драча. Слично I, 106 „apud Sanctam Nastasiam Alirodoni“, такође у регистру „Alirodinum„ читај *ali Rodoni* — рт звани C. Rodoni у Албанији недалеко од Драча. — I, 80 „ad illis de brumas (малим словом) et de Menchiniz“, у ориг. *ab illis de Brumas et de Menchiniç*, упор. стр. 6 illi de Brumas (Власи Бормаси у Херцеговини 1430) (585). — Познато српско трговиште Брсково, лат. *Brescoa* I, 93, II, 303 читано је Broscoa, Broscua (и у регистру). — I, 112 monasterium de Pectina, Pettina, II 219 monasterii Plechine, II 295 S. Michaelis de Plechina читај *Peclina, Pechlina* (сад Пакљена, бенедиктински манастир са жупом на острву Шипану). — I, 127 „in zoba (sic) de Senize loco dicto Zerestina, а на стр. 315 објашњење „zoba slav. soba, cubile, camera“. У оригиналу читамо *in çoba de Seniçe, loco dicto Çerestina*, дакле у *жупи* сјеничкој на месту званом несумњиво *Crna stina* (Cerēstina?), а

не у некаквој „соби“-комори или одаји. — I, 134 „Pasqua de civitate veteri, habitator Raugusii“ имао је расправу in „Captaro“, читај *de Ciuitate Ueteri* и *in Captato* (до данас слов. Цаптат, итал. Ragusa vecchia, у Средњем веку Civitas uetus). — I, 156 „concedere Scolium, Postarnicia et homines ipsius scolii“, у ориг. *scollium Posterniça* — острво на ушћу Неретве, словенски звано Посредница. — I, 153 sesterium Puscribe у Дубровнику читај *Pusterle* (Pusterula, до данас четврт Пустјерна). — I, 184 „in Prisarin“, „castellum Prisarini“, 209 „se applicuisse Jorsarim (Preserin)“, а у регистру такође „Jorsarim (Presren)“ — У ориг. свуда *p̄sarin* — *Presarin;* 210 добро читано „in Presereno“ (ориг. psereno).. Слично II, 24, „in Pristren“, ор. *Preseren,* II, 38 „merchatoribus demorantibus Prisari (Prisreni?), ор. *Prisarin* (p'sarī), II, 117 Prisori, ор. *Prisarin* (p'saĩ). I, 189, „de Breno et sub Breno“ (такође 247) читај као једну реч *Subbreno*; од овога Subbrenum развило се садашње Сребрено, име села у доњем делу „Жупе“ (Brenno) дубровачке, где наравно нема никаквог сребра (упор. Handelsstrassen стр. 8). — I, 202 „in Prapollie“, ор. p̃pollie, дакле *Prepollie;* II, 280 „de Pripole, ор. de p̄poyle дакле *Prepoyle.* — I, 262 утврђење Стона „in mari Puluche“, у ориг. *„in mari Preulache* (p̃ulache). II 235 „stanicum ad Prelacham, ориг. *Preulacham.* I, 249 „quod dicti D C ducati ferantur usque ad Stagnum et de Stagno usque in Trenum, quod tenet dominus banus Bossine, а у регистру „Trenum castellum“, сврстано заједно са напоменама о апулском месту Trani, док нема сумње да у оригиналу стоји заједничка именица *terrenum.* — I, 254 „Cincuram et Lagustam“ (и у регистру „Cincura locus) читај *Curçuram* (острво које се сада зове Корчула).

Што се тиче особних имена, свако ко хоће да се бави дубровачким споменицима неопходно је да се упозна добро са именима породица *власте̄ле* или месних нобила, које су господариле у тој општини од 13 века стално задржавајући породичне називе. Г. издавач се није потрудио да при издавању оригинала најпре утврди разне облике ових малобројних имена. Нису пуни свакојако искварених имена само пописи новоизабраних службеника, који се понављају из године у годину, него готово на свакој страници видимо позната имена често тако у изопаченом облику да се не могу познати, а то се још понавља и у азбучном регистру. Nicola de Bussa, Pacrati de Bunssa, Symon de Boncssa I, 12, Pancratius (586) de Benssa 13, Syme de Pancratio de Benssa 14, Bensa 42 итд. треба свуда читати *Benessa.* Laurencius Loducie I, 7 (и у регистру) читај *Bodacie.* „Filius Elie de Leuda“ I, 27 (и у регистру) је *Bonda,* а Marinus de Lausella 178 (и у регистру) је из познате породице *Bausella* (Бавжелић.) Име *Petragna, Petregna* је читано Potriga 12, Petrega ib., Petraga 166, Petregra 13 итд. Име *Zauernico, Çauernico* је издато I, 10 Petrus de Zaunico, 33 Petrus de Zudinico, 164 Cauernico итд. Познати род *Ranina* чита се на стр. 12 Ravina 10, 11, 12 Rauina, 13, 34 Ramina, 99, 124 Rania, а у регистру опет налазимо Rania, Ranina, Ravina, Ragnina! Blasius de Cubaga а још горе de Caloga 12 био је из рода *Caboga,* који и данас постоји, Marinus de Mastana 12, Dimitr de Masanu и *бра̄т* његов Micho de

Masovia (!) на стр. 41 припадају роду *Mascana, Mascania* (иначе Mlascagna); једнако и Dime de Maschaga 244 je *Maschagna* (maschaĝa.) Из јасног *Çereva* (касније Cerva) најчешће је направљено Zerena, другде Zorena 13, Zirena, Cirena итд. Junius de Uolcay 12, 34 je *Uolcax* оригинала (Volcasso). Gervasius de Scilo, Scillo 12, 13, 165 читај *Stilo*. Schunasiza 13, 34 у ориг. се чита *Schimosiça*. Nale de Sercuto 13 читај *Sorento*. Junius de Peturerio 12 у оригиналу гласи *Pecurario*, а тако и Petrus de Procurario (!) I, 244, Pale de Procurerio II, 169. Germanus de Pizunco 13 чита се у оригиналу *Piçinico* (стр. 36, 79 добро је штампан), а и Puzinich 32 је из истог рода „Pizinicho" (слов. Печењежић). Marinus de Merguncho 13, 25 у оригиналу гласи *Mergnucho* (Мернух у слов. исправи из 1253 г.). Joahinus de Odati 13 је из познатог рода Deodat-a, Rossinus de Pero de Grusela 13 у оригиналу је написан *Gaiscla* (род Gayslaui, Гојславићи). Petrus de Franca 29 читај *Cranca*, Marinus de Rabro 37 читај *Dabro*, Nicola de Garopa 40 читај *Gaiopa* (три ова погрешна читања стављена су и у регистар, дакле није штампарска грешка). Todoro de Maralossa 42 се чита у оригиналу сигурно *Masalessa;* бар turris Pauli de Masarlesso 225 у самом рукопису јасно пише de *Masalesso*. Andree de Ualz 42 je *Uolço*. Laurentius Vgalle 95 je *de Gallo*, као што је на другом месту тачно штампан. Stipe de Canligo 149 (и у регистру) је из рода *Çauligo* (Zaulego). Имена *Marcussio* и *Martinussio* често су остављена скраћена без краја: de Marcus, de Martinus, слично и *Menze* је остављено као „Menz". Buzigallo 17, 22, 164 итд, у оригиналу се пише *Buçignollo*. Rosinus de Girarcha 68 je *Saracha*. Andreas de Muce 81 je *de Muto*, као што је 34, 100 добро штампан. Pasqua de Bunsinn 154, Pasqua de Bussina 173 читај *Birissina* (на стр. 18 добро Pasqua de Berisina). Pasqua de Poze 148 ум. *Goçe*, изасланик у Србију, је ваљда само грешка у штампању. Међу најгоре читаним именима јесте име рода *Samagna, Çamagno* (до данас Zamagna): Sumaga 11, 12, 68, Sumagra 27, Zanmago 221, Canmagno (и у регистру) 270, 271, 273, Zaumacio 214, Zanmago 222, Cammagno II 62. Код неких родова се појављују овде-онде поред погрешних читања и тачни облици, (587) али има и таквих имена код којих се издавач није нигде досетио правог облика. Из рода *Chimo, Chimio* (Чимикь у слов. исправи 1253) помињу се у 14 веку два последња потомка чије име пак у загребачкој едицији пролази кроз читав низ метаморфоза: Laurencius de Chun 7, Chuno 13, Channo 33, Chuuun (тако) 34, Chuma 41, Chumo 54, a Pasqua de Chiun 136, 190, de Chumo 139, Chiuno 155, Chunio 218, Chimio II, 44, Chumo 55, Chunio 63, de Cliuno 171. — „Palma Cul" I, 34, 68 исти као „Palma Cril" II 335 сасвим ми је загонетан и могао би се, као код многих других, поправити једино ако би се погледао сам оригинал.

Ни крштена имена нису поуздана. Омиљено код дубровачких *Martolus, Martulus* готово свугде штампано је Marcolus, Marculus, Marcelus; Sumagne filio Jacobi de Sumagna 30 читај *Domagne* de Samagna, као што је на стр. 89 тачно штампано. Choderus 68, Rhoderus 86, 97 de Bodaza јесте *Thoderus* (Theodor). Име *Cherue* (скраћено од Gervasius, слов. Крваш) 65 и другде свуда је издано Cherne итд.

Имена неплемићких „пучана“ наравно нису боље прошла. Даћемо само неколико примера. Petrus de Laguna 15, Logrina 22, Lugrina 72, de la Ungara 100, de Lungara 108 (све и у регистру) очевидно је један човек: *Petrus de l'Ungara*. Drasco Mecatanto 101 je у оригиналу *Drasco mercatante*. Словен Zuctanus 261 (и у регистру) је *Çuetanus* (Цвјетан). Velac de Vital I 43, у напомени „dictus Vtlce“ је *Utol*, *Utolçe*, а Utoloich II, 158 јесте *Utolçich*, из рода чешће помињаног у 14 веку. Mildruco de Toliena 55 (тако и у регистру) није Тољена, него Милдруг син Tolichne, као што су уопште особна мушка имена на — *chna* у 13 и 14 веку била јако омиљена у дубровачком приморју. Которски властелин Paulus de Tema 84 (и у регистру) јесте *de Toma*. А „Stauibarca“ или „Stauiberco cancellarius communis“ I 58, 66 (и у регистру) није никакав Ставибарка, како га је г. Ткалчић читао већ у Раду св. 35 стр. 169, него *Stamberto* из Пистоје. Магистер Rizudus de Salerno 10 (у регистру „Razidus“) је *Riçardus*. Marcus della Scerina et Clappe Volcatii“ 257 гласе у оригиналу *Marcus della Sclaua et Clappe Valetich* (упор. Хлап Валетикь у слов. писму код Пуцића, Спомсници II, 45). „Instrumentum scriptum manu Johannis de Fans“ 160 писао је нотар Јован *de Finis*, као што је другде добро штампан. „Gragino homini domini bani Bossine“ 255 чита се у ориг. *Graguy* (Крагуј) а „Craginum prestaunium“ 259 *Graguy pristauium*. Српски великаш Couac 257 у ориг. се пише *Couaç* итд.

Други део је несравњено боље приређен, стари правопис више је очуван, а и имена су пажљивије читана. Али месним називима морамо понешто приговорити. На стр. 17 „in vinea Manalini sr. Mĕ de Chastello“ одговара: *in vinea monialium Sancte Marie de Chastello*, виноград познатог женског манастира, који је био у кастелу (588) унутра у најстаријем делу града. Стр. 6 и другде Vimbula читај *Vmbula*. На стр. 24 „homines de papia (?) homines de Nicolich“ јесу људи de *Papoa* (херцеговачко Попово). На стр. 113 помиње се место Chalarigna, 337 и 340 Calavigna а у errata 409 све се доводи на облик Chalauigna што је погрешно: ова долиница зове се до данас Kolorinja, а лежи код Дубровника на мору између тврђаве Св. Ловријенца и брежуљка Данче. На стр. 35 у одговору на наводе Junii de Calich од 8 августа недостаје податак *in Potuisocho* (Подвисоки у Босни). На стр. 117 Ostle читај *Oscle* (досад село Ошље) на стр, 273 Budua, Budva у ориг. је писано *Budoa*, 280 „in Roxato et in Xoncheto“, „usque in Gezcha“ у ориг. се чита *in Raçato et in Çoncheto*, *in Geçcha*, а на стр. 258 „in Canali usque ad Parencium Catari“ треба читати *pareçium* (прелаз, превоз); а што се тиче особних имена прибележио сам и следеће исправке: II, 15 Petrus de Picimano, 19 de Peturedo (?) јесте несумњиво Petrus de *Picurario*, као што се добро чита на 62 стр. и другде. Тамо и Thomadii filii quondam Marini de Ragusio у ориг. се чита Marini de *Vitian*(o) de Ragusio. Торањ „ad illam de comagino“ 22 читај *Tomagino*. Junius Petri de Glassa 30, Mathe de Glessa 34 у ориг. се чита g'bessa дакле *Grubessa*. На стр. 48 zuppanus Scuius је у ориг. *çuppanus Sencus*, познати из словенских исправа Санко, који на истој страни горе добро гласи „Senco, bardono (читај *barono*)

domini bani Bossine“. Дубровачки властелин Baye de Babalio 165 (de Babaçia 30) није из рода Babalio, него *Balaçia*, *Baiaça*, како је на стр. 169 тачно штампан. Fille de Macedauro 192, Sylle de M. 194 није требало у errata исправљати на „Fille“; треба читати *Sile* диминутив од Siluester, као што се чита на истој страни 194 нешто више заиста Siluestro de Macedauro. Лично име Unuze, Vunce, Unuzize (особито код рода Mathessa) читај *Vinçe*, *Viniçe*, *Viniçiçe*. Vasilio Zenofi, изасланик Симеона, брата цара Душана (стр. 193) у оригиналу гласи *Vasilio Çenosi*. Voyslauum de Wyno, Wyslauo de Wino 226 читај *Voyslauo de Voyno*. „Famula postnari de Vladimiro“ на стр. 251 читај *Postnani* (Poznan). Нечитљиво“ sol....... IV de terris“ и „de terreno communis in Cresteç sol... XV“ на стр. 182 читај *soldos* (деонице). Kallans de Bucignolo (231) јесте *Kallenda*, Constancius Turbator (82), примљен у општинску службу, обични tubator (трубач) итд.

На крају другог дела додата су ексцерпта Јована Матеи из књига које су данас изгубљене, за г. 1301—1305, 1318, 1325—1336, које би дакако било боље убацити тамо куда хронолошки спадају. У њима има доста грешака у читању, ваљда самог Матеи, које се помоћу комбинација и поређењем могу лако поправити. Pasqua Sarulba 301 није „forsitan Saracha“, него из рода *Sarruba:* „Vangruta de Serucha, Vangruta de Benexa“ ib. *Pangrat(io)* de Saracha, Benexa; Zanius de Dati 308 читај *Deodati* (долази и на другом месту); „Zifla Virat“ ib. јесте *Tefla Vital (is)*; Perc de Zerca ib. није (589) „probabilius de Zerva“, него de *Zeria*, *Çeria* (уп. 1312 слд.); Folge de Binzola 311 читај *Foscho* итд.; mercatores de Soremo 303 читај *Seremo* (Срем, где су дубровачки трговци имали значајну насеобину код Св. Димитра, у садашњој Митровици). Catenas de Vlachis 342 нису можда catenae (ланци), него *catonos* (слов. катун), салаши.

Азбучни регистри који су додати у оба дела понављају на много места погрешно читање текста, а усто у њима су измешани напр. родови Bona и Bonda, Sorgo и Saraca, уствари два сасвим различита рода, као што се види већ и из тога што су се у сваком роду употребљавала друга крштена имена, која су се потом стално понављала.

Слични обимни споменици штампају се обично само једанпут и стога смемо с правом да захтевамо од издавача да њихов текст буде што је могуће вернија слика оригинала. Јер није свако у могућности да са својим примерком путује чак у далеки архив и да ради својих потреба врши ново колационирање штампаног издања са старим текстом. Надамо се да ће следеће свеске „Monumenta Ragusina“ у већој мери удовољити захтевима научне критике, као што је већ други део много пажљивије приређен него први.

SRBSKÝ CÁŘ UROŠ, KRÁL VLKAŠIN A DUBROVČANÉ.

Časopis Musea království českého. 1886.
Ročník LX, v Praze, str. 3-26, 241-276.

СРПСКИ ЦАР УРОШ, КРАЉ ВУКАШИН И ДУБРОВЧАНИ

Превела: ОЛГА ШАФАРИК
Редиговао: МИОДРАГ ГРБИЋ

(3) У свим новијим списима о српској историји обично се сматра као тачно да је последњег владара из рода Немањића, младог цара Уроша, на дан 2 децембра 1367, подмукло убио великаш Вукашин, који се после овог крвавог чина прогласио за српског краља, али је убрзо по том године 1371, и сам заслужено завршио у боју против Турака на реци Марици близу Једрена. Ово учење се усталило од времена Јована Рајића од краја прошлог века, ушло је у дела западних и источних списатеља, у научна дела, у школске књиге, па чак и у позориште, где смо већ често видели како несрећни Урош умире од руке незахвалног Вукашина.[1]

Тек последњих година почели су се посматрати са више критике они извори на којима се заснивало горње гледиште. Први је покренуо ово питање, премда понешто издалека, духовити архимандрит Иларион Руварац у српском часопису „Матици" 1868, али његове примедбе остале су незапажене. Тек после десет година приступило се поново овој загонетки, и када се критична основа дотадањег гледишта почела нагло да колеба, појавили су се критични спорови који ни данас још нису завршени. Године 1879 у III делу „Годишњице Николе Чупића", која излази у Београду, истовремено су изашла два чланка од двају писаца који су обојица тврдили да Вукашин не само да није убио цара Уроша, већ да је овај чак Вукашина надживео и да се цела прича о Урошевој погибији створила тек касније, временом, у народним песмама и предањима. Прву од ових расправа написао је такође Руварац (Хронолошка питања о времену битке на (4) Марици, смрти краља Вукашина и смрти цара Уроша, стр. 214—221), док друга, издана и као посебна књижица, потиче од проф. Љубомира Ковачевића (Краљ Вукашин није убица цара Уроша, стр. 404—416). Против овог новог учења, које обара раније уобичајене теорије, иступио је проф. Панта Срећковић у књижици „Краљ Вукашин је убио цара Уроша" (Београд 1881). Скоро истовремено прихватио је старо гледиште и руски научник Владимир Качановски у хрватском чланку „Питање године смрти цара Уроша V и краља Вукашина" (Рад Југославенске академије, 58, 1881, стр. 199—213). Због тога се Љ. Ковачевић поново вратио целом питању, и поново изложио своје мишљење, засновано на подробној критици, године 1884 у опширном чланку „И опет краљ Вукашин није

[1] Према средњовековном изговору (Влькашин; Volcasino, Volchassino) пишем Влкашин; Вукашин је новији облик.

убио цара Уроша“ у VI св. „Годишњице“ стр. 199—252. У последњој 59 свесци „Гласника“ (стр. 85) наводи се да је Српско учено друштво маја 1884 одлучило да у свом часопису отштампа нову расправу П. Срећковића „Вукашин је убио Уроша“. Али тај рад досада нисам видео, као што ми није познато да ли је о овом спорном питању било штампано и што друго.

У свим овим расправама се цело питање са оба становишта расправља на доста ограничен начин, тј. са малим изузецима на основу истог материјала, углавном разним тумачењима вести које се налазе у старим српским летописима. Најстарији текстови српских „родослова“ који су начињени пред крај 14 века, причају како је млади цар Урош, одбацујући савете старих а примајући савете младих, слично као библиски краљ Робоам од својих слугу или као грчки цар Михајло III од свог слуге Василија, тешко страдао од Вукашина и Угљеше, који су га прогонили. Вукашин, коме је Урош дао деспотско достојанство, збацио је, кажу, младога цара са очевога престола и сам ставио круну српског краљевства, а деспотско достојанство и управу у грчким областима предао је своме брату Угљеши. Затим су, каже се, Вукашин и Угљеша погинули у боју на Марици у септембру 1371, док је збачени цар Урош умро децембра исте године. И стари настављач Данилових животописа српских краљева и (5) архиепископа, као и састављач најстарије биографије кнеза Лазара (оба са краја 14 века) помињу да је Урош умро после многих непријатности које је доживео са својим велможама, али ниједан ништа не говори о насилној смрти. Па и монах Исаија, савремен и важан сведок, после описа битке на Марици помиње изумирање царске породице, али не помиње никакво убиство. Тек каснији писци знају за убиство цара Уроша, и то уколико су каснији утолико више о томе говоре: новији текстови летописа српских, дубровачки писци Мавро Орбини (Regno degli Slavi, Pesaro 1601) и Јаков Лукарић (Annali di Rausa, Venezia 1605), а нарочито пећки патријарх Пајсије (1614—1647), који у животопису цара Уроша са нарочитим подробностима описује његово убиство и судбину његових телесних остатака.

У овом спору наводе се углавном само три повеље, и то две млетачке из године 1368 и 1369 и једна дубровачка од 24 марта 1371. Али у оним двема се српски владар помиње и као *rex* и као *imperator* напоредо, а у дубровачкој само као rè, и то без личних имена, и тако је настало питање да ли се ту ради о краљу Вукашину или цару Урошу, кога су на страни такође често признавали само за краља.

Немам намеру да поново анализирам и упоређујем већ позната гледишта, која су у поменутим чланцима довољно претресана, нити желим да се ограничим само на питање да ли је краљ Вукашин убио цара Уроша или не. Расправа коју овде објављујем има задатак да прикаже односе Дубровчана са царем Урошем и краљем Вукашином, као и њихове везе са српском државом од смрти цара Стефана Душана, оца Урошевог, све до учвршћивања босанске власти у суседним приморским крајевима (1355—1378). При томе ће наравно и питање Урошевог свргавања и његове смрти само по себи заузети доста

важно место. Основом овога рада биле су ми савремене вести записиване у протоколима и писмима општине, која је била непосредан сусед старе српске државе, која је имала са њом свакодневне трговачке везе, а са њеним владарима имала је усто још и старе, стално обнављане уговоре са разним обостраним обавезама. (6)

Нацрт за овај рад саставио сам године 1878 и 1879 када сам се бавио студијама у дубровачком архиву. Што досада нисам нигде проговорио и што свој рад нисам објавио узрок је мој петогодишњи боравак у Бугарској, где нисам имао потребног мира за довршење оваквог задатка. Али се ипак надам да ће ове странице, и поред закашњења са којим долазе, допринети коначном расветљавању овог периода, јер доносе неке нове, досада необјављене вести, и то не касне, летописне, већ сасвим савремене, из повеља.

I

Из доба од 1355 — 1378, када су се у близини Дубровника одиграли толики важни политички преокрети, у архиву некадашње републике сачували су се само одломци вести; нарочито из године 1368—1378 постоје само незнатни остаци.

Главне књиге старе канцеларије биле су *Libri Reformationum*, у које су се свакодневно уносила решења донесена на заседањима „consilii maioris", „consilii rogatorum" и „consilii minoris". Али се ти записи нису уносили у већ повезане књиге, већ су писани на појединачним листовима кварт-формата, који су се тек по завршетку одређеног периода повезивали у књигу, обично са пергаментским корицама. Али их тај повез није сачувао од распадања, тако да су тек много касније, делимично приликом преуређења год. 1821—1829 поново повезане у картонске корице, у којима се и данас чувају. При томе се наравно десило да су заједно повезани и делови који не припадају један другом, као што се наравно десило у т.зв. „L. Ref. 1350" у којој се налазе записи не само из год. 1350—1352, већ и делови из год. 1367—1368, и један фрагмент чак из године 1375.

Libri Reformationum из тога доба уколико су сачувани, су следећи:

1. L. Ref. 1356, која садрже записе од 20 madii 1356 до 7 iunii 1359, цела публикована у „Monumenta Ragusina" (Zagrabiae 1882) II, стр. 149—275.

2. L. Ref. 1359, сада је изгубљена, али ју је прошлога века читао дубровачки научник Gian Maria Mattei († 1788). (7) Његови исписи од 1 iulii 1359 до краја год. 1360, сачувани у библиотеци фрањевачког манастира у Дубровнику, такође су издати у „Monumenta Ragusina" II, 275—297.

3. L. Ref. 1361. Inc. 28 iulii 1361 indictione XIIII, explicit 19 madii 1363, кодекс добро очуван.

4. L. Ref. 1362, погрешно носи овај назив на леђима, јер се унутра налазе само неколика комада из год. 1364, почев од 4 aprilis

(датирање 1364 изричито је забележено код 30 augusti). Затим долазе разни цитати и нотарски записи, један A. D. MCCCLxij ind. XV, die V mensis septembris, други из године 1363 ind. I, међу њима препис српске признанице жупана Санка за „доходькь ωдь магариша" (margarisium, годишњи порез) од године „тисѹщю и трѣста и шесть десеть четирѣ 25 дьнь м(ѣ)сеца аугуста" итд.

5. L. Ref. 1363. Inc. 20 madii 1363 ind. I, дакле непосредно тамо где престаје L. Ref. 1361, explicit 16 apr. 1364. Година је изричито дата и код 1 јануара. Затим долазе записи MCCCLXii ind. XV die XII novembris о међама неких земљишта у селу Биелен (сада Плат у Жупи) код старог римског друма, „via vocata via Regis" (упор. моје Handelsstrassen und Bergwerke von Serbien und Bosnien, стр. 8), као и записи о ограничењу и окупацији територија које је српски цар поново даровао Дубровчанима, од комисије која је за то била изабрана дне 10 маја 1365, са каснијим дописима из год. 1392. Много од ових записа се понављају у савременом прекрасно писаном пергаментском кодексу дубровачког архива (461 лист са црвеним насловима и сликаним иницијалима) названом „libro rosso" (тако на fol. 47) или латински „liber rubeus" (тако цитиран у књигама год. 1445), у коме су од год. 1362 записиване ствари о мерама и земљиштима.

6. L. Ref. 1364, угледно писан, почиње годишњим избором општинских часника у септ. 1364 и иде до марта 1366. На крају су додати судски позиви, највише о стварима дубровачких трговаца који су боравили у Србији, Босни и Албанији који почињу 1364 indictione II и иду до год. 1374.

7. L. Ref. 1367, јако је оштећен, и почиње одломцима о мерама и земљиштима, углавном већ избледелима, који су некада очигледно чинили целину са овим записима који се сада налазе у поменутој књизи L. Ref. 1363. Затим следе три комада (8) саветских протокола, за које се већ на први поглед види да су несређени; I) од 20 madii до последњег новембра II) од 22 iulii до краја децембра; III) od почетка ianuarii до половине iulii. Једини кључ за сређивање ових измешаних квартова дају имена дубровачких *кнежева* или *ректора*, који су се сваког месеца мењали; они се спомињу и на челу других споменика, који су датирани, јер су њиховим именом почињала сва јавна акта. Упоређењем ових имена се показује да су делови I и II само разбацани и несређено повезани остаци саветских записника из год. 1366; трећи део пак садржи њихов наставак из год. 1367.[2]

[2] Rectores a. 1366:

Iulius: Jac. de Georgio у делу I (исти у цит. од јула 1366, ind. IV, на крају L. Ref. 1364, и у писму 28 iulii 1366, у Lettere e commissioni 1359—1380 f. 59)

Sept. Orse de Çamagno у делу II (исти у цит. од септ. 1366 1. c.)

Nov. Johannes de Bona у делу II (исти у цит. од нов. 1366)

Rectores a. 1367:

Januarius: Marinus de Goçe у делу III (исти у цит. 1 јан. 1367, ind. V.).

Aprilis: Georgius Jacobi de Georgio у делу III (исти у цит. апр. 1367). Уосталом у делу II, 22 iulii је реч о слању Матеја de Bodaça ad Karlum Tobiam; његова се комисија налази у Lettere e Commissioni 1359—1380 f. 50 под 22 iulii 1366, а у делу III „ultimo madii" се помиње уговор са босанским баном Твртком — онај који је под датумом 1 јуна код Миклошића, Monum. serbica 176.

8. Од остатака год. 1367 су се сачували само неки одломци, сада ушивени у L. Ref. 1350; то су десет листова који су међусобно у вези и од којих је први, јако истрвен, очигледно био први лист нове књиге и у заглављу је одређено датован: MCCCLXvij ind. V. 17 iulii. Записи ових одломака иду све до 18 ianuarii (1368).[3]

9. Од следећих 10 година сачувао се само један лист из год. 1375 који је сада такође ушивен у L. Ref. 1350, са записима од 2 до 11 августа. Овог последњег дана помиње се у запису опширно преговарање са Радоњом и његовом браћом, дубровачким суседима, према уговорима које је склопио дубровачки (9) посланик Giue Longo; према књизи Lettere e commissioni di Levante" 1359—1380 f. 92' овај Giue Longo преговарао је са „Radogna Cudelinouich de Tribigna" на основу овлашћења које му је дато ultimo iulii 1375.

10. Низ даље сачуваних књига почиње тек књигом L. Ref, 1378, која садржи записе од 6 августа 1378 до децембра 1381.

Осим ових саветских протокола у исто доба спада и први део књига сада названих „Lettere e commissioni di Levante" Овај назив, који им је дат у новије доба, није погодан, јер су писма „di Levante" и „di Ponente", слата на Исток и на Запад, дуго уношена у заједничку књигу, и одвајана тек у 16 веку (од 1566). У старије доба ове су књиге цитиране под називом „liber commissionum" (cons. rog. ult. sept. 1397) или „registrum commissionum" (ib. dec. 1398). Прва књига почиње 23 iulli 1359 и иде до године 1380, али је и она пуна празнина и нереда, јер су поједини њени квартови такође тек касније били повезани; листови не иду један за другим увек тачно хронолошким редом, комисије многих посланика недостају,[4] а многе важне године заступљене су само неважним цитатима трговаца или овлашћењима за куповање жита или за гоњење гусара.

Осим тога сачуване су још и књиге Diversa Cancellarie[5] (сада у дубровачком суду), а у поменуто доба спадају свеске 1354, 1364, 1369, 1371, 1376. Али и у њима има празнина; тако,например, у Div. Canc. 1369 испао је цео кватерн од септембра 1369 до фебруара 1370. Осим тога записи нису у хронолошком реду, јер су многи од аката унети у књигу тек неколико месеци или и година пошто су били написани.

Из целог овог доба сачували су се дакле у дубровачком архиву протоколи о саветским седницама од год. 1356 до јануара 1368, један

---

[3] Збрка у овим листовима је велика јер су кватерни несређени, а неред је још повећан уметањем једног одломка из 1375. Али поред очигледне повезаности самих листова опажа се и повезаност у садржини. У једном делу чита се 8 септ. решење „de scribendo comuni Catheri pro facto Giugi nostri ciuis, ut liberetur de ipsorum carcere" а у другом одломку чита се 5 окт. о одашиљању једног племића у Котор „pro facto Giuchi"; исто тако се чита 28 нов. на листу доле о избору Влаха de Grede за посланика жупану Сенку у Попово, а на другом листу, исто тако 28 нов. горе је написано шта тај „Blasius de Grede iturus ad Sencum" има да каже Сенку у име Дубровчана итд.

[4] Уосталом није немогуће да су посланици спочетка имали само усмене налоге. — Писма која су писана словенски уношена су у посебне копијаре; ти су се углавном сви изгубили, осим једне књиге из год. 1395—1421, коју је издао Пуцић.

[5] Већ 1440 се цитирају као „libri diuersarum cancellarie"

одломак из друге половине 1375 и осим тога разна писма и записи унети у књиге „Commissionum“ и (10) „Diversa cancellarie“, који су се сачували и из оних година за које су изгубљени записи о седницама.

II

На дан 24 децембра 1355, у недељу, умро је српски цар Стефан Душан оставивши свом јединомсину Стефану Урошу, тада осамнаестогодишњем младићу, своје пространоцарство које је био повећао припајањем многих македонских, тесалских, албанских и епирских крајева. Сваће које су се убрзо потом распламсале у земљама „imperatoris de Sclauonia“ или „de Rassia“, како су обично млетачка и дубровачка акта називала српског владара, морале су се наравно врло блиско тицати и Дубровника, који је био непосредан сусед Срба и бавио се углавном трговином у српским жупама и градовима.

Дубровник је тада још био под врховном влашћу Млетака, а његов највиши управљач био је *comes* или словенски *кнез* који је био слат сваке друге године из Венеције, и то из тамошњих најбољих племићких породица. Власт овог млетачког управљача била је наравно ограничена старим уговорима, а унутрашњим стварима општине уз њега су управљали домаћи *nobiles* или *властелини*, као судије или чланови разних саветских тела (consilium, словенски вијеће).

Сувоземна територија Дубровника је у то доба била тако незнатна да се из градских капија на обе стране по сувом стизало за сат и по на границу, „ad confinia Sclauorum“. *Astarea*, како се звала непосредна градска територија, обухватала је неколико малих приморских долина са виноградима и воћњацима, тзв. *comitatus* или *жуйе* углавном са двојезичним називима словенским и романским; Жрновница (Brennum), Шумет (Junchetum, Çoncheto), Ријека, (Umbula, Umbla), Затон (Malfum) и Груж (Grauossium). Границе ових жупа нису допирале ни до голих гребена стеновитих приморских планина, јер се и на морским падинама белих кречњака планина, високо изнад дубровачких кућа и воћњака, углавном изнад Жрновнице и Шумета, налазио још појас малих, сиромашних насеља загорских Словена, које је дубровачка општина стално гледала да преузме у свој посед куповином од српских краљева. На мору су Дубровчани држали низ омањих острва, која су се пружала од Гружа поред (11) обале ка северу и то углавном Шипан (Juppana), Лопуд (Dalafota) и Колочеп (Calamota); и далеко, усамљено острво Ластово (Lagusta) од давнина је признавало њихову врховну власт. На дан удаљености од ових малих сувоземних територија налазила се друга одељена територија, пре поморска него сувоземна, коју су Дубровчани 22 године раније (1333) за готовину и уз годишње плаћање успели да прибаве, искористивши вешто спорове између Срба и Бошњака: било је то дугачко и низом планинских врхова подељено полуострво *Стонски Рат* (лат. Puncta Stagni) са градом Стоном. Али власт над овим полуострвом још никако није била учвршћена и Дубровчани су се свим силама трудили да утврде Стон и ниску Превлаку, која везује полуострво

са копном. Дубровчани су се чешће, премда узалуд, трудили да је прокопају од мора до мора, јер су добро знали да се суседни Словени неће лако одрећи наде да поново завладају овим крајем. Нејасан је био политички положај блиског, дугуљастог острва *Мљета* (Meleta) које се пружа уз јужну обалу Стонског Рата. Скоро цело ово острво било је имовина прастарог бенедиктинског манастира, који се налазио на острву. Иако су млетачки „comites" на суседном великом острву Корчули, или и сами Дубровчани у 13 и 14 веку, повремено имали власт над овим острвом, исто се тако ни српски владари никад нису одрекли своје власти над њим; тако су цар Стефан (1349) и његов син Урош (1362) у привилегијама датим Дубровнику сва права на Мљет изричито задржавали за себе.

Главна жеља Дубровчана у то доба била је да заокругле Астареу све „ad summitatem montanearum", као и да даровима или куповином стекну цело приморје од Астарее до Стона. Острво Мљет раније или касније није им могло измаћи.

Што се тиче суседа, Дубровник је од давнина лежао на граници двају словенских крајева или племена. Са једне стране простирао се *Хум*, коме је првобитно припадало цело Приморје од Дубровника до Стона, као и крај Попово (лат. Ρароа) иза приморских планина, затим Стон са својим великим полуострвом и цела широка долина доње Неретве. Са друге стране била је *Трибунија* или *Травунија* са градом Требињем и многим планинским крајевима, као и са плодним приморским крајем *Конавлима* (лат. Canale), док се дуж мора, од (12) жрновничких млинова на дубровачкој граници, ширила све до улаза у Которски Залив, обухватајући и рушевине старог римског Епидаура, колевке Дубровника (тада Ciuitas uetus, слов као и данас Цаптат). Срби су често и дуго владали хумским земљама, али у доба Душанове смрти овај крај већ није био њихов. Хумско приморје северно од Дубровника све до Стона тада је припадало босанском бану Твртку, чији је намесник, *жупан Сањко*, син Милтена Драживојевића, столовао у Сланом на приморју и састајао се са Дубровчанима на граничним врховима, над Затоном и Ријеком; унутра у Поповом седела су властела Николићи, који су били подређени Санку и чији се род тамо одржао до 15 века. Конавоско приморје од Дубровника на југ остало је српско исто као и требињске планине. Требињем и Конавлима управљали су разни чиновници српскога цара, на пр. за последњих година Душанова живота *војвода* или *жупан Ненада Страхинић*. Ови чиновници седели су било у самом Требињу било негде у Конавлима, у градовима Ободу или Соколу, у дворовима на реци Љутој у Конавоском Пољу или у Витаљини на морској обали.

Дубровчани су својим суседима плаћали годишње порезе или „дохотке" и то у следећим износима: Србима су давали 1) 2000 перпера[6] на дан Св. Димитрије (26 октобра), тзв. „tributum S. Demetrii",

[6] Перпер (ὑπέρπυρον)је у 14 в. имао несталну, стално опадајућу вредност. На једну литру сребра се у Дубровнику 1370 рачунало 18 перпера, 1372 већ 19, 1383 20, 1422 чак 22. У односу на злато „ducatus de auro" је 1337 вредео колико два перпера,

српски „доходькь на Дмитров дьн"; 2) 500 перпера на „Велик дьн" (Ускрс) као годишњу накнаду за уступање Стона (tributum Stagni, tributum Pasche). Овај стонски трибут уступио је међутим цар Душан год. 1348 манастиру Св. Михаила и Гаврила у Јерусалиму, али су годишње суме исплаћиване калуђерима тек када би донели потврду од самог српског владара. Босанцима су пак Дубровчани плаћали 1) 500 перпера на дан Св. Блазија или дубровачки „Св. Влаха" и то опет за уступање Стона (tributum S. Blasii); 2) тзв. *могориш* (margarisium, magarisium), 60 перпера на дан Св. Михаила, порез који је био у вези са влашћу над суседном хумском земљом. Овај могориш (13)био је уосталом уствари најамнина или трибут за дубровачке винограде у Затону иРијеци, јер су се и ове мале жупе првобитно налазиле на хумској територији; за њих су Дубровчани већ у 10 веку, према сведочанству цара Константина Порфирогенита, плаћали захумским кнежевима годишње 36 „нумизмата". Сличан „могориш" плаћан је и за винограде у Жрновници и Шумету на првобитно требињској територији, али је он већ у 13 веку, уговорима са српским краљевима био замењен оним великим плаћањем на дан Св. Димитрија.[7]

Унутрашње стање у Дубровнику тих година није било сјајно. Читајући тамошње споменике човек наравно запажа пораст имовине, али је град био тешко погођен кугом 1348 г. Млетачки кнез Nicolò Barbarigo писао је на дан 24 маја 1355 својој влади: „Дубровник сигурно није више онакав какав је био пре десет година, јер је цвет добрих људи (la flor di boni homeni) потпуно уништен".[8] Год. 1363, после поновљене несреће, кугине епидемије, била су изабрана у Дубровнику тројица „officiales ad inueniendum modum populandi ciuitatem Ragusii", а помишљало се и на то да се пише папи „pro optinenda dispensatione contrahendi matrimonia in quarto gradu consanguineitatis et affinitatis", што се, наравно, односило пре свега на староседеоце, на племство, чији су цели родови баш средином 14 века нагло изумирали.[9]

Највећи део трговине[10] обављао се тада на копну, највише у српским крајевима, мање на Неретви и у Босни. Роба је ишла у унутрашњост Србије или директно караванима преко Требиња и Пријепоља или морем до романских муниципија Котора, Бара (Antibarum) и Улциња, које су тада биле под српском врховном влашћу, или до Св. Срђа (San Serçi) на ушћу Бојане, а одатле караванима у унутрашњост, где су у то доба главна емпорија били Призрен, Ново Брдо и Рудник. Сваки поремећај мира и поретка у овим крајевима био је

крајем 14 и поч. 15 в. и колико три (1399: $7\frac{1}{2}$ ducati = 1 libra argenti = 21 перпер), касније често и колико четири перпера.

[7] О могоришу упор. моје Handelsstrassen und Bergwerke von Serbien etc. стр.12.

[8] Љубић, Monumenta III 270.

[9] Cons. rog. 23 iulii и cons. maius 2 aug. 1363 (L. Ref. 1363)

[10] „La mazor parte" трговине у Србији: писмо угарском краљу 1371. (Старине I, 174)

опасан, јер Дубровник није могао да напредује без ове српске и босанске трговине. (14)

Било је уобичајено да се, чим умре један српски владар, одмах шаље посланство његовом наследнику ради потврде старих трговачких привилегија. Али је прошло више од годину дана а да није дошло до потврде старих трговачких привилегија код цара Уроша. Томе је узрок био не само рат Венеције са угарским краљем Лудвиком I, у коме су цар Стефан Душан а затим и Урош учествовали као млетачки савезници, већ нарочито унутрашње размирице које су се појавиле у Србији. О овим догађајима говори византиски цар Јован Кантакузен, који се мало пре тога (1354) одрекао цариградског престола и ступио у манастир, где се бавио писањем својих мемоара. Његова вест налази се скоро на крају његових мемоара. „У то време је и краљ (Κράλης значи код њега Душан) господар Трибала (тј. Срба) умро, и међу Трибалима је избио велики неред. Симон, брат краљев, и тада управник Акарнаније,[11] гледао је, наиме, да се дограби врховне власти над Србима, пошто је наводно њему више и припадала, и при овом подухвату имао је на својој страни многе трибалске велможе. А Урош, краљев син, почео је да ратује са својим стрицем око очевог наслеђа. А Јелена, његова мајка, будући подједнако неповерљива и према своме сину и према Симону, мужевљевом брату, подвргавши себи много градова и сакупивши не малу силу, држала је власт за себе, не ратујући ни са једним ни са другим, али и не помажући их у борби. Који су пак међу тамошњим велможама били моћнији они су слабију господу истерали из њихових градова и подробили себи суседне градове; једни од њих подупирали су краља, али нису били лично присутни и нису му се покоравали као своме господару већ су му само слали појачања као да су му савезници и пријатељи; други су помагали Симону, његовом стрицу. А неки од њих нису прилазили никоме, већ су, држећи окупљене своје снаге, чекали шта ће бити, хотећи пристати уз онога ко се одржи на врху. И тако су и даље остајали побуњени, подељени на безброј странака (καὶ εἰς μυρία τμήματα διαιρεθέντες ἐστασίαζον)".[12] О овим српским нередима после смрти цара Стефана прича и други савремени грчки сведок Нићифор Григорас.[13] И он такође (15) при крају свог историског списа говори, наравно само у мало речи, о „грмљавини и бури" (θόρυβος καὶ ζάλη), који су новом „наследнику власти" (τῷ νέῳ τῆς ἀρχῆς διαδόχῳ) приређивали, нарочито „управници покрајине и градова"; али је из његових прича јасно да није био добро обавештен о тим стварима, јер Симеона, Душановог брата, сматра сином преминулог цара. Али оба Грка опширно пишу о упаду Нићифора, сина последњег епирског деспота, у Тесалију и Епир. Он је брзо искористио ове околности, и за време распадања српске државе

---

[11] Акарнанијом Кантакузен изричито назива крај око Арте, дакле Епир.

[12] Jo. Cantacuzenus lib. IV cap. 43 поч. Кантакузен је своје мемоаре писао убрзо потом, још за живота Урошева.

[13] Nicephorus Gregoras lib. XXXVII cap. 13.

се учврстио у покрајинама свога оца, али је већ убрзо затим пао на реци Ахелу у боју са Албанцима. И епирски летописи монаха Комнена и Прокла, написани око год. 1400, причају како се царев брат Симеон, по смрти Душановој и упаду Нићифоровом, с војском од 4—5000 Срба, Грка и Албанаца, имајући своје седиште у Костуру (Kastoria), прогласио за цара српског и како је ратовао за власт у Србији; али када је, наводно, сазнао за Нићифорову смрт, оставио планове о Србији и преместио свој престо у тесалиску Трикалу, не мешајући се више, колико знамо, у српске ствари.[14]

На дан 11 августа 1356, осам месеци по Душановој смрти, у дубровачким књигама први пут се одреди „ambaxiata itura ad dominum imperatorem Sclauonie", са решењем да се припреме коњи за то посланство. Али посланици Марин Бунић и Живе Николин Гундулић нису отпутовали одмах, већ су тек последњег дана октобра добили наредбу да се за осам дана припреме, на шта им је 9 децембра поново наређено да се до прве идуће среде, дакле до 14, снабдеју коњима и слугама и свим потребама за пут и то под претњом казне. У исто време дошла је вест да је српски великаш Жарко (Siarcus) у зетским крајевима, вероватно код царинарнице Св. Срђа на доњој Бојани, задржао робу дубровачких трговаца у толикој вредности да је Велико веће дана 22 октобра решило да ради ослобођења те робе пошаље специјалног изасланика Жарку и за тај задатак изабран је Baye de Baiaça из породице која се прво латински звала Balatia а словенски Болачић.[15] (16)

После нове године 1357 „consilium rogatorum" на дан 3 јануара решило је да се причека да стигну трговци из Србије и „propter noua que apportabunt" да се изнесе на Велико веће да ли да се толико пута одлагано посланство пошаље цару или не. На то је Велико веће дана 9 јануара одлучило да посланици Марин Бунић и Живе Цријевић (Çereua) — Живе Гундулић се ту не помиње — треба да отпутују што пре (quam citius fieri potest) и да се њихово изговарање на болест има одбацити; истовремено је примљена одлука да посланство иде без дарова (quot ampaxiata itura in Sclauoniam ire debeat inania) и без заклетве. Али је тек 29 јануара Велико веће наложило кнезу да заједно са својим Малим већем састави инструкције за посланике дајући му такође пуномоћ да набави дарове за српског цара. Ипак су вести из Србије биле такве да се још током целог фебруара одлазак одуговлачио док није најзад одређен за 2 март, али и када је тај дан дошао, био је одложен још до 5 марта пред подне, али под претњом од 1000 перпера за сваког посланика, после кога је датума посланство најзад кренуло.[16]

---

[14] Гласник XIV, 238. И најстарији текст српских летописа (Šafařík, Památky стр. 53) написан убрзо после 1371, каже да Симеон „v grčьskoj zemli v gradu *Trikalě* carstvova" и да је тамо и умро.

[15] Monumenta Ragusina II, 159, 169, 170.

[16] Monumenta Ragusina II, 171—177.

Међутим су у Дубровник била стигла од српског цара 2 писма, која су сачувана. Прво од 10 јануара 1357[17] било је општа објава страним трговцима, Дубровчанима, Млечанима и другима, да свак сме слободно да долази у његову земљу, у Призрен или ма где другде без ма каквог задржавања од стране српских великаша или чиновника; ако ко трговцима одузме робу цар ће то надокнадити а исто тако ни „мати царства ми, госпођа царица" ни сам цар неће им ништа одузети без плаћања. Друго писмо дано „мјесеца ђенара" без ознаке године, али несумњиво из 1357, писано је кнезу и Општини дубровачкој поводом поменуте заплене робе у Зети, где је посланство упућено директно Жарку очигледно остало без резултата.[18] Цар се позива на претходно писмо о слободи трговине упућено (17) Дубровчанима и другим градовима и пише да је царину у Призрену даровао тамошњем храму Св. Арханђела који је основао његов отац славне успомене, а да је „тргове зетске", тј. приходе тамошњих царинарница још његов отац преписао старој супрузи, мајци Урошевој, што знамо и из савременог писма Улцињаца Млечанима од 14 маја 1357, где се као врховна владарка над Улцињем помиње „dominatio nostra, domina imperatrix Sclauonie".[19] Уз то млади Урош додаје: „А о Жарку, што вам је узео, није знало царство ми док ми то нисте рекли; и пошаљите ми добре људе да би дотерали Жарка пред царство ми, да би вам га дало царство ми, да би вам платио све седмоструко. А у Свети Срђ сам послао властеличића царства ми Влкшу да тамо буде и да вас чува од сваке сметње и од Жарка и од сваког другог."[20] Ова писма сведоче о самосвести младог владара, али су се Дубровчани очигледно устручавали да му потпуно верују.

Дубровачко посланство стигло је цару баш када је мењао своју престоницу. На дан 10 априла 1357 био је још у Скопљу, где је двојици которских племића у српској служби, Василију Маринчелу Биволичићу (његов род се латински писао Buualiça, а касније Bolizza) и Трифуну Миховићу Бучићу (латински Bucchia) преписао острво Мљет код Дубровника у наследну баштину[21]. Из увода ове даровне повеље види се да је тада у Скопљу била присутна и царева мајка,

---

[17] Monumenta serbica p. 153. Датум самог оригинала је погрешан (6864, инд. 10, 10 јан.), јер инд. 10 спада у години 6865 византиске ере (тако је исправно на Урошевим повељама н.д. стр. 155, 158 и 163) и зато то писмо стављам не у јануар 1356, већ у јануар 1357, пошто се највећи део писама у канцеларијама уређеним по византиском начину датовао само по *индикцијама* писар није могао лако погрешити у индикцији, већ пре у мање уобичајеном датовању.

[18] Посланик Baye de Bayaça 16 фебр. 1357 био је опет у Дубровнику. Mon. Rag. II, 174.

[19] Љубић, Mon. III, 343.

[20] Mon. serb. p. 175. Влкша је можда исто што и „Voxa çefalia de Çenta" 1349. Mon. Rag. II 83.

[21] Mon. serb. 155—156. Hopf, Gesch. Griechenlands im Mittelalter (Ersch-Grubers Encyl. св. 86) стр. 37 је сасвим погрешно „Баса Баринчела Биволичића" претворио у *Балшу* а Бучића ставио у албански род Буа. Породице Buchia и Buualiça вековима су биле на челу которског племства и немају никакве везе ни са Балшићима ни са Буовцима.

„царица Кира Елена", патријарх Сава, сви митрополити, манастирски игумани, сва „велеможна властела",и укратко сав „збор српски", да је дакле ово даривање потекло из српског сабора. Из тога се види да су Дубровчани намерно одуговлачили са својим посланством док се овакав сабор не састане. Њихови посланици, и то тројица: Марин Бунић, Живе Николин Гундулић и Живе Чријевић, нашли су цара у Призрену,[22] предали му дарове, изнели своје жалбе и своје жеље и свој задатак су (18) тако добро извршили да је под руководством логофета (канцелара) Драгослава већ 24 и 25 априла сачињено 5 царских повеља потписаних и у Призрену и у оближњем царском двору, Рибнику. Једна повеља потврђивала је слободу трговине уопште, друга, са златним печатом, свечано је обнављала привилегију цара Стефана из године 1349 са свим њеним подробностима, трећа је потврђивала очево даривање годишњег ускршњег трибута од 500 перпера за Стон Богородичном манастиру на гори Синају,[23] четврта је позивала да помогну поменутим Биволичићу и Бучићу у држању острва Мљета, и пета је, најзад, општини даривала ону земљу изнад дубровачких винограда, у подножју планина, од речице Љуте у Жрновници до села Курила (сада Петрово Село) у планинама над Ријеком, где је почињала босанска граница.[24] По повратку посланика са овим повељама, већ 12 маја у дубровачком Великом већу изабрана је комисија од 6 чланова за примање „terreni, quod est supra omnes vineas hominum de Ragusio, quod terrenum concessit dominus imperator Stephanus Vros communi Ragusii" и то из руку специјалног царског посланика, који је био царев „frater de lacte", чије име, нажалост, није забележено.[25]

У јесен исте године стигао је у Дубровник посланик „domini Symçe", тј. Симеона, Урошевог стрица, неки албански велможа Василије Çenosi из Валоне, који је у пролеће пре тога постао дубровачки грађанин. Из прилично нејасног записа о заседању „consilii rogatorum" од 5 септембра 1357 године видимо да је овај посланик донео писмо од Симеона и усмену поруку која се односила на спор између њега и његова синовца, цара Уроша. Одговорено му је такође писмом, веома опрезно, а посланику је уз то дат и усмен одговор да Дубровчани желе да буде мир између Симеона и његовог синовца, и ако могу (19) они нешто да предузму за смирење обеју страна, да ће то веома радо учинити.[26]

---

[22] Обретоше царство ми в Призрене с чьстиом и з даром. Mon. serb. 164.

[23] У томе има некакве грешке, јер се очево даривање односило на храм св. Арханђела у Јерусалиму.

[24] Mon. serb. 157—165. Изгледа да је даривање Мљета Бучићу и Биволичићу остало неизвршено; миром у Оногошту 1362 (Mon. serb. 170) цар Урош је обновио своја права на Мљет, помињући права „опата" и „доходак царски" не помињући ни речју ова два Которанина.

[25] Mon. Rag. II 183 (fratrem de lacte nomine...). Име је свакако било словенско, које канцелар, Италијан по рођењу, није умео да запише сам без туђе помоћи и оставивши празно место није више доспео да га попуни.

[26] Mon. Rag. II 193 (тачно штампано). „Uelemus libenter quod pax esset inter nos" (тако у оригиналу, али по смислу треба да буде *uos*) „et nepotem uestrum. Et si per nos aliquid operari posset parati sumus ad omne beneplacitum et voluntatem pro paciffico statu ambarum partium".

III

Следеће године 1358 околности су се сасвим промениле. На дан 18 фебруара завршен је мађарско-млетачки рат миром у Задру, којим није био обухваћен српски цар и којим су сви далматински градови и острва препуштени угарској круни, а међу њима и Дубровник. Последњи млетачки кнез у Дубровнику, Marco Superancio, отпутовао је, а последњег дана фебруара у граду је заведена привремена управа, подешена тако да се свакога месеца бирао специјалан rector (словенски израз кнез остао је у употреби и за дубровачке ректоре). На дан 28 јула стигао је Петар, бискуп ђаковски или босански, и као посланик Лудвика I Угарског донео је краљевску привилегију, дату 27 маја у Вишеграду, која је потом за 168 година била основа међународног положаја општине дубровачке. За годишњи трибут од 500 дуката, који је даван угарском краљу, Дубровнику је остављена потпуна самоуправа и допуштена му слободна трговина са Србијом у свако доба, било да је краљ угарски са Србима у миру или у рату, као што је баш било у том тренутку. Краљ Лудвик овом повељом даровао је Дубровчанима и приморје од села Курила до града Стона, дакле цео онај појас од границе градске Астареје до Стонске Превлаке на територији босанскога бана, који је био под угарском врховном влашћу. Али до стварне окупације овог приморја дошло је тек после 40 година (1399) новим, посебним даривањем од стране босанског краља.[27]

Ситуација је за Дубровчане била опасна, јер су постали поданици угарског краља који је баш тада ратовао са њиховим српским суседима.[28] (20) Осим тога у њиховом суседству појавио се нов српски заступник, жупан Војислав, син Војинов, чија је територија обухватала не само Требиње с Конавлима, већ и у унутрашњости и Гацко, градове на Дрини и далеку Сјеницу. То је несумњиво био онај исти Војислав који је 1343 године, као велможа српскога владара, био гошћен у Дубровнику и онај исти „conte“ (жупан) који је октобра 1358 године у месту Железнику у Кучевској Крајини (данашњи пожаревачки крај) запленио неки товар олова, власништво дубровачких трговаца.[29] Већ 20 фебруара 1358, пре него што је стигла вест о Задарском миру, послат је Симе Рестић као посланик Војиславу. А 17 марта Велико веће је решило да отправи без одлагања посланство „imperatori Sclauonie“ који је и сам био у близини, у Зети или чак и ближе (si ipse

---

[27] Д-р П. Матковић, Прилози к трговачко-политичкој хисторији републике дубровачке. Дубровачка република под угарско-хрватском заштитом, у „Раду југославенске академије“ VII (1869), 186—286, веома опширно описује односе Дубровника према Угарској у доба угарског протектората 1358—1526, на основу повеља дубровачког архива (прилози у Старинама св. I)

[28] Још пре склапања мира угарски краљ хтео је да иде „contra sismaticos Raxie cum cruce“ и желео је помоћ Млечана за склапање мира са њима. Љубић III, 363 (можда из 1357)

[29] „Nobilis vir Vislauus“ 1343 гошћен је у Дубровнику. Mon. Rag. I 135. Кучево: упор. Handelsstrassen стр. 57, нап. 186. Отац његов Војно помиње се 1325 Mon. Rag. II 317, и никако није идентичан са *ћесаром Војихном*, намесником Драме, који је, према Кантакузину тамо живео и после 1355, док је Војно већ 1347 био мртав:

erit in Çenta aut a Çenta citra); 27 марта изабрани су за ово посланство Марин Менчетић и Климе Држић, па је решено да имају цару предати поклон у вредности од 1000 перпера и наређено да се опреме лађе којима би посланици отпловили у зетска пристаништа[30]. На то је 23 маја решено да се отправе посланици и Војиславу (са даром у вредности од 500 перпера) и босанском жупану Санку са позивом обојици суседних словенских владара да дођу у посету и на гошћење у Дубровник. Изгледа да је Дубровчанима било пошло за руком да се споразумеју са Србима и пошто су променили врховног владара, али не на дуго. На јесен су се пријатељски односи почели кварити, јер је угарски краљ почео ратовати са Србима у Подунављу и у исто време је преко свог хрватског и далматинског бана позивао и Млечане у рат, тражећи бродове за поморски поход на (21) српске обалске крајеве.[31] У септембру су Дубровчани имали мање неспоразуме са Которанима, са којима су дотада били велики пријатељи; у исто време жупан Војислав писмом се жалио на штете које су му чињене на граници, па је чак у октобру иступио са очигледним непријатељским намерама против Дубровника и Стона. У децембру је међутим, с њим поново склопљен мир, а страже на Стону и у Астареји су распуштене.[32]

После тога, преко зиме, односи са Војиславом били су сасвим пријатељски. Јануара 1359, када се бавио на мору у Конавлима, посланици Живе Павлов Гундулић и Јаков Менчетић у име Дубровачке општине предали су му дар, чоју у вредности од 400 перпера, и звали га у Дубровник подвлачећи изричито да би најлепше могао да стигне преко мора (очигледно из Цаптата) а не по суву, вероватно да не би дошао са великом наоружаном дружином, већ само са неколико другова, и то на дубровачкој лађи, за то већ припремљеној; али Војислав овај позив није примио. У исто време (8 јануара) био је послан из Дубровника курир (cursor) српскоме цару са питањем коме треба да се изручи „tributum S. Dimitrii" за прошлу годину чија је исплата због јесењих догађаја очигледно закаснила; а када је дошао одговор трибут је (9 фебруара) према царевом писму предат жупану Војиславу.[33]

Altomanus filius *quondam* Voyni 1347, Mon. Rag. I 279,280. Жупан Алтоман заједно с братом Војиславом помиње се у которском привилегију 1351, Mon. serb. 152. Њихова генеалогија изгледа, дакле, овако:

Војно, око 1325

жупан, касније кнез Војислав 1343—1363

жупан Алтоман око 1347—51

жупан Никола Алтомановић 1366—1374

[30] Mon. Rag. II 214. Цар Урош је 2 јуна 1358 опет био у Призрену, Mon. serb. 165.

[31] Хрватски бан писао је Млечанима 6 октобра 1358 из Книна о рату угарског краља „cum rege siue imperatore Raxie seu Servie". Љубић IV, 6.

[32] Pax facta est cum comite Voyslauo, 28 dec. 1358 Mon. Rag. II, 258

[33] Mon. Rag. II 260, 264.

На пролеће су се угарско-српски односи потпуно покварили због ратног похода који је угарски краљ Лудвик I лично повео против цара Уроша. О овом походу даје занимљиву вест савремени Флорентинац Matteo Villani.[34] Начин на који је, према његовом причању, угарски краљ обезбедио себи лак прелаз преко Дунава баца нову светлост на унутрашње прилике у Србији и потврђује причање Кантакузиново о нередима који су настали после смрти цара Стефана. Две српске велможе у Подунављу, чија имена Вилани није записао, ратовали су међусобно, а цар Урош није имао довољно утицаја да их смири, нити довољно моћи да их принуди да положе оружје. Када је најзад онај слабији увидео да код свог владара неће наћи помоћи и да ће (22) подлећи у боју, обезбедио је себи тајно помоћ прекодунавских Мађара. Овом помоћи је свог противника, који је већ своју победу сматрао сигурном, изненада поразио у одлучној битци у којој је његов противник остао на бојишту. Он сам је прешао под власт угарског краља и тиме му отворио приступ у Србију. Маја 1359 силна угарска војска прешла је преко Дунава на територију тог српског велможе, завладала је подунавским и посавским равницама, у подножју српских планина (alle grandi montagne di Rascia) после дуге борбе потукла војску цара Уроша и продрла све до самих планина у унутрашњости Србије у дубину од осам дана путовања, вероватно до Рудника и Ужица. Али у планинама Угри нису нашли никаквог плена јер су Срби били све однели у шуме (alle selve). „Краљ Срба (rè de Servi) или краљ Рашке (rè di Rascia) није се усуђивао да се појави на пољу, већ се са целим својим народом, по њиховом обичају, повукао у шумска утврђења (alle fortezze delle boscaglie) где није могао да им смета нико, а да притом и сам не буде угрожен". Исто тако мањи угарски одреди били су стално узнемиравани од стране сељака (villani), и када је и сам угарски краљ приспео са другом војском, његове велможе му нису дозвољавале да се лично усуди у планину. После месец дана краљ Лудвик, видећи да више ништа неће постићи, вратио се опет преко Дунава.

После овог угарског упада у Србију Дубровчани су први пут у пуној мери осетили велике незгоде које су произашле из њиховог потчињавања угарској круни[35]. Већ током јула Срби на граници држали су се тако непријатељски да су свуда биле постављене страже, Стон чврсто поседнут, а на острвима заведени дневни и ноћни сигнали ватром и димом. Војислављев „севаст" (чиновник) у Конавлима отео је сву имовину Дубровчанима, који су тамо држали поља и стада, а осим тога сам Војислав је тражио да му се изда његов непријатељ по имену Рује (Ruya) који је са браћом и родбином био утекао у Дубровник. Живе Павлов Гундулић отпутовао је као посланик дубровачки (у јулу) Војиславу и нашао га у Гацком. Жупан је био гневан. Причао је посланику да ће сам кренути чак на Железну Плочу,

---

[34] Villani IX 22 Di una bataglia tra due baroni del Re di Rascia, IX 32 Come il Re d'Ungheria passò nel Reame di Rascia (Muratori, Scriptores XIV 554, 562).

[35] Dum Vestra regalis Maiestas de Sclauonia in Hungaria reversa fuit. Писмо (од авг.) краљу угарском Mon. Rag. II, 281.

висораван код села Бргата, са које се видела цела Астареја, а која донекле доминира и над (23) положајем самог Дубровника.[36] „Одмах ћу поћи говорио је, са целом својом војском чак на Железну Плочу и тамо ћу се поставити са целом својом војском и пленићу све жупе дубровачке, чак ни манастире нећу поштедети. А осим тога узећу вам Стонски Рат, јер је мој: ја сам жупан хумски (comes Chelmi), а Стонски Рат је седиште жупана хумских, дакле мој је". Истовремено наредио је да се заплене сви дубровачки каравани који су ишли од Препоља. Његове предње страже већ су пљачкале (6 августа 1359) на Ријеци код Рожата и у Шумету, уништавале су винограде и воћке, рушиле сеоске домове, па чак заробиле и једног од првих Дубровчана, Климента Држића, који је често ишао као посланик словенским владарима. При том је Војислав изјављивао да за ово непријатељство има наредбу од самог српског цара, зато што је угарски краљ упао у његову земљу. Из Дубровника је истина било послато изасланство угарскоме краљу и тражена помоћ од Николе, бана хрватског и далматинског, чија се територија пружала чак до ушћа Неретве, као и бану Твртку босанском, али је већ било касно и ускоро потом је већ и Војислав сам био на граници. Половином августа су Дубровчани уговорили с њим, премда нерадо и са жалошћу, мир за суму од 4.000 перпера, углавном да би спасли заробљене трговце и своја села и винограде. Исто тако имали су тешкоћа на мору са пиратима из града Будве, поданицима српског цара, и када су једну од њихових лађа ухватили, јавно су ослепели три заробљеника Будванина као морске разбојнике, позвали су Млечане писмом да „castrum Budue" као гнездо непоправљивих гусара поруше ради осигуравања поморске трговине.[37] Али већ крајем августа биле су прилике опет толико устаљене, да је Општина послала једног свог преговарача у Конавле Војисављевом кефалији Милману да преговара о куповини жита на градске амбаре.[38]

Ипак је Војислав следеће зиме опет претио да ће се на лето спустити пред Дубровник и да ће Дубровчанима одузети све територије све до градских зидина. Осим тога у јануару 1360 стигла су у град два посланика старе царице, Урошеве (24) мајке, који су тражили да им се изда новац и златан накит које је покојни цар Стефан био депоновао код Мароја Гучетића, а које тај дубровачки властелин наводно до тога дана није био вратио; при том су у име своје господарице изрицали претње и то веома опасне. Посланици су били позвани (28 јануара) у „consilium minus" и тамо им је прочитано не само писмо цара Стефана из Сера од фебруара 1354, регистровано у дубровачкој канцеларији, по коме је Мароје Гучетић тај њему поверени депозит пред многим сведоцима у Дубровнику предао Николи Паштровићу и једном монаху, царевим посланицима; ту им је прочитана и повеља за сребрним висећим печатом, у којој је цар Стефан 5 децембра 1355 под Бером

---

[36] Железна Плоча и Тумба се помињу у Бргату све до 15 в. али су сада ова имена тамо већ заборављена.

[37] О спору са Војиславом види Mon. Rag. II, 276—286.

[38] Комисија „Qualislaui Guranouich in Chanal a Milman çefalia" од 30 авг. 1359, у Mon. Rag. 1. c. испуштена (Lettere 1359—1380) f. 10 *verso*.

(Berrhoea у Македонији) мало пред своју смрт изјављивао да му Мароје Гучетић, који је „стајао у дому царевом" у служби коморника, није остао ништа дужан и да нико, ни „госпођа царица ни господин краљ" (Урош), нити макоји велможа или Грк или Латинин или Сасин нити ма ко други нема права да ма шта од њега тражи. Али се тим цар Урош и његова мајка нису задовољили. Годину дана касније, 19 априла 1361, стигла су три писма од цара Уроша са истим захтевима, и Дубровчани нису знали шта друго да чине до да већ сутрадан пошаљу свога канцелара краљу Лудвигу угарском да овај посредује, што је међутим врло брзо покварено због избијања нових непријатељстава.[39]

Међутим се указала прилика за поновно зближење са српским двором и то када је требало да млади цар Урош слави свадбу са ћерком угровлашког војводе Александра, Аном.[40] На дан 30 јула 1360 Велико веће је решило „de mittendo ambasciatam domino imperatori Sclauorum ad gaudendum de nuptiis eius, pro confirmatione pacis et pro bono mercatorum" а за посланике су изабрани Михо Држић и Јаке Менчетић, који су осим своје усмене поруке имали да предаду и достојне дарове.[41] Посланство се (25) цару претставило „на Сјеницах", дакле на територији која је, како се види из догађаја у следећој години, спадала под Војислављеву власт. Пошто су посланици осим својих честитки, поднели и жалбе на многе царине које су недавно биле уведене а које пре тога нису постојале, цар Урош је милостиво 29 септембра 1360 потписао хрисовуљу са златним печатом, у којој је укидао све царине које нису биле заведене још у време његовог оца и његовог деда, узимао под своју заштиту дубровачку трговину, и свој властели, кефалијама и кнежевима забрањивао да Дубровчанима ма на који начин сметају у трговини. Ова је повеља нарочито интересантна зато што се осим цареве земље изричито спомиње територија кнеза (више не жупана) *Војислава* и властелинсво *Балшића* у Зети, о коме дотле нигде није било речи, као што касније више ништа не чујемо о царинама старе царице, које се првих година Урошеве владе помињу у зетским пристаништима.[42] То су први јасни трагови распада српске државе. Таквих посебних властелинстава као што су била „држава„ Војислављева и земље Балшића тада је вероватно било још неколико, нарочито у Македонији, само што су у повељи поменуте само оне две суседне покрајине по којима су Дубровчани највише трговали.

[39] Писмо о овим „certis parasidibus (=слов. поклад, depositum) auri et de certa quantitate pecunie" у Lettere e Comm. 1359—1380, f 14' (краљу угарском фебр. 1360, Mon. Rag. II, 289), f. 22 (истоме 20 апр. 1361: et iam est annus ellapsus, quod similes literas nobis destinauit, тј. rex Raxie) и f. 21 (одговор угарског краља дат: Capronіça 8 madii 1361). Оба писма Душанова код Пуцића II 22—24. У дубровачким протоколима се царица назива (Mon. Rag. 288) domina *imperatrix*, али у писмима писаним угарском краљу, који није признавао ову титулу, „mater (genitrix) *regis* Raxie" а Урош исто тако *rex* Raxie као и Душан: „*rex* Stephanus, pater istius regis Raxie".

[40] Ancha regina Servie 1370. Theiner Mon. Hung. II 95, 98.

[41] Excerpta Mattei у Mon. Rag. II 293.

[42] И на вјеру царства ми да греду или *на Зешу на Балшикје* а или на *државу кнеза Војслава* и у земљу царства ми. Mon. Serb. 168.

У исто време је у лето закључен мир између Дубровника и Будве уз јемство српског патријарха. Можда је због те ствари Климе Држић послан 19 октобра 1360 барком као посланик зетскоме митрополиту, који је тада столовао у манастиру Св. Михајла на малом полуострву које се са јужне стране пружа у спољашњем басену Которског Залива.[43]

Али су се у зиму опет поновиле претње и разне новости од стране Војислава, тако да су се Дубровчани још у децембру 1360 на то жалили код цара Уроша и његове мајке, али не преко посебних изасланика већ обичним писмом преко трговаца који су боравили у Србији.[44] На лето се међутим из ових несугласица изродио рат са Србима, много гори него што је био онај први сукоб са Војиславом пре две године. У јуну 1361 цар Урош је наредио да се затворе сви дубровачки трговци у његовој земљи. У исто време наступио је претећи и Војислав, сакупљајући све своје пријатеље и сроднике и сву своју војну силу и припремајући се, како је говорио, да (26) заузме Дубровник и Стон. Осим тога су и Которани, српски вазали, који су дотле са Дубровчанима увек били добри пријатељи благодарећи многим трговачким и сродничким везама, поставши подређени Војиславу, постали најгори непријатељи Дубровника и самовољно су потпиривали свађу која се заоштравала.[45] Дубровчани се нису бојали за свој град који је био утврђен зидинама и кулама као и непроходним стенама са сувоземне стране али су се јако бринули за Стон и поред свих нових опрема. Ових брига ослободили су их пријатељство суседних Босанаца као и оружана помоћ хрватског и далматинског бана. Али су зато тешко страдале мале плодне дубровачке долине око самога града. Најпре је Војислављев кефалија Милман опљачкао Жрновничку жупу. После њега, на дан св. Петра, нова јача војска упала је у целу Астареју око града, пљачкала и палила домове, одгонила стада, убијала и заробљавала кога год је стигла. Не могући се опирати српској сили, Дубровчани су и сами рушили зграде и села, повлачећи се у градске зидине. Срби се нису усудили да нападну сам град. Једино средство одбране које је било преостало опседнутим Дубровчанима било је да прекину сав довоз соли у унутрашњост, и то на целом приморју од Неретве до Зете и даље до Албаније, чиме су пастири ових крајева ускоро били тешко погођени. Затим су расписане награде за паљење Војислављевих амбара и сенара у Гацком и Сјеници, и најзад су упорно блокирали Которски Залив оружаном флотом. Сви Которани у Дубровнику били су затворени и постављена комисија која је имала да припреми продају све которске имовине у граду и у Стону, кућа, земље и трговачке робе, чиме су најтеже били погођени которски племићи настањени у Котору и Дубровнику — цењене породице Трукуло, Мацедауро, Базилио, Бучићи итд. Исто

---

[43] Mon. Ragus. II, 291 и 294.

[44] Mon. Rag. II, 296.

[45] Cons. rog. 26 iulii 1361: quod opera ipsorum (Которана) plene et euidenter apparet per copiam I littere imp(eratoris).

тако су задржани у граду сви српски трговци из Призрена, поданици српског цара, и то заједно са својом робом.

(241) Али некадашње Душаново царство већ је било почело да се дроби на мање самосталне делове, и Дубровчани су у свом суседству нашли на српском тлу савезника који је био непријатељ Војислава и Которана, па тим и самога цара. То су били они *Балшићи*, браћа *Ђура* и *Страцимир*, синови Балше, господари Бара, Будве и изгледа тада већ и Скадра. Они су већ при самом почетку Војислављевих непријатељстава (242) послали у Дубровник свог посланика, опата бенедиктинског манастира Девице Марије на Р'тцу (Ртац, лат. Reteç) код Бара, са пријатељским понудама, после чега су изабрани за почасне дубровачке грађане. На то је у јулу 1361 дубровачки посланик Климе Држић путовао к њима, будући да су они „amici nostri charissimi et çitadini", да од њих прими грађанску заклетву и да склопи уговор о пријатељству и одбрани за случај мира и рата.[46] При том је требало да их позове да поморске подухвате Дубровчана против Котора потпомогну на суву плењењем винограда и целе територије которске, а и да им саопшти да се Војислав спрема да заузме њихов град Будву са околином; нека га, дакле, добро поседну.[47] Дубровчани су такође ступили у велико пријатељство са Балшићевим кастеланом у Будви *Површком* (Pourescus), који је управљао овим градом од 1361—1364; њему су давали оружје за рат против Котора, примали од њега заробљене Которане, слали му жита и новац и дали му и дубровачко грађанство (29 октобра 1361). У исто време су пријатељи Балшића, нарочито Улцињани (међу којима је прва личност био *Првош*, Peruosius de Seuasto), слободно трговали у граду без обзира на рат са Србима.[48]

Отпор Дубровчана, њихов савез са зетским господарима, а можда и неке друге нама непознате околности побудиле су цара Уроша да још током летњих месеци покуша да склопи мир, и то преко свог посланика. Из непотпуних вести које су о томе сачуване први пут сазнајемо за неке особе које су тада имале највећи утицај на српском двору и које су касније и за самога цара постале од пресудног значаја. На заседању Великог већа од 29 јула 1361 дата је пуномоћ кнезу и Малом већу да што лепше одговоре и усмено и писмено посланству српског цара, и да пишу цару и *Вукашину* и другима којима нађу за потребно. Исто тако сазнајемо да се царев посланик звао *Марко* и да је имао депозит у Дубровнику, који му (243) је овом приликом враћен под условом да не сме куповати робу за извоз ни из тога депозита ни за 15 литара сребра *Вукашинове жене*, које су му очигледно на његов захтев такође биле издате из неког депозита.

---

[46] Комисије за „Straçimir et a Çura de Balsa", јули 1361 (ректор Nic. de Saracha), Lettere 1359—80 f. 28'.

[47] Et se ello (Voyslauo) habesse Budoa in le sue mani, a vuy seria destruçion et dampno grandissimo, et conforto delli detti nostri inimisi. Ib.

[48] Из вести год. 1361 и 1362 је јасно да commune Dulcinii тада још није била подређена Балшићима, чак су 10 септ. 1362 Дубровчани послали изасланство „illis de Dolçigno *ad tractandum pacem inter ipsos et illos de Balsa*".

Четврти дан потом (2 августа) истоме посланику одговорено је на његово заузимање за призренске трговце задржане у Дубровнику, којима је потом убрзо (22 августа) дозвољено да сами оду из града, али без робе, која је остала заплењена.[49]

Ту, дакле, први пут читамо у дубровачким записима име потоњега краља Вукашина и нема сумње да царев посланик Марко, који је том приликом преузео свој депозит заједно са депозитом Вукашинове жене, није био нико други до син Вукашинов, каснији славни *краљ Марко*.

Име Вукашиново се пре 1361 јавља само двапута. Први помен о њему је још из доба цара Стефана год. 1350, где се *жупан Вукашин* помиње као управник македонског краја око Прилепа, који је и касније стално остао његова територија и који је после његове смрти прешао у руке његових синова. Други пут се у привилегији града Котора, датој од стране цара Уроша „sotto la fiumara de Scutari" наводно 1355, сачуваној само у италијанском преводу помиње међу дворанима као сведок и *челник Вукашин*.[50] Нешто сигурнији податак имамо (244)о познатом Вукашиновом брату *Угљеши*, кога је јула 1346 Душан послао за владара у крајеве око Дубровника, али очигледно само на кратко време.[51] Касније вести називају оба брата „Мрњавчевићима"; Дубровчанин Мавро Орбини (1601) каже да су они били пореклом из Хума, и да се њихов отац звао Margnaua", а Орбинијев земљак и савременик Лукарић (1605) назива њиховог оца „Margna". Али у савременим споменицима се о овом пореклу не налази ништа, сем што се године 1280—1289 у Требињу спомиње неки *казнац Мрњан (Margnanus)* као чиновник краљице Јелене, мајке

[49] 1361, 29 iulii. Ректору и cons. minus дата је пуномоћ „posse respondere domino imperatori Sclauonie ad ambaxiatam, quam misit, per pulcriorem modum, qui uidebitur eis, per litteras et oretinus, et posse scribere *imperatori et Volcasino* et aliis quibus videtur". — „Prima pars est de restituendo *Marco* ambaxiatori argentum suum cum hac condicione, quod non possit emere mercationes cum ipso nec de libris XV argenti *uxoris Volcasinj*. Captum per omnes". — 2 aug. Cons. maius. Ректору и paruo consilio дата пуномоћ „ad respondendum *Marcho* secundum quod fuit arengatum (предложено) super facto illorum de Prisareno". — 8 aug. fides Bochdano Chirisma, сме да у Дубровник „soluere cui tenet", али да ништа не купује. — 22 авг. „quod dimittantur persone illorum de Prisreno ire ad domum suam".

[50] Требник, писан „*ïри жуйане Влькашине* в дьни благовернаго цара нашега Стефана и сина му Уроша и царице Елене ... кьга се отврьже Бер", описао Љ. Ковачевић у Старинама X (1878) 271, 274. У самом рукопису помиње се манастир Трескавац код Прилепа и село Маргарит, које је томе манастиру даровао цар Душан. Бер (Berrhoea) пао је у грчке руке крајем године 1350, о чему упор. Т. Флоринског Южные Славяне и Византия во второй четверти XIV вѣка (Петроград 1882) II 187, — Урошева привилегија Котору: Рад Југославенске акад. I 148. Датовање ове повеље је сумњиво, али она сигурно потиче са самог почетка његове владе, када је као владалац који је ступио на престо потврђивао очеве привилегије. — Писар которских привилегија, које је дао цар Стефан (Mon. serb. 151) и оних које је дао Урош био је иста личност, и пре се звао *Влкослав*, како пише у Урошевој повељи, него *Влкашин*, како пише у Стефановој повељи, која се сачувала само у оштећеном, каснијем препису.

[51] Mon. Ragus. I 235: Vglesse barono huius contrate nouiter misso a domino imperatore (поклон од 50 дуката). Био је, дакле, управник „huius contrate", тј. Требиња и Конавала, после Дабижива, а пре Ненада Страхињића, али само на кратко време.

краља Стефана Милутина.[52] Сигурно је да је Вукашин још под Душаном био жупан једне македонске покрајине, и да је у прво време по доласку младог цара Уроша био и дворски „челник". Али се потом тако брзо дочепао тако велике власти, да је већ 1361 било потребно дописивати се не само са царем већ и са њим. И његов син Марко био је већ тада међу дворанима и обављао важна изасланичка путовања. Значајно је и то што је дубровачки канцелар записао Вукашина без икаквих титула; био је сигурно сувише позната личност да би осим имена требало бележити и шта друго, као код других кнежева и жупана. Исто тако јасно је да су Вукашинова жена и Марко, још у време пре избијања рата депоновали у Дубровнику новац у верне руке и на сигурно место, као што су чинили и многи други српски великаши.

Осим тога треба узгред напоменути да је с Марком стигао у Дубровник један од касније истакнутих присталица ове породице, Призренац Богдан „Хиризма", кога касније срећемо као протовестијара краља Вукашина; њему је на интервенцију краља Марка било истина дозвољено да плати што је био коме дужан, али му је било забрањено да ишта купује или извози. У Дубровнику је имао депозит и други царски дворанин, дворски канцелар логофет Ђурађ, познат из Душанових повеља, али према њему и његовом брату челнику Милошу Дубровчани нису имали онолико обзира као према Вукашину и Марку, тако да су његов новац (245) једноставно секвестровали „in manibus communis pro seruiciis guerre".[53]

После овог Марковог изасланства, од кога су имали користи само призренски трговци, покушали су у јесен да посредују за мир суседни Босанци. Најпре је преко нарочитог посланика понудио своје посредништво жупан Санко. Био је то хумски властеличић Милша Упорница.[54] На то су Дубровчани са своје стране отправили Санку Николу Сарачића (Saracha) за детаљније уговарање. Пре свега инсистирали су на враћању земље, на накнади штете, или бар на опраштању св. димитровског дохотка за ту годину. Али су Војислављеви захтеви били такви да су се преговори за месец дана прекинули. Исто тако није имало успеха ни посредовање босанског бана Твртка преко специјалног посланика Војиславу. Али иако мир није био установљен, Дубровчани су почетком зиме (13 новембра) поново дозволили српским трговцима да слободно тргују са Дубровником, и то и да увозе и да извозе и вратили су Призренцима сву заплењену робу; само Которани и сви поданици Војисављеви били су изричито изузети из ове дозволе и остајали су и даље непријатељи.

Најзад је после нове 1362 године, могло бити склопљено бар примирје, и то посредништвом Млечана, који су на молбу Которана

[52] Mergnanus у Требињу 1280 Cod. Geno f. 71, 81 (дубр. архив). Казньць Мрьнань око 1289 Mon. serb. 56.

[53] Cons. rogatorum 27 oct. 1361 (denarios Jurech logofeti; депоновани код трговца Milçe de Lebro).

[54] Син овога „Milsa Oporniça" Будислав Упорничић помиње се 1399 као властелин Санковог сина, војводе Радича, Mon. serb. 243.

тешко притиснутих дубровачким лађама и војском Балшића, покушали да посредују за мир, и у том циљу послали посланика Павла Квирини у Котор, Дубровник и Војиславу. Дубровчани су примили млетачко посредништво 8 јануара, после чега је одмах почела размена заробљеника. О самим преговорима је решено (21 фебруара) да се са Војиславом има преговарати не дубоко у унутрашњости, на реци Дрини, где се очигледно налазило његово главно седиште, већ у Санковој земљи или у Котору, како буде згодније млетачком посланику. На то су у марту почели преговори у Котору у присуству млетачког посланика Квирина као и угарског посланика Бијељака Андришпана, али је после три недеље све опет прекинуто.[55]

(246) Дубровчанима није остајало ништа друго до да иду директно на двор српскога цара и да тамо утичу директно на особе које су имале највећи утицај на младог Уроша, а то су били Вукашин и Урошева мајка, царица Јелена. На дан 28 априла једногласно је решено у Већу умољених да се пише цару Урошу, старој царици, дворским велможама и српском патријарху.[56] Пошто су очигледно добили неки охрабрујући одговор отправили су свог грађанина (не племића) Радослава Чимбића са поруком Вукашину и старој царици да се усмено са њима споразуме.[57] Ови кораци били су у толикој мери успешни да је већ 6 јуна стигао у Конавле наспрам Дубровника посланик српскога цара, истакнути дворанин Иван Голубић, коме је у Цавтат у сретање послат брод са два властелина, Влахом Лучићем (de Lucha) и Андријом Бенчулићем (Binçola). Четири дана касније имао је Голубић на заседању Малог већа разговор са послаником хрватског бана, Филипом Задарским, који је такође био стигао ради посредовања мира; затим је Филип заједно са дубровачким послаником Климе Држићем отпловио даље у Котор „ad tentandum pacem". Голубић је брзо уговорио примирје са Требињанима и Конављанима, и не само дариван од стране Дубровчана већ заједно са својим братом Гргуром почаствован и додељивањем грађанства са обећањем слободног уточишта у граду за случај да би морао утећи када из Србије као и са потврдом да ће њихови депозити у Дубровнику у случају рата са Србијом увек остати нетакнути.[58]

Са Голубићем, који се враћао цару, отишао је и дубровачки посланик, грађанин Домања Искрица, који се међутим на двору брзо

---

[55] L. Ref. 1361 са многим појединостима. Упор. млетачку повељу код Љубића, Monum. IV 43 и даље.

[56] Cons. rog. 28 апр. 1362: de scribendo imperatori et imperatrici et illis baronis (sic), quibus uidebitur, et patriarche cum illis uerbis, que uidebuntur pro bono nostro. Captum per omnes.

[57] Cons. rog. 19 madii 1362: de „mittendo Radoslauum Çimbich ad *Volchasinum* et ad *imperatricem ueterem* cum illa commissione, que uidebitur. Captum per omnes". — 20 madii истоме „pro equis et expensis ad eundum in Sclauoniam ad Volchasinum et ad imperatricem ueterem ducatos XIV".

[58] Comes Juanus Golubich cum Gregorio fratre suo factus fuit ciuis Ragusii etc., cons. rog. 14 iunii 1362. — „*Gregorius* Golubic caesar regni Rascie" помиње се као дворанин још код цара Стефана Душана у једном папском писму године 1347, Theiner Mon. Hung. I 734.

нашао у веома незгодном положају. Од цара није могао да дозна да ли он хоће да шаље посланика у Дубровник ради даљих преговора или не, а усто је видео да се Урош, који се налазио очигледно (247) негде у близини мора, спрема да иде у унутрашњост Србије. Зато није знао да ли треба да остане уз цара или да се врати. Дубровчани су после дужег решавања у коме је мањина Већа умољених била мишљења да посланик одустане од даљих корака, да тражи добру пратњу (scortam) и да се најсигурнијим путем врати кући, ипак написали Искрици 3 јула да иде даље са царем у Србију па чак и онда ако овај не би хтео да шаље посланство у Дубровник, и да на било који начин обавести стару царицу и све велможе који су били на двору (dominam imperatricem ueterem et omnes baronos, videlicet illos qui erunt in curia) о свом задатку.[59]

Али већ петога дана потом, 8 јула, дознали су у Дубровнику да се цар, уместо да иде даље у унутрашњост, приближио граду на дан пута, негде изнад Требиња.[60] Очигледно је био са војском, јер су се Дубровчани притом прибојавали неког препада на стонска утврђења; највећом брзином су прикупили све расположиве снаге са свих острва, са Мљета и Ластова и послали на Стон и писали и хрватском бану да тамо што пре пошаље појачање од две лађе и 200 војника. Али су страховања била разбијена већ сутрадан (9 јула). Велико веће у присуству 104 племића решило је да пошаље цару сјајно изасланство, Живу Бунића и Живу Ник. Гундулића са једним свештеником писаром, једним управитељем (expeditor), 8 слугу и 16 коња, наравно ако добију сигурну пратњу од цара и Војислава. Посланици су кренули у среду 20 јула, а већ 30 су се опет вратили са два српска посланика, од којих је један био царев логофет (канцелар) Дејан, а други је био брат ранијег посланика, Гргур Голубић.[61] Са њима се живо преговарало о миру. У саветовањима је решено да уговором треба обухватити и будванског господара Површка; о његовим врховним господарима, Балшићима, нема никаквог (248) помена, као што се они ни након рата не јављају у првом плану. За случај да се мир оствари, српском је цару обећан дар у вредности од 5.000 перпера у скупоценим тканинама и крзнима, обојици посланика у вредности од по 100 дуката, а осим тога дворанину Лазару посебан дар у тканинама. Овај Лазар, поменут међу дворанима цара Уроша већ у которском привилегију на почетку Урошеве владе, није нико други до каснији српски владар, за кога су још много година касније (1417) дубровачки посланици по налогу своје владе припоменули

---

[59] У решењу cons. rog. 3 iulii 1362 (решење са 19 гласова од 34).

[60] Ibid. 8 iulli 1362: imperator Sclauonie, qui uenit prope Ragusium per I dietam.

[61] У дубровачким записима унесен је по имену само 12 августа Gregorius ambaxiator, 13 августа Gregorius Golubit. Али овамо несумњиво спада недатирано писмо цара Уроша (Mon. serb. 173 бр. 156). у коме се цар куне богом, мајком божјом, телом Спаситељевим, светим јеванђељем, дванаесторицом апостола, 318 очева никејских, свим свецима и душом својом да дубровачка властела сме „ићи слободно царству ми без свега страха и опет се вратити“, а да ће он уговорити све с њима „како сте ми поручали *йо логофеше царсшва ми йо Дејане и йо Гргурѣ*“. То је несумњиво сигурна пратња за дубровачко посланство у августу те године.

његовом сину, деспоту Стефану Лазаревићу, како је „велможни отац Ваш славне успомене од младости своје био код царева српских заштитник града Дубровника".[62]

Када се курир послан цару вратио са вешћу да су услови примљени, изабрани су за посланике у царски логор Никола Соркочевић и Живе Николин Гундулић. Они су са оним великим даровима и бројном пратњом, у којој је био и градски канцелар за словенске послове, Живе Пармезан, заједно са српским посланицима 15 августа отпловили морем до Конавала, а одатле су на колима, послатим унапред из града, отишли горе у планине цару. Царски двор се налазио у граду Оногошту (садашњем Никшићу) и тамо је најзад потписан мир, под руковођењем логофета Дејана, 22 августа 1362.[63] У овој повељи пише „како су се Дубровчани поплашили од царства ми и свадили се са б р а т о м царства ми, са кнезом Војиславом и са градом царства ми Котором", и да их је цар помирио са Војиславом и Которанима и да им је обновио све старе трговачке привилегије које су постојале и у време његовог оца. Мир се односио и на све пријатеље Дубровчана, којима је наређено да врате сву которску имовину, као и да исплате све српске дугове и депозите. Дубровчанима је обећано да могу слободно подићи све депозите и дугове које су имали у српским земљама и градовима. А о штетама, завадама и крвним осветама (а штете или злобе (249) или крви) до којих је дошло због овог рата, одлучено је да све то буде опроштено (просто) и да то нико никада нема да истражује. У исто време је цар потврдио недавно даривање „земље жрновничке" и оградио своје право на острво Мљет. За убудуће је утврђено да сваки спор који би Дубровчанин имао са неким српским велможом или са Котором, има бити решаван као у време цара Стефана не борбом, већ судом код цара — „по правди и по закону". И кнез Војислав је такође написао Дубровчанима писмо, у коме их је обавештавао о царевој заклетви и својој и српских велможа, које су дате ради заборава и ради обнављања мира; али је углавном писао да је он поново њиховим посланицима Соркочевићу и Гундулићу дао у најам „кумерк солски" (comerchium) у својој земљи за годишње 900 перпера са роком почев од 25 августа[64]. На то су Дубровчани 31 октобра предали Стрелцу, Војислављевом посланику, светодимитарски доходак од 2.000 перпера, како је цар посланицима усмено рекао[65]. А крајем исте године дошло је и до потпуног измирења са Котором, враћањем свих заробљених лица, као и све заплењене имовине.

---

[62] Cons. rog. 4 aug. 1362: „de donando cuilibet istorum II ambaxiatorum imperatoris ad ducatos C pro quolibet, si tractabunt pacem inter nos et imperatorem et Voyslauum et complebunt ipsam, et de donando *Laçaro* I peciam de mesolo et II de stameto". — Комисија посланика Стефану Лазаревићу 9 новембра 1417: „la bona memoria dello Illustro principe, magnifico Vostro padre, *che da sua zuentude appresso li imperadori di Rassia fù protectore della cità di Ragusa*".

[63] Mon. serb. 169.

[64] Mon. serb. 174 (без назнаке године и дана).

[65] Cons. rog. ult. oct. 1362 (Sreleç nuncio comitis Voyslaui).

Ради солиднијег обнављања пријатељских односа са Војиславом (ad tractandum et componendum caram amiciciam) 20 јануара 1363 упућени су му и специјални изасланици Живе Павлов Гундулић и Јаке Менчетић са 6 коњаника, 4 пешака и 15 коња, који су носили дар у вредности од 500 перпера са позивом да посети Дубровник, и са задатком да уговоре нарочито сигурност трговине. Односи са моћним суседом остали су и даље пријатељски: 12 марта одговорено је на неко његово писмо „per pulcriorem modum et dulciorem cum litteris"; а када је априла Војислав стигао у суседство на град Обод у Конављу, послато му је преко два властелина на дар вино, поморанџе и морске рибе. Али Војислав није дуго живео по обнови пријатељства. Умро је убрзо потом за време куге, која је у летњим месецима 1363 беснела по Валони, Драчу, Дубровнику и целом Јадранском Приморју. Крајем исте године записан је одговор дат 4 децембра на писмо „filii condam Voyslaui", о коме, међутим, нема касније више никаквог помена. Вест је у суседној земљи саопштила Војислављева удовица, comitissa relicta quondam comitis Voyslaui. Убрзо потом, на дан 17 децембра, помиње се (250) посланство двају посланика српског цара и те кнегиње које је несумњиво преговарало о трибуту[66], после чега је кнегиња три године примала од Дубровчана не само најам за „кумерк солски"[67], већ и светодимитарски трибут на основу пуномоћија цара Уроша[68].

По склапању мира Дубровчанима је највише било стало да се утврди слободна трговина са унутрашњошћу. Један од главних путева водио је по мору поред обале до зетских лука, до ушћа Бојане и Дрима и одатле сувим кроз албанске планине до Призрена. Али је због сталних свађа међу велможама слобода путева јако сужена и поред свих обећања у мировном уговору. У мају 1363 је зато послан Јуније Бисти Бунић браћи Балшићима, међу којима се поред старих Ђуре и Страцимира први пут јавља и трећи најмлађи брат Балша. Бунић је послат са даровима у оружју и с молбом „ut apperiant iter Sclauonie pro mercatoribus". Осим тога Дубровчани су стално трговали у албанском приморју, које се стално у тадашњим писмима помиње као земља српскога цара, иако су тамошње прилике биле стално збркане; напр. 24 јула 1361 Дубровчани су још за време рата забрањивали својим трговцима у Валони и Драчу да возе со у суседство „ad flumina et terras subiectas regi Raxie", а 17 марта 1363 послали су изасланика „al capetanio et a tuta la universitade de Duraço", тада још напуљским поданицима да не задржавају дубровачке лађе које плове до ушћа суседних албанских река, пошто оне не припадају Драчанима „ma le tien

---

[66] Cons. rog. 17 dec. 1363: „de respondendo istis duobus ambaxiatoribus domini Imperatoris et comitisse horetenus et per litteram secundum quod fuit arengatum. Captum, per omnes". Али није записано шта је било предложено.

[67] „Radossauus Lischa et Dragoe Miroslauich homines domine comitisse relicte quondam comitis Voyslaui" добили су најамнину од 900 перпера (1365). Пуцић II 24.

[68] Cons. rog. 27 oct. 1364: de dando perperos II M tributi domine comitisse, secundum quod scribit dominus imperator. О 1366 види ниже. L. 1365, 26 sept. Giue Longo, посланик domine comitisse, uxori comitis Voyslaui, али је у Lettere из његове комисије исписан само наслов.

e possede l'imperador de Sclauuonia"[69]. Али ова власт српског цара била је још само по имену, а уствари је сва моћ припадала тамо разним локалним велможама. У северној Албанији истицала су се тада три господара: Балшићи око Скадарског Језера, осим њих Vlasio de Matarango, који се у (251) повељама 1358—1367 често спомиње као сусед Драча и господар приморске равнице на ушћу реке Врега и Дјевола, где је у то доба цветао жив промет житом, и најзад моћни Карло Топија, који се први пут помиње у дубровачким споменицима 1363. Стари приморски емпоријум у овом крају, тврди Драч, држали су напуљски Анжујци. У Валони је седео деспот Комнен, брат бугарског цара и шурак цара Стефана Душана, после кога је ту дошао на власт Александар, „господар Канине и Авлоне", за кога не знамо у каквој је вези са Топијом. Са њим су Дубровчани 1368 склопили пријатељски уговор. Борба о превласт водила се између Балшића и Топије. У пролеће 1364 Карло Топија заробио је чак и самога Ђуру Балшића. Дубровчани, који су са свом овом господом одржавали многе пријатељске односе, одмах су отправили посланике Карлу да пусти Ђуру, а Балши Балшићу ради саучешћа поводом двоструке несреће у Зети, несреће његовог брата Ђуре и смрти верног будванског кастелана, познатога нам Површка, чија се пак породица из старог пријатељства преселила у Дубровник. Али мир између Карла и Балше склопљен је тек после две године (1366) преко посланика Матије Бодачића. Али и то је било кратко, јер су јануара 1368 сва три Балшића логоровали на реци Маћи, у походу „на Карла". У исто време притисли су Балшићи опет царски град Котор, и Которани су се (1366) нашли у таквим тешкоћама да су опет тражили помоћ и посредовање од Млечана и папе[70].

О каснијим односима Дубровника са српским царем и његовим двором после мира у Оногошту знамо веома мало. Током 1363 једини кратак помен је о поменутом доласку царевог изасланства и од кнегиње Војислављеве удовице. На дан 20 јануара 1364 Велико веће је решило добро и без одлагања да шаље посланике Балшићима и Вукашину, који је очигледно на српском двору био једина одлучујућа особа, ради отварања и путева за трговце који иду у Србију, при (252) чему је за посланика изабран познати нам већ Јаке Менчетић[71].

---

[69] Lettere 1359—1380 f. 27' и 47'.

[70] О овим албанским стварима остављам да опширније говорим другом приликом. Hopf (Gesch. Griechenlands im Mittelalter) нажалост је тачне вести из повеља спојио са погрешним традицијама код каснијих Musachia и Orbinia. У генеалогији оног Александра Валонског постоји и очигледан неспоразум. У повељи Александровој од 1368 (Mon. serb. 179) пише: „Писа логофет господина Александра Ђурица" што значи да је писао логофет *Ђурица* у служби господина Александра, а никако логофет господина именом *Александар Ђорић*, како је разумео Хопф, који је на основу ове грешке тог Александра одмах довео у везу са Ђурашевићима итд.

[71] Cons. maius 20 ian. 1364: Capta prima pars est de dando arbitrium domino rectori et paruo consilio cum consilio rogatorum, quod ipsi debeant mittere viauia ad Volchasinum et ad illos de Balsa unum uel duos nobiles homines, prout eis videbitur ,ad tractandum et procurandum, quod caminum mercatorum sit appertum in eundo et reddeundo.

Али он 11 фебруара још није био кренуо, а од цара српског стигао је посланик Драгослав, несумњиво онај исти који се 1357 и 1360 помиње као Урошев логофет; на његово излагање одговорено је 12 фебруара усмено и писмено, али садржина посланства нажалост није записана. Посланик није имао пуномоћ „pro facto tributi" (вероватно за трибут за год. 1363), због чега је послан цару курир са питањем[72]. Месец дана касније, 21 марта, читамо о поклону који је учињен Јовану Стехату, протовестијару српског цара, који је по имену, слично као и многи његови претходници, био неки которски или барски Латин[73]. У октобру исте године, као што је већ поменуто, цар Урош је опуномоћио кнегињу, удову Војислављеву, да прима трибут. Из следеће године 1365 не знамо о цару ништа, сем да је на дан 11 марта био у Приштини и да је тамо потписао повељу манастиру Хиландару на Атону о даривању које су учинили синови покојног севастократора Бранка, Душановог намесника у Охриду[74]. Период мира употребили су Дубровчани да се (1365—66) утврде стварно у пограничној територији, коју им је Урош даровао још 1357 и миром у Оногошту поново потврдио.

IV

Следеће године у Српском Царству одиграле су се велике промене које записи у дневницима дубровачких већа, и поред њихове непотпуности, осветљавају врло важним појединостима.

На дан 4 октобра 1366 стонски трибут за прошлу годину био је исплаћен монаху Серапиону када се, као што је било уобичајено, легитимисао (253) писмом од српског цара[75]. Крајем истога месеца био је рок плаћања светодимитарског дохотка. На тај дан (26 октобра) дошао је посланик од Војислављеве удовице (domina comitissa) која је као господарица суседне територије последњих година преузимала овај новац. Када је монах показао пуномоћје од цара Уроша са висећим печатом на коме је био утиснут лав, Дубровчани нису оклевали да му предају уобичајену суму од 2.000 перпера. Али већ убрзо потом, половином новембра 1366, долазе други посланици због овог трибута и то и од краља српског (dominus rex Sclauonie) и од цара српског (domini imperatoris Sclauonie). И ако се титуле rex и imperator све до тада јављају често напоредо, јер странци, а нарочито Мађари, већином нису признавали царску титулу српског владара, у овом случају

[72] Cons. rog. 12 febr. 1364: Capta prima pars est de dando arbitrium domino rectori et paruo consilio, quod possint respondere domino imperatori Sclauonie per litteras ad ambaxiatam factam per eius ambaxiatorem, secundum quod fuit arengatum per meliorem modum et pulcriorem, qui uidebitur eis. Cons rog. 20 febr. cursor с писмом ad imper. Sclauonie cum cursore Dragoslaui pro facto tributi.

[73] Cons. rog. 21 mart, 1364: de donando Iohanni Stechato protouistiario domini imperatoris Sclauonie, de perperis XXX.

[74] Mon. serb. 171. Упор. повељу Бранкових синова из Урошевог времена (без године) у путопису В. Григоровича стр. 46 (2 изд.).

[75] Cons. rog. 4 oct. (1366): quod tributum Stagni anni preteriti dari debeat caloiaro Sarafiono secundum literas imperatoris Sclauonie.

је јасно да није у питању једна особа већ две. На дан 13 новембра решило је Веће умољених једногласно да одговори domino regi Sclauonie поводом трибута према предлогу учињеном на овом заседању Већа који међутим у књизи није записан. Десет дана касније, 23 новембра, исто Веће решило је да одговори посланику imperatoris Sclauonie да је трибут за ту годину био предан кнегињи на основу писма самога цара, да се ово писмо има показати царевом посланику и да се цару на његово друго писмо, које је донео посланик, има одговорити пристојним речима. Затим је 25 новембра претресано питање поклона „imperatori Sclauonie" који је овај тражио, на шта је 27 истог месеца, на основу овлашћења Великог већа од претходног дана одлучено да овај дар треба да буде у вредности од 200 дуката и да се има послати цару преко грађанина (не племића) Мароја Смалатице; затим је истог дана посланицима domini imperatoris et domini regis одређен дар у вредности од само 10 перпера[76]. (254) А ко је био тај краљ уз цара сазнајемо из записа са седнице consilii rogatorum од 3 јуна 1367 где се говори о одговору који треба писмено дати domino regi Rassie Volchassino, док о садржини самог писма није забележено ништа[77].

Из ових фрагментарних вести види се: 1) да се у октобру 1366 у српској држави поред цара Уроша појавила још једна крунисана особа и то краљ Вукашин, очигледно самозвани владар; 2) да је краљ Вукашин одмах тражио да Дубровчани њему плате годишњи светодимитарски доходак, али да су Дубровчани то одбили; 3) да је цар Урош, изгубивши због појаве Вукашинове власт и приходе хтео да обезбеди код Дубровчана своја права на последњи светодимитарски доходак, на шта му је одговорено да је тај доходак за ту годину, на основу његовог сопственог пуномоћја, управо пре месец дана, у уобичајеном року исплаћен кнегињи Војислављевој, и 4) да је цар Урош, запавши у тежак положај, затражио од Дубровчана некакав дар у новцу, после чега му је даровано 200 дуката. Да су Дубровчани своје трибуте и касније стварно плаћали само Урошу, док год је овај био жив, а не Вукашину, сведоче нам, поред других вести, два занимљива

[76] Cons. rog. 13 nov. (1366): Prima pars est de respondendo domino *regi* Sclauonie secundum quod fuit arengatum *super facto tributi*. Captum per omnes. — Rog. 23 nov. Ballote XXXVI, Prima pars est de respondendo ambaxiatori domini *imperatoris* Sclauonie per modum, qui fuit raciocinatus in isto consilio, videlicet quod nos dedimus tributum istius anni *domine comitisse*, que nobis destinauerat litteram domini *imperatoris* cum *bulla leonis* in die S. Dymitrij, secundum pacta que habemus cum domino imperatore, et sub eodem facto scribatur dicto imperatori ad responsionem literarum dicti domini imperatoris, quas nobis destinauit per istum ambaxiatorem suum, et cum alijs uerbis pulcrioribus, que uidebuntur. Captum per omnes. — Prima pars est de ostendendo ambaxiatori domini imperatoris litteram, quam destinauit domina comitissa ex parte domini imperatoris pro facto tributi. Captum per XX. — Rog. 25 nov. Дар imperatori Sclauonie. — Cons. mais 26 nov. Пуномоћ ректору и paruo consilio „respondendi ad litteras domini imperatoris *super facto doni*". — Cons. rog. 27 nov. Дар imperatori Sclauonie 200 # шаље се по Maroe de Smalatiça. „Ambaxiatori *domini Imperatoris et domini Regis* ad perperos X".

[77] Cons. rog. 3 iunii 1367: Prima pars est de respondendo domino Regi Rassie Volchassino per nostras litteras, prout fuit arengatum. Captum per omnes.

документа, записана истина после више година, али још у доба када су живели многи који су памтили ове догађаје. Године 1403 у двема посланичким комисијама наводе се многи историски примери из прошлих година, на које ћу се још вратити, а између осталог се прича како је цар Урош изгубио све што је имао изузев једино дубровачки трибут. Како су непријатељи хтели и то да му отму, Дубровчани, сећајући се са захвалношћу пријатељства његовог оца цара Стефана, овај трибут до Урошеве смрти ником другом нису плаћали сем њему, иако су због тога морали да трпе многе и велике незгоде, којих су се још увек сећали[78]. А да су ови трибути стварно Урошу били исплаћивани до његове смрти (255) имамо сигурну вест и у савременим записима следећих година.

Године 1367 на дан 6 јула опет су дошли монаси за „tributum Stagni" за прошлу годину и када су показали писма „a domino imperatore Sclauonie", consilium rogatorum је једногласно огласило ова документа важећим и наредило да им се новац исплати[79]. Убрзо затим стигао је посланик „domine imperatricis Sclauonie", мајке Урошеве, коме је 3 августа дат одговор који није записан[80]. У исто време међутим у околини Дубровника беснеле су тешке буре. На оној страни где се град граничио са територијом босанског бана трајао је спор између бана Твртка и његовог брата Стефана или Вука, који су тамошње велможе својим приступањем једној или другој страни само распиривале, али је заузимањем дубровачке општине изравнан. Сам Твртко је тада дошао у Дубровник, о чему сведочи и привилегија коју је издао у самом граду 1 јуна 1367[81].

Најесен исте године наишла је опасност са друге стране тамо где се Дубровник граничио са Србима. Већ претходне године јавља се прва вест о Војислављевом синовцу, жупану Николи Алтомановићу, који тада очигледно није био најближи сусед Дубровника; 7 новембра 1366 писано му је поводом једног Дубровчанина, који је, преваривши своје повериоце, са породицом утекао у Николине земље, у које је пре свега спадало далеко рударско и трговачко место Рудник, које су страни трговци одавно често посећивали[82]. Овај Никола је сада ујесен 1367 упао у Приморје и освојио суседно Требиње и Конавље. Још 5 октобра 1367 послали су Дубровчани кнегињи жалбу

[78] Ово сведочанство види у нап. 136 и 138.

[79] Cons. rog. 6 iul. 1367 (L. Ref. 1367).

[80] Cons. rog. 3 aug. 1367: de respondendo ambaxiatori domine Imperatricis Sclauonie per modum raciocinatum (одломци у књизи L. Ref. 1350). То је у дубровачким записима последњи помен о њој иако је живела још много година и преживела свога сина († 1374).

[81] Mon. serb. 176.

[82] Cons. minus 7 nov. (1366): de scribendo çuppano Nicolle Alto(mani) super facto Pribili ciuis nostri (Pribil Mleia) etc. — 13 iuli 1367 (L. Ref. назад) цитација Brayano de Nenada на жалбу Milani Bogdanich, „quia fuit fideiussor pro te çuppano Nicole de Altomanno de yperpyris VII C grossorum de Rudnicho". „Forum de Rotnich" помиње се као да је у рукама Nic. de Altamanich 1372, Theiner Mon. Hung. II, 116. О Брајану Ненадићу у служби Николиној упор. писмо жупана Николе из год. 1369, Пуцић II 25.

због неких пограничних разбојништава Требињаца[83]. Али то (256) је последњи помен о удовици Војислављевој[84]. Већ 31 октобра тражено је од хрватског и далматинског бана да са далматинских острва и градова пошаље брзу помоћ на Стон „pro dubio, quod habemus de Nicola Altomani„. На дан 4 новембра Богавец Куделиновић наименован је за капетана дубровачких оружника у Жрновници, а Никола Кабужић (Caboga) за капетана дубровачке „армаде“ окупљене на Стону. Али већ сутрадан (5 новембра) стигао је посланик жупана Николе с некаквим писмом коме је дат једногласан одговор нама непознате садржине. О чему се радило, да ли о суседном пријатељству или о светодимитарском дохотку, не знамо, али да резултат није био непријатељски види се из тога што је 11 новембра писано далматинском бану да је опасност прошла и да према томе његова помоћ у овом тренутку није потребна. У исто време жупан Санко одметнуо се од босанског бана и пришао победничком Николи Алтомановићу. Још 28 новембра послат је Санку у Попово Влахо Градић, а затим крајем децембра опет Михаило Бобаљевић, оба са пријатељским опоменама да пријатељ Санко од тога одустане, јер је „triumphus istius Nicolai“ кажу само привремен, а да „dominium banatus Bosne est perpetualis“, због чега му Дубровчани нуде своје посредовање, да се опет помири са баном. У исто време требало је да посланици извиде је ли жупан Никола обећао Санковом посланику Радославу Јамометићу сигуран пролаз трговаца преко своје територије до Босне и назад, до чега је Дубровчанима, наравно, највише било стало. Јануара 1368 године Влахо Градић ишао је опет као посланик преко Стона Санку и даље бану, упорно преговарајући о могућности њиховог помирења[85]. У исто време чујемо нешто и о цару Урошу; 13 јануара 1368 године једногласним решењем Већа умољених (257) исплаћен је „imperatori Sclauonie“ светодимитарски доходак за прошлу годину[86].

Овим престају вести дубровачких саветских књига. Од 1368—1378 имамо десетогодишњу празнину, коју попуњавају само малобројна кореспонденција и нотарски записи, наравно неповезани, али у недостатку других вести утолико важнији.

---

[83] 5 окт. 1367: de mittendo lamentando comitisse de illis de Tribigna per unum bonum hominem de populo. Истога дана решено је да се процени штета учињена in Vergato на граници.

[84] Mauro Orbini, Il regno degli Slavi, Pesaro 1601, стр. 282 опширније пише о смрти ове кнегиње и њених синова. Никола „presi Dodrouoi e Stefano, figliuoli di Voisau, insieme con la loro madre gl'incarcerò, doue essendo stati sette anni continui, miserabilmente finirono la vita. Altri vogliono, che siano stati da lui auelenati frà breue tempo“. И на стр. 269, Никола „incarcerò la moglie del istesso conte Voisauo con due figliuoli, che a lui erano cugini germani, li quali poi fece morir di veleno“. У споменицима дубровачког архива нисам прочитао ништа што би осветљавало судбину књегиње удовице Војислављеве; исто тако ни о њеним синовима нема савремених вести.

[85] Одломци књиге из год. 1367 ушивени у „L. Ref. 1350“. Из тога доба нема комисија у „Lettere e Comm.“

[86] Cons. rog. 13 ianuarii: Capta prima pars est quod proferatur et detur (прекинуто: nuncio domini) imperatori Sclauonie tributum anni proxime preteriti die S. Dymitro. Per omnes. У L. Ref. 1350 на првом следећем листу који је у вези са претходним одломком, који има на почетку год. 1367, 17 iulii (упор. стр. 345).

Јуна 1368 године, као што знамо из млетачких споменика, цар Урош је писао у Венецију да је Ђура Балшић, који влада у Зети, његов „rebellis", на што су Млечани одговорили Ђурином посланику да му не могу дозвољавати да држи на мору наоружане лађе, јер имају са српским владарем уговоре према којима не смеју да помажу никога ко би хтео против њега да ратује. Године 1369, у септембру, „dominus imperator Raxie" послао је у Млетке једног изасланика препоручујући свој град Котор, који је његов одметник, Ђура Балшић, опсео и са сува и са мора. Због тога су Млечани, позвани уз то и од папе и од самих Которана, послали у Котор изасланика да уговори мир између града и Балшића, коме је пошло за руком да ово посредовање и оствари[87].

У дубровачким „Diversa Cancellarie" тога доба читамо да је 3 августа 1369 године калуђер Методије Јерусалимски добио 500 перпера на име стонског трибута, који је спадао на прошли Ускрс, показавши писмо „imperatoris Sclauonie"[88]. Ту видимо такође да су Дубровчани живели у мирним односима са суседним Србима, јер је жупан Никола 10 новембра 1369 године у Витаљини у Конављу, у присуству дубровачких посланика, писмено потврдио да му Дубровчанин Брајан Ненадић, који је од њега изнајмио неке царине, није остао ништа дужан; на то је 18 новембра послао свог „властеличића" Цријепа (258) Рогатића у град да прими најам за „кумерк солски" за ту годину[89].

Следеће године (1370) Дубровчани су били принуђени да од краља Вукашина измоле привилегију која би им обезбеђивала слободу трговине. Са том намером отправили су посланике Мишу Бобаљевића и Јакету Соркочевића са молбом да им се потврде трговачке привилегије које им је дао цар Стефан Душан 1349 године, као што их је обновио пре тога и цар Урош 1357 године. „Благовјерни и христољубиви Вукашин краљ" потврдио им је ова стара права повељом са округлим воштаним печатом (не златним), коју је сачинио логофет Братослав 5 априла 1370 године, „у Поречи на Броду", тј. у неком замку Броду у покрајини која се и данас зове Пореч у долини македонске реке Треске, југозападно од царског града Скопља. У уводу повеље, који је написан врло слатким и пријатним речима, краљ Вукашин пише како га је Бог милостиво поставио за „господина земли српској и Грком и западним странам" и спомиње при том своју жену „краљицу Кир Аљену" као и „предраге синове краљевства ми Марка

[87] Ljubić, Monum. IV 93, 95, 98, где у оба пише час rex час imperator Raxie, али без икакве сумње је ту реч само о једном лицу, иако Урошево није изричито наведено.

[88] Die tercio augusti (1369) Metodius caloiarus de Jerusalemo fuit contentus et confessus habuisse et recepisse a communi Ragusii ypp. VC pro tributo Stagni, quod commune soluere tenetur domino Imperatori Sclauonie de paschate proxime preterito et hoc vigore litere dicti domini Imperatoris cum quadam litera latina, quas apportauit pro dicto tributo domino Rectori et paruo consilio (Div. Canc. 1369).

[89] Çeriep Rogatich tamquam nuncius et procurator çuppani Nicolai de Altomagno 18 nov. 1369 ib. Упор. Николина писма код Пуцића II 24, 25 где се помиње исти Цријеп, који се раније 1367 (Cierep filius Rogate) у L. Ref. помиње као посланик у служби босанског бана.

и Андријаша"[90]. Али добијање ове привилегије Дубровчанима није никако сметало да и даље поштују своје обавезе према цару Урошу, који је тада свакако већ био лишен сваке моћи. Неколико недеља пре овог посланства краљу Вукашину, 5 фебруара 1370, Грегорије Стехат, вероватно сродник онога Јована Стехата који се још раније (1364) помиње као Урошев протовестијар, добио је у Дубровнику, у својству посланика и пуномоћника „domini Orossii imperatoris Rassie" 2000 перпера као порез дугован на дан св. Димитрија прошле године[91]. Где се цар Урош тада налазио није нигде речено, али дуго време које је прошло између св. Димитрија и дана (259) исплате указује на то да је од Дубровника био вероватно прилично удаљен.

Ово брижљиво поштовање обавеза према законитом српском владару Дубровчанима је још исте године нанело великог зла. Жупан Никола Алтомановић тврдио је, наиме, да светодимитарски доходак припада не српском цару већ њему као господару земље која се граничи са Дубровником. Већ онда када је завладао Требињем и Конавлима и први пут лично дошао у суседство, и када су му по старом обичају отишли посланици да му искажу поштовање и предаду дарове (дакле око 1368), он је од тих посланика почео да тражи српски трибут, али му је било одговорено да је тај трибут према старим уговорима и заклетвама био увек даван само српском цару, да никад ниједан српски велможа, макар и управљао суседним крајевима, није на њега имао право и да је његов захтев неправедан и неумесан. Никола је био незадовољан овим одговором и после неколико дана отишао је са приморја пун гњева на Дубровчане, који су се пожурили да своју земљу обезбеде стражама. Када је пак Никола (вероватно новембра 1369, када је, како знамо из повеља, боравио у Конавлима у Витаљини) опет дошао у близину Дубровника и на сличан начин поновио своје захтеве за трибутима, опет му је дат одречан одговор. Онда је почео да прети много озбиљније, чак је вративши се кући спремао војску да удари на Дубровник. Дубровчани су по савету пријатеља (вероватно Босанаца) покушали да га умире даровима. Жупан Никола примио је истина дарове, али још док је дубровачки посланик боравио код њега наредио је својој војсци да удари на градску територију. Било је то у доба бербе винограда 1370, баш када је највише људи било ван града. Војвода или заставник (vexillifer) Николин Радин Дубравчић, изјављивао је да Дубровчани имају да плате његовом господару трибут за протекле године[92], пошто припада њему а не

[90] Mon. serb. 179—181. Што се тиче локалитета упор. рукопис писан за краља Марка „у Поречи у селе зовом Калугерец", Описаніе рукописеи Хлудова (Москва 1872), 347. — „Кралица Еленна Елисавета" помиње се као Вукашинова удовицау једном натпису из године 6897 (1389) који је издао Јастребов у Гласнику св. 57 (1884), 50.

[91] 5 febr. (1370) „Gregorius Stechat nuntius et procurator ad infrascripta domini Orossii imperatoris Rassie" од ректора Грубе de Mence добио је 2000 перп. на име св. димитарског дохотка. (Div. Canc. 1369. Пре тога недостаје цео кватерн од септембра 1369 до фебруара 1370).

[92] У Старинама I 175 чита се 6000 ducati а ниже доле „ducati del tributo", али не знам да ли то није грешка место 6000 perperi — трибута за три године (1368,

српском цару. И када су Дубровчани и овај последњи насилнички захтев одбацили, жупанова војска почела је страшно да пустоши целу градску територију. Палили су куће, секли винограде и воћњаке, убијали и заробљавали становнике; заробљеници су сурово мучени ради откупнине, која је (260) најза дисплаћена у износу од 4.000 дуката. Пљачкање и пустошење било је тако страшно, какво српски владари у време старијих свађа никада нису чинили. Дубровчани су ценили штету на 30.000 дуката, а још више су се уплашили због незадовољства својих сељака. Ови су пред непријатељем утекли у град, али видећи све ово зло, више су волели да напусте своје домове заувек и да се отселе у Србију. Још 16 година касније спомиње се комисија одређена да процени штету коју је начинио Никола Алтомановић[93]. На жалбу коју су поднели писмено угарском краљу Лудвигу, мачвански бан Никола де Гара добио је наредбу да опомене жупана Николу; овај је, истина, послао једног свог племића, Рожди Миклоша, Николи, али без резултата, јер је и мачвански бан сам био „grandissimo amigo de zuppan Nicola“. На то су 24 марта 1371 Дубровчани сами послали Добру Каличевића и Јована Градића угарскоме краљу, да прикажу све ове зле догађаје и да подробно изнесу жалбу против „baroni de Rassia“, који су сви „falsi et iniqui“, а међу којима је Никола „lo homo pluy arogante e traditore“. Осим тога горко су се жалили и због опадања своје трговине, проузрокованог углавном лошим стањем у српској држави до кога је дошло „per la division degli baroni“[94].

За отпор на суву Дубровник је био исувише слаб. На мору је упролеће (1371) организована блокада Николиних земаља, од Жупског Залива између Жрновнице и Конавала дуж целе обале све до Рисна (Resna, Resena) у „gulfo di Cattaro“, али без икаквог непријатељства према Котору, премда су Которани помагали жупана Николу оружјем, које су куповали у Италији, а усто још били уплетени млетачким посредством у борбу са дубровачким пријатељем Ђуром Балшићем, непријатељем Николе Алтомановића. На дан 22 маја учињен је покушај да се склопи примирје између Дубровчана и Николе, преко посланика Лона[95] Држића конавоском кефалији Обраду, али без успеха. (261)

Трговина са унутрашњошћу Србије за време ових борби није престајала, јер је пут из зетских лука преко Балшићевих земаља увек био отворен. Али је нови протовестијар краља Вукашина, Богдан, син Рајков, Киризмић, онај исти који је са Марком 1361 био дошао у Дубровник, почео заједно са својим другим чиновницима на призрен-

1369, и 1370), од почетка Николине владавине у тој покрајини дакле од јесени 1367; 6000 дуката било би 12000 перпера, тј. трибут за 6 година, дакле од 1365 до 1370.

[93] In minori cons. 16 apr. 1386 комисија „ad satisfationem dampnificatorum tempore Nicolai de Altimano“.

[94] Целу комисију ових посланика издао је Матковић, Старине I 174—178. Није чудно што се у њој Урош зове само re di Rassia јер га у Угарској нису признавали за imperatora. Али се зато у овој комисији сродник краља Лудвика, титуларни „цариградски цар“ Филип II d'Anjou — Тарент (1364—1373) назива imperador. Упор. нап. 39.

[95] Лоне је деминутив за Леонарда.

ском тргу да чини разне непријатности.[96] Зато је 10 јуна 1371 наређено Паскоју Рањини и Јаку Соркочевићу, који је баш годину дана раније ишао у Пореч као посланик због поменуте трговачке привилегије, да као посланици Дубровачке општине иду краљу Вукашину. Сазнавши да је био стигао у Скопље или негде ближе Призрену у неки свој двор, требало је да оду њему, да предаду уз уобичајене поздраве и „ornade parole", своја акредитивна писма, и да у аудијенцији „per lo piu bello e savio muodo" изнесу жалбу против протовестијара Богдана, позивајући се на недавну краљеву „повељу" и на његову тадашњу заклетву, са молбом за накнаду штете и са обезбеђењем у будућности[97].

Да ли је ово изасланство стварно отпутовало, не знамо, јер тек што је била написана његова порука, донето је у Дубровник писмо манастира или митрополије св. Михаила у Которском Заливу. У њему је Андрија Паштровић, Балшићев властелин, извештавао Дубровачку општину да Ђура Балшић, краљ Вукашин и његов син Марко са својом војском стоје у пољу под Скадром с намером да ударе на жупана Николу било у Оногошту (преко данашње Црне Горе) било ма где другде где би га могли наћи; у исто време позивао је Дубровчане да приправе лађе за превоз Ђурине војске у Николине земље, несумњиво преко Которског Залива у Конавлеи Драчевицу. Одмах је (између 10 и 26 јуна) послан Павле Ђорђић[98] Паштровићу и (262) кефалији Радичу у Св. Михаилу са налогом да се подробно распита кога дана дубровачке лађе треба да буду спремне за тај превоз и да у исто време тражи да Ђура при том прекине са својим непријатељством према Котору, са којим Дубровчани због свог господара, угарскога краља, нису хтели да имају никаквих незгода. Ако Андрија и Радич не би били у манастиру св. Михаила, посланик је имао акредитивна писма да пошаље за њима и да их позове на море у манастир, да им усмено саопшти оно што му је било наређено. Требало је такође да сазна од њих која ће господа и начелници (поглавари) („caporali", израз који је тада често употребљаван за албанску господу) бити с Ђуром и какву војску имају са собом, као и колико је јака војска, која треба да иде „горњим путем" (тј. из Скадра на Оногошт) и када уопште мисле да крену[99].

---

[96] 1369, 20 маја Bochdanus filius condam Rayci Chirismich de Presreno, пошто још није био протовестијар, лично се у Дубровнику нагодио за 1760 дуката са Паулом de Vitano, о чему постоји нотарски запис од 18 септ. 1370 у књизи Div. Canc. 1369.

[97] Комисија Pasche de Ragnina a Jachomo de Sorgo data „MCCCLXXXI die X° Junii" од ректора Nic. de Georgi di Caboga у Lettere e Commissioni di Levante 1359—1380 f. 70'. О месту: „a misser lo rè Vulchasin, quando vuy saueti, ca sera vignudo alla Scopia et dalla inçu inuer Prisren ad alguna dele sue corte".

[98] Његова комисија, без датума, писана је на истом листу, и истом руком као и комисија од 10 јуна Вукашину (f. 71), непосредно за њом а испред записа од 26 јуна, у име ректора од месеца јуна 1371.

[99] Цела комисија гласи дословце овако:

Nuy Nichola de Georgi de Chaboga, rector de Ragusa, con lo piçolo chonsello e con la çonta deli X sauij cometemo a ti Pale de Georgi, nostro çetadino, che al nome de Dio debi andar per parte nostra e de tuta la terra ad Andrea Pastrouich et a Radiç che-

(263) До овог похода очигледно није дошло. У Которски Залив биле су истина 22 јула послане наоружане лађе за блокаду Николиних земаља све до Рисна без икаквог непријатељства према Которанима, а истог месеца тражена је од хрватског кнеза Ивана Нелипчића војска за поседање Стона. Ту је мала „армада“ дубровачка стајала још до краја септембра, али о Ђури и Вукашину нема више никаквог помена[100]. Изгледа да је њихов поход против Николе био брзо прекинут, јер је пажња краља Вукашина била скренута са тих западних ствари због изненадних догађаја на истоку[101].

---

falia, homini de Çura de Balsa, ad San Michel in lo gulfo de Catharo et façando lor la salude etc.

Et debi lor dir: li çentili homini et lo comun de Ragusa reçeui una letera, la qual lor mandasti tu Andrea Pastrouich, dando lor assauer, ca Jura con Misser lo re Volchassin et con Marco suo fio con le lor hoste son suta Scutari et va soura çupan Nicola o in Anagast ouere doue lo porra trouar, et che li diti çentili homini de Ragusa debia esser aparichiadi a dar lo pereço alla hoste de lo ditto Çura.

Et perço io son mandato da lor a vuy assauer da vuy lo di, quando sera la hoste per voler se periçar allo terreno de Nicola et darui a sauer, ca li çintili homeni de Ragusa son aparichiadi ad omne (sic) voler delo ditto Jura, far li periçar la sua hoste al tegnir de Nicola, et star et guardar lo pereço per lor securitade, et aspetar la ditta hoste de Jura, se sara besogno de periçarla dalo terreno de Nichola allo terreno di Jura. Adonque vuy me debie informar, quando sara luogo, che sia l'armada di Ragusa qui apariada per periçar questa gente.

Veramente aço, che li homeni de Ragusa non habia reprension da lo re de Ungaria, nostro sygnor, priega lo ditto Jura, che non faça nessuna nouitade contra li Catharini in questo tratto, aço che li ditti Catharini non habia materia de lamentarse alo re di Hongaria, ca per la armada de Ragusa Jura ni guasto le nostre chose; et despuo una altra fiada lo ditto Jura pora proceder contra li Catharini, chome li piasera.

Et se li ditti Andrea et Radiç, non fosse a San Michel, et tu lor manda le nostre littere de credença et mandali clamando, che debia vignir a ti a San Michel, et quando vignera, lor debi far la ditta ambassada.

Et debi spiar et sauer da lor, chi signori et chaporali son con lo ditto Jura, et quanta hoste ha, e che debi periçar, et qual hoste andara la via di sù, et quando andara. Et di tuto questo et di ogni altre nouelle te debi informar, che ni sapi dir a Ragusa.

[100] 5 iulii 1371, комисија Petri de Gondola ad comitem Juanum Neliepçich за људство на Стону; послао је Масловића cum gente condam Couaç. Lettere 1359—80 f. 71'. — Из год. 1371 је у тој књизи после комисије Ђорђића Паштровићу (f. 71) само још цитација од 26 iunii (једног дубровачког грађанина на Корчули), 5 iulii поменута комисија Нелипчићу, 22 iulii наредба о наставку блокаде (f. 72), 29 септ. комисија капетана стонске армаде Ђурђа Ђурђевића (f. 72'), 6 нов. писмо млетачком конзулу у Солуну о ослобођењу Јунија Соркочевића, кога су тамо били затворили Грци (f. 73), после чега одмах долази комисија Водопића за Конавле 10 фебр. 1372 (f. 73').

[101] Mauro Orbini, Regno degli Slavi, стр. 275 (без године) прича о некој борби краља Вукашина са жупаном Николом, са детаљима који нам нису познати из савремених извора. Жупан Никола Алтомановић и кнез Лазар су, каже, заједно са царем Урошем, видећи како расте моћ браће Вукашина и Угљеше, ударили на њих али су били побеђени у бици на Косовом Пољу. Лазар се са својима повукао и утекао са бојишта; Никола је био потпуно поражен и једва је сам утекао. Урош је пак био заробљен и до смрти је остао у Вукашиновим рукама тј. док није покушао тајно да побегне у Дубровник (стр. 271); тада га је Вукашин ударио гвозденим маљем (con una mazza di ferro) и убио. Балшићи, каже, нису учествовали у том рату очекујући да виде његов резултат. Одакле је Орбини узео ову своју причу не знамо, али његова вест да је у том боју међу дворанима цара Уроша храбро пао и Никола Бучић (Bucchia), некадашњи протовестијар цара Стефана Душана (difendendo il suo signore,

Од времена грађанских ратова, које је цар Јован V Палеолог водио са самозванцем Јованом Кантакузином, византиска држава је из године у годину све више била угрожена од Турака, који су искористили земљотрес 1354 и заузели разна утврђења и градове на европској обали Хелеспонта. Велика несрећа за Византију био је губитак Галипоља, кључа Пропонтиде и саме престонице грчких царева. Одатле су се Турци дочепали тврде Димотике и многих других трачких градова. Њихово напредовање тренутно је зауставила експедиција, коју је Грцима у помоћ (264) био довео гроф Амадео VI Савојски, и која је 1366 поново заузела Галипоље. Али по његовом одласку Турци су са успехом наставили своја освајања и пре свега су као услов за мир тражили да им се врати Галипоље. Цар Јован V Пелеолог морао је лично да крене на запад и да тражи помоћ (1369—1370). Из тог доба сачуван је говор ретора Димитрија Кидонија, у коме саветује Византинцима да Галипоље, које је гроф (ὁ κόμης) тек освојио, не пуштају лакомислено из руку. Позивајући их на отпор, потсећао је на српско посланство, које је баш тада у Цариграду нудило одбранбени савез против Турака уз новчана супсидија и изражавао наду да ће доћи до оваквог уједињења против заједничког непријатеља[102]. При том је несумњиво мислио на преговоре, које је већ дуже времена водио најближи српски владалац Вукашинов брат, *десӣоӣ Угљеша*[103], који је столовао у Серу и који су баш у то доба у мају 1371 довели до црквеног измирења Грка и Срба[104]. Да је баш Угљеша преговарао о том одбранбеном савезу најбоље указује савремено српско сведочанство које њега проглашава за организатора и творца будућег великог похода на Турке[105]. Да енергично иступе против Турака, Србе је углавном потстакао изгледа пад Једрена, најважнијег византиског места уз Цариград и Солун и кључа за све путеве од Босфора према родопским и хемским превојима — догађај који хронолошки није сасвим утврђен, али који се свакако десио касније него што се то обично сматра[106]. Краљ Вукашин са (265)

cadè con molta gloria), сведочи о недостатку историске подлоге; протовестијар Никола умро је наиме још за живота Душанова, као што се најбоље види из писма цара Стефана од 5 дец. 1355, у коме пише о „смрти протовистиареви" (Пуцић II, 23).

[102] Dem. Cydonii oratio de non reddenda Callipoli, Migne, Patrologia t. 154 p. 1034.

[103] Колико знам деспот Јован Угљеша први пут се јавља 1368, Mon. serb. 178, јер његова повеља поменута ib. 171 спада не у годину 1363 (6872) већ по својој индикцији у 6877 = 1369 инд. VII.

[104] Sitzsber. der k. k. Wien. Akademie 1852 p. 408. Acta patr. ed. Miklosich et Müller I 553.

[105] И подвиже деспот Угљеша все србскије и гр'ческије воје и брата својего Влкашина краља и ини велможе многи. . . на изгнание Турк'. Исаија код Миклошића, Chrest. palaeoslov. 74.

[106] У хронологији ових догађаја има великих загонетки. Као година првог трајнијег заузимања Галипоља од стране Турака наводи се 1356/7: Abulfeda има год. 758 према Хеџри (1356/7), Villani VI, 29 1356 (упор. Muralt, Chronographie byzantine II 654) а један грчки летопис 6865 = 1 септ. 1356— 1 септ. 1357 (издао Boor у додацима уз Nicephori archiep. Constantinopolitani opuscula historica, Lipsiae 1880 p. 230). Упор. српске летописе у Гласнику 53 стр. 65: 6866, 6868 или 6869, треће наводно Урошеве године (била би то 1358). Димотика према Виланију X 78 заузета

братом Угљешом негде током августа 1371 кренуо је са целом својом војском на Турке и то не из Сера, Угљешине престонице, дуж Приморја на Димотику или Галипоље, већ право на Једрене. Али на дан пута испред једренских капија код места Чрномена (данашњег Чирмена), недалеко од десне обале реке Марице, Турци су их до ногу потукли. Краљ Вукашин, деспот Угљеша и много српске господе погинуло је на бојишту. Дан битке сасвим тачно забележен је у српским летописима: то је био петак 26 септембра 1371.

Цар Урош преживео је краља Вукашина, али не за дуго времена. Две недеље после битке на Марици дошао је у Дубровник јерусалимски калуђер Роман, назван Пркоса, и са изричитом дозволом *Imperatoris Rassie* примио стонски трибут и то у две рате, најпре 15 октобра, а затим 3 новембра 1371. Запис који је о томе унет у књигу „Diversa Cancellarie 1371" гласи дословце овако:

„Die XV dicti mensis (octobris) frater Romanus Pricossa, caloyarus Jerosolimitanus, facit manifestum, quod ipse tanquam nuncius et procurator Jerosolimitanorum c u m e x p r e s s o c o n s e n s u e t v o l u n t a t e I m p e r a t o r i s R a s s i e fuit confexus (sic) et contentus habuisse et recepisse a Luxa de Baraba, camerario communis Ragusii, soluente nomine dicti communis, pro tributo Stagni perperos ducentos L, presentibus Ser Lodoyco Cornario et Johanne Bono Rinbaldo de Venetiis et magistro Michaele cyruyco, testibus ad premissa vocatis et rogatis. — Die III mensis nouembris VIIII-e indictionis frater Romanus predictus fuit confexus habuisse et recepisse a camerario perperos ducentos quinquaginta pro integra solutione tributi de Pasca anni domini millesimo III^clxx, presentibus magistro Christoforo, magistro Michaele medicis et Nicoletto Meliorato". Да бих објаснио хронолошке датуме наводим да је дубровачка канцеларија почињала своју годину „a nativitate domini" (од 25 децембра) и да је по њеном рачунању 9 индикат спадао у 1371, завршавајући се (266) последњих дана месеца децембра[107]. Цар Урош је дакле 15 октобра 1371, а несумњиво и 3 новембра био још жив (јер се за њега не каже „q u o n d a m"). Исплата целе суме била је подељена не толико због страховања које су Дубровчани имали поводом вести о Вукашиновој смрти и боју на Марици, већ због великих издатака у рату са жупаном Николом. Није чудно што је тек тада исплаћен трибут за 1370, јер је последња исплата, коју је примио монах Методије 3 августа 1369, била за 1369 годину, а од тог времена (према књигама Div. Cancellarie) за овај доходак нико није долазио.

у нов. 1361 (али види код истог IX 40). Ј е д р е н е је према грчком летописцу код Boor-а заузето 6877 (1369). Српски летописи пад „Дренопоља" доводе у везу са битком на Марици 1371. Турски летописи, наравно веома позни, стављају овај догађај у годину Хеџре 761, дакле 1360;очигледно су рачунали три године после п р в о г заузећа Галипоља, јер о његовом губитку и поновном, д р у г о м заузећу не знају ништа. Најстарија грчка вест из повеља је тек из године 1389, Acta patr. II 129 бр. 405, са занимљивим детаљима али без године.

[107] У Lett. e Comm. di Levante 1359—1380 на пр. 14 mai ind. IX 1371 потпуно датирано писмо Андреји Гундулићу, 26 iunii ind. IX 1371 цитација Видоша Првошевића на Корчули итд. По рачунању византиских и српских канцеларија девета индикција спадала је у год. 6879 од створења света = 1 септ. 1370 до 1 септ. 1371, јер је њихова година почињала 1 септ.

То је такође и последњи траг цара Уроша у савременим дубровачким записима. Он је умро још исте зиме децембра 1371. Пећки рукопис (из 16 века) најстаријег текста српских летописа, који је издао Јагић[108], прича да је Урош, иако је био свргнут са царске власти у својој земљи, ипак усред своје земље и у царском достојанству отишао Богу године 6880 месеца децембра четвртога дана (дакле 1371), а да су исте године пре његове смрти („в тожде пријежде того пријеставленија љето") краља Вукашина и деспота Угљешу, који су га били збацили са престола, на реци Марици убили „синови Исмаилови". У другим летописима је забележен 2 или 9 децембар. Неки текстови говоре да је Урош умро „месеца децембра (2 или без дана) у четвртак",[109] чиме би се потврђивала вест оног старог пећког рукописа, јер је 4 децембар 1371 стварно био у четвртак.

Следеће 1372 године дошло је у српским земљама до великих немира, који су били последица битке на Марици, а о којима су вести брзо стигле и на Запад. На дан 14 маја 1372 папа Гргур XI писао је из Авињона краљу Лудвигу угарском да су недавно (diebus siquidem non longe preteritis) стигле до папског престола разне вести, да су Турци у великом броју ударили на неке грчке покрајине, да су потчинили неке српске велможе (subactis quibusdam magnatibus Rascie) и заузевши много великих земаља, да су стигли чак до граница Србије, Угарске и Албаније, (267) па да су већ угрожавали и Јадранско Приморје. Мало затим дознао је да су Турци „contra nonnullos magnatos et populos partium Grecie, Walachie et regni Rascie obtinuerant grandem victoriam" и како су се, затим, покоривши тамошње покрајине, приближили „usque prope fines dicti regni Rascie ac Albanie, ac principatus Achaie et ducatus Athenarum" због чега су франачка господа у Грчкој заједно са краљем угарским и сицилијанским, са општином млетачком и ђеновском и са другим господарима били позвани на сабор у беотску Тебу, булом од 13 новембра 1372[110]. Тиме је папа мислио на саму битку као и на покоравање српске господе у Македонији, која су морала после пораза да признају турску врховну власт, наиме на Вукашиновог сина краља Марка, господара Скопља и Прилепа, који је, како је довољно потврђено касније, као турски вазал пао године 1394 у битци са влашким Румунима, и на његове моћне суседе браћу Драгаша и Константина, господаре Штипа, Струмице, Кратова и Велбужда (данашњег Ћустендила). Уз то дознајемо из једне дубровачке вести да су се и српска господа користила Вукашиновим поразом, да је наиме Ђура Балшић оружјем освојио град и место Призрен, који су раније припадали Вукашину. Дубровачки трговци који су се тамо налазили донели су том приликом Ђури на поклон четири панцира, о чему је дубровачка влада одлучила 10 септембра 1372 да вредност овог поклона, по 5 сребрних ливара за панцир, има да надокнаде управници оних трговачких кућа које су се тада налазиле у Призрену и које су овај

[108] Archiv für slav. Philologie II 108.

[109] Српски родослови и љетописи, уредио Љ. Стојановић, Гласник 53 (1883), 66. Šafařík, Památky, стр. 71.

[110] Theiner, Monumenta Hung. II 115. — Wenzel, Mon. Hung. Acta extera III 40.

поклон и учиниле[111]. Да је Призрен још три године по том био у рукама Ђуре Балшића сведочи његово писмо од 18 јуна 1374 у коме каже да су му Дубровчани Думоња Дворниковић и Покре Бенешић платили све што су му били (268) дужни за „царину призренску“[112]. Из млетачких вести пак знамо да је Ђура Балшић у лето 1372 постао и господар Валоне на албанској обали[113].

Борба Дубровника са жупаном Николом за време ових догађаја била се утишала. Изгледа да су Дубровчани његове нападе одбили храбрим отпором, а можда и уз помоћ босанског бана Твртка[114]. После нове 1372 године Николин кефалија у Требињу и Конавлима, Обрад Зорка,[115] послао је човека са писмом у Дубровник нудећи примирје у ма ком року. Дубровчанин Влакота Водопић (Vl. или Blasius de Vodopia), послан 10 фебруара, уговорио је с њим примирје до Ускрса, а 22 марта, по претходној дозволи жупана Николе, уговорио је и његово продужење до Ђурђев-дана. О даљим преговорима не знамо ништа, али је сигурно да су сада Дубровчани после смрти Урошеве видели да је неизбежно да са Николом склопе мир, у коме су најзад пристали да светодимитарски доходак плаћају њему. Бар су 27 октобра 1372 Стјепош Масновић и Добровој Зубец из жупе Драчевице (око Херцегновога) као посланици жупана Николе примили трибут од 2000 перпера који је истицао претходног дана св. Димитрија[116]. Није из-

---

[111] 10 септембра 1372 „determinatum fuit quod coracias IIII, que fuerunt donate Jure de Balsa, valloris librarum V de argento coracia siue panceria, per mercatores in Prisreno, quando dictus Jura c e p i t c a s t r u m d i c t i l o c i, debeant solui per c a p i t a d o m o r u m m e r c a t o r u m, qui tunc habitabant in Prisreno, et hoc ad petitionem Dymitri de Benessa tamquam procuratoris Pocre de Benessa“. Div. Canc. 1376. — Да су Балшићи после Вукашинове смрти узели Призрен прича и каснији Мавро Орбини (стр. 278), који каже да је тада наводно и кнез Лазар узео Приштину и Ново Брдо, а Никола Алтомановић друге земље и да је то навело Вукашинове синове да се потчине турскоме цару.

[112] Пуцић II 27, регистровано у „Div. Canc. 1376“ под 22 нов. 1375. Domagna de Dournich се помиње 1371 у Призрену, 1372 у Св. Срђу (цитација). Покре је деминутив од Панкрације.

[113] Ljubić, Monum. IV 100 и даље.

[114] Растић († 1735) у својој нештампаној историји Дубровника пише (види Матковића, Рад VII 198) да су Дубровчани уз помоћ босанског бана Твртка победили жупана Николу, који је био упао чак до Жрновнице (Brennum), а Орбини (p. 283) прича да је Николу тада између Жрновнице и Требиња победио Дубровчанин Паскоје Мартинушић. У савременим писмима која су се досад сачувала нема о томе помена. Али зато у писму дубровачким посланицима код босанског краља Твртка Твртковића од 19 јануара 1432 (књига Lett. e Comm. 1430—1435) стоји наредба да треба да му кажу: „come per lo passato, quando N i c o l a z u p a n e li Venitiani fazeuano guerra a Ragusa, la famosa e bona memoria dal gratioso e iustissimo Rè, Vostro padre, m a n d o a d e s s a n o s t r a s i g n o r i a i n s u o s o c c o r s o c o n t r a l i d e t t i u n a b e l l a g e n t e d i v a l e n t i h o m e n i“. Рат са Николом је сигурно онај који је вођен 1370 и касније, али непријатељство са Млечанима спада у касније године, у 1378—1382, после Николина пада.

[115] Obrad Sorcha çephalia de Tribigna et de Chanal; çuppanus (Никола) његов patronus (писма у Lettere f. 73′ sq.).

[116] 1372, 27 oct. Stiepos Masnouich, Dobrouoy Subeç de Draceuiça, homines çupani Nicole, destinati per Obrath Siorcha, comitem dicti çupani in Chanali, cui dictus çupanus scripserat per suas literas dari debere tributum, fuerunt confessi habuisse et recepisse a communi perperos II M in presentia etc. Quod tributum est de anno proxime

лишно да се напомене, у вези са историјом српских унутрашњих борби, (269) да се у августу те године, у граду Ободу (у Конавлима), налазио као заробљеник челник Милош, брат покојног Ђурђа, некадашњег логофета цара Душана, и да су се Дубровчани усрдно трудили да ослободе свог старог пријатеља.[117]

У то се 1373 десила промена у власти над Требињем и Конавлима која је, како изгледа, учињена по добровољном споразуму жупана Николе Алтомановића и Ђуре Балшића. Изгледа да је до помирења између њих дошло посредством Млечана. На дан 16 маја Дубровчани су писали краљу угарском како наводно Млечани преговарају са Николом и Ђуром, да од њих траже војску против угарског краља и падованског кнеза, и да за ту помоћ Ђури обећавају власт над Котором и Драчем, а Николи Стонски Рат, и да још уз то позивају обојицу да Дубровник заједно опседну са сува, а да ће им они помоћи блокадом на мору. Зато су Дубровчани молили краља да изволи послати изасланство Ђури и Николи са опоменом у том смислу[118]. До напада на Дубровник и његову територију није дошло, али се још пре јесени Ђура Балшић појављује као сусед Дубровника несумњиво после неког споразума са жупаном Николом. На дан 30 новембра 1373 он је лично стигао у Дубровник и заклео се над реликвијама „у светој Богородици у њих великој цркви“ (ecclesia S. Mariae Maioris) на верно пријатељство и заштиту у име своје и свога брата Балше и свога синовца Ђурђа Страцимировића. Дубровчани су се са своје стране обавезали да ће њему плаћати трибут св. Димитрија, али само уколико он буде „господар овојзи земли приморској, која је около Дубровника“ и уколико у Србији не буде опет цара[119]. Ђура Балшић владао је у суседству Дубровника пет година (1373—1378) (270) и добро је живео при том са њиховом општином. Српски трибути били су му редовно исплаћивани; напр. последњег дана октобра 1376 примио је за протеклу годину светодимитарски доходак Радич Јурјевић, кефалија у Конавлима, уз пуномоћје од свога господара Ђуре Балшића, на коме је био мали висећи печат у зеленом воску[120]. У исто време преговарали су Дубровчани о регулисању свих пограничних спорова, штета и крађа

---

preterito in festo S. Dimitrii, quod festum fuit heri. (Div. Canc. 1371). — Убрзо затим, 30 децембра 1372, Прибил Поповић, Зубец и Милош Степошевић у име жупана Николе примили су 900 перпера за „кумерк солски“, за рок који је истекао на Божић те године.

[117] Милошево писмо код Пуцића II 25 у Div. Canc. у италијанском преводу датовано је 16 апр. 1367. — О његовом ослобођењу (Milossium Pouicha, fratrem Jurech logofeti) комисија 14 авг. 1372 у Lett. f. 75'.

[118] Од овог писма постоје у Lettere e Comm. 1359—1380 два концепта, један краћи f. 80' са датумом 1373 die 16 madii, а други f. 81 без датума, нешто опширнији, са изричитом напоменом шта су све Млечани овој господи обећали: „quod dicti Veneti petunt a dicto Georgio gentes in eorum adiutorium contra Magnificentiam Vestram et dominum Paduanum, promittentes dicto Georgio dare ciuitates Vestras Chatari et Duracij, et Nicolao de Altomano Punctam Stagni, et quod debeant hanc terram Vestram Ragusii obsidere, Veneti per mare et predicti Georgius et Nicolaus per terram“.

[119] Mon. serb. 183.

[120] Div. Canc. 1376.

из времена ранијих непријатељстава, и то са поменутим Радичем, кефалијом у Конавлима, и с велможом Радоњом Куделиновићем из Требиње, који су за то имали наредбу од самог Ђуре Балшића. Последњег дана јула 1375 ишао је њима због тога грађанин Живко Држић, или како су га звали у латинским писмима Giue Longo, као посланик Дубровачке општине[121], а кад се вратио решено је да ће немирни суседи бити опет примљени као пријатељи уз опроштај свега зла ако буду вратили све што су са својим људима и присталицама узели „a tempore quo incepit dominari Georgius de Balsa usque ad presens". О поравнању свих осталих штета и крађа које су учинили приморски Словени (ab omnibus Sclavis de Marina) пре владања Ђуре Балшића у пограничној покрајини (antequam inceperit Georgius de Balsa dominari in istis contratis) решили су Дубровчани истога дана да треба да се одржи по старом обичају „станак" (stanicum) на граници после првог идућег св. Михаила[122].

Али владању Ђуре Балшића у дубровачком приморју није било суђено да дуже траје. Против њега спремао се босански бан Твртко, који је заједно са српским кнезом Лазаром у то доба разбио велику државу жупана Николе Алтомановића у унутрашњости, кога је Лазар у Ужицу био заробио и ослепио[123]. Вести о свим овим догађајима у савременим записима су нажалост врло фрагментарне. После нове, 1375 године налазили су се код бана Твртка у Босни дубровачки посланици Витко (271) Гучетић и Динко Бенешић и 9 фебруара добили су од њега повељу дату под градом Бобовцем о великим трговачким привилегијама[124]. Бан се баш спремао на поход на Хум и Приморје. Зато су Дубровчани 25 јануара наредили својим посланицима да се брзо преко Неретве врате кући, а ако би бан од њих тражио да иду са њим у његовој војсци, нек му изложе опасност која би из тог њиховог боравка у босанском табору могла да запрети дубровачким трговцима у земљи Ђуре Балшића, који је „homo furioso et chi non possede rason" и који у бесу може учинити многе штете[125]. Из те или можда следеће године потиче сачувано писмо Ђуре Балшића Дубровчанима писано „месеца маја тридесетог дана у Конавлима"[126] којим их извештава да људи босанског бана трговци, „поносници" и „власи" смеју слободно да иду преко Сланог или другим путевима у град, а кад би дошло до неке свађе између њега и босанског бана, да би он то својим пријатељима Дубровчанима писмом на време објавио да би

[121] Lett. e Commissioni di Lev. 1359 — 80 f. 92'.

[122] Одломак књиге 1375 у „L. Ref. 1350".

[123] Г. 1374 (други текстови 1375) „расипа (разби) светиј кнез Лазар жупана Николу у Ужицу и ослепи јего", срп. летописи издао Љ. Стојановић, Гласник 53, стр. 71. — Jurech Iuanouich de Ragusio, habitans in Priepoglie сведочи 24 oct. 1382 о нечему што се десило „forsan uno anno ante destructionem Nicole zupani" (Lett. e Comm. di Levante 1419—1422).

[124] Mon. serb. 184 (под Бобовцем 9 февр. 1375).

[125] Писмо писано 25 ian. 1376 Vita de Goçe и Dimitri de Benessa, Lettere 1359—1380 f. 87'.

[126] Mon. serb. 185.

сви могли за недељу дана да оду. Убрзо затим видимо Требињане у блиским везама са босанским баном. На дан 23 фебруара 1377 писали су Дубровчани свом посланику Матку Ђорђићу, који је у повратку од Ђуре Балшића био стигао у Бар, да се врати Ђури у Скадар или неко друго тамошње место и да поново с њим проговори о царинама у Дању и другим. Ако га Ђура у разговору буде питао због чега је некада Хрсоје, чиновник босанског бана, са неким Требињцима ишао у Дубровник, нека му одговори да је Хрсоје био јемац босанског бана код Требињана и да се, пошто је бан испунио обећање, враћао из Требиња кући преко Дубровника, и да уосталом Дубровчани и Ђуру и бана сматрају за пријатеље и да не желе да се мешају у њихове ствари[127]. (272)

Године 1378 налазимо као господара целог Приморја око Дубровника све до Котора Стефана Твртка, али сада више не као босанског бана, већ као краља *срйског и̂ босанског*. У уговору са Дубровчанима даном у табору „пред градом Дубровником у Жрновници" 10 априла 1378 између осталог утврђује се да ће се убудуће „доходьк србски" од 2000 перпера сваког Митровдана плаћати њему као српском краљу, али само дотле док он буде владао над „овом Приморском земљом, над Требињем, Конавлима и Драчевицом".[128] На тај начин био је коначно решен дуг спор око српског трибута, који је несрећном цару Урошу некада био остао као последња потпора и који су касније убирали жупан Никола Алтомановић и Ђура Балшић као погранични господари. Краљеви босански убирали су га затим из године у годину све до пада своје државе.[129]

V

На крају смо дужни још да проговоримо о двема стварима, о депозиту краља Вукашина у Дубровнику и о каснијим дубровачким сведочанствима о цару Урошу.

У писму које је 19 фебруара 1423 било послато дубровачким посланицима код војводе Сандаља, Николи Мар. Гучетићу и Влаху Мат. Ђорђићу, између осталих историских примера о старом пријатељству Дубровника са суседним словенским владарима чита се следеће место: „Када су српскога краља Вукашина победили Турци и када је изгубио власт и он и његови, тада су његови синови лутали по свету у највећем и најгорем сиромаштву не налазећи потпоре ни

[127] Se Zura de Balsa te domandara, ad che Crassoe venne con alcuni de Tribingna in Ragusa et da parte de Messir lo bano de Bossina, lo detto Crassoe retornasse a Ragusa, che fusse pleço per la bano a quelli de Tribingna, che lo bano lo osseruasse tutto quello che lor prometesse, et li zintili homeni de Ragusa non se volse niente inpaçar de questi seruiçii, perzo che auemo voy per amico et lo bano per amico etc. Commissio 23 febr. 1377, Lett. 1 c. f. 106'.

[128] Mon. serb. 188.

[129] Упор. напр. привилегије краља Стефана Томаша 1444, Mon. serb. 428 и последњег краља Стефана Томашевића из 1461, ib. 487: србски доходак дви тисући перпер. . . всако годиште на Дмитров дан.

код кога. И дошли су у Дубровник, а властела су их добро примила и вратила им онај депозит који је положио њихов отац у време свога благостања, о коме они нити су знали, нити су га тражили. И с тим депозитом и с помоћу и наклоношћу Дубровника отишли су у Угарску, где су нашли хлеб (trovaron pane)".[130]

Ово причање се заснива на истини. У Дубровнику је више него 24 године после смрти краља Вукашина лежао (273) његов депозит, а да се нико није јавио да га затражи. Дубровник, који је био оптерећен издацима за утврђивање града за време новог угарско-млетачког рата (1378—1382), затим за градњу ратних бродова и за разна посланства, чешће је бивао принуђен да узима из овог депозита и да подигнуте суме опет надокнађује[131]. Тек када је краљ Марко (1394) погинуо и када је некадашња Вукашинова земља пала у турске руке, јавили су се наследници српског краља. Године 1399 стигао је у Дубровник *Димитраш*, син краља Вукашина, као посланик Сигмунда, угарског краља, са акредитивним писмом да би примио за краља уобичајени угарски трибут. Том приликом јавио се да подигне очев депозит и доказавши да је његов брат *краљ Марко* умро без законитих наследника, добио је његов део. При том се напомиње да су друга два дела овог депозита била исплаћена већ раније и да Димитрашова потврда треба да буде написана у истој форми како је било учињено раније „de aliis duabus partibus". Из тога се види да је депозит припадао тројици наследника: краљу Марку, Димитрашу и још једном, несумњиво Андријашу, сину Вукашиновом поменутом у Вукашиновој повељи из године 1370 и на натпису у манастиру св. Андрије код Скопља из године 1389. Два дела била су већ исплаћена, тј. део оног неименованог и самога Димитраша, свакако при њиховом путу у Угарску, како говори горе поменуто сведочанство, тако да је године 1399 био остао још само део краља Марка. На то се Димитрије вратио у Угарску краљу Сигисмунду на лађи којом су га Дубровчани одвезли до Сења.[132]

---

[130] Отштампао Пуцић, Споменици I, прилог р. XXX, али без ближег датума.

[131] 10 oct. 1378: de recipiendo a massariis communis de follaris pro laboreriis communis et de assignando dictis massariis dictos folaros ad salem communis, denarios quondam regis Vulchasini. — 26 febr. 1379 „de assignando de denariis regis Volcassini pro laboreriis civitatis nostre", yperpyros 1500 за „casettas supra muros" et „pro laborerio galee". — 8 apr. 1380 „denariorum regis Vulcasini" узето је 600 ducati auri и 1300 перпера. — 23 нов. 1395 (cons. minus) плаћено је „Ser Nicolao de Mençe et sociis, olim aduocatis communis" за процес који је општина имала са наследницима condam Pauli de Baraba „pro denariis condam regis Vochassini", који је решен „in fauorem communis".

[132] Cons. rog. 6 aug. 1399: Prima pars est de dando D y m i t r a s f i l i o q u o n d a m r e g i s V o c h a s s i n i partem depositi, quod posuit ipse dominus rex Vochassin, que spectabat M a r c h o e i u s f r a t r i, probando ipso Dymitras nobis, quod ipse M a r c h u s n o n d i m i s i t h e r e d e s l e g i t i m o s, ac eciam obligando et promittendo nobis ipso Dymitras, quod si ullo tempore peteretur ipsa pars, que tangebat ipsi Marcho, quod ipse Dymitras erit responditor et pacator de eo, quod peteretur, et faciendo eciam nostro communi finem et quietationem de ipsa parte cum provisionibus et clausulis oportunis, et prout factum fuit prius de a l i i s d u a b u s p a r t i b u s. Captum per XXVII (ballote XXVIII). — Cons. maius 6 aug. „D y m i t r i o filio condam regis V o l c h a s s i n i, quod portando literam preceptoriam et expeditoriam a domino nostro rege Hungarie" дат је угарски трибут. — Cons. minus 2 sept.

За време његовог боравка у (274) Дубровнику пролазили су туда неки турски посланици, а *Миѿар* или *Дмиѿар Краљевић* (тако пише у српски писаном писму) молио је да их не пропуштају. Дубровчани су међутим познајући „ius gentium" ову молбу пречули и пустили Турке да слободно прођу.[133] И 1402 године има помен о Димитрашу у вези са плаћањем угарског трибута.[134] Што се тиче његовог положаја у Угарској, Иларион Руварац казао је да је 1404 и 1407 Димитр, син краља Вукашина, био велики жупан Зарандски и краљев кастелан у граду Вилагошу.[135]

О краљу Вукашину и цару Урошу последњи пут је реч у двема занимљивим посланичким комисијама из 1403 године у којима Дубровчани потсећају суседне господаре на разне примере из историје. Павле Гундулић, према својој инструкцији од 10 јуна 1403, требало је да босанском краљу Остоји напомене многе ствари о бану Стјепану, краљу Твртку, краљу Дабиши, о српском цару Стјепану (Душану), о Ђури Балшићу, о жупану Санку итд., а између осталог и ово: „item вас потсећамо да, ако би вам било згодно, можете краља потсетити на то како је цар Урош изгубио све а до краја живота му остао Дубровник и онај трибут који сад дајемо краљу".[136] И ниже: „item о синовима краља Вукашина који су се склонили у Дубровник, који је сачувао његов депозит и који им је био у њиховим потребама од велике користи". И најзад: „item потсетите као пример рат који је против нас водио Никола Алтоман и Војислав и да су они од тих ратова имали мало користи".

Сличне историске примере требало је да изнесу моћном војводи Хрвоју посланици Михаило Рестић и Франко Бавжелић према инструкцији од 16 новембра исте године и да му кажу: „још вас потсећамо како је цар Срефан сматрао Дубровник за дом свој и лично и сигурно дошао у град као да је се родио међу нама.[137] А његов

„de soluendo partem depositi condam r e g i s V o l c h a s s i n i, positi in commune, spectantem condam domino M a r c h o eius filio, Dymitrassio eius fratri et successori, in ducatis ad rationem VII 1/2 libra argenti aut in argento prout voluerit". — Cons. maius 29 aug. 1399 „de dando D y m i t r a s f i l i o r e g i s V o l c h a s s i n i unam barcham, que ipsum portet usque Segnam". (L. Ref. 1397—1399). — „Андрѣјаша сина втораго благовѣрнаго кралѣ Влкашина" с његовом мајком Јеленом или Јелисаветом спомиње натпис из 1389, издао га Јастребов у Гласнику 57, 50.

[133] Пуцић II 28.

[134] Cons. rog. 20 dec. 1402: Prima pars est de assignando Ser Raphaeli de Gozijs ad duhanam salis nostri communis cum ordine ducatos quingentos, recipienti nomine domini D i m i t r i i f i l i i c o n d a m r e g i s V o c a s s i n i pro tributo domini nostri regis Hungarie millesimi trecentesimi nonagesimi de mense marcii, assignato dicto domino Dimitrio per dominum regem, et hoc pro literis expeditoriis et preceptoriis dicti domini regis nobis presentatis per dictum Ser Raphaelem pro parte dicti domini Dimitrii scribenti nobis super hoc literas suas. Capta per ball. XXVI.

[135] Гласник 49, 38.

[136] Come lo imperator Urosso perdi tutto, et Ragusa li remaxe et lo tributo infin in vita sua, lo qual demo mo al Re. Comissio Pauli de Gondulle 10 iunii 1403 (Lett. e Commissioni 1403—1410).

[137] Посета цара Стефана Душана који је са царицом Јеленом и сином Урошем крајем год. 1350 лично био у Дубровнику, о чему је још вековима живела славна успомена.

син Урош изгубио је власт и ништа друго му није остало само Дубровник, који му је био дом и сачувао му трибут подносећи бескрајне штете од кнеза Војислава и жупана Николе, који су реченоме Урошу хтели узети и то мало што му је било остало код нас; а ми, ценећи велико пријатељство које је отац његов имао за овај наш град, нисмо се хтели приволети да овај трибут дајемо неком другом до Урошу, сину његовом, сносећи за то много штете, као што можете знати. Па и краљ Вукашин узео је Дубровник за дом свој и његовим синовима није остало ништа до онога што су имали у Дубровнику, и стим се држе и до сада двојица од тих синова, на част града Дубровника.[138]

Ове напомене писане су 33 године по смрти Вукашина и Уроша, за живота двају Вукашинових синова и многих других савременика. Нигде се у њима не јавља ни најмањи помен о некаквој насилној смрти последњег Немањића и нигде се ни издалека Вукашин не означује као убица свога господара. Савремена сведочанства која смо горе навели јасно доказују да је Урош чак и преживео онога кога су позније приче оцрниле као његовог убицу. Тек после многих покољења историско сећање помутила је машта песама и прича, а крај династије Стефана Немање украшен је причом о трагичној смрти последњег цара српског од руке његовог некадашњег дворјанина, самозваног краља Вукашина.

---

[138] Et quello so fio Uros perde la Signoria et niente non li remaxe sollamente Ragusa fo chaxa soa, saluandoge lo tributto et reçeuando infiniti dani dal conte Voyslauo et zupan Nicola, li qual volean tuor al ditto Uros quello poco, che li era remaso in nuy; et nuy considerando lo grande amor, che porto lo so padre a questa nostra cita, nuy non volessemo consentir de darlo, saluo al ditto Vros so fiol, soffrando inanci de molti dani, come podesti sauer. Ancora lo Re Volcassin tolse Ragusa per caxa sua et li soi fioli non remaxe cum altro, saluo cum quello, che habe in Ragusa, et cum quello se mantene et insi doi deli ditti fioli cum honor de Ragusa. Commissio Mich. de Resti et Francho de Baxeio 16 nov. 1403, Lett. e Commissioni 1403—1410.

ВЕЛИКИ ВЕЗИР МЕХМЕД СОКОЛОВИЋ И СРПСКИ ПАТРИЈАРСИ МАКАРИЈЕ И АНТОНИЈЕ

(Прилог критици текста и тумачењу српских летописа)

DER GROSSVEZIER MEHMED SOKOLOVIĆ UND DIE SERBISCHEN PATRIARCHEN MAKARIJ UND ANTONIJ

(Zur Textkritik und Interpretation der serbischen Annalen).
Archiv für slavische Philologie IX Band, 291—297.

Превео Милош Ђорђевић, редиговао Илија Синдик.

ВЕЛИКИ ВЕЗИР МЕХМЕД СОКОЛОВИЋ И СРПСКИ ПАТРИЈАРСИ МАКАРИЈЕ И АНТОНИЈЕ

(Прилог критици текста и тумачењу српских летописа)

У једном тексту српских летописа који је објавио В. Јагић (Archiv für. slav. Phil. II стр. 101), а прештампао у својој збирци Љ. Стојановић (Гласник, књ. 53, 1883, стр. 113), може се прочитати један извештај који на први поглед изгледа има само подређен значај: у години света 7081 (1573), стоји ту, умро је (прѣстави се) српски архиепископ и обновитељ српске цркве (обновител прѣстола српскаго) Макарије (292), а већ идуће године 7082 (1574) умро је (такође: прѣстави се) и његов следбеник Антоније.

Ова забелешка садржи без сумње једну грешку. Одличан познавалац српске црквене историје, архимандрит Иларион Руварац, у једној расправи у Гласнику, књ. 47 (1879), стр. 274, указао је на то да је архиепископ Макарије живео још једну годину дуже и по једном запису који се налази у Морачи у Црној Гори (Гласник 53, 46 нап.) умро је тек 23 октобра 1574, што наравно неминовно помера и годину смрти његовог следбеника и тиме доводи у сумњу поузданост о б а ј у података у оном летописном тексту. То је свакако тачно, али ми се чини да у другој забелешки није погрешна година, већ само једна препозиција просто услед „lapsus calami"-а. Без сумње треба тамо прочитати п о с т а в и уместо п р ѣ с т а в и, дакле реч је о п о с т а в љ е њ у Антонијеву, а не о његовој смрти; упр. сличну забелешку у истим летописима за год. 1614 (код Стојановића стр. 120), по којој је тада умро (прѣстави се) српски патријарх Јован, а у истој години је Пајсије постављен (постави се) за његовог следбеника.

Ова ствар је, ма како изгледала незнатна, од интереса који далеко прелази границе епископских каталога и подручје „lectiones variantes" и њихову исправку. Она је, наиме, у вези с питањем сродства оба поменута црквена поглавара са чувеним турским великим везиром М е х м е д о м С о к о л о в и ћ е м и уделом који је он, изгледа, имао приликом ондашње обнове патријаршиске столице св. Саве.

О пореклу Мехмедовом имамо довољно извештаја. Већ у XVI веку њега су називали словенски С о к о л о в и ћ, турски S o k o l l i. Први облик је патронимик, „син соколов", а други је топски израз, „из Сокола". По турским изворима (Hammer, Gesch. des osman. Reiches,

2. Ausg., 205, 309), везир заиста води порекло из херцеговачког замка Сокола на месту где се састају Пива и Тара (о положају тога места упр. моје Handelsstrassen und Bergwerke von Serbien und Bosnien, стр. 33). Према извештају Млечанина Гарцонија (293) (Zinkeisen, Gesch. des osman. Reiches III, 92), Мехмед је пореклом из Требиња, првобитно је био „ajuto del curato di S. Saba", свакако у онда опште познатом манастиру Милешеви[1], и данком у крви (nel numero dei giovani della decima) доспео је у одељење дворске послуге у Цариграду, где је наравно морао напустити хришћанство. По Тијеполу, Мехмед је, родом Требињац, био прво „zago" (ђак) у једној цркви (Ranke, Serbien und Türkei, Leipzig 1879, стр. 525). Ово потврђује путник онога времена Саломон Швајгер, који је 1578 дошао у Цариград и о Мехмеду прича следеће: „у својој младости био је он у хришћанској цркви читач или anagnostis, после тога је дат Турчину за данак" (Reisebeschreibung aus Teutschland und Constantinopel, Nürnberg 1639, стр. 89). Дубровчанин Јаков Лукаревић (Luccari), који је 1570 и касније дуже времена боравио у Цариграду, Пловдиву итд., зна такође за хришћанско име доцнијег везира: „Mechmet Sokolouich, nato in Dalmatia del padre christiano ed al battesimo si chiamo Baice" (Annali di Rausa, Venezia 1605, стр. 148). По Рагацонију (Ragazzoni) изгледа да се Мехмед као велики везир понекад и сам издавао за следбеника српских деспота (Zinkeisen, н. д.). Мехмедова каријера добро је позната: 1546—1551 био је пет година капуданпаша (адмирал ратне флоте), 1551—1553 имао је важан положај беглербега румелиског (са седиштем у Софији) и одликовао се на угарским и персиским бојиштима, 1555 постао је члан везирског већа и најзад је од 1556 —1579 четрнаест година био велики везир, све док га није убио један дервиш из Босне 11 октобра 1579 (упр. Hammer II, 213, 243, 266 итд.).

У Мехмедово доба пада обнављање српске аутокефалне цркве у Пећи (1557). Српска патријаршија се, наиме, — како јасно показује један грчки документ који је скоро пронашао А. С. Павлов (Чтенія въ имп. обществѣ исторіи, Москва 1876, IV) а коментарисао Ил. (294) Руварац (Гласник књ. 47) — после пада српске Деспотовине ујединила са старијом аутокефалном охридском црквом. У каталозима архиепископа и патријараха налази се према томе празнина од сто година, од 1459—1557, која је делом испуњена именима ондашњих охридских патријараха (Прохора † 1550 и Никанора † 1557; упр. Поменик у Гласнику књ. 42, стр. 34).

Тек после смрти охридског патријарха Никанора обновљена је у год. 1557 пећка црква. Први нови архиепископ Макарије управљао је црквом св. Саве од 1557—1574 и у тадашњим штампаним делима манастира Милешеве (у Псалтиру са предговором од 4 новембра 1557), у записима у Пећи и Грачаници, као и у тексту поменутих летописа, он се изрично спомиње као обновитељ српске цркве. Руварац при томе

[1] „Un beau monastere de caloiers, nommé Santo Saba de Miloseuo qui possede beaucoup de bien en fond de terre" читамо напр. у путопису Des Hayes de Courmemin, Voyage de Levant, Paris 1629 стр. 492.

скреће пажњу на једну примедбу, додуше каснијег хроничара троношког из прошлога столећа (Гласник књ. 5, стр. 75), по којој је Макарије био брат тадашњег великог везира и од њега (от брата својего великаго везира турскаго), како каже, добио хатишериф са дозволом да обнови све манастире и цркве. Спомињање хатишерифа можда садржи нејасну успомену на дело обнове Пећке патријаршије.

Макаријев следбеник био је његов синовац Антоније. Један запис у манастиру Грачаници из год. 1570 казује да је црква бојена по заповести патријарха Макарија а на трошак ондашњег херцеговачког митрополита Андонија, његовог братанца (јему же быст братанац, Гласник књ. 23, стр. 245). Нема никакве сумње да је овај Андоније, митрополит херцеговачки, идентичан са четири године касније поменутим архиепископом истога имена. Устоличење Андонијево пада у јесен год. 1574, па било да је Макарије умро 23 октобра те године или (по Филарету, код Руварца у Гласнику књ. 23 н. м.) 30 августа. У исто време, у септембру 1574, Стефан Герлах, који је од 1573—1578 живео у Цариграду и показивао велико интересовање за црквена питања, записао је у своме дневнику (штампаном у Франкфурту 1674, стр. 64) следећу забелешку: (295) „У овом месецу док сам лежао болестан, *Мехмед йашин* ἀδελφόπαις *или брашанац* постао је архиепископ у Бугарској; има своје седиште у граду Охриду, десет дана путовања од Једрена, на граници Епира и Србије (у коме борави и самсагбег) и има неких четрдесет епископија под собом". Међутим, Охрид је овде споменут само погрешком коју Герлах исправља на другом месту, кад је три године касније дошао у прилику да лично види тога братанца великог везира. Он пише 4 априла 1577 (стр. 329): „4-ог. сам био у патријаршији где сам видео архиепископа Ἀρχειδῶν и све Бугарске, човека од 50 година у лошој калуђерској ризи, 2. митрополита родоског, човека од 40 година са црном брадом, 3. архиепископа пећког и целе Србије, од 40 година и Мехмед пашиног најближег рођака". Према томе 1574 устоличени ἀδελφόπαις и „најближи рођак" Мехмеда Соколовића био је архиепископ пећки а никако охридски, звање које је онда имала једна сасвим друга личност. Герлах се у другом случају могао утолико теже преварити пошто је својим очима видео оба црквена поглавара, а уз то је још, за време црквених церемонија велике недеље, „der Ertzbischoff von Peckio" седео поред патријарха, а и стога што је онда, бавећи се већ четири године на Истоку, био са приликама боље упознат него на почетку. Нема никакве сумње да се у оба случаја мисли на Антонија, Макаријевог синовца и следбеника: време његовог устоличења и време управљања пећком црквом поклапају се. Тиме и онај ранији извештај, да је Макарије, Антонијев стриц, био брат великог везира, добија много чвршћу основу. Укратко после тога је Антоније умро: у јулу 1578 Герлах (стр. 530) у пролазу кроз Београд спомиње Герасима као пећког патријарха.

Руварац је већ споменуо тај сроднички однос два патријарха међу собом и са великим везиром у својој расправи „О каталозима Пећских патријараха" (Гласник књ. 23, 1868, стр. 246), али не знајући за Герла-

хове извештаје, већ само на основу оне забелешке у троношкој хроници. У једном додатку (Гласник књ. 47, 1879, стр. 273) он се опет враћа (296) на то питање и сасвим пориче сродство оба патријарха, уз напомену да је троношки податак непоуздан, јер се вероватно односи на архиепископа охридског и само је услед заблуде придат пећком, поготову с обзиром на оно прво место код Герлаха; други, много јаснији извештај Герлахов остао је Руварцу непознат. Руварац при томе каже да је свакако вероватно да је Мехмед Соколовић, ранији ђак или читач милешевски а касније везир, допринео обнови пећке цркве, утолико пре што она пада у доба његове моћи.

На основу другог места код Герлаха и наведене исправке у текстовима летописа у поређењу са осталим извештајима, ствар постаје јаснија. Прва два српска архиепископа или патријарха после обнове пећке цркве били су, као што се види из горњег излагања, несумњиво рођаци великог везира Мехмеда Соколовића: Макарије (1557—1574) је био Мехмедов брат, а Антоније (1574—1578) синовац или братанац како Макаријев тако и великог везира. Да је Мехмед Соколовић имао врло великог удела у обнављању српске патријаршије у год. 1557, тиме постаје више него вероватно.

Поред ових високих духовних великодостојника Мехмед је имао и мухамеданских сродника: Герлах пише 1 марта 1577 (стр. 317): „Данас сам под нашим вратницама видео једног дугачког наочитог човека из Босне, рођака Мехмед-паше, који се тек пре 2—3 месеца потурчио. Његови пријатељи (тј. рођаци) долазе често к њему (тј. великом везиру) и посећују га, загарантован им је повратак: ко хоће да остане хришћанин, тај и остане". Један Мехмедов синовац муслиман, по имену Мустафа Соколовић, био је дефтердар темишварски, санџакбег Филека, намесник клишки и касније херцеговачки, где је напр. саградио велики мост код Горажда, најзад дванаест година будимски намесник, док није погубљен 10 октобра 1578 (Hammer, II, 309—310, 469, упр. Handelsstrassen, стр. 86, нап. 298)[1].

(297) Мехмед Соколовић, који је досад био познат само као турски војсковођа, био је у потаји и српски патриота, свакако само на црквеном подручју и у неку руку ради породичне политике.

Соколовићев однос према пећкој цркви показује да се код Срба муслимана у XVI столећу никако није угасила свест о националном и верском пореклу и да су се они трудили да свој утицај код Порте уложе за добро народне цркве, јединог остатка старог домаћег државног организма.

---

[1] Док се ово штампало примио сам најновију (63) књигу Гласника, где се на стр. 197 спомиње један сарајевски рукопис, написан 1565 под Мустафа-пашом Босанским, рођаком патријарха Макарија (великому Мустафа паши, *сьродник* же благочьстивому кыр Макариу etc.), што само потврђује горње излагање.

ПРИЛОГ ЗА ОЦЕНУ СКОРО ПРОНАЂЕНЕ БУГАРСКЕ ХРОНИКЕ

ZUR WÜRDIGUNG DER NEUENTDECKTEN BULGAR. CHRONIK

Archiv für slavische Philologie, XIV Band, Berlin 1892, 255-277

Превео Милош Ђорђевић, редиговао Илија Синдик

ПРИЛОГ ЗА ОЦЕНУ СКОРО ПРОНАЂЕНЕ БУГАРСКЕ ХРОНИКЕ

Како су бугарски историски споменици из Средњег века необично ретки, хроника коју је у овом часопису (XIII, 526 и д.) издао господин Јоан Богдан претставља откриће од не малог значаја, које је мене лично пријатно изненадило. Јер ја сам у своје време у „Историји Бугара" у великом обиму искористио обавештења румунског хроничара Михаела Моксе (1620) према Григоровићевом издању. Богданово откриће даје нам Моксин словенски извор који смо досад само наслућивали.

У следећим редовима хоћу да саопштим неколико прилога за оцену тога споменика као историског извора. Као што Богдан у својим опширним напоменама доказује, писац хронике живео је без сумње на почетку 15 века и био је према томе савременик Константина Филозофа, биографа српског деспота Стефана Лазаревића (1389—1427). Он пружа појединости о једном периоду за који и у иначе тако богатој грчкој литератури нема историских дела из тога времена. Волуминозне забелешке Никифора Грегоре свршавају се догађајима ускоро после год. 1355[1]. Последњи догађај који спомиње цар Јован (256) Кантакузин у својим мемоарима јесте од јесени године 1364.[2] Халкокондил, Дука и Францес, сви они су писали већ после пада источноримског царства. Сем повеља и пригодних списа, ову празнину испуњавају само кратки византиски

[1] Дело Никифорово је очигледно недовршено. Венчање принца Андроника са ћерком буг. цара Јована Александра, поменуто на крају тога дела, по бонском изд. III, стр. 557, било је према Acta part. I, стр. 432 у августу 1355. Али текст последње књиге испреметан је зато што су испретурани листови рукописа, тако да је, рецимо, прича како су грчки пирати из Фокеје заробили Халила, сина султана Орхана, искидана на два дела, III, стр. 504 (крај) и 558 (почетак). Дело је, дакле, нешто прелазило 1355. Међутим, изгледа да Никифор није доживео заузеће свога родног места, Хераклеје Понтике, од стране Турака; то се догодило 4 јула 1360, према једном запису на маргини који цитира Посинус у барберинском Пахимеровом зборнику (Migne, Patrologia graeca vol. 143, стр. 1203).

[2] Кантакузин завршава с ратним походом цара Јована Палеолога против бугарског цара Јована Александра и са истовременим путовањем цариградског патријарха Калиста у Сер, који је ишао у изасланство Јелисавети, удовици српског цара Стефана Душана. Калист је умро у Серу, после чега је цар Јован, вративши се са ратног похода, опет поставио Филотеја за патријарха. Према Милеровим летописима смрт Калистова пада у год. 6872, ind. 2=1 септ. 1363-31 авг. 1364. Датум поновног устоличења патријарха Филотеја познат нам је сасвим тачно из Acta patriarchatus ed. Miklosich и Müller I, стр. 448; то је био уторак (τρίτη) 8 окт. 6873—1364.

летописи, написани 1391, које је Јос. Милер издао 1852 у својим „Византиским аналектима" из једног зборника библиотеке св. Марка који је некад припадао кардиналу Бесариону; да је њихова хронологија поуздана, нарочито за време борби између цара Јована Палеолога и његовог сина Андроника, потврђују италијанске повеље[3].

Текст буг. хронике није без каснијих интерполација. А и њени датуми су много мање поуздани него што то претпоставља Богдан.

По хроници, султан Орхан умро је само „неколико дана" (непомнозѣхь дьнехь) по заузећу Брусе. У ствари (257) Бруса је заузета 1326 (6834),[4] а Орхан, Кантакузинов пријатељ и зет, умро је тек у марту 1362,[5] дакле 36 година касније.

С обзиром на локално становиште хроничара изгледа као да је Бугарска главни циљ османских најезда на Европу. Трновско Царство допирало је од 1344 далеко преко јужне границе, коју је с једне стране сачињавао стари гранични бедем, чудновата „Јеркесија", која се и данас види, а с друге стране горњи ток Марице; то царство је обухватало Пловдив заједно са градовима на северној ивици Родопе. Јужна византиска Тракија од Једрена до Калипоља толико је била настрадала од пљачкашких похода Каталана и дугих грађанских ратова између Андроника Старијег и Млађег, а затим између Кантакузина и Јована Палеолога, да са изузетком утврђених градова и вароши није могла да пружи озбиљан отпор упадима османских пљачкашких чета, који су се догађали сваке године. У горњој, бугарској Тракији Турцима су утрли пут Татари из Јужне Русије чије се подручје ширило онда према западу до крајњег тока Дунава, наспрам епископског града Мачина (Vecina) у Добруџи[6] Бугарско Подунавље било је још у 14 веку изложено татарским најездама. Потврду за то нашли смо недавно у протоколима дубровачких већа. 24 новембра 1331 позвани су преко курира из Видина у Дубровник дубровачки племићи Никола Ђорђић и Маргарит Будачић због дуга од 380 перпера Фирентинцу Томазију Дучију. Будачић је одговорио из Призрена 5 децембра, извињавајући се да је тек дан раније тамо стигао и да дуго није могао да однесе своју робу из Видина зато што се код те вароши појавила једна татарска хорда: „che eo (дијал. место io) auea le cosse a Bedino et de Bedino non se podeua condur in Prisrino per chason, che Tartari (ст. tâtari) era uinudi aprouo Bedino."[7] Татари су залазили и у византиску област. Никифор Грегора прича како је 1326 становништво (258) Тракије на вест о претстојећој татарској најезди побегло са села у утврђена места, и описује упад Татара 1337 преко Дунава и у τὴν ῥωμαΐκὴν

[3] Sitzungsberichte der phil.-hist. Classe der kais. Akademie IX, стр. 389—394. Време редакције овога текста, који садржи хронолошке записе за доба од 1204—1391, изрично се даје на стр. 391. О самом рукопису стр. 337, нап. 1.

[4] Милерови летописи 1. с.; упр. Кантакузин 1. I, сар. 45 и Никифор Грегора 1. VIII, сар. 15.

[5] Милерови летописи; упр. Кантакузин, на крају 1. IV, сар. 48.

[6] Tomaschek, Zur Kunde der Hämus-Halbinsel II, 20 (Sitzungsber. der phil.-hist. Classe der kais. Akademie св. 113, 302).

[7] Liber Reformationum 1331—1333, који сам пронашао 1890 у архиву ц. к. Окружног суда дубровачког, у „Capitulum de preconiçationibus" на крају свеске; у прилогу оригинално писмо Будачића.

Θρᾴκην ἄχρι θαλάττης Ἑλλησποντίας кад су номади пљачкали педесет дана, одвели наводно 300000 (?) заробљеника и побили или заробили и једну османску пљачкашку банду која је прешла из Азије. Кантакузин описује један татарски пљачкашки поход у год. 1342. Тада су становници византиског града Скопелоса (рушевине Ескиполос код Кирклисеа) на бугарској граници претрпели тежак пораз кад су у лудој смелости напали на логор тих степских коњаника.[8] Живи опис пустоши бугарско-грчких крајева у то доба, са пљачкањем разбојничких банди и све већом опасношћу од Турака, имамо у житију св. Григорија Синајита и његових ученика, св. Теодосија Трновског и св. Ромила (управо Ῥωμύλος, Romulus), који су у време цара Јована Александра живели у „Парорији" (Paroria) код данашња два манастирска ћувика[9]. Наш хроничар не говори ништа о тим недаћама од татарских и турских упада који су се сваке године понављали, али потврђује Кантакузинов извештај о његовом узалудном преговарању са царем Александром за новчану помоћ ради одржавања једне флоте која ће чувати Хелеспонт од непрестаних упада Турака. Византиски цар ставља ове предлоге на почетак год. 1351, наиме после српског похода од год. 1350, а пре напада млетачке флоте Николе Пизана на Ђеновљане у Пери у лето 1351[10]. У поређењу са тачним извештајем писца царских мемоара, причање бугарског хроничара изгледа свакако само као одблесак легендарног предања, али је значајно да се вест о овим преговорима сачувала у Бугарској.

Хроничар ставља заузеће Калипоља, чији положај наивно означава као „брод", одмах после ових преговора. (259) Богдан га помера у годину 1357. Међутим, то је било раније. У год. 1352 избио је у Тракији устанак младог Јована Палеолога против Кантакузина, уз помоћ српског цара Стефана и бугарског Александра, али су Кантакузинови савезници Османлије под Орхановим сином Сулејманом разбили код Дидимотихона бугарско-српски помоћни корпус, после чега је Палеолог побегао на острво Тенед. Сулејман искористи ове заплете да за себе освоји град Цимпе на полуострву Галипољу али је Кантакузину ипак још пошло за руком да га приволи да се повуче на азиску обалу[11]. Уочи прве недеље великог поста, 2 марта 1354, догодио се велики земљотрес од кога су јако страдале зидине Калипоља и других вароши и градова на Херзонезу. Сулејман је из Πηγαί (сад Бига) одмах прешао Хелеспонт, запосео места која је већим делом напустило преплашено становништво, пре свега Калипољ, и никаквим новцем није се више

[8] Никифор Грегора VIII, с. 14, XI, с. 3 и 5. Кантакузин III, с. 51. О положају Скопелоса упр. Arch. epigr. Mitth. X, 161; пољски путник Oswięcim видео је овде још 1636 величанствене развалине града са пет торњева.

[9] Упр. Cesty po Bulharsku 516. Fürstenthum Bulgarien 508.

[10] Кантакузин, 1. IV, cap. 22. Упр. Флоринскій, Южные Славяне и Византія II, 187. Heyd, Gesch. des Levantehandels I, 552.

[11] Кантакузин 1. IV, cap. 38. По Никифору Грегори 1. XXVIII, с. 24, сам цар Кантакузин населио је Турке на Херзонезу и тада је и Орханов син (Сулејман) прешао из Азије преко Хелеспонта, према 1. XXIX, cap. 1, скоро две године (πρὸ ἐτῶν που δυοῖν) пре великог земљотреса.

дао приволети на повлачење[12]. Кантакузин је потом предузео безуспешан поход на Тенед[13], али већ у децембру флота младог Јована Палеолога изненада је напала и заузела Цариград и Кантакузин је морао да обуче калуђерску ризу. Прелаз у Европу наш хроничар приписује султану Мурату, док он пада још у доба султана Орхана.

Хроника не говори ништа о првим освојењима Турака на европском тлу. Историја тих освајања је нејасна. Што нигде није веродостојно забележен датум кад је пао један тако велики и важан град као што је Једрене, објашњава се (260) већ горе споменутом празнином у грчкој историографији онога времена[14]. Неколико савремених података пружа Фирентинац Матео Вилани. Орхан или Отоманеги (Отманов син), господар код Абида, „lo signore de' Turchi di Bocca d'Ave", заузео је Димотику, царску ризиденцију, око 1359, са својим сином, кога су пре кратког времена заробили Византинци (дакле Халил), а потом по други пут дефинитивно, у новембру 1361, користећи се борбом између цариградског цара и странке „mega domestico" (Кантакузина).[15] Према Миперовим виз. летописима, Орхан је умро у марту 1362. Пошто је престолонаследник Сулејман умро ускоро пошто су се учврстили на европском тлу, дошао је други син Мурат (Μουράτης код Кидона, Moratus condam Orchani у млет. пов. 1368, Ljubić, Mon. IV 92).

Кантакузин, који је писао после 1364,[16] спомиње на једном месту велику несрећу коју је Бугарска имала да претрпи од Турака још у Александрово доба. А то је кад говори о неуспеху преговора због флоте у Хелеспонту. Изгледа да је цар тада претсказао Александру ту несрећу: ὁ βασιλεὺς δὲ τὴν ἐσομένην αὐτῷ φθορὰν ὑπὸ τῶν βαρβάρων προειπών, καὶ διαμαρτυράμενος, ὡς τότε τῆς νυνὶ μεταμελήσει ἀβουλίας . . . , ἃ εἰς ὕστερον ἅπαντα ἐξέβαινε[17]. Други један савременик, Димитрије Кидон или Кидониос, у говору одржаном у првој половини год. 1366 спомиње дубок утисак који је изазвао губитак многобројних вароши јужно од Хема у Бугарској; чак и Трново је утврђено и оспособљено за опсаду.[18] Наша

---

[12] Кантакузин l. c., Никифор XXIX, cap. 1; о земљотресу вид. и XXVIII, cap. 34. Ἐν ἔτει ϛωξβʹ ἰνδ. ζʹ μηνὶ μαρτίῳ βʹ τῇ νυκτὶ τῆς ὀρθοδοξίας ἐπὶ τῆσ βασιλείας κυροῦ Ἰωάννου τοῦ Κανταχουζηνοῦ γέγονε σεισμὸς μέγας, ὅτε καὶ τὰ τείχη κατέπεσον τῆς Καλλιουπόλεως καὶ τῶν μετ' αὐτὴν καὶ παρεδόθησαν, οἷς κρίμασιν οἶδε θεός, τοῖς Ἀγαρηνοῖς. Jos. Müller, Byz. Analekten, Wiener Sitzungsber. IX, 392. Недеља τῆς ορθοδοξίας прва у посту, пала је 1354 заиста у 2 март. Код Muralt-a, Essai de chronographie byz. II, 642 погрешно 12 март 1354.

[13] Упр. млет. извештај од 6 авг. 1354, Ljubić. Monumenta III, 265.

[14] Упр. наше напомене о томе у расправи о Урошу и Вукашину у Časopis čes. musea 1886, и у Sitzungsber. der kgl. böhm. Gesellschaft der Wiss. 1885, 19 окт., сеп. от. стр. 25.

[15] Muratori, Rerum italicarum scriptores XIV, стр. 567 и 672.

[16] Кантакузин је умро 1383 у Мизитри у Лаконији, Хопф у Esch-Grubers Encyklopädie, св. 85, 448 и 86, 13. У год. 1376 био је он у Цариграду и млетачким посланицима било је наложено да га по прилици посете, „visitandi dominum imperatorem Catacusino cum uerbis amoris et dilectionis" (Misti vol. 35 f. 97 t. у Млетачком архиву).

[17] Кантакузин l. IV, cap. 22.

[18] Migne, Patrologia graeca vol. 154, col. 976. Упр. нап. 26.

хроника спомиње две битке између Турака и Бугара, обадве код Средеца (Софије); у њима су погинули синови цара Александра, у првој Асен, у другој његов брат Михаило, (261) а мноштво заробљеника одведено је у тада главни град Турака на европском тлу, у Калипољ. Међутим, хроника је побркала бојеве, јер Михаило је сигурно умро пре Асêна.

Цар Јован Александар имао је из оба брака четири сина. Најпознатији су други по старешинству Срацимир и најмлађи Шишман; обојица су седела на престолу. Најстарији син Михаило проглашен је за престолонаследника ускоро по Александровом ступању на престо (1332); поред царске титуле добио је још и име Асêн, које је и његов отац имао обичај себи да даје, и био је према закљученом споразуму после битке код Русокастра, око 1337, заручен и ожењен са Маријом, ћерком цара Андроника Млађег. Кантакузин га спомиње два пута, нарочито приликом описивања свечаности око веридбе које су трајале осам дана, на „Комненској Ливади“ (οἱ τῆς Κομνηνῆς λειμῶνες) на обалама Тунџе код Једрена: ὁ τῶν Μυσῶν βασιλεὺς ’Αλέξανδρος, ἄγων καὶ τὸν υἱὸν ’Ασάνην Μιχαὴλ, βασιλέα καὶ αὐτὸν κεχειροτονημένον ὑπ’ αὐτοῦ[19]. Са пуном титулом јавља се Михаило и у епилогу Кукленског псалтира написаног за цара Александра 1337 (6845, Ind. 5), сад у Народној библиотеци у Софији, где се спомиње Александар са целом својом породицом: радоуи сѧ съ благочьстивымь своимь съпрѫгомь, съ царицеѧ Θеωдорѫ, радоуйте сѧ съ сладкими чѧды вашими Михаиломь царемь Асѣнемь и Срацимиромь и Асѣнемь[20]. Александар је, значи, тада имао три сина: Михаила цара Асêна, Срацимира и Асêна. Михаило је умро пре 1355; Никифор Грегора прича да се приликом свадбе Александрове кћери Марије са Андроником, сином цара Јована Палеолога, истовремено вратила у Византију и Ирена (вероватно монашко име Марије Палеологине), удова без деце једнога сина цара Александра о коме се на том месту не говори изближе[21]. У Александровом Јеванђељу од год. 1356 (6864, Ind. 9), које је Шолвин описао у VII свесци овога часописа, насликана су само два сина, Јован Шишман и Јован Асен; (262) Михаило је већ био мртав, Срацимир је можда већ управљао Видином, где се већ 1360 јавља са царском титулом, према сведочанству Ганског Синаксара[22]. Трећи син Асêн спомиње се у Кукленском Псалтиру 1337, у Александровом Јеванђељу 1356 и на трновском богумилском сабору 1360 — значи да је умро после те године. Датум тога синода који је заседао у новосаграђеној палати цара Александра, тачно се зна из старословенског превода животописа св. Теодосија Трновског, који је саставио патријарх Калист и који смо ми прочитали у првом делу великог „Панегирика“ у манастиру св. Јована Рилског који је написао Владислав Граматик 1479: и оубω царскымь повелѣніємь съборь събра се,

---

[19] Кантакузин l. II, cap. 34; упр. l. II, cap. 14 и 33.

[20] Описао га Вас. Стојанов у „Периодическо Списание“ буг. књижев. друштва у Софији (1887), свеска 21 и 22.

[21] Никифор Грегора l. XXXVII, cap. 14, ed. Bonn. III, p. 557. За хронологију упр. горе нап. 1.

[22] Мартинов у Archives de l'Orient latin II, 389.

прѣдсѣдещоу же тогда цареви съ своими сынωвы, Шишманωмь глаголю и Асѣнюмь вь новосъзданнои ωть нєго полатѣ, и то се догодило въ лѣто ·ки· царствіа єго, ωтъ създаніа же мироу лѣто ≠зωξи (fol. спө verso).

Извештај хронике о двема биткама код Софије има чудан ослонац у песмама и причама онога краја. Богдан мисли да је цар Ја́сен[23] из софиског предања сећање на Асêна, Александровог сина; колико ја познајем предање тога краја, цар Ја́сен и цар Шишман из бугарског предања пре су персонификације старобугарских владара уопште. Песму о боју са Турцима код Софије,[24] коју је 1860 саопштио Миладинов само у одломку, нашао сам недавно целу у бугарском календару Хаџи Најдена Јовановича за 1848, једној данас реткој књижици за народ, штампаној у Букурешту црквеним словима; песма је слична тексту исте песме који је записао Качановски (бр. 110 његових западнобугарских народних песама) у варошици Рили, али ипак има известан уметнички, скорашњи карактер. Вредна пажње је и песма „Гъркиња кралица", забележена у Горњој Бањи код Софије, коју је Петко Р. Славејков издао у Сборнику буг. министарства просвете I (1890), Песме стр. 51. Брат цара Шишмана, Михаило Василич (sic), бори се храбро против Турака код Костенца на изворима Марице и код „Ступен града" (Штипоње, виз. Stoponion (263) код Ихтимана) на „Ихтиманском Пољу". Цар Иван Шишман, кога је задржала његова супруга, Гркиња Јелица, доводи му касно помоћ из Софије, али се бори храбро и гине од јаничара на Искерском мосту[25].

О последњим ратовима између Бугара и Византинаца, између Александра и Јована Палеолога, хроника нам не пружа ништа; њен интерес посвећен је само порасту османлиске моћи. Нема никаква помена о војном походу цара Јована, 1346, на Анхијал и Месембрију, и о догађајима од 1365—66. Цар Јован је путовао у зиму, вероватно крајем 1365, са малом пратњом преко Понта и уз Дунав бродом у Угарску, тамо је од краља Лудвига I добио помоћне трупе против Турака, али га Бугари на повратку нису пропустили. Краљ Лудвиг је, наиме, у мају 1365 заузео Видин, заробио тамошњег удеоног кнеза, цара Срацимира, и од његове области направио „бугарску бановину". Цар Јован стајао је сад прикљештен код „Veddunum"-а. Амадеј VI, гроф савојски, у међувремену је отпловио морем у помоћ Византији, у августу 1366 отео је Турцима Калипољ, а затим је у јесен кренуо из Цариграда „ad partes Bulgarie pro expedicione domini imperatoris Constantinopolitani, qui reverti non poterat propter impedimentum, quod sibi faciebat imperator Bulgarie". Тако је заузео дотле бугарске вароши око Бургаског Залива, и оне су до 1453 остале у византиским рукама. Почетком 1367 стигао је цар, с ким је Амадеј у међувремену одржавао писмено везе преко галија на Дунаву, из Видина опет лађом у Созопољ. Никакво чудо што су се Бугари, притиснути с једне стране Угрима а с друге Латинима и Грцима и отерани из видинског и бургаског краја, онда приближили Османлијама. Један досад незапажен извор о тим догађајима је говор

[23] Cesty po Bulharsku 48.
[24] Gesch. der Bulg. 350.
[25] О положају Штипоња упр. Arch. epigr. Mitth. X, 89 и Cesty 79.

Димитрија Кидона о помоћи од стране Латина, по нашем мишљењу одржаном у првој половини 1366, док је цар још боравио код Угара, а у Цариграду се већ било чуло за Амадејево опремање војске; датум тога говора досад је погрешно стављан у време другог путовања цара Јована у Рим и Млетке 1369—1370[26].

У другом једном говору бунио се Кидон на враћање Калипоља Мурату. Византинци су били спремни на ову жртву, само да би једну жетву спасли од пљачкашких похода Османлија. Враћање је уствари ускоро извршено. Много касније турске историје не знају ништа о губитку и поновном заузимању Калипоља. Али за њих зна бугарски хроничар: под царем Јованом Турци су кршећи уговор запосели Калипољ (стр. 529 горе), а после битке на Марици 1371 они су свој плен склонили у тај град (стр. 528).

После царевог пута у Италију, његов син Андроник био је искључен из наслеђа престола и оно дато млађем сину Манојлу. Византиски историчари XV века, Францес, Дука, Халкокондил причају како су се Андроник и Санџи (Халкокондил) — у другим извештајима звани Муса Челебија (Францес) или Кунтузес (Дука) — заверили против својих очева Јована и Мурата и како су обојица због тога свирепо кажњени. Ову причу зна и буг. хроника; у њој се Муратов син назива „великим принцом“, **Цалапїи великыи**, од „челеби“, у претежно источнотур. облику чалаби. Догађаји кад је Андроник уз помоћ Ђеновљана за неко време одузео своме оцу престо, (1376—1379), у нашој хроници нису споменути.

Код битке на Марици 1371, где хроника греши само за једну годину, значајна је глоса са стране, у којој се уморство српског цара Уроша приписује деспоту Угљеши, док сви каснији извори за то окривљују краља Вукашина. Ми смо у своје време покушали да докажемо, на основу докумената, неисториски карактер те приче о убиству. Овом приликом хоћемо да скренемо пажњу на прву сигурну појаву легенде о убиству последњег Немањића. Она се налази у легенди св. Јована Рилског, коју је Димитрије Кантакузин написао на грчком отприлике 1453—1479, већ после заузећа (265) Цариграда од стране Мухамеда II, и која је сачувана у словенском преводу, карактеристичном по многобројним грецизмима, у горе споменутом рилском панегирику из год. 1479. Тамо се каже (fol. **фк** verso) да су Уроша његови људи, противно заклетви коју су били положили његовом оцу, цару Стефану, „лишили истовремено царства и живота“: **Стефаноу ѕвѡ самодръжцоу ѿтъ житїа сего прѣшъдшоу въ себе мѣсто сына своего оставлıаеть оного младоумнаго Оурѡша, своихь страшнынми клетвами о сыновнıемь хранıенїи и къ томоу вѣрѣ оутвръдивь, иже по малоу врѣмени царствїа желанїемь паче и въ роу-**

[26] Dem. Cydonii oratio de admittendo Latinorum subsidio, у Мињовој Patrolog. graec. t. 154, p. 959 sq.; код наслова напомена ἐγράφη δὲ ἀποδημήσαντος ἐν Ῥώμῃ τοῦ κυροῦ Ἰωάννου τοῦ Παλαιολόγου. Упр. исто стр. 830. Занимљиве појединости из рачуна Ант. Барберија о тој Амадејевој експедицији употребио је Bruun у расправи о Добруџи у Журналу Рус. министарства просвете 1877 = Черноморье II, 334, по томе и ја у одеском руском издању моје Истор. Бугара **426.** Да је цара Јована из р о п с т в а код Бугара ослободио гроф Амадеј, јесте проналазак тек каснијих итал. хроника.

коу сїе имоуще прѣстоупници клетвамь ꙗвлꙗют се, царствїа и живѡта въ коупѣ оулишають юнаго и тако своемоу благодѣтелю ѡтдавают дльгь. Убице се не спомињу. Турци су затим разбили Србе на "Ибър„-у (Хеброс) код Једрена (на **Ївърьсцѣи близь Ѧньдрїанова града рѣцѣ**), 4000 против 70000, и убили браћу, краља и деспота (**кралꙗ глаголю и деспота самоврατїю**, грецизам, од αὐτάδελφος).

Година смрти цара Јована није позната. Ни из једног извештаја о догађајима у год. 1366 не види се име тадашњег трновског цара, једино што Кидон у говору од 1366, спомињући бугарску свадбу принца Андроника, о бугарском владару (Μυσῶν ἄρχων), оцу принчевом (Александру), говори као о живом[27]. И наша хроника оставља нас у том погледу на цедилу. Према њој је Александар умро још пре битке на Марици (чији је датум тачно познат), 17 фебруара 6870=1362. Можда је дан тачан, али година није. Упућујем на горе поменути Кантакузинов извештај о походу цара Јована против Александра крајем лета 1364. Манастир Рила има један добро очуван зборник на хартији, који садржи Лествице и поуке игумана Доротеја[28], а који је написао калуђер Теодосије 6872, Ind. 2 = 1364 у клисури Устије код Трнова, под царем Јованом Александрем и „преобраћеном" царицом Теодором (покрштеном Јеврејком): **въ лѣто · ≠ѕѡ · и ·о· и · в · ендикта · в · исписа** (266) **сѧ сїа книга сими трими и тлѣнными пръсты ѡть послѣдних инокѡмь Θеѡдосиемъ въ мѣстѣ устьи при Трьновѣ градѣ, при благовѣрнимъ цари Іѡаннѣ Ѧлеѯандрѣ и царици его Θеѡдорѣ новопросвѣщеннѣи. да молѫ вы ѡтьци и братїа, исправлѣѫще чьтѣте а не клънѣте.** По речима Suchenrwirth-а о Срацимиру приликом заузећа Видина, 1365, „dass sich der *chuniges sun* ergab in Pulgrey"[29], могло би се претпоставити да је отац бугарског краља у Видину онда још био у животу. У нашој хроници у · ≠ ѕѡо · (6870), можда је уосталом испала последња словна цифра; број је можда био четвороцифрен.

И следећи датум бугарске хронике није тачан. Цар Јован није умро 6880=1372 већ тек 16 фебруара 1391 (6899).

Подаци о турским војним походима од 1371—1389 нису без основа, али су претерани. Запис о заузећу Мореје настао је по вестима о најезди Евренозбега до Корона и Модона 1387. „Vavilon" је можда Валона, старосрп. Вавлона, онда под влашћу Балшића, и коју су увек узнемиравали Турци. „Драч" (Durazzo) није био заузет, али јако нападан, док најзад последњи од тамошњих Топија није град 1392 уступио Млечанима. Упад „до Далматије" налази своје објашњење у турском пљачкашком походу 1386 до земље на Неретви, одакле су становници побегли у дубровачки Стон — први случај те врсте који се потом тако често понављао[30]. Поред подјармљивања арбанашке земље дошло је затим

[27] Migne, Patr. t. 154, col. 976.
[28] У Cesty po Bulh. 162, нап. 2 услед lapsus memoriae означен као јеванђеље.
[29] Код Алфонса Хубера, Ludwig I. von Ungarn und die ungarischen Vasallenländer. Archiv für österr. Geschichte св. 66, стр. 29.
[30] Једногласна одлука Дубровачког сената од 23 окт. 1386, писмом саопштена и босанском краљу: „quod recipiantur in Stagno familie, pastores, animalia et arnesia Vlacorum et circumvicinorum, propter eorum saluamentum terrore Teucrorum partes discurrentium." Liber Reformationum 1386 у Дубровачком архиву.

подјармљивање Епира 1381 и д., где је и деспот Исав de Buondelmonti морао признати турску власт.

Бој на Косову Пољу дат је хронолошки тачно. **Скылоань**, који се притом спомиње, није Силванус, како мисли Богдан, већ Σκυλοϊωάννης, „псећи Јован“, надимак који су Грци дали бугарском цару Калојану, који је нашао смрт 1207 (267) приликом опсаде Солуна, тобоже од руке св. Димитрија, заштитника града Солуна[31].

Од великог је значаја извештај о походу султана Бајазита против Мирче, угровлашког војводе. Алфонс Хубер[32] је недавно с правом посумњао у веродостојност неких српских извештаја које смо ми употребили, пошто је ту Мирча претстављен као победник. Међутим, погрешка је каснијег доба да ту отсудну битку схвати као Бајазитов пораз. Извештај нашег хроничара носи већ трагове прераде; он прича да је Мирча после боја побегао у Угарску, а Бајазит за војводу Влашке поставио неког племића те земље који се нажалост не именује, али додаје да је и Бајазит побегао, што се потпуно коси са управо поменутим успехом његовим. Константин Филозоф (писао 1431) не претставља битку ни најмање као Мирчину победу. Наводимо гл. 33 његовог животописа српског деспота Стефана у тачном преводу[33]: „Postea superbus ille et arrogans (sc. Бајазит) excogitavit bellum contra Ugrovlachos et castris motis cum omnibus copiis suis advenit et trajecto Danubio anno 6903 (1 sep. 1394—31 avg. 1395) proelium commisit cum magno et autocratore (**самодрьжавьныи**, αὐτοκράτωρ) vojevoda Joanne Mirča, in quo ineffabilis quantitas sanguinis profusa est. Tunc quoque rex Marcus et Constantinus perierunt. Hoc loco in hocce proelio aderat etiam cum hisce dominis ille princeps (кнез) Stephanus, de quo est nostra oratio. Etenim hi omnes erant cum Ismaelitis, quamquam non voluntate sua, sed necessitate coacti, sicuti etiam ferunt beatum (блажен, μακαρίτης) Marcum dixisse Constantino: 'Ego dico et rogo Dominum, qui christianorum est adiutor, utinam ego primus sim inter occisos in hoc proelio'. Imperator (sc. Бајазит) vero reversus in terram suam pacem fecit cum iis (свакако: Ugrovlachis).“ Српски летописи[34] имају исту годину 6903, али и датум дана: 10 октобар (дакле 1394). Кратки цетињски (268) текст који је у овом часопису (II, 94) издао Јагић, каже просто: „У год. 6903 подигоше се Турци на Влахе, и краљ Марко и Константин погибоше.“ Исту верзију има текст који се налази у истом рукопису што садржи бугарску хронику (Archiv XIII, 521). Други један текст, о коме ћемо говорити касније, у вези са бојем код Никопоља, говори сасвим недвосмислено о поразу војводе Мирче. Тек касније опширније рецензије причају: „Мирча, влашки војвода, потукао је цара Бајазита на Ровинама“ итд. Вести о великом крвопролићу и смрти два истакнута хришћанска владара, вазала султанова,

---

[31] Gesch. der Bulg. 243 Σκυλοϊωάννης καὶ γὰρ ἐπεκλήθη, Акрополит ed. Bonn. стр. 26. Σκυλοϊωάννης ἐπικληθεὶς ὕστερον, ὃν ἀνεῖλεν ὁ μέγας Δημήτριος, глоса са стране у Vat. cod. Никете, Алатије у белешкама за Акрополита ed. Bonn. 237.

[32] Archiv für österr. Geschichte, св. 66, стр. 545.

[33] Према Јагићевом издању у београдском Гласнику, књ. 42, стр. 269.

[34] Издање Љ. Стојановића у Гласнику св. 53, стр. 75.

од којих је један носио чак и титулу краља, учиниле су да се постепено створи такво схватање.

И турски извори, пре свега Нешри (крај XV века), знају за тај поход[35]. Они причају да се Бајазит баш спремао да пође на Кастамуни у Малој Азији, кад Мирча, иако је био обавезан да султану даје данак, направи упад до Кариноваси (Карнабад?), којом приликом је поубијао и заробио много Турака. Услед тога Бајазит одустаде од малоазиског похода, посла своју лаку коњицу из Једрена преко Никопоља у Влашку, да тамо пљачка, после чега је сам Мирча био потучен код Арџиша[36], уз велике губитке, и опет обећао да плаћа данак, како се каже у години бекства 793 (1391). Халкокондил (писао после 1466) описује живо беспутни шумски предео, начин живота Румуна и Мирчино герилско ратовање, али код њега се Бајазит после љутих бојева повлачи[37].

Од хронолошке важности је и следећи запис. У октобру 1395 (6904) царица Јелена, супруга цара Манојла Палеолога, учинила је задужбину манастиру Петри у Цариграду[38], за спас душе свога оца, српског владара (269) (αὐθέντης Σερβίας) Константина. Значи да је Константин погинуо још пре овог датума а задужбина је можда учињена на дан годишњице његове смрти.

У поређењу са угарским повељама[39], историски елеменат у овим догађајима отприлике је следећи. Бајазит је у јесен 1394 кренуо на Влашку са великом војском у којој су се налазили и српски вазални владари Стефан, „краљ" Марко, Вукашинов син, и Константин, запосео град Мали Никопољ, прекопута бугарског Никопоља, и продро у унутрашњост земље пустошећи и пљачкајући. Војвода Мирча склонио је већи део становништва у Карпате, узнемиравао је непријатеља својим стрелцима, и усудио се на већи бој у једној шуми (τῶν δρυμώνων τῆς χώρας Халк.), где је са својим слабијим снагама могао да прихвати борбу са надмоћним непријатељем. Као бојно поље српски летописи спомињу предео Ровине[40]. По Богдану (Archiv XIII, 497 нап. 2) има само једно село Ровинари на крајњем западу среза Горји, док старији румунски хроничари то место траже у срезу јаломичком. По једном турском извештају овај бој је био на реци Арџишу. Бугарска хроника пише само о реци, не именујући је. У датум српских летописа, 10 октобар 1394, свакако не треба сумњати. Бајазит је победио, али уз тешке губитке; сем неколико турских великаша, погинули су и краљ Марко и Кон-

---

[35] Leunclavius, Historiae musulmanae Turcorum de monumentis ipsorum exscriptae 1. XVIII. Francofurti 1591, col. 319, 320 (Нешријева парафраза). Nöldeke, Auszüge aus Nešri's Geschichte des osmanischen Hauses, Zeitschrift der deutschen morgenländ. Gesellschaft XV (1861), где је на стр. 338 преведено цело место о том рату.

[36] „In loco, quem Turci tam Arcas quam Artzes nominant", Leunclavius col. 320. „Код места званог Аргиш" у Нелдекеовом преводу.

[37] Chalkokondylas ed. Bonn. стр. 77—80. Своју историју он завршава заузећем Лемноса од стране млетачког адмирала Капела 1466.

[38] Acta patr. II, стр. 260.

[39] Упр. Huber, Archiv für österr. Gesch., св. 66, 541 и д.

[40] Rovină (и roghină) рум. мочвар, бара, понор, бездан. Како ми саопштава колега проф. Јарник, Cihac сматра да је ова реч словенска, Dictionarul рум. Академије стр. 1009 изводи је међутим од лат. ruina. Упр. буг. ръвина пукотина, јарак, јаруга (код испирања гвозденог песка).

стантин. Мирча је побегао у Угарску, где се 7 марта 1395 налазио код краља Сигмунда у Кронштату. Бајазит је поставио за војводу неког другог влашког племића, чије име није познато, оставио посаду у Малом Никопољу и вратио се преко Дунава. У мају и јуну 1395 краљ Сигмунд уђе у Влашку, постави опет Мирчу за војводу, а Турцима одузе Мали Никопољ. Кад је угарска војска на повратку пролазила кроз једну (270) карпатску клисуру, напале су је влашке чете копљима и отровним стрелама. Мада је овај препад долазио од турске странке у земљи, према Мирчи непријатељски расположене, Сигмунд га је касније приписивао издајству свога штићеника. 6 јула 1395 Сигмунд је писао већ из Угарске, у „campestri nostro descensu prope villam Hozyomezeu vocatam", код Hoszumezö на горњем току Тисе у Мармарошу, а 26 тога месеца налазио се у Будиму.

Од великог интереса је оскудни извештај наше хронике о пропасти бугарског Трновског Царства. То се према њој догодило тек после Бајазитовог похода против Мирче, готово у вези с тим: Бајазит је заробио цара Шишмана, погубио га 3 јуна 1395, окупирао бугарску земљу и у њој поставио своје наместнике. Ти догађаји су нејасни у погледу детаља и хронолошке везе. Григорије Цамблак из Трнова, један савременик, описује пад Трнова у животопису патријарха Евтимија и у житију св. Петке, али не даје никакве хронолошке податке и не говори ништа о судбини цара Шишмана; само у житију св. Петке наговештава да је напад на Бугарску дошао против сваког очекивања бугарског цара (царю оубѡ блъгарскомꙋ ненадѣющоу се) усред највећег мира[41]. Други један савременик, видински митрополит Јоасаф, у похвали (похвалное слово) св. Филотеји, написаној у времену између тих догађаја и похода на Никопољ краља Сигмунда, ставља заузеће Трнова у год. 6902 (1 сеп. 1393 — 31 авг. 1394), индикција 3: врѣменемь же многыимь мимошедъшіимь въ лѣто ·≠ѕцв·, ендіктіѡнь пакы ·г·, егда на мѣсто онѡ (sc. Трнову) ради везвѣстныхь таинь божіихь гнѣвь и нашъствіе велико агарѣньское сътвори се, оувы, и конъчное раздроушеніе оумиленно града того съдѣа се съ окрьстными[42]. Међутим, датум садржи грешку; трећа индикција припада, наиме, тек следећој години визант. ере 6903. Српски летописи стављају пад Трнова на дан 17 јула 1393=6901, у четврту годину Стефана Лазаревића (271) (1392—3) а трећу Бајазита (али би то била 1391-92); само једна варијанта има 6903[43] Међутим, ми озбиљно сумњамо у хронологију буг. хронике. Можда је Шишман у заробљеништву био убијен тек у јуну 1395, али Трново је било заузето сигурно пре августа 1394 а патријарх Евтимије оданде удаљен. То нам сведочи једна повеља. Према актима цариградске патријаршије дозволио је патријарх Антоније у августу 1394 митрополиту мавровлашком (молдавском) да се божјом помоћу упути εἰς τὴν ἁγιοτάτην ἐκκλησίαν Τρινόβου, да тамо врши дужност епископску и да се брине за добро верних те

[41] Текст према другој књизи рилског панегирика од 1483 у Период. Спис. (Софиска серија), I, 51.

[42] У рилском панегирику од год. 1479 f. φξο. Упр. Пер. Спис. I, 43. — Из истог зборника цитирао архимандрит Леонид у Гласнику књ. 31, стр. 252.

[43] Изд. Љ. Стојановића у Гласнику књ. 53, стр. 74.

цркве. Овај митрополит (име му није споменуто) живео је већ дуже времена изван своје епархије, у Цариграду, и од марта 1393 до јуна 1394 често се спомиње у синодским актима. Још у септембру 1394 боравио је он у Цариграду, али у мају 1395 већ се налазио у трновској епархији: νῦν γὰρ περὶ τὸ Τρίναβον ἐπιδημεῖ[44].

Датум и ток похода краља Сигмунда 1396 забележени су у хроници са детаљима какве зна само савременик. Питање да ли се бојно поље налазило код Никопоља на Дунаву или на реци Русици (Rusica) код римског Никопоља (сад село Никјуп) код Трнова, као што је мислио покојни професор Бруун у Одеси, и о чему Богдан (стр. 498) подробније говори, — одавно је рашчишћено. Бруун је сам одустао од свога мишљења (упр. његово Черноморье II, 339 нап.) и није имао ништа против кад сам ја 1878 у одеском руском издању моје бугарске историје (стр. 460 нап. 48) коју је он редиговао, одустао од његовог гледишта које сам раније усвојио. На мене је у томе погледу утицао један мало запажен текст српских летописа. Њега нема ни у најновијим издањима летописа Љубомира Стојановића у Гласнику књ. 53 и у Споменику Српске академије III. О томе морам нешто ближе да кажем, пошто изгледа да је зборник или тачније, да су његови остаци од пре тридесет година сасвим изгубљени. Био је то буг. Codex miscellaneus (громовник, коледарник, трепетник, разумник, апокрифи итд.), отприлике из XVII века, чуван у цркви села Белковца или тачније (272) Бељаковца, 1½ час северозападно од Трнова. П. Р. Славејков описао је рукопис у цариградском месечнику „Български Книжици“ 1859 стр. 258—269, 481—482, са напоменом да је он првобитно имао неких 270 листова, али је већ онда био делимице распарчан. Шест листова имао је Христо К. Даскалов из Трјавне. На крају се налазио текст српских летописа до 1461, после чега су долазили још неки записи из год. 1538—1567, као и касније забелешке до 1696. Славејков је те летописе, уколико их је нашао, сасвим прештампао. Један лист који је у средини недостајао, објавио је једновремено Даскалов у писму Бођанском у Чтенія Московског историског друштва 1859, II, Матеріялы славанскіе стр. 20—30[45]. Нас занима следеће место: **Вь лѣто ·≠ѕѡцг· повѣже Моурать и светыи кнезь Лазарь ѡть Плочника исъ Топлице. И сіе лѣто помрьче солнце мѣсяца гиенаріа ·а· день, ·а· чась дне, на светаго Васіліа, елико видѣти се звѣздамь небеснымь неѡбычноую свѣтлость испѹщающимь, нѹ ѡгнено ѡ҃с (?) виденіе и крьваво[46] видно нѣкако, на оумиленіи зракы іавліающе и болѣзнь показѹюще и крьвемь излитіе прѣжде бывшихь и пакы послѣжде, еже изліаше се ѡть безбожніаго и богѡмь попѹщеннаго грѣхь ради нашихь Исмаилиа, іакоже из-**

[44] Acta patriarchatus II, стр. 223 и 241; митрополит мавровлашки на цркв. саборима 1393—94 ib. стр. 167, 202, 208, 213, 215.

[45] Баш сад сам примио од г. Др. Ивана Шишманова из Софије, у писму од 25 јуна 1891, вести о трагању за бељаковачким зборником, што је на моју молбу био љубазан да предузме. Он је о том разговарао лично са П. Р. Славејковом. Тај стари господин видео је зборник још 1859 у рукама младог бељаковачког учитеља Ивана Царјата. Учитељ је умро отприлике две године касније. Од тога времена рукопис је нестао. Славејков се још 1879 или 1880 у самом Бељаковцу узалуд распитивао за рукопис. Ништа не знамо ни о судбини фрагмента који се налазио код Даскалова.

ліаше се на Косовоу и на Оугровласѣхь и пакы сь Зьмити на рѣцѣ Роситѣ оу Никополѣ, и на Косовѣ сь Србьлы и начелникомь ихь присно поминаемимь и христолюбивимь господиномь и светыимь кнезѣмь Лазаремь, сь Оугровласи же послѣжде, имь же начелникь бѣ Мирча воевода, и пакы сь Зьмити, ихь же начелникь бѣ краль (273) Жигмоундь. И си вьси повѣждени выше Исмаилитїи (sic) грѣхь ради нашихь. Астрономски потврђено помрачење сунца 1 јануара 1386 схваћено је, дакле, као предзнак касније несреће од стране „Исмаелита", крвопролића „на Косову и у Угровлашкој, а затим са Зимитима (’Αζυμῖται Latini) на реци Росити[47] у Никопољу и на Косову са Србима и њиховим вођом увек спомињаним христољубивим господином и светим кнезом Лазаром, са Угровласима касније, чији је вођ био Мирча војвода, и затим са Зимитима, чији је вођ био краљ Сигмунд. И све њих победили су Исмаелити због наших греха." Ово место је од значаја и за Бајазитов поход на Мирчу: Мирча је овде побеђени; уосталом место о том походу гласи после слично као у цетињском тексту: Вь лѣто ·ѕцг· Тоурци на Власи воеваше. Краль Марко и Константїнь загыбѣ.

Нов је, али не тачан извештај бугарске хронике да је 30 лађа из Млетака и Цариграда стајало на Дунаву пред Никопољем да би учествовало у заузимању града. Сигмунд је повео са собом само своју личну дунавску флоту. Млетачки адмирал Томас Моћениго са 44 ратне лађе Млечана, витезова са Родоса, ђеновљанске Маоне са Хијоса и Гатилузија са Лезбоса, ослободио је Перу, коју су Турци били сасвим опсели, а затим је отпловио пред ушће Дунава, где је дошао баш на време да прими Сигмунда који је бежао низ реку. Ово описује једна млетачка повеља од 1415: „dum enim (Сигмунд) victus fugatusque a Basaitho, dominatore Teucrorum, errabundus et pavens versus Bizantium perveniret, capitaneus nostre armate classis, que in partibus illis aderat in succursum christianorum, eundem dominum regem, omnia a tergo et a fronte timentem, de faucibus inimicorum eripuit susceptumque in galeis cum multis prelatis et baronibus honorabiliter er humane Bizantium perduxit"[48]. По једној другој повељи од год. 1397 изгледа да је Сигмунд наишао на флоту у пристаништу Ликостомиона (Licostomo), у садашњем Вилкову на дунавском рукавцу Килије[49].

(274) Да је подјармљивање цара Срацимира и његово одвођење из Видина у Брусу дошло одмах после боја код Никопоља, још крајем 1396, произилази јасно из Цамблаковог извештаја у житију св. Петке[50]. Цамблак још прича да су тада дошли у Видин победоносном султану кнежеви и кнегиње српске, удовица кнеза Лазара са својим синовима Стефаном и Вуком и монахиња Јефимија, удова „великог и врло хра-

[46] Са *крь-* завршава се текст код Славејкова а са *ваво* почиње фрагменат код Даскалова.

[47] Облик Росита (сад Ру́сица) и код Владислава Граматика 1469, Гласник књ. 22, стр. 294.

[48] Ljubić, Monumenta VII, 210. Упр. Heyd, Gesch. des Levantehandels II, стр. 262.

[49] Ib. IV, 399. О овом пристаништу упр. Heyd, op. cit. passim.

[50] Цело место је из другог дела Рилског панегирика прештампано у мојој буг. расправи о цару Срацимиру у Пер. Спис. I (Софија 1881), 51.

брог деспота Угљеше", да од њега измоле мошти свете Петке, које им је Бајазит радо уступио из видинског плена. Уосталом, Стефан се налазио у турској војсци већ у боју код Никопоља, са својим српским контингентом. Константин Филозоф прича да је Бајазит после победе напредовао чак до Угарске, где је разорио град Земљн (Земун), одвукао са собом становнике Димитровоца (forum S. Dimitrii, Сремска Митровица), и одводећи становнике земљу јако опљачкао[51]. Нашем хроничару је ова веза сасвим добро позната: Бајазит „није нимало оклевао", са бојног поља је одмах кренуо на запад, заробио цара Срацимира и пљачкао све до Будима, одводећи из Угарске мноштво заробљених хришћана. Година 1398 као датум кад је Срацимир заробљен — пошто је у очигледној противуречности са целом причом, — може да буде само каснија интерполација можда под утицајем кратких срп. летописа, где се та година такође јавља.

О великој невољи у којој се налазио Цариград после катастрофе код Никопоља најбоље сведочи инструкција млетачког посланика Бенедета Соранца цару Манојлу од 7 априла 1397[52]. Бајазит је потпомагао Јована или Калојана, Андрониковог сина и нећака цара Манојла, као свог претендента на уздрмани престо цариградског царства. Обилну помоћ добио је Манојло из Француске, где се јавио покрет у корист реванша за Никопољ. Маршал Бусико (Boucicaut) са 2200 људи и 30 лађа стигао је у лето 1399 у Цариград, предузео неколико успелих подухвата на мору, измирио Манојла са нећаком Јованом и отпутовао 10 децембра са царем (275)у Француску. За то време Јован је остао као регент у Цариграду, а подржавала га је француска посада под командом Шатоморана (Chateaumorand) и млетачке и ђеновљанске ратне лађе. Цар Манојло је стигао у јуну 1400 у Париз, посетио је Енглеску и Италију, и вратио се кући тек после Бајазитове пропасти у лето 1403. У међувремену су Јован и ђеновљански podestà из Пере преговарали у зиму 1401-2 са Тимуром о Трапезунту, шта више становници Пере истакли су на кулама татарске заставе. Бој код Ангоре отклонио је за дуже време турску опасност[53].

Наш хроничар даје о тим догађајима жив опис који га карактерише као савременика, али и као човека, који живи далеко од вароши на Босфору. Он не разликује Манојла од Јована, не зна ништа о француској експедицији, о Манојловом путу на запад и многим надама које су полагане у татарску помоћ. „Франци" о којима говори свакако су само Ђеновљани велике колоније Пера (или Галата) прекопута Константиновог града. Као патријархе спомиње Антонија, који је (према

[51] Гласник књ. 42, стр. 271.

[52] Ljubić, Mon. IV, 403.

[53] Delaville le Roulx, La France en Orient au XIV siècle, Paris 1886, 2 voll. (Bibliothèque des écoles françaises d'Athène et de Rome, vol. 44), опширно о потхвату Амадејевом 1366, походу Сигмундовом 1396, експедицијама Бусикоа итд. Упр. и Berger de Xivrey, Mémoire sur la vie et les ouvrages de l'empereur Manuel Paléologue, Acad. des inscriptions (1853) t. XIX и Heyd, Gesch. des Levantehandels II, 264. Хронол. дата у једном запису париског рукописа Никифора Грегоре на крају XI књиге, Migne vol. 148, стр. 775.

Acta patr.) био двапут патријарх: 1389, и од августа 1391 до марта 1397; после њега је дошао Калист II, а после овога, од децембра 1398, у време највеће невоље за град, Матеј (још 1402). Да је та невоља трајала седам година, тачно је (1396—1402). Значајни су извештаји о пријатељству Грка и грађана Пере, и о лађама које су послали у помоћ Трапезунтска царевина и Ђеновљани из Кафе и Амастре. Бајазит се, каже хроника, повукао обесхрабрен кад је увидео да се Цариград и његово ђеновљанско предграђе не могу заузети; уствари повлачење Турака дошло је услед Тимуровог наступања. Нека места, као оно о Бајазитовим претњама пред Цариградом, потсећају на истовремени θρῆνος о Тамерлану, који је издао Вагнер[54]. Битку код Ангоре буг. хроника ставља (276) на дан 28 јула 1402, што потврђују и Сагредо и Францес[55]. Следбеника Бајазитовог, Сулејмана I Турака, хроника назива Цалапи (челеби, принц) Мусулман, као што се и у млетачким повељама назива Musulman Zalabi, код Константина Филозофа Мусолман, а код Халкокондила Μουσουλμάνης.

Цар Калојан, који је од повратка свога ујака Манојла управљао Солуном, умро је 20 нов. 1410 (6919)[56]. Буг. хроника ставља ту смрт две године раније. Ово уношење има пре карактер каснијег додатка; стварни завршетак текста изгледа да је претходно испољавање радости због спаса Цариграда. Врло шкрт је следећи запис о борбама Бајазитових синова међу собом. Ти догађаји су добро познати; 1409 послао је Мухамед из Азије у Европу, преко Синопе и Влашке, свога брата Мусу против Сулејмана, 1410 Сулејман је пред Цариградом потукао Мусу са Србима (сама хроника спомиње Космидион пред градом као место где се водио бој), лета 1411 убијен је Сулејман пред Једреном (хроника то доводи у везу са бојем од 1410), а у јуну 1413 Мухамед је победио Мусу.

Крај текста је оштећен. Година 1417, која долази после записа о ступању на престо султана Мухамеда I „Кирищчи" (1413—1421), не спада у текст и пре је у вези са гласом са стране иже Солѹнь съдрьжа (qui Thessalonicam constrinxit, retinuit). Мухамед је, наиме, опседао Солун од децембра 1416, пошто се у њему налазио под грчком заштитом његов противник Мустафа, док Византинци тога претендента нису одвели у Цариград, касније на Лемнос[57].

За карактеристику овог споменика треба још истаћи да хроничар, кад спомиње цара Александра и његова четири сина, не додаје никакве епитете (христолюбивын итд.) који су се у време цара Александра у зборницима тако обилно употребљавали. За њега је већ свршено са бугарским царством и његовим владарима. Само византиски (277) Калојан, Андроников син, има (стр. 534) епитет „побожни" (благочьстивїи). Пишчев хоризонат обухвата првенствено Бугарску, Влашку и Цари-

[54] Wagner, Carmina graeca medii aevi, Lipsiae 1874, p. 28, vv. 14—38.

[55] О овом датуму упр. Руварац у Гласнику књ. 47, стр. 185.

[56] Muralt, Essai de chron. byz. II, 792.

[57] Gelcich et Thalloczy, Diplomatarium relationum reipublicae Ragusanae cum regno Hungariae, Budapest (Академија) 1887, стр. 265. Константин у Гласнику 42, 314—315. Chalkokondylas ed. Bonn. стр. 203. Упр. и Францес 1. I за год. 6915.

град са византиском Тракијом. У Бугарској се сем Трнова, Срѣдеца и Никопоља не спомињу никакве друге вароши ни градови. Исто тако се не спомињу никакви племићи, нити манастири или мали догађаји месног карактера, што даје такву дражж старим српским кратким летописима. Иако је писац, по цитатима из псалама судећи, духовник, ни једном речју не спомиње се бугарска црква. Интересантни су културноисториски термини у језику. **Столь** (стр. 526, 530) означава престо или престоницу, τὰ βασίλεια или τὸ σουλτανίκιον Турака код Ане Комнене. Грчки морнари на флоти у Хелеспонту добијали су као провијант хлеб и свињетину (стр. 527). Ово нас потсећа не само на „carnes porcinae“ средњевековних трговачких аката, већ и на некадашње велико византиско и бугарско свињарство, које је престало под мухамеданском влашћу[58]. На значајне војне термине већ је Богдан нарочито упозорио. Ја уз то само напомињем да **самостр҄ѣль** (Armbrust) у сећању бугарског народа још није изумро: у једној народној песми из Панађуришта који је издао Дринов, још се јавља самострѐлец[59].

У самој Бугарској хроника је била сасвим заборављена. Светогорски монах Пајсије — од чијих је извора Стојановић недавно изнео на видело „Сказание Исаие пророка“ са серијом фантастичних бугарских владара — није је познавао приликом састављања своје „Историје славеноболгарске“ (1762)[60]

Праг, јуни 1891

---

[58] Упр. Cesty 242, Das Fürstenthum Bulgarien 187.

[59] Период. Списание, Браилска серија, XI и XII, стр, 149, ред 58.

[60] Споменик III Српске академије, стр. 190. Из те визије Исајине потиче напр. цар Селевкија, у изд. Пајсија пуковника А. В. Лонгинова, Лублин 1885 стр. 29.

ВИТЕШКЕ ИГРЕ У СРЕДЊЕВЕКОВНОЈ СРБИЈИ

REITERSPIELE IM MITTELALTERLICHEN SERBIEN

Archiv für slavische Philologie, XIV Band, Berlin 1892, 73-75.
Превео Милош Ђорђевић, редиговао Илија Синдик

Nachtrag zu den Reiterspielen im mittelalterlichen Serbien.
Archiv für slavische Philologie, XV Band, 1893, 457—459..
Превео Милош Ђорђевић, редиговао Илија Синдик.

ВИТЕШКЕ ИГРЕ У СРЕДЊЕВЕКОВНОЈ СРБИЈИ

Прегледајући дубровачке судске књиге XV века, толико драгоцене за културну историју Србије, Босне и Далмације, нашли смо ту скоро једно интересантно сведочанство о витешким играма у старој Србији. Игра описана у овом случају збила се у доба деспота Ђурђа Бранковића, у Приштини на Божић 1435, и то је била свечаност која се тамо обављала сваке године (festum consuetum) на једном пољу изван вароши, окруженом малим бројем кровињара, које су звали п о т и ц и ш т е. Даничић има у свом старосрпском речнику само глагол п о т е ћ и, п о т е ш т и currere. То није био турнир, бухурт, ђостра (giostra) или источњачка игра џерид, већ само нека врста набадања алке. Јахачи би у трку са спремним копљем скидали рукавицу натакнуту на један колац (baston) („corsemo alquante volte con le lanze al g u a n t o, lo qual iera messo"). Учесници су долазили потпуно наоружани, са топузом или буздованом (macia, sc. macia di ferro), турским сабљама (simitara) и с луком и стрелом, у оно време у тим земљама сасвим обичним оружјем. Догађај преко кога нам се сачувала вест о овим забавама односи се само на дубровачке трговце, властелу и пучане, као и њихове слуге, и једног патриција из Улциња; али је обичај био свакако домаћи, за што сведочи и само одређено поље и српски назив за њега. У Дубровнику се онда спомиње да су властела ловила са соколима, дакле не спомињу се витешке игре. Повод да се ово забележи у судске књиге дала је крвава туча међу плахим Дубровчанима на самом тркалишту, у којој је трговац Тасовац Радмиловић задобио јак ударац по носу. Ево шта о целој ствари стоји у нашем ексцерпту:

„Lamentationes de foris", свеска за годину 1436 у архиву ц. к. Окружног суда у Дубровнику. Дана 17 јануара забележена је тужба у вези с тучом „die Natalis Domini, dum fueret (овако место fieret) festum consuetum in Pristina per nobiles et mercatores. "„Radouan Chlezcharo[1] cepit cum equo suo cursitare cum lancea restata" и пробо би Tasovaz Radomilich-a да га само нису спречили. Vuchossauus Chlechcharo извуче „archum cum sagittis" a Petchus frater Obrad Tomchouich замахну топузом (macia), али су обојицу задржали, као и Luxa, famulus Radossaui. који потрже сабљу (traxit semitariam). Ratchus Rexa међутим удари сабљом Тасовца у лице, расече му браду и „absidit (sic) nasum", тако да Тасовац „iacet in periculo mortis".

[1] Књеткар; књетка је онда значила и магацин с робом.

Затим следују на италијанском записи о исказу сведока.

Ser Zugno de Calich даје исказ: „non esser stato a p o t i ç e s s t e ne caualchado ala festa di Natal"; он је остао у свом дућану на тргу приштинском, „la botecha nela piaza del mercha(to)".

Ser Zugno de Gondola прича: „Fazando festa di Natal proximo segondo vsanza deli mercadanti caualchassimo a p o t i z i s s t a, e siando a p o t i z i s t a corsemo alquante volte con le lanze al guanto, lo qual iera messo. Dapoi partissemo alquanti di noi. E siando da largo da una casa pagliara, che ierano apresso p o t i ç i s t e, e con mi jera Radosauo Vocmirich detto Salamon, loqual Radossauo se volto e cominzo a cridare piu volte: „non demo, che se faza briga"! „E vitti molte simittare tra lor, e Radossauo detto aueua tratta la simitara soa" итд. Ratcho Resa „feri Tasouaz Radmilouich".

Radman Pribilouich даје исказ: „aueua andato a p o t i z i s t e a pie per guardar, doue coreuano li merchadanti con le lanze al guanto, e guardando uno puocho me tornay per andar a caxa. Andando oldi lo remor de la briga a p o t i ç i s t e e tornay de la e uite, che Vochossauo Chlichgaro, che tegniua la freza nel archo, et jo li tolsi la freza et si li la rompe. Et anchora via, che Tasouaz tegniua la simitara nela man e molti altri, e Petcho frar de Obrade daua con baston soura, che iera messo lo guanto, ali famegli di Tasouaz, et in quello venne Ratcho Riexa con la simitara in man et si li tagli lo naxo et lo uixo al detto Tasouaz".

Ser Marin Piero di Lucari и Ser Stephano di Tani (из Улциња) дају овај исказ: „corendo nuy sopra li cauali a p o t i z i s t e visemo a p o t i ç i s t e alquante volte, poy alquanti di noy caualchassemo ad algune case pagliarj, che erano apresso a p o t i c i s t e, cominziassemo aspetar li compagni, che erano restati a p o t i ç i s s t e" и тада започе туча са сабљама (simitara).

Sententia ult. febr. 1436: „Radchus Resa има да плати двапут 50 перпера „communi nostro", а ако не плати, „abscidi debeat manus dextra"; осим тога одлежаће шест месеци у тамници. Остале кавгаџије одлежаће у тамници сваки по месец дана.

ДОДАТАК ЧЛАНКУ О ВИТЕШКИМ ИГРАМА У СРЕДЊЕВЕКОВНОЈ СРБИЈИ

(Упр. Archiv. XIV, 73)

Као прилог нашем чланку[1] о једној игри у Приштини године 1435 спада још и тужба, забележена у истој судској књизи 27 марта 1436, коју бележи Nicola de Stella (иначе звани Никша Звиездић), cancellarius in lingua sclaua Дубровачке Републике, превод „in latinum" (тј. на италијански) тужбе послате из Приштине. Ratcho Hostoich тужи Tasoaz Radmillouich-а да је „ala festa de Natal" започео с њим свађу речима: „o Radcho ouer io ancho perdera lo cauo". „E siando in campo a corer cauali, quel Tassouaz cum li seguaci trassi la spada soura mio cosino Radoano per amazarlo". При томе је повредио и тужиочевог коња: „feriti me lo caualo per lo cauo e talioli la horegia". E„ sopra tuto lo dito Tassoaz scrisse lamento sopra de nuy alo grando zudese del segnor dispoto et a Oliuer chefalia de Pristina, digando che piu el non e Raguzeo, saluo homo del segnor dispoto, e lo zudesse scrisse ali merchadanti in Pristina, che Tassoaz e homo del segnor dispoto e mando sua famelia e robo mi la casa e ligo me, et li mercadanti me feceno plegiaria". Оригинал тужбе на словенском не налази се у књизи.

И у Дубровнику су се о свечаностима изводиле овакве игре. У књигама Архива нисмо додуше нашли помена о томе, али зато код једног писца онога времена, у „Situs aedificiorum, politiae et laudabilium consuetudinum inclitae ciuitatis Ragusii" од Philippus-а de Diversis de Quartigianis-а из Луке (Lucca), издао V. Brunelli, Zara 1882, стр. 95 (Estratto dei Programmi del ginnasio superiore di Zara degli anni 1880—1882). Овај италијански хуманист био је „magister et rector scolarum" дубровачки у годинама 1435—1440. Његов спис је необично драгоцен извор за познавање институција и културних прилика у Дубровнику у време кад је ова општина била најбогатија и најмоћнија. Philippus de Diversis описује и празник заштитника града св. Влаха на дан 3 фебруара. Том приликом је у његово време било и набадање алке, наравно негде изван ужег подручја града: „Aliquoties item juventus mascula, posito circulo argenteo quatuor unciarum, in equis currit cum

[1] Стр. 74, ред 2 од горе треба читати Radouan Chlegcharo, ред. 4 од горе Vochossauo Chlethcharo, ред 5 од горе Petchus, стр 75, ред 2 од доле: de Slanopogla уместо Ranopogla, bissaçe уместо bissaye.

hastis, et qui anulum lancea ter sumpserit currens, illum recipit. Et quo solatia ampliora sint et spectaculum gratius, tres communiter habentur eiusmodi anuli, quorum uno ter accepto per aliquem alter suspenditur, et sic fit, donec omnes traditi sunt accipientibus et currentibus cum hastis".

У Далмацији још постоји остатак ове старе игре вредан помена. То је сињска „алка", свечаност у спомен храбре одбране Сиња 1715, кад су цетински „крајишници" под заповедништвом Ђорђа Балбија (Giorgio Balbi) после седмодневне борбе одбили од зидова свога града велику војску босанског Мустафа-паше. Имао сам 1891 прилике да присуствујем тој занимљивој свечаности. Победнику на „g i o s t r a Signana" награду је некада предавао млетачки проведитор; сад је награда царев поклон, због чега се свечаност одржава 18 августа, на царев рођендан. Правила игре ту скоро је у целини отштампао Giuseppe Modřich у својој књизи „La Dalmazia" (Torino-Roma 1892), стр. 381—389. Место за утакмицу, уствари један део друма према Сплиту у дужини од неких 300 метара, зове се т р к а л и ш т е, поједине тачке те игре т р к е (sing. трка), гвоздени прстен, окачен на ужету између два онижа дирека, који јахачи у пуном трку покушавају да скину копљем, зове се а л к а (турс. халка прстен), а цео скуп јахача а л к а р и. У прстену је прстен причвршћен за већи трима гвозденим чивијама: највећи број погодака у тај унутрашњи прстен (у сриду) доноси победу. Јахачи носе стару ношњу, високе калпаке од видриног или куниног крзна, украшене белим лабудовим перјем, китњасте копоране у тамним бојама, дуга копља и извијене сабље. Кад поворка алкара излази на тркалиште, испред њих иду њихове слуге (момци), у полутурској ношњи, двојица носе на раменима старе позлаћене топузе (буздогане), са шест пера, трећи корача између њих са старинским штитом округла облика са великим металним средиштем, превученим сомотом и украшеним металним арабескама (сам штит је од плетеног прућа), а иза њих се води бели парадни коњ са дивним покривачем, без јахача (царски једек).

[1] Кратак опис код Вука Караџића, Lexicon sub халка. Опширнији опис од Милиновића, садашњег барског надбискупа, отштампан код Вј. Клаића Opis zemalja, u koih obitavaju Hrvati (Zagreb 1881, II, стр. 156—158. Један опис од Шеное, мени приступачан само у чеш. преводу у „Světozor"-у 1876, № 8, спомиње такође некадашња слична такмичења у Задру, Макарској и Имотском.

СТАЊАНИН

STANJANIN

Archiv für slavische Philologie, XIV Band, Berlin 1892, 75—77.
Превео Милош Ђорђевић, редиговао Илија Синдик.

СТАЊАНИН

Један члан законика цара Стефана Душана (издање Флоринског, стр. 8, чл. 69 — стр. 26, чл. 117) одређује да градови нису обавезни да дају стан путницима .Сваки дошљак, био он велики или мали, има да отседне код „стањанина" и да му преда пртљаг и коња. Кад гост продужи пут, „стањанин" је дужан да му све врати, а ако се нешто изгубило дужан је да му надокнади.

Да је „стањанин" гостионичар, било је старијим издавачима јасно из самог текста. Али, колико је нама познато, ова реч не среће се иначе ни у једном другом споменику. Према томе није на одмет ако скренемо пажњу да се овај термин спомиње на једном месту у дубровачким судским актима, које ближе илуструје и сам начин рада у старим српским гостионицама.

Место се налази у једном претресу из године 1405, који се сачувао у ц. к. Архиву у Дубровнику (у старој владиној палати) међу концептима који су сад као „Lettere e Commissioni di Levante 1401—1567" сашивени у једну свеску. Дана 13 јуна 1405 оптужио је Pribossio Dabinich de Umbla пред судом у Дубровнику Braycho-a de Ranopogla због два пара бисага (byssaye). Међутим суд је имао пред собом извештај о претходној истрази коју су 5 јуна у српском рударском месту Трепчи спровели тамошњи дубровачки конзули (онда увек веће од три судије из редова трговаца који су се тада тамо налазили), један Менчетић, један Соркочевић и трговац Стано Илић (Hylich). Пет Дубровчана кренуло је са својом трговачком робом из Приштине, онда престонице кнегиње Маре, удове Вука Бранковића, кроз „грмље" или „шуме косовске" (boschi de Chossoua) на пазарни дан у Вучитрн, тамо су отсели у једној гостионици (albergo) и предали свој пртљаг „стањанину", који га је склонио у своју одају (chamara) под кључем, с напоменом да до замене не може доћи. Међутим ускоро дође један Турчин у исту гостионицу, у којој је и раније становао, и чинило се да ће да избаци трговце заједно с коњима. То је побудило Прибоша да напусти кућу, док су други остали. Том приликом су, каже се, нестале Прибошеве бале са робом, што је Брајко оспоравао.

Али ево како гласи писмо конзула у Трепчи, у наказном италијанском стилу:

„Respoxe Braycho: „Fradello (срп. брате, у овим протоколима често дословно преведено), questo Dio non da! Tu say, come nuy tor-

nandose de Pristina tu me zonzesti in boschi de Chossoua, et cum nuy era pluy nostri Ragusini. Vignando in Vozitrin fossemo in un albergo tuti, çoche çaschauno de nuy del suo valixio recomando al s t a n a n i n. Come recomando, chussi tolse!" Domandassemo nuy (тј. конзули) Pribos: „Fo alcuno guarente (сведок, не јемац), come ti Braicho saluasti le ditte bissaze?" Lo ditto respoxe: „Non agio guarenti assegnadi, saluo quilli 3 Ragusini, li qual fossemo insemblo con nuy vignudi ad un albergo, a nome Dobrich fante de Zugno de Juane, Hostoya fante de Domcho de Menze e lo terzo Choicho Sigich. Chome li detti hano uldito, che Brayco disse a s t a n a n i n : 'Tolia le bissaze de Pribos e saluille', respoxe detto s t a n a n i n 'non temer niente; quelle se de vostre e de le sue'. Respose dito Braicho: „tolletili e saluatelli ouer ti s t a n a n i n ouer alcun de nuy e metitelle sotto chauo, perche 3 a che in esso non son'." Li detti per sagramento domandassemo, che digano ço che sano e hano oldido de Braycho. Imprima detto Dobrich domandassemo; ello disse, che „nuy vignando de Pristina, quando fossemo in boschi de Chossoua, e ne zonsse Pribos. Chome tutti iramo insieme, chossi andassemo in I albergo tutti, chome sempre recomandassemo al s t a n a n i n, chussi in quella fiada vignando in Vocytrin tutti ad I albergo, zascun de nuy recomando le sue bissaçe a stananin e luy le saluo in chamara. Pocho driedo venne I Turcho in quello albergho et comenzo fare briga per chaxon, che fo auanti so albergo, et chomenzo de vollerli bater e lor chaualli per menar for. Lo ditto Pribos vegando, che sera briga, disse: 'agio in altro albergho' e si se parti, et nuy tutti altri restassemo li. Quando fo doman, el mercado de roba, çascun de noy tolse le soe bissaçe e ando al mercado, et tempo fo cattiuo, percho non se pote far negun merchado" etc.[1]

---

[1] Види нап. стр. 415.)

ГЛАСИНАЦ У СРЕДЊЕМ ВИЈЕКУ

GLASINAC U SREDNJEM VIJEKU

Прештампано из Гласника Земаљског
Музеја у Босни и Херцеговини, књ. II,
Год. IV, Сарајево 1892, стр. 99—101

ГЛАСИНАЦ У СРЕДЊЕМ ВИЈЕКУ

Приопћио проф. Конст. Јиречек

Име Гласиначкога Поља у пошљедњим годинама постало је познато у далеком свијету старинама „предисторичким“, из времена илирскога. Али и у Средњем вијеку ово високо поље није било без важности, лежећи на мјесту, гдје се састају путови из унутарње Босне, од Лима и од доње Дрине. Већ у нашим „Handelsstrassen und Bergwerke von Serbien und Bosnien während des Mittelalters“ (1879) стр. 86, споменули смо Гласинац као царину 1429 и 1430, по записницима Вијећа дубровачкога. Кад смо недавно нашу радњу у Дубровнику наставили, особито у старим судским и нотарским књигама, нашли смо још девет других биљежака о Гласинцу.

У књигама аркива дубровачкога Гласинац се спомиње свега 11 пута у г. 1404—1430. Најчешће се говори о њему у договорима дубровачких трговаца, властеле и пучана, са Власима „поносницима“ из разних „катуна“ херцеговачких и црногорс ких, који су се пред нотаром опћинским усмено обавезивали, у које вријеме и за коју плату ће стоку каравана на својим коњима донијети на уговорено мјесто. Ту се почетком 15 вијека крај Пријепоља, Св. Петра на Лиму (данашње Бијелопоље), Св. Николе у Бањи на Лиму, Фоче, Горажда, Устиколине, Праче, Врхбосне, Олова и других мјеста чита и име Гласинца. Разумије се, да ова мјеста нијесу била свагда пошљедњи циљ караване; тамо су трговци пустили Влахе „поноснике“ који су стоку донијели из Дубровника, и уговорили опет с другим поносницима да носе товар, или, како се је онда говорило, „понос“ у „турми“ или „каравани“ даље у Сребрницу, Зворник, Рудник, Ново Брдо итд. Тако биће било и код Гласинца, који је био само пролазно мјесто.

У записима форма имена је Гласинац (masc. sing.). Главно мјесто у њему је била „ц р к в а у Г л а с и н ц у“, „м ј е с т о р е ч е н о (100) ц р к в а Г л а с и н а ч к а“ или просто „ц р к в а р е ч е н а Г л а с и н а ц“. Да је то садашња Ц р к в и н а код обелиска на успомену битке код Шенковића г. 1878, извео је у Гласнику земаљског музеја 1891, стр. 331 г. Ђорђе пл. Стратимировић, којему сам о тим записима о некој цркви на Гласинцу био рекао лани у Сарајеву. Један пут се спомиње мјесто речено О б р а на Гласинцу (1404); у Босни сад има два села Обре, код Високога и код Коњица, али да ли постоји на самом Гласинцу или близу њега који траг овог имена, није ми познато. Види се

да се је у 15 вијеку у Гласинац бројило и Мокро; тамо је кућа или село некога Бутка, јамачно властелина, било мјесто, гдје су Власи каравана̂ имали стоку стоварити. Ово је Мокро било 1402 Сандаљево, па и царина на Гласинцу 1429 и 1430 била је или Сандаљева или барем под упливом Сандаља.

Ево сви ови спомени о Гласинцу:

1. 1404, 24 октобра. Један Влах из катуна Првотињића ће донијети стоку трговца Лукца Островића „usque ad Glasinaça a Obra" (Div. Canc. 1403—1405 у аркиву ц. кр. окружнога суда дубровачкога).

2. 1406, 10 октобра. Пријенос стоке „in Vlassinez ad domum Budche". Мало прије 5 септембра се спомињу поносници Власи „de catono Regoye", који ће носити сукна (pannos) „usque ad locum Mocroy ad domum Butci". (Div. Canc. 1405). Осим тога је записан 9 новембра 1402 транспорт Влаха̂ „ad unum locum vochatum Mocro voiuode Sandagli" (Div. Canc. 1401—1403) и 10 маја 1408 каравана „ad locum dictum Mocro in villam vocatam Butcho" (Div. Canc. 1408).

3. 1425, 14 августа. Хлапац Станковић Влах донијеће стоку двију властелина дубровачких, Гучетића и Бобаљевића (Ser Gozcho de Goze и Ser Stephanus de Babalio), „usque Glasinaç" (Div. Canc. 1424).

4. 1426, 30 декембра. Дубравац Миличевић Влах, човјек војводе Радослава Павловића, ће пренијети 9 товара сукна (salmas novem pannorum) „usque ad ecclesiam in Glassinaç in Bosinam" (Div. Canc. 1426).

5. 1428, 12 јануарија. Дубравац Миличевић Влах из катуна Првотињића ће носити стоке властелина Димитра Градића и другова̂ његове караване, која „iter parat in Subsuonich" (подграђе Зворника), „usque ad locum dictum ecclesiam de Glasinaç" (ib.).

6. 1428, 25 маја. Станихна Станковић Влах донијеће стоку властелина Лукe Соркочевића „usque Glasinacium ad ecclesiam" (ib.).

7. 1428, 27 јунија. Стоке властелина Жуна Сарачића и другова ће се носити „ad Glasinaç penes ecclesiam unam".

8. 1428, 25 августа. Дубравац Миличевић пренијеће трговцима стоку „ad ecclesiam Glasinaç" (ib.).

9. 1429, 5 августа. Писмо сената Марину Гундулићу и Ђурђу Гучетићу, поклисарима код војводе Сандаља, којима се даје налог, да се туже ради царина „a Buna, a Vrabaç, a Glasinaç et a Zerniza" (Lett. e Comm. di Levante 1427—1430 у ц. к. државном аркиву дубров.)

(101) 10. 1429, 12 новембра. Хлапац поћи ће са стоком властелина Влаха Бобаљевића и других „usque ad ecclesiam nominatam Glasinaç" (Div. canc. 1429).

11. 1430 23 марта. Закључак вијећа умољенијех (consilium rogatorum), нека се даде пуна власт кнезу и малому вијећу „scribendi pro gabella Glasinaç voiuode Sandagl et aliis, de quibus sibi videbitur (Lib. Rog, 1427—1432 у истом аркиву).

ВЛАСТЕЛА ХУМСКА НА НАТПИСУ У ВЕЛИЧАНИМА

Прештампано из Гласника Земаљског музеја у Босни и Херцеговини, књ. IV, Год. IV, Сарајево 1892, стр. 279—285.

ВЛАСТЕЛА ХУМСКА НА НАТПИСУ У ВЕЛИЧАНИМА

Приопћио Конст. Јиречек, универзитетски професор у Прагу

У Гласнику земаљског музеја у Босни и Херцеговини 1892, књ. III, стр. 215, издао је госп. др. Ћиро Трухелка снимак и опис натписа који се чита на стећку код села Величанâ у Попову Пољу, близу манастира Завале. За ову смо старину досада знали само из мало разговијетнога пријеписа у дубровачком „Словинцу" 1880, стр. 397. Поуздано издање овога врло знаменитога споменика поздравио сам с не малом радошћу. Није на њему важно само то, што је јасно датиран „вь дни господина крала Тврьтка", т. ј. год. 1377—1391, између јесени године 1377, гдје је босански бан Твртко примио наслов краљевски (види писмо у Споменику Српске краљ. акад. XI, 37) и мјесеца марта године 1391, гдје је исти краљ умро. Није у њему такођер никаквих грчких ријечи, као што је некада мислио „Словинац". Не можемо напокон на њему наћи никаквог трага неких успомена о старој Паганији и о Паганима цара Константина Порфирогенита, као госп. др Трухелка. Наша радост има други узрок. Од осам лица што се на натпису осим краља Твртка поименце спомињу, седам су нама добро позната, као чланови одличних кућа ондашње властеле у земљи Хумској и Требињској, будући да се о њима у год. 1332—1399 често пише у књигама архивâ дубровачких. Од ове осморице петорица су Чихорићи, или како су се још звали Друговићи, тројица су из куће Милтјена Драживојевића, чији се род касније звао Санковићи. Оно што нијесмо знали, и што се научавамо сад из овога натписа, је генеалошка свеза ових људи.

Писар предлога, по којему је каменар утесао овај натпис, мијешао је *ч* и *ћ*, као што су чинили и други писари херцеговачких (280) листина онога времена. Он пише *Чихорића* и крај тога *кѹчьница*, *кьчи* (тако на снимку), па ставља и *к* у *Драживоевика*. Тако је истога Дабижива Чихорића, који је поставио овај надгробни споменик својој мајци, писар у једном писму, изданом у Споменику XI, 39, написао свуда *ч* мјесто *ћ*: *ѡтьчини*, *Чихоричь*, *плачати*. За облик *зовомь* упор.: *азь рабь божи Костандинь чьтьць а зовомь Воисиль граматикь*, и надаље *презвитерю Геѡргию а зовомь попоу Радославоу* у једном запису од године 1279 (Гласник срп. учен. друштва 20, 245.). Гдје је госп. Трухелка прочитао *жена Паганеньца*, по снимку нема сумње да треба читати *ж(оу)пана Неньца*. У *Чихорића* (госп. Трухелка је читао *Чиходића*) *р*

биће на камену наклоњено као у ријечи *мирьскимь*. *К8чьница* (мјесто *к8ћьница)* — uxor — је ријеч позната из рјечника Даничићева и из писма писанога год. 1440. на Требињу и изданога у Споменику XI, 82; *8* биће истрто, али *ь* на снимку је јасно. *Невѣсma* је овдје uxor fratris, као код Пуцића II, 119: *речен8 Ан8хл8 мою невѣст8 а к8ћниц8 мога брата* (1462). Облик *Сьнк8* је познат из листина, али на камену биће или имало је бити *Сњк8* (г. Трухелка има *Сник8*), као што се исто лице у запису од године 1364 збиља пише *ж8пань Сњко* (Споменик XI, 33). Цијели натпис читамо ми овако:

† **Кь име оца и сина и светаго д8ха. Се лежи раба божиа Полихраниа, зовомь мирьскимь госпоıа Радача, жоупана Неньца Чохорића к8чьница и невѣста ж8пана Братька и сл8ге Дабижива и тепьчиıе Стипка, а кьчи ж8пана Мильтѣна Драживоевика, а казньц8 Сньк8 сестра. А постави сь бѣлѣгь не синь Дабиживь сь божиıомь помощию самь своими л8дьми, а вь дни господина крала Твьртка.**

Чихорићи су били у XIV стољећу једна од знаменитијих породица у предјелима између Неретве и Залива Которскога. Будући да се иста четири брата, којима се имена читају на овоме стећку, Ненац, Вратко, Дабижив и Стјепко, у савременим записима зову и Чихорићи и Друговићи (illi de Drugouich), не можемо сумњати да је Друговићи било друго, како се види старије име једне те исте куће. Неки старији члан ове куће се звао Друг, име, које у XIII и XIV стољећу није било ријетко у Приморју: Drugus у Дубровнику, од тога Drugoe, Drusinna, Druginna (Дружина), Drusco (Друшко); напротив у унутарњим предјелима неће бити било много у обичају, јер га нема у ријечнику Даничића (само у додатку налази се Друговић, Дружетић), па га нема ни у поменицима, које су издали Новаковић (Гласник, св. 42) и Љ. Стојановић (Споменик III). Послије године 1356 имену Друговића нема више трага и надаље чита се само о Чихорићима. Да ли Радоје Друговић, властелин босанскога бана Матеја Нинослава и свједок у договору с Дубровчанима године 1249 (Mon. serb. 33.), спада истој кући, није сигурно. Почетком XIV вијека јавља се један Хлап Друговић (281) на Невесињу: 10 септембра 1305 тужио се пред судијама дубровачким Clap Drugouich de Neuesingna (sic) на Дубровчанина Нањешка Сорента (Div. Canc. 1305). Кашње се спомиње један Градоје Чихорић (Gradoe Gichurich) са својим људима г. 1335 у Котезима на Попову (Div. Canc. 1334). Послије налазимо већ оне што су именовани на натпису у Величанима.

Жупан Ненац (упор. имена Ненко, Ненoje, Ениша) спомиње се год. 1336—1375 као сусјед Дубровника у Попову. Године 1336 Дубровчани су имали неприлика с људима Друговића (homines de Drugouich) код ријеке у Попову (apud flumen in Papoa) и код Оногошта (Никшића), и тим су људима били господари „Stepco Drugouich et Neneç eius frater" (Div. Canc. 1334). Године 1356 имали су Дубровчани састанак са Neneç Cicurich (Monumenta Ragusina II, 165). Даље: год. 1362 Ненац је смео износити вино из Стона у вријеме рата; 1363 се чита о неком убијству, „homicidium, quod fecerunt homines Neneç"; 1364 писали су Дубровчани жупану Санку, о којем ћемо ниже расправи-

ти, тужећи се „supra Neneç" ради штета, учињених у Затону (Malfo); 1366 и 1370 спомињу се опет неки „homo Neneç de Pappoa" и „homo Neneç Çycurich." Напокон је године 1375, 18 августа Neneç Çicurich у Дубровнику од властелина Јакова Менчетића примио натраг свој депосит, т.ј. златне округле обоце (минђуше) „по начину словенском" (било је и обоцâ по начину латинском), са сафирима, рубинима и бисерима, „unum par cercellorum auri rotundorum sclauicorum cum lapidibus preciosis, videlicet zaffiris et balassis interpositis et margaritis grossis interpositis in circuytu ipsorum" (Div. Canc. 1376). А ко је носио други те обоце, о којима се случајно ова вијест сачувала, него кућница жупана Ненца, сахрањена под стећком у Величанима.

Ова се госпођа Радача (женско име од мушког Радац) другдје не спомиње. Полихранија је калуђерско име; има неколико светаца тога имена (Πολυχρόνιος 23, 24 фебруара, 30 јула, 7 октобра).

Жупан Вратко је споменут само једанпут: Vracticus Drugouich et homines sui отели су на Требињу год. 1335 козе и вола једног властелина дубровачког из куће Соркочевића (Div. Canc. 1334). На једној надгробној плочи у манастиру св. Николе у Топлици (Куршумлија) спомиње се „Никола а зовомь Вратко, син Чихорика Вратка", који је умро год. 1349, али не знам уколико је пријепис овог натписа у Гласнику Срп. учен. друштва 56, стр. 359 поуздан.

Слуга Дабижив, о којему имамо вијести из г. 1334—1349, је исти сл8га Дабиживь, чиновник краља српскога на Требињу, о којем се чита у повељи Стефана Душана, изданој у октобру године 1345 под Сером (Mon. serb. 117), и исти који се спомиње у дубровачком Liber reformationum 1363, гдје је записано, како (282) је године 1343 кнез Марко Мавроцено с Малим вијећем и са многим старцима дошао у жупу Жрновницу (Brenno), да с њима заједно на граници види међе земље Дубровчанина Сорента, „ad uidendum confines Rusci de Sorento cum Dabiseo sluga". Први спомен о њему је тај, да је год. 1334 Dabiseus Drugouich у Брскову узео Дубровчанину Милошу Хлаповићу коња у цијени 30 перпера (Div. Canc. 1334). У L. Ref. 1343—1345 често се говори о штетама што су његови Требињани чинили Дубровчанима у жупи Жрновници; један пут се године 1344 зове Dabiseo Drugouich (Mon. Rag. I, 162, станак), други пут године 1345 Dabiseo Cicurich (ib. I, 176).

Тепчија Стипко спомиње се године 1334—1369 око 20 пута. Stepecus Drugouich дошао је год. 1334 као посланик Стефана Душана, онда још краља, у Дубровник, и предао кнезу лист с потврдом, да је Думоња Менчетић с браћом краљевске царине држао и све платио (Пуцић II, стр. 13, бр. 14, али види поправке у Споменику XI, 100.). Људи Stepechi Drugouich спомињу се год. 1335 на Требињу, год. 1336 његови и брата му Ненца на Оногошту. Године 1356 зове се и Stiepchus Drugouich (Div. 1349) и Stepcus Çicurich (Mon. Rag. II, 152). Године 1360—1362 је стајао у „mercatum Narenti", у Дријевима на ушћу Неретве. Године 1361 помагао је Дубровчанима у рату са кнезом Војславом, па су га Дубровчани не

само пустили у град, опростивши њему и његовим људима све, што год им је требало простити, него су га препоручили и бану далматинскому, с којим он биће имао на Неретви неке неприлике (Gelcich и Thallóczy, Diplomatarium relationum reipublicae Ragusanae cum regno Hungariae p. 26). Године 1365, 17 марта били су Stiepcho Cigurich и син му Вукас (Volcheç) у Дубровнику свједоци, кад су Дубровчани платили 500 дуката за жито изасланицима арбанашког властелина Власија Матаранга (одломци књиге Div. Canc. 1364—1365, зашивени у Div. Canc. 1435). А пошљедњи пут се читају имена Стјепка и његових синова Вукца и Цвјетка (Çuetcus) 8 фебруара 1369 (Liber deb. 1365-1369).

Син Ненца и Радаче, жупан Дабижив или Дабижив Ненчић (Dabissiuus Cichorich, Cicorich, Zicorich или Dabissiuus Nençich) спомиње се у год. 1383—1399 као сусјед Дубровника опет у Попову и као господар људи који су каткад вољели пљачкати оно што им се допадало код сусједа или код путујућих трговаца. Године 1383 у децембру Дубровчани су му дали вјеру, да може доћи у град за изравнавање ових рачуна и то су опетовали у марту и јуну 1384 год., док се у фебруару год. 1385 напокон учинило „concordium" (L. Ref.). До ових ствари се односи писмо без дате Дабижива Чихорића, које смо издали у Споменику XI, 39 и у којем се он Дубровчанима смирено клања као „срчани слуга" и тужно се испричава, да „лоша (283) ни(је) у мене и у мојих људи" и да не може платити, молећи: „Немојте ме од себе одгонити." Пошљедњи пут спомиње се ж8пань Дабиживь Чихорикь године 1399 као свједок у повељи којом је војвода Радич Санковић одступио Дубровчанима село Лисац (Mon. serb. 243).

Осим тога спомињу се у пословима, који се тичу продаје коња, један Мирослав Чихорић године 1356 у сусједству Шумета и један Доброслав Братославић, нећак Чихорића (nepos Cichorich) год. 1347. Даље смо у XV вијеку нашли у судским књигама неке мале људе који ће једва бити потомци ове куће, макар да се зову Друговићи и Чихорићи. Год. 1424 „Radouaç Drugouich de Dabar de villa vocata Dobrouoieua" је имао посла, како да докаже, да његов коњ је збиља његов. Катунари браћа Бјелоје, Никола и Покрајац Chichurich негдје у сусједству села Тополе у Приморју имали су године 1406 посла ради неког убијства, Вук Вучихнић Чихорић год. 1411 ради неког лупештва, а Балдовин Чихорић опљачкао је год. 1423 једног Дубровчанина на Попову испод Чваљине. Занимљиво је, да у збиркама грбова старе властеле југославенске нијесу заборављени и Чихорићи (Новаковић у Годишњици V, 93).

Друга кућа из које је била госпођа Радача, је свакако познатија у историји ових предјела.

Жупан Милтјен Драживојевић први се пут спомиње године 1332 у договору босанскога бана Стјепана са Дубровчанима (Mon. serb. 102). Онда, нема сумње, био је са Бошњанима. Али године 1334 био је са краљем српским и спомиње се као сусјед Дубровника (Mon. Rag. II, 366, 369). Године 1335 Милтјен и син му Санко узели су у Оногошту неке животиње и другу трговину једнога Менчетића (Div. Canc. 1334). Год. 1336 мјесеца јула су Ружијер (Ruge-

rius) и Милтјен, homines nunc domini regis", пролазили с неколико својих коњаника око манастира св. Јакова на Вишњици пред самим Дубровником, па се је пријор Никола послије пред судом у граду тужио, да су њему ти људи ограбили воћњак и виноград манастирски. Из овога времена је и писмо „жупана Милтена и Ружира" Дубровчанима код Пуцића II, 15, о станку на Ободу у Конавлима. Исте су се године тужили неки Дубровчани што су тјерали стоку од ушћа Неретве у град, да је њих опљачкао Milten Drasoeuich (sic) у Жапској (Sapsca), која је по томе била Милтјенова (Div. иста књига). Пошљедњи пут се говори о станку са Milten Drasiuoeuich у новембру 1343 године ради сребра у цијени 72 перпера, које је био кнез Живан Фоскарини (год. 1341—1342) дао људима Милтјеновим отети у Дубровнику (Div. Canc. 1342—1345).

Добро је познат син Милтјенов Санко, у временима царева Стефана Душана и Уроша, који су још држали Требиње, (284) сусјед Дубровника од босанске стране, у Сланском Приморју и у Попову, јер су ти предјели онда већ били бана босанскога. Име његово се пише различито, као што је забиљежио и Даничић у својем рјечнику: *Сънко, Сњко, Снко, Сањко* латински Senco Semcho, потомци *Сањковићи* (Mon. serb. 217), али такође и Semchouichi. Нема сумње да се је у овим крајевима изговарало онда мјесто *ъ* и *е*, па се полагано надомјестило са млађим *а* (упор. на пр. сва лична и мјесна имена на *-ьць*, у латинским писмима на -eç). Први пут се спомиње Санко године 1335, заједно с оцем. Послије је живио у Сланом, у Попову и у Дабру, који се године 1368 спомиње као његов; да је било и Невесиње његово (Јаков Лукарић, Annali di Ragusa 1605, p. 61, 77 зове Санка и сина му Радича „conte de Neuesigna"), је могуће али у сачуваним споменицима нема јаснога доказа. Године 1348 Санко је постао почасни грађанин дубровачки (Mon. Rag. II, 48). У новембру године 1367 одметнуо се од бана Твртка и придружио жупану Николи Алтомановићу, али Дубровчани још почетком године 1368 опет и опет су њему савјетовали да се тога друштва окани (види нашу расправу о цару Урошу и краљу Вукашину у Часопису чешког музеја од год. 1886, стр. 256). Још 13 маја год. 1367 (Div. Canc. 1362) спомиње се као жупан (çuppanus), али већ 6 јула исте године (Div. Canc. 1366) зове се казнац (casneç), што је било свакако више. Којим су начином били поређени ови српски и босански титули, мало је нама познато, али важно је мјесто Дечанске хрисовуље од године 1330, гдје се послије епископâ и игуменâ овако набрајају чланови „збора српске земље": „и казньце и тепьчиѥ и воѥводы и слоугы и ставильце" (Mon. serb. 99. Дечанске хрисовуље, Гласник II одјељења, књ. 12, стр. 65). У дубровачком земљишту је казнац (у XIII вијеку као да је значио оно, што је латински camerarius) већ у XIV вијеку био само главар од селâ, која су била сједињена у „казначине"; да се значај службених титула и имена новаца течајем времена намањује, то је опће позната појава. Казнац Санко је био жив још у јулу год. 1370; мртав се спомиње први пут у новембру год. 1372. Жена му се звала Радосава (Mon serb. 220), а дјеца су му били познати из босанске историје конца XIV стољећа Санковићи, браћа жупан

Бијељак и војвода Радич, који се кадкада зове и Радиша или Радослав (жена му је била Гојслава), па и сестра ове браће Драга, о којој пише Иларион Руварац у Гласнику овом од год. 1891, стр. 225.

Санко је имао брата који се звао жупан Градоје. Године 1362 био је заробљен од бана далматинскога и искупљен од сужањства помоћу Дубровчана. У год. 1371—1373 спомиње се као господар на Невесињу и на Трусини. Жена му се звала Кујача. Пошљедњи пут је именован као стриц Бијељака и (285) Радича у повељи од године 1391 (Mon. serb. 219). Одмах иза њега су тамо уписани Буделља (год. 1396 Budeya Semchouich је добио од Дубровчана дар) и Санчин као „братъѣ" Бијељака и Радича; види се, да су то били синови жупана Градоја.

Ево генеалошка таблица властеле, којој се имена читају на натпису у Величанима:

I. ЧИХОРИЋИ (ДРУГОВИЋИ).

НЕНАЦ жупан 1336—1375, жена РАДАЧА — ВРАТКО жупан 1335 — Н. — ДАБИЖИВ слуга 1335—1349 — СТЈЕПКО тепчија 1334-1369

НЕНАЦ: ДАБИЖИВ жупан 1383—1399

СТЈЕПКО: ВУКАЦ 1365—1369 — ЦВЈЕТКО 1369

II. САНКОВИЋИ

Милтјен ДРАЖИВОЈЕВИЋ, жупан 1332—1343

САНКО, жупан кашње казнац 1335—1370 жена РАДОСАВА — ГРАДОЈЕ, жупан 1362—1391 жена КУЈАЧА — РАДАЧА муж њезин Ненац жупан (види I)

ГРАДОЈЕ: БУДЕЉА 1391—1396 — САНЧИН 1391

САНКО: БИЈЕЉАК, жупан 1371—1392 — РАДИЧ, војвода жена ГОЈСЛАВА 1379—1404 — ДРАГА 1391

На пошљетку треба да кажемо нешто и о мјесту, гдје овај стећак стоји. Име́ Величанâ у споменицама Средњег вијека не нађосмо; за то смо читали, да је било у Попову село Велика вас (Vellicha uas 1388) или Веља вас (год. 1466), које се име у статистици садашњих села не налази. А да је било близу до Завале, која се спомиње већ године 1372 (лупежи из Рароа de Çaualla, Lamentationes de foris 1370), види се из једног записа од год. 1436: „homines comitis Gregoreuich (Николић) de villa de Sauala et Velichi Uast (sic)" украдоше краву у селу Мравињцу на дубровачком земљишту (Lam. de foris 1436). О манастиру Завали у књигама архива дубровачких из овијех времена нема спомена.

ТОЉЕН
СИН КНЕЗА МИРОСЛАВА ХУМСКОГ

Прештампано из Гласа Српске краљ. академије XXXV Београд 1892, 3—15

ТОЉЕН
СИН КНЕЗА МИРОСЛАВА ХУМСКОГ

Међу изворима за историју треће крсташке експедиције велику важност има „Historia de expeditione Friderici imperatoris, edita a quodam Austriensi clerico, qui eidem interfuit, nomine Ansbertus“. По рукопису који се сада чува у Страховском Манастиру у Прагу, овај су дневник издали најприје Добровски у Прагу 1827, послије Иполит Таушински и Матија Пангерл у „Fontes rerum austriacarum“ бечке царске академије у Бечу, св. V (1863). Текст стоји у свези са историјом истог похода у Рајхенспергској кроници и у другим љетописима истога времена, али име писца никако није сигурно, јер ријечи „nomine Ansbertus“ јесу у Страховском рукопису прибављене неком другом руком, како се види и на снимку код издања у „Fontes“.

За српску историју ова књига има особиту цијену зато што описује састанак њемачкога цара Фридриха I г. 1189 са великим жупаном српским Немањом у Нишу, и преговоре који су се међу њима водили. Велику пажњу је на себе обратило мјесто (4) гдје писац прича како је Немања с браћом замолио цара Фридриха, да својим посредовањем доврши посао о којем се је већ и прије договарало, наиме да се син Немањин, младић Tohu, ожени са кћерком њемачкога властелина Берхтолда, који је носио назив „војводе Далмације“. Берхтолд је обећао да ће идућега Ђурђевдана, 24 априла 1190, кћерку у Истрији предати реченому Tohu, под увјетом да ће овај његов зет и његови потомци од кћерке Берхтолдове послије смрти својега оца наслиједити као владаоци у својој земљи, пред другом браћом, истога Tohu. По томе се може претпоставити, да овај Tohu није био најстарији од ове браће.

Наслов „војводе Далмације“, који је имао онај њемачки властелин, био је само израз претенција што су цареви њемачки у оно вријеме вазда имали на земље круне угарске, па и на све предјеле који су некад били на земљишту Карла Великога и његових најближих нашљедника. Најприје је граф Конрад Дахавски (Dachau) у Баварији г. 1152 добио од цара наслов „војводе Хрватске и Далмације“, послије њега граф Берхтолд III из Андехса у Баварској (сада бенедиктински самостан Andechs близу до језера Ammersee). Овај Берхтолд III био је у оно вријеме један од најмогућнијих људи тога краја; седам кнежина (грофовина) бјеше он саставио у својој руци, па је г. 1173 од Фридриха I добио још и маркграфство (крајишку кнежину) у Крањској и у Истрији.

При томе су Нијемци Далмацију у војводском наслову преводили и Merania, што ће казати „Land am Meere“, Приморје, и никако није у свези са градом Мераном у Тиролској. Године 1180 Берхтолд III би (5) од цара именован непосредним властелином царевине њемачке (Reichsfürst), независним од војводе баварскога. Син његов Берхтолд IV (1181—1204), онај о којему говори Ансберт, звао се највише само војводом, разумије се: Далмације. Послије смрти Берхтолда IV наслиједише његови синови, у Баварији и Франконији Ото I као „војвода Мераније“, у Истрији, Крањској и Тиролској, Хајнрих као маркграф Истрије[1]. Један трећи брат Екберт био је бискуп у Бамберку, четврти Берхтолд архиепископ у Калочи и бан Хрватске, послије патријарх аквилејски. У Угарску је дошао са сестром ове браће краљицом Гертрудом, супругом угарскога краља Андрије II, која је 1213 г. била убијена у завјери угарске властеле. Породица господе од Андехса је на скоро, већ г. 1248, изумрла у мушком кољену.

О томе тко је био Ансбертов Tohu, тобожњи син Немањин, имамо већ читаву литературу. Павла Ј. Шафарика је у критици издања Ансберта од Добровскога, штампаној 1828, у бечким „Jahrbücher der Literatur“, тај Tohu опомињао на Тјешу и Тихомила далматинских кроника̂. В. Васиљевски се занимао тим питањем у чланку „Изъ исторіи Византіи въ XII вѣкѣ“, Славянскій Сборникъ, II (1877), стр. 287, али без резултата: „а который именно изъ сыновей Немани разумѣется подъ названіемъ Тогу, сказать опредѣлительно мы неумѣемъ“. Али већ прије је (6) Симе Љубић у „Ogledalu“ овога „Tohu“ сина Немањина привео у свезу са Тихом[2], оцем бугарскога цара Константина (1258—1277), који у једној својој листини изрично зове Немању „дѣда царьства ми“. Петар Матковић је у Radu jugoslav. akademije 42 (1878) 127 мислио, да је „Tohu“ Стефан, потоњи краљ Првовјенчани, имајући још и једно домаће име, али при томе додаје нарочито: „ако је Ансбертово приповиједање истинито и точно“. Љубомир Ковачевић је у књижици „Које је године умрьо Стеван Немања?“ (стр. 18, пр. 1.) нагађао, да је „Tohu“ био Вук или Вукан. Иван Павловић (Гласник 47,301) опет је мислио, да је „Tohu“ био Стефан Првовјенчани, домишљајући се о њему, да се звао крштеним именом Тихомир. Иларион Руварац (Гласник 49, 15) тврди, да су „Tohu“ и Тих, отац бугарског цара Константина, једно исто лице и да је то био четврти, друкчије непознати син Немањин који је морао побјећи из Србије и склонити се у Бугарску. Павловић (Гласник 57, 175) је послије промијенио своје мњење па је доказивао, да се ријечи Ансбертове тичу Растка, најмлађега сина Немањина. Срећковић (Гласник 59, 124) се слаже с мњењем да је „Tohu“ Стефан Првовјенчани. Кукуљевић у Radu 59 (1881), 129 мисли,

[1]) Mikóczy y Arkivu za jugoslav. povjestnicu 11, 57, Riezler, Geschichte Baierns 1, 655. Freiherr von Oefele, Geschichte der Grafen von Andechs, Innsbruck 1877. Huber, Geschichte Oesterreichs 1, 506. Конст. Грота Изъ исторіи Угріи и Славянства въ XII вѣкѣ, Варшава 1889 стр. 190 и 213.

[2]) *Τεῖχος* и *Τοῖχος* византијских писаца не могу се по изговору грчком средњега и новога вијека читати друкчије него једнако *Тихос*.

да је „Tohu“ био или Стефан Првовјенчани или неки четврти син Немањин. Сву ову несугласицу описује арх. Нићифор Дучић (Гласник 59, 119, Књижевни радови 2, 131), показујући, колико је у њој „празнине и нејасности“ и доказујући, да ће дотле остати (7) да се нагађа и домишља докле се год не нађу поузданији савремени записи.

Питање је данас објашњено. Нашао се један досада непознати рукопис Ансберта, из којега се види колико има у једином прије доступном рукопису манастира Страховскога и празнина и погрјешака. Од свега што се нагађало, једине сумње Матковића и Дучића о поузданости овога мјеста код Ансберта показале су јаку основу. „Tohu“ није ни Стефан Првовјенчани, ни Вукан, ни Растко, ни какав четврти син Немањин, он није уопће ни син Немањин, па ни Тих, отац Константина цара бугарскога, него је *Тољен, син Мирослава кнеза хумскога,* лице до сад у историји непознато.

За велику збирку „Monumenta Germaniae historica“ почело се спремати ново издање изворâ за повјест крсташке експедиције цара Фридриха I, па међу њима и извјешћа Ансбертова. За то се тражило у рукописима, а при том послу је Антон Хроуст, доцент на свеучилишту у Грацу, нашао у једном зборнику университетске библиотеке у Грацу велики комад текста Ансбертова. Рукопис је готово савремен, писан или на крају 12 или у почетку 13 вијека, и био је некад својина манастира св. Ламбрехта у Штајерској, укинутога г. 1782. О овоме проналаску је г. Хроуст издао на свијет расправу „Die Ueberlieferung des dem Ansbert zugeschriebenen Berichtes über den Kreuzzug Friedrichs I“ у зборнику Neues Archiv der Gesellschaft für ältere deutsche Geschichtskunde, Sechszehnter Band, Hannover 1891 стр. 511—526.

Разликâ међу рукописом страховским и грацким има прилично. Мјесто о развалинама старога (8) Сирмија (Fontes 5, 19) на пр. потпуније је: „Sirmium, famosam quondam ciuitatem, nunc paret ruinis sat miserandam transeuntes“. У рукопису страховском се чита, да Биоград лежи „ex opposito „Gowin“ (ib. 20), али у грацком имамо „Berdem civitatis“. Мјесто Servi, Servia грацки ркп. пише увијек Seruigia, Seruigii. Имена браће Немањине су писана мало друкчије: Chrazimerus (Crazimerus Страх). Marcilao (Mercilao Страх., Fontes V, 22). Мјесто Crassianus (ib. 24) има Assanius. Али најважније је мјесто о преговорима Немање са Фридрихом о оној женидби. Ево све, како је у грацком рукопису; највеће разлике су истакнуте другим словима:

„Aliud uero negotium primitus agitatum (т. ј. велики кнезови српски, magni comites de Seruigia et Crassia) domino imperatori aperuerunt agentes precibus, ut in sui presentia imperiali auctoritate terminaretur, scilicet ut filia illustris ducis Dalmacie, *que et Chroacia seu Merania dicitur, eiusdemque marchionis Histrie Berhtold filio fratris sui Merzilai comitis et principis Chelmenie et Crazzie, que contigue sunt Dalmacie*[1], in matrimonio daretur. Que peticio ad beneplacitum imperatoris et con-

[1] Ово цијело мјесто није у рукопису страховском; писац је пропустио све што се налази међу ријечју Dalmacie, која се двапут опетује, па је додао послије matrimonio још filio suo.

silium principum dignum sortita est effectum, quoniam prenotatus dux Perhtoldus *iuravit* ipsam suam filiam in proximo sancti Georii festo in partibus ystrie memorato iuueni *Tolni* dicto se assignaturum eo pacto, quod idem Tolni et sui ex filia ducis Berhtoldi heredes mortuo patri in plenitudine (9) potestatis pre omnibus suis fratribus succederent, quod etiam pactum ipsi comites datis dextris firmauerunt".

Да је писац рукописа Страховскога име Tolni могао читати Tohu, лако се разумије, јер се і онда писало без тачке озго, те се особито у именима лако мијеша, највише у сусједству m, n, h, u, итд. Али ја бих из истих палеографских разлога рекао још и то, да је у изворном нацрту овога дневника било писано можда не Tolni, него Tolin.

Овај брачни договор је по свој прилици остао без пошљедице. На Ђурђевдан г. 1190 Берхтолд није био у Истрији, него се налазио с крсташком војском у Малој Азији, међу Филаделфијом и Лаодикејом, на граници између царства грчкога и султаната иконијскога. Мирослав је у јунију исте г. 1190 у договору с Дубровчанима себи за сваки случај (fortuna ei accidente) осигурао прибјежиште у Дубровнику. Биће се уплашио од напредовања Грка, који су послије проласка крсташке војске одмах почели опет утврђивати своје господство у унутарњим приједјелима полуострва. Да ли је она кћерка Берхтолдова која је имала бити женом Тољена Мирославића, идентична са Гертрудом, потоњом краљицом угарском, чини се нама могуће, али нема доказа. И Андрија, њезин супруг, био је 1197—1205 сусјед Берхтолдове Истрије као војвода Далмације и Хрватске, па још је 1198 ратовао у Хуму и писао се и кнезом хумским. Сумњамо, да се борио још са Мирославом, који је умрьо у пошљедним годинама 12 вијека, свакако прије г. 1199.

Да је жена кнеза Мирослава била сестра бана босанскога Кулина, знамо из једнога сувременога (10) писма архива папскога од ове године[1], али историја његових синова је тамна; а да је тих синова било неколико, види се из причања Ансбертова, који говори о Тољену и о браћи његовој.

Дубровачки писци с краја 16-ог вијека знаду по нешто приповиједати о потомцима кнеза Мирослава, али је тешко казати колико су нашли у изворима писанијем, што су онда још били сачувани па послије пропали, и у колико су празнине између кратких и не свуда јасних података овних својих извора допунили било из прича народног предања било комбинацијама своје сопствене фантазије. Мавро Орбини (Il Regno degli Slavi стр. 248, 250) пише да је Мирослав оставио јединога сина Андрију као дијете десетогодишње, и да су властела хумска овога синчића заједно с његовом мајком протјерала из земље, али послије да је краљ Стефан Првовјенчани опет завојевао јужни дио Хума са Стоном и Поповом и ове земље предао Андрији. Син је Андријин, по Орбинију, био Влатко, још с другом браћом, која се по имену не спомињу, и овај Влатко је оставио сина Николу Тољена. А онај што су га властела хумска прогласила за кнеза намјесто малога

[1]) Theiner, Monumenta Slavorum merid. 1, 6. Kukuljević, Codex diplom. 2, 216.

Андрије, био је кнез Петар, који је, ратујући са краљем Стефаном Првовјенчаним, одржао сјеверне пријеђеле Хума од Неретве до Цетине. Јаков Лукарић (изд. 1605 стр. 46) исто каже, да је Андрија био Немањић, син кнеза Мирослава, и спомиње још синовца Андријина, Николу Тољена и сина му Петра. Рестић мало пише о овим владаоцима, али каже, да је послије (11) Мирослава дошао син његов Петар и да је бискупа Стонскога Доната, који се био уклонио у манастир на острву Локруму, опет позвао у Стон[1].

У листинама и другим споменицима овога времена спомињу се (упор. Клаића, Poviest Bosne стр. 99 и слд.): *Андрија*, син краља Беле III, „dei gratia Dalmatiae, Croatiae, Ramae, Chulmaeque dux“ (потоњи краљ угарски Андрија II 1205—1235); хумски кнез *Пешар*, који је од 1222—1225 био и градски кнез у Спљету; нећак Петров *Тољен*, непријатељ Спљећана и Трогирана, који је по Томи архиђакону Спљетском умро год. 1239; велики кнез хумски *Андрија* од једне листине из год. 1214—1234[2] до једне из год. 1247—1249. Од Петра нашла се и једна старина с надписом „запонь велиега кнъза Хълмскога Петра“. У опису овог проналаска у „Старинару“ 1 (1884) 115 изрекао је Љубомир Ковачевић мисао, да су и Петар и Андрија били можда синови кнеза Мирослава, а Тољен да је био син трећега брата или сестре, јер се спомиње као nepos (нећак, синовац или сестрић) обојици. А да кнез Андрија није био ново лице, него потомак старијих владалаца у хумској земљи, види се из његових договора с Дубровчанима, гдје се напомиње мир, „како сꙋ и (12) мои старѣ имали с вашими старѣишими ꙋ стары законь” (Mon. serb. 24, 34).

Јаснија је генеалогија потомака кнеза Андрије. Знамо из поузданих извора за три сина и једну кћерку. *Радослав* се спомиње као жупан у договору његова оца (без дана и године) са дубровачким кнезом Јаковом Далфином, који је владао 1247—1249 (Mon serb. стр. 34), и год. 1254 као нашљедник оца својега (ib. 43—45[3]). *Богдан* је споменут као жупан у истом договору с кнезом Далфином. Трећи син је био *Ђорђе*, досад непознат у повјесничкој литератури. У најстаријој књизи канцеларије дубровачке (у старом архиву у кнежевој полачи) из времена кнеза Марка Зено 1278—1280 (цитирали смо њу у „Handelsstrassen und Bergwerke“ као Codex Geno) чита се на л. 88 запис од 23 августа 1280: Дубровчани Petrus de Berrisina и Matheus de Baysclaua (Болеславић) туже се, да је „Georgius filius condam comitis Andree“ њима отео вино „in Narento“, у тргу на ушћу Неретве. Кнез је писао Ђорђу

---

[1]) „In questo tempo ancora essendo morto Miroslavo e successo Pietro suo figlio nel contado del regno di Zachulmia etc. (Resti, рукопис књижнице фрањевачког манастира у Дубровнику).

[2]) Жан Дандоло, кнез дубровачки, с којим је кнез Андрија закључио договор, издан у Monumenta serb. стр. 24 (без дате), спомиње се у листинама први пут 21 марта 1214, посљедњи пут 24 августа 1234; 8 јулија 1235 учинио је свој тестамент у Млецима. Критички преглед хронологије кнезова дубровачких 13 и 14 вијека издаћемо другом приликом.

[3]) Jacobus Dalfinus заклео се на кнештво 2 октобра 1247 и спомиње се у листинама до септембра 1249; 1250 дошао је његов нашљедник Јован Јустинијан.

о томе послу и Ђорђе је послао „Pribisclauum de Grupsa" с вјеровним листом и поруком у град, нека Дубровчани пошљу поклисара (nuncium) к њему, и да ће он ове трговце задовољити (et ipse faciet sibi satisfieri de predictis). Напокон приповиједа Орбини (стр. 391) да је кнез Андрија дао за жену дубровачком властелину Барбу Крусићу (de Croce) *Вукосаву*, своју унуку, кћерку једнога сина својега (sua nipote, nata d'un suo (13) figliuolo) и да је њој поклонио земљу у Затону (Malfo), речену Оброво. Орбини се служио и генеалогијама и архивним исписима неких властеоских породица дубровачких. Дошли смо у траг извору ове његове биљешке, само што је Вукосава била не унука, него кћи самога кнеза Андрије. Преврћући листове књиге „Diversa Notarie" 1314—1318 у архиву суда дубровачкога, писане грубом руком нотара ђакона Андрије Бенешића, властелина дубровачкога, нађосмо два записа од 17 марта 1316: „Die XVII intrante mense marcii ego quidem *Slaua, filia quondam Barbii de Crosio et Vulcoslaue, filie comitis Andree de Chelmo* confiteor, quod totam possessionem meam, positam in Malfo de vineis et de terris cum casale et omnibus pertinentiis, dedi Blasio filio Junii de Scocilca[1] pro perchiuio Mire, neptis mee et uxoris dicti Blasii, ut ipse Blasius cum dei benedictione totam predictam possessionem" etc. „Die eodem. Ego quidem Blasius filius Junii de Scocilca cum uolunıate et consensu Mire, uxoris mee, confiteor, quod *Slaua, filia Barbii de Crosio et Vulcoslaue, filie comitis Andree de Chelmo* debet posidere et habere in vita sua terciam partem de tota possessione, posita in Malfo... in vita sua". У вријеме овога записа од г. 1316 Слава је живјела у Дубровнику већ као удовица. Нашли смо и њезиног супруга. У једном запису од 8 декембра 1283 у књизи „Liber diuersarum 1282—1284" (у судском архиву у Дубровнику) спомињу се Madius Miche, ciuis (14) Spaletensis и његова жена Slava filia quondam Barbii de Crossio, па и синови истога Мадије од првога брака, Micha et Albertus[2].

Барьби Крѹсикь спомиње се 1253 као члан Великога вијећа (Mon. serb. 39); 1283 већ је био мртав. Вукосава била је жива још 11 јануара 1296, када је продавала неки виноград на отоку Шипану (Div. Canc. 1295). Али гдје год смо њено име читали, нигдје се она не дичи својим поријеклом; то је чинила чак њена кћерка Слава, унука великога кнеза Андрије хумскога. Ово је једини мени познати доказани случај сродства властеле дубровачке са сусједном властелом српском, али мислим да је таких случајева било више, јер су женска имена властелака или како се у Дубровнику још данаске каже „владика" у 13 стољећу већином српска.

Један жупан *Тољен* спомиње се 30 јануара 1298: Дубровчанин Илија Бундић тражи пред судом „nomine et vice jupani Toleni" од Ђурђа, сина Јакова Журговића једну перперу (Div. Canc. 1295). Син

---

[1] Властеоска породица у Дубровнику, у год. 1280—1343. Име се пише Scoçilica Sculciilica-ça, Scocilca, Scozilcha итд. Ћириловским словима записано се не налази те не можемо опредијелити његову истинску форму.

[2] Да ли су овај млађи Миха Мадијев и љетописац Micha Madii de Barbazanis, који је биљежио догађаје год. 1290—1330 (Рачки, Ocjena starijih izvora стр. 106 — Književnik I, 545), једно и исто лице, тешко је казати, али није немогуће.

његов *Пeтaр Тољеновић* (ср. Споменик XI, 103 бр. 63) се спомиње чешће 1318—1325 у сусједству у страни, преко које је пролазио пут у Босну. Један *Тољен Богданчић* (Tolien de Bocdaneç) са синовима својим био је 1319—1326 немирни сусјед Дубровчана на Ријеци (Ombla). Али се не види да ли су ови људи били у којој свези са старијим кнезовима хумским, код којих су-се опетовала иста имена: Тољен, Петар и Богдан.

(15) Име Тољен, деминутив од Толислава, било је онда у Хуму и друкчије обично. У дубровачкој књизи Diversa Cancelarie 1275" (има бити 1284—1286) у архиву судском записано је пошљеднега децембра 1284, да ће „Tollenus de Bigrenno" са Твртком, жупаном краља српскога у Стону, доћи на станак с Дубровчанима. Биће био син Бигрјена Мрђића, властелина хумскога, који је именован међу свједоцима у договору великога кнеза Андрије са дубровачким кнезом Јаковом Далфином (Mon. serb. 34).

У Прагу, 1 (13) маја 1892 год.

STOJAN NOVAKOVIĆ, СРБИ И ТУРЦИ XIV И XV ВЕКА

Историске студије о првим борбама **с најездом турском пре** и после боја на Косову. **Београд 1893, 8° VII** + 397 **стр.** (**Издање Чупићеве задужбине бр.** 33). Archiv für slavische Philologie, XVII Band, Berlin 1892, 254—265. **Превео** Милош Ђорђевић, редиговао Илија Синдик.

Стојан Новаковић, Срби и Турци XIV и XV века. Историјске студије о првим борбама с најездом турском пре и после боја на Косову. Београд 1893, 8°, VII + 397 стр. (Издање Чупићеве задужбине бр. 33).

Велике борбе са Турцима у XIV и XV веку, прослављене у народној епици која још и данас живи, скренуле су у наше време на себе пажњу многих људи. Пре једног људског века дао је преглед тога дела југословенске историје В. Григорович у свечаном говору на Универзитету у Казану 1858 (О Сербіи въ ея отношеніяхъ къ сосѣднимъ державамъ, преимущественно въ XIV и XV столѣтіяхъ. Казань 1859, 8°, 60—90 стр.) Свестрани познавалац грчке и словенске књижевности Средњега века говорио је ту између осталог подробно о развоју византиско-турских односа, истакао први пут говоре Димитрија Кидона као важан извор за једно доба у коме престаје историографија тога времена, употребио је онда још нештампана „Acta patriarchatus" и исто тако још неиздату биографију Стефана Лазаревића од Константина Филозофа, а сем тога је у додатку објавио румунску хронику чији је бугарски узор последњих година пронашао Богдан и објавио у овом часопису.

Од појаве тог Григоровичевог списа много је напредовало проучавање прошлости Византинаца и Југословена. Број познатих извора, нарочито повеља, знатно се повећао, а многа посебна питања осветљена су специјалним студијама. Стога треба с радошћу поздравити што се један тако истакнут и неуморан научник као што је Стојан Новаковић латио да пружи општи преглед историје тога доба, руковођен утисцима петогодишњег бављења у Цариграду као посланик Краљевине Србије. Он је хтео да догађаје који су претходили и следовали боју на Косову Пољу 1389 осветли помоћу византиске, турске и српске историје онога времена, (255) не узимајући у оквир својих студија сам бој на Косову Пољу с обзиром на бројне публикације (набројане на стр. 4—5) објављене поводом 500-годишњице те битке народâ. Тиме је његово излагање постало у средини мало непотпуно, а спис се распао на два дела: излагање првих односа Срба са Турцима до боја на Марици 1371 и расправа о периоду од 1389—1413. Преко тога писац не иде, опет, како изгледа, зато што за следеће доба постоји дело у две свеске о владавини Ђурђа Бранковића (1427—1456), од Мијатовића, и једна драгоцена расправа самога писца о последњим Бранковићима.

У овој књизи писац се није користио досад непознатим изворима, нити је употребио све досад штампане; изгледа да приликом састављања

свога дела уопште није имао много књига при руци. Он не спомиње свога претходника Григоровича, будући да је тај рад руског научника уопште библиографска реткост. Имао бих често понешто да замерим избору и критици извора. Поред сведочанства Кантакузина и Грегоре, сувише су узети у обзир последњи византиски историчари, Францес и Дука[1], који су писали читаво столеће касније, тек после пада Цариграда. Сем тога, у историји XIV века аутор придаје сувише велику важност хронологији турских летописа, једној комбинацији из времена после 1453. Међутим сви турски извори не знају, напр., ништа о заузећу Калипоља од стране Амадеа Савојског 1366 ни о поновном освајању од стране Османлија тога важног војног лагера. Турски летописац Леунклавије (стр. 175, 176, 178), цитиран поред Нешрија, ипак је само латински превод или парафраза истога Нешрија. Аутор често покушава да на основу сувише незнатног и непоузданог материјала конструише узрочну везу, и где то не допушта оскудност извештаја. О журби сведочи неколико „lapsus calami"-а, као што је померање франачких крсташких држава Јерусалима, Антиохије итд. (стр. 12) у — Малу Азију, називање Андроника III, против кога се његов дед много борио, „љубимцем" (стр. 94) Андроника II, или напомена да су Ђеновљани у рату против Кантакузина позвали Турке у помоћ у свој град Галату (стр. 109), о чему се у изворима не може ништа прочитати. Излагање, у нешто популарном тону, са мало цитата, јасно је и очигледно, али је местимице сувише развучено и опширно. Поред свих ових слабих страна, књига претставља значајну појаву, у многоме је поучна и много шта расветљава.

Аутор почиње своје излагање кратким прегледом византиске и селџучке историје и опширно обрађује (256) почетак историје османских Турака. Тако се мало познати Осман (или код савременика Отман) јавља ту сасвим у сјају касније османске легенде као значајан државник, војсковођа и организатор, који мудро и с планом припрема све за оснивање велике државе. Ми у томе много више верујемо трезвеним извештајима Пахимера из Никеје у Малој Азији (до 1307) и Никифору Грегори из понтиске Хераклеје, као и цару Кантакузину. Услед тога нам се чини да је мало веродостојно да се прво насељавање Турака на европском тлу у Тракији стави у време око 1292 (стр. 28, 36 нап., 55 нап. 2), што је Новаковић усвојио на основу једне повеље српског краља Стефана Уроша II Милутина (око 1312), која говори о двадесетогодишњем владању Турака у „Великој Романији". Пропадање азијатских провинција услед пљачке номадских Турака из суседног опалог селџучког царства почело је још у последњим годинама цара Михаила Палеолога. Андроник II владао је у почетку још целом облашћу до Меандра и до границе на Сангариосу, коју је његов отац Михаило утврдио градовима, стражарским кулама и дрвеним палисадама. Седиште му је понекад било у Нимфеону, а главни стан азиске војске налазио се у Магнезији.

---

[1] Дука је делом боље обавештен о старијем добу од Францеса, који напр. у гл. 13 борбу између Палеолога, 1376—1381, Јована и Манојла с једне стране и Андроника († 1385) с друге, ставља у време Бајазита I (1389 и д.) и више му није познато да те размирице имају своју позадину у ондашњем рату између Млетака и Ђенове, при чему је свака република помагала другог цара.

Тек око 1300 настао је преокрет. Главни стан је, после неколико војних неуспеха, премештен на обалу, а унутрашњост је опустела, како Пахимер описује, услед масовног бегства Грка у приморске градове, на острва и у Европу испред непрекидних малих пљачкашких похода Турака. О најездама на Европу онда још нема ни говора.

Османова породица имала је под многобројним турским емирима[2], којима Новаковић поклања сувише мало пажње, утолико повољан положај што је њихова област лежала одмах крај Босфора и великих градова Битиније. Али за све време похода на Азију каталонских најамника у византиској служби не говори се још о Осману; поход је био уперен поглавито против Али Шира од Кермијана. Па и пошто је Орхан заузео велике градове Битиније, нису Османи били главна сила међу тим емирима које ми врло добро познајемо по извештајима Византинаца, Млечана и Арабљана и по њиховом новцу (упр. Heyd, Gesch. des Levantehandels I, 534 и д.). Још до средине XIV века најзначајнији међу њима (упр. Грегора XII, 7, 2) био је Омарбег од Ајдина, господар Смирне, који је имао јаку флоту и био Кантакузинов пријатељ; против њега био је уперен латински поход 1344, у коме је дошло до заузећа Смирне. Тек после Омарбегове смрти (1348) расте надмоћ Османлија, нарочито пошто су око 1350 (упр. Кант. IV, cap. 17 о Орхановим ратовима против суседних „Персијанаца") заузећем земље емира од Карасија (257) (код Троје и Пергамона), пришли Дарданелима. Хамер (I^2, 111) ставља крај тога емирата у год. 1335, али још 1345 имао је Кантакузин (III, cap. 76, 82) на Хелеспонту састанак са Сулејманом τοῦ Καρασῆ, „фригиским сатрапом" или по Грегори (XIV, 11) области тројанске.

Турске разбојничке чете доспеле су у Европу услед побуне каталонских најамника, о чијој историји Новаковић опширно говори. Извештај биографа српског архиепископа Данила о зверствима Каталонаца на Светој Гори (1308) цео је преведен и коментарисан на стр. 40—52. Уз нап. на стр. 42 треба приметити да „Јаси" (грч. 'Αλανοί), добро нам познати из руских летописа, нису били „турски народ" из Мале Азије већ хришћани са Кавказа, преци данашњих Оса или Осета, који су онда као најамници служили у византиском царству, у Бугарској, код Златне Хорде итд.; само хвалисавост Даниловог биографа ставила је њих и Татаре међу „Фруге" (Франке) и „Каталане", утолико пре што знамо да се Шпанци и ти Кавкасци под византиском заставом нису слагали, већ су се најжешће борили између себе.

Аутор исцрпно говори (стр. 55—93) о турским најамницима у Србији код краља Стефана Уроша II Милутина и о њиховој побуни, као и о слању, у два маха, српских помоћних трупа Милутиновом тасту цару Андронику II, једном (1312—1313) против Турака у Калипољу, који су се вратили са похода Каталоњана из Атике, а други пут (наводно 1314, стр. 68) под војводом Новаком у Анатолију. При томе се Новаковић

[2] Старији османлиски владари увек носе назив емир, амиръ, или само бег, тако Мурат I као Moratbey, па чак и Бајазит I као Baysitbey у итал. хроникама. Тек Бајазит I јавља се као царь, imperator.

(стр. 59) позива на недатирану повељу цара Андроника II коју је Захарије од Лингентала, Jus graecorom. III, 647 прештампао из хрисовуљских формулара Никифора Хумна код Boissonade, Anecdota graeca II, 63—69, са опширним извештајима о оба похода. По Флоринском, Аθонскіе акты, стр. 43 оригинал је, међутим, датиран у манастиру Хиландару, октобра 1313 (6822 инд. 12), што датум другог похода помера мало унапред.

Што српски краљ за време пљачкашких похода Каталонаца чак ни своме тасту није давао помоћ, објашњава Новаковић сасвим тачно уговором који је Милутин 1308 закључио са Карлом од Валоа, латинским титуларним царем цариградским. Од градова који су притом додељени краљу на грчкој територији, „Гогерија“ (стр. 64), „confines Hoquerie“ у оригиналу, без сумње је Охрид (упр. Tomaschek o Die Routen des Idrisi, стр. 72, Sitzungsber. der kais. Wiener Akad. 113, стр. 354). Сем тога, у овој повељи краљ није потврдио „што је дотле био приграбио“ (стр. 64); јер су Просек, Прилеп и Охрид још дуго били у поседу Византинаца. Значајан је и извештај у панегирику Теодула византиском војсковођи Хандрену, који нам непосредно после заузећа атинског херцештва од стране Каталонаца прича да је кнез „Трибала“ (Срба) напао са турским трупама византиску границу, али да га је Хандрен потиснуо готово без сопствених губитака (Boissonade, Anecdota graeca II, стр. 201—202).

(258) Колебања у политици краља Милутина Новаковић покушава ближе да објасни унутрашњим приликама у Србији. „Ми не знамо шта је био предмет раздора између краља Милутина и његовог старијег брата Драгутина (аутор то ставља, стр. 68, са Ковачевићем у год. 1312), као ни између њега и његовог најстаријег сина Стефана, каснијег „краља Дечанског“ (стр. 67 са Ковачевићем: јесен 1310), али знамо да су те несугласице настале под утицајем краљице Симониде и њене мајке Ирене и да су биле последица неког преокрета у политици краља Милутина“ (стр. 68). Повод за борбу међу Немањићима чини ми се да је потекао само услед наследства престола. Нама из домаћих извора нису познати услови под којима је краљ Стефан (Драгутин), пошто је падом с коња постао хром, у Дежеву 1282 уступио престо своме млађем брату Урошу (Милутину). Пахимер (Andr. III, cap. 30) прича да је престо по праву припадао старијем Στέφανος, који се због своје бољке повукао у један крај земље. Милутин је управљао земљом само за синове Драгутинове као будуће следбенике: τοῖς παισὶν ἑαυτοῦ (Стефана) τὴν ἀρχὴν φυλάξοντα (Милутин) μετὰ θάνατον. Зато је Милутин и радио на венчању са ћерком цара Андроника II, да би тим моћним сродством осигурао себи наслеђе престола. Одмах после венчања са Симонидом (1299), каже Пахимер, краљ Стефан је започео с непријатељством, али га је Милутин сузбио помоћу трупа цара Андроника (πέμπων συμμαχικὸν βασιλεύς, ὡς οἷόν τ' ἦν, ὑπέθραυε τὰς ὁρμὰς τῷ Στεφάνῳ, Pahim. Andr. IV, cap. 5). После тога су дошли планови царице Ирене Монфератске; она је својим млађим синовима, браћи Симониде која није имала деце, крајишком грофу Теодору Монфератском и Димитрију, хтела да прибави престо у Србији, што Грегора (VII, 5) ставља у време каталонског

рата. Ови планови изазвали су негодовање на двору краља Стефана Драгутина и код Милутинових синова из његових ранијих бракова. Краљ Стефан Драгутин подиже се против краља Милутина да га збаци; скоро сви су признавали његово право на престо и све племство пришло је хромоме краљу и његовом сину (Данило 359). Краљ Милутин узе у службу најамнике Татаре, Јасе (Алане) и Турке и оста господар у својим земљама (Данило 359). Ово се вероватно није догодило без помоћи од стране цара Андроника II, будући да је за мир међу браћом дошло до посредовања у Цариграду, у доба патријарха Нифона (1313—1315, причање архиепископа Никодима, Гласник XI, 190—193). Краљевска браћа су после тога владала заједнички, као што су и хрисовуљу манастира св. Стефана у Бањској, у области Милутиновој, обојица заједнички потврдили. Али како је решено питање наслеђа престола? Милутинов син Стефан спомиње се у млетачким и дубровачким актима 1309 — фебр. 1314 у Зети; напр. марта 1313 писмо „regi Vrosio et filio eius" због једног разбојништва у Конавлима, Mon Rag. I, 23; маја 1313 испорука мачева „filio regis Raxie", Ljubić I, 266; 24 фебр. 1314 у Дубровнику продаје коње „Bogud homo filii regis Vrosij" (оригин. у Diversa Canc. 1313 у ц. к. окружном суду у Дубровнику). Четири српска владара, rex Urossius, затим Stephanus regis Urossi filius као rex Dioclie, Albanie, даље Stephanus rex Raxie (Драгутин) и Ladislaus filius eius јављају се упоредо у једном списку владара пријатеља млетачких из времена око 1311—1313 (Šafarik, Acta archivi veneti II, 597; Ljubić I, 192; Hopf, Chroniques grécorom. p. XXIV и 177; упр. Gregorovius, Gesch. von Athen II, 26 нап. 2). Устанак и ослепљење Стефаново као и његово прогонство у Цариград догодило се значи после фебр. 1314. Кад је умро краљ Стефан Драгутин (1316), Милутин је посео његову област а његовог сина Владислава бацио у тамницу. Поред тога је и даље још помагао Византинце. Кратко време пре него што ће избити рат између Андроника II и његовог унука Андроника III, у априлу 1321 боравио је у Цариграду један Милутинов изасланик, српски монах Калиник, да од старог Андроника тражи да се врати позајмљени одред од близу 2000 куманских најамника (Кант. I, cap. 7).

Помоћ краља Милутина цару Андронику, дата у више махова, била је највероватније враћање услуге за потпору коју је царски таст пружао српском краљу у његовој рођеној земљи против најближих рођака. Милутинов уговор са Карлом од Валоа остао је само пролазна епизода у овим односима. Милутинову смрт Новаковић (стр. 72) ставља у год. 1320, мада је он према сигурним изворима умро 29 октобра 1321; без обзира на поменуто Калиниково изасланство, Милутин се с краљицом Симонидом спомиње у јуну 1321 у једној виз. повељи (Sathas, Bibl. graeca I, 215), и још 27 октобра 1321 у Дубровнику је исплаћен данак његовом изасланику (Спом. XI, 24), после чега се у фебр. 1322 у дубровачким књигама први пут спомиње „Rex Stephanus" (Стефан Урош III). Новаковић (стр. 72 и д.) уздиже Милутина као великог и далековидог владара. Србија је под његовом скоро 40-годишњом владавином свакако добила у значају, његова велика војна сила (πολλὴ στρατιωτικὴ δύναμις Грегора VIII, 1, 5) импоновала је суседима, његове многе задужбине осигурале су му трајни спомен у самој земљи, али околност што је рђаво уредио питање наследства

престола сведочи да није био далековид. Одмах после краљеве смрти земљу је уздрмао рат између Милутинових синова, Стефана Уроша III и Константина, као и сина Драгутиновог, краља Владислава. Ове метеже искористили су Босанци да избију на море кроз дотле српску област. Срби су коначно изгубили земљу Хум; сви напори, чак и моћног Стефана Душана да се успоставе старе границе у области око Неретве, били су узалудни.

У доба цара Стефана аутор прелази ћутке преко многих ствари; тако преко боја војводе Прељуба са тешком српском коњицом против турских поморяца из Омурбегове области 1344 код Стефанијане између Солуна и Сера, боја који је Кантакузин (III, cap. 69) тако живо описао, па посланства царевог Орхану са предлогом за женидбу (Грегора XXVI, cap. 15 и 27), па царевог преговора са папом у Авињону 1354, да буде наименован за врховног војсковођу-капетана хришћанства (260) у борби против Турака. О првом сталном насељењу Османлија у Европи, у граду Цимпе (1352) и у Калипољу (1354), упућујем на моје примедбе у Archiv XIV, 259; за схватање Хелеспонта као „брода" код срп. и бугар. хроничара упр. грч. πορθμός, о Босфору код Пахимера (Андр. IV, cap. 30) и о Хелеспонту код Дуке (cap. 3). Узалуд је велики труд г. Новаковића да из читавог сплета датума каснијих хроничара утврди време заузећа појединих вароши у Тракији (стр. 120—126). Једина поуздана дата која имамо јесу Виланијеви (Villani) подаци о паду Димотике 1361 (упр. Archiv XIV, 260), запис Панарета из Трапезунта о бекству трапезунтског цара Јована III Комнина (1342—1344) — који је од 1345 био прогнаник у византиском царству — из Једрена у Синопу 1362 (изд. Tafel, Eustathii Thessalonicensis Opuscula p. 367 нап.), говор Димитрија Кидона од 1366 (Migne, Patr. graeca vol. 154, col. 964—5) који Ῥοδόπη убраја у изгубљене земље и каже да Турци „сада станују у Тракији сигурније него ми раније", и поновно заузимање градова Каловрији код Селимбрије и Енакосија код Региона у непосредној близини Цариграда, у пролеће 1367, од стране Амадеја Савојског (Бруун, Черноморье II, 337).

Тобожњи уговор Дубровчана са Орханом или Муратом у Бруси или Једрену 1365, који Хамер (I², 152), Хопф (св. 86, стр. 14), Матковић (у Раду VII, 195 по Рести-у) и Новаковић (стр. 121, 157) држе за историску чињеницу, ја сматрам да је творевина маште. У протоколима дубровачких већа који су у тим годинама сачувани до 1368, не може се прочитати ништа слично; прве везе са Турцима почињу по повељама тек од 1396. Још Лукаревић (изд. 1605 стр. 63; изд. 1790, стр. 107) не зна ништа о таквој привилегији и говори само о пријатељству са Орханом, сином Гази Османа. Дубровчанима су касније биле потребне такве бајке, кад су били обавезни да Порти плаћају данак; тако је у формулару поздрава „oratores tributi" султану (Jireček, Poselstvi Dubrovcanův k cis. Kateřine стр. 95) стајало да они плаћају данак „од старијих старинâ од славне успоменееститога цара Орхана". Па и сами Млечани и Ђеновљани, који су водили огромну трговину са Истоком и тамо имали своје колоније, почели су тек од 1384 да закључују трговинске уговоре са Османлијама (Heyd, II, 259 и д.).

Један од најлепших делова књиге јесте приказ српских удеоних кнежевина у Македонији (стр. 129 и д.). Без обзира на повеље бугар.

царева Јована Александра 1347 и Јована Шишмана 1378, које су објавили Шафарик и Срезњевски, и на Петанчићев (Petancius) запис о старој граници на струмичком мосту (Cesty po Bulharsku 444, 447 469 нап. 20), аутор убраја у земљу Дејановића и пределе Дупнице и Самокова само зато што су после обнове пећке патријаршије 1557 под великим везиром Мехмедом Соколовићем оне биле додељене српском патријарху. Путовање патријарха Калиста у изасланство Србима аутор (стр. 124, 148) ставља уместо у 1364 у годину 1363, а његову смрт у Серу на дан 21 јуна. Упућујући (261) на Archiv XIV, 256 нап. 2, примећујем још да је хроничар Панарет са једним трапезунтским посланством боравио у Цариграду од априла до јуна 1363 и тамо видео патријарха Калиста, не спомињући његов одлазак или смрт (ed. Tafel, p. 367 B). Проглашење Вукашина за краља (1366) насупрот нејаком цару Урошу, Новаковић (стр. 144 и д.) с правом објашњава тежњом да се, с обзиром на турску опасност, уместо слабог режима заведе чвршћа управа, и указује на Вукашиновог брата, деспота Угљешу, као најокретнијег човека у тим плановима. Опширно се описује битка код Черномена (сад Чирмен) на Марици 1371 и место на коме се одиграла.

У следећем излагању времена од 1389—1413 примећује се ауторова пристрасност за породицу Лазареву а против породице Бранковића, што је подробније изложио С. Станојевић у једном читања вредном приказу ове књиге у часопису „Стражилово" за 1893. Новаковић је додуше убеђен да је прича о издајству Вука Бранковића у боју на Косову Пољу, за коју не зна нико од савременика и нико међу писцима XV века, само касно настала легенда (стр. 218). Али поштовани аутор се овде ипак није могао да отме утицају легенди и песама који је тако дуго владао у српској историографији. Он налази да је Вук још пре боја имао сувише велике претензије и да се његово понашање одмах после боја готово граничило са издајом. Па ипак, док су се удовица и синови Лазареви одмах покорили Бајазиту и служили му као вазали и давали војску, Вук је сам пркосно наставио да даје отпор и при томе изгубио власт и живот. Већ Хилфердинг (Боснія итд. 1859, стр. 264) каже; „видно, что Вукъ не былъ предателемъ ... Странно, какъ иногда несправедлива бываетъ народная памятъ". На гледиште пишчево било је од утицаја погрешно схватање Лазаревог положаја. Кнез Лазар није имао врховну власт над српском облашћу, иако су му Вук Бранковић и Ђура Страцимировић постали зетови. Креденцијал за исплату стонског данка калуђерима јерусалимским у Дубровнику 1388 издала су сва три кнеза у три сепаратне повеље (Пуцић II, бр. 29, упр. Споменик XI, 102), док је раније то потписивао само цар, Стефан Душан или Урош. Исто тако је Дубровник добио трговинске привилегије од сваког од та три кнеза појединачно. Уз то долази Лазарев однос према његовом савезнику против жупана Николе Алтомановића, угарског краља Сигмунда и Турака, према Твртку у Босни, који се 1377 као праунук Стефана Драгутина крунисао за српског краља, свакако не без Лазаревог пристанка. Уосталом, у очима владајуће класе међу савременицима, код српског племства и клира, свакако је Вук, као син једног севастократора и унук истакнутог војводе из старијег доба, значио исто толико, ако не и више, него син једног

логотета Лазар (дед Лазарев уопште нам није познат); обојица су искористили распад немањићког царства, као и други великаши онога времена.

Новаковић и Станојевић спомињу трговинске привилегије (262) Дубровчана дате им од тих кнежева. У Лазарево доба, под притиском ратова, опала је трговина у унутрашњости земље. Junius de Sorgo је 21 јануара 1380 послат из Дубровника патријарху пећком, кнезу Лазару и Вуку Бранковићу да се заузме за два трговца (Lettere e Commissioni di Levante 1359—1380 f. 128). Тек крајем 1386 кренуло је, после дужег саветовања, једно изасланство „ad comitem Laçarum et Volcum Brancouich“ ради трговинске привилегије; „commissio“ изасланика Nic. de Gondula и Jac. de Prodanello (слав. Бавчилић) није сачувана, али је јасно да је она имала да поднесе на потврду повељу цара Стефана од год. 1349 (Mon. serb. 147). Ова потврда издата је двема повељама кнеза Лазара и „господина“ Вука у јануару 1387 (Mon. serb. 205 и д.). Оно што те повеље садрже за случај бродолома крај обале, дословце је поновљено из повеље цара Стефана од 1349 и повеље цара Уроша од 1357 (Mon. serb. 162). Ове одредбе важе за евентуалне случајеве у будућности. Ни Лазар ни Вук нису имали никакав крај на приморју које ми тако добро познајемо из дубровачких и млетачких аката. Конавли, Драчевица, Рисан онда су припадали Босни, Котор је био под угарском, доцније босанском заштитом, даље према југу у Будви, Бару, Улцињу, Скадру, Љешу владали су Балшићи, у Драчу Топије, у Валони Госпођа Комнина, удовица Балше Балшића. Сличне одредбе имале су стварну вредност у повељи Балше Балшића 1385 (Mon. serb. 203). Деспот Стефан Лазаревић и Бранковићи потврдили су 1405 Дубровчанима иста права, немајући исто тако ни најмањег удела на морској обали (Mon. serb. 267, 271, Новаковић стр. 295), и то у време кад су Млеци баш у борби против турског вазала Балше III Страцимировића били заузели сва места на његовој обали. Ова теориска права ступила су на снагу кад су Стефан Лазаревић и Ђурђе Бранковић 1421—1443 заиста владали једним делом јадранске обале (Будва и Бар).

Новаковић мисли (стр. 254, 270) да Бранковићи 1395—1402 нису имали никакве територије, али да су остали у Србији. Вук са својом женом Маром спомиње се још у јануару 1396 као господар Приштине (Споменик XI, 43). Нема никакве сумње да је највећи део Вукове области припао Лазаревој породици као дар Бајазитов и да су и Турци, који су онда били поседи чак и Скадар (1393—1395) са Дривастом и пристаниште Св. Срђа, задржали понешто за себе, пошто се исто тако спомиње неки кефалија Феризбег у Звечану и неки кадија у Лукавици код Трговишта или Новог Пазара[3]. Али ја не сумњам да је Вуковој удовици Мари и њеним синовима ипак остао један део области; јер како би иначе Бранковићи били обавезни да дају Турцима војску напр. приликом Бајазитовог похода против Тимура (263) 1402? Па и Млеци

[3] Новаковић (стр. 249) ставља ово место са мном (Handelsstrassen стр. 73) у област крај Дурмитора. Међутим, ја сам сакупио нов материјал према коме ту Лукавицу, која се од 1396—1466 у дубр. књигама често спомиње, најчешће са Трговиштем и Трепчем, као: Luchouica, Lucauiza, Gluchauiza, Gluchauza — треба тражити у крају око Новог Пазара.

пишу 21 априла 1399, по пријему вести о Вуковој смрти, његовим синовима с молбом да са свим Млечанима „in terris et locis suis" пријатељски поступају (Ljubić IV, 419).

Последња поглавља књиге много се баве биографијом Стефана Лазаревића од Константина Филозофа[4]. Константин није располагао сигурним знањем о старијим временима; заузимање Калипоља од стране Турака он ставља у време „кад је цар Андроник водио рат са својим братом" (Гласник 42, стр. 260). Новаковић (стр. 116) држи да се ово односи на рат између Кантакузина и његовог зета Јована Палеолога, али ја бих пре претпоставио да је старосрпски биограф мислио на борбу Андроникову (IV) против његовог брата Манојла и његовог оца Јована (1376—1384). Константин (ed. cit. 271) описује како су Турци после битке код Никопоља упали у Угарску и тамо разорили Димитровце (Митровица) и Земл'н (Земун). Новаковић (стр. 311—312) ставља ово у следећу годину, 1397. Али непосредно у вези са катастрофом краља Сигисмунда, овај поход Турака спомиње и очевидац Јоханес Шилтбергер (ed. K. F. Neumann стр. 57): трећега дана после битке диже се Бајазит „и крене према Угарској и пређе воду која се зове Сава код једне вароши зване Митроц (Mitrotz) и пороби читаву земљу и крене потом у херцегову земљу у Птуј (Petaw)" и одведе 16000 заробљеника са женама и децом. Новаковић доводи с овим (стр. 256—7, 311) у везу и неуспели зимски поход на Босну Бајазитових синова и турског вазала Стефана Лазаревића, по његовом мишљењу 1396—7. Али по књигама већа дубровачких нема никакве сумње да се ова најезда догодила у јануару и фебруару 1398. 5 јануара решава Consilium minus о „custodia Stagni propter noua Turchorum", после чега је 25 т. м. тамо послато 250 људи. 22 јануара дозвољено је трговцима са ушћа Неретве да се склоне у Стон. 27 т. м. понуђена је Ђурђу Страцимировићу кућа у Дубровнику за његову жену и породицу, пошто они „timore Turchorum" хоће да дођу у град, а војводи Сандаљу допуштен извоз пшенице до 80 старија „pro munitione eius castrorum", а још 7 фебруара решио је Collegium majus да „domini alii nobiles circhaucini" смеју доћи у Дубровник „timore Turchorum et aliorum inimicorum" (Liber Reformationum 1397—9 у ц. к. Дубр. архиву). Запис код Пуцића I, прилози стр. II, чији датум Новаковићу не изгледа веродостојан, спада у хронолошки сасвим сигурне забелешке дубровачког канцелара о земљотресу, помрачењу месеца, бурама, одашиљању изасланстава и курира и савременим догађајима, на последњим листовима протокола већа. Тај запис стоји (264) на почетку год. 1398 и гласи (L. Ref. 1397—9, fol. ult.): „Die ... (празно) Januarii filius Pasayt cum magna quantitate Turchorum et Sclauorum intrauit Bossnam et fuit depredatus ipsam; et in reuersione maior pars ipsorum propter immensum frigus decesserunt".

Једна Константинова (сар. 42) заблуда утицала је и на аутора. После битке код Ангоре (1402) Стефан Лазаревић се лађом, преко Ца-

[4] Као прилог литератури о рукописима Константина Филозофа напомињем да у Шафариковом Зборнику бр. 19 Прашког музеја (Nomokanon etc. XV века) f. 154 sq., сар. 14—22 садржи биографију Стефана Лазаревића, што је превидео Сперанскиј, Рукописи Шафарика (Москва 1894) стр. 67.

риграда, Митилене и Бара, вратио у Србију, где је стигао још у новембру. Константин каже да је цар Манојло још за време Стефановог бављења у Митилени стигао са запада у Калипољ. Међутим, царев итинерар ми тачно знамо из француских, ђеновских, млетачких и др. извештаја. Тек за празник Свих Светих стигла је у Париз вест о битци народа између Тимура и Бајазита, после чега је Манојло још у новембру кренуо кући. (Berger de Xivrey, Manuel Paléologue стр. 114 и д.). У јануару 1403 био је у Ђенови, а 5 марта добио је у Млецима „capitaneus culfi" Карло Зено налог да цара заједно са његовом пратњом одведе на својих пет галија у Грчку (Sathas, Documents inédits relatifs à l'hist. da la Grèce I, стр. 5). — У вези са повратком Ђурђа Бранковића из Селимбрије преко Солуна у Србију, после његовог оцепљења од Мусе, треба споменути забелешку код Хопфа (св. 86, стр. 75 Б) да је Ђурђе на молбу цара Манојла доведен у Солун млетачким лађама.

Колико су веродостојни Константинови извештаји о самом његовом времену, показаћу на једној досад непознатој вести која се тиче Мусине најезде почетком 1413 (стр. 357). Константин (ed. cit. стр. 307) прича да је Муса победио Хамузбега у Соколцу и Сврљигу, затим у земљи Стефана Лазаревића освојио градове Болван (код Алексинца), Липовац (под Озреном), Сталаћ (где се један властелин храбро бранио, као „антички јунак" док није са градом изгорео) и Копријан. У књизи „Lettere e commissioni di Levante" 1411—1416 Дубр. архива налази се једно оригинално писмо властеле Марина В. de Gradi и Бенедета di Gondola из „Nouaberda" од 8 марта 1413, упућено влади њиховог града, на италијанском, опширно, али тешко читљиво. „Signori, l'e ben vero, come noi Marin e Benedetto eramo in cortte (деспота), quy vene nouella, come Muxi Zalapia sie a Pirot con gente e ce (тако увек место: che) vien in queste contrade". „Voieuoda e zintil homini de la zitta" беху се много уплашили, позваше Дубровчане к себи, похвалише њихову храброст (perche vui Rauxej sempre qui, quando fo alguna nouita, bene ue portaste) и замолише их да у случају одбране изаберу 2—3 старешине (caui, capetani). На једном скупу (asunanza) у дућану (stazon) ser Matea di Croxi Живко Кастрат и Дејан Ратковић радили су против избора властеле, тако да су за капетане дубровачке колоније у Новом Брду изабрани само властелин Croxi и два пучанина, Братислав Предојевић и Живко Кастрат. Препирка се затим наставила, при чему се властели претило оштрим речима („ancora ve tagliaremo le teste"). По пријему писма од 21 марта Consilium rogatorum наименовао је властелу Gondola, Gradi и Croxi за (265) „capitanei", позвао у Дубровник петорицу окривљених и бацио их у „carcer inferior". За нас је важан крај писма: „E nouele, Signori, sapiate, che le zitta, ce preze Muxia de Camza, le getto per terra tutte e gli casteli e per lo simele le zitta, ce prese del despot. Lipouaz e Boluan, geto li per terra e li casteli, perce li castelani de bona uoglia se dette. Mo se dixe, ce xe (тј. Муса) soto Stalach e combate lo, e le so genteano corzo fina Branizeua e fina a Boraç, e questa via de Topliza fina a Luzane. E ogni uno dize, ce vien soura questa zitta; altro non dizemo, saluo ce Dio ve mantegna sempre in bon statto. Am(en)".

STOJAN NOVAKOVIĆ, СТРУМСКА ОБЛАСТ У XIV ВЕКУ И ЦАР ДУШАН

Београд, 1893, 8°, 40 стр. (Глас Срп. кр. академије XXXVI). Archiv für slavische Philologie, 17 Band, Berlin, 1895, 265-268. Превео Милош Ђорђевић, редиговао Илија Синдик.

Стојан Новаковић, Струмска област у XIV веку и цар Стефан Душан. Београд, 1893, 8°, 49 стр. (Глас Срп. краљ. академије, XXXVI).

У својој расправи „Струмска област и цар Душан" бави се Новаковић питањем југоисточних граница Српског Царства у доба кад се оно највише било проширило. Он пре свега испитује предање које пружају 42 повеље манастира св. Јована Продромског на брду Менику код Сера, које су издали Сатас, Миклошић и Милер, као и Флоринскиј, сачуване у четири модерна преписа у Цариграду, Београду, код Хопфа и Ламанског, и расветљава постанак и поделу тих збирки. У тим повељама он је нашао да су под Византинцима провинције Волерос, Мосинополис, Сер (Serrai) и Струма биле административно уједињене, што уосталом потврђују и византиски оловни печати (κριτῆς Βολεροῦ, Στρύμονος καὶ Θεσσαλονίκης описао Schlumberger, Revue des études grecques 1891, V, 112 и д.). Судбина тих крајева у XIV веку овде се подробније претреса, нарочито добро позната историја хајдука, деспота и севастократора Момчила (стр. 26-37), не улазећи ближе у положај његове првобитне области у Μερόπη (упр. Cesty po Bulharsku 282 и д., 285, 292). Сер је у октобру 1345 заузео Стефан Душан[1]. По даровници Стефана Душана Продромском манастиру закључује Новаковић да су Срби од краја 1345 или почетка 1346 имали и цело приморје под Родопом од Христопоља (Кавала) до Марице, предео Волерós (упр. о њему и Никифор Бријеније ed. Bonn. p. 148, Акрополит 46, 173, Никета Акоминат 413 var., Кант. 1, 437 белешка на маргини). Исто мишљење изражава (266) Новаковић и у књизи „Срби и Турци" (стр. 108, 123, 129, 136, 150, 171), у смислу да су и удовица цара Стефана, Јелена, као касније и деспот Угљеша владали том приморском облашћу до ушћа Марице.

Чини ми се да се ово мишљење не може одржати. Пре свега повеље Продромског манастира су врло несигуран доказни материјал.

---

[1] Зашто Новаковић (стр. 24 нап.) на неки начин сумња у ту пов. Стефана Душана, датирану 15 окт. 1345 „in Sero", (Ljubić II, 279; I libri commemoriali di Venezia II, p. 150 — Monumenti storici св. III) као да је „копија" — мени није јасно; у њој краљ продужује уговор Млечана са Котором (Ljubić I, 464), закључен 30 дец. 1335 „ad decem annos proxime venturos„, који у следећем децембру истиче, на што су му Млеци захвалили 22 нов. 1345 (Ljubić II, 289).

Флорински и сам Новаковић (стр. 6) показали су да велики број докумената који се приписују Стефану Душану потичу од цара Андроника II и III. Ја у то рачунам и повељу у Acta graeca V, p. 110 (бр. XV) коју Флорински (Памятники законодательной дѣятельности Душана 143) приписује Стефану Душану. У њој споменути οἰκεῖος τῆς βασιλείας μου μέγας χαρτουλάριος, κῦρ Ἰωάννης ὁ Βατάτζης свакако је исти онај Јован Ватац који је у рату између Кантакузина и царице Ане често мењао страну, био Кантакузинов врховни старешина лова (πρωτοκυνηγός и касније μέγας στρατοπεδάρχης, у међувремену пак неко време столовао у Солуну као Анин наместник, и на крају, 1345, пошто је напустио Кантакузина, у Тракији су га убили турски најамници (Грегора XIV, 11, Кант. III, cap. 29, 32, 46, 47, 76, 90). Исто тако је у Acta graeca V. p. 116 (бр. XIX) поменути Доместик Макринос (упр. Кант. III, cap. 46) свакако онај исти δομέστικος τῶν θεμάτων ὁ Μακρηνός, који се спомиње у једној византиској повељи манастира Esphigmenu код Флоринског Аөонскіе акты стр. 89. Тачно познавање византиског чиновничког персонала XIV века може нам једном показати да је Манојло Либерос δοὺξ τοῦ θέματος Βολεροῦ καὶ Μοσυνοπόλεως итд. у тобожњој простагми цара Стефана н. д. стр. 130 био нешто раније такође византиски а не српски наместник, утолико пре што ми као цареве наместнике на југу (као у историји војног похода 1350 код Кантакузина) наилазимо иначе само рођене Србе. А на ову повељу нарочито се ослања доказивање г. Новаковића.

О самим границама пружају савремени извори доста података. Срби су држали један део полуострва Халкидике (што је јасно по светогорским повељама цара Стефана), вароши Сер, Драму, Филипи, уз то на обали Христопољ (Cristopoli на итал. поморским картама), сада Орфано (Томашек о Идризију, стр. 76), са соланама (пов. цара Стефана, Флоринскій, Пам. 64, 74). Амфипољ, који спомиње Кантакузин 1350 као српски посед на морској обали, са заповедником Брајаном, није ништа друго до Христопољ, по обичају да се античка имена градова употребљавају уместо модерних (за Амфипољ = Христопољ упр. прилоге за Хијерокла ed. Burckhardt стр. 62, 65). Антички Амфипољ није чак ни лежао на мору.

Византинци су имали пределе Мору (Morrha) и Меропу у долини Арде и приморску равницу Болерос са главним градом Грацијанопољем (положај непознат), са варошима Кумуцина (Κομοτηνή Грегора, τὰ Κουμουτζηνά Кант., сад Gümurdžina), Ксантија, са развалинама Мосинопоља (сад Месинкале), приморским градовима Перитеорион (на лагуни Burugöl), Пороi (развалине Бурукале), Полистилон (стара Абдера на рту Балустра-Бурум) итд. Најзападнија тачка био је чврсти Христопољ, код Срба зван Крстопољ или (267) Морунац, према јасним сведочанствима савременика византиских, исто тако и према једном српском сведочанству: цар Стефан господарио је „грьчькоу землю даже до (μέχρι дакле све до) Мороуньца града, рекьше Христопольа (Гласник књ. 56, стр. 100). Још даље на западу имали су Грци на мору Анакторопољ и Елеутеропољ, како се још и данас зове (упр. Tomaschek н. д. 76); тамо је био 1350 као пират некадашњи поморски

официр Апокаука, Алексије из Болокоме у Битинији, узнемиравао је Христопољ (који је дакле био виз., Кант. IV, стр. 17) и острва Тасос и Лемнос, због чега је Кантакузин хтео да га казни, али код храбре одбране града морао се задовољити само тиме што је уништио његове μονήρεις πειρατικαί. Кантакузин, који је у својој младости и у данима кад је као монах Јоасаф писао успомене, марљиво читао Тукидида, идентификује при томе то место погрешно са античким Ејоном, као што погрешно употребљава и имена Халкидике, Мигдоније, Акарнаније итд. Те тукидидске реминисценције писца царских успомена проузроковале су зло и код новијих писаца. Најближа виз. област била је на западу Халкидике, у близини Солуна.[2]

Византиску приморску област под Родопом добио је у јесен 1347 Матеј Кантакузин, од Димотике до προάστεια Христопоља и од морске обале преко Ксантеје до у брда — као гранични зид (φραγμός) против Срба (Грегора XVI, 4, 2); то је био такозвани τὸ Βωλερόν (исти XXXVII, погл. 16). Престоница је остала у Грацијанопољу. У год. 1352 ова земља је, заједно са Еносом и Димотиком предата младом цару Јовану Палеологу, док је Матеј за накнаду добио Једрене. После пада цара Јована Кантакузина касно у јесен 1354, Матеју је остала царска титула и родопска област са Једреном. У пролеће 1355 подиже се цар Јован против цара Матеја, узе му Енос, Виру (сад Фере), Перитерион и Кумуцину и у Грацианопољу склопи с њим уговор о размени, према коме је Матеј за ову област требало да добије виз. провинцију Морeју. Међутим, уговор није спроведен у дело. Цар Јован је у међувремену покушао да себи привуче породицу Асана, која је била у савезу са Кантакузинима. Јован Асан постао је архонт у Перитеориону (Кант. IV с. 42). 9 марта 1356 (6864) добили су велики примићур Алексеј протосеваст Јован царском хрисовуљом градове Хрисопољ, Анакторопољ и Тасос са тим острвом[3]. У лето 1357 покушао је цар Матеј (268) да упадне у суседну српску област, али је код Сера потучен и код Филипија заробљен. Цар Јован је одмах посео Матејеву земљу са Грацијанопољем, Камуцином и Перитеорионом (Кант. IV cap. 45, Грегора XXXVII, cap. 16). Из црквеног извора се исто тако види да су у земљи источно од Драме и Филипија епископи остали подређени цариградском патријарху, док су Срби у поседнутој области отерали грчке митрополите. Митрополит са звањем за градове Трајанопољ и Мосинопољ (Acta I, p. 260), који су онда већ били у рушевинама, управљао је од 1353 црквом у Перитеориону (I, p. 325, 331). Епископа полистилонског Петра, кога је патријарх Калист без одлуке

[2] Пов. цара Јована Кантакузина 1351 манастиру Ивирону са даровима у Ермелији (између полуострва Лонгоса и Касандре) и Каламарији (Порфирій Успенскій, История Аѳона III, 2, 160). Име Каламарија не долази од царице Маре у XV веку, како га објашњавају светогорски калуђери (Новаковић, Царица Мара у „Летопису" књ. 174, стр. 28). Каламеру спомиње Успенски (ib. 136) усталом већ у једној повељи од 1298, при чему изриком истиче нетачност оног тумачења имена.

[3] Италијански превод хрисовуље у млет. Commemoriali I libri commemoriali della republica di Venezia (Regesti), t. III (Monumenti storici vol. VII, Venezia 1883), p. 1, № 2. „Grisopoli" погрешно место Cristopoli? Упр. Hopf, Esch-Grubers Encycl. књ. 85, стр. 448, који оба брата убраја у породицу Асана.

синода наименовао за митрополита христопољског, синод је у августу 1365 потврдио у том звању, на молбу ἄρχοντες, οἵτινες ἄρχουσι τῆς Χριστοπόλεως, великог стратопедарха и великог примићура[4].

Бој код Димотике 1352 у коме су Кантакузинови Турци потукли трупе цара Јована Палеолога заједно са српским помоћним корпусом под казнацем Бориловићем (Кантакузин даје само презиме, без крштеног имена) и бугарским помоћним трупама, писац ставља у год. 1353 (стр. 43, Срби и Турци 110). Међутим, датум је тачан. Кантакузин прича (IV, cap. 33) да је сам цар Јован био за време катастрофе отсутан у Еносу због једног уговора са Млечанима. Овај судбоносни уговор, узрок каснијим борбама за Тенед са адмиралима Пизанијем и Фалијеријем, каснијим буждом, датиран је „in burgo Eni" 10 октобра 1352 (Heyd, I, 559; I libri commemoriali II, p. 214); сад га је издао Лазарини у „Nuovo archivio veneto" V, 1. (1893), p. 196 — 7.

[4] У актима 1. с. обојица се спомињу као τῶν Ἀλεξίων; даље II, стр. 51 спомиње се 1383 удадба ћерке великог примићура Ἀσάνη (без крштеног имена). У авг. 1373 писао је велики примићур Алексије из Христопоља млетачком дужду да је он са своја два већ умрла брата узео Турцима неколико кастела и увек помагао млетачку флоту у борби против Турака; на његову молбу, у јануару 1374 дато му је право грађанства (I libri commemoriali, vol. III, p. 109, 111, бр. 710, 721; упр. Хопф св. 86, стр. 22). — Сумњиво је да су ова двојица идентични са великим стратопедархом Алексијем и великим примићуром Јованом, који су подигли манастир Пандократор на Светој Гори (Успенскій н. д. 122 и д.) Титула и име су исти, али су другачије распоређени; сем тога је (исти стр. 125), по Јовановом тестаменту, 1363 био Алексеј већ мртав. Ана Торникана Пинкерниса каже у једној повељи 1353 (текст код Успенског стр. 648-650) да су оба ова брата онда командовала византиским трупама против Срба, и у случају да се поново освоји земља, поклања Пандократорском манастиру половину села Велциста на реци Панаки (код Сера), које јој је некад припадало као мираз.

ХРИШЋАНСКИ ЕЛЕМЕНАТ У ТОПОГРАФСКОЈ НОМЕНКЛАТУРИ БАЛКАНСКИХ ЗЕМАЉА

DAS CHRISTLICHE ELEMENT IN DER TOPOGRAPHISCHEN NOMENCLATUR DER BALKANLÄNDER

Sitzungsberichte der kais. Akademie der Wissenschaften in Wien. Phil.-Hist. Classe Bd. CXXXVI. XI. Wien 1897. 1-98.

Превео Илија Синдик
редиговао Јован Радонић.

Дубоки утицај који је хришћанство извршило на давање имена у Средњем веку позната је чињеница не само код личних имена, него и код означавања имена места. Старијим именима места, која сведоче о променљивим слојевима земаљских језика, придружују се нови елементи, позајмљени из књига Св. писма и хагиографске књижевности. Многобројне црквице раштркане по пољима, ливадама и узвишењима или у пристаништима или на ртовима морске обале давале су на Истоку и Западу при састављању повеља потребне ослонце за описивање појединих земљишта као и за утврђивање граница. Значајан део локалне топографије претстављају имена манастира, градских и сеоских парохиских цркава. И сама насељена места, села, тржишта, тврђаве и градови добили су често имена светаца не само у алписким земљама, у Немачкој или у Угарској, где су насеља релативно млађа, него такође усред старе номенклатуре Италије, као у Тоскани (упор. садашње градове San Miniato, San Gimignano, Borgo San Sepolcro итд.), у напуљској области (између осталих велики Сан Северо, у Средњем веку civitas S. Severi), у Калабрији или у Јадранском Приморју, где је име Општине Св. Марина (castellum Sancti Marini већ у 8 столећу) данас државно име једне независне мале републике познато у целом свету. Томе се придружују географска имена из Св. Земље. Градска историја нпр. Прага познаје један премонстратенски манастир „de monte Sion" на брду Страхов-у, један и у словенској књижевној историји значајан, сада као Емаус познати бенедиктински манастир, који је у доба Карла IV био подигнут за далматинске глагољаше (monasterium Sclavorum), и једну у преисторији Хуситског покрета познату витлејемску капелу у близини колегијума Назарећана. За време Хусита саграђени су у Чешкој град Табор, заштићен језерцем Јорданом и планинска тврђава Ореб.

У следећим редовима расправићемо неколико питања која би могла бити од интереса за истраживање географских имена у грчким и јужнословенским земљама. Поред номенклатуре илирског, трачког, јелинског, латинског, словенског, турског и другог порекла не смеју се у историско-географским студијама изгубити из вида распрострирање и старост назива места изведених од имена светаца и цркава. Писца је потстакла на ближа истраживања ових имена места пре свега неједнака подела имена ове врсте, напр. велика супротност између Далмације и Босне. Томе су се прикључили неки чудновати случајеви преношења географских имена из Азије, које је било проузроковано

читањем легенди. Иако су у овим појавама јако заступљена имена ненасељених места, тврђава, лука, врхови брда и појединих поља и културних површина, наша тежња ће бити управљена претежно на насељена места, јер она имају већи значај и у историским истраживањима као и у студијама о данашњим односима становништва.

I

НАСЕЉА СА ИМЕНИМА СВЕТАЦА

Хришћанско преиначавање имена старих градова од 5 столећа. Тврђаве са хришћанским именима већ код Прокопија. Имена црквеног порекла у старохришћанским приморским областима Балканског Полуострва многобројнија су него у земљама доцније христијанизираних. Сложена у унутрашњости. Асимилација имена светаца са другим именима места. Грчка. По Фалмерајеру, места са именима светаца у Мореји су сведочанства нове колонизације, изведене од калуђера приликом покрштавања Словена. Нетачност ове хипотезе, са упућивањем на острва и грчку Азију. Епир. Албанија. Далмација. Далматинска имена места на Sut-Su- (од Sancto, San) од 13 столећа и тобожња на Sat- у Истрији. Мањи трагови у Херцеговини. Реткост истих имена у Босни, последица превласти патарена. Оскудност у Србији и Бугарској. Македонија србднија старохришћанским областима. Остаци чак и у садашњим мохамеданским областима

Историчару се намеће питање: да ли насеља са именима светаца скупа са новоосниваним насељима потичу из Средњега века и да ли су тиме доказ нове колонизације. Многобројни примери говоре јасно против тога и показују, да је било такође предевања имена старих општина, често великих градова. Ово се догодило или одмах у првим временима после победе хришћанства, нарочито онда ако је град био назван по паганском божанству, или се то дешавало полако постепеним порастом превласти имена главне цркве над старим градским именом.

Примери прве врсте односе се нарочито на градове који су носили име Аполона или Афродите. Понтска Apollonia у садашњој кнежевини Бугарској на јужној страни Бургаског Залива око 400—430 п. Хр. променила је име у Sozopolis. Хтело се при преокрету времена ослободити се старих паганских богова у именима градова[1]. Исту промену имена доживела је, баш у исто време, једна друга Apollonia у Писидији, која је добила исто тако име Sozopolis, „град оздрављења, избављења“[2]. Исто тако једна Apollonia у Кирени проме-

[1] О Созополису, његовим споменицама, историји, упореди моје путне извештаје: Archäologische Fragmente aus Bulgarien у Archäol. epigr. Mitth. X, 162; Cesty po Bulharsku (Prag 1888) 560; Fürstentum Bulgarien (Prag, Wien, Leipzig код F. Tempsky 1891) 518. Томе су придошле 1889 две византиске царске повеље од 1363 и 1437 о острвским манастирима града, издате од J. Sakkelion-а у Δελτίον Истор.-географ. друштва Атине, II, 609 с.

[2] Tomaschek, Zur historischen Topographie von Kleinasien im Mittelalter (Sitzungsberichte der kais. Akademie der Wissenschaften in Wien, св. 124, стр. 100) помера ово „отприлике у доба Теодозија II, кад су последњи трагови штовања богова били избрисани из номенклатуре“.

нила је име у Σῴζουσα; под тим именом јавља се у 5 и 6 столећу[3]. Apollonias у Битинији називала се у 7 столећу Theotokiana. Aphrodisias у Карији променила је име у Stauropolis „град Крста"[4].

Лагано мењање имена друге врсте вршено је постепено до у касни Средњи век. У Бугарској се може добро пратити, како је у 14—16 столећу велика метрополитанска црква св. Софије, која још сада постоји у рушевинама, мало помало потиснула име римске Сердике (Serdica) и старобугарског Срја́дец (Tralitza, Triaditza код Византинаца) и како је стари град трачких Серда преденуо име у Софија[5]. Римски Sirmium јавља се код Византинаца као Σίρμιον, Σέρμιον, код Словена као град Срја́м. У каснијем Средњем веку проширило се старо градско име на целу околну област, која се још данас словенски назива Срем, мађарски Szerem, немачки од протеривања Турака Syrmien; сам град који је процвао на рушевинама римског града звашe се по цркви св. Димитрија, која потиче из касног римског времена, civitas Sancti Demetrii, мађарски Szava-Szent-Demeter, у српским изворима 15 столећа Dimitrovci, Dmitrovica, сада Митровица[6]. Оваква предевања имена почела су понекад доста рано. Град Drizipera у некадашњој области трачких (4) Одриза између Цариграда и Једрена (код данашњег Кариштирана), са, у 5 и 6 столећу, чувеном црквом св. Александра, римског војника и месног мученика, зове се код Теофана (писао је 810-815) Ἅγιος Ἀλέξανδρος Ζουπαρῶν или само Ἅγιος Ἀλέξανδρος[7]. Многобројни су примери „influence of religion on nomenclature in Bizantine time" истакнути од Ramsay-а у Малој Азији: Myriangeloi за Germa, Plotinos за Troknades, Hagios Agapetos за Myrika, Hagios Kornelios за Skepsis итд.[8] Чак је у Ефезу велика црква св. апостола Јована надкрилила одавно познато градско име; некадашњи град Артемиде звао је византиски народ напросто Ἅγιος Θεολόγος, из чега су Италијани образовали своје, из трговачке историје добро познато име Altoluogo[9]. У Италији су не мали број градова ан-

[3] Georgii Cyprii Descriptio orbis romani. Ed. Henricus Gelzer, Leipzig 1890, стр. 144.

[4] Moris enim fuit Byzantinis, in locum nominum, gentilem cultum ostentantium, christiana nomina substituere, velut Aphrodisiadis Cariae in Stauropolin, Apolloniadis Bithyniae in Theotociana, Prusae et Antiochiae in Theupolin nomina mutarunt". Гелцер н. м.

[5] Докази: Arch. epigr. Mitth. X, 48; Cesty po Bulharsku стр. 9, нап. 26; Fürstenthum Bulgarien 364, нап. 2.

[6] в. Додатак III.

[7] Theophanes ed. De Boor I, 234, 269, уп. 279. Код Теофилакта Симокате у 7 стол. само Drizipera. За историју града упор. моје Heerstrasse von Belgrad nach Constantinopel, Prag 1877, 50, 67, 100. Изгледа да је Drizipera пропала пошто је била порушена од Авара за владања цара Маурикија; њен наследник био је епископски град Μεσσήνη, сада село Messini код Кариштирана.

[8] W. M. Ramsay, The historical geography of Asia Minor. Royal geographical society's supplemmentary papers, vol. IV (1890) 220 нап., 227 нап. и др.

[9] Heyd, Geschichte des Levantenhandels I, 590—594. Tomaschek, н. д., 32—34. Ramsay 227 нап. На карти фра Маура Altoluogo је такође стављено за Високо у Босни, превод словенског имена, као што је Falcon за Сокол на истом месту,

тичког порекла или римских рушевина сада означени са црквеним именима: Forum Flaminii-San Giovanni in Fiamina или Profiamma, Forum Cassii-Santa Maria di Forcassi, Forum Clodii-San Liberato, Falerii-Santa Maria di Falleri, Falacrinum-San Silvestro di Falacrino, Peltuinum у земљи Вестина — San Paolo di Peltuino, Fagifulae-Santa Maria di Faifoli, Sipontum-Santa Maria di Siponto, Atella-San Elpidio (код Аверсе), Bantia-Santa Maria di Banzi, Veretum-Santa Maria di Vereto итд. Plestia споменута у Ханибалском рату постоји још само као црква S. Maria di Pistia[10]. Римско Casinum код манастира (5) Монте Касино звало се у Средњем веку San Germano и тек је недавно опет предевено име у Cassino. Код многих од ових случајева долази до изражаја позната појава, да цркве обично надживе пропале градове а њихова имена задрже се у успомени.

Друга насеља су сигурно средњевековног порекла. Инвазије германских, старотурских (Хуни и Авари) и словенских народа, доцније поморски походи Арабљана морали су довести до нове групације становништва, у близини новооснованих кастела и у самим утврђењима. Прокопије (de aedificiis, ed. Bonn. стр. 268) извештава о систему утврђења цара Јустинијана на Балканском Полуострву; утврђења дуж дунавске границе била су оправљена, а у унутрашњости биле су успостављене многе тврђаве, тако да је сваки ἀγρός или сам добио φρούριον или је био у суседству неког утврђеног места. Продирање Лангобарда у Италију довело је и тамо на крају 6 столећа до грађења многих нових „castra". Насељавање Словена јужно од Дунава дало је повода грађењу нових утврђења и у самој Грчкој, досада удаљеној од обичног ратишта. Исто су тако и упади Персијанаца, а доцније Арабљана изазвали потребуградње нових утврђења у Малој Азији. Приликом грађења ових кастела и пресељавања становништва долазила је до изражаја нова топографска номенклатура сасвим хришћанског типа[11].

Важно питање односи се на старост ове врсте имена места. У Малој Азији неки примери код градова (6) са првобитним паганским именима богова доводе до времена цара Теодозија II (408-450). Ramsay ставља предевање имена града Skepsis северно од Adramyttion-а у Ἅγιος Κορνήλιος у почетак V столећа, кад су тамо били откривени смртни остаци центуриона Корнелија. Код предевања имена градова по градском патрону упућује он на два назива града по св. Теодору, „Joannes episcopus Colonensium sive Theodoriadis civitatis" 553 и

[10] Julius Jung, Das Treffen am See von Plestia, Wiener Studien, св. XVIII, 1896, 99 с. Други примери код Киперта. Проф. Јунг ме упозорава још на Furcona код Павла Ђакона, бискупско седиште у Абруцима, 1187 civitas S. Maximi in Furcone, 1204 ecclesia S. Maximi cum villa, quae vocatur Civitas, сада Cività di Bagno; упозорава ме и на Fidentia — Borgo S. Donnino.

[11] О грађењу castra у Италији L. M. Hartmann, Untersuchungen zur Geschichte der byzantinischen Verwaltung in Italien (540—750), Leipzig 1889, 59, 156. За тадашњу географију Италије упор. Charles Diehl, Études sur l'administration byzantine dans l'exarchat de Ravenne (568—751), Paris 1888 (Biblioth. des écoles françaises d'Athènes et de Rome, fasc. 53) 43 с., Julius Jung, Organisationen Italiens von Augustus bis auf Karl den Grossen, Mitth. des Inst. für österr. Gesch., V. Ergänzungsband, I. Heft (1896).

ἐπίσκοπος τῆς Θεοδωριατῶν ἤτοι Γερμιατῶν (πόλεως) 692[12]. У Италији саградише Византинци после заузимања државе Источних Гота тврђаву Christopolis на једном острву у Комском Језеру.[13] Павле Ђакон (1. IV, cap. 3) у збивањима око 591 спомиње једног „dux de insula Sancti Juliani". Као што се може видети из збирки повеља Маринија и Фантуција биле су, при означавању појединих fundi и massae, постепено споменуте не само градске територије, него, почевши од 7–8 столећа, увек и plebs са црквеним именом парохије; исто је тако свуда организација сеоских парохија дубоко утицала на распоред насеља[14].

На Балканском Полуострву је потребно да се утврди, да ли је могуће доказати да су насеља са именом светаца постојала у време пре великих преврата после смрти цара Мауриција (602), или то није био случај. Јер с овим датумом почиње за Источно Римско Царство прави Средњи век, у политичкој историји, исто тако као и у историји књижевности и етнографији. Мауриције је последњи цар, који се трудио да инвазије прекодунавских Словена, које су од почетка Јустинијанова владања непрестано трајале, снажном офанзивом с оне стране Дунава заустави и да одржи линију Дунава против Словена и Авара. Трајно насељавање Словена на Полуострво и пропадање (7) једног великог дела дотада живуће античке географске номенклатуре спада у доба Фоке и Хераклија[15].

Прва утврђења са именима светаца јављају се на земљишту Полуострва под Јустинијаном I (526—565) у књизи Прокопијевој о грађевинама овога цара. Како су ова утврђења тада била делимично само обновљена, могла су нека од њих своје име добити у много ранијем времену, у 5 столећу. Ипак у целом списку кастела има их свега седам. У Драчкој провинцији, у Новом Епиру, спомиње Прокопије (de aedificiis, ed. Bonn. 277,26 и 278,21) кастеле ὁ Ἅγιος Σαβιανός (нов) и τοῦ Ἁγίου Στεφάνου (обновљен), у провинцији Старом Епиру старија утврђења τοῦ Ἁγίου Σαβίνου (277, 19) и τοῦ Ἁγίου Δονάτου (279, 24); исто утврђење које се спомиње често у касном Средњем веку међу утврђеним местима на епирској обали, ὁ Ἅγιος Δονάτος код Кантакузина (1. II, cap. 34), данас још тврђава Хагиос Донатос западно од Сули-ја, између река Вувос-а и Фанариотикос-а (Мавропотамос). На Дунаву у провинцији Скитији (Добруџа) била је рестаурисана тврђава τοῦ Ἁγίου Κυρίλλου (293). У провинцији Трацији спомиње Прокопије кастел τοῦ Ἁγίου Τραϊανοῦ (306, 5), који се не може убројити у имена ове врсте, свакако castellum divi Traiani, назван тако по цару, пошто нема свеца овог имена у календарима и

[12] Ramsay н. д. 161, 320 нап., 322.

[13] Diehl 44. По Notit. episc. звао се Christopolis и Tyana у Кападокији, а у Европи македонски Neapolis код Philippi.

[14] У овом питању упор. Imbart de la Tour, Les paroisses rurales dans l'ancienne France du IV au XI siècle. Revue historique 1896.

[15]. Пре 7 столећа не могу се доказати стална непрекидна насеља Словена јужно од Дунава. Ја немам разлога да отступам од својих назора о хронологији етнографских промена ових времена које сам назоре изнео у својој студији о Војном друму од Београда до Цариграда (Праг 1877, нарочито на страни 64—68).

житијима. Најзад у провинцији Хемимонтос-у спомињу се тврђаве τοῦ Ἁγίου Ἰουλιανοῦ (306, 22) и τοῦ Ἁγίου Θεοδώρου (306, 19 = 42) без напомене, да ли су нове или су биле само рестаурисане. Али се с правом може претпоставити, да је тада у поменутим провинцијама, поред ових малих утврђених места било и других неутврђених, отворених села која су исто тако носила слична имена хришћанског порекла. (8)

Што се тиче локалног распростирања имена светаца, као имена места у појединим земљама Балканског Полуострва, саопштићу укратко главне резултате својих истраживања одмах овде пре излагања појединости. Имена ове врсте јаче су заступљена у старохришћанским областима, мање потресеним усељењем паганских Словена, неголи у доцније покрштеним словенским земљама. Стога су она много чешћа у првобитно романским (Истра, Далмација), албанским и грчким пределима, неголи код Срба и Бугара. С истога разлога она се јављају у већем броју у свим приморским областима почевши од Истре око целог Полуострва до источнога краја планине Хемуса, неголи у унутрашњости, у Босни, Србији или Бугарској. Прелазни положај заузима Македонија. Из ових појава не може се нипошто закључити на мању интензивност новораширеног хришћанства на Дунаву као и у земљама његових притока. Имена ове врсте припадају највећим делом одређеном историском раздобљу, првим столећима хришћанства. Као што се може уочити из Прокопијевих података, она не бејаху ништа необично пре великих промена 7 столећа ни у унутрашњим земљама нити на Дунаву. Када се Христова наука од 9 столећа опет раширила у унутрашњост, која је у међувремену била насељена од Словена, није било више у обичају давање имена ове врсте градовима, тврђавама и селима, па су стога примери из унутрашњости много оскуднији и најмање их се налази у Босни; објашњење за то налази се у историји религије ове земље.

Друга појава састоји се у томе, што имена светаца споро губе своје значење и асимилују се са другим именима места. Али су и у томе Далмација и Северна Албанија конзервативније, неголи Србија и Бугарска. Овај процес почиње већ у Средњем веку. У својој расправи о имену Misithra, наследника старог Лакедајмона, упозорава Hatzidakis на село на Криту, ὁ Ἀσώματος, свакако по цркви τῶν Ἁγίων Ἀσωμάτων, „безтелесних“ арханђела Михаила и Гаврила, и на један Ἀνάργυρος πηγή (извор) у Елиди који је (9) своје име добио од Ἅγιοι Ἀνάργυροι (св. Кузма и Дамјан)[16]. Код Кантакузина јавља се тврђава на јужним падинама Родопа, у пределу Ђумурџине, са првим од горепоменутих имена, већ без ἅγιος: „ἄλλα φρούρια προσεχώρησαν περὶ ἐκείνην (тј. око Κουμουτζηνά) ᾠκισμένα, τό τε προσαγορευόμενον Ἀσώματος καὶ ἡ Παραδημώ, τό τε Κρανοβούνιον καὶ Στυλάριον“ (l. III, cap. 67).

Преглед појединих земаља почињемо са Грчком. Тамошњим именима места црквеног порекла обраћена је досада највећа пажња у историској литератури, али ипак првенствено именима на копну, на Мореји. Имена манастира и цркава потиснула су понекад и сама антична

[16] Hatzidakis у руском Византiйскiй Временникъ II (1895), 73.

имена острва. Thera је од италијанских помораца презвана у Santorin, и новогрчки ἡ Σαντορήνη, као што је опште утврђено,[17] од св. Ирене, острво „sancti Herini (sic)" у Дандоловом причању о освајању Киклада од Млечана 1207, „insula sancte Reni" у једном млетачком протоколу о поморском пљачкању у Леванту 1278.[18] Име Леукас, новогрчки Левкáда, није никада изашло из обичаја, али при крају Средњега века и у млетачко доба бејаше острво познатије као Santa Maura и код Phrantzes-а названо Ἁγία Μαύρα. Име Самотраке доживело је гласовне промене, које најзад од тога начинише једног иначе непознатог свеца; од Samandrachio у Partitio 1204 постао је убрзо Sanctus Mandrachius.[19] Острво Chalke (сада Charki) на западној страни Рода назива се у једном списку острва Sanctus Nicola de Locarchi.[20] Између старинâ острва Итаке и Кефалоније треба навести приликом смрти Роберта (10) Гвискарда (1085) споменути Јерусалем, тобожњи πόλις Ἱερουσαλήμ на Итаки Ане Комнине (1. VI, cap. 6), такође познат из доцнијих повеља међу потесима на Кефалонији.[21]

У грчким повељама о земљишним поседима и њиховим границама у старој Хелади јављају се многобројна црквена имена као ознаке појединих μετόχια, χωράφια, ἀγρίδια и такође као ознака καστέλλια. У „Acta et diplomata graeca medii aevi" од Миклошића и Јос. Милера налази се у споменицима манастира τῆς ὑπεράγνου Θεομήτορος τῆς Μακρινιτίσσης и τοῦ τιμίου Προδρόμου τῆς Νέας Πέτρας код Деметријаса у Тесалији из XIII ст., на пример, један μετόχιον ὁ Ἅγιος Δημήτριος (IV, 331), један други ὁ Ἅγιος Ὀνούφριος (355), једна λίμνη εἰς τὸν Ἅγιον Στέφανον (344). У повељи цара Јована Кантакузина од 1350 за пелопонески манастир Megaspiläon, τῆς πανυπεράγνου δεσποίνης καὶ θεομήτορος καὶ ἐπικεκλημένης Μεγασπηλαιωτίσσης, набрајају се μετόχια, у Лапати светога Антонија Великога, у Востици Богородице τῆς Πεφανερωμένης περὶ τὸν Δρόγκον Богородице τῆς Συνοβηριωτίσσης, једно земљиште код καστέλλιον τὸν Ἅγιον Ἰωάννην (ib. V, 191). Исто се то запажа у опширном опису епископије Кефалоније из год. 1262 (V, 16—67),[22] као и у повељама о цркви у Монембасији 1293 сс (V, 154 сс.).

Једно име је у монембасиским споменицима од интереса. На њега је већ упозорио С. Ламирос у Byzantinische Zeitschrift II, 73-75. Год. 1293 јавља се у опису граница један ναὸς τοῦ Ἁγίου Λεωνίδου (V, 159), у близини цркве, зване Астрос (садашњег градића Астрос) цркава τῶν Ἁγίων Ἀναργύρων и τοῦ Ἁγίου Εὐθυμίου, манастира τοῦ Ἁγίου

---

[17] Упор. н. пр. Kiepert, Lehrbuch der alten Geographie 250.

[18] Дандоло код Муратори XII, 334. Tafel и Thomas, Urkunden zur älteren Handels- und Staatsgeschichte der Republik Venedig III (= Fontes rerum austr. XIV) 185.

[19] Cursarii de sancto Mandrachi 1278. Тафел и Томас III, 205. Ad sanctum Mandrachi н. д. 207, 222. Sanctus Mandrachius у једном каталогу острва код Hopf-а, Chroniques grécoromanes 176; код Buondelmonti само Mandrachi.

[20] Hopf, Chroniques 175.

[21] Hopf, Geschichte Griechenlands im Mittelalter, Ersch-Grubers Encyklopädie св. 85, 144, нап. 97.

[22] За ову са именима места тако богату повељу уп. врсте читања у рецензији Acta од П. Безобразова у Журналу рус. министарства просвете 1888, јуни 410 сс.

Γεωργίου са надимком τοῦ Λυκοβουνοῦ итд. У једној повељи деспота Теодора II Палеолога (1407—1443) набрајају се становници 13 области и (11) места између којих τῶν Βατίκων, τῆς Τζακονίας, напослетку τοῦ Πραστοῦ, τῆς Καστάνιτζας καὶ τοῦ Ἁγίου Λεωνίδου (V, 172—173). Црква општине носила је име по св. Леониду, епископу атинском и мученику из Коринта (16 април). Већ савременик деспота Теодора II, византиски државник и историчар Георгије Францес (l. II, cap. 10), спомиње место у облику који је сасвим одбацио тип једног имена светитеља. Када је 1435 умро војвода Антоније Аћијајоли из Атине, понудио је деспот Константин, познији последњи цар, по свом посланику, Францесу, удовици Марији Мелисени 10 места (χῶραι καὶ πόλεις καὶ κῶμαι) у Мореји за отступање војводства, међу њима Ἅγιος Πέτρος, Ἅγιος Ἰωάννης и Λεωνίδας. Два прва места још су данас велика села (Hagios Petros око 3700 ст.) на путу од Аргоса преко Астроса за Спарту; Lenidi, сада градић са 4900 становника, главно је место Цаконије. У овом случају може се од 13 столећа добро пратити развитак једне велике општине око цркве, исто као и промена имена свеца у обично име места.

За Атику имамо привилегију папе Иноцентија III из год. 1209 са набрајањем цркава, манастира и села Архиепископије атинске; међу прилично исквареним именима casalia већ је објаснио Тафел Alianastasis као Ἁγία Ἀνάστασις.[23] Међу ленима кнежевине Ахаје спомињу се 1364 кастели Sancto Nicola de lo Flacto, Sancto Elya, Sancto Salvatore, Sancto Archangelo, Sancto Basile, Sancto Georgio de Polifengno, Angelocastro.[24] Тврђаве S. Zorzi Tropico, S. Zorzi de Scorta, S. Lauro, S. Biasio и друге споменуте су у списку утврђених места на Мореји за млетачко-турског рата 1463 и 1467.[25] (12)

Имена као што су Hagios Andreas, Hagios Georgios, Hagios Joannis, Hagios Nikolaos, Hagia Marina, Hagios Petros, Hagios Vasilios и слична данас су, као што се може из свих тачнијих карата уочити, доста јако заступљена међу именима села на Мореји. Ова појава била је истакнута од Фалмерајера као јак доказ за тобожњу пропаст старога јелинскога становништва на Пелопонезу. За објашњење поставио је он хипотезу као да је услед обраћања досељених Словена на хришћанство у IX и X столећу уследила систематска нова колонизација земље, спровођена од грчких калуђера. „Да би се земља припитомила, била су на обалама подигнута често утврђена места, а у унутрашњости манастири по правилима св. Василија, обично на стрмим стенама или на тешко приступачним провалијама, да би са осигураних упоришта Словене поучили и ојачали у вештинама моралног живота као и у новој науци. Места са именима светаца као св. Георгије, св. Исидор, св. Василије, св. Петар, св. Никола, св. Димитрије, св. Адријан и св. Тројица настајаху од овога времена у свим пределима полуострва трудом и

[23] Gregorovius, Geschichte der Stadt Athen im Mittelalter I, 335 A. Tafel, De Thessalonica eiusque agro стр. 460.

[24] Hopf, Chroniques 228. Од истога Geschichte Griechenlands im Mittelalter, Ersch-Grubers Encyklopädie св. 86, стр. 7.

[25] Hopf, Chroniques 202, 205.

бригом калуђера којима Пелопонез, који је био постао варварски, има да захвали за морал, земљорадњу, вештину живљења и бољу службу божју исто онако као многе северне земље Европе."[26] Ово Фалмерајерово мишљење било је од новијих обрађивача грчке историје Средњега века примљено без двоумљења. Чита се код Хопфа: „Византиско право и православна црква укротили су дивље синове Севера. У великим масама подигнути су василијански манастири, попут осматрачница, на стрмим литицама или као тврђаве укопане на стрмим провалијама. Цела је Грчка била поплављена капелама, око којих су настала села која су примила име дотичнога свеца. Остаци Словена били су са хришћанством потпуно погрчени".[27] Херцберг је истога мишљења: „На овај начин су из нових мисионарских места (13) настала од овога времена многобројна села са именима као Hagios Georgios, H. Petros, H. Andreas, H. Isidor, Hagia Triada, Hagion Oros, Christiano и Christianopolis; од њих су се нека до данас одржала."[28]

Ја се не могу прикључити овом мишљењу. Фалмерајерова хипотеза могла је бити постављена и примљена, јер се питање имена светаца као имена места узело у обзир само на земљишту Пелопонеза, без обзира на друге области хришћанскога Цариградскога Царства. Горе наведена имена тврђава код Прокопија показују да ова врста имена места сигурно потиче из времена пре појаве Словена. Свакако из времена Јустинијанова има мало топономастичких детаља о старој Јелади. Кланац Термопила, обновљене зидине великих градова северне Грчке и утврђена линија на Истму изгледали су тада за сигурност земље довољни; са морске стране није се требало плашити откада је била освојена Вандалска Држава. Стога Прокопије није имао прилике да за Грчку наведе тако многа имена места као за северне провинције. Ово стање номенклатуре једва да је било друкчије неголи у Епиру и Тракији. Фалмерајер је сем тога превидео да имена места из имена светаца у провинцијама, које нису биле додирнуте од навале Словена, на острвима, у Малој Азији и у Византиској Јужној Италији нису слабије заступљена него у Старој Јелади. На Кикладима, напр., на Аморгосу имена светаца носе понајвише брда, долине, њиве, извори, побрђа, луке и сеоске групе кућа; највише брдо острва зове се Προφήτου Ἠλιοῦ, има лука̂ Ἅγιοι Σαράντα, Ἁγία Ἄννα, једна долина зове се Ἐστὴν Ἁγίαν Τριάδα, један извор πηγὴ τοῦ Ἁγίου Γεωργίου Βαλσαμίτου, поједини засеоци (ἀγροκατοικίαι) τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Βρούτση, Καλύβια τῆς Ἁγίας Θέκλης и слично, све са капелама (ναΐσκοι) или њиховим рушевинама (ἐρημοκκλήσια)[29]. Исти карактер номенклатуре (14) налази се на

---

[26] Fallmerayer, Geschichte der Halbinsel Morea während des Mittelalters I (Stuttgart und Tübingen 1830) 231—232; уп. и стр. 325.

[27] Hopf, н. д. св. 85, стр. 127 B.

[28] G. F. Hertzberg, Geschichte Griechenlands (у Geschichte der europäischen Staaten von Heeren, Ukert und Giesebrecht) I, 223—224.

[29] Опис Аморгоса (са картом) од Ант. Милиаракиса у Δελτίον τῆς ἱστορικῆς καὶ ἐθνολογικῆς ἑταιρίας τῆς Ἑλλάδος I (1884) 569—656.

острву Фолегандросу, чије се највише брдо зове 'Αγίου 'Ελευθερίου[30]. Исте појаве пружа већ списак поседа Цариградске Патријаршије на острву Лемносу око 1320: τὰ περὶ τὴν 'Αγίαν Μελιτηνὴν χωρία τοῦ Βισσίνου, или Ἅγιος Νικόλαος τοῦ Τζακάλη, поред мноштва црквених имена[31].

У Малој Азији указују сви детаљи средњевековне топографије на интензивност култа светаца, на ревносно штовање многобројних локалних патрона појединих општина и области; сви су они оставили трагова, почевши од имена градова до имена поља и њива и пристаништа на обали.[32] Под митрополитом Анкире постојала је епископија τοῦ Σταυροῦ, под оним у Кизику τοῦ 'Αγίου Κορνελίου, под оним у Смирни τοῦ 'Αρχαγγέλου, дакле не само села, као у Мореји, него такође епископски градови са таквим именима.[33] У Арменији бејаху подређени митрополији у Келцени или Тарону 21 епископ, међу њима ὁ τοῦ 'Αγίου Νικολάου, ὁ 'Ευᾶς τῆς Θεοτόκου, ὁ 'Αρτζεσίου ἤγουν 'Αγίου Νικολάου, ὁ τοῦ 'Αγίου Γεωργίου, ὁ τοῦ 'Αγίου 'Ελισσαίου, ὁ τοῦ Σεδρὰκ τῆς Θεοτόκου.[34] Под именима βάνδα, застава или локалних група θέματα у унутрашњости Мале Азије, цар Константин Порфирогенит (de admin. imp. cap. 50, ed. Bonn. III, 225) приликом спомињања једне нове војне формације Истока наводи две τοποτηρησίαι, τοῦ 'Αγίου 'Αγαπητοῦ[35] и τοῦ τιμίου Σταυροῦ, назване тако по кастелима или градским општинама. Врло много примера ове врсте налази се на обали. По некој тврђави св. Ђорђа имађаше Хелеспонт своје средњевековно латинско име, познато такође Идризију, (15) „brachium Sancti Georgii".[36] На западној обали постојали су између Цариграда и Никомедије рт ἡ χερσόνησος ἡ τοῦ 'Αγίου Τρύφωνος (Vita Theodori Studitae), острво 'Ανδρέου τοῦ 'Αποστόλου (Genesios), између Никомедије и Никеје кастел τοῦ 'Αγίου Γρηγορίου (Pachymeres); у Троас-у јавља се на италијанским поморским картама место Santi Quaranta, рт Santa Maria, јужно од Адрамитиона обалске станице S. Anania и S. Zorzi, јужно од Смирне Porto di Sosanto, Sozente, Sôzont код Идризија, од једне μονὴ τοῦ Σώζοντος, код Самоса тврђава τοῦ Σαμψῶν са црквом истог цариградског свеца (сада Samsôn kalessi); у Ликији спомиње Uzzano град Патару као Santo Nicola della Patera, док је Мира била по гласовитом светитељу означена од Италијана као S. Nicolaus de Stamiris, S. Nicolao de la Stamira ('ς τὰ Μύρα).[37] Са истим појавама сусрећемо се у топографским појединостима мана-

---

[30] Опис Pholegandros-a — Zafirios Gavalás, Δελτίον II (1887) 475—515 (са картом).

[31] Acta patriarchatus I, 95.

[32] „The counrty was divided and apportioned to various saints, who where not merely respected and venerated, but adored as the bearers and embodiments of the Divine power in their special district." W. M. Ramsay, The church in the Roman empire before A. D. 170 (London 1893) 467.

[33] Упор. старе каталоге у Гелцеровом издању Georgius-a Cyprius.

[34] Hieroclis Synecdemus et Notitiae graecae episcopatuum ex recognitione Gustavi Parthey (Berolini 1866), стр. 128.

[35] Св. Агапет по Ramsay, Hist. geography of Asia Minor 226 стара Myrika.

[36] Tomaschek, Zur Kunde der Hämus-Halbinsel II (Idrisi), стр. 50 (Sitzungsberichte der kais. Akademie der Wissenschaften св. 113, стр. 332).

[37] Ови примери из горе напоменуте расправе Томашекове о Малој Азији у Средњем веку стр. 5, 9, 17, 24, 31, 35, 45, 48.

стирских повеља из околине Смирне у 13 столећу, о поседима βασιλικὴ μονὴ τῆς ὑπεράγνου Θεομήτορος τῶν Λέμβων (Acta et dipl. graeca IV): један μετόχιον ὁ ῞Αγιος Γεώργιος ὁ Ἐξωκαστρίτης (стр. 3, 43), један други ῞Αγιος Παντελεήμων (стр. 7, 23), једна τοποθεσία τοῦ Ἁγίου Κωνσταντίνου (1235), једна друга τῆς Ἁγίας Βαρβάρας, један χωράφιον τοῦ Ἁγίου Ἠλίου (8), једна τοποθεσία τῶν Ἁγίων Ἀναργύρων, један ἀκρωτήριον τοῦ Ἁγίου Θεοδώρου (14), један μετόχιον ὁ ῞Αγιος Γεώργιος ὁ Πασπαριώτης (25), један други Богородице, ἐπικεκλημένον τῆς Ἀμαναριωτίσσης (31, 263), један χωράριον τῆς Ἁγίας Παρασκευῆς (31), један τῆς Ἁγίας Ἑλένης (237), један μετόχιον τοῦ Ἁγίου Γεωργίου τοῦ Ἀσκουρβουλιώτου (31), земљишни посед εἰς τὴν Ἁγίαν Μαρίνην πλησίον τῆς Ἁγίας τῆς Ὁδοῦ (268) итд. У унутрашњости Мале Азије зове се код Ане Комнине језеро (сада Ebergöl) између Амориона и Икониона λίμνη τῶν Τεσσαράκοντα μαρτύρων, такође Идризију познато као језеро „четрдесеторице отаца“[38].

Примера ради упућујемо најзад у византиској Калабрији на тврђаву Ἁγία Κυριακή, садашње (16) Gerace, споменуто код Константина Порфирогенита (de thematibus, ed. Bonn. III, 60) и на као епископско седиште често помињани град τῆς Ἁγίας Σεβηρίνης.

Сем тога указују каткад сама имена поља и њива у горе споменутим морејским повељама на рано хришћанско време, са именима светаца чије је штовање доцније било потиснуто од других. У потврди поседа цркве у Монембазији од 1301 цара Андроника II помиње се, напр., (Acta V, 164) један ἀγρίδιον λεγόμενον τοῦ ἁγίου Κουρνούτου, тако названог по св. Корнуту, мученику иконионском или никомедиском, чије се име врло ретко чита у доцнијем Средњем веку и који је и од словенских преводилаца и преписивача 10—14 столећа био замењен са св. Кондратом (Codratus, Condratus) или Курунатом (Coronatus).[39]

Према том може се са највећом вероватноћом претпоставити да јако распростирање имена светаца у топографији Грчке не спада у 9 или 10 столеће и не стоји у вези са покрштењем Словена насељених у Мореји, него да та имена потичу из 4—6 столећа, када се са паганством свуда рашчишћавало и када су се место малих храмова старих богова свуда подизале црквице мученика и светаца и на селима, пољима, ртовима и код лука. Сем тога може се запазити да су код многих од горе споменутих имена морејских тврђава (S. Zorzi de Scorta итд.) и код многих имена поља и њива у повељама имена светаца и цркава често била у вези са неким старим именом места. То се исто опажа и у самом Цариграду, где се, напр., код Теофана цркве спомињу понајвише по градским квартовима или по оснивачима (Ἀναργύρων ἐν τοῖς Δαρείου, Ἀναργύρων ναὸς ὁ λεγόμενος Παυλίνης, Θεοτόκου ἐν τοῖς Ὀνωράτοις, Θεοτόκου ἐν τοῖς Χαλκοπρατείοις итд.), као што је било у обичају и у Риму и Равени и њиховој околини. Изгледа слично да су и садашња села и тржишта Грчке, означена именима светаца, једном поред њих (17)

[38] Ramsay, Hist.geogr., 140. Tomaschek н. д., 104.

[39] Упореди Асеманово еванђеље изд. Рачки 148 (Корната епископа Конска за Иконска) и календарске текстове — Срезневскій, Древніе славянскіе памятники юсоваго письма (Петроград 1868) 77, 101.

носила већином још имена места жупе или долине античког порекла; то је име с временом изашло из употребе и отпало.

У Епиру су имена места ове врсте од давнина доказана, на првом месту горе споменута тврђава, која још данас постоји, св. Доната, најпре споменута код Прокопија, затим из средњевековних поморских карата позната лука Четрдесеторице Мученика, сада место Hagii Saranda, прекопута Крфа. У малобројним повељама 14 столећа примери су ређи; напр. у дипломи цара Андроника II 1321 за Јанину (Acta graeca V, 85) μετόχια као τοῦ ῾Αγίου Γεωργίου или τοῦ ῾Αγίου Νικολάου τοῦ ῎Ορους. Данашња имена села: Kato-Panagia код Арте, Hagios Georgios код рушевина Рогуса на реци Луросу, Pantanassa (Παντανάσσα Богородица) и Varlam северно од тога, Hagios Dimitrios код рушевина Додоне, Phaneromeni (од Θεοτόκος ἡ Πεφανερωμένη) северозападно од Јанине, Hagios Minâs (Μηνᾶς) између Јанине и Конице, Hagios Vlasis на реци Каламáс-у итд.[40] Велика општина Самари́на на Пинду, насељена Румунима, названа је свакако по св. Марини, име места романског порекла; Pouqueville пише ово име San Marino, Heuzey Santa Marina.[41]

Албанија показује у топографском материјалу код Хана и на картама многобројне састављенице са шин, ше sanctus: Šin Gjergj, Šin Ghin (S. Joannes), Šin Njin, Šin Inga, Še Merí (S. Maria) и слично, к томе Ránja (S. Veneranda).[42] На обали има имена места као Св. Илија у равници Мусакја, Св. Стефан на ушћу Дрима, Св. Јован (18) Медуански (Šin Ghin), затим Св. Никола, Св. Ђорђе, и нешто повише рушевине старе познате опатије св. Срђ, сва три места на ушћу Бојане. У околини Елбасана, упркос промене вероисповести садашњег муслиманског становништва, одржала су се имена места, као Še Merí, Še Mechil (S. Michael), Šen Jerk, Še Nikola итд.[43] Распростирање оваквих имена бејаше у Средњем веку још интензивније, речит доказ за старо хришћанство у областима Новог Епира и Превалиса, које непрекидно допире у позно римско доба. У књигама Diversa Дубровачког архива спомињу се многобројни свештеници из епископије и области Polatum, Polato или Ypolato, Ippolato (старосрп. Пилот); област је обухватала много пространију територију од данашњег Пулати[44]. Presbyter или dompnus Paulus 1349—1366, dompnus Marcus Radoba 1349, presbyter Androe 1367, dompnus Georgius 1398 (у Новом Брду), dompnus

---

[40] H. Kiepert, Ethnographische Karte vom Epirus, највише по подацима од Арабандиноса. Zeitschift der Gesellchaft für Erdkunde XIII св., таб. V.

[41] Picot, Les Roumains de la Macédoine (Paris 1875, сепарат из Revue d'anthropologie) 17, 19. Dr. Gustav Weigand, Die Aromunen I (Leipzig 1895) 134, 281 наводи да Самарина има 3000 становника; али да је пре имала око 10.000 становника.

[42] По Хану, Reise durch die Gebiete des Drin und Vardar, Wien 1867 (Denkschriften der kais. Akademie, св. XVI) оба имена Šin Inga (стр. 7) као Šen Njin (стр. 194) значила би св. Андрија (у библиском преводу само Andreu) у што ја сумњам. Албанске популарне историје светаца, као и рукописни и штампани шематизми тамошњих епископија нису ми приступачни.

[43] Hahn, Albanische Studien I, 82.

[44] Упор. Новаковић у Годишњици I (Београд 1877), 209 о положају и границама Пилота. О епископији Polatum, Farlati, Illyricum sacrum, VII, 261 сс.

Alexius 1401, capellanus Michael Martini 1405 (у Новом Брду) и dompnus Demetrius 1418 потицали су сви „de S. Paulo de Polato.“ Dompnus Marcus 1405 (у Новом Брду) бејаше „de S. Stephano Maiori de Ypolato“; истовремено спомиње се и један „dompnus Nicola de S. Cruce Pogi de Pollato“, док се за друге Албанце може читати само „de Polato maiori (1392) и „de Polato minori“ (1382) без ближе ознаке места. Садашњи Сар Rodoni (у Средњем веку и Редони) назива се у дубровачким прибелешкама по тамошњим двама манастирима и Santa Nastasia de li Rodoni (1324, 1335) и Sancta Maria de Rodono (1418). На ушћима Дрима и Бојане називају се две луке: Sanctus Petrus in flumine Drini 1278, Sanctus Theodorus in flumine Drini 1282, S. Maria de Goriç de Ludrino 1387, S. Nicolaus de Oldrino 1330 сс., исти и in flumine Boyane, најзад већ поменути велики бенедиктински манастир св. Срђа и Бака (San Serzi, Свети Срђ), столећима (19) речно пристаниште града Скадра.[45] Млетачки катастар територије Скадра из 1416[46] спомиње села: Sancto Auracio (sic)[47], Sancto Alexandro soto Balezo[48], San Nicolo de Chacharichi ouero Blinisti и горепоменути San Serzi. Црквеног порекла је и Спаш, где је у 14 столећу постојала важна царинарница „код св. Спаса“ на путу од Скадра за Призрен, „царина у светаго Спаса“ старосрпских повеља.[49]

Слично је распростирање ових имена у Далмацији. За старије време до 7 столећа недостају топографске појединости. Књига Прокопијева не садржи ништа о грађевинама у Далмацији, Италији и на Сицилији. Дужд Петар Традоник закључио је 839 уговор са хрватским кнезом Мојславом „ad locum, qui vocatur Sancti Martini curtis“, чији положај није познат, на обали северно од неретљанских острва. У првој тачнијој ратној историји из ове области, у опису похода дужда Петра II Орсеола године 1000 (20) од Јована Ђакона, спомиње се приликом подјармљивања острва Корчуле и Ластова као главни

[45] За трговачку историју ових речних пристаништа упор. моје „Handelsstrassen und Bergwerke von Serbien und Bosnien während des Mittelalters (Abh. der kgl. böhm. Gesellschaft der Wissenschaften, VI Folge, 10 Band, Prag 1879), стр. 65.

[46] Извод од Љубића „Skadarski zemljišnik od god. 1416, Starine Jugoslav. akademije XIV, 33, 39, 46, 47. Потпуно издање овог значајног споменика био је планирао Ф. Миклошич; кратко време пред своју смрт показао ми је за штампу припремљену колационирану копију овог катастра.

[47] Светог Auracius-а нема нити у Acta Sanctorum, нити у грчким и словенским менологијима. Вероватно је име потекло (упор. средњевек. лат. Aurana, слов. Врана код Задра) од слов. „*Свети Врачи*“ (или Врачеве), „свети лекари“; тако су Срби и Бугари називали св. Кузму и Дамјана, који ἰατρικὴν τέχνεν μετερχόμενοι ... ἐθεράπευον ἀναργύρως τοῦς ἀσθενοῦντας (Menologium Basilii II imp.).

[48] Руски конзул Јастребов (Гласник београдског ученог друштва, св. 48, 382) нашао је рушевине Балеца као велику тврђаву са црквом, сада обраслу шумом, на једном брежуљку, који се још увек назива Балеца, у области племена Риола, три сата северно од Скадра. — Многобројне цркве св. Александра су особина северне Албаније: код Бара, у Selita, „supra montem Mirilditarum“ (1702), de Bocchiano et Gaibbi код Љеша итд., Farlati, Illyricum sacrum VII, 141, 162, 204.

[49] О томе Новаковић у Раду Југослав. академије, св. 37,20; Jireček, Handelsstrassen 67.

стан „Sancti Maximi acclesia".[50] То је тим значајније што велика острва средње Далмације тада припадаху Неретљанима, који су дуже неголи њихови суседи истрајали у паганству. Може се претпоставити да је ово била старохришћанска црква из позног римског периода, која је поморцима увек била позната као важно место. Она се налази на ненасељеном шкољу Масану или Мајсану (Maižan на генералштабној карти), 4300 м источно од града Корчуле, усред групе сличних шкоља прекопута Оребића (Sabbioncello), на путу између острва Корчуле и Стонског Полуострва. Пусто острво сада је искоришћено једино за пашу. На једном пристаништу леже темељи мале цркве и манастира, код којих су нађена такође парчад посуђа (од амфора и сл.); натписа нема. На узвишици острва виде се остаци друге зграде, која ипак вероватно потиче из новијег времена.[51]

Особина обале од Бара до Истре су многа имена места за почетним слогом Сут-, Су-, из италијанског Santo-, San-. Ако нагласак пада ближе свршетку речи, Сут се стеже у Ст. Ова имена могу се унатраг пратити до 12 столећа и јасан су доказ за тесне везе између досељених Словена и старијих романских хришћанских обалских становника. Замена ан са у одговара, према излагању Миклошићеву, прелазу (21) старославенског ą у српскохрватско у.[52] Да је српскохрватски језик превобитно познавао назализам, треба по Јагићу узети готово као сигурно из имена и речи у грчким и латинским писменим споменицима.[53] Такође примљене романске речи са ан, он, ун у средини речи су очито неко време биле у употреби у овом облику и тек су доцније постепено при претварању назалних гласова биле промењене по општем правилу. Поред sanctus припада овим примерима Мутограс Monte Crasso, име једног брежуљка између Омиша и Стобреча у области Пољица.[54] Локалитет је добро познат из историских споменика. У време хрватског краља Звонимира даровао је племић Петар Чрне 1080 манастиру св. Петра у Селу

---

[50] Код Рачкога, Monumenta Slavorum meridionalium VII, 335, 427—428. Ново издање Јована Ђакона од Монтикола, Fonti per la storia d'Italia (IX), Cronache veneziane antichissime I (Roma 1890) 113, 156—160.

[51] За ова интересантна саопштења о положају старе цркве св. Максима благодарим госп. Виду Вулетићу-Вукасовићу у Корчули; он је мишљења да би ова црква могла потицати из 8 стол., а можда да је била и старија. „Scoglio vicino di S. Massimo, vulgo Massan" спомиње и Nicolo Ostoich, Compendio storico dell'isola di Curzola, Zara 1878, 10.

[52] Miklosich, Vergleichende Grammatik der slavischen Sprachen, 2. Aufl., I (1879), 396 о прелазу са онт у ąт, ут: „Тал. santo прелази у сут, су, у Истри у сат: sut stipan mon. serb., sut Ivan ON.; su gjuraj, su martin; sat ivanac, sat Lovreč ON." Miklosich, Etymologisches Wörterbuch der slavischen Sprachen (1886), 288 под sanitŭ: „mit sanctus, s. sat hängt auch kr. sut, su zusammen: sat Ivanac, sut Ivan, su Stipan." О истарском sat в. доле.

[53] Jagić, Ein Capitel aus der Geschichte der südslavischen Sprachen, Archiv f. slav. Phil. XVII, 79. О овом питању, упућујући на sut = sanctus, и проф. Љ. Стојановић у својој академској приступној беседи, „Глас" кр. срп. академије LII (1896), 15—16.

[54] У „Топографском поштанском лексикону Краљевине Далмације" од Мих. фон Ферингера (Беч 1878): Мутокрас поједине колибе, пореска општина Јесенице, месна општина Сплит.

који је он основао „tertiam partem ecclesie sancti Martini, que est sita in Monte Grasso".[55] У једној сплитској повељи око 1106 спомиње се „insula, que infra Montem Grassum est".[56] Приликом свађе због земаља сплитске цркве, које су били заузели Словени испод Mons Massarus (сада Mosor) год. 1180 био је надбискуп Рајнерије из Сплита убијен „ad Montem Crassum" од суседа под водством Николе из племићкога рода Качића[57]. Капела свети Арнер код села Дубраве означује још данас место (22) овога недела. Други пример јесте Sansagus, острво код Малог Лошиња,[58] споменуто најпре код Јована Ђакона 844, сада италијански Sansego, словенски Сушак, заправо Сушаг, из *Сąшаг, гласовно прилагођено словенским од сух siccus изведеним именима места.

Од имена места на Сут- најпре се спомиње Сут-Жулијан, Sanctus Julianus, сада Ђулијана (итал. Giuliana), парохиско место и пореска општина на јужној обали Стонског Рата, полуострва Стонског, у близини великог села Јањине. Прва вест сачувана је у једној хризовуљи краља Стевана Уроша I манастиру св. Петра на Лиму (око 1254—1264), са потврдом старих даровница, од краља Стевана Првовенчаног и од Немањина брата, великога кнеза Хумске области Мирослава (око 1180—1195): поред земаља у Стону, Пониквама итд. и земљиште Суд-Желијан на мору, „земла на моры Соудь-Жел(и)ѩнь".[59] Једна (не несумњива) повеља краља Стевана Првовенчанога око год. 1222 Бенедиктинском манастиру на острву Мљету дарива истоме манастиру: „Ђниноу и сь Поповомь Люкомь и светаго Стефана и светаго Геѡргиѣ, а мегe имь вь Соуть-Жоулыѩнь ѡть мора до мора и ѡть дроуге стране ѡть Мотроужнице ѡть мора до мора". (Janinam cum Popova Luca et S. Stephanum et S. Georgium, et confinia eorum in Sut-Žulyjan a mari ad mare et ex altera parte a Motružnica a mari ad mare).[60] У (23) доцнијим дубровачким документима јавља се ово место само као Çuliana, Giuliana, без атрибута имена светитеља. Тамо на мору лежи мала порушена црква названа Свети Жулијан или Свети Ђулијан; и она је као све старе грађевине у овим областима, означена „грчком".[61]

Многа имена ове врсте читају се у првобитно названом „Liber rubeus" или „Libro rosso" у пергаментској свесци Дубровачког архива,

[55] Rački, Documenta (Monumenta VII) 133.

[56] Kukuljević, Codex dipl. II, 13.

[57] Thomas archidiaconus ed. Rački 74.

[58] Rački, Documenta (Monumenta VII), 89, 356. Са манастиром св. Михаила.

[59] Изд. Стојановић, Споменик кр. срп. академије наука III, 10.

[60] Miklosich, Mon.serb., стр. 10 са погрешном интерпункцијом (вь соуть: Жоулыѩнь). Изгледа да је текст листине уметнут, нарочито место о тобожњем поседу земљишта на Стонском Полуострву од мора до мора. Папска потврда даривања српских краљева из 1324 (издато од мене у Споменику XI, 25) спомиње само сасвим општенито „quasdam terras et possessiones, sitas in eadem insula Melite et Janine (sic), Ragusine diocesis." Зашто Мљетски манастир после заузимања Стонског Полуострва (1333) од Дубровчана није за себе тражио и добио Јанину, Попову Луку и Ђулијану на основу ове даровнице? Места постоје још данас, само Мотружница (у дубровачким документима 15 стол. Matarughe) недостаје у пописима сада насељених места Далмације; на картама је овде поток и брдо Моторужнице.

[61] Саопштење госп. проф. Ђура Девића у Дубровнику; становници називају село Ђулијана (према ортографији Југослав. академије), али и Жулијана.

доцније названој „Matizza", са катастарским прибелешкама из XIV и XV века. У „Sententie uiarum communis in uilla Çoncheti", у долини Шумета, у непосредној околини Дубровника, спомиње се 1428 (f. 20 t) „loco chiamato Suthuid," Сутвид (S. Vitus). У једној белешци из 1444 спомиње се код ecclesia S. Georgii у оближњој долини Жупе „aqua de Sutiuragh" (f. 29 t), Сутђурађ (S. Georgius), исто тако се спомиње оближња ecclesia Sancti Laçari као „chesia chiamata Suthlaçar" (f 30[a]). Једна од десетина у Конавлима звала се „Suth Petcha e Ternoui Dol" (21 десетина Планина), од св. Петке (Παρασκευή). Из год 1460 датиран је тестамент у глаголском писму, који је саставио „дом Петар, син Микуле Кршавића, а парохијан в Сустипани Луци, Велом Отоци", сада Лука на Дугом Отоку код Задра.[62] У једној другој глаголској повељи 1497 спомиње се место Сутпетар у Лици.[63] Краљ Матија Корвин даровао је 1465 дубровачком фратру Александру, опату у Телки у Мацарској, који је за њега предузимао многа посланичка путовања у Далмацију и Албанију, многобројна села, међу њима у жупи Драчевици С8т Стипан, данашње село Сустјепан или Сушћепан код Херцегновог.[64] Име села Сутвара у Грбаљској (24) Жупи код Котора, споменуто већ 1430 у једној нотарској књизи ц. кр. Окружног суда у Котору (terras in contracta Suthuarie), треба довести у везу са Sancta Barbara, која се (в. Вук Караџић, Српски рјечник) у области Котора назива света Вара (њен празник Варин-дан). Парохиска црква места зове се заиста света Варвара. Ако име Santorini у Грчкој потиче од Santa Irini, то може од истога имена светитеља гласовно бити изведена бесумње и Суторина, С8торина (доказе види код Даничића); тако се зове појас херцеговачке територије који се простире до мора, од 1383 често спомињан, а данас још добро позната област код Херцегновог. Начин писања Sotorina, Sottorina је ређи; Subtorina (само једанпут 1414) настала је етимологијом преко многих писаца повеља који су потицали из Италије, на исти начин као Cactarum, Captarum место Catarum, Cattaro (по аналогији notte лат. nocte, atto лат. actus, rotto лат. ruptus, battezato лат. baptizatus и слично).[65] Није невероватно да овде треба убројити и познати превој Сутурман на путу који води из приморске равнице код Бара у долину Црмнице на Скадарском Језеру. Име које се јавља већ 1408 и 1409, можда је постало из Sut-German или пре из Sut-Roman.[66]

Имена ове врсте која су још у употреби, колико ми је познато, између осталих су ова: Сућурац (San Giorgio) или Каштел Сућурац, па-

---

[62] Из збирке Ивана Брчића код Кукуљевића, Acta croatica, Zagreb 1863, 87.

[63] Kukuljević, Acta croatica, 168.

[64] Miklosich, Mon.serb., 494. Многобројне листине о мисијама фратра Александра, чији су оригинали, који без сумње првобитно потичу из Дубровачког архива, доспели 1860, преко напуљског конзула у Дубровнику Божа Божовића, у Мацарски национални музеј — у Cod. dipl. patrius III, 419 сл. Год. 1474 бејаше Александар rector monasteriorum S. Marie in Bribirio et S. Johannis penes Scardonam (н. д. 431).

[65] Упор. Jireček, Handelssrtassen und Bergwerke, 23. Сам Херцегнови се јавља 1383 као castrum novum Sutorine.

[66] El passo de Suterman 1408, Ljubić, Listine V (Mon. spect. hist. Slav. V), 119; a Sutormano versus lacum 1409, н. д. VI (Monum. IX) 4.

рохиско место и пореска општина код Сплита; Сујурај, Суħурје, Castel San Giorgio di Lesina, трговиште и пореска општина са поморском луком; Суђурађ San Giorgio di Giuppana, село на јужном врху великог острва старих Елафита, северно од Дубровника; (25) Сукошан San Cassiano, парохиско место и пореска општина са приморском луком код Задра; Сумратињ, залив S. Martino код Гружа; Супавô (S. Paulus), поједине куће јужно од Стона, на источној обали залива насупрот селу Броци (ген. Бродаца);[67] Супетар S. Pietro della Brazza, трговиште са поморском луком, седиште среског суда; Супетарска Драга Valle San Pietro, парохиско село на острву Рабу. Село Сустјепан (Santo Stefano): 1) у области Паштровића јужно од Котора; 2) код Херцегновог; 3) у Ријеци Дубровачкој код Дубровника; сем тога, Сушћепан локалитет код Цавтата. Сутикла (S. Thecla) гробље села Подгоре у приморју код Макарске; Сутмихољ (S. Michael) залив са неколико кућица на јужној обали острва Мљета. Из Сутиван скраћено је Стиван San Giovanni della Brazza, трг. Сутоморе (од Santa Maria) сеоце код Будве. Стоморúја (Santa Maria) црква између Трогира и Каштела, са много посећеном црквеном славом 15 августа.[68] Стóмрата (Santa Marta), прастара црква, споменута већ у повељи хрватскога кнеза Мутимира, датираној 892 „in Biaci ante fores ecclesiae Sanctae Marthae martyris"[69] испод брежуљка Биач код Трогира, на чијем врху стоји само капела св. Онуфрија место тврђаве, познате из повеља 9 столећа. Сутомишћица Santa Eufemia, парохиско место на острву Уљану код Задра; словенско име не може гласовно бити изведено из латинског; Сутвара парохиско место код Котора (в. горе) и шкољ код Корчуле; Сутвид поједине куће у пореској општини Тучепима код (26) Макарске; Судвид рушевине на заливу код Јањине на Стонском Полуострву[70].

Миклошић наводи у Истри тобож домаћи споредни облик Сат-. Од његових примера потиче Сат-Иванац из велике у три текста постојеће повеље о границама, „Развод истарски," чија се веродостојност додуше оспорава. Хрватски текст има једанпут ген. Сативанца, двапут дат. Сативанцу, латиски текст San-, Satt- и Sant-Ivanatzt (sic), италијански Sant Ivanaz.[71] Одакле потиче други пример Сат Ловреч, није ми познато. Облик је могао постати само механичким разрешењем скраћенице st. Сада се у Истри испитивањем не може сазнати ни за

---

[67] У околини „Грчког песка" познатог из докумената 14 стол., са траговима кућа, данас још назван Грчки пјесак. У „Супавô" стоји сада на морској обали осамљена вила дубровачког властелина и покрајинског посланика Марина Ђорђића, у којој сам ја 1890 провео неколико веселих часова у друштву потомака старих Дубровчана.

[68] Год. 1891 присуствовао сам овој сеоској свечаности с др Ф. Булићем, директором Музеја у Сплиту, коме сам захвалан за многе поуке о старинама и успоменама овог краја. Уопште морам са захвалношћу напоменути увек драговољно потпомагање научних интереса у Далмацији од стране становника.

[69] Rački, Documenta (Monumenta VII), 15.

[70] Саопштења Ховорке von Zderas у Zeitschrift für österr. Volkskunde 1895, 338.

[71] Kukuljević, Acta croatica, 15, 16. Лат. и итал. изд. од Љубића, Старине Југосл. академије VI, 200—202. Хрватски текст писан је 1546, латински (у Млетачком архиву) 1526; италијански текст је нов, из 1717.

какво име са Сат. Место тога има облика са Сут- и Су-: Супетаршћина, Супетар San Pietro in Selve у срезу пазинском, Сут-Ловреч (или Свети Ловреч Пазенатички) у срезу Пореча. San Giovanni di Sterna код Монтоне зове се Свет-Иван од Штерне; San Lorenzo di Daila између Умага и Новог Града зове народ Ловречица, San Martino на острву Цресу Мартиншћица. San Giovanni, општина истог острва Цреса, зове се Стиван, Штиван.[72]

Много млађу формацију претставља име Ашамарак од „a San Marco", код Котора. Тако се сада назива брежуљак са остацима капеле на једном од острва Кртољског Залива, на „insula Sancti Gabrielis" Попа Дукљанина, сада познато као San Marco или Страдиоти, тако названо по στρατιῶται, грчким и албанским коњаницима у служби Млетачке Републике који су овде имали свој гарнизон.[73] (27)

Број имена светаца у топографској номенклатури средњевековне Далмације толико је велик да се морамо задовољити са избором само неколиких примера. И најмања острва на обали, настањена у своје време од пустињака или бенедиктинаца, носила су имена ове врсте, као Sanctus Georgius in medio mari или de culpho Catari у унутрашњем басену Которског Залива према Перасту, у нашем столећу дуго тврђава Светог Ђорђа, Sanctus Petrus de medio mari у близини старога Епидаура, у XIII столећу са малим манастиром, Sanctus Andreas de Pelago, сада острво Свети Андрија са светиоником код Дубровника, испред улаза у Грушки Залив на отвореном мору изван других острва,[74] S. Silvester de Busi на острву Бишеву, југозападно од Виса, које је много посећивано због плаве пећине,[75] S. Johannes de Planca на пустој хриди на углу обалске линије између Трогира и Шибеника, сада рт и светионик Планка, или на далеко виђена рушевина тврђаве Castrum Sancti Michaelis (San Michele) на пустом стеновитом брегу острва Уљана испред Задра.[76] Исти је био случај на талијанској обали: 1431 „in aquis Sancte Marie de Trimidi" (дубр. Lamenta), код Тремитских

[72] За ова обавештења благодарим своме некадашњем другу са студија проф. Спинчићу, истарском посланику у бечком Парламенту. — Супетаршћина и Штиван наведени су под San Pietro и San Giovanni и у „Topogr. Post-Lexikon des österreichisch-illyrischen Küstenlandes," Wien 1866.

[73] Ова група острва опширно је описана од Младена Црногорчевића у београдском археолошком часопису „Старинар" X (1893), 47 с. У Ашамарак је заврпши глас образован као у пунат од итал. punto, тестаменат из testamento; упор. Miklosich, Vergl. Gramm. der slav. Sprachen, I², 405.

[74] Упор. Archiv für slav. Phil. XIX, 45.

[75] Бенедиктинци манастира Sancti Silvestri de Busi, имали су листине почевши од папе Александра III (1181). Упор. Farlati, Illyricum sacrum IV, 243, 249; Ljubić, Listine V (Monumenta XII) 223.

[76] Castrum S. Michaelis често се спомиње од 1346. Рушевина San Michele добро је очувана са торњевима; у унутрашњости налази се добро очувана романичка капела. Успињање 1¾ часа тешко је по каменитој пустињи. Поглед пружа врло поучну слику о задарским острвима, која су у три реда груписана, као што сам се осведочио приликом излета о Духовима 1890 у пријатном друштву грофа Colano da Fanfogna из Трогира и проф. Аранце.

Острва на апулиској обали на којим острвима се сада место манастира налази казнени завод.[77] (28)

Што се имена насељених места тиче она се понекад могу далеко унатраг пратити. Сустјепан (Santo Stefano) у области Паштровића спомиње се 1350: „gentes terre de Budua, Sancti Stephani et Spiçi" (дубровачка „Diversa" судског архива 1349). Код Котора јавља се Свети Петар (Богдашић) већ у најстаријој нотарској књизи которској око 1330, где се именују људи de Sancto Petro, исто тако спомиње се садашња тврђава Тројица у дубровачким „Lamenta" 1454 као Santa Troiza, тада царинарница кнеза Стипана Црнојевића. И код Тивта тал. Teodo могло би се помишљати на име као St. Theodorus, Theodosius, Theodotus или Theodulus; у најстаријој књизи которској место се зове Theudo, Teudo, али и (1331) „latus Tiueti." У жупи Драчевици код данашњег Херцегновог горе споменути Сушћепан (са црквом светога Стефана) познат је у дубровачким белешкама од 1411 као villa Sancti Stefani; 1378 у Драчевици (у дубровачким „Diversa") споменута villa Sancti Nicolai не постоји данас више под тим именом. По сведочанству босанскога краља Стефана Твртка I, у његовој листини 1382 као да је и од њега новосаграђени град у Драчевици, садашњи Херцегнови, првобитно носио име тврђава св. Стефана, јер је он градио тврђаву призивајући првомученика архиђакона Стевана и назове је Св. Стефан (и нарекохь име ѥмꙋ Светы Стефань[78]). Три примера из суседне области Конавала показују опет како је тип имена светаца био постепено укинут. У дубровачким „Diversa" спомиње се 1345 „Serdan Dobricinich de Chanali de Monte Sancti Pauli", 1381 један човек само „de Monte Pauli"; 1377 зове се село Pauleberda, 1401 caxalle Pagleberdo, исто тако у „Liber rubeus" 15 столећа Paugle Bardo, са њивом Павлове цркве, „gniua Pauglia çarqua." Без доказа на основу повеља не би се тако у случају данашњег Паље Брдо (са капелом св. Павла) могло помишљати на Mons Sancti Pauli. Од 1330 често се спомиње у Конавлима село Sanctus Martinus. Которски католички бискупи захтевали су за себе ecclesia Sancti Martini da Canal (29) и папа је њихово тражење потпомогао у писму цару Душану 1346.[79] Приликом дубровачког заузећа ове области 1427 била је подигнута за дубровачког кнеза тог предела кућа „apud S. Martinum", исто тако 1429 подигнут је „apresso di Santo Martino" фрањевачки манастир св. Влаха који још данас постоји. Сада се место зове Придворје, дословно „apud curiam" (двор curia). Исто тако од 1383 споменута villa Sancti Georgii, још у 15 столећу често спомињана, не може се више наћи под овим именом. У подели Конавала назива се као 28 десетина, између Viggni (сада Вигњи код Кемаја) и Chochoti (сада Кокоти), San Georgio in Dogna Gora. То је данашња општина Поповићи која се у 15 сто-

[77] Пет повеља 1053—1142 за Маријин манастир на Тремитима, за Богородичин манастир на Локруму код Дубровника, издатих од L. von Heinemann, Zur Entstehung der Stadtverfassung in Italien, Leipzig 1896.

[78] Miklosich, Mon.serb., 201.

[79] Theiner, Mon. Slavorum merid. I, 215.

лећу не спомиње, у којој се заиста налази црква св. Ђорђа.[80] На јужној страни града Дубровника постоји још грађевина бенедиктинског манастира св. Јакова (San Giacomo), подигнутог 1222 од старе познате властеоске породице Гундулића и укинутог у Наполеоново доба; али његови надимци „in loco qui Brelus vocatur" (1222, 1234)[81] вероватно врело и Вишњица (Uisniza 1235, Visiniça 1284, итд.) заборављени су од Средњега века. Такође и цела околина грушке луке води порекло имена локалитета по црквама и манастирима; тако садашње место звано Гиман, по једној црквици Sancti Geminiani 1282 (S. Gymanoi у 13 столећу, de Ghimano 1318, ecclesia S. Gimani 1396), залив Сумратин, код којег би се имало сада основати зимско климатско лечилиште, по једном 1265 ид. именованом манастиру и луци Sancti Martini; позната црква св. Михаила, испод чијих чемпреса су сахрањени истакнути чланови градске аристокрације, зваше се Sanctus Michael de Arboribus и имаше једном (листина 1282) опата под патронатом братства Ballisclaua (Болеславић). У Стону је садашњи град (30) Велики Стон на јужној страни земљоуза, Превлаке, ново подигнут од Дубровчана, када су они ту област добили 1333; тврђава из ранијег српског доба била је нешто даље на југу на стеновитом брежуљку св. Михаела који Лукаревић (1605) тачно означава као седиште старих господара Хума и који данас служи као мали женски манастир.[82] И „Liber rubeus" још познаје по белешкама из 1433 „lo monte del castello de S. Michele", „monte de S. Michiel, che fo castello antichamente".[83]

На острву Брачу је у знаменитој ћирилицом написаној листини из 1185 бенедиктински манастир св. Ивана означен као црькви с(ве)таго Иоана ȣ Павлахь, што бесумње указује да је име места Пављане (плур.) изведено од Paulus. Сада се село зове Повље (синг.), Повје.[84] Године 1422 писала су властела Вукашин и Баран, власници приморске области код Макарске, Дубровчанима о неколиким гусарима између којих један из Пољица (ис Полиць) са напоменом, да ови људи станују при светомь Бартолȣ[85] Село Свети Бартол данас не постоји, али у месној општини Омиш постоји скупина кућа Бартуловић; то би био усамљени случај, да се црквено име претвори у патронимик. У листинама издатим од Луција, Фарлатија, Кукуљевића,

[80] На генералштапској карти, као што ме упозорава госп. проф. Девић, означено између Кокоти и Зоро код коте 193. И у Schematismus cleri dioecesis Ragusinae pro anno 1896 (Venetiis 1896), 35: у Поповићима (299 душа) capella S. Georgii.

[81] Листина о оснивању код Farlati, Illyricum sacrum VI, 93—95.

[82] Нешто о овом пределу у мојој скици „Стон и Мљет", у месечном часопису Osvěta 1891, 16—18.

[83] Моји дубровачки пријатељи скренули су ми пажњу, да име села Потомње на Стонском Полуострву значи „sub ecclesia S. Thomae" (*Под-томје). То је позорница једне грубе сатиричке песме (18 стол.) „Vieće Potomanjsko" од Франа П. Соркочевића, издате од Курелца у збирци Руње и пахуљице, Загреб 1866—1868.

[84] Листина издата од Рачкога, Старине XIII. О плуралским облицима именица на -ин,-јанин упор. Даничић, Историја облика српскога или хрватскога језика (1874) 95, 135 (Дечах, Папраћах, грађах итд.).

[85] Споменик XI, 74.

Рачког и Љубића (31) нађе се и врло много других примера из области римске Салоне, околине градова Сплита и Трогира, где је већина локалитета означена по црквама и манастирима. Познато је да се данашња Ријека (тал. Fiume) латински звала Flumen Sancti Viti, немачки Sanct Veit am Pflaum, хрватски Река Светога Вида;[86] та су имена сада готово заборављена од становника. Није тешко по наведеним примерима увидети колико од ових имена још постоји на приморју. Упућујући на попис места, нећемо своју студију оптерећивати списковима имена и упозоравамо само на неколико већих општина данашње Далмације: Свети Пилип и Јаков (San Filippo e Giacomo) код Биограда на Мору (Биоград приморски, Zara vecchia), Св. Мартин (San Martino) на Брачу, Свети Миховил (San Michele), Свете Баре (Santa Barbara) и Под Свету Недељу (Santa Domenica), сва три на Хвару.

Још већи број имена светаца налазимо као имена места на кварнерским острвима, у Истри, код Трста и у покрајини Горице и Градишке; нека од њих указују на старији тип као напр. Santa Fosca, San Saba, San Quirino, San Pelagio, San Mauro или Moro.[87]

Такође су многобројна имена црквеног порекла у Хрватској, у Загребачкој бискупији, чија средњевековна географија нам је позната нарочито по богатим споменицима које су обелоданили Рачки и Ткалчић. Ова област није никад била подложна Турцима па је стога могла боље сачувати стару номенклатуру. Од важних места ове покрајине замак и место Cris, Crisium, у Средњем веку од становника звани свакако Криж сада Крижевци, немачки Kreutz, имају своје име од цркве свети Криж (S. Crucis). Али подробније испитивање средњевековних имена места северно од Саве у Хрватској као и у Мађарској одвело би нас из граница овог нашег задатка.

Велика је разлика када се удаљимо источно од далматинске обале према унутрашњости. Већ у непосредном залеђу Дубровника (32) врло су ретка таква имена црквеног порекла. Област Требиње (првобитно Требиња у 13 и 14 столећу лат. Tribigna, Tribunia, поред Tribunium) има да укаже на два стара месна имена ове врсте. Спис такозваног Попа Дукљанина, за историју мало поуздан извор, али богат драгоценим географским подацима, познаје in Tribunia „monasterium Sancti Petri de Campo".[88] По Орбинију је у Требињу сахрањен Немањин отац Деса „nella chiesa di S. Pietro del Campo".[89] Између цркава рекламираних од которског бискупа 1346 спомиње се иста „ecclesia S. Petri de Campo." У дубровачким „Lamenta" спомиње се 1401 „ecclesia Sancti Petri de Tribigna", исто тако 1411.

---

[86] Kukuljević, Acta croatica (Zagreb 1863), 248 (бр. 251).

[87] Topographisches Post-Lexikon des österreichisch-illyrischen Küstenlandes, Wien 1866, 84—88.

[88] Presbyter Diocleas ed. Črnčić (Kraljevica 1874), 53.

[89] Орбини стр. 245. Лукаревић стр. 101 (изд. из 1605) спомиње „canonici di S. Pietro di Ciceuo" у бискупији требињској још у 15 стол., што је сумњиво; исти би били било где свакако споменути у великој архивској грађи дубровачкој из ових времена.

То су рушевине сада назване Петров манастир, код села Чичева, јужно од града Требиња, које је нашао Артур Џон Ивенс код римског пута од Епидауруса за Требиње.[90] Поред тога спомиње се у дубровачким књигама из 14 и 15 столећа насеље Sanctus Stephanus de Tribunia (1335 ид.) такође названо Stiepane pogle (Lamenta 1420), које лежи „ad paregium fluminis Tribigne" или „ad traiettum (sic) fluminis" сада више непознато.[91] Лежало је вероватно код ондашњег средишта области, тамо, где се сада налази тврђава Требиње, на десној обали Требињшчице, преко пута новога града Требиња, које се простире на левој обали.[92] Из Земље Хумске (33) могу за Средњи век навести само један пример: у дубровачким „Diversa" спомиње се 1306 Sanctus Georgius de Brochina in comitatu Chelmi, у области Броћно северно од Неретве; не спомиње се у пописима сада насељених места. У 15 стол. носио је земаљски кнез своју титулу по једном свецу, „dux Sancti Sabbae", у словенским листинама „херцег (Herzog) од светога Саве", према моштима српског архиепископа св. Саве у манастиру Милешеви.

Велико распрострањење патарена и доцније владајући положој ислама узроком су зашто су у Босни, поред мноштва интересантних имена старе словенске врсте, називи хришћанског порекла толика реткост.[93] Из Средњега века поседујемо, разуме се, врло мало листина са топографским детаљима из унутрашњости; имена главне земаљске

[90] A. J. Evans, Antiquarian Researches in Illyricum I, 100 са картом (из Archaeologia vol. XLVIII, 1883).

[91] У листини из 1376 код Пуцића II, 27 (упор. Споменик XI, 101) Свети Стефань као седиште попа требињског (попь трѣбински).

[92] Госп. дворски саветник Константин Херман у Сарајеву био је љубазан, па ми је саопштио исход распитивања у самом Требињу. Изгледа да су се у тврђави још пре 60 година могли видети зидови неке цркве и неког манастира, тамо где сада стоје сахаткула, саграђена пре 100-150 година од муслиманске породице Диздаревић и барутана. Католици тврде да би то била католичка црква св. Михаила, док Срби то држе некадашњим манастиром Богородице. Име неке цркве св. Стефана сасвим је заборављено. Било би од интереса размотрити описе или планове Требиња из времена млетачке окупације 1694—1699 и 1716—1718. Garzoni, Istoria della republica di Venezia in tempo della sacra lega etc. (Venezia 1712) I, 461 приликом ратног похода 1694 у покрајини Требињу описује „ponte di più archi, che solo concede il passo all'altra riva" са утврђеном стражарском кулом, као и оближњи „monistero de'calogeri, fabbricato in un'erta collina della stessa linea, cinto di mura quadruplicate e d'ogn' intorno da grossa e perfetta palificata." Манастир заједно са кулом на мосту био је освојен од млетачке војске под кавaљером Јованом Буровићем и порушен по наређењу провидура Marcello, да се Турци не би опет утврдили. Овај манастир није се налазио тамо где стоји садашњи град Требиње, него низводно, испод турског моста. То је манастир Богородице у Тврдошу, претходник садашњег манастира Дужи; после порушења калуђери основаше крајем 17 стол. садашњи манастир Савину код Херцеговог (упор. архимандрит Нићифор Дучић, Књижевни радови I, 1 сл., 27 сл.).

[93] Патарени одбацише сасвим штовање светаца, исто тако и све слике. „Sanctorum venerandas reliquias derident et dampnant... Venerationem sanctorum, que in ecclesia per fideles fit, dampnant et derident dicentes, quod solus deus sit adorandus et colendus." Спис кардинала Јована de Turrecremata састављен 1461 против босанских патарена, саопштен је од Рачкога из ватиканског кодекса 974, Старине, Југослав. академије, св. XIV (1882), 13.

цркве позната су (34) по једном документу из 1244.[94] Северозападне области земље припадаху дуго време Хрватској, под Бискупијом загребачком. Очуван је попис цркава у тамошњим трима окрузима Дубици, Сани и Врбасу из год. 1334. Из тога дознајемо да се у области на Сани једно место са једном ecclesia S. Crucis звало P o d c r i s i e (Подкрижје, „sub cruce"). У попису садашњих места Босне нема имена са Свети, Сут- и слично.[95] Остатак хришћанске номенклатуре, могла би, према далматинским облицима имена, о којима је горе расправљано, бити можда С т о м о р и н а (од света Марина?) у срезу сарајевском. Овде треба у сваком случају убројити В а р в а р а (од S. B a r b a r a) у Срезу прозорском и М а р и н а Г л а в а (caput sc. collis Mariae) у Срезу Доње Тузле. Рушевина тврђаве П а в л о в а ц код Праче не назива се тако по св. Павлу, него по истакнутом босанском династи Павлу Раденовићу († 1415).[96] Ни име села Б л а ж у Вишеградском срезу не може се убрајати међу имена места црквеног порекла; Блаж је додуше у Хрватској обичан облик за Blasius, али се у Босни, као што се из листина у Monumenta од Миклошића може видети, ипак говорило Власиј (Власин дан, Власини светци), као што и још данас у Дубровнику Влахо.

У Србији носе имена светаца само мали манастири, као напр. Свети Роман код Алексинца, Петковица (од св. Петке) у Срезу поцерском или Никоља испод Каблара, затим осамљене цркве и капеле, као и места, где је једном постојала црквица, код извора, на врховима брда, испред теснаца (као што је познати прелаз Свети Никола на Балкану између Пирота и Видина). Насељена места са именима црквеног порекла су ретка; села са потпуним именима светаца (Свети-) чак сасвим недостају. Велики манастири (35) српских земаља познати су под именима оближњих потока, река и села, као Студеница, Милешева, Морача, Грачаница, Дечани (управо Дѣдьчани), Бањска, Раваница,[97] Ресава. Од деспота Стевана Лазаревића 1407 подигнути манастир св. Тројице на реци Ресави зове се већ у српским аналима 15 столећа М а н а с и ј а, али објашњење овог имена недостаје.[98] Уосталом и један део атоских манастира означен је топским именима (Хиландар, Ватопед, Ксеропотаму итд.), док други задржавају своја црквена имена (као Св. Павле, Пандократор). Исто су тако и у нашим земљама црквена имена чувених опатија Klosterneuburg-a, Melk-a, Göttweih-a и

---

[94] Theiner, Mon. slav. I, 298. Упор. Jireček, Handelsstrassen 30—31.

[95] Упор. Статистика места и становништва Босне и Херцеговине, Сарајево 1886. Blau, Reisen in Bosnien und der Hercegovina, Berlin 1877, стр. 219 има парохију Криж код Бихаћа: у поменутом попису места она није наведена, али се на картама налази код града црква Крижово.

[96] О овој тврђави упор. Jireček, Handelsstrassen und Bergwerke, 38, 85.

[97] Из манастира Раванице у долини Мораве, који још постоји са црквом Вазнесења Господњег а саградио га је 1380-1381 кнез Лазар († 1389), пренето је крајем 17 стол. за време тадашњег аустриско-турског рата тело Лазарево у манастир Врдник у Фрушкој Гори, који се сада уопште назива Раваница.

[98] О томе Иларион Руварац у београдском археолошком часопису „Старинар" VI (1889), 44. Упор. месно име Manassia и у Влашкој. Свакако од личног имена Manasses, али ближа веза остаје нејасна.

др. изван њихове околине мало позната, док је манастир Sanct Gallen у Швајцарској дао своје име и граду и кантону. Ове разлике стоје у вези са локалним приликама, нарочито са околношћу да ли је локалитет већ пре оснивања манастира био по неком уобичајеном поузданом имену опште познат или не.

Из средњевековних споменика у Србији је позната само једна тврђава са именом светитеља. То је град св. Прокопија, град светаго Прокопиа, у којем је 1395 Еугенија (Милица), удовица кнеза Лазара, са својим синовима Стефаном и Вуком манастиру св. Пантелејмона (Русикон) на Атосу поклонила кућу.[99] Тај град је данашња варошица Прокупље на доњој Топлици на излазу из теснаца ове речице у нишку котлину, Procopia код Dlugosz-a (1444), Prochupie Дубровчана који су овде имали своју колонију у 16 и 17 веку, често (36) спомињану у путописима, јер је овуда водио пут из Цариграда преко Ниша за Далмацију.[100] О обнови неке цркве великог мученика Прокопија у Прокупљу 1734 сачувала се опширна белешка. Сада је порекло имена толико заборављено, да становници мисле да Прокупље потиче од глагола прокопавати од тобожње провале речице Топлице.[101] Египатски мученик св. Прокопије (Procopius) из времена Диоклецијана био је у Средњем веку патрон главног града ове области Ниша, римског Naissus-a. Његове мошти биле су 1072 од Мађара из Ниша одвучене у цркву св. Димитрија на развалинама Сирмиума приликом инвазије у византиско царство, али их 1162 поново одатле натраг донесе цар Мануело Комнин.[102] Једна „ecclesia beati et gloriosissimi magni martyris Procopii de Niso" спомиње се 1203 у кореспонденцији између бугарског цара Калојана и папе Инокентија III. Та црква не постоји више; саборна црква у Нишу била је пре српског заузимања 1877 посвећена арханђелима Михаилу и Гаврилу.[103]

Из једног насеља око цркве развила се Митровица, сада задња железничка станица од Солуна према Новом Пазару. Црква св. Димитрија под тврђавом Звечан доказ је далеког утицаја обожавања солунског градског заштитника све до ових далеких земаља у залеђу; њу спомиње краљ Стефан Урош II Милутин (1282—1321):(37) „И црькьвь светаго Дьмитриꙗ подь Звечаньмь".[104] У дубровачким „Lamenta de foris 1446" f. 249 жали се Giuichus Braissich, да је покраден in „Sclauonia in Sassi" од његова одбеглог слуге; сведок Radach Iffcouich чуо

---

[99] Гласник бившег Срп. ученог друштва, св. 24. 273.

[100] Дубровачка писма отуда у Споменику XI, 91-95. Procupie описује и барски надбискуп Marino Bizzi 1610, чији је извештај о путу издао Рачки, Старине XX, 123—124.

[101] Белешка из 1734 у Гласнику 49, 11 поновљена код Милићевића, Краљевина Србија 378-379. О народној етимологији исти 376 и Ризнић у Старинару II, 126. — Милићевић, Краљевина Србија 179 назива рушевину неке тврђаве код Пирота Атанас, од Св. Атанаса, иначе из историских споменика непознату.

[102] Kinnamos ed. Bonn. 227. Упор. Додатак III.

[103] Theiner, Mon. Slavorum I, 29. О садашњим црквама Ниша Милићевић, Краљевина Србија 103 сл.

[104] У Јагићевом издању, Светостефански хрисовуљ, Беч 1890, стр. 9. У Споменику Кр. срп. академије IV, 3; на и. м. 15 Љ. Ковачевић указа на Митровицу.

је о томе у самом месту, кад се са својим господаром Ziuan Serceuich вратио „de Dimitrouç, videlicet de nundinis". Дакле тада се место звало Димитровци и имало је годишње сајмове.

У дубровачким књигама спомињу се неколики српски манастири као станице трговачких каравана, нарочито они који се налазе на Лиму, манастир св. Петра на Лиму основан од кнеза Мирослава крајем 12 столећа, ecclesia S. Petri de Limo (1405—1408), затим S. Nicolaus de Limo, или седиште епископа на доњем Лиму („contrata S. Nicolai de Bagna partium Bossine", Diversa 1395; Bagna ad ecclesiam S. Nicolai prope Lim, Diversa 1401) или на средњем Лиму доцнији Никољ-Пазар, сада Никољац код Бијелог Поља.[105] И српски епископ зетски означује се по седишту у манастиру на Превлаци на јужној обали Которског Залива, као episcopus Sancti Michaelis.[106]

Из таквог епископског седишта развила се данашња општина Ариље у Округу ужичком близу ставова Рзава и Моравице, средиште среза, са великом старом црквом, чији је празник „Ариљев дан" 15 маја.[107] Име је интересантна потврда за средњевековно кретање култа светаца на Полуострву. Св. Ахилеј, епископ Ларисе у Тесалији за време цара Константина Великог, бејаше заштитник тесалског главног града. Бугарски цар Самуило после освојења Ларисе донео је око 983 тело (38) свеца у своју земљу и саградио му цркву на једном од острва у Преспанском Језеру, које острво још и данас носи име Ахил. Због великог утицаја аутокефалне цркве охридске раширило се по околним земљама штовање св. Achileus-a, слов. Ахилиј, доцније називаног Архилиј, не само у епископијама Македоније,[108] него такође у северним српским планинским земљама, где је епископ Раса (у области Рашкој код Новог Пазара) у 11—13 столећу био подређен архиепископу у Охриду. Од епископија које је у Србији основао први аутокефални српски архиепископ, св. Сава, отприлике око 1220, једна се налазила у области Моравицама (плур., оу Моравицахь) код „цркве св. оца Архилија", „вь храмѣ светаго отьца Архилиıа".[109] По Милићевићу показује се сада у ариљској цркви гроб тесалског светитеља, који је према томе, ми не знамо када, изгледа био пренет из језерске тврђаве преспанске у извориште Западне Мораве. Празнични дан

---

[105] О Никољ-Пазару упор. Новаковић у београдској „Годишњици" IV, 322 с.

[106] Упор. Handelsstrassen und Bergwerke, 21, напом. 57. Тамо наведена места могао бих сада повећати још неколиким доказима.

[107] Упор. Kanitz, Serbien (Leipzig 1868) 142. Милићевић, Кнежевина Србија 587—590.

[108] По цркви или манастиру св. Ахилија или Архилија имало је у XIV стол. име место Архиљевица, које данас више не постоји, у области Жеглигово у североисточној Македонији (Mon. serb. 143, 191).

[109] Најновије издање српских анала од Љ. Стојановића, Гласник Срп. учен. друштва, св. 53 (1883), 35, 47. По љубазном саопштењу госп. проф. д-р Ђ. С. Ђорђевића у Београду у Синаксару из 1330, својевремено описаном од Јанка Шафарика и Ламанског (Код. број 53 Кр. срп. академије) није нити код Ахилеја (Ахилиıє, вь Ларьсѣ f. 223 v.) нити код Прокопија (f. 267 v.) ништа напоменуто о судбини њихових мошти.

светитеља у Ариљу је исти који се једном славио у Тесалији и који је назначен у грчким минејима. Седиште епископа ариљског, пренето у близину Ужице пре 1650, постојало је до отприлике после 1738, када је спојено са старом митрополијом мачванском, сада са седиштем у Шапцу на Сави[110]. Епископи су се потписивали у Средњем веку као епископи Моравице (моравичькии), као напр. у листини манастира Бањске, из почетка 14 столећа, али је постепено превладало име цркве (39) седишта епископског; 1433 назива се митрополит кир Марко у једној листини „митрополит ахилски", даље, ниже, двапут „арилски".[111] 16 јула 1405 обавезао се Влах Kerach Millosseuich "de cathono Malleseuaz" Дубровчанину ser Bencho de Gondola „et sociis mercatoribus, euntibus in societate ad viagium" да ће следећег дана узети 46 коњских терета (salmas) да их пренесе „usque ad locum vocatum Archilia in Morauiza partium Sclauonie", уз цену по 6 перпера од којих треба платити половину унапред, а другу половину „ad locum supradictum Archillie" (Diversa Cancellarie Дубровника 1403—1405).

У топографском детаљу старосрпских повеља називају се многобројне цркве и црквице (име светитеља често у придевском облику, напр. Ивања црьквь, Николина црьквь и слично у повељи бањској), али од имена села могла би само мало њих припадати категорији о којој се овде говори, напр. обе Ивање (ωбѣ Ивани) у натпису у Жичи око 1220 и Павље у повељи бањској, можда изведена од S. Johannes и S. Paulus.

Међу данашњим именима насељених места Србије[112] не спадају овде многа: Петка (од св. Петке, Ἁγία Παρασκευή), једно место у Срезу колубарском и друго у пожаревачком, као и село Петковача у Срезу церском, Митровица у Срезу мачванском, Остатија у Срезу моравичком, од Јефстатија, св. Eustathios-a[113], Павлица са знаменитом рушевином средњевековне цркве источно од Студенице у Срезу јошаничком, Округу крушевачком, затим имена која су образована на начин као Ариље: Јелења (св. Јелена) у Срезу косаничком, Јовање у Срезу ваљевском (40), Ивање и Мијајлица у топличком крају, Гргуре у Срезу прокупачком, Ђури Село (управо Ђурје Село) у Срезу гружанском, можда и Ћириковац код Пожаревца (од св. Kyrikos-a)[114] и чувени Варварин (по св. Варвари), познат по бици у српским ослободилачким ратовима, у Срезу темнићком близу

[110] О овим епископијама упор. Новаковић у Годишњици IX (Београд. 1887), 21 с.

[111] Збирка повеља од Љ. Стојановића, Споменик III, 35—36.

[112] Пописи места Србије: Гавриловић, Рѣчникъ географійско-статистичный Србіе, Београд 1846; Милићевић, Кнежевина Србија, Београд 1876 и исти, Краљевина Србија, Београд 1884; Бешлић, Најновији речник места у краљевини Србији, Београд 1884.

[113] Упор. за овај облик имена од 1421 често спомињано брдо Осташ код Полице на Метуји у Чешкој, по В. В. Томеку у његовој историји овога града и његова манастира (Příběhy, klaštera a města Police nad Metují, Prag 1881, 2) тако названо по св. Остах-Еустахију, заштитнику ловаца.

[114] Можда ненасељен локалитет Кырильць (Ћирильц од S. Cyrillus) спомиње се приликом описа граница у околини Призрена у једној повељи краља Стефана Драгутина. Споменик III, 11.

ставова обеју Морава. Гргуровац, Петровац и друга могу такође имати порекло од личног имена неког Гргура, Петра.[115] У Црној Гори Миоље Поље код Никшића можда је изведено од цркве св. Михаила. Шинђон у Ријечкој нахији, на Скадарском Језеру, сада насељеној само од Срба, сведочи о некадашњем албанском становништву, у вези са горе наведеним примерима из Албаније (алб. Šin Gjon Sanctus Joannes). Тачна локална истраживања на темељу повеља могла би нас научити да ли се и у неким именима, изведеним из патронимика, у основи не налазе стара имена цркава. Проф. Љубомир Стојановић из Београда упозорио ме је на везу имена Ћеклићи (поједини човек Ћеклић), једног црногорског племена у Катунској нахији, са црквом св. Ћекле. У Рјечнику Југославенске академије доказано је да је Ћекла народна преинака имена св. Текле, такође на јадранској обали добро познате, чији се култ надалеко раширио из јужне Мале Азије.[116] Као (41) већина имена брдских племена данашње кнежевине Црне Горе, тако се и ово име Ћеклићи може пратити до у Средњи век; у „Diversa" Дубровачког архива спомиње се 1381 „Boychus Iuanouich Teclich de Ledenice super Catharum", исто тако и у нотарским књигама которским 1431 сл. људи „de villa Tiecliti," „de catuno Tiecliti, de Tieclitis, de Tiechlichi".

Средњевековна Македонија састоји се из две области нешто различитог развитка, из увек византиског приморја између Солуна и Сера, и из залеђа које је од 7 стол. било заузето од Словена, али које је додуше такође у 11—14 стол. већим делом било под утицајем Грка или сасвим у њиховој власти. У именима места Македоније запажа се упадљива супротност према северним земљама, Босни, Србији и Бугарској. Колико у средњевековним изворима, толико у извештајима о садашњим насељима, насељена места са именима светаца нису реткост, али су чешћа ближе обали неголи у унутрашњости. У трима повељама, којима је цар Василије II потврдио после 1018 права охридског ἀρχιεπίσκοπος Βουλγαρίας, не појављују се додуше имена овакве врсте, али ови документи, тако значајни за средњевековну географију, набрајају само велике тврђаве и градове, а никако седишта појединих κληρικοί или πάροικοι епископија.[117] Доцније налазе се имена села по

---

[115] Бању Аранђеловац, средиште Среза јасеничког, у планинама северозападно од Крагујевца, треба искључити из ових примера; место се звало Врбица и било му је декретом од 1 августа 1859 дато друго име од кнеза Милоша, који је подигао Аранђелову цркву од камена. Према томе име је сасвим скорашње. Милићевић, Кнежевина Србија 293—294.

[116] О легенди св. Текле и њеној историској основи упор. Ramsay, The church in the Roman empire before A. D. 170 (London 1893) 375 с. Старословенски превод (хрват. рецензије) легенде очувао се у једном фрагменту отприлике 13 стол. у глагољичком спису (Šafařík, Památky hlaholského písemnictví. Prag 1853, 58—61). Код Дубровника 1253 црьквь свѣте Тькьле Mon. serb. 38 = 1399 црква св. Текле код Громаче између Дубровника и Сланога. У Спичу код Бара бејаше у 17 стол. црква S. Theclae, „aeque catholicis atque schismaticis communis," Farlati, Illyricum sacrum VII, 13 B, 141 B. У шематизму грчко-ориенталске дијецезе которске 1896, стр. 28 наведена је у Папанима, селу спичке области, црква св. Текле.

[117] Текстови ових повеља цара Василија II сада су најприступачнији у расправи Гелцера, Byz. Zeitschrift II, 42 с. Црквеног порекла је само "Ασπρη 'Εκκλησία

именима светаца не само у византиским повељама Атоса и манастира код Сера,[118] него и у документима (42) из унутрашњости земље, напр. у повељама цара Стефана Душана за манастир Трескавец код Прилепа два села: Свети Димитрије и Света Варвара.[119] Исто као у Грчкој и Малој Азији, овакви су називи многобројни на обали; тако се зваше садашњи Залив Касандра, Залив Торонски у Старом веку, између два западна полуострва Халкидике, а у Средњем веку Залив Ἅγιος Μάμας „culfus de Aiamania in partibus Salonichi" једне млетачке листине из 1278,[120] по једном селу и сада називаном Hagios Mamas близу рушевина старога Олинта. Што се тиче данашњих имена[121] места, постоји место Hagia Anastasia код Зихне, Christos код Сера, Тројица на истом месту, Hagios Vasilios код Солуна и друга. И Alistrati између Сера и Драме носи име по цркви св. Eustratios-а управо Ai-Strati.[122] У унутрашњости има цео низ имена не безначајних села потпуни тип имена светаца, без изостављања Свети[122]: Свети Тодор код Битоља и Флорине, Света Петка у казама Скопља, Паланке, Битоља, Демир-Хисара (Валовишта), Свети Никола код Штипа, Свети Илија код Водена, Свети Спас у Кази охридској, Света Недеља у близини Касторије (Костур), Свети Врач (једн. за множину Врачи-еве, или управо за дуал — ча: „свети лекари", Кузман и Дамјан) код Мелника, Кичева, Костура и друга. Овде спада име села које у Србији недостаје, а у Македонији се често понавља Богородица или Богројца код Солуна, у Кази ђевђелиској, код Петрича, у области Пијанец. Већ смо споменули Аил, сада шест кућа са рушевинама (43) некадашњег манастира св. Ахилија на острву у Преспанском Језеру[123]. У близини леже села Герман и Асамати, свакако једном св. Германа и τῶν Ἁγίων Ἀσομάτων. Слична имена са изостављањем епитета „свети" јесу Варвара у Тетову, Климентово и Спасје код Охрида, Панталеј у Кази кочанској, Марино Поле код Демир-Хисара и друга. Али сва споменута места су само сеоске општине. Тврђава и вароши са именима ове врсте нема у Македонији, сем Christopolis (слов. Крстопол), како се у Средњем веку звала садашња Кавала, стари македонски Neapolis; име се може читати већ у старијим Notitiae episcopatuum.

у Епископији београдској на Дунаву, словенски дакле Бела Црква позната под овим или у турском преводу као Ak-klissi још у 16 стол., садашња Паланка (Хасан-Пашина П.), 6 сати јужно од Смедерева. Упор. Jireček, Heerstrasse von Belgrad nach Constantinopel 77, 124. „Büjück- или Велика Паланка, иначе Аклиса, то јест Бела Црква названа", 1578 у Дневнику Стефана Герлаха, Франкфурт 1674, стр. 526.

[118] Упор. P. N. Papageorgiu у Byz. Zeitschrift III, 295, 298 с.

[119] Повеље у Гласнику, св. XI, 134; XIII, 371.

[120] Tafel и Thomas III, 268, упор. 216, 242.

[121] Пописи имена села у Македонији у руским Матеріялы для изученія Болгаріи, штампано у Букурешту за рата 1877, III део, 5 свеска, у разним расправама у „Сборнику" Бугар. министарства просвете, св. IV, X—XII и у „Периодическо списание", Бугарског књижевног друштва у Софији. Мање је поуздана брошура „Ethnographie de la Macédoine (Philippopel 1881), чији пописи имена очито потичу из пореских спискова и у гласовима одају често турски утицај.

[122] Papageorgiu н. д. 246, нап. 2. Упор. горе стр. 12 Alianastasis.

[123] О овом острву упор. Hahn, Reise durch die Gebiete des Drin und Vardar 242 и неког безименог у Сборнику Бугар. министарства просвете IV, 39.

У Бугарској је стање исто као у Србији. Ипак нема за никакву област на Полуострву толико мало средњевековних вести као за западну Бугарску, због малог броја досада нађених домаћих повеља Најмање је позната средњевековна географија предела између Тимока и Јантре. Знамо да је цар Јован Цимиск утврђени Дръстер (Durostorum Римљана, сада Силистрија) назвао **Theodoropolis** у част св. Теодора после освојења 971: „τό τε Δορύστολον Θεοδωρούπολιν ἐπ' ὀνόματι τοῦ στρατηλάτου καὶ μάρτυρος Θεοδώρου μετονομάσας“ (Leo Diaconus l. IX, cap. 12). Ипак се име није одржало, а можда и није никада дошло до стварне важности. О многим тврђавама Хемус-а имамо обилата обавештења у песми Мануела Филеса (око 1305) у славу протостратора Михаила Главаса.[124] У њој се јавља у пределу Котела (турски Казан) τὸ Θεοφυλάκτου sc. ἄστυ (ст. 215), управо **тврђава св. Теофилактоса**, пре неголи Σωτῆρος πόλις (ст. 223), чији положај треба тражити код села **Сотир** на улазу у једну од балканских долина источно од Сливена. У повељи цара Јована Шишмана 1378 манастиру св. Јована Рилског спомиње се село (44) **Варвара** (од св. Барбара), које више не постоји, поред места Svętyj Ilia, Sv. Georgij, Sv. Arhangel, свакако са капелама ових светитеља[125]. Најјужнији од трију великих рукаваца делте Дунава, данашњи рукавац св. Ђорђа, означен је већ на италијанским поморским картама 14—15 столећа као Sancti Georgii или San Zorzi, без сумње по цркви са малим насељем.[126]

У садашњој Бугарској[127] имена са **свети** готово су сва једино имена манастира и цркава, ближе означена обично још са придевом имена места, као код Софије манастири Свети Никола Сеславски, Свети Георги Кремиковски итд.,[128] или имена капела („параклис“), рушевина цркава „черковишта“ и „оброчишта“ (светих места, обично означених само крстом од камена) у околини градова и тржиштима. Од имена села која су очито црквеног порекла, спомена су вредна **Герман** (са манастиром и рушевином града) на Искру код Софије,[129] (45) **Ели-**

---

[124] Види додатак I.

[125] О топографским подацима ове повеље упор. Jireček, Cesty po Bulharsku 469.

[126] Упор. преглед места на обалама Понта која се спомињу у поморским картама код Tafel, Constantinus Porphirogenitus de provinciis, Tübingen 1846, 37—41.

[127] О званичној литератури са списковима насељених места земље упор. Jireček, Fürstenthum Bulgarien, стр. 45 и М. К. Сарафов у „Периодическо списание“ Књижевног друштва у Софији, књ. VIII (св. 41—42, 1893), 709 сс., који упозорава на многобројне празнине и недостатке ових статистичких публикација.

[128] 25 малих манастира код Софије в. Jireček, Cesty po Bulharsku, 12.

[129] Св. Германа славе сељаци код Софије, као што ми је потврдио проф. Милетич, 12 маја, као заштитника нарочито од града (градобитнина). Acta sanctorum, Mai III имају за овај дан цариградског патријарха Германа (715—730) и игумана Германа, оснивача манастира Косинице код Сера, чије се доба тешко може одредити по легенди тамо саопштеној. Архиепископ Теофилакт примећује у легенди мученика из Тибериополиса (Migne vol. 126, col. 201), да се под кнезом Борисом у Бугарској појавио св. Герман: ἐφάνη μὲν ὁ ἅγιος Γερμανὸς ἐπὶ τῆς Βουλγαρικῆς χώρας; да су затим следиле појаве поменутих мученика Јулијанског времена. При томе се једва може помишљати на галске и италијанске свете Германе 5 и 6 стол., али лично име Герман бејаше у 6 стол. под Јустинијаном (Герман бејаше и један од нећака царевих) и Маурицијем у овим земљама врло често. С овим нема никакве везе Германеја, родно место Велизарево, сада топлица Сапаревска Бања на реци Џермену,

сејна (sc. черква)[130] и Роман код Враце, други Роман код Трнова, насељен од Турака, затим Тројица, турски Туруџа између Шумена и Преслава, још код Нибура 1767 „Sfetta Troiza", са црквом у пећини, какве нису ретке у области Понта, Сава код Новосела (округ Варна), Богослов (Свети Иван Б. = Ἅγιος Ἰωάννης Θεολόγος) и Илија код Ћустендила, Варвара (св. Барбара) у срезу Татар-Пазарџик, Сотир код Пловдива, Панаја (Παναγία) код Станимаке.[131] Овде спада и Марнópоле, у 17 стол. богомилска колонија Марианополи или Маринополци делимично преведена на римски обред, на јужној страни Трнова, сада предграђе овог града.[132] На многобројнија оваква имена наилази се у области Родопа, која је увек била више под утицајем Византинаца. Турско село Устина на северној ивици планине у близини рушевине неког града назива се код Кантакузина (l. III, cap. 66) Ἁγία Ἰουστίνα, тада једна од девет главних тврђава покрајине Пловдива и Стенимахоса.[133] Кантакузин спомиње и у унутрашњости Родопа у области Μερόπη у горњој долини Арде тврђаву Ἁγία Εἰρήνη. И тврђава Ἐφραίμ у Акрополита, „château l'Efraim" у Villehardouin-a на доњој Арди, можда код данашњега Ewremköi-a, имађаше име очито од св. Ефрема (46) (Сирца, 28 јануар).[134] При томе треба одмах споменути Реку св. Ђорђа, τοῦ ἁγίου Γεωργίου ῥυάκιον код Проватона источно од Једрена, познату из грчко-бугарске ратне историје 8 столећа код Теофана.[135] Поједина села Кнежевине Бугарске са потпуним именима светаца могу се наћи у околини Бургаског Залива у близини тамошњих прастарих грчких приморских градова: Свети Никола или Аи-Никола (Ἅγιος Νικολάος) код Созополиса и Хагиос Власиос (турски Küčük-Monastir) код Месембрије, назван тако по манастиру, који се у повељама спомиње у 14 веку.[136] Овоме се придружују Хагиа Ана, приста-

(Arch. epigr. Mitth. X 71; Fürstenthum Bulgarien 487), по Томашеку у вези санскр. garma, perz. garm, врео, врућ.

[130] Црква св. Елисеја постојала је напр. у долини Брегалнице у селу Дрѣвѣно (сь црьквою светаго Елисеѣ, повеља 1347, Гласник 27, 290).

[131] Црквеног су порекла свакако и Монастир, Монастириште (рушевина манастира), Черква, Черковња, који се често јављају, затим Поповјане (код Самокова), Протопопинци (Белграчик), Ђаково (Дупница), Калугерово, Метохија. — Новијег датума од 1878 су многа: Александрово, Николајево, Борисово или Климентово (пре Капакли код Варне), Цар Петрово и Цар Шишманово (код Куле), све модерна преиначена имена, за историска истраживања безначајна.

[132] Многобројни подаци код о. Еусебија Ферменџина, Acta Bulgariae ecclesiastica (Monum. spect. historiam Slavorum merid. XVIII), Zagreb 1887.

[133] Отпадање *ј* у почетном гласу је старо; у слов. хроникама понекад Устиниан место Јустиниан. Упор. бугар. áбълка, áгне, áсен за јабълка, јагне, јасен (Fraxinus).

[134] После путовања по северној страни планине Родопе 1883 опширно сам обрадио средњевековну географију ове области бугарски у „Периодическо списание", књ. III св. X, стр. 14—30, исто тако у Cesty po Bulharsku 281—293, главне ствари и у Fürstenthum Bulgarien 441—443.

[135] Theophanes ed. De Boor I, 467.

[136] Acta patriarchatus II, 37. Упор. Arch-epigr. Mittheilungen X, 173—177 са подацима, које сам сакупио у Месембрији 1883. Добре слике старих црквених грађевина града изашле су у једној расправи браће Шкорпил, Сборник Бугар. министарства просвете III (1890), поред неколиких планова грађевина и самог града Месембрије.

ниште код Месембрије, и имена стеновитих острва код Созополиса: Кирикос, Хагиос Јаннис, Хагиос Петрос, на којима су се налазили у Средњем веку манастири, исто тако познати из повеља.

У самим мухамедонизованим областима живе даље трагови хришћанског Средњег века, не само у Албанији, него и на Истоку. Група кућа у области Бабек у Родопи насељеној од муслиманских Бугара на бугарско-турској граници између Татар-Пазарџика и долине Месте зове се Света Петка[137]. Турско село у Кази Ђумурџинској у приморју јужно од Родопе носи име Ајазма (Ἁγίασμα, свети извор).[138]

Ово потсећа на даље постојање средњевековних византиских имена места ове врсте код Татара на Криму:(47) рт Ајабурун (Cavo de Lagia, Laya у Средњем веку, од Ἁγία), брдо Ај-Петра, хрид Ај-Влас (Ἅγιος Βλάσιος), рт Ај-Тодор (Cavo Santi Todari, San Todaro на старим талијанским поморским картама) итд.[139] Код средњевековних Грка на Криму потиче име Θεόδωροι за брдску тврђаву Мангуп,[140] највероватније по цркви обају св. Теодора, Стратилата и Тирона, мученика из Еухаите на Понту.

II

ПРЕНОШЕЊЕ ИМЕНА МЕСТА ПРЕКО ЛЕГЕНДИ СВЕТАЦА

Утицај хагиографске литературе. Сирски Росаф легенде св. Срђа као тврђава код Скадра. Св. Терапон из Сардеса у Сердици (Срѣдец) и лидиски Хермос као река Јерма у планинском крају Трна између Софије и Ниша. Локализовање св. Петке (Параскеве) из околине Цариграда у Трну. Македонски Серез као Еухаита, град обају св. Теодора. Средњевековни Велбужд и садашњи Ћустендил као Colossae. Tiberiopolis, идентификован са Струмицом, Великом и Варном. Друге сличности између Мале Азије и балканских земаља. Распростирање имена из топографије Цариграда и околине. Преношење имена колонизацијом византиских заробљеника у дунавску Бугарску.

Биографије мученика и светаца спадаху у Средњем веку међу списе који су се најревносније читали колико на Истоку толико и на Западу. Легендска лектира оставила је неколико трагова и у топографској номенклатури. Често је градска црква носила име свеца који је, истина, живео у далеким земљама, али је као заштитник града у току времена остао са историјом места нераздвојно везан. Понекад су се у катедрали чувале и показивале и његове мошти, које су га још више приближиле народу. Чак и интелигентнијим главама становника који су мање путовали и мање читали није изгледало бесмислено да пренесу у свој град и своју област и позорницу историје живота штованог локалног патрона са именима места (48)

[137] Опис Бабека од Хр. П. Константинова у Сборнику Бугар. министарства просвете IX, 730.

[138] Периодическо списание, св. VII, 129. Грчко село Ἁγίασμα постоји код Еноса, Δελτίον Истор. друштва II, 83.

[139] W. Tomaschek, Die Goten in Taurien, Wien 1881, 70 с.

[140] О Мангупу Томашек н. д. 51—56.

из описа његова живота. Услед тога јављају се на Балканском Полуострву неколики називи места који потичу из Мале Азије и Сирије. Али њихово књижевно, практичном животу страно порекло, допринело је да та имена нису никада могла ухватити чврста корена. Стога се трагови таквих промена имена могу приметити једино у црквеним споменицима. У правним, световним повељама на њих се не наилази.

1. *Сирски Росаф легенде св. Срђа као тврђава Скадра (Scodra)*

Српски краљ Стефан Првовенчани описује у биографији свога оца, великог жупана Стефана Немање, састављеној око 1215, његова освајања приликом продирања Срба на византиску територију после смрти цара Мануила Комнина (1180). Међу градовима Диоклитије наводи он при томе „град Росаф, назван Скьдьр", римска Scodra (у Средњем веку Scutarum, прид. Scutarensis, у 13 ст. и Scodrinensis) и садашња Skodra Албанаца, српски Скадар, италијански Scutari (Росафь градь рекомыи Скьдьрь, cap. VII, ed. Šafařík). Исто име за град Скадар јавља се у историји о освајању града од Турака 1478, састављеној од Марина Барлеција, домаћег свештеника. Овај албански аутор ставља утемељење града у времена Александра Великог и после неколиких напомена о римском времену и о тамном Средњем веку, доноси ову белешку: „Verum nuper ad manus nostras fragmenta quaedam verius quam annales pervenerunt, quae instaurationem potius urbis huius, quam aedificationem ad attavorum nostrorum memoriam referant. In his enim vernacula lingua scriptum est, Rosam quendam cum Pha sorore sua primos fundatores urbis Scodrae fuisse, unde eius arx Rosapha appellabatur. Qui diu feliciter quieteque regnaverunt". Наследник ових лица, исконструисаних на прост начин од народне етимологије помоћу раздвајања имена тврђаве, имао је бити „Nemagnanus quidam imperator", Србин Немања[141]. (49) Путници 19 столећа, Буе, др Јос. Милер, Хан, Гопчевић и други, сви такође познају име Росафа, делом као тврђаву Скадра, делом као стеновите брежуљке, на којима је иста саграђена.[142]

На порекло имена најпре је упозорио за критичку оцену српских историских извора толико заслужни Иларион Руварац у својим прилозима издатим 1881 за објашњење ових извора;[143] име Росаф

[141] Marini Barletii Scodrensis sacerdotis de Scodrensi obsidione et expugnatione, штампано код Lonicerus, Chron. Turc. (Frankfurt 1578) III, 235.

[142] Château de Rosapha: Boué, La Turquie d'Europe (1840) I, 580, исто тако Recueil d'itinéraires dans la Turquie d'Europe (Vienne 1854) II, 168. Dr. Jos. Müller, Albanien, Rumelien und die österreichisch-montenegrinische Grenze (Prag 1844), 48: die Citadelle „auf einem 372 Wiener Fuss über dem Spiegel Bojana sich erhebenden nackten Kalkfelsen Rosafa." Hahn, Albanesische Studien (Wien 1853) I, 94: „eine felsige Hügelreihe, welche Rosafa genannt wird und deren westlicher Gipfel die Citadelle der Stadt trägt;" исто тако „Rosafahügel", стр. 95, 97, 137—138. Spiridion Gopčević, Oberalbanien und seine Liga (Leipzig 1881), 69: „Rosafa, so heisst der Berg, der das Castell trägt".

[143] Гласник Српског ученог друштва, св. 49 (1881) 39—41.

потиче од легенде мученика Сергија и Бакха (празник 7 октобра) којима је био посвећен велики манастир на Бојани близу испод Скадра, и није ништа друго него сирски град Росафа, назван и Sergiopolis, позорница легенде о Срђу.

Ова Росафа (сир. Ruṣâfa) лежала је десно од Еуфрата, источно од Апамеје и северно од Палмире, готово на ивици пустиње. Име се јавља, са различитом вокализацијом почетнога слога, већ код Птолемеја, на Tabula Peutingeriana и у Notitia dignitatum. Свoју чувенсст град треба да захвали мученицима Сергију и Бакху из времена цара Максимина. Град, у легенди назван φρούριον или πόλις Ῥωσαφῶν, у латинским текстовима Ruzaphata,[144] неко време се звао и Sergiupolis и бејаше у 6 столећу митрополија са четири до пет епископија. Георг са Кипра, савременик цара Маурицијa наводи Σεργιούπολις ἤτοι Ἀναστασιούπολις, ἡ σήμερον Ῥατταφὰ, ἔνθα ἐμαρτύρησεν ὁ ἅγιος Σέργιος. Врхунац (50) штовања овог светитеља бејаше крај 6 столећа. Персиски краљ Хосроес II вратио је по свом устоличењу (591) трофеје које је некад Хосроес I за време Јустинијана дао донети из цркве св. Сергија и показао је према свецу уопште велико поштовање. Еуагрије и Теофилакт Симоката износе многе чудновате појединости о побожности овога краљевскога обожаваоца ватре према сириском мученику.

Култ светаца Сергија и Бакха ширио се из Сирије далеко на Запад. У Цариграду је цар Јустинијан сазидао цркву ових светаца, једну интересантну грађевину која још постоји као џамија Кучук Аја Софија. По освајању источноготског царства од стране Византинаца ширио се овај култ у Италији, где се напр. у Напуљу на једном острву пристаништа налазила црква ових мученика, и у Далмацији. У дијецези барског надбискупа био је већ у писму папе Александра II, 1067, на надбискупа Петра међу локалним празницима именован празник „Sanctorum Sergii et Bachi“. У самом Скадру, чија је катедрала у тврђави била посвећена св. Стевану, није позната ниједна црква ових светаца. Напротив био је чувен „monasterium sanctorum martyrum Sergii et Bachi“ на Бојани испод Скадра. Спомињан је већ често у спису такозваног Попа Дукљанина као гробница и прибежиште српских приморских кнежева и краљева 11 и 12 века, али и без најмање прибелешке о старости и историји оснивања овог манастира. Апокрифна Vita Justiniani, од неког тобожњег Теофила, први пут је цитирана код Николе Alemanni (1624) у напоменама уз издање Прокопијевих Anecdota, а издао је поново откривену тек 1883 James Bryce; она је компилована око 1601-1604 у Далмацији од неког Словена који је говорио икавски користећи текстове Прокопија, Комеса Марцелина и Дукљанина. Вита приписује градњу ове „цркве“ (ecclesiam in Illyrico sub Scodrensi urbe supra Barbenam fluvium Sergio et Bacho martyribus extructam) Јустинијану у његовим младим годинама, још под царем Јустином I.

---

[144] Migne, Patrologia graeca, св. 115, стр. 1026—1030. Acta sanctorum, Oct. III (Antwerpen 1770), стр. 868 E „in castrum nomine Ruzafatam.“

[145] Georgius Cyprius, стр. 45 изд. Гелцер. Упор. Гелцерове опширне напомене, на и. м. стр. 151 (и предговор. стр. XVI).

Писац овог списа дакле није више знао да је ово био манастир а не (51) само црква.[146] Значај манастира св. Срђа на Бојани, обновљеног од српског краља Стефана Уроша II Милутина (1282—1321) и његове мајке Јелене, добро је познат из трговачке и ратне историје ових крајева у 13-15 столећу као речног пристаништа за Скадар и као полазне тачке каравanских путева за унутрашњост. Опатија је опустела кад је била освојена од Турака. Рушевина велике тробродне цркве, готово подривене брзим током Бојане, стоји још на левој обали повише садашњег речног пристаништа Оботи, на турском земљишту, близу црногорске границе.[147] Исте светитеље или бар само св. Срђа сусрећемо и даље према северу. Црква Sancti Sergii de Flumine постојаше у Котору у Средњем веку. У околини постоји мала католичка црква св. Срђа у Тивту и рушевина цркве истога имена на Слијепчевом Брду код Превлаке. (52) Село Поди северно од Херцегновог[148] има српску цркву св. Срђа и Бакха, која по изградњи потиче из 14 столећа. Mons или montanea Sancti Sergii са капелом стршаше над Дубровником; од 13 стол. често се спомиње. Брдо на којем данас стоји тврђава Империјал, саграђена у Наполеоновим временима, данас се још увек назива Срђ. Мала капела св. Срђа и Бакха била ми је показана у околини Стона. У 14 стол. спомиње се испред града Корчуле „ecclesia S. Serçi extra muros."[149]

И лично име Сергије било је у источном Средоземљу много распрострањено. Уистину није никада човек овог имена био уздигнут на царски престо Цариграда, али су два Срђа била патријарси града, нарочито познати савременик цара Ираклија. Исто тако и међу папама била су 4 Срђа од 687. Познатији људи су сем тога напр. Срђ син Бакха и синовац Соломона, Сирац, војсковођа цара Јустинијана у Аф-

[146] James Bryce, Life of Justinian by Theophilus, English Historical Review, oct. 1887 и од истога„ La Vita Justiniani di Teofilo abbate" у „Archivio della R. Società Romana di Storia patria, vol. X (1887). Ово је извор, из кога је Alemanni тобожње словенско име Јустинијаново, Управда, упознао, што је већ Добровски одбацио, а које се још у Ранкеовој Weltgeschichte (1883) наводи. Поново расправља о овом спису В. Васиљев, Питање о словенском пореклу Јустинијановом, „Византійскій временникъ I (1894), 469—492 (рус.).

[147] О пристаништу Св. Срђ упор. моје „Handelsstrassen und Bergwerke" 65—66. Да је то био бенедиктински манастир, нема сумње; упор. на пр. писмо папе Урбана II 1370, којим он место почившег опата Петра поставља за „abbas monasterii Sancti Sergii ordinis Sancti Benedicti Scutarensis diocesis" бенедиктинца Марина Фрањина из острвског манастира св. Марије на Локруму код Дубровника, Theiner, Mon. Slav. I 266—267. Садашње рушевине описује Јастребов, Гласник св. 48, 366—370, као грађевину дугу 30 и широку 20 корака, без крова, у унутрашњости сасвим украшену фрескама, тобоже оријенталног типа са ћирилским натписима. Као знатне остатке усред дивљег дрвећа и биљки пузавица описује ове рушевине и Dr Bernhard Schwarz, Montenegro, 2 издање Leipzig 1888, 204—205. Старословенски евангелистар Попа Саве има према издању Срезневског, стр. 126, за 20 септембар ову ивичну глосу: а не-евнге-Серги и Вахоу, па ипак је према Јагићу, Archiv für slav. Phil. V 603, овај додатак „сасвим нов" и према томе не стоји у никаквој вези са црквама св. Срђа у јужнословенским земљама.

[148] Ђорђе Стратимировић, О прошлости и неимарству Боке Которске, Споменик Кр. срп. академије, 28 (1895), 25 с. и Mitth. der k.k. Centralkommission 1896, Heft III.

[149] О моштима и штовању св. Срђа на Западу, у Француској итд. упор. Acta Sanctorum, Oct. III 855 c.

рици,[150] и персиски тумач Срђ, поузданик Агатијин. Тек код Ане Комнине, Кинама, Кантакузина и других не јављају се више Sergii; име бејаше изашло из моде. Врло је било раширено ово име за последњих пет столећа Средњег века у Далматинском Приморју, у градовима Улцињу, Бару, Котору, Дубровнику, Задру, Рабу и Крку. Код старих грађана романског порекла можда су још традиције из римских времена могле имати утицаја на наклоност према овом имену; на римским натписима из Боке Которске, Рисна и Превлаке спомињу se многи Sergii (Sergius Firmianus, Sergius Vitellinus, Q. Sergius Rufus, госпођа Sergia и т. д.), као што су и римски грађани тамошње области припадали tribus Sergia (53). Код Словена ових земаља име се јавља у 15 столећу као патронимикон Срђевић (Sergii filius): 1403 посланик босанског краља Остоје у Дубровнику, по имену Stanichna Sergeuich, 1452 властелин из Гацког Dabisiuus Sergeuich, 1465 гласник херцега Стипана Вукчића, Радоје Срђевић.[151]

Идентификовање тврђаве на скадарском брегу са Росафом из легенде о св. Срђу и Бакху потекло је вероватно од монаха суседног манастира св. Срђа још пре освојења Немањина и пре почетка владања његова сина, великог жупана и потоњег краља Стефана, дакле пре краја 12 столећа. Краљ Стефан наводи Росаф као место познато његовим читаоцима. Облик имена упућује на грчки текст легенде; латински текстови имају облик Ruzaphata.

2. *Свети Therapon из Сардеса у Сердици и лидиски Hermos као река Јерма у планинском крају Трна*

Други пример ове врсте налази се у Софији и у оближњем планинском пределу Трна.[152] У једној од мањих средњевековних цркава бугарског главног града, у такозваној „Малој“ или „Старој Светој Петки“, која се у турско доба, пре рушења и пробијања улица најновијег новобугарског времена, налазила у кварту шпанских Јевреја, између садашње метрополије и торњасте округле цркве Güldžami, старој цркви св. Ђорђа, у данашњој Саборној улици близу Трга Светог Краља посетилац је изненађен упадљивом старином. У предворју, у које се силази дубоко око 2 м, стоји лево у једном углу старо огромно дрвено дебло, тобоже храст, напола узидано и на предњој страни јако оштећено. То је „дрво св. Терапонтија“, на коме је, каже се, овај светитељ поднео мученичку смрт. На његов празник (27 маја) правоверни (54) народ из града и околине цепа отпатке као средство за оздрављење. Сличност имена, поред неспоразума, пренела је овог светитеља овде. Св. Θεράπων је живео у лидиском Сарду, који, као што легенда за 25 мај у менологију цара Василија II каже, лежаше у доцнијој византиској θέμα τῶν Θρακησίων, која је обухватала области

[150] О овом Срђу упор. Diehl, L'Afrique byzantine (Paris 1896), 340, 344 с.
[151] Задњи у Mon. serb. од Миклошића стр. 492.
[152] На повезаност ових имена скренуо сам пажњу већ у Cesty po Bulharsku 11, 365 и Fürstenthum Bulgarien 365, 462.

некадашње Јоније, Карије и Лидије.[153] На месту где је светитељ био мучен, израстао је, према причању у истој легенди, огроман и чудотворан храст, који је у доба поменутог цара (976—1025) тобож још постојао: ἐκ δὲ τοῦ αἵματος αὐτοῦ πιοῦσα ἡ γῆ φυτὸν βαλάνου ἀπέδωκεν μέγιστον λίαν, ὅπερ μέχρι τῆς σήμερον φαίνεται, ἀείφυλλον ὄν, πᾶσαν νόσον καὶ πᾶσαν μαλακίαν τῶν προσερχομένων ἰώμενον. Старословенски читаоци легенде преместили су Сардес у Сердику, у старобугарски Срја́дец, чему је дало основа византиско провинциско име Тракезија у легенди, јер се при томе мислило на Тракију, и нађоше у својој домовини такође чудотворно дрво. Када се десило ово преношење не може се више утврдити; свакако је црква св. Петке старија од локалног култа св. Терапонта, јер би иначе сама црква била посвећена имену овог светитеља.

Истог светитеља са нарочитим утицајем његове историје на географску номенклатуру сусрећемо у оближњој планинској области Трна, северозападно од Софије. Лети год. 1883 путовао сам од Цариброда на бугарско-српској граници преко манастира св. Јована у Поганову у срески град Трн.[154] Пут води (55) кроз сликовите кланце и продоре Трнске Реке, која својом множином воде чини стварну изворишну реку Нишаве. Ја сам се свугде пропитивао за име реке и нашао сам чудновату несигурност и збрку у наводима. Ова несигурност има бесумње своју основу у неправилности речне долине која не претставља јединствен долински пут и према томе не чини целину. У најдоњем току на српском земљишту у Срезу пиротском њу зову Су́ковска Река, по селу Сукову недалеко од пута од Пирота ка Софији (Σύκοβος у епископији Софије у повељи цара Василија II); то је река Z u c c o u a Млечанина Бенедета Рамбертија 1534[155] и других путника из тог доба. У пограничном бугарском селу Држина, које лежи на реци, зове се Влашка Река́ по селу Власи, које се налази узводно у једној величанственој литици, сличној амфитеатру испод врло узаног ждрела. У Власима су ми рекли да се река зове Трнска Река́, река Трна, док су неки тврдили да се заправо зове Ниша́ва, док су други напросто рекли: ми је зовемо „та́ја река́", „ова река". Повише стеновитих клanaца, у долини Знепоља до извора важи име Голе́ма Река́. Мене је пре свега интересовало да дознам, коју везу има са именом Ј é р м а, које се појављује на карти аустриског војно-географског института и на новој руској генералштабној карти и које у но-

[153] Migne, Patrologia graeca, vol. 117, col. 475; сличан текст у Acta Sanctorum, Mai VI (Antwerpen 1688), 680—681. Доброти госп. проф. Ђ. С. Ђорђевића из Београда захвалан сам за вести о словенском преводу у Синаксару од 1330 (упор. Гласник св. 16, 34), сада кодекс Краљ. срп. академије бр. 53. Превод је сасвим тачан. Терапонт бејаше с(вѧти)тель Сардиискыѧ цркве; храст се јавља као буква: напивьши сѧ землѣ крьви ıего, дрѣво боуково велико зѣло прозѹбе, иже до н(ы)нѣшнѣго д(ь)не ıавлѣıеть сѧ присно листвьвьно сы, всѣкь недоугь исцѣливь и вьсѣк8 болѣзьнь.

[154] Упор. мој извештај о путу, Cesty po Bulharsku, стр. 357 с. и Fürstenthum Bulgarien, 458 с.

[155] Viaggi fatti da Vinetia alla Tana etc., Vinegia 1545, 115.

није време често наводе српски и бугарски писци[156]. Старији путописи не познају је; нема је такође ни Буе ни Хохштетер, који су у нашем столећу на геолошким путовањима прошли кроз ову планинску земљу. Одмах сам уочио да је име сеоском житељу непознато; познавала га је само интелигентна класа, грађани, свештеници и учитељи, али и ови с извесном несигурношћу. У Цариброду ми је рекао (56) царински чиновник господин Станишев (из Галичника у Дебру), који је добар познавалац тог краја и рођак покојног епископа Партенија из Пирота, да је име Јерма старо и да се то име чита у једном штампаном прологу у цркви св. Петке у Трну. Ово саопштење ме је упутило на један литерарни извор. Ова црква лежи у западном делу варошице Трн, названом Ба́ринци, која се варошица простире дугуљасто у узаној долини дуж реке. Ова тробродна црква је новоградња из 1856 год. на месту где се налазила стара црква, чији је план, изгледа, био сличан оном оближњем манастиру св. Рангела. Близу цркве стоји још прастар бор који је већ 1837 скренуо пажњу Буе-а; бор је и овде, као на многим местима западне Бугарске, приликом утемељења зграде вештачки усађен, као у тим крајевима ретка биљка[157]. Од старих књига сам нашао само један рукопис јеванђеља на папиру, без датума, из 16—17 столећа, српске рецензије, са акцентима и бојадисаним сликама еванђелиста, као и св. Прохора, бесумње познатог народног свеца светог Прохора Пчињског, чији манастир још стоји на реци Пчињи на турском земљишту, недалеко од тромеђе између Србије, Бугарске и Турске. На иконостасу између других светаца је с десне стране претстављен св. Терапонтиј у природној величини са дугом брадом испосника. У овој области он ужива велико поштовање, јаче него у Софији. Прекопута цркве показали су ми на другој десној обали реке литицу на којој, каже се, живљаше светац. Тобоже на месту где је претрпео своју мученичку смрт види се мала пећина високо на страни литице из које рано ујутро обично излази бела магла, као последица природног изједначења топлог ваздуха у унутрашњости пећине, са и лети каткад осетљиво хладним јутарњим планинским ваздухом. (57)

Овај локални култ светог Терапона био се већ у прошлом столећу сасвим одомаћио. Он мора да постоји још из времена пре укидања епископије 1879 год. у Пироту, која је основана средином 18 столећа (око 1760). Култ потиче из доба када је Трн припадао софиској епархији, јер стоји свакако у тесној вези са обожавањем овог свеца у старој Сердици (или Сріа́дец). По једној прибелешци и исто тако минијатурама украшеном јеванђелију из Бусинаца (сада у Народној библиотеци у Софији), села код Трна насељеног лончарима, тамошњи

[156] Ракић, часопис „Отаџбина" II, 1880, 107; Милићевић, Краљевина Србија (Београд 1884), 7; Славејков, Период. списание IX (1884), 116. На карти Бугарске од А. Кривошијева (7 лист, 1 : 420,000), издатој од Данова 1893, наведене су само Трнска Река и Суковска Река.

[157] Упор. цркву св. Јована Продромоса у Серу, турски Čamiyklissé названу, од чам, јела, ἐκ τῶν ἄλλοτε ἐκεῖ ὑπαρχουσῶν πευκῶν. Papageorgiu, Byz. Zeitschrift III, 254.

поп Филип 1759 године био је рукоположен у Нишу од пеħког патријарха Гаврила на дан св. Терапонтија, дакле на локално поштовани празник.[158] Монах Пајсије у својој бугарској хроници састављеној 1762 наводи св. Терапонтија чак као бугарског народног свеца, који је био у Трну свештеник и који беше убијен од Турака.[159]

Преношење култа светитеља у Трн и загонетно име Јерма опет су у вези са именом места у легенди. Легенда спомиње место Συναός у планинском крају азиске Мизије (по доцнијој подели у Phrygia Pacatiana), садашњи Simaw јужно од Брусе, чије је име по кривом разумевању словенских читалаца могло водити у покрајину Знепоље, како се зове дугачка и зелена котлина окружена шумским врховима многоимене реке западно од Трна. Знепоље се спомиње већ код Константина Филозофа у његовој биографији српског кнеза (58) Стефана Лазаревића (1389—1427) и у путопису Курипешића 1530 год.[160] Последње мучење претрпео је св. Терапон πλησίον τοῦ ποταμοῦ ʽΕρμοῦ, у словенским текстовима близъ рѣкы Ѥрьма, у новијим текстовима на рѣцѣ Ѥрмѣ, дакле ʽΕρμός или боље ʽʼΕρμος, слов. Јерм' masc, Ѥрьмь. Из генитива или локатива ове словенске преинаке лидиског Хермоса конструисан је номинатив Јерма (fem.) за реку у Трну.[161]

У Трну налазимо још други пример таквих преноса легенди. На другој литици у једној малој пеħини, у некој врсти испоснице пустињака напред са зидом и вратима, каже се, да је живела св. Петка. Тако се словенски зове (од петькъ, петак), ʽΑγία Παρασκευή (св. Петка) из Epibatai (сада Pivados) код Селимбрије, једна сестра св. Еутимија, епископа Мадитоса код Калиполиса у 10 веку. Мошти ове светице пренео је бугарски цар Јован Асêн II (1218—1241) у споразуму са цариградским „Францима" из Epibatai у Трново, одакле су после пада бугарског царства цара Шишмана (1393) доспеле у Видин цару Срацимиру; после пада овога места (1396) пренели су их у Брусу,

---

[158] Приписах азь Никола ѥреи. прїпїсахъ азь многогрешни їереї Фїлїпь, да се знае како се запопїхь на Нїшь ѡть патрихара (sic) ипечскаго Гаврїла на день стаго свещономȣченїка (sic) ѳерапонта, вь л(ѣ)тѡ г(о)с(по)дне аѰнд. Еванг. из Бусинаца (бр. 6 рукописа Народне библиотеке у Софији) f.215. Саопштење госп. проф. Алекс. Теодорова у Софији.

[159] Међу новим мученицима из Софије за време Турака, поред св. Георгија из Кратова (†1515) и св. Николе из Јанине (†1555), наводи Пајсије „св. Терапонтија, који је био свештеник у Трну, камо много народа иде због лечења; на месту где су га Турци смакнули, узрастао је храст, и помоћу његових молитава дата су многа оздрављења код овог храста." Издање Пајсијеве хронике од Лонгинова у XVI св. „Записки" истор. и археолошког друштва у Одеси, сепарат стр. 53.

[160] О пределу Jireček, Fürstenthum Bulgarien, 463 с. Знепоље се турски звало Iznebol, град Трн Taran-Palanka или Iznebol—Kasabassi; упор. Изнебол стари Зенонополис у Изаурији, Томашек, н.д. о Малој Азији 59.

[161] У Синаксару из 1330: и по сихь приведень бысть вь ѡбласть Фракискȣ (sic) близь рѣкы ѥрьма, подь ѥпископиѥѩ Сатальскоѩ (ἤχθη εἰς τὸ θέμα τῶν Θρακησίων, πλησίον τοῦ ποταμοῦ ʼΕρμοῦ, ὑπὸ τὴν ἐπισκοπὴν Σατάλων, Menolog. Basilii II imp. код Migne, Patr. graeca, vol.117, col. 476), и вь многы мȣкы выложень бысть и вь ѡзьлобени м(ȣ)ч(е)нива вѣнець ѡть страстоположителѣ бога приѥмь. Раније Synaon као Соунаѡнь. Саопштење госп. проф. Ђ. С. Ђорђевића у Београду.

одатле у Србију, после освајања Београда (1521) у Цариград и напокон у Јаш (1641), где се још и данас налазе.[162] Св. Петка Трновска, о којој се у легендама читало (59) као о једној од покрајинских заштитница Бугарске у 13—14 стол., одомаћила се у Трну услед сличности имена. У овим земљама постоји чак и пословица: „Туј Трн, туј света Петка“ чији смисао одговара латинском: „hic Rhodus, hic salta.“[163]

3. *Македонски Сер као Euchaita*

У једном делу српских анала, састављеном на почетку 16 стол., чији писац и именом Sauromatia уместо Влашке хоће да докаже своју ученост, прича се, да је Мара, кћи српског деспота Ђурђа Бранковића и жена султана Мурата II, после смрти овог турскога цара живела као заштитница атоских калуђера у близини Јефаити-ја (близь Ѥфаить).[164] Место у којем је царица Мара живела до своје смрти († 1487), добро нам је познато из других споменика. Било је то Јежево, сада попут тржишта велико хришћанско село Јежово на јужној страни језера Тахиноса, кроз које протиче Струма, шест до седам сати удаљено од града Сера.[165] (60)

Име Јефаити (множ.) одмах потсећа на τὰ Εὐχάϊτα на Хелеспонту, у провинцији Амасеји и Синопу, чувено у историји мученикâ као град обадвојице светих Теодора, Στρατηλάτης-а и Τύρων-а. По Ramsay-у Еу-

[162] Име св. Параскеве је пандан за Ἁγία Κυριακή, за св. Недељу. О грчким легендама упор. Byz. Zeitschrift II, 314—315 и Krumbacher, Gesch. der byz. Literatur, 2 изд. (1897), 196, 199; о словенским легендама П. А. Сирку у Зборнику у част Ламанскога, Петроград 1883, 352, 380—401, где је сакупљен и историски материјал о транслацијама св. Петке. Јужнодалматинци Средњега века превели су име светитељке по venerdì, петак као Santa Venera. На Бргату код Дубровника у XV стол. ecclesia S. Venere de Vergato, de Sca Vinera de Breno, ad S. Veneram, sub monte S. Veneris. Она је у XIV стол. била означена као Sancta Petcha. Доцније се сматрало да је ова света Venus одвише паганска и од ње се начинила Santa Veneranda. Румунски се Ἁγία Παρασκευή данас још зове Sfînta Vinere. О св. Венери у румунским народним причама упор. Hasdeu, Cuvînte din bĕtrâni 1880 (текстови из год. око 1600) и Алекс. Веселовскиј у његовим истраживањима из области руског духовног песништва, VI, 12с. (Додатак 45 свесци Записки Цар. рус. академије, 1883, руски).

[163] Милићевић, Краљевина Србија 138 из области Ниша, са значењем: Дед кажи овде, очи у очи, како је било? Јако интерполиран, вероватно у најновије време, издат је у Гласнику 31, 1871, 311-347 од Милојевића тобоже из неког старог рукописа Officium св. Петке, поред других вести о њој (Epibatai наведено као Епидаур код Дубровника!)

[164] Šafařík, Památky, 63. Издање Стојановићево у Гласнику, св. 53, стр. 42. О царици Мари монографија од Новаковића у Летопису Матице српске у Новом Саду, св. 174 (1893, II), 1—35.

[165] Ἔζιοβα, Νέζιοβα, Νίζβα са 375 хришћана и 175 Турака, 6 сати удаљена од Сера близу језера, Papageorgiu, Byz. Zeitschrift III, 299. Ежово са 60 бугарских и 60 грчких куќа, Сборник бугар. Министарства просвете X, 499. Село Ежово готово „паланка“ (трг), 1 сат од језера, $7^1/_2$ сати од Сера, са трговима, једном чаршијом са дућанима и гостионицама, 60 бугарских и 60 грчких кућа, грчком школом и црквом, Период. списание, св. VII, 844. На картама је означена као Џова.

хаита је лежала на месту данашњег Чорума, између Амасије и Гангре, источно од Халиса.[166] С друге стране се у Серу почевши од 1321 спомиње на основу исправа ναὸς τῶν ἁγίων Θεοδώρων (Acta et dipl. graeca V, 93). У другом издању своје византиске историје књижевности (стр. 486) Крумбахер је скренуо пажњу на односне списе Теодора Педиасимос-а из средине 14 столећа, који се односи на Сер у Cod. gr. phil. 219 (Nessel) бечке Дворске библиотеке. Једна Ἔκθεσις τινῶν θαυμάτων τῶν ἁγίων μεγάλων μαρτύρων καὶ θαυματούργων Θεωδώρων (f. 123a—129b), бесумње пре освојења Сера од Срба 1345 састављена, прича чудеса из доба пишчевих родитеља (τὰ μὲν ἐπὶ τῶν ἡμετέρων γονέων ἐκτελούμενα καὶ δρώμενα). Свети Теодори помогли су цару Теодору Ласкару II (1254—1258) да победи Бугаре и да их истера из оближњег Мелника (Μελένικος); историја овог ратног похода без чудесних додатака позната је по причању Акрополита (cap. 58, ed. Bonn., 121—124). После победе је цар богато украсио слике светаца сребром и златом и један његов пратилац саставио канон светаца. Исто тако је ноћна појава обојице светаца на коњу застрашила Каталане са њиховим турским савезницима од опсађивања града 1307 и натерала их на повлачење, на што су становници Сера топло захваљивали Богу и τοῖν θερμοῖν προμάχοιν, спасиоцима свога града. (61) Црква ових светаца постоји још данас као катедрала и опширно је описана у монографији о Серу од П. Н. Папагеоргиу. У цркви се показују лобање и мачеви (αἱ κᾶραι καὶ τὰ ξιφίδια) ових некадашњих војних византиских светаца. У једној од Папагеоргиу откривеној аколутији светаца из 16 века исти су слављени као градски заштитници: Σερρῶν προμάχοις προσαυδῶ τὰ χαριστήρια τοῖς Θεοδώροις τοῖς κοινοῖς καὶ τῷ ὀνόματι σὺν τῷ αἵματι, τῷ Τήρωνι, Στρατηλάτῃ итд. или: Χαίρετε Μακεδονίας πάσης ὑπέρμαχοι.[167] Око 1500 били су градови Азије под турском влашћу и скоро заборављени, мошти светаца биле су показиване у њима посвећеној катедрали велике вароши доње струмичке долине, и тако је Еухаита могла важити као застарело име македонског града Σέρραι (слов. Сѣръ).

[166] Ramsay, Hist. geography 20—21, 268, 318—322. Да је Euchaita раније била означена и као Теодоров Град, за то упор. и Theophanes ed. De Boor I, стр. 125; за владања цара Зенона побегао је свргнути патријарх антиохиски Petrus Knapheus εἰς τὸν ἅγιον Θεόδωρον Εὐχαΐτων.

[167] P. N. Papageorgiu у Byz. Zeitschrift III 247 с., 250 о моштима, 277 Аколутија у препису из 1547, као аутор Аколутије (стр. 276) наводи се митрополит Σερρῶν Gennadios, свакако онај којег је споменуо A. Papadopulos-Kerameus у опширној рецензији списа Papageorgiu-а у Византиском Временику (рус.) I, 678 уз године 1517—1537. За време српске владавине у цркви св. великомученице Христове Теодоре написао је словенски рукопис јеванђелија 1354—55 монах Калист за митрополита Јакова из Сера, Србина; тај се рукопис налази у библиотеци лорда Zouche у Лондону и описан је од др. Гудева у Сборнику бугарског Министарства просвете VIII, 163. — О св. Теодорима као светитељима византиских војника упор. напомене од Schlumberger-а, Mélanges d'archéologie byzantine (Paris 1895) 76—77.

4. *Велбужд, садашњи Ћустендил као Colossae*

Фригиски град Colossae, чијим становницима је било упућено колоско писмо апостола Павла (τοῖς ἐν Κολοσσαῖς, πρὸς Κολοσσαεῖς), био је из превода апостолова писма средњевековним Словенима добро познат као Kolosai, Kolasai.[168] У балканским земљама у 15—17 столећу појављује се такође Коласаи, Коласијски град. У апокрифској причи о смрти Богородице (62) која се веже за легендарну историју планине Атос, именују се три мудра епископа, Дионисије и Хијеротеј из Атине и Тимотеј „из Македоније из града Коласија" (оть града Коласїа).[169] Константин Филозоф, родом из Костенеца у изворној области Марице, научник на двору српског кнеза Стевана Лазаревића (1389—1427), извештава у свом граматичком делу, да је у Коласају (вь Коласаехь) видео минијатурни псалтир написан помоћу скраћеница на неколико листова[170]. У Млецима беше штампан црквенословенски horologium (часословец) од Јакоба, родом из Камене Реке на подножју планина Осогов близу места „Коласискиј град". Овај тачан податак води северној страни Осоговских Планина, ка реци коју епископ Данило 1330 именује као Каменча и ка садашњој малој области Ка́меници или Ка́меничком Пољу у горњем току Сово́лштице или Грленске Реке, западно од Ћустендила.[171] Год. 1586 „митрополит колосејски" Висарион и игуман Гервасије из манастира св. Јоакима Осоговског[171] из околине (63) „Колосијски город"-а дошли су у Русију да измоле потпору за рестаурацију манастира који беше порушен од земљотреса. У једној повељи из 1653 спомиње се „Михаил митрополит

[168] У кодексима из Слепча и Охрида (Срезневскій н. д. 327): къ Колосаемъ. Apostolus e codice monasterii Šišatovac, ed. F. Miklosich (Беч 1853) из 1324, стр. 141: соущимь въ Коласаихь.

[169] Новаковић ,Примери књижевности и језика старога и српско-словенскога (Београд 1877), 431.

[170] Извод из Даничића у Старинама I, 25. Текст је у целини издао Јагић у свом корпусу словенских граматичара, Изслѣдованія по русскому языкоу (Списи Цар. руске академије наука, Петроград 1895) I, 424.

[171] Детаљније о овим пределима: Jireček, Cesty po Bulharsku 393—394, 418, као и Jireček, Fürstenthum Bulgarien 478.

[172] Манастир св. Јоакима Осоговског или Сарандапорског (Τεσσαράκοντα πόροι, „40 бродова", истога значења као и турски Кирктечид, име места не ретко у планинским пределима) лежи јужно од цесте Ћустендил за Криворечку Паланку, турски Egri-Palanka, на турском земљишту, сат од бугарске границе, сада дотрајао; у њему станује само један калуђер. Изгледа да је светитељ живео у 10 столећу, али је манастир основан тек за време цара Манојла Комнина. Житије, састављена око 1400, издато је од Новаковића, Гласник, св. 22, 242—264. Officium налази се у једном пергаментном кодексу Народне библиотеке у Софији (у једном од 48 кодекса, које је покојни софиски митрополит Мелетиј на моју молбу 1882 даровао Библиотеци); много жалим што га усвоје време нисам преписао. У турско доба калуђери су сакупљали милостињу и у Дубровнику: 19 децембра 1474 закључио је Consilium Rogatorum, да дарује 20 перпера као „elemosinam monasterio Sancti Joachim partium Bulgarie". Lib. Rog. 1473—1476 Дубровачког архива. О посети султана Мухамеда II овом манастиру на путу за Босну (монастир Сарандапор на Кривој Рѣцѣ) као и о смрти „игумень Сарандапорскый кыр Арсеније" 1489 садржи вест текст српских анала које је обелоданио др Трухелка у Гласнику Сарајевског музеја 1894, 461—462. О моштима св. Исаије у овом манастиру види Додатак II.

бански, глагољемја Коласија, кратовски и штипски". Кратово и Штип су добро познате вароши у североисточној Македонији, Бања је данас од сеоског становништва најбоље познато име за бању Ћустендил, римске Пауталиа и средњевековног Велбужда.[173] По називу је дакле Бања или Ћустендил идентична са Коласијом.

Шафарик је у своје време указивао на то да је име „Коласијски град" код Јакоба штампара, Колашин на Тари у Црној Гори, али су Голубински, Јастребов и Руварац јасно доказали да македонске Colossae треба идентификовати са Ћустендилом.[174]

Пренос се може везати само за познату легенду о чуду арханђела Михаила (6 септ.). Colossae лежаше испод продорâ реке Ликос, споменутих још од Херодота и Страбона у једној отвореној равници, и војнички бејаше мало употребљива. Ради тога је, вероватно за време рата са Арабљанима, био основан 3 километра према југо-југоистоку на стрмој висини јаки Chonai (сада Chonás), где је већ у 8 столећу (64) имао седиште епископ из Colossae. Стари град Colossae био је полазна тачка култа св. Михаила. Легенда саопштава како су пагани хтели лековит извор, од хришћанског свештеника чуван ἁγίασμα светитеља, уништити вештачком поплавом и како су ради тога реку упутили у за то ископани јарак, али је арханђео набујалу реку земљотресом одвео у дубоке поноре. По Ramsay-у чувена црква св. Михаила која беше у 11 столећу порушена од Турака, није се налазила горе у новијем Chonai-у већ у старом Colossae-у на Ликосу.[175]

Вероватно да је у Средњем веку Ћустендил код својих топлица (температура до + 75 °C.) такође имао цркву св. Михаила, која је стајала у било каквој вези са циклусом прича о лековитим изворима.[176] У граду постоје, колико сам ја могао испитати, још нејасне приче о некадашњем јаком избијању топле воде и њеном чудесном обустављању; ипак ова причања изгубила су хришћански тип због дуге превласти ислама у Ћустендилу. Изгледа да није неки светитељ него нека царева кћерка зауставила прокуљалу топлицу и извор запушила свиленом

[173] Податке о историји и споменицима Ћустендила, у коме сам често боравио, саопштио сам у Archäolog.-epigr. Mitth. X, 58—69, Cesty po Bulharsku 392—426, Fürstenthum Bulgarien 470—483. О Ulpia Pautalia упор. Tomaschek, Zur Kunde derHämushalbinsel I, Беч 1882, 13—32 (Sitzungsberichte der kais. Akademie, св.99). Велбужд потиче (Miklosich, Personennamen 42) од личног имена Велбуд као Драгобужд од Драгобуд, Радобужд од Радобуд, не од велблуд, камила, као што се може читати у многим јужнословенским књигама чак из најновијег времена; упор. село Велебудице у Чешкој.

[174] Голубински, Историја јужнослов. цркава (рус.)499, 712. Јастребов у Гласнику, св. 40, 188 (белешка из 1653). Руварац, Гласник св. 47, стр. 196—199, где је остало непоменуто једино место код Константина Филозофа.

[175] Првобитна легенда о чудесима у „Chonae", издата од Max Bonnet, Analecta Bollandiana VIII (1889), 287—328. О целом питању Ramsay, The church in the Roman empire before A. D. 170, Лондон 1893, chapter XIX, The miracle at Khonai, стр. 465 с. са картом.

[176] Ћустендил има сада, према саопштењу госп. проф. Л. Милетича, само три цркве, саборну цркву Богородице, цркву, означену и као манастир, Свети Мина́ (Μηνᾶς) и цркву св. Димитрија.

хаљином. Становници се још данас плаше такве топле поплаве; стога на дан 40 мученика (9 март) Бугарке и Туркиње запаљују 40 воштаних свећа на месту названом Kyrklyk (kyrk турски 40).

5. *Tiberiopolis* као *Струмица, Велика и Варна*

У Малој Азији постојала су два Тибериополиса. Један који је своја права свакако добио од цара Тиберија, (65) а почевши од Трајанова времена ковао новце, лежаше, по мишљењу Ramsay-јевом, код Egri Göz-a, Amed-a (Emed) и Assarlar-a у античкој Abrettene у извору Риндакоса јужно од битиниског Олимпа[177]. Хијерокле и пописи епископских седишта именују га међу градовима Фригије Пакацијане. Други Τιβεριούπολις, познат по новцима и натписима, по Ramsay-у идентичан са Pappa, јавља се међу градовима Писидије[178]. Трећи Тиберијев град, пре називан Монокартон, спомиње Теофилакт Симоката (1. I, с. 14,6) у Арменији.

У Европи се идентификује један Тибериополис, који се тобоже налази у Бугарској или Македонији, са три града, са Струмицом, са загонетном Великом и са Варном. Он није нигде споменут у римско доба, код Прокопија, у многим византиским ратним историјама и у повељама; узалуд га је тражити и у географски богатим хрисовуљама цара Василија II. Он се јавља само у неколиким црквеним изворима.

Једна се верзија везује са светитељима из Струмице, о којима нема говора у менологиону цара Василија II и у другим грчким изворима. Они се јављају једино у списима који су постали на земљишту аутокефалне цркве охридске. Један од најстаријих словенских споменика написан глагољицом, такозвано Асеманово јеванђеље (у Ватиканској библиотеци), које се ставља у 10—11 стол., спомиње у календарским датама за 29 август мученике из Струмице[179]. Исто тако они се спомињу, али за 28 новембар, у охридском апостолу, кодексу ћирилицом написаном отприлике у 13 стол.[180] Други старословенски календари, као (66) у Јеванђељу Попа Саве и у Апостолу који потиче из Македоније из манастира св. Јована у Слепчу у епископији охридској, не спомињу ове мученике. Легенду 15 мученика из Τιβεριούπολις = Στρουμνίτζα саставио је архиепископ Теофилакт из Охрида (око 1084—1108) са истим празничким датумом, 28 новембар[181]. Он не на-

---

[177] Ramsay, Hist. geography of Asia Minor 147 и карта; упор. 98.

[178] Ramsay 398.

[179] Уз 29 августа „памѧть свѧтымъ, иже на Струмици, Тимотеу, Теодору, Евсевију и дружинѣ ихъ“. Assemanov ili Vatikanski evangelistar, ed. Rački, Загреб 1865, 202 (в. предговор стр. CVII).

[180] (Новембар) ки. сс. иже на Строумици, Тимодеи, Камасие, Евсевіє, Ѳєωдора, Петра и инѣх. Срезневскій, Древніе слав. памятники юсоваго письма, стр. 84. Календар Савине книге н. м. стр. 9 с., апостола из Слепча, н. м. стр. 101 с.

[181] Издање Moschopolis 1741; упор. Miklosich, Vita S. Clementis, Vindobonae 1847, стр. IX, прештампано код Migne, Patrologia graeca, св. 126, col. 151—222. Извод код Мартинова Annus ecclesiasticus graecoslavus, стр. 210—213.

води своје изворе. Спис се дели у два дела. Први део креће ес сасвим по римском тлу, у време цара Јулијана и његових претходника. Други део, који описује чудеса ових мученика за време бугарског кнеза Бориса и његових наследника, биће да је узет из неког словенски писаног извора; за то говори већ име „Ὄμβροι“ (Обри Нестора и других) место Авара. Теофилакт описује прогањање хришћана од цара Јулијана. Карактеристично је да Теодул и Татијан (трећи Македонац недостаје), који се према свим другим изворима у Фригији супротстављају обожавању идола, код њега се (погл. 12) јављају на европском тлу, ἐν Μακεδονίᾳ[182]. Прогањање је започело такође у Никеји. Известан број угледних људи града, међу њима и епископ Теодор, један од 318 отаца Никејског сабора, кренуше у Солун, а одатле у Τιβεριούπολις, „ἐπὶ τῷ βορείῳ μέρει τῆς Θεσσαλονίκης διακειμένην καὶ ταῖς ἀρχαῖς τῆς τῶν Ἰλλυριῶν γῆς προσεχῶς συγκειμένην“. Један од њих, Тимотеј, постао је епископ града; други су ширили хришћанство као свештеници и калуђери најревносније у околним областима. После неког времена дођоше два чиновника цара Јулијана, по имену Валенс и Филип, из Солуна у Тибериополис, позваше 15 светих мученика пред суд и дадоше их смакнути. Услед тога постао је град са моштима мученика тобоже средиште хришћанства у овим земљама. Даље се саопштава о потпуном разорењу Тибериополиса од Авара, (67) при чему су биле затрпане мошти у рушевинама цркве, у којој су биле сахрањене. Кад се бугарски кнез Борис покрстио, биле су мошти после неколико чудесних појава свечано ископане, при чему је на ковчегу (λάρναξ) свакога светитеља нађен натпис са његовим именом и сталежем. Борис је хтео да се мошти пренесу у властиту, овим мученицима посвећену нову цркву у ἐπισκοπή Брѐгалнице (Βραγαλνίτζα), ипак његов комес Тариденос био је од побуњених Тибериополићана наговорен, да само мошти трију светитеља собом узме, Тимотеја, Комасија и Еусебија. За време Борисова сина Симеона била су још два мученика из Тибериополиса пренета на Брегалницу. Следио је низ чудеса. Епископија на Брегалници, јакој левој притоци горњег Вардара, свакако је идентична са епископијом Морозвизд, поменутој у повељи цара Василија II, која је епископија обухватала области Пијанец, Малешево и Злетово; 1347 српски цар Душан спојио је тада пропалу епископију Морозвизд са новоснованом епископијом при манастиру Арханђела у Леснову[183]. И у Струмици је исто тако постојала епископија. Од Гелцера, из једног кодекса 15—16 столећа публикована, свакако пре преврата 1186 састављена Τάξις τῶν θρόνων τῆς Πρώτης Ἰουστινιανῆς, која имена епископских седишта често објашњава старим именима (као Сингидунум код Београда), назива као

[182] О овим фригиским мученицима упор. Gerald Henry Rendall, The emperor Julian (Cambridge 1879), 181.

[183] Повеље издате од Новаковића Гласник, св. 27, 287—296. Манастир Лесново постоји данас још са 15 калуђера, подређених бугарској Егзархији у Цариграду. М о р о д в и с је сада незнатно село Казе кочанске са 56 кућа, од тих 40 турских, 12 бугарских и 4 циганске. (Иван А. Георгов у часопису Български Прѣгледъ, III, децембар 1896, свеска 12, стр. 92; анонимни у Сборнику XII, 310, 312).

осмог епископа: ὁ Τιβεριουπόλεως ἤτοι Στρουμίτζης, док један други старији каталог једноставно каже: θ' ἡ Στρούμιτζα[184]. Без сумње из овог је извора (68) Тибериополис као данашња Струмица доспео и у позновизантиске спискове градова са промењеним именима[185].

Једна црква 15 мученика постојала је у Струмици још у 14 ст., када је цар Стефан Душан потчинио новооснованом манастиру Арханђела у Призрену: „и још цркву у Струмици са именима светих петнаест (црьковь оу Строумици на име светїихь петь на десете), са људима и земљама и виноградима и млиновима и са свим што је црква имала од старих времена (що си ѥ имала црьквь таа ѿть испрьва).[186]

Становници области тврде, да је стари Тибериополис лежао пола сата западно од Струмице, код села Банице данас насељеног делом хришћанским и делом мухамеданским становништвом; у близини села налазе се рушевине старог манастира св. Леонтија.[187] У својој географији[188] идентификује и митрополит Мелетије († 1714) Струмицу са Тибериополисом. Папагеоргиу извештава о једном натпису из године 1080 (?) о обнови једне манастирске цркве Θεοτόκου τῆς Ἐλεούσης код Струмице од Мануела, ἐπίσκοπος Τιβεριουπόλεως као и о једном рукописном фрагменту из 14 столећа са именом једног μητροπολίτης Τιβεριουπόλεως Καλλίνικος и додаје, да су рушевине струмичке акрополе од Бугара (ὑπὸ τῶν Βουλγάρων) назване Царова Кашта (Царева Кућа) или тобоже Tiverio.[189]

У једном списку архиепископа Бугарске, састављеном за време Комнина идентификован је Тибериополис са (69) Великом, бискупским седиштем св. Климента, словенског апостола западне Македоније († 916): Κλήμης, γενόμενος ἐπίσκοπος Τιβεριουπόλεως ἤτοι Βελίκας.[190] Али ова Велика сама је загонетно име. Климент се појављује као „епископ величьскый" у Асемановом јеванђелистару и у другим споменицима, као ἐπίσκοπος Δρεμβίτζας ἤτοι Βελίτζας у тобоже од епископа Теофилакта састављеној или редигованој легенди (ed. Miklosich стр. 26). Дринов тумачи овај назив из имена Велике Моравске због неразумевања, јер

---

[184] Byz. Zeitschrift. I, 257, поред Гелцерових Erläuterungen II, 60. Гелцер (II, 41) мисли да се теорија, која идентификује цркву охридску са архиепископском столицом у Justiniana Prima, јавља најпре код Теодора Балсамона око 1200. Али први траг налази се код Виљема Тирског (20, 4), који је као посланик краља Амалриха јерусалимског затекао цара Манојла 1168 у provincia Pelagonia у граду Butella (сада Битољ) „iuxta illam antiquam et domini felicissimi et invictissimi et prudentis Augusti patriam, domini Justiniani civitatem, quae vulgo hodie dicitur Acreda".

[185] Најновије издање од Aug. Burckhardt код Хиероклеса (Leipzig, Teubner, 1893), стр. 62, бр. 20, стр. 68 бр. 99. Упор. о томе Gelzer, Byz. Zeitschrift II, 61.

[186] Повеља у Гласнику XV (1862), 303.

[187] Опис области струмичке од архимандрита Герасима у бугарском часопису „Библиотека" III, Пловдив 1896), св. 16—17, стр. 78.

[188] Μελετίου γεωγραφία παλαιὰ καὶ νέα. Млеци 1728, 394.

[189] Byz. Zeitschrift III, 288.

[190] Овај каталог епископâ, издат најпре од Диканжа, био је опширно коментарисан од Zachariae von Lingenthal-а у његовим прилозима историји бугарске цркве, у Mémoires de l'Académie impériale des sciences de St.-Petersbourg, série VII, t. VIII, бр. 3 (1864); Clemens на и. м. стр. 13.

је у бугарском Синодику Климент назван као „епископ Великије Морави." Новаковић је тражио везу са називом епирског епископа Δρινουπόλεως καὶ τῆς Βελᾶς. Могло би се помишљати и на македонску реку Велику, у споменицима 13 и 14 столећа, која је идентичнаса горњим Вардаром или његовом притоком Треском.[191] У повељама цара Василија II и у старим пописима епископија охридске цркве Велика се више не спомиње. Једна Βελικεία спомиње се међу епископијама Филиписке митрополије; вероватно се налазила у суседној родопској области, ипак је епископско седиште било на старом тлу Цариградског Царства, док је позорница делатности св. Климента, ученика св. Ћирила и Методија, била на подручју бугарских кнежева Бориса и Симеона, где је успомена на ове верске гласнике остала трајна.[192] (70)

Доцнији каталози епископских седишта цариградске патријаршије идентификују Тибериополис са Варном: ἡ Βάρνα, λέγουσί τινές, αὐτή ἐστιν ἡ Τιβεριούπολις, у једном другом списку изричито стављеном у доба цара Андроника II Палеолога каже се напросто: ὁ Τιβεριουπόλεως ἤτοι Βάρνης, ἡ Τιβεριούπολις ἡ νῦν Βάρνα.[193]

Ова несигурност сама по себи указује на то да се ове идентификације оснивају на хипотезама и да већ средњевековном становништву нису изгледале довољно поуздане. Легенда обрађена од Теофилакта односи се на ископавања у Струмици за времена бугарског кнеза Бориса, када су се нашли саркофази са натписима. Нато се је надовезала прича о мученицима, из непознатог извора, из времена цара Јулијана. Тобожњи епископ Теодор међу исељеницима из Никеје не појављује се на Никејском концилу ни у Битинији, ни у Фригији, Галатији или у провинцији Азији; епископи овог имена наведени су међу црквеним оцима никејским само пореклом из Писидије, Исаурије и Киликије.[194] Спомена је вредно да Теофилакт фригиске мученике из времена Јулијана, од којих се ипак један зваше Македониос, премешта у Македонију. То даје места сумњи да је учени архиепископ из Охрида и овде историју која се одиграла у малоазиском Тибериополису јужно од Никеје, пренео на македонско тле. Уосталом већ је Тафел посумњао у идентификацију Струмице са Тибериополисом.[195]

* * *

[191] Дринов о једном новом црквенословенском извору са поменом словенских апостола, у Журналу руског Министарства просвете 1885, април. Новаковић, Први основи словенске књижевности међу балканским Словенима (Београд, Српска академија наука, 1893), 87. О реци Велика: Jireček Geschichte der Bulgaren, 42, нап. 66.

[192] Βελικεία (слов. свакако Великаја) у Not. episc. код Parthey, исто тако испод Филипија као и испод Пловдива. По Nova Tactica у Гелцеровом издању Georgius-a Cyprius-a, стр. 80 (упор. 79) биће пре испод Филипија.

[193] Hieroclis Synecdemus et Notitiae graecae episcopatuum. Ex recognitione Gustavi Parthey, Berolini 1866, стр. 135, 231, 241.

[194] Mansi, Sacr. concil. nova et amplissima collectio (Firenza 1759) II, стр. 691 с.

[195] „Strumpitza Bulgaricum nomen esse narrat inscriptio martyrii XV martyrum, auctore Theophilacto, Bulgariae archiepiscopo, ubi additur olim dictam fuisse Tiberiopolin, quod posterius mihi dubium videtur." Tafel, De Thessalonica eiusque agro dissertatio geographica (Berolini 1839), 294, нап. 10.

Друге сличности по звуку међу далеко удаљеним именима места су понајвише случајне. Διοκλεία, епископско место у Фригији Пакацијани, само привидно потсећа на у (71) метежима 7 столећа нестали град средњевековне Диоклитије и данашње Црне Горе, који се у споменицима зове Doclea (становници Docleates, на натписима „res publica Docleatium"; Диоклеа је каснији облик); фригијско место зваше се уосталом и Докела, садашња Doghla.[196] У Малој Азији бејаху два важна града по имену Клаудиополис, један у Хоноријасу на некадашњем битинијском тлу (сада Bolu), други у Памфилији или Исаурији. У 13 столећу појављује се код Акрополита у приморској равници испод Родопа код садашње Ђумурџине такође један Клаудиополис, који иначе није познат. Али нема доказа за пренос имена из Азије. У истој области спомиње се у 13—14 столећу још један други град са римским царским именом, ἡ Γρατζιανά код Акрополита, ἡ Γρατζιάνου, понајвише Γρατιανοῦ πόλις код Кантакузина; исто тако ἡ Γρατιανοῦ πόλις код Никифора Грегоре; сличан град по имену постоји у Азији.[197] Прокопије не познаје ове тврђаве у провинцији Родопе, иако имена одлучно указују на предјустинијаново доба; он бележи један Γρατιανά поред Carsum-a у провинцији Скитији на Дунаву, а Хијерокле један Γρατιανά код Сингидунума у провинцији Moesia Superior. Али топографија европских провинција Византискога Царства, чак и оних које су стално припадале Царству као Родопско Приморје, није била толико тачно позната, да би се смели створити далекосежни закључци по томе што се имена не јављају у очуваним изворима пре последњих столећа Средњега века. Μικρὰ Νικαία, Νικίτζα, садашња Хафса испред Једрена, није град по имену сличан великој и чувеној малоазијској Никеји, Niké la Grande Villehardouin-a, већ дугује своје име победи цара Константина над Лицинијем године 315,[198] на месту тракијско-романског Ostudizus-a. У градове сличне по (72) звуку у Азији и Тракији спада такође Apameia у Сирији, у Писидији, у Битинији и четврта у близини Атире (Athyra), сада Büjük Tschekmedsche у непосредној близини престонице царства, сада ишчезло место, код кога је цар Василије I (886) у лову на јелене настрадао[199] и које су још спомињали Никета Акоминат и Кантакузин.

Други преноси стоје у вези са упливом великих културних центара. Имена градских квартова и предграђа Цариграда понављају се не само на Истоку већ и у Италији под византиском влашћу. На Авентину у Риму зваше се један локалитет Blachernae; у Равени бејаше палата Chalki названа по Χαλκῆ, по пропилејима цариградске царске палате и црква S. Maria ad Blachernas.[200] Исто тако звала су се пред-

---

[196] Ramsay, Hist. geography 139.

[197] Gratianopolis по Ramsay-у стр. 246, „a temporary name of some town" у унутрашњости Мале Азије, можда (стр. 226) Akkilaion у Галатији.

[198] Parthey у предговору за Итинераре стр. VII. Jireček, Heerstrasse von Belgrad nach Constantinopel, 49, 100. Judeich у Deutsche Zeitschrift für Geschichtswissenschaft 1891, VI, 1 стр. 9.

[199] Vita патријарха Еутимија изд. de Boor, cap. 1.

[200] Diehl, Études sur l'administration byzantine dans exarchat de Ravenne (Paris 1888) 278.

грађа по кварту Ђеновљана с оне стране Златног Рога, која су постала око некадашњег кастела τοῦ Γαλάτου. Галатас, Kalathas, сада село Галата на рту Галата-Бурун са светиоником, спомиње се од 14 столећа наспрам Варне на јужној страни градског пристаништа. Предграђа Галата постојала су и има их у Јашу, у Пироту, чак сам био изненађен када сам наишао на такву Галату насељену Циганима који се баве дресирањем медведа који играју, у малом граду Карнобаду између Бургаса и Сливена.[201] Зато није чудновато ако се у 14 веку један локалитет код бугарске престонице Трнова зваше Пера, по другом имену цариградске Галате. У манастиру св. Тројице „код Пере“ испод града, који манастир још данас стоји високо на пошумљеној источној падини долине Јантре, бавио се ревизијом старословенског превода св. писма Еутимије, доцнији последњи патријарх Трнова пре заузећа града од Турака (1393).[202] (73)

На крају још нешто о преносу имена колонизацијом заробљеника. По Акрополиту бугарски цар Калојан (1196—1207) населио је на Дунаву заробљенике из Тракије, у колоније које су носиле имена освојених места и села: „τὸν δὲ λαὸν ἀπάρας ἐκεῖθεν περὶ τὰς παραρροίας καθίζει τοῦ Ἴστρου, ἐκ τῶν ἰδίων τῶν ἠνδραποδισμένων κωμῶν καὶ πόλεων τὰς κλήσεις ἐπιθεὶς ταῖς οἰκήσεσιν“ (ed. Bonn p. 26). У писмима архиепископа Димитрија Хоматијана се чита, како су Бугари онда преселили на Дунав становнике из македонског Бера (Berrhoia): „δυστυχῶς ἀποικισθέντες εἰς τοὺς παρὰ τὸν ποταμὸν τὸν Δανύβιον τέρμονας“.[203] Има у Бугарској неколико имена која могу проистицати из ове колонизације. Град Рушчук Бугари зову Русé (становник Ру́сненец), Russy у маџарско-турским уговорима 1503, 1519 (штампано Rwcz, Kusly), Rosi код Доменика Негрија, Russi на Меркаторовим картама и у Acta Bulgariae ecclesiastica, Русе у једном словенском житију св. Ђорђа из Кратова из 16 столећа.[204] Ово место необично у својој околини упућује на Ῥούσιον (Ῥώσιον у Acta patriarchatus) на Rûsiô код Идризија, на Rossa крсташа, у доба Латинског Царства на Rousse, које је било важно место на путу у југоисточној Тракији на путу од Родоста ка Еносу, седиште архиепископа, са тврђавом названом Κισσός код Акрополита и Кантакузина. Турски се звала судска област Кешан, главно место Rusköi, Uruskōi; сада се село зове само Кешан. И село Пиргос на Дунаву повише Рушчука у повељама споменуто већ 1431,[205] могло би имати своје име

[201] Jireček, Fürstenthum Bulgarien, стр. 516.

[202] Животопис Еутимија од доцнијег митрополита кијевског, Бугарина Григорија Цамблака: но Περοу некоую селеніе творить, отстоѧщоую градскиѧ и всѧкиѧ иноѧ молвы, у издању архимандрита Леонида, Гласник, св. 31, стр. 270.

[203] Издање кардинала Питре у Analecta sacra et classica, Juris eccl. Graecorum selecta paralipomena (1891), col. 217 (бр. 48).

[204] Издање Јагића, Гласник св. 40 (1874) стр. 125: на Доунавь и близь Роусе вьсь глаголѥмаꙗ Монастырь. О овом селу Монастир (сада Горни и Долни Манастирци) Jireček, Cesty 190.

[205] У једној влашкој повељи, Сборник бугарског Министарства просвете IX, 279.

од неког Πύργος. Исто тако сеоско име Калака́стра између Плевена и Трнова потиче од грчке колонизације далеких времена. (74)

Можда овде спада и Никопољ на Дунаву који се јавља тек у 14 ст., у области римске Секуриске (Securisca), коју последњи пут спомиње Теофилакт Симоката у ратовима цара Маурикија против Словена. Нема га у богатим подацима Арабљанина Идризија у 12 столећу и у песми Мануела Фила, посвећеној војсковођи Главасу (око 1305), богатој локалним именима. Када су почеле инвазије Турака да из Тракије прекорачују Хем, дунавска утврђења добила су за Бугаре већу вредност. Тада се први пут појављује Никопољ. Цар Јован Александар датирао је 1352 привилегије Млечанима „in Nicopoli".[206] При крају Бугарског Царства био је Никопољ главно његово утврђење; по турским извештајима овде је био савладан и заробљен цар Јован Шишман, и после тога био столећима турски главни град централне Бугарске. Никопољ, Видин и Силистрија су биле главне тачке трију санџака на доњем Дунаву. За време цара Сигисмунда спомиње се као „castrum Maioris Nicopolis", преко пута „Kys Nycapol" (мађ. Мали-Никопољ) на мађарско-влашкој дунавској обали, садашњи Турну-Магурели, који је до 1829 био у турској власти као важан спољни бедем велике дунавске тврђаве[207]. По имену била би најближа претпоставка да ово место стоји у вези са Никополисом основаним од цара Трајана, 3 часа северозападно од Трнова код данашњег села Никјуп; то је и у својим рушевинама велик град, познат по готово 400 врста новаца Νικοπολιτῶν πρὸς Ἴστρον, са персонификацијом колико Хема са једним медведом толико Истера као речног божанства, последњи пут споменут под царем Маурикијем. Али тешко је прихватити везу између Никополиса под падинама Хема код Трнова са Никопољем на Дунаву, јер је сувише велико раздобље (75) од краја 6 до 14 столећа. У међувремену име се појављује само у једном јединим спису, који ставља оснивање „Никопоља на Дунаву" у другу половину 10 столећа; то је визија пророка Исаије, апокалиптична мешавина пророчанства и историје, која се не сме узети озбиљно као историски извор.[208]

Белешка Акрополита могла би да укаже на један други Трајанов победнички град, који је у унутрашњости Родопа још у Средњем веку животарио и био насељен у 14 столећу, на Nicopolis ad Nestum (Οὐλπίας Νικοπόλεως πρὸς Μέστῳ на новцу из 2 и 3 столећа). Међу епископским седиштима митрополита Пловдива и Филипија, који су управљали већим делом Родопа, овај се Никополис родопски не спомиње у старим каталозима, али Notitia Базилијева[209] спомиње једну сопствену цркву

---

[206] Ljubić, Listine III (Monumenta spectantia historiam Slavorum meridionalium III), стр. 247. Никопољ код словенских писаца око 1400, код Цамблака (Пер. Спис. II, 1, 51), код Константина Филозофа итд.

[207] О Бруун-овој теорији, коју сам једном и ја поновио упор. моју белешку Archiv für slav. Phil. XIV, 271. О данашњем Никопољу и његовим римским налазима који „без изузетка потичу из суседних античких насеља" упор. Kanitz, Donau-Bulgarien und der Balkan II (Leipzig 1877) 175 с.

[208] Види додатак II.

[209] Georgius Cyprius ed. Gelzer, стр. 4 бр. 57.

Νικοπόλεως у ἐπαρχία Θράκης. На почетку 14 столећа била је подређена митрополији у Филипију. У фебруару 1329 је цар Андроник III, пошто је епископију Ζιχνῶν, која је припадала митрополији Σερρῶν подигао на самосталну митрополију, доделио је као накнаду цркви Сера „τὴν ἁγιωτάτην ἐπισκοπὴν Νικοπόλεως, ἥτις ἐτέλει πρότερον ὑπὸ τὴν ἁγιωτάτην μητρόπολιν Φιλίππων“. Царска πρόσταγμα била је одобрена исте године синодским закључком, који је цар новом повељом потврдио.[210] Рушевине које су још данас познате као Н и к о п о л, леже на левој обали Месте код села Isirlyk (свакако Hissarlyk) и Марчов Чифлик, у близини једне топлице (отприлике + 50° Ц.) на терену богатом водом; видљиве су рушевине градских зидина високих 1—2 метра и 1.5 широких, са траговима торњева, темељи једне акрополе и места цркава, св. Недеље (Κυριακή), светог Костадина, свете Богородице[211]. По причању, (76) град је био порушен од Турака. Каже се да је на месту турскога логора преко пута рушевина на десној обали постао данашњи град Н е в р о к о п, који се тек у турско доба спомиње, али ускоро као седиште једног епископа[212], данас значајно место са 1310 већином муслиманских кућа.

Д О Д А Т А К

I Бугарска утврђења код Мануела Фила

Похвална песма Мануела Фила, написана отприлике 1305 (о том песнику упор. Krumbacher, Geschichte der byzant. Literatur, 2 изд. 774—779), Михаилу Главасу Тарханиоту била ми је неприступачна у годинама, кад сам имао прилике да често путујем по областима дуж планинског ланца Балкана. Познавање многобројних у тој песми садржаних географских имена било би могло дати понека корисна упутства приликом посете многих, привидно историски безначајних, рушевина тврђава источног Хема. Постојање издања Филових дела од Е. Милера (Париз 1855—1857) није ми остало непознато, али ово, како се чини, ретко штампано дело нисам могао пронаћи у мени онда приступачним библиотекама. Цела песма посвећена Главáсу штампана је у другој свесци тога издања, стр. 240—255 (број 237); један део имена издавач је покушао да протумачи Хазеовом помоћи. Отада је секретар царског руског библиофилског друштва, господин Хрисант Лопарјóв посветио овој похвалној песми засебну монографију: „Византиски песник Мануел Фил, прилог историји Бугарске у 13—14 веку“ (Византійскій поэтъ Мануилъ Филъ къ исторіи Болгаріи въ XIII-XIV вѣкѣ) Петроград, штампарија царске Академије наука, 1891,

[210] Acta patriarchatus ed. Miklosich et Müller, I стр. 146—149.

[211] Опис у анонимном извештају о долинама Струме, Месте и Брегалнице у бугарском Сборнику XII (1895), 228—231 (стр. 230 грчки натпис отуда са именом неког Трачанина Διζάλας Βείθυος).

[212] Један епископ Νευροκοπίου 1606 Byz. Zeitschrift III, 275. Спајање епископија Неврокопа и Зихне 1655, Sathas, Bibl. graeca medii aevi III 591.

8⁰, 54 стране (Текст стр. 47-54). Руском научнику је утврђивање имена места делимично боље успело него Хазеу и Милеру, али ипак је морао много оставити нејасно. Покушај да имена утврђења (77) код Фила поново коментаришем неће стога бити сувишан, иако ни ја поред свог познавања земље не могу све протумачити.

Историји овог времена, коју у целини врло добро познајемо из трезвених извештаја савременика Пахимера, надувена песма пригодног песника из Ефеза пружа мало новога, а и то ново треба употребити са опрезношћу. Напротив су од велике вредности географска имена, формални каталог напр. балканских утврђења код Котела. Протостратор Γλαβᾶς слави се као нови Херакле, нарочито код набрајања имена од њега тобоже освојених утврђења. Фил у томе отступа од осталих ренесансних Византинаца. Иначе су грчки писци обичавали избегавати, од 11 столећа даље, варварска имена са извесним чистунством и чак су називали савремене суседне народе именима из старе етнографије. Што се тиче историске истине, Главасева јунаштва спадају у ратове цара Михаила Палеолога са бугарским царем Константином Асеном (1258—1277) кога је Глава́с тобоже победио код Агатопола, са деспотом и доцнијим номиналним царем Јаковом Светиславом (Σφεντισθλάβος ст. 166)[213], а нарочито са узурпатором Лахана́сом. Помена вредна су имена (ст. 201—205) неких бугарских племића и војсковођа овог времена: Куман (Κόμανος), Кънчо (које је име још и сада распрострањено у Бугарској, Καντζῆς), Момчило (Μομτζίλας), Стан (Στάνος) и Дамијан из Бѣлграда. Следе ратови (78) против Карла I Анжуанца и његових савезника (1281) у Албанији, онда против Срба под краљем Стефаном (Драгутином) и Урошем II (Милутином) и њиховог савезника, византиског отпадника племића Котеаница, у Македонији[214]. Спомињу се и бугарски цареви Тертерије I (Τερτερῆς) и Смил или Смилец (Σμῖλος). Напокон се слави Глава́с ради његових војних похода против цара Теодора Светислава (1304), који се зачудо не спомиње по имену. Лопарјо́в (стр. 45) помера састављање ове песме око 1307. Али је свакако написана пре избијања рата између Византинаца и плаћеничке

---

[213] Овај Светислав, τῶν κατὰ τὸν Αἷμον ὀρεινῶν ἄρχων (Pachymeres, Mich. Pal., 1. III, стр. 6), који се приликом слања једног номоканона кијевском митрополиту изричито бележи као потомак руских кнезова, бејаше највероватније сродник Ростислава Михаиловића, познатог из руске, угарске и бугарске историје, а сина кнеза Михаила из Чернигова. Да су га Мацари помагали у ратовима против Грка, произлази из једне повеље доцнијег краља Стефана V, у којој се спомиње да су војводе Никола и Ладислав били послати „contra Grecos in auxilium Zuetizlay" (Cod. dipl. patr. VI, стр. 166—167). У мировној повељи између краља Пшемисла II Отокара чешкога и краља Стефана V угарскога 1271 спомиње се између Стефанових савезника и „Swetizlaus imperator Bulgarorum". Упор. моју Geschichte der Bulgaren 275 (руско издање у Одеси, стр. 365) и Паулерову расправу о бугарским ратовима Стефана V у бугарском Сборнику, св. VII.

[214] Κοτανίτζης код Пахимера, Κοτεανίτζης код Фила. И код Кантакузина 1. III погл. 39 један Κοτεανίτζης из Солуна за време ратова између странака Кантакузина и Палеолога после 1341. У повељи цара Стефана спомиње се један Ласкар Котаниц као некадашњи поседник земљишта код Штипа, код Флоринског, Памятники законодательной дѣятельности Душана, Кијев 1888. стр. 36.

чете Каталанаца 1305 године (о хронологији G. Caro, Byz. Zeitschrift VI, 124).

У Тракији су добро познати Βιζύη (Виза) и Βρύσις (Бунар Хисар). Σκοποῦ φρούριον (ст. 76) је садашње Скопо, турско Üsküp, десно од пута од Бунар Хисара за Кирклисе (Kyrkklissé). Πέτρα (ст. 79) је већ Милер добро утврдио као село Петра северозападно од Кирклиса. Положај Σκόπελος-α (ст. 84) је несумњив: велико утврђење, једном епархиско седиште код садашњег Скопелос-а, турски Ескиполос, северно од Петре три сата од Кирклисе. Пољски путник Oswięcim видео је овде 1636 год. још зидине замка са пет торњева, са једном црквом и неколико чесми (бугарски превод у Период. Списание књ. V., св. 19, стр. 68), опис рушевина од конзула Tissot-а саопштен је у Revue archéologique 1868, 465.

Позната су такође и приморска места Agathopolis, Sozopolis, Anchialos, Mesembria. Важно је последње помињање бивше веспазијанске ветеранске колоније Colonia Flavia Pacis Deultus, Δεβελτός код Византинаца; као њен последњи траг се досад сматраше белешка код Никете Акомината, који саопштава како је цар Алексије III из Цариграда пребегао овамо пред Латинима 1203. Сада дознајемо да је место било насељено још почетком 14 столећа; његове рушевине нашао је Шкорпил код Јакизла (Jakyzly) на западном крају најјужније од три лагуне код Бургаса (упор. Arch. epigr. Mitth. X, 167; опширан опис браће Шкорпил са плановима у бугар. Сборник IV, 134 с.): (79) τὸ γὰρ Δεβελτὸν μαρτυρεῖ καὶ μακρόθεν καλῶν ὑπ'αὐτοῦ προστεθὲν τοῖς πρακτέοις (ст. 130-131). Непосредно покрај њега помиње се Κανστρίτζιον; код Пахимера (Mich. Pal., l. V, cap. 4) поред Созополиса и Агатополиса постављено Κανστρίτζι(ο)ν није дакле Castriçi талијанских поморских карата, садашње рушевине Кестерич-калеси на обали између Варне и Балчика, већ једно утврђење на предгорју планине Странџе јужно од Бургасових лагуна. Позната је Σκαφιδᾶς (Σ. ἀσφαλῶς ἐκτισμένος ст. 133), Scafida старих талијанских поморских карата, сада село Скефа на јужној страни јужне лагуне, на ушћу Σκαφιδᾶς ποταμός код Пахимера (Andr. Pal., l. V. cap. 28), сада Факијска Река. Поред ту споменутог Πύργος Милер и Лопарјóв указују на нови Бургас, који се грчки зове Пиргос и који свакако свој постанак дугује једном чврстом торњу. У историји пограничних ратова са Бугарима често се спомиње Ῥωσόκαστρον, чије рушевине стоје на стрмој хриди код данашњег села Русокастро. Τὰ Κρημνά (ст. 153) спомиње се код Кантакузина (l. II, cap. 5) такође поводом састанка цара Андроника Млађег са царом Михаилом ἐν τοῖς λεγομένοις Κρημνοῖς, између Созополиса и Анхиалоса, као што то Лопарјóв добро истиче.

Северно од Месембрије такође се често спомињу Αἷμων (Emona) на крајњем истоку Хемовог ланца и Κοζίακος ἄστυ καὶ πόλις (Козјак, сада турски Gözeke). Βύτζα (ст. 180—183): (ἔπειτα Βύτζαν εἷλε τὴν δορᾶς δίχα πλακεῖσαν ὑγραῖς τῷ θεῷ διεξόδοις, ἱππεὺς ἀγαθὸς εὑρεθεὶς εἰς τὰ πρόσω), треба читати V i t z a, ја држим за Lauiza, Lauiça, Viça, означена на талијанским поморским картама 1318 с. северно од Cauo de Lemano (рт од Емоне). Несумњив је положај τὸ Κάλαθος ἄστυ (ст. 174), Г а л а т е код Варне, положај τὸ Πετρίου, утврђења на хриди П е т р и ч код же-

лезничке станице Гебеце, и положај ἡ Προβάτους πόλις, градића Провадије (турски Правади).

Сада долази најважнији и најтежи део, утврђења понтиске обале до средишњег Балкана код извора Тунџе. Одмах иза понтиског Козјака спомиње се пољана Karya-e (ст 186—187 κατέσχε λοιπὸν καὶ τὸ Καρύας πέδον, ᾧ φραγμὸν ὠργάνωσεν ἐν σφαίρας τύπῳ, λειμῶνα πυκνὸν ἐμφυτεύων ταῖς νίκαις). Лопарјов упућује поред Μεγάλῃ Καρύα Кантакузинова и Дукина (Megecharrée Henri de Valenciennes), сада Мигалгара, Малгара на путу од Еноса за Родосто у јужној Тракији, на Karyäs који је у мојим путним извештајима саопштаван као традиционално старије име Козлуџе у Околији Каваклија, југозападно од Јамбола. Али ову Филову тврђаву (80) не треба тражити далеко у централној Тракији. Ја држим Карију идентичном са Старим и Новим Ореховом, турски Дервиш Јован, близу изнад ушћа Камчије у Црно Море. Бугарски орех (орја́х) и грчки καρύα значе једно те исто: орах; имена места која имају исто значење на два језика, као Бјало Аспро и друга нису ретка на овој обали (упоредити моју расправу о Печенезима и Куманима у Бугарској, Sitzungsberichte der kgl. böhm. Gesellschaft d. Wissensch. 1889, П. о. 17, 21). Στενόν (ст. 191), утврђење на превоју не може се одредити. Иначе непознати Πατζιμίσκου ὁ τόπος (ст. 193) Лопарјо́ва потсећа на лично име Tzimiskes. Утврђење је свакако лежало у долини сједињених Камчија, јер су имена саопштена у извесном географском реду. Образовање имена чини ми се да је јасно: Пачемысльскъ од личног имена Пачемысл (упор. Пачемил у жичком натпису, Mon. serb. 12, Пачемира у евангелистару из Чивидала, Рачки, Docum. 384), као утврђење Житомиск, заправо Житомысльскъ у горњем току Струме и манастир Житомишлић на Неретви од једног Житомысла, по Миклошићу Die Bildung der slavischen Personennamen, Denkschrift der kais. Akad. X св., стр. 64.

Οὐτζάγκα (ст. 211) је Овчага, које бугарско име спомиње и пољски путник Otwinovski 1557 за балканско село Ченге (са рушевинама утврђења) на путу од Провадије за Карнобад (Jireček, Cesty po Bulharsku 634, 670). Οὐρβίτζιον (ст. 211) је Лопарјов тачно одредио као Врбицу, средиште предела Герлово на Балкану, јужно од старе бугарске престонице Преслава на старом путу од Преслава за Тракију. Τὸ Κοζίακος ἄστυ (ст. 212) је различит од истоименог утврђења на понтијској обали. Несумњиво је то рушевина Ко́зјак, 1 час североисточно од Котела (Казан) на путу за Врбицу (Arch.-epigr. Mitth. X, 150, Cesty 537). Недавно је нађен тамо комад средњевековног бугарског натписа на једном црепу и објављен од В. Д. Стојанова у „Периодическо Списание“ буг. лит. друштва у Софији, св. VII (1890) стр. 795.../... арх.[215] ъстол.../... къ створи(81) г(ра)дъ

[215] Можда (патри)архъ? Упор. два фрагментарна натписа у манастиру Баташеву у Балкану код Севлијева недавно откривена и публикована од директора Народног музеја у Софији госп. Добруски у Сборнику бугарског Министарства просвете XIII, 440—442: „Патријарх свих Бугара“ (патриархъ всѣмъ блъгаромъ) искрчио је божјом помоћу шуму у овој пустињи (изсѣкох горѫ в сеи пѹстыни) и основао цркву Богородице и св. Јована Богослова (Theologos) за владања цара Михаила (Михаел Асѣн 1246—1257), „сина великога цара Асѣна а унука старога Асѣна цара“.

Κωзѣкъ м | ѣсѧца[216] юнѣ. к. и. д. | д(ьнъ), д(ьнъ) свѧтаго И | ωана и цръков св | ѧтаго Николаѣ. Дакле један Бугарин, чије се име није сачувало, саградио је град Козјак (Стојанов чита Κωзѣнъ, Козјан, али место града назива такође Козјак) 24 јуна, на дан св. Јована, и цркву св. Николе. Διαβαινᾶ држи Лопарјов за Девну (Dévňa), Девина Дубровчана Ђорђића 1595 и Лукаревића 1605, код рушевина Марцианополиса западно од Варне. Име је свакако исто, адјектив од дêва, дêваја παρθένος, али положај треба тражити у близини Козјака. Највероватније је да се односи на стрмо брдо Град или Виду, турски звано Kyz-tepé (Девојачко Брдо), са остацима једног малог града на врху, на западној страни дубоке Демиркапије (турски Demir kapu, Гвоздена Капија), кланца званог Котел, који се по предању у своје време обично затварао ланцем (Arch.-epigr. Mitth. X, 149). Турско Kyz-tepé биће да је слободан превод словенског Дêвина, изговорено Дјавина (sc. гора); грчки облик је сем тога, постао под утицајем глагола διαβαίνω, која слично звучи. Ово име није познато само по Филу. Лаханас је потукао протовестијарита Мурина са 10.000 људи ἐπὶ τῷ Διαβαινᾷ на челу једне слабије бугарске војске (Pachymeres, Mich. Pal., l. VI, cap. 19). Γραμαίνη (τῆς Διαβαινᾶς, τῆς Γραμαίνης τὸν τόπον ст. 213) је Agerminî код Идризија на путу од Migali-Berisklâfa (Вел. Преслав) за Сливен; Томашек (о Идризију у Sitzungsber. der kais. Akademie, св. 113, стр. 313) га је тражио код Хасанфаки-ја у пределу Тозлук, што лежи одвише по страни; за ово име упореди Гърмен код Неврокопа. Непозната остају Οἰνῶκος, слов. Инок „калуђер", Πετροβοῦνος, „Петров Брежуљак", бугарски свакако Петров връх или Петрово бърдо, Θεοφυλάκτου, свакако утврђење св. Теофилакта, имена, која можда припадају великим рушевинама тврђава на коси Врбице. Зато треба, по мом мишљењу, спојити Ἀτζερᾶς τόπος (ст. 216) са садашњом Ичером (турски Вечера), селом на Раковској Реци у уској шумској долини јужно од Котела. По Oswięcim-у (1636) звао се онда цео (82) Дели-Камчик бугарски Ичера, турски Kandži-suju; при томе треба имати у виду да је овај пољски путник прешао реку у њеном доњем току далеко од Ченге. Пошто нисам ја сам ништа чуо о некој тврђави у Ичери, Филова Ачера би могао бити кастел Градец-а, сада обрастао храстовом шумом, на левој обали Раковске Реке пре њезина спајања са Котлешницом (Arch.-epigr. Mitth. X, 149; Cesty 541), 5—6 км низ Ичеру. Γολογλέντου τόπος (ст. 217), бугарски Гологлед је непознат. Следеће село Ἀθίτζα (ст. 217, 327) налазило се, по мом мишљењу, код великог села Тича (тур. Чатак) северно од Котела, у горњем току Акили Камчика, који се бугарски данас уопште такође зове Тича. Τὸ κραταιὸν ἄστυ τῶν Βελλεγράδων (ст. 218), свакако родно место бугарског војсковође Δαμιανὸς ἐκ Βελλεγράδων (ст. 205), нити је српски нити албански Београд или Берат, већ вероватно рушевина тврђаве Бjáлград, коју показују један сат западно од Преслава. Суседно Στούδαινα, бугарски Студена, треба исто тако потражити на Хемовим превојима код Преслава.

[216] Речи мѣсѧца и свѧтаго потпуно су исписане, иако се оне у повељама могу читати готово увек скраћено и иако су натписи иначе обично врло богати лигатурама.

Следе утврђења на јужним обронцима Хема. Πυργίτζιον (ст. 220) тражим код села Бургуџук, сада званично звано Горне Александрово, где се укрштавају путеви од Сливна за Бургас и од Јамбола за Котел. Κάμαινα (у Лопарјовом издању Κόμαινα), дакле Камена, (Каменита тврђава) је непозната. Поред ње именовани Σωτῆρος πόλις лежао је западно од Бургуџука код данашњег села Сотир, 3/4 сата источно од Сливена на јужном подножју планине, где јахаћа стаза скреће у шумовите планине преко Ичере и Жеравне за Котел. Онда следи у песми τῆς Μοκρεάνους τὸν τόπον τῆς Πατζόβου (ст. 224), садашње село Мокре́ни (Cesty 540) северно од Бургуџука; друго име Račovo није ми познато као име места. Κτενίων ἄστυ, добро познато такође из других извора, не може се тачно утврдити. Зато постоји Ἀετός, садашњи Аитос, још и у наше време. Овде опис скаче уназад. Οὔστιον (ст. 230), које се појављује испред ἡ Προβάτους (Провадија) и испред старе престонице Πρεσθλάβα могло би се тражити у кланцу Устие код Преславе на Тичи, где је бугарски кнез Симеон пре 907 основао манастир (на оустїи Тычѧ, Епилог једном старом рукопису из 907 у копији из 15 столећа, Горски и Невострујев II, 2,32 с.). Реч није значила у средњевековном бугарском језику ушће, већ кланац. Устие зове се и један кланац (у дијалекту chúste-to) на Јантри повише Трнова, исто тако у старобугарским преводима Боспора (τὸ Στενόν) код Цариграда. (83)

Сада долази горња долина Тунџе. Чудновато је, да Сливен, иначе познат већ Византинцима (Istlifnos Идризија, Στίλβνος Пахимера и Кантакузина) не краси јуначка дела Главасова. Τζερβεσίσθα (ст. 234) је непозната, али по моме мишљењу је поред споменута Βερδίτζα Твърдица, велико место са колским путем преко Балкана за Елену, и Μογκλίζιον (ст. 236) западно од тога, сада важно место Мъглиш (од мъгла, магла) у једној споредној долини долине Тунџе, исто тако почетна тачка пута преко планине северно према Трјавни. Κρινός, који одмах следи, Κρηνός, Κρουνός других Византинаца, старобугарски Крънъ (покрајина Крънъска хора у повељи Асена II), Akrenos или Akrunos Идризија на путу од Берое у Ловеч и од Берое у Сердику, утврдио сам као рушевину тврђаве, код Големог Села на западном крају котлине Казанлика у балканској клисури Тъже (турски Monastir-deressi), једне од изворишних река Тунџе, на почетној тачци стазе у Севлијево и Ловеч (Arch. epigr. Mittl. X, 102, напом. 88; Cesty 151, нап. 14). Βερρώ је познато Берое, Βερόη, Berua Анрија de Valenciennes, старобугарски Боруј, данас Стара Загора, турски Eski Zaara. Κώλινα (ст. 237: Βερρώ δὲ τὴν Κώλιναν ἐκ Βεανίτζης) треба тражити код села Колена, 9 км северно од Старе Загоре, на улазу у једну долину источне Средње Горе (турски Karadža Dag). Βεανίτζα (овако код Милера; Лопарјов пише, не знам зашто, Βεαντίτζα) је вѣньць венац, круна, Вја́ньць, иначе непознат. За ово име упор. код Ђорђића и Лукаревића споменуту тврђаву Венчан (буквално окруњени), сада село између Шумена и Провадије (Cesty 635), и Виеначац (диминутив) код Невесиња (Handelsstrassen und Bergwerke 83).

Сада следи низ градова дунавске области, главни градови Трнов[217] и Преслав, затим Λωφτζός (Ловеч, Λοβιτζός других Византинаца, Lofîsa Идризија) Τζερβενός (епископско седиште Червен код Рушчука), Βυδίνη (Видин) поред дунавске равнице (τὴν περὶ Δάννουβιν εὐρυχωρίαν). Τὸ (84) Πριστρίας φρούριον ст. 261), у којем је Главас тобоже три месеца опседао Бугарина Лаханаса, и који би он тада био заузео, да га болест није присилила на повратак у Цариград, иначе се не јавља. Ја пре мислим на велико Δρίστρα,-ια старобугарски Дръстер (Durostorum Римљана, турски Silistria), неголи на римску Sexaginta Prista, Ἑξεντάπριστα Прокопија код Рушчука. Већ дуго опседање показује, да то није био незнатан кастел, него велика тврђава.

У рату против „Итала" спомињу се Dyrrhachion, Κροαί (Кроја, множина и код Димитрија Хоматијана и Акрополита), Κάννινα (тврђава код Валоне) и непознати Δρεανοβισκός и Ἄστρον. У српском рату (ст. 306 с) јављају се Εὐτζάπολις (Овчепоље) — Μορόβισδος (епископско седиште Морозвизд у Брегалничкој области, в. горе стр. 506), Σκόπια (Скопље), Σθλαβίτζα (Σλαβίστη у повељи Василија II у епископији Морозвизду, сада ишчезнуло), Πίαντζος (област Пијанец у изворишту Брегалнице), Στρόμος (Струма?), Στρουμμίτζα (Струмица), Δεῦρις (Дибра, слов. Дебр, од дьбрь кланац).

На крају враћа се Фил на бугарско ратиште и спомиње Βάρνα, затим опет Προβάτους, Πρεσθλάβα, Αθίτζα (Тича, в. горе). Ῥεάχοβος је Ῥεάχουβις од Пахимера (Andr., l. V. cap. 28) споменуто приликом похода Михаила, сина и савладара цара Андроника II против Бугара 1304, или хипокористички Ῥεαχοβίτζα, што сам ја у месечним извештајима Кр. академије наука у Берлину 1881, 454 идентификовао са Рјáховица, (турски Küdirbe) селом са рушевинама тврђаве, 16 км североисточно од Старе Загоре. Κυπίλου πέδον није свакако Кипилово на Балкану Елене, него тврђава јужно од Хема у пределу Старе Загоре или Сливена; тамо спада вероватно и Κάτζοβος (Качово) и Στεανίσκος (Стѣньскъ). Τούντζης πόλις, град на Тунџи, налазио се можда на месту римског Cabyle и старотурског Таушанли у великој окуки тока Тунџе на источном крају Средње Горе (Arch. epigr. Mitth. X, 135, 208; Cesty 495—496). Следе Једрене, Διάμπολις (сада Јамбол) и најзад од Ане Комнине, Никете Акомината и Пахимера код Диамполиса споменути Λαρδέας, о чијем положају ја ни сада не могу ништа одређеног казати (упор. Arch. epigr. Mitth. X, 158; Cesty 552); име је сада ишчезло. (85)

[217] Новобугарски каже се Търново или са вокалним *р* Трново (неутр). Али средњевековни извори имају увек Тръновъ (маск.) т. ј. — град, „Трновград" „ὁ Τόρνοβος" код Никете Акомината, ἡ Τέρνοβος код Пахимера, Turnow у угарским повељама, и у староруским списима Терновъ. У Бугарској се још често означује као Велико Търново, за разлику од многобројних Малко Т. (Мало Трново т. ј. село, Трново Село). Чудновато је Нѣга (овако из грч. Μέγα) Терново у једној народној песми из области Разлог, Сборник V, фолклорист. део стр. 78, 79, упор. Шишманов, н. м. IX, 604.

II *Географска имена у бугарској Визији (visio) пророка Исаије*

Ова конфузна мешавина бугарске, византиске и римске историје издата је од проф. Љубомира Стојановића у Споменику Срп. кр. академије наука III (1890), стр. 190—193 на основу рукописа (срп. рецензије) Преображенског манастира старовераца у Москви, који рукопис потиче из збирки Хиљфердингових. Историски је готово без вредности, али ипак је од интереса за географске студије и за познавање средњевековних прича земље.

Наслов гласи: „Сказаніе Исаїе пророка како вьзнесень бысть аггеломь до з-го небесы". Прича се како је пророк кроз све ступњеве неба дошао до највишег, где је чуо глас Бога: „Исаија, мој љубљени, иди и реци људском роду на земљи све што си видео и чуо и како ће у последње време задњем роду бити." Затим га анђео господњи снесе опет на земљу.

Историски подаци почињу са историјом порекла Бугара, који су идентификовани са Куманима. Исаија узима трећину Кумана, који се називају Бугари (ωть Коумани, рекоми Бльгаре) и води их по заповеди божјој с „леве стране Рима" преко река Затисуа (sic) и Ереуса у земљу Карвунску, која је била опустошена од Римљана и Грка, или како се даље ниже каже, „од Елина била је опустошена пре 130 година". Овде их је населио „од Дунава до мора". „Карвунъскаја хора" (од грч. χώρα) позната је из повеље цара Јована Асена II Дубровчанима (Mon. serb. 3); то је предео Балчик, који се у Средњем веку звао Καρβωνᾶ, Καρβουνᾶ, Carbona старих поморских карата (о локалној историји упор. моје напомене у Arch. epigr. Mitth. X, 183). Исаија је поставио и првога цара, по имену Слав, који у историји није познат. „И овај цар подигне 100 могила у земљи бугарској (сьтвори ·р· могыль вь земли блгарьстѣи); зато је назван цар од 100 могила (·р· могиль царь). И ових година било је свега изобиља. И бејаше 100 могила у његовом царству. И ово бејаше први цар у земљи бугарској и владаше 119 година и умре". Ова стотина надгробних хумака, сто могили, свакако су Ἑκατὸν βουνοί, које у Бугарској спомиње Кедрен (II, 594) за време ратова против (86) Печенега (1048—1053) у доба цара Константина Мономаха. Ово називање места према тумулима, који се у понтским пределима јављају у масама, изгледа да је и иначе било у обичају; у расправи о Печенезима у Бугарској (Sitzungsberichte der kgl. böhm. Gesellschaft der Wissensch. 1889, 29) споменуо сам један предео на Пруту, који се још румунски назива „O Sută de Movile", „стотина могила". Дуг живот првог владаоца у овој Визији одговара и бројевима, у познатом, али историски много вреднијем, каталогу бугарских паганских кнезова. (Текст у мојој Geschichte der Bulgaren, 127).

Славов наследник Испор живео је 172 године; он можда потсећа на бугарског кнеза (око 670—680) Аспаруха, Исперияа у горе поменутом каталогу кнежева, Аспар-хрука, сина Кубраата у јерменској преради Птолемеја (Патканов у Журналу руск. министарства просвете 1883, март, стр. 26). Овај бугарски цар основао је тврђаве Др'стер

(Durostorum, сада Силистриа) и Пљуску. Задња је Πλίσκουβα код Лава Ђакона између Преславе и Дристре, Πλίσκοβα у близини Преслава код Кедрена и Зонаре, такође северно од балканских превоја код Ане Комнине, Плиска у старобугарском преводу хронике у стиховима Константина Манаса. Положај треба тражити код рушевина Абобе у пределу Шумена (тур. Šumla). Сем тога саградио је овај владалац „велики попречни зид од Дунава до мора" (онь сьзда и великь прѣзидь оть Доунава до море), при чему очито треба подразумевати велики Трајанов насип у Добруџи. Он је уништио многе „Исмаелите" и беше од њих убијен на Дунаву. Да се не спомиње Дунав, могло би се овде помишљати на тамну реминисценцију борби Бугара са Арабљанима за време арабљанског опседања Цариграда у доба цара Лава Изауриског 717—718 (Theophanes ed. De Boor I, 397; Paulus Diaconus, l. VI, cap. 47, арапске вести о тадашњим борбама са Бурџанима и Сакалибеима код Weil, Geschichte der Kalifen I, 569 напом.). Од времена цара Испора, каже се да су Кумани носили име Бугара; према Визији били су они тада незнабожачки народ. Сасвим је митски Изот, син Испоров, који је 100 година и 3 месеца имао седиште у Пљуски и, како се каже, потукао источног цара Озију, као и Голиада, Франка из Приморја.

Напротив, јасни историски лик је његов син Борис, побожан и правоверан, који је покрстио целу земљу Бугарску и цркве (87) градио, међу њима и на реци Брѣгалници, где је ступио на владу. Ова се вест оснива на локалном циклусу прича северне Македоније. На Брегалници, притоки горњег Вардара, каже се и по Теофилактовој легенди о мученицима Тибериополиса (Migne, Patrologia graeca, vol. 126, col. 201) да је Борис основао епископију (в. горе стр. 506); а по једној од Хиљфердинга, Куника, Билбасова прецењеној Obdormitio св. Кирила, као и по такозваној солунској легенди да су словенски апостоли почели дело покрштавања на Брегалници. Слично локално порекло има и следећа белешка из Визије: Борис је саградио иначе непознате „беле цркве" на Овчем Пољу, како се још данас назива равница северно од Штипа између доње Брегалнице и Пчиње (на Овчи поли сьзда бѣли црькви). Каже се да је Борис умро у Добричу; при томе се мислило на вероватно већ у Средњем веку тако названу равницу (код српског архиепископа Данила) на ушћу Топлице у Мораву. Наведено је да је његово владање трајало 16 година. Додатак, који одаје богумилско схватање, као да је Борис живео „без греха и жене" (грѣха не имѣе ни женїи, peccatum non habens neque uxorem), разлог је зашто се у Визији Борисов син Симеон јавља као његов брат.

Цар Симеон, који је према Визији владао 130 година, каже се, саградио је многобројне неименоване градове на мору, као и многобројне тврђаве до Звечана (позната тврђава на ставама Ибра и Ситнице) и до Солуна, пре свега Прѣслав, познати главни град Бугарске у 10 столећу, који се градио према овој причи 28 година. Порези које је Симеон скупљао од земље, бејаху само сноп лана (повѣсмо, реч која постоји и у новобугарском), кашика масла и једно

јаје, „и било је много изобиља у оним временима под овим царом Симеоном“. Дуга ратна времена традицијом су предата доцнијим генерацијама као нека врста златног доба. Симеонов наследник бејаше његов свети и праведни син Петар као цар Бугара и Грка (царь Блъгаромь еще же и Грькомь), у трајању од 12 година (историски цар Петар, Симеонов син владао је 927—969), које се опет описују као време изобиља у пшеници, маслу, меду, млеку, вину и свим даровима божјим. Петар је живео као Борис „без греха и жене“. Његов пријатељ бејаше цар „Константин Багренородни“, наиме његов историски савременик, познати Константин Порфирогенит (913—959). Тада „дођоше извесни (88) угњетачи, као дивови (нѣкоторы насильници, яко исполини), и опустошише земљу бугарску на мору, и бугарски цар Петар, праведан човек, напусти царство и побеже на запад у Рим, и тамо заврши живот“. Ова инвазија дивова је алузија на упад Руса Свјатослављених. Да је цар Петар умро у Риму, чита се и у апокрифу о смрти Богородице, који је издао Новаковић у Старинама Југославенске академије, св. 18 (1886) стр. 179. Ово потсећа на познате вести у кореспонденцији папе Иноцентија III са царем Калојаном, по којим вестима је Петар као и Симеон, примио круну из Рима.

Једно од најчудноватијих места у Визији је можда доцније уметнуто идентификовање Константина Порфирогенита са Константином Великим! Константин, син Константина „Зеленог“ (Chlorus) и Јелене удовице из земље бугарске, родио се у Визи (Βιζύη у Тракији), пође у Јерусалим да тражи крст господњи, оснује затим у (10 столећу!) на месту „малог града Византије“ нови Цариград и пресели и Римљане из Рима у овај нови Јерусалим. Тада он пође на Дунав и оснује тврђаву Бдин (Бдинь), садашњи Видин. Ова комбинација потиче из извештаја византиских хроника света о походу Константинову против Гота на Дунаву. Уосталом, важио је цар Константин Велики и у традицијама још у 10 столећу као оснивач градова на Дунаву. По Константину Порфирогениту (ed. Bonn. III, 173, de adm. imperio cap. 40) постојао је тада у Београду један πύργος τοῦ ἁγίου καὶ μεγάλου Κωνσταντίνου τοῦ βασιλέως. По Лаву Ђакону (l. VIII, cap. 8), Константин Велики из основа је саградио Dorystolon после победе над „Скитима“.

Као Петрова наследника именује Визија једнога цара на западу Бугарске, иначе непознатог Селевкију са надимком (порекло) Симеклит. Он пође са брда Витошę код Софије (ωть горы рекоми Витоша), преузме царство у пољу Романији (ово име Источноримског Царства остало је временом ограничено на равницу Тракије, упор. Jireček, Cesty 95 и Fürstenthum Bulgarien 8), сагради у бугарској земљи пет градова: Плодив (sic) Philippopel; (о имену Пловдин и Пловдив за Град Филипов упор. излагања од професора Калужниацког и од мене у Archiv f. slav. Phił. XVI 594 с.), Срем (Sirmium), Брѣзник (код Софије, иначе се не спомиње пре 16 стол.), Срѣдьц, Ниш. Он је имао седиште у Срѣдецу, владао је 37 година (89) и умро је испод тврђаве Брѣзник. Историски је тачно да је Западна Бугарска после смрти Петрове ступила на прво место. Тада следи у Визији за време од 12 година сасвим неисториски други Симеон, можда начињен од

Бориса II. Његов наследник бејаше тобож 43 године цар Никифор, свакако византиски цар Никифор Фока; он је саградио Мотик (Didymoteichos; у повељи цара Асêна II Дубровчанима Димот), Морунец (иначе само из једног српског рукописа из доба цара Стефана Душана, Гласник св. 56, стр. 100, познаго словенско име за Christopoliś, садашња Кавала, преко пута острва Таса), Сêр, на западу Бêлград (свакако Берат у средњој Албанији) и Костур (Касториа), а на Дунаву Никопол (и на Дунавь Никополь). Његов наследник бејаше четири године његов син, мудри Симеон. (Симеонь прѣмоудри), сасвим измишљена личност, тобоже рђав и злочест владалац. Тада је следио из једног другог рода цар Василије, наиме историски Василије II (976—1025), храбар човек (моужь храбрь), који је све ратоборне земље и паганске народе победио и владао 30 година, опет „без жене и греха"; Василије II заиста није био ожењен.

Писац није прећутао бугарске противнике Василија II, премда о бугарским ратовима онога времена није ништа прибележио. „И у данима цара Василија нађоше се цареви, три брата од неке удовице, једне пророчице: Мојсеј, и Арон, Самоил." То су историски κομητόπουλοι, само Давид недостаје. Апокрифан је син Самуилов Августиан, који је владао грчким и бугарским царством 37 година, он је можда постао од историског Алусијана, сина Аронова и нећака цара Самуила. После тога је следио за време од 3 године један неименовани, затим 9 година Роман, свакако историски цар Роман III Аргирос 1028—1034, који је без успеха отишао против „источног цара" (алузија на неуспели ратни поход царев на Сирију 1030) и вратио се са Истока опет у бугарски главни град Прêслав. Затим је владао 23 године један неименовани правоверни и побожни цар, син „праведне Теодоре", који је у бугарској и грчкој земљи основао многе манастире; можда се тиме мислило на цара Константина Мономаха (1042 до 1055), мужа Зое и савладара и зета царице Теодоре. Као његов наследник јавља се лепи Гаган (χάγανος?) са надимком Оделêн, Одељан; име упућује на Дељана (Δελεάνος, сада још лично име Дељанов у Бугарској и (90) Русији), цара бугарског устанка 1040—1041 против цара Михаила Пафлагонца. Он је, каже се, у Бугарској основао три града: Чрвен (познато епископско седиште Червен код Рушчука), Несебр (слов. облик прастарог приморског града Месембрија), Штип, и после 28-годишњег владања би убијен на Овчем Пољу од неког странца. Затим је споменуто 7-годишње владање неког Арева на престолу Константина Великог и 17-годишње владање неког цара са Југа, господара целе бугарске и грчке земље, по имену Тургиј. Визија се завршава речима: „И затим дођоше поново угњетачи и варалице, звани Печенедзи, неверници и грешници". Ово би упућивало на ратове са Печенезима у Бугарској 1048—1053, који су се још једном поновили после 1081 за цара Алексија I Комнена и пре завршетка овог столећа довели су до уништења овог ратоборног степског народа.

Како се напослетку Бугарско Царство јавља уједињено са грчким и владаоци обеју царства ређају се испретурано и оснивање другог самосталног Бугарског Царства од царева Петра и Асêна I (1186) није

ни приближно додирнуто, сме се састављање овог списа ставити у времена византиске владавине у Бугарској (1018—1186). Спис се у целини држи лојално према цариградским царевима, без трага непријатељства према Грцима. Пошто се не спомиње ниједан цар из породице Комнина, нити Алексије, победник над Печенезима, могло би се овај рад неког калуђера ставити у почетак друге половине 11 стол. Ипак ми не знамо да ли је текст појединих рукописа потпуно очуван и колико су у томе доцнији преписивачи изменили. Да је ова Визија била позната бугарском хроничару Пајсију (1762), напоменуо сам већ узгред у Архиву за слов. филологију XIV, 277, напом. 60.

Овај спис није осамљен. Једну краћу Визију Исаије у две верзије које се местимице подударају објавили су проф. Срећковић из једног старог Codex miscellaneus у Споменику V, 15—16[218] и проф. Стојановић из једног млађег рукописа, Споменик III, 193—194. Само почетак, узлазак на небо, је (91) идентичан са горе изложеним излагањем. Поједина места, као ветар лив, од λίψ, λιβός, указују на грчки оригинал; да је словенска прерада постала у северној Македонији, види се из места где је апокалиптичка змија свој логор ударила на Овчем Пољу. Многобројни су додаци словенског прерађивача у једној Визији коју је Срећковић саопштио из истог Кодекса (Споменик V, 10—13). Тамо се спомињу бугарски владаоци „Каган” Михаел (Борис), Симеон, који је владао 30 година и Петар. Многи апокалиптички догађаји су локализовани, код Срêдеца, код оближњег Бојана,[219] и на брду Витоша, који доминира над градом и који је био зборно место „многих светитеља из свих земаља“, у Пернику у изворишту Струме, познатом из разних похода Василија II, у Мракы (предео Мраќа код данашњег Радомира), у Велбужду (сада Ђустендил), на Овчем Пољу, где се на извору Кија (Кијев студеньц, стр. 13) одиграла једна битка, у Скопљу, у Струмици и у Глав'ници, (Γλαβινίτζα грчких извора; упор. о томе Gelzer, Byz. Zeitsch. II, 49). Навале божјом вољом моћних Измаелићана преко Дунава до Срêдеца треба објаснити као походе Угра и Печенега. И у једној јужнословенској преради пророчанстава, која круже под именом Методија из Патаре, а чији се садржај понајвише односи на ислам и Арабљане (из истог кодекса Споменик V, 18—19), уметнуо је преводилац једно место, сусрет људи између Срêдеца и Солуна код Ветера (иначе непознатог), у доба глади, дакле такође у североисточној Македонији.

Ове локализације местних имена понајвише из области између Сердике и Скопља, и улога Исаије као познаваоца будуће историје

---

[218] Рукопис (такозвани Зборник Попа Драгоља) стављају Срећковић и М. Соколов у 13 стол., Јагић на почетак 14 стол. (у извештају о 33 подели премије Уварова, Петроград 1892, стр. 5, сепарат, руски). Сам превод потиче по Јагићу из 12—13 стол. и то из Македоније.

[219] Исмаелићани плењаху сву бугарску земљу, неименовани каган (по цару Петру) затекао их у Срêдецу: съставить е на Срѣдьци, и тоу створіть сѣча два и речеть оу Боıанѣ: „ѡставите тоу плѣнь, идѣте же домомь“. и начноуть глаголати Измаильте: недаимь мы, нь биıемь се. Издавач (Споменик V, 13) чита: речеть оубо ıа нѣѡставите, што не даје никакав смисао.

ових земаља добијају објашњење ако се прочита белешка у једном српском списку манастира из 17 стол. У манастиру св. Јована Осоговског (упор. гор. белешку 172), који се налази близу пута од Срѣдеца (Софије) преко Велбужда (Ћустендила) за Овче Поље, сахрањено је тада поред других (92) моштију и „тело св. Исаије Пророка" (Споменик V, 30). Тако се догодило, да је Исаија постао нека врста земаљског заштитника области у средишту Полуострва. И манастир св. Михаила у Леснову (в. горе стр. 506), основан у 10 стол. од св. Гаврила Лесновског (кратко житије у Гласнику св. 16,36), који се манастир налази даље југозападно у области Брегалнице, можда је имао учешћа у овим производима средњевековне јужнословенске књижевности.

III *Sirmium* и *civitas Sancti Demetrii*

Из неких текстова солунске легенде о св. Димитрију види се јасно, да у Сирмијуму штовање заштитника главног града Македоније иде још до у позно римско доба. Ове вести везују се за име Леонтија, префекта praetorio Illyrici, кога је већ Корнелије Byeus у свом коментару легенде о св. Димитрију означио идентичним са оним именованим Леонтијем 412—413. Ови текстови називају Леонтија оснивачем прве велике Димитријеве цркве у самом Солуну (упор. Tafel, De Thessalonica eiusque agro, 115). Анонимна легенда и прерада Симеона Метафраста из 10 стол. (Migne Patrologia graeca, vol. 116, col. 1181—1184, 1200—1201) извештавају, да је Леонтије тада отишао у Сирмијум (Σέρμιον, Σίρμιον). Од мошти солунског градског заштитника узео је, опоменут од светитеља, не саме његове смртне остатке, него једино крваву кабаницу и један део његова ὀράριον-а у једном драгоценом ћивоту. Уз помоћ светитеља стигао је сретно на другу страну преко Дунава (тако, место Саве), који је управо био високо набујао. Приспевши у Сирмијум, сагради префект цркву св. Димитрија, у којој је сместио ћивот са моштима. Ова Леонтијева црква налазила се код цркве св. Анастасије, локалне мученице; њени смртни остаци доцније су, због хунских ратова, као што прича Кедрен уз годину 457, пренети у Цариград; њој је, што је значајно за узајамне односе између Сирмијума и Солуна, према причању архиепископа Теофилакта (Migne, vol. 126, col. 188), и у Солуну била посвећена црква (τῆς καλλινίκου Ἀναστασίας πάντιμον τέμενος). Ми не знамо да ли се вести о позној римској и позној средњевековној цркви св. Димитрија у Сирмијуму односе на једну исту грађевину. Трајање овог старог култа светаца на доњој Сави, колико св. Димитрија, толико (93) и св. Иренеја, о којему ћемо ми још говорити, такође и после пада римске власти, свакако је значајна појава. То се може објаснити само тиме да је један део старог становништва даље живео, као и услед непрекидног постојања ако и слабог хришћанства код овдашњих поданика паганских Авара.

Сирмијум се јавља затим даље после дугог прекида тек после пропасти Аварске Државе, у време, када је хришћанство опет било успостављено на средњем и доњем Дунаву. За време владања фра-

начког под Карлом Великим чита се у познатој песми патријарха Паулина из Аквилеје приликом смрти војводе Ериха Фурланског (799): „Hericum mihi dulce nomen plangite Sirmium, Polla, tellus Aquileiae“ итд. (пре тога: „Istris Sausque, Tissa, Culpa, Marua“, код Ајнхарда Vita Karoli M. ed. G. H. Pertz, Hannover 1863, 37). Francavilla споменута од Алберта из Ахена, Идризија и Ансберта у 12 столећу тешко да је идентична са римским градом, али је у сваком случају успомена на Франке, као што је име плодног, равног предела Φραγγοχώριον код Никете Акомината и још данас живуће име планинског ланца Фрушка Гора (*Фроужьскаꙗ Гора mons Francorum, од Фрѫги, срп. Фроузи Φράγγοι). После Франака припадала је ова област Бугарима. Бугарски кнез Омортаг имађаше од 824 обрачунавања са Францима „de terminis et finitibus“; 827 и 829 кренуле су бугарске флоте шајкâ уз Дунав, да би „Sclavos in Pannonia sedentes“ после протеривања од Франака зависних „duces“ ставили под „bulgaricos rectores“. Ми не знамо откада, на крају 9 стол., али сигурно у току 10 стол. постојала је у Сирмијуму епископија бугарске цркве, крајња према северозападу. Међу епископима бугарске цркве спомиње се у повељи Василија II један τῆς Θράμου, што је већ Томашек у Oesterreichische Gymnasialschrift 1877, 677 исправно указао на Сирмијум; у каталозима које је недавно открио Гелцер и публиковао у Byz. Zeitsch. I 256—257 јавља се исти епископ, јасно као онај од τὸ Στριάμον, у другом попису као ὁ Σιρμίου ἤτοι Στριάμου. Како се звала епископска црква и да ли је то била црква св. Димитрија, није познато. Словенски облик имена Срја́мъ или са уметнутим т (упор. мак. стребро за сьребро, argentum, стред за сред μέσον) Стрја́мъ познајемо из Кодекса Suprasliensis, збирке легенди и проповеди која спада у најстарије ћирилске споменике (о (94) бугарској домовини Кодекса д-р В. Вондрак у Sitzungsberichte der kais. Akad. Bd. 124 и д-р В. Облак у Archiv für slav. Phil. XV, 338 с.). Тамо се чита о Срѣмъ градъ у Вити опата Исаака из манастира Далматинаца (ed. Miklosich стр. 145), въ Срѣмѣ у Вити св. Иренеја из Сирмијума (стр. 186). Град Сремь спомиње и Визија пророка Исаије о којој смо горе говорили. Константин Порфирогенит (de adm. imp. cap. 40, ed. Bonn. стр. 173) познаје Σέρμιον од Βελάγραδα два дана путовања удаљен. Изгледа да је град такође Σίρμιον Кедренов и Никифора Бријенија, али већ код Кинама име означује цео предео, као што се код њега Zeugme (Земун) налази ἐν Σιρμίῳ (l. I. cap. 4) и као што се Παγάτζιον (Бач) означује као μητρόπολις τῶν ἐν Σιρμίῳ (l. V. cap. 8), Никета Акоминат идентификује чак Sirmion погрешно са Zeugminon (Земун). Римске рушевине града бејаху још познате, када су 1189 крсташи трећег крсташког рата мимо пролазили, према тако-званом Ансберту „Sirmium famosam quondam civitatem, nunc paret ruinis sat miserandam transeuntes (тако по рукопису у Грацу, A. Chroust, N. Archiv für ältere deutsche Gesch. XVI, 1891, 511—526).

Црква св. Димитрија у Сирмијуму јавља се опет у 11 столећу. „Monasterium meum Sancti Demetrii supra Zauam fluuium, quod bellicis laboribus cum tota provincia illa sancte corone rectificaui et iterum acquisiui,“ даровао је бискупској цркви у Печују 1057 угарски пала-

тин Радо. Од хрватске стране (Кукуљевић, Codex dipl. I, 117; Рачки, Monumenta Slav. mer. VII, 455) сумња се у исправност ове повеље; Huber, Geschichte Oesterreichs I, 196, нап. 1 „не види довољно разлога, да се ова повеља огласи неисправном". Јасна је вест Кинама l. V. cap. 8: кратко време пре владања цара Алексија Комнена узеше Угри Sirmion и са једног похода однесоше у Ниш руку светога Прокопија ἐν Σιρμίῳ δὲ γεγονότες ἐπὶ τὸν τῇδε τοῦ μάρτυρος Δημητρίου κατέθεντο νεών, ὃν ἐν τοῖς ἄνω χρόνοις ὁ τὴν τοῦ Ἰλλυρικοῦ διέπων ἐδομήσατο ἀρχήν. Мађарско име Szava-Szent-Demeter потврђено је већ у 14. стол.: „Civitas nostra Zawazenthdemeter" у једној повељи краља Сигисмунда 1388, Cod. dipl. patrius VII, 425. Вести о римским рушевинама су у повељи из 1347 (Codex dipl. patrius VII, 400): Capitulum ecclesie S. Iriney martiris доказује повељом поравнање између комеса Beke, filius Ladislay, civis de Wylak (Újlak, сада Илок), његове кћери Јелене, удовице Бенедикта, filius quondam comitis Georgij, civis de Sancto Demetrio и њене кћери Јелисавете (95) с једне стране и комеса Mathyas filius Cosme de eodem Sancto Demetrio, његове жене Bagy, мајке поменутог Бенедикта из првог брака и њена сина Димитрија с друге стране; „portiones" Јелене и Јелисавете „i n p a l l a c i o e t b a l n e o in ciuitate Sancti Demetrij situate" продате су другој странци „pro septuaginta marcis conpoti Syrmiensis et duobos equis". Можда овај balneum бејаше онај од Менандера fr. 27 споменути βαλανεῖον града, чије високе зграде у аварским ратовима пружаху далек поглед на околину. Дубровачке податке о граду св. Димитрија упор. у мојим Handelsstrassen und Bergwerke von Serbien und Bosnien (Abh. der kgl. böhm. Gesellschaft der Wissensch., VI Folge, 10 Bd. Prag 1879) стр. 82. Пропадање средњевековног града почело је од одвођења становништва од Турака после битке код Никопоља 1396 (Димитровьце у биографији српског кнеза Стефана Лазаревића од Константина Филозофа, изд. Јагић, Гласник, св. 42, 271; Mitrotz код Schiltberger-a изд. K. F. Neumann, стр. 57.) Један опис налази се у путном извештају Маркантонија Пигафете 1567 (штампан у Лондону 1585, од проф. др. Петра Матковића 1890 потпуно репродуцирано у Старинама Југослав. академије, св. XXII) „Mitroz over Mitrovizza in Rasciano, et in Ungaro Sava S. Demeter, cioè S. Demetrio della Sava, città, la quale fu già chiamata Sirmium da Latini", која се налази у близини monte Fruscagora, тада готово као село (più tosto un casale che città), са римским натписима и старинама, као и са лепом рушевином неке врсте тврђаве са црквом: „Si vede ancora la ruina d'un bellissimo edificio, come di qualche rocca con una chiesa congiunta" (изд. Матковић, стр. 183—184). Гроф Марсиљи (Danubius pannonico-mysicus etc. Hagae 1726, vol. II стр. 46, таб. 19) видео је у Митровици, чији план саопштава, зидове, још 3—4 лакта високе, неке четвороугласте палате или неке сличне зграде у чијој унутрашњости се налазаше „cavitas subterranea" са „sacellum rotundum" (слика на таб. 39, као апсида), као и друге остатке зидова, поплочане улице и један „reductus super colle positus".

Рушевине Сирмијума које су још на почетку 18 стол. биле значајне, отада су грдно искоришћене као каменолом и без плана пре-

рађиване. Corpus inscr. lat. доноси сразмерно мало натписа из овог некада тако знаменитог града. Незнатни су и резултати ископавања,[220] предузетих од 1894 од садашњег директора (96) Загребачког музеја др Јос. Бруншмида, о чему он извештава у „Виестнику хрватскога археолошкога друштва, Нова Серија I, Загреб 1895—1896, 161—167. Темељи на источној страни, које је традиција сматрала остацима старе цркве св. Димитрија, били су 1878 приликом градње пута за Руму изровани и разнесени; остала је само јама, 19 м. дуга! Католичка црква св. Димитрија је новоградња 18 стол. Средњевековне грађевине не постоје више. Место тога добио сам добротом др Бруншмида отисак златног прстена са печатом који се налази у Београдском музеју, а потиче из Митровице; на њему су фасада са два торња и крст (12—13 стол.), а наоколо натпис (са неколиким обрнутим словима), који треба отприлике читати: S(igillum) Sofronie aba(tis) de s(ancto) Demit(ri).

Од локалних штовања светаца одржао се нарочито култ св. Иренеја. Он се спомиње такође у бугарско и византиско време. Архиепископ Теофилакт прича о једном Бугарину који је био мучен незаситљивом глађу, који није понекад могао бити засићен ни са осам највећих хлебова (ὀκτὼ μεγίστους ἄρτους φάγων οὓς εἴωθε τὸ τῶν Βουλγάρων ἔθνος ποιεῖν, ὥς εἶναι τὸν ἕνα ἄρτον ἱκανὸν εἰς δέκα ἄνδρας ἢ καὶ πλείους ἐπλησθῆναι εἰς κόρον), шта више могао је појести целу овцу и који је предузимао далека ходочашћа, да би се ослободио ових мука. Узалуд је ходочастио у Рим св. Петру. Ἐπεζήτησε δὲ καὶ τὸν ἅγιον Εἰρηναῖον, πολὺν καὶ αὐτὸν ᾀδόμενον ἐν τοῖς θαύμασιν (Migne, vol. 126, col. 220), вероватно св. Иренеја из Сирмијума. Најзад нађе оздрављење код мученика из Тибериополиса. Да је мучење св. Иренеја из Срјáмъ у избору легенди узето из Кодекса Suprasliensis, већ смо горе приметили (Monumenta linguae palaeoslovenicae e codice Suprasliensi edidit Fr. Miklosich, Vindobonae 1851, стр. 184—186). Capitulum ecclesie S. Irynei martyris познат је из историје католичке бискупије у Сирмијуму, основане опет око 1229, која и данас још постоји, али здружена са суседном првобитном босанском бискупијом у Ђакову у Славонији. Добротом мађарског академика, дворског саветника др Лудвига Талоција добио сам обавештења о резултатима истраживања маџарских историчара, који су се бавили средњевековном (97) географијом земље. То су поред Pesty-а нарочито Desider Csánki, Географија Угарске у доба Хуњадија и Theodor Ortvay, Geographia ecclesiastica Hungariae (почетак 14 стол.); важна су такође Monumenta Vaticana друштва св. Стефана. Каптол св. Иренеја са седиштем епископа Сирмијума налазио се северно од Митровице, на Дунаву између Илока и Петроварадина у civitas de Ku, Kev=Monasterium Bani, Bánmonostra, сада Баноштор. После провале Монгола бискуп је имао седиште са препозитом и каноницима такође у villa S. Yrenei (Szent-Erenye), која је идентификована са старим Сирми-

[220] Један од најзначајнијих налаза новога времена јесте грчки натпис на једној опеци из времена утњетавања Сирмијума од Авара (око 580—582) који је обелоданио др Бруншмид у Eranos Vindobonensis 1893, поновљен и у Byz. Zeitschrift III, 222.

јумом (мађ. Szerem). При томе су мађарски историчари мишљења да се ова villa S. Irinei налазила у близини civitas S. Demetrii и с њом да није била идентична, нарочито упућујући на то, да Митровица није никад била у поседу сремског бискупа, него да је припадала диоцези у Калочу. Ortvay (I, 349—350) идентификује Francavilla са Nagyolasz, садаМанђелос; villa S. Yrenei могла би, по њему, бити Ириг. У сваком случају име св. Иренеја не бејаше заборављено у ближој околини Сирмијума све до у позни Средњи век. (98)

АРХИВИ У ДАЛМАЦИЈИ

DIE ARCHIVE IN DALMATIEN

превео ЈОВАН РАДОНИЋ

АРХИВИ У ДАЛМАЦИЈИ

ОД

ПРОФ. Д-Р ЈОС. КОНСТАНТИНА ЈИРЕЧЕКА

I. Општи преглед

Задар. Ц. кр. наменснички архив у згради ц. кр. Намесништва, у три светле и сухе дворнице у приземљу, садржи:

1. Млетачка, француска и друга акта Земаљске владе, поред множине старих манастирских повеља, копијара итд.;

2. Остатке которскога архива, раније (отприлике до 1883) код тамошње ц. кр. Среске капетаније (повеље почев од 14 века, млетачка преписка од 1683);

3. Архивске књиге ранијега политичкога архива у Сплиту (нотарске и судске књиге, почев од 1343);

4. Некадашњи политички архив на Корчули (књиге почињу од 1394, од влаге много оштећене).

Архивар је г. Бетнер (Böttner). Радно време, нажалост, ограничено је на 4—5 сати. Када човек долази из далеких крајева свакако је мало времена одређено за један дан.

Ц. кр. судски архиви у Задру нису ми познати.

Шибеник. Општина би, кажу, имала архив с оригиналним повељама почев од 14 века.

Трогир. Сматра се да не постоји више градски архив из угарско-хрватског и млетачког периода, сада познат једино из дела Луциуса (Lucius) из XVII в.

Сплит. Код ц. кр. Окружног суда чувају се остаци архива, смештени у згради затвора над уласком у капију у једној малој просторији, чији је плафон подупрт балванима. Овај архив средио је земаљски саветник г. Алачевић. У њему је 25 свезака (или картона) из серије нотарских и судских књига у Сплиту, чији се остали делови налазе у ц. кр. архиву у Задру (на пр. бр. I фрагменти 1314—1494, бр. II, 1494—1497 итд.); 18 свезака и картона млетачке управе у Клису од 1662, акта из Трогира, Макарске, Сиња, Брача, Виса, Хвара, највише од 1800—1820; тестаменти, стара нотарска акта из 18—19 века. Градска општина има само рукописе старих законика.

Дубровник. А) Архив раније Републике (до 1808) с повељама почев од 11 века и архивским књигама, почев од 1278, као и актима из времена француске управе (1808—1814), у старој Владиној палати код ц. кр. Среске капетаније у две собе под сводовима једна над другом (у старој Segretaria Републике); обе собе мале су и стога недостатак у простору. Од 1890 архивар је конзерватор проф. Јос. Ђелчић (Gelcich), иначе у ц. кр. Поморској школи. Инвентари су примитивни, израђени 1817—1836 од привремено постављене комисије.

Б) Архив ц. кр. Окружног суда, у пространој соби која се добро закључава. У њему је преко хиљаду књига и фасцикула: нотарских књига, судских протокола, тестамената, књига о куповини и продаји, почев од 1280. Поверене су старању и чувању садашњега претседника г. Милића (чувају се и штите чак употребом нафталина). Нема сталног архивара (кључ чува канцелиста) а нема ни инвентара.

Стари архив Републике подељен је тек 1820. Раније су се књиге ц. кр. Окружног суда чувале у старој Владиној палати; у доњој соби на сандуцима са актима имају натписи из 18 века: „Diversa Notarie", „Testamenta Notarie" итд., али су сада све архивске књиге код ц. кр. Окружног суда. При томе, серије књига су из незнања и нестручности раскидане, али судски архив има и политичко градиво, а политички архив опет много судских књига.

В) Архив ц. кр. Поморског уреда }
Г) Архив ц. кр. Финансиског звања } нису ми ближе познати.

Већ 3 маја 1820 предлагала је ц. кр. дубровачка Окружна капетанија ц. кр. Намесништву у Задру да се споје сви ти архиви: „Il capitanato sarebbe di opinione constante per la riunione in un locale di tutti gli arhivij sotto l'ispezione e sorveglianza immediata di un archivista". Тешко је питање просторија; две собе у старој Владиној палати скоро су препуне.

Котор. Код ц. кр. Окружног суда у Регистратури има читава серија старих судских и нотарских књига, почев од 1326, врло важних за историју ових земаља.

Беч, 1 маја 1894.

2. Предлог уједињења старих архива у Дубровнику

У седници ц. кр. Архивског савета од 20 јуна 1895 намењено је потписаном да спреми извештај о намераваном спајању сва четири државна архива у Дубровнику.

У питању су архиви: а) код ц. кр. Среске капетаније, б) код ц. кр. Окружног суда, в) код ц. кр. Финансиског звања, г) код ц. кр. Пристанишне и поморско-санитарне капетаније.

А) Најважнији део архива некадашње Дубровачке републике (постојала до 1808) налази се код ц. кр. Среске капетаније у старој Владиној палати, подигнутој у 15 веку. Он садржи оригиналне повеље, почев од 11 века, и архивске књиге од 1278, чије серије иду до 1814,

до завршетка француске окупације. Овај архив смештен је у две мале под сводовима собе (6 м 60 цм × 3 м 92 цм), једна над другом у старој Segretaria Републике. Ту сам ја студирао 1878, 1879, 1890 и 1891 г. и добро познајем његово раније стање. Његови Indices, састављени 1821—1836, његов „Protocollo degli esibiti" 743—1808 (5 томова) и „Indice generale" 743—1799 за научне сврхе скоро су неупотребљиви. Од 1890, по налогу ц. кр. Министарства унутрашњих дела, тај архив сређује конзерватор проф. Јос. Ђелчић. Али резултате тога рада ја још нисам видео и стога не могу дати оцену о њему.

Б) Архив ц. кр. Окружног суда, одвојен од осталог архива тек 1820, налази се у пространој соби с два прозора на првом спрату судске зграде. Старање о њему поверено је претседнику Окружног суда г. Милићу који га држи чисто и у реду. У год. 1878—79 изгледао је запуштен и јадан. У год. 1890 нашао сам га у реду, прегледно сређеног као у библиотеци. Радио сам у њему пуна три месеца. У току рада јако сам осећао недостатак инвентара, јер сам чешће неку архивску књигу имао у рукама и разгледао је, а после је нисам могао да нађем, јер код велике већине повезаних књига нема етикете и наслова на повезу. Овај архив има преко хиљаду свезака и фасцикула, почев од 1280, разврстане као нотарске књиге (Diversa cancellarie и Diversa notarie) судски протоколи (Libri maleficiorum 1334 и д., доцније подељени у Lamenta de intus и Lamenta de foris; Sententiae de cancellaria 1352—1815), тестаменти, књиге о куповини и продаји (Vendite 1343—1810) некретнина итд. Код одвајања архива г. 1820 многе серије су из незнања и нестручности растурене. Услед тога се неколико старих судских књига налазе код ц. кр. Среске капетаније, и обратно, књиге политичке управе у архиву ц. кр. Окружног суда. Читав низ сенатских протокола Републике из 14 века, сматрани у „Monumenta Ragusina" Југославенске академије (II св.) за изгубљене и стога објављени у изводима из 18 века, пронашао сам 1890 у ц. кр. Окружном суду. Са доста муке сложио сам поједине кватернионе, саставио њихов списак и предао га г. конзерватору Ђелчићу, после чега су ове књиге, по споразуму с дотичним властима, придружене осталим „Libri consiliorum" у архиву ц. кр. Среске капетаније.

В-Г) О старим регистратурама код ц. кр. Финансиског звања и ц. кр. Пристанишног и санитетског уреда сазнао сам нешто нејасно и несигурно из напомене проф. Матковића у списима Југославенске академије 1870 (Рад Југославенске академије, XII, 223), као и по казивању Дубровчана и самога конзерватора Ђелчића.

Ови архивски споменици од велике су вредности за историју Далмације, Босне и читавог Балканског Полуострва, као и за трговинску историју Оријента: већи архиви Средњега века сачували су се на Балканском Полуострву само у Дубровнику и светогорским манастирима. Нажалост, недовољно сређени и слабо чувани, доста значајних докумената развучено је и покрадено у бурним временима нашега (19) столећа.

На иницијативу Њ. ексц. барона Хелферта већ 1879 г. изјаснила се ц. кр. Централна комисија за уметност и историске споменике за

бољу организацију ових архива. Уосталом напоменућу да се 1820 ранија дубровачка Окружна капетанија изјаснила против деобе архива, како се то види из једнога концепта од 3 маја 1820 у архиву старе Владине палате: „Il Capitanato sarebbe di opinione constante per la riunione in un locale di tutti gli archivij, sotto l'ispezione e sorveglianza immediata di un archivista".

Слободан сам поднети ове предлоге:

1. Препоручујем високој Влади да се стари архиви у Дубровнику под старањем ц. кр. власти уједине у један ц. кр. Архив.

2. Тај Архив имао би се сместити у старој Владиној палати. То је једна од ретких зграда која је добро издржала велики земљотрес 1667, а, сем тога, ови споменици су за време Републике највећим делом онде чувани. Ормани уз зид у доњој соби садашњег архива имају, напр., натписе из 18 века: „Diversa Notarie", „Testamenta Notarie", „Catasthicum", „Dotium" etc.; али ове књиге су сада у ц. кр. Окружном суду.

3. Управа Архива имала би се поверити сталном стручном архивару који би знао латински, италијански и словенски језик.

4. Преузимање старих књига од ц. кр. Окружног суда (1280 и д.), особито од 13—15 века, једва да би наишло на тешкоће; само део тестамената, можда, могао би имати практичног значаја (особито из 18 века), те због тога имао би остати код Суда.

5. Министарство унутрашњих послова имало би затражити подробније обавештење од г. проф. Ђелчића о садржини и обиму старих аката који се, тобоже, налазе код ц. кр. Финансиског звања и ц. кр. Пристанишне и поморско-санитетске капетаније.

6. Спајање и уједињење свих тих архива имало би се спроводити постепено, да се не би придоласком огромне нове грађе још недовршено инвентарисање реметило.

При крају част ми је напоменути да мислим у септембру о. г. поново посетити Далмацију, те бих овом приликом био у стању да се о овом питању на лицу места још једном оријентишем.

Беч, 18 јуна 1895.

* * *

У допуну свога реферата од 18 јуна 1895, прочитаног на седници од 2 јула, част ми је саопштити да сам, у августу и септембру прошле године, после четири године Далмацију поново походио и том приликом обавештавао се о садашњем стању тамошњих државних архива.

Стање архива у Далмацији напредује. Већ у Задру пријатно сам био изненађен оснивањем библиотеке у ц. кр. Намесничком архиву која има много стотина свезака, међу њима толико ретке старије званичне новине и највећи део научне литературе о Далмацији.

У Дубровнику је већ извршено делимично концентрисање архива Дубровачке Републике (до 1808). Трудом конзерватора проф.

Јос. Ђелчића уједињена је стара грађа двају архива са ц. кр. архивом код ц. кр. Среске капетаније, и то по споразуму са ц. кр. врховним земаљским властима у Задру. Ц. кр. Финансиски срески уред у Дубровнику предао је Архиву 215 архивских књига. Оне се тичу управе домена, пословања „Tesorieri di S. Maria“, као и послова цркава, манастира, грађанских братовштина или еснафа (читав низ врло занимљивих рукописа), царинских звања, ковнице новца итд. Међу највише волуминозним фолијантима треба истакнути кодекс на пергаменту с катастром кућа у Дубровнику из 15 века, с допунама све до пада Републике.

Архив је примио од ц. кр. Пристанишне и поморске капетаније око 50—60 књига које се највише тичу карантена Републике. Код споменутог уреда остала су још акта из времена француске окупације (1806—1814), иако сада та акта имају само чисто историску вредност. Затим је ц. кр. Окружни суд у Дубровнику предао ц. кр. Архиву око стотину књига које се највише тичу поморске пловидбе (71 књига „Navigazione“). Сем тога, ц. кр. Архив примио је старе књиге ц. кр. Среског суда у Стону, не знам да ли све. То су: Salinaria, Vendite, Debiti, Lamenti, Procure итд., почев од 14 века, пун један орман. Нажалост, повез ових књига некадашње управе дубровачких кнежева у Стону услед влаге и других незгода одавно је упропашћен, због чега су кватерниони и листови делимично помешани и испретурани. Придоласком ових нових збирки две мале собе под сводовима (6 м 60 цм дуге, 3 м 92 цм широке) у Архиву скоро су препуне. Рад у овим локалима ни иначе није лак, јер су лети много топле, а по подне рано мрачне, што је зими врло мучно. Прозори се делимично налазе под широким сводовима аркада на фасади старе Владине палате, а с друге стране гледају на мало двориште ове палате.

Несједињен са Архивом остао је сада само стари Архив ц. кр. Окружног суда, смештен у пространој соби с два прозора, у којој је неколико стотина кодекса са судским и нотарским књигама од 1280 г. Спајање ове збирке са осталим Архивом утолико је више пожељно, што су ти архиви, како сам у своме ранијем извештају истакао, у доба Републике, били скупа заједно, па су раздвојени тек 1820, којом су приликом из незнања и нестручности исте серије чешће растурене. Али за то би било потребно знатно повећати локал Архива. По мишљењу проф. Ђелчића, за ту сврху могла би се преудесити у приземљу пространа суседна дворница (висока колико оне две архивске собе једна над другом), чији свод држи у средини јаки стуб. У тој дворници налази се сада стара регистратура ц. кр. Среске капетаније, која би се евентуално могла сместити у неку слободну просторију на горњем спрату. Наравно, у том случају морала би се између ове дворнице, у коју се улази споља, и Архива пробити мала врата.

Напоменућу још и то да ће се током времена стара Владина палата, грађевина 15 века, морати искористити за архив, музеј и библиотеку, јер она, по мишљењу многих, мало одговара потребама модерних звања. Недавно је посланик, проф. Лука Зоре, сличан предлог поднео Далматинском земаљском сабору.

Што се тиче самога Архива, у погледу чистоће и поретка, његово садашње стање врло се много разликује од онога у г. 1878—79 када сам га видео први пут. Архивске књиге (почињу од 1278, сенатски протоколи 1301) делимично заштићене су новим повезом. Кодекси појединих серија су нумерисани, а њихови листови пагинирани. На полеђини свих књига налазе се натписи, а поред тога печатом означени да су својина „I. R. Archivium Ragusinum", да би их заштитили од архивских крадљиваца („furti nei archivij"), раније не много ретких у Далмацији. Ормани из 18 века у приземљу поправљени су, а на спрату су потпуно нови, ради лакшега сналажења снабдевени натписима на таблицама. Проф. Ђелчић ради сада на новим индексима. Приликом сређивања Архива нашло се много непознатих појединости, читави рукописи или свежњеви повеља. Пронађени су иза ормана или између несређених аката 18 века. Између њих један „Liber maleficiorum" од 1312, неколико свезака „Secreta" из 16 века и, даље, многобројне повеље на словенском језику итд.

Г. конзерватор проф. Ђелчић заслужује свако признање за уложени напор и труд.

Архив има и малу књижницу. Њом се такође служе дубровачки активни и пензионисани професори, духовници и научници са стране. Проф. Ђелчић још није био начисто како да се регулише научни рад у Архиву. За време мога бављења у Дубровнику још није била позната архивска уредба; у Дубровнику нема „Wiener Zeitung"-а.

Рад у Архиву отежан је још и тиме што је руководство Архива привремено. Проф. Ђелчић проводи своје слободно време у Архиву, али је за време летњег одмора чешће на путу, и тада је Архив затворен. Међутим, у исто време може се студирати у старом архиву ц. кр. Окружног суда, о коме се савесно стара његов претседник В. Милић.

Формулишем сада своје предлоге, изнесене у пређашњем реферату, овако:

1. Потпуно спровести спајање у један Архив свих старих архива ц. кр. власти, особито укључењем у Архив старога архива ц. кр. Окружног суда, као и аката из доба француске окупације која се налазе код осталих уреда.

2. Ови уједињени архиви имају се сместити у сводним просторијама старе Владине палате, јер је она од оних ретких зграда која је добро издржала велики земљотрес 1667 и у њој се архивска грађа највећим делом чувала у доба Републике.

3. Управа Архива да се повери сталном стручном архивару који зна латински, италијански и српскохрватски језик.

Беч, 17 јануара 1896.

На крају извештаја руком проф. Ј. К. Јиречека ситно је забележено: K. k. Archivrath, Mitth. der k. k. Central-Commission, Archiv Sect. W (1897).

РЕГИСТАР

А

Б

В

Д

Ђ

Е

Ж

З

Краков 160.
Крањска 298, 435.
Крас, Марко 77.
Красоје, властелин 382.

Л

Љ

М

Н

О

П

С

Т

Ћ

У

Ф

Х

скенирао Теодор Анагност

ДОПУНЕ И ИСПРАВКЕ

Стр. 49 (107) идд. Уз по Хохштетеру, Каницу и генералштабној карти (Србија) наведене податке о висинама треба додати на линији од Једрена до Цариграда још следеће: Баба-Ески 30.5, Лиле Бургас 44.2, Чорлу 111.5, Синекли 220 метара (нивелисање железничког друштва). *Јиречекова дойуна.* — Стр. 118_{37} место Силисистрија треба Силистрија; Стр. 141_{31} место Arkodiopolis треба Arkadiopolis; Стр. 177_{8} место тврђаваам треба тврђавама; Стр. 181_{24} место Чипровецем треба Чипровцем; Стр. 187 нап. 1 место ῾Ργιον треба ῾Ρήγιον; Стр. 200 претпоследњи ред место Марина треба Марка; Стр. 211_{17} место Prevalatanu треба Prevalitanu; Стр. 211_{24} место Acrivium треба Acruvium; Стр. 211_{26} место у данашњој сјеверној Херцеговини треба у данашњој сјеверној Далмацији и сјеверној Херцеговини; Стр. 212_{12} место affigor треба affligor; Стр. 213 последњи ред иза на позорници треба (; Стр. 214_{38} место Dacadarum треба Decadarum; Стр. 215 нап. 6 место Котарско треба Которско; Стр. 218 нап. 15 место 23 јануара треба 27 јануара; Стр. 219 нап. 22 место Ragusium треба Raugusium; Стр. 220 нап. 24 место Dubrouvnich треба Dubrounich; Стр. 221 нап. 27 место margariso треба magariso; Стр. 222 нап. 31 место — 82 треба — 81; Стр. 229_{18} место XII треба XIII; Стр. 229 нап. 53 место Marino треба Mariano; Стр. 234_{26} место у XIII веку треба у XIII и XIV веку; Стр. 234 нап. 72 место 1429-26 треба 1420-26; Стр. 247_{31} место у XIV в. треба почетком XIV в.; Стр. 250 претпоследњи ред место господар треба господари; Стр. 257 нап. 140 место (1509) треба (1504); Стр. 262 нап. 158 место Cuoyniza треба Choyniza, место Choynize треба Coyniza; Стр. 263 нап. 160 место 1444 треба 1447; Стр. 267 нап. 174 место Starine X 280 треба Starine X 208; Стр. 268_{17} место Noumonte треба Nouomonte; Стр. 270_{23} место оловних треба гвоздених; Стр. 275_{13} место 1543 треба 1533; Стр. 278_{21} место првог турског треба турског; Стр. 280_{10} место XIV в. треба XV в.; Стр 282 нап. 221 место 1376 треба 1378; Стр. 283 нап. 225 место Berislava треба Berisklava; Стр. 283 нап. 226 место Mon. треба Mon. I.; Стр. 287_{26} место Risiunum треба Risinium; Стр. 287 нап. 246 место ф. 330 треба ф. 336; Стр. 289_{2} место — XIV в. треба XV в.; Стр. 295_{1} место 1349 треба 1348; Стр. 296 нап. 281 место Lett. 1414 треба Lett. 1411; Стр. 300_{1}, место 1555 треба 1550; Стр. 300 нап. 298 место Lett. 150 — треба Lett. 1504 — Стр. 311_{21} место quardia треба guardia; Стр. 409_{17} место ујака треба стрица.